

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Lucidarius : de middelnederlandse Lucidarius-teksten en hun relatie tot de Europese traditie

Klunder, N.

Citation

Klunder, N. (2005, November 30). *Lucidarius : de middelnederlandse Lucidarius-teksten en hun relatie tot de Europese traditie*. Prometheus, Amsterdam. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/13408>

Version: Corrected Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/13408>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Lucidarius

De Middelnederlandse *Lucidarius*-teksten en hun relatie tot de Europese traditie

PROEFSCHRIFT

ter verkrijging van
de graad van Doctor aan de Universiteit Leiden,
op gezag van de Rector Magnificus Dr. D.D. Breimer,
hoogleraar in de faculteit der Wiskunde en
Natuurwetenschappen en die der Geneeskunde,
volgens besluit van het College voor Promoties
te verdedigen op woensdag 30 november 2005
klokke 15:15 uur

door

Arnolda Antonetta Klunder
geboren te Delft
in 1974

PROMOTIECOMMISSIE

Promotor:

Prof.dr. F.P. van Oostrom

Referent:

Prof.dr. J. Reynaert (Universiteit Gent)

Overige leden:

Prof.dr. W. van Anrooij

dr. P. Bange (RU Nijmegen)

Prof.dr. O.S.H. Lie (Universiteit Utrecht)

dr. G. Warnar

Omslagillustratie: miniatuur in een handschrift met de *Second Lucidaire* ('s-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek 133 A2, f. 192r).

Foto achterplat Claire Coombes

WOORD VOORAF

Vanaf het moment dat prof.dr. Frits van Oostrom me op het bestaan van de *Lucidarius*-teksten had gewezen, was ik geboeid door hun rijkdom. Van de herfst van 2000 tot de lente van 2005 bracht ik vrijwel elke dag door in het gezelschap van de *Lucidarii*. Het resultaat daarvan is dit boekwerk, dat mede dankzij de emotionele en praktische steun van vrienden, familie en collega's tot stand heeft kunnen komen.

Mijn promovendi-vrienden drs. Joost van Driel, drs. Sándor Chardonns, drs. Femke Prinsen (RUG) en mijn kamergenoot drs. Lars van Wezel zorgden voor humor en een hoge dosis surrealisme in mijn aio-bestaan. Hun enthousiasme, originaliteit en vermogen om telkens weer met onverwachte ideeën te komen, werkten aanstekelijk. Dr. Ludo Jongen heeft al mijn stukken in een eerste versie gelezen en ze uitgebreid met me besproken. Dr. Ingrid Biesheuvel heeft mijn manuscript in een vergevorderd stadium gecorrigeerd. Mijn huisgenoten en vrienden van 6d (Claire, Jessica, Linda, Marco, Kristel, Lennard, Dascha, Nienke en tientallen anderen) vormden iedere dag goed gezelschap. Onmisbaar was daarnaast ook de aanwezigheid van mijn vrienden (met name natuurlijk Nadia, Nienke, Nynke, Ingeborg, Remko, Edwin en Suzanne), die hopelijk allemaal wel weten hoe belangrijk ze voor me zijn. Ik voel me daarnaast bevoorrecht dat ik gebruik heb kunnen maken van de expertise van sommigen van hen: drs. Suzanne de Werd kon me helpen met de Italiaanse vakliteratuur en drs. Claire Coombes vertaalde mijn samenvatting en maakte foto's voor de achterkant.

Een proefschrift schrijven doe je per definitie alleen. Het is aan genoemde vrienden, huisgenoten en mede-promovendi te danken dat mijn jaren met de *Lucidarius* geen eenzame tijd waren, maar een periode vol inspiratie en vriendschap. Mijn familie heeft me, meer nog dan alle anderen, in die jaren bijgestaan. Mijn ouders waren er altijd voor me en hebben me in alle opzichten gesteund tijdens studie en promotietraject. Roelof Harm en Silvia deden me voor hoe je moet promoveren. Van onschatbaar belang in de laatste fase van het proefschrift was bovendien Martijn: omdat hij van dag tot dag meeleeft, omdat hij avonden uittrok om het manuscript nauwgezet op taalgebruik te controleren, maar vooral omdat hij nooit ophield vertrouwen te hebben in mij en mijn dissertatie.

Lucidarius

De Middelnederlandse *Lucidarius*-teksten en hun relatie tot de Europese traditie

Woord vooraf

I Studie

1 Inleiding

1.1 Drie keer een <i>Lucidarius</i>	1
1.2 Het Latijnse <i>Elucidarium</i>	3
1.3 Het <i>Elucidarium</i> verspreidt zich over Europa	8
Engeland en Wales	
Het Duitse taalgebied	
Noorwegen en IJsland	
Zweden	
Denemarken	
Het Franse taalgebied	
Spanje	
Italië	
Midden- en Oost-Europa	
1.4 Vier <i>Lucidarii</i> , acht tekstgetuigen	15
1.5 Geschiedenis van het onderzoek	16
De <i>Vers-Lucidarius</i>	
De <i>Proza-Lucidarius</i>	
De <i>Artes-Lucidarius</i>	
De gedrukte <i>Lucidarius</i>	
De stand van zaken	
1.6 Een proefschrift over de vier <i>Lucidarii</i>	21
1.7 Preliminaria voor tekstvergelijking	22

2 De *Vers-Lucidarius*

2.1 Inleiding	26
Overlevering	
Preliminaria voor tekstvergelijking	
De <i>Vers-Lucidarius</i> in vogelvlucht	
2.2 Bewerkingstechniek	41
Aansporingen en vermaningen	

Het belang van sacramenten
 Vanwege de hel en vanwege Jezus
 Vereenvoudiging
 Concretisering
 Etymologie
 Bijbelcitaten
 Invloed op het eigen lot
 Joden en Saracenen
 Conclusie

2.3 Andere bronnen 80

Maerlants *Rijmbijbel*
 Maerlants *Spiegel historiael*
 De Duitse *Lucidarius*
 Latijnse autoriteiten
 Onbekende bronnen
 Het *Elucidarium* en de andere bronnen

2.4 Het publiek 102

Beoogd publiek
 Reëel publiek: de handschriften

2.5 Conclusie 114

3 De *Proza-Lucidarius*

3.1 Inleiding 117

Overlevering
 Preliminaria voor tekstvergelijking
 De *Proza-Lucidarius* in vogelvlucht

3.2 Bewerkingstechniek 125

3.2.1 Wijzigingen in de vertaalde stukken
 Toelichtingen
 Allegorieën
 Etymologie
 Bijbelcitaten
 Verwijzingen naar seksualiteit
 3.2.2 Grote ingrepen
 Nadruk op de verhalen van de heilsgeschiedenis
 Antichrist
 Slechte geestelijken, slechte kloosterlingen

3.3 Andere bronnen 135

Genesis
 Over de antichrist: Hildegard van Bingen en de anderen
 Suppletaire bronnen
 Onbekende bronnen
 De andere bronnen in cijfers

3.4 Het publiek	142
Beoogd publiek	
Kopiist en reëel publiek: het klooster Frenswegen	
3.5 Conclusie	147
4 De <i>Artes-Lucidarius</i>	
4.1 Inleiding	149
De Duitse <i>Lucidarius</i>	
Overlevering van de Middelnederlandse vertaling	
Preliminaria voor tekstvergelijking	
4.2 De vertaling	161
4.3 Het publiek	169
4.4 Conclusie	173
5 De gedrukte <i>Lucidarius</i>	
5.1 Inleiding	174
De eerste zeven bladzijden: tekstidentificatie	
De achtste bladzijde: de drukker	
5.2 Het <i>Elucidarium</i> in Frankrijk	178
5.3 Van der Noots bron	181
Welke van de negen?	
De <i>Second Lucidaire</i>	
5.4 De gedrukte <i>Lucidarius</i>	187
Wat overgeleverd is	
Vertaaltechniek	
Van der Noots publiek	
6 Slotbeschouwing	192

II Overzichten

Overzicht 1: Het <i>Elucidarium</i>	201
Overzicht 2: De <i>Vers-Lucidarius</i>	227
Overzicht 3: De <i>Proza-Lucidarius</i>	240
Overzicht 4: De <i>Artes-Lucidarius</i> en de Duitse <i>Lucidarius</i>	254

Overzicht 5: De gedrukte *Lucidarius* en de Franse *Second Lucidaire* 268

Overzicht 6: Dirc van Delft: *Tafel vanden kersten ghelove* 275

III Edities

De edities	279
<i>Vers-Lucidarius</i> : Brussel, KB 15642-51	283
<i>Vers-Lucidarius</i> : Brussel, KB II 270	338
<i>Vers-Lucidarius</i> : Brussel, KB II 116	339
<i>Artes-Lucidarius</i> : Londen, BL Add. 10286	342
<i>Artes-Lucidarius</i> : Groningen, UB 405	371
Bibliografie	374
Zusammenfassung	387
Summary	391
Curriculum vitae	395

I

Studie

1 Inleiding

1.1 Drie keer een *Lucidarius*

Een enigszins vreemdvormig – hoog en smal – handschrift in de Brusselse Koninklijke Bibliotheek begint op het eerste folium met de woorden:¹

Dit is die *Dietsche Lucidarius*, hoe die clerc den meester vraecht ende di meester antwert.

Op dit incipit volgt een lange Middelnederlandse tekst op rijm. De bijna zes-en-een-half-duizend versregels vertellen over een *clerc* die zijn *meester* een veelheid aan vragen voorlegt. Wat is God? Hoe kan Hij drie en toch één zijn? Hoe zijn hemel en aarde geschapen? Hoe verging het Adam en Eva in het paradijs? Waarom moest Gods Zoon sterven om de zondeval goed te maken? Wat is de vrije wil? Waarom zijn voorspoed en rijkdom zo oneerlijk verdeeld over de mensen? Waarom kunnen we niet een week leven van één maaltijd? Heeft iedereen een beschermengel? Hoe is het in de hemel en in de hel? Hoe ziet het laatste oordeel eruit? En wat zal er daarna gebeuren?

De meester geeft soms beknopt, soms uitgebreid antwoord op de 207 vragen die de leerling hem stelt. Zo wordt in de vorm van een dialoog op rijm een breed spectrum aan theologische vraagstukken behandeld. Het niveau van de onderwerpen varieert van bijna kinderachtige kwesties ('Hebben mensen bij de wederopstanding ook haar en nagels?') en alledaagse problemen ('Waarom hebben slechte mensen het vaak zo goed getroffen?') tot relatief ingewikkelde vraagstukken over predestinatie of Drie-eenheid. De indeling van de tekst volgt daarbij in grote lijnen de heilsgeschiedenis: aan het begin zijn er vragen over de schepping, de vragen over de schepping leiden tot vragen over de zondeval en die leiden op hun beurt tot vragen over Jezus, en zo ontwikkelt de tekst zich totdat aan het slot vragen over het einde der tijden beantwoord worden.

Onder de titel *Dietsche Lucidarius* is deze berijmde tekst uitgegeven door Philip Blommaert in 1851.² Men weet al vanaf de eerste helft van de negentiende eeuw dat de benaming *Lucidarius* niet alleen van toepassing is op deze berijmde tekst: er bestaan ook twee *Lucidarii* in proza. In een handschrift uit een Windesheims klooster staat een tekst met als incipit:³

Hier beghint een boeck, gheheten *Elucidarius*, dat bedudet so vele als ene verluchtinghe inden boeke.

De prozatekst die met deze woorden begint, lijkt heel sterk op de berijmde *Lucidarius*. Zo op het oog stelt de leerling dezelfde vragen in dezelfde volgorde en krijgt hij daarop dezelfde antwoorden van zijn meester. Bij nadere beschouwing evenwel – in deze studie zullen beide teksten uitgebreid aan zo'n nadere beschouwing onderworpen worden – blijkt dat de teksten niet helemaal gelijk opgaan. De overlap in vragen is niet volledig.⁴ Maar in elk geval is niet aan de conclusie te ontkomen dat deze prozatekst zeer nauw verwant moet zijn aan de berijmde tekst. De prozatekst

¹ Brussel, KB 15642-51, f. 1r.

² Blommaert 1838-1851, dl. 3. Over de persoon van Blommaert, zie Klunder 2003.

³ Straatsburg, BNU 2101. Editie Gottschall 1992, 161.

⁴ Zie voor een indruk Overzicht 1.

werd in 1992 uitgegeven.⁵ In de Nederlandse vakliteratuur kreeg hij de provisorische titel *Proza-Elucidarius*.⁶

De derde *Lucidarius* staat temidden van artesliteratuur in een handschrift dat enige bekendheid dankt aan de *Cocagne*-tekst die erin voorkomt.⁷ Dat we ook hier met een *Lucidarius* te maken hebben, maken de eerste regels direct duidelijk.⁸

Dit boek heet *Lucidarius*. Dat is: het is een voerluchter anderen boeken.⁹

In eerste instantie lijkt deze *Lucidarius* op de eerdergenoemde twee. Een leerling, *jongher*, stelt zijn *meister* vragen over God en de schepping: wat is God? Hoe kan Hij drie en toch één zijn? Hoe vond de schepping plaats? Wat gebeurde er bij de val van Lucifer? Maar na deze en soortgelijke theologische vragen, die gelijk zijn aan of sterk doen denken aan die in de andere twee Middelnederlandse *Lucidarii*, gaat de tekst ineens een heel andere kant op. In plaats van door te vragen over de zondeval en Jezus' kruisdood om de mensheid te verlossen, begint de leerling over de schepping en de namen van de hel, over Kaïns broedermoord, over de uitvinding van het schrift en van de zangkunst. Vanaf dat punt drijft deze *Lucidarius* nog verder weg van de andere twee. Er is zelfs geen raakpunt meer met de theologische inhoud van de andere als leerling en meester uitgebreid over aardrijkskundige kwesties gaan spreken. De meester vertelt over de rivieren die in Azië ontstaan, de vreemdsoortige volkeren en onbekende diersoorten die in India leven, de indeling en geschiedenis van Mesopotamië, de topografie van Europa, de landen van Afrika en over de geheimzinnige eilanden in de oceaan. Na deze aardrijkskundelessen gaat de tekst verder met de meest uiteenlopende profaan-wetenschappelijke vraagstukken. Waarom vallen de antipoden niet van de wereld af? Welke planeten zijn er? Waarom is de maan niet altijd vol? Hoe ontstaan vallende sterren? Waarom is de zee zout? Hoe lang groeit een embryo in de baarmoeder? Hoe zitten hersenen in elkaar? Op ongeveer tweederde van de tekst begint er dan een nieuw onderwerp. Na alle aardrijkskundige, kosmologische, meteorologische en menskundige informatie snijden leerling en meester het onderwerp van de liturgie aan. De leerling vuurt een veertigtal vragen op zijn meester af over de symboliek van de zeven getijden, van de misgewaden, van de attributen in de mis en van de kerkelijke riten. Met de vraag waarom de zevende dag van de week de zondag heet, eindigt de dialoog.

Dat er enige verwantschap is met de andere twee teksten, is duidelijk: dezelfde titel, dezelfde vorm van een dialoog tussen leerling en meester, en aan het begin zelfs min of meer dezelfde vragen. Maar de twee eerstgenoemde teksten wijken op grote schaal af van deze derde tekst. De grote verschillen tussen de teksten zijn veroorzaakt doordat ze teruggaan op een andere brontekst. De twee eerstgenoemde gaan terug op een Latijns geschrift, het *Elucidarium*, terwijl de derde *Lucidarius* een vertaling is van een zeer vrije Duitse bewerking van dat *Elucidarium*.

Om niet langer te moeten spreken van 'eerstgenoemde' en 'tweede' en 'derde' tekst, is het wellicht het meest praktisch om in deze vroege fase van deze studie betere namen vast te stellen. Blommaerts benaming *Dietsche Lucidarius* is weliswaar enigszins ingeburgerd – zie bijvoorbeeld *Handgeschreven wereld* van Hogenelst en

⁵ Gottschall 1992.

⁶ Zie Muusers 1988, v en verder, en in navolging van haar: Lie 1989, 210 en Bange 1995, 16.

⁷ Voor de *Cocagne*-teksten, zie Pleij 1997.

⁸ Londen, BL Add. 10286, f. 115r.

⁹ De titel wordt dus verklaard als 'een boek dat licht werpt op andere boeken'.

Van Oostrom, waarin de *Lucidarius* in het register opgenomen is onder de D van *Dietsche*¹⁰ – maar daarmee nog niet charmant. Immers, álle hier te behandelen *Lucidarii* zijn ‘Diets’. Een nauwkeuriger omschrijving zou zijn *Vers-Lucidarius*, waarmee meteen de zo sterk erop lijkende prozaversie de *Proza-Lucidarius* kan heten. Niet *Proza-Elucidarius* dus, laten we bij de keuze tussen *Lucidarius* en *Elucidarius* de knoop doorhakken en kiezen voor *Lucidarius*, een aanduiding die in de vakliteratuur bij de volkstalige *Elucidarium*-afstammelingen over het algemeen verkozen wordt boven de variant met de E ervoor (de Duitse *Lucidarius*, de Franse *Lucidaire*, de Engelse *Lucidarie*, de Italiaanse *Lucidario*).¹¹ Voor de *Lucidarius* die hierboven als derde genoemd is, de *Lucidarius* vol aardrijkskundige, natuurwetenschappelijke en liturgische kwesties, reserveer ik de naam *Artes-Lucidarius*. Strikt genomen is niet alles in die tekst te scharen onder de benaming artes: de theologische vraagstukken in het begin van de tekst en de liturgische vragen verderop vallen niet onder dat begrip. Jansen-Sieben althans heeft die onderwerpen niet als trefwoord opgenomen in haar repertorium van artesliteratuur.¹² Maar aangezien zij de desbetreffende *Lucidarius* in zijn geheel wél tot de artes rekent en zelfs het woord ‘*Lucidarius*’ als trefwoord heeft opgenomen, is het mijns inziens gerechtvaardigd om die tekst de naam *Artes-Lucidarius* mee te geven.

1.2 Het Latijnse *Elucidarium*

Aan het begin van het verhaal over de Middelnederlandse *Lucidarii* staat rond 1100 het Latijnse *Elucidarium*. Deze tekst dankt zijn wat wonderlijke titel aan de doelstelling van de auteur. In de proloog schrijft die:¹³

Titulus itaque operi, si placet, *Elucidarium* praefigatur, quia in eo obscuritas diversarum rerum elucidatur.

Laat daarom, als het u bevalt, aan het werk de titel *Elucidarium* gehecht worden omdat hierin de duisternis van diverse zaken wordt verlicht.

In twee van de drie Middelnederlandse *Lucidarii* wordt de titel op gelijke wijze toegelicht: ‘*Elucidarius*, dat bedudet so vele als ene verluchtinghe inden boeke’, of ‘Dit boeck heet *Lucidarius*. Dat is: het is een voerluchter anderen boeken’.

Het *Elucidarium* is een dialoog. Een leerling stelt zijn meester honderden vragen, grofweg ingedeeld volgens de heilsgeschiedenis. In de meeste handschriften is het werk ingedeeld in drie boeken,¹⁴ die men zou kunnen typeren als verleden, heden en toekomst van de heilsgeschiedenis.

Het eerste boek, vaak aangeduid als ‘De rebus divinis’ (over goddelijke aangelegenheden), begint met vragen over de Drie-eenheid. Wie is God, wil de *discipulus* als eerste weten, en hoe kan Hij één en toch drie zijn? Waarom wordt Hij

¹⁰ Hogenelst en Van Oostrom 1995, 326.

¹¹ In het *Lexikon des Mittelalters* worden alle volkstalige *Elucidarium*-bewerkingen bijvoorbeeld behandeld bij de L en niet bij de E, onder het lemma *Lucidarius* (Gottschall, Muusers, Meyenberg 1991).

¹² Jansen-Sieben 1989b.

¹³ Het *Elucidarium* is uitgegeven door Lefèvre 1954. De proloog staat op p. 359. Vertalingen uit het Latijn zijn van mijn hand. In 1999 verscheen er een moderne Nederlandse vertaling van het *Elucidarium* (Bange 1999), maar die is gebrekkig. Zie over die vertaling Klunder 2001. Mijn vertalingen zijn telkens zo letterlijk mogelijk, opdat de oorspronkelijke Latijnse tekst er nog maximaal in naar voren komt, ook wanneer dat minder mooi Nederlands oplevert.

¹⁴ Zie over de overlevering van het *Elucidarium* en de indeling van het werk hieronder, § 1.7.

vader en niet moeder genoemd, waarom wordt Jezus niet de dochter van God genoemd? Waar woont God en hoe kan Hij dan overal tegelijk aanwezig zijn? Het gesprek gaat voort over het hoe en waarom van de scheppingsdaad. Maakte God hemel en aarde met zijn woord? Hoe zijn de engelen geschapen? Wat gebeurde er precies bij de val van Lucifer? Waarom heeft Jezus wel de mensen maar niet de engelen verlost? Waarom maakte God de engelen niet zo dat ze niet in staat waren om überhaupt te zondigen? De mens is geschapen om de plaats van de gevallen engelen in te nemen, legt de *magister* vervolgens uit, en dat is de opmaat voor een reeks vragen over de schepping van de mens. Hoe is de mens geschapen? Waar komt de naam Adam vandaan? Waarom schiep God de dieren? Waar ligt het paradijs? Hoe is Eva geschapen? Waarom werden zij door de duivel verleid om de appel te nemen? Kon die slang echt spreken? Hoe verging het Adam en Eva na de zondeval? Waarom was het aannemen van die appel zo erg?

Eenmaal aangekomen bij vragen over de zondeval komt het gesprek op de verlossing. Waarom kon de mens niet verlost worden door een engel, een mens of een profeet? Uitgebreid verhaalt de *magister* van Jezus, van diens geboorte (waarom wilde Hij uit een maagd geboren worden? Waarom werd Hij 's nachts geboren?), leven (had Hij als kind al bijzondere kennis? Waarom verrichte Hij dertig jaar lang geen wonderen? Was Hij fysiek mooi?) en kruisdood (waarom stond God toe dat zijn Zoon zou sterven? Waarom wilde Hij aan een kruis sterven? Wie hebben Hem gekruisigd?). Het belangrijke thema van Jezus' afdaling naar de hel (wanneer was dat?) en vooral zijn verrijzenis worden uitgebreid besproken. Hoe lang is Jezus dood geweest? Waarom verrees Hij niet meteen na zijn dood? Waarom verrees Hij op de eerste dag van de week? Zagen zijn discipelen Hem in kleding? Hoe vaak verscheen Hij? Waarom is Hij niet meteen na zijn verrijzenis naar de hemel opgestegen? Hoe pleit Hij nu voor ons bij God?

De leerling vraagt nu door over de eucharistie. Hoe kan men het brood en de wijn die we zien, vlees en bloed noemen? Als je meer van de hostie binnenkrijgt, ben je dan heiliger? Als priesters op onwaardige wijze met de hostie omgaan, is dat dan schadelijk voor de gelovigen? Kunnen onwaardige priesters een hostie wel consacreran? Als je op sterven ligt, heb je dan baat bij een hostie uit handen van een onwaardige priester? Is men gehoorzaamheid verschuldigd aan slechte priesters? Na 202 vragen sluit de discipulus zijn vragenreeks af met een heilwens voor zijn *magister*.

Dan begint een gedeelte dat in de meeste handschriften gemerkt is als het tweede boek. In dat boek, 'De rebus ecclesiasticis' (over kerkelijke aangelegenheden), gaat het over de problemen waar een christen in dit leven mee te maken heeft. Er zit weinig logische opbouw in dit *Liber secundus*; bijna van de hak op de tak springend behandelen discipulus en *magister* 106 vragen van uiteenlopende aard, met name over zonde en verlossing. Als alles uit God voortkomt, is Hij dan ook de schepper van het kwaad? Wat is vrije wil? Waarom zijn sommige slechte mensen zo rijk, machtig en gezond terwijl deugdzame mensen het soms zo moeilijk hebben? En als daar een goede reden voor is, waarom komt dan ook het omgekeerde voor? Als God almachtig is, waarom kan Hij dan niet liegen of gedane zaken terugdraaien? Wat is Gods voorzienigheid? Bestaat er toeval? Waarom worden ook dieren ziek, als ziekte een straf is voor de zonde? Wat is predestinatie? Wordt iedereen die daartoe voorbestemd is, ook daadwerkelijk verlost, ook als men zich niet zelf inspent? Hoe kan elk mens geboren worden met de erfzonde, als zijn ouders in de doop daarvan gereinigd zijn? Hoe erg is het om met een bloedverwant te trouwen? Komen kloosterlingen, ridders, kooplieden, handwerklieden, speellieden, zwakzinnigen, boeren of kinderen in de

hemel? Op welke manieren worden zonden vergeven? Waar lag Babel? Hebben bedevaarten nut? Zijn de dagen van elk mens geteld? Hebben mensen beschermengelen? Heeft penitentie vlak voor de dood zin? Is het belangrijk om op een goede plek begraven te worden?

Met vragen over de dood eindigt het tweede boek. Het derde boek, 'De futura vita' (over het toekomstige leven), gaat in zijn geheel over het lot van de mens na dit leven. Waar is het paradijs? Wie komen daar terecht? Wat is het vagevuur? Waarom ondergaat men daar lichamelijke straffen terwijl het lichaam toch niet anders is dan een willoos instrument van de ziel? Hoe is het om in de hel te zijn? Zien de zielen in de hemel degenen die lijden in de hel? Vinden ze dat niet vervelend om aan te zien? In welke hel bevonden de rechtvaardige mensen zich voordat Jezus hen bevrijdde? Kunnen gestorvenen zich aan de levenden vertonen?

Dan stappen leerling en meester over op het onderwerp van het einde der tijden. De komst van de antichrist wordt besproken, zijn geboorte, zijn leven en zijn toverkunst waardoor het zal lijken alsof hij doden kan opwekken. Na zijn val hebben de mensen veertig dagen om boete te doen. De leerling vraagt door: Wat zal er gebeuren bij de opstanding der doden? Zullen de miskramen dan ook opstaan? Als iemand opgegeten is door een wolf en die wolf weer door een beer, hoe kan hij dan nog opstaan? Zien de mensen er niet gek uit als hun afgesneden haren en nagels terugkomen? Zullen mensen die tijdens dit leven twee hoofden hebben of een ander lichamen gebrek, dat bij hun opstanding weer hebben? In welke vorm zal de Heer naar het laatste oordeel komen? Wie zullen er oordelen? Wie worden er bij dat oordeel gered en wie zullen er te gronde gaan? Komen er advocaten en aanklagers aan te pas? Wat gebeurt er ná het oordeel?

Als de meester op al deze vragen antwoord heeft gegeven, neemt hij de ruimte om tot in details te vertellen hoe heerlijk het is om tot de geredde zielen te behoren. De rollen zijn nu min of meer omgedraaid: nu is het de leerling die antwoordt. De meester vraagt hem hoe hij het zou vinden om net zo mooi te zijn als Absalom, zo snel als Asaël,¹⁵ zo sterk als Simson, zo vrij als Augustus, zo rijk als Salomo, zo gezond als Mozes, zo oud als Metuselach, zo wijs als Salomo, enzovoorts enzovoorts.¹⁶ De leerling antwoordt op de retorische vragen van de meester met uitroepen: 'O gloria! O gratia! O Deus! O magnitudo!' De meester legt uit dat dat allemaal nog niets is vergeleken bij de zaligheid die de rechtvaardigen na dit leven te beurt zal vallen. Nog even twijfelt de leerling: maar weten de heiligen alles, dus ook wat ik misdaan heb? Wat heeft biechten dan voor zin als het de zonden niet wegneemt? De meester antwoordt opnieuw met retorische vragen: Weet je dat David schuldig is aan moord en overspel, dat Maria een zondares was, dat Petrus Jezus heeft verloochend en dat Paulus christenen heeft vervolgd? En geloof je toch dat zij in de hemel zijn? De discipulus is weer opgelucht ('O immensa laetitia!') De meester legt nogmaals uit hoe goed de geredde mensen het getroffen hebben en hoe ellendig de verdoemden eraan toe zullen zijn. De leerling beëindigt het gesprek door zijn meester een plaats in de hemel toe te wensen. Met een 'Amen' uit de mond van de meester eindigt het *Elucidarium*.

In 431 vragen zijn discipulus en magister aldus de belangrijkste geloofswaarheden langsgelopen. De leerling vraagt naar feiten: waar lag Babel? Hoe lang waren Adam en Eva in het paradijs? Hoe veel uur was Jezus dood? De meeste vragen gaan over de redenen achter de feiten: waaróm was Jezus veertig uur dood?

¹⁵ Asaël: zie 2 Sam. 2,18.

¹⁶ De namen van bijbelse personages en bijbelboeken worden gespeld volgens *De Nieuwe Bijbelvertaling* 2004.

Waarom heet Adam Adam? Waarom hebben mensen telkens weer honger, waarom worden dieren ziek, waarom mag je niet met je peetmoeder trouwen? De magister beantwoordt al deze vragen met dezelfde stelligheid. Zelfs op uitermate speculatieve kwesties weet hij het enige juiste antwoord. Hij weet precies hoe predestinatie in de praktijk werkt, welke mensen wel en welke niet in de hemel komen, waar Jezus zich sinds zijn hemelvaart bevindt, wanneer een hostie zijn heiligheid behoudt, wat er gebeurt aan het einde der tijden, hoe het is in hemel en hel. Op basis van een veelheid aan eeuwenoude én eigentijdse bronnen heeft de auteur het christelijk geloof samengevat in deze 431 vragen. Hij noemt zijn bronnen niet. De magister in de tekst zegt alles op eigen gezag of geeft met de woorden ‘ut dicitur’ (zoals gezegd wordt) vagelijk aan dat hij citeert. Tot zijn bronnen behoorden in de eerste plaats de bijbel en het werk van Augustinus (354-430) en Gregorius de Grote (ca. 540-604), maar ook theorieën van eigentijdse theologen. Vooral het gedachtegoed van tijdgenoot Anselmus van Canterbury (1033/1034-1109) was voor hem een belangrijke bron.¹⁷ In het *Elucidarium* worden door die moderne bronkeuze naast algemeen geaccepteerde denkbepelden ook de meest recente inzichten weergegeven, zij het dan aangeboden in een sterk vereenvoudigde vorm. In het *Elucidarium* ziet men wel een ‘contrast between the simplicity of its appearance and the complexity of the materials which went into its making’.¹⁸ Eeuwenoud dogma of nieuw standpunt, alle antwoorden op de vragen worden geponeerd als vaststaande waarheden, als zekerheden waarbij geen verdere discussie of nuancering nodig is. De auteur heeft blijkbaar niet de bedoeling om de theologische wetenschap van zijn tijd verder te helpen met nieuwe of verbeterde inzichten, maar om de lezers te vertellen hoe het volgens de autoriteiten zit. Yves Lefèvre, de Franse geleerde die in 1954 het standaardwerk over het *Elucidarium* publiceerde, verwoordt dat als volgt:¹⁹

Il ne cherche pas à faire réfléchir son auditeur ou son lecteur, moins encore à provoquer une discussion, mais à satisfaire sa curiosité et à apaiser ses inquiétudes en tranchant les difficultés et en apportant à chaque question la réponse, la seule réponse valable qu’il convient d’accepter.

Die instelling maakt het boek vooral geschikt als leerboek. Geestelijken in opleiding kunnen aan de hand van het *Elucidarium* van alles in het christelijk geloof leren hoe het volgens de heersende opvattingen in elkaar steekt. De indeling in vragen en antwoorden heeft dan wellicht een mnemotechnische functie. Overigens maakt die indeling de tekst ook geschikt voor een ander gebruiksdoel: de vragen, in de meeste handschriften typografisch onderscheiden, doen in de praktijk ook dienst als opschriften. Daardoor laten de gegevens zich gemakkelijk in de tekst terugvinden. Het

¹⁷ Over de bronnen van het *Elucidarium*: Lefèvre 1954, 191-197. Over de relatie met Anselmus van Canterbury, zie o.a. ook Flint 1975a, 180-183 en Southern 1990, 376-381. Vanwege de sterke overeenkomsten met het werk van Anselmus schreef men zowel in de Middeleeuwen als in latere tijden het *Elucidarium* soms ten onrechte toe aan deze aartsbisschop: in een twintigtal handschriften met het Latijnse *Elucidarium* staat dat Anselmus de auteur is (Garrigues 1987, 126), en de Middelnederlandse *Proza-Lucidarius* vermeldt dat het een werk van ‘Ancelmus, archebisscop van cantelenberch’ betreft. In 1851 noemt Blommaert (1838-1851, dl. 3, iv) Anselmus als auteur van het *Elucidarium*. Zie ook Lefèvre 1954, 209 en Van Dijk 1973, 277.

¹⁸ Flint 1975a, 178.

¹⁹ Lefèvre 1954, 206. Zie ook Flint 1975a, 183: ‘In this we have a paradox. We see a man who displays the greatest mental acumen in the understanding and collecting of his material, at the same time firmly repressing any encouragement this material may have offered to its readers to think’. Garrigues 1986, 11: ‘l’oeuvre d’Honorius représentait un paradoxe: la spéculation théologique la plus haute et raffinée était reçue par des milliers d’esprit comme un enseignement populaire’.

Elucidarium was zodoende niet alleen een praktisch leermiddel, maar ook geschikt als naslagwerk.²⁰ En het had succes: de meest recente inventarisatie van overgeleverde *Elucidarium*-handschriften telt niet minder dan 329 nummers.²¹

De onderwijsfunctie laat zich niet alleen uit de tekst zelf afleiden; de auteur geeft ook expliciet aan dat zijn tekst in eerste instantie voor leerlingen is bedoeld. In de proloog die voorafgaat aan de dialoog tussen discipulus en magister schrijft de auteur dat hij met zijn antwoorden in het *Elucidarium* tegemoet komt aan de wens van zijn (mede-)leerlingen,²² die hem herhaaldelijk hebben verzocht om hun iets toe te lichten. Om zijn uitleggingen ook voor het nageslacht nut te laten hebben, kiest hij ervoor om zijn woorden op schrift te stellen. De proloog bevat voorts een verklaring van de titel, een verwijzing naar de geraadpleegde bronnen (in de woorden van de auteur: Christus zelf vormt de basis, terwijl het bouwwerk van de tekst steunt op de vier pijlers profeten, apostelen, kerkvaders en geleerden) en een enkele mededeling over de auteur zelf. Deze noemt opzettelijk zijn naam niet. Uit angst voor afgunst wil hij anoniem blijven.²³

In de twintigste eeuw werd de auteur geïdentificeerd als Honorius Augustodunensis.²⁴ Over hem is maar weinig bekend. Hij vermeldt in een van zijn werken dat hij 22 teksten heeft geschreven, een titellijst waaraan door latere toeschrijvingen nog 15 teksten zijn toegevoegd.²⁵ Het *Elucidarium* was rond 1100 zijn eerste werk.²⁶ Honorius werd geboren rond 1080 en was, gezien de datering van zijn laatste werk, werkzaam tot ongeveer 1156. In elk geval vanaf het begin van de twaalfde eeuw leefde hij in het zuiden van het huidige Duitsland, waarschijnlijk in Regensburg. Men neemt aan dat hij monnik was in het Schottenklooster in die stad.²⁷ Voor de vreemde naam 'Augustodunensis' is nog geen bevredigende verklaring gevonden. Men vertaalt die naam wel als 'van Autun', maar er is nog geen relatie ontdekt tussen die Franse stad en de auteur. Andere verklaringen zijn dat 'Augustodunensis' afgeleid zou zijn van de Sint-Augustinuskerk te Canterbury, van

²⁰ Zie voor het reële publiek van het *Elucidarium*: Luff 1999, 50-54, die zijn conclusies baseert op gegevens van Gottschall 1992, 25-48 en Lefèvre 1954, 49-50 en 59-61.

²¹ Gottschall 1992, 297-306. Eerdere inventarisaties waren van de hand van Ernst und Gottschall 1989 en Düwell 1972. Sommige bronnen spreken van een nog groter aantal handschriften: Luff 1999, 20 en D. Ruhe 1993, 20, noot 42 hebben het over 380 handschriften, Garrigues 1987, 126 spreekt van bijna 600 handschriften.

²² Zowel 'condiscipuli' als 'discipuli' komen in de handschriften voor, aldus Gottschall 1992, 14.

²³ Die angst is slechts een literaire topos volgens Luff 1999, 41-46. De meeste onderzoekers evenwel nemen de angst voor waar aan en zoeken uit, voor wiens afgunst de schrijver zo bang is. Endres (1906, 85-86) meent dat hij anoniem wil blijven uit angst voor tegenstanders van zijn visie op de pastorale rechten van de benedictijner monniken. (Zie over het *Elucidarium* als voorspreker van de benedictijnen m.n. Flint 1975a en 1977). Volgens Lefèvre 1954, 228-229 vreest de auteur de tegenstanders van Anselmus van Canterbury, wiens theorieën hij aanhangt. Garrigues 1983 meent dat de schrijver zijn ware identiteit verborgen houdt omdat hij van hoge afkomst is. In een latere bijdrage somt Garrigues de verschillende theorieën op om tot de conclusie te komen dat er niets met zekerheid over te zeggen is (Garrigues 1987, 130-131).

²⁴ Endres 1906, 22-25; Lefèvre 1954, 209-213; Garrigues 1987, 126-128.

²⁵ Aantallen ontleend aan Garrigues 1975, 415. Zie voor een overzicht van de werken van Honorius Augustodunensis Endres 1906, 22-86; Garrigues 1975; Garrigues 1986 en 1987.

²⁶ Het werk wordt gedateerd tussen 1098 (datering van Anselmus' *Cur Deus homo*, waar het *Elucidarium* zwaar op leunt) en 1101 (vermelding van een 'Librum lucidarium' in een bibliotheekcatalogus). Zie over de datering onder meer Flint 1972b, 219; heel beknopt is de argumentatie weergegeven in Gottschall 1992, 11-12 en Sturlese 1993, 124.

²⁷ Beknopte biografische informatie bij Matthews Sanford 1948, 397-398. Geboortejaar ontleend aan Lefèvre 1954, 222. Dat Honorius in 1102, 1103 of 1104 terechtkwam in Regensburg, leidt Flint af uit de overlevering (Flint 1972b, m.n. conclusie op 241; zie ook Flint 1982a, 153-155). Localisering in Regensburg: Endres 1906, 1-9 en Sturlese 1993, 121.

‘Colonia Tiberia Augusta’ als Romeinse naam voor Regensburg, of van ‘Augusti mons’, een bijnaam voor Regensburg.²⁸

Zijn vroegste werken worden geassocieerd met Engeland. Omdat een van zijn geschriften, het *Speculum ecclesiae*, opgedragen is aan de broeders van de kerk van Canterbury, gaat men er wel vanuit dat Honorius een gedeelte van zijn opleiding heeft genoten in een Engels klooster. Dat laatste is evenwel niet noodzakelijk – hij kon zijn werken immers ook op afstand opdragen aan de studenten van Canterbury. Voor een verblijf in Engeland pleiten wel de sterke afhankelijkheid van het gedachtegoed van Anselmus van Canterbury, en het feit dat Honorius blijkens invloeden in zijn werk zeer vroeg bekend was met diens *Cur Deus homo*. De studenten op wier verzoek Honorius het *Elucidarium* zou hebben geschreven volgens de proloog, zouden dan mogelijk Britse monniken in opleiding zijn.²⁹

1.3 Het *Elucidarium* verspreidt zich over Europa

Honorius schreef met zijn *Elucidarium* een theologisch compendium dat in heel Europa aansloeg. In honderden handschriften werd de tekst verspreid. Het succes van het geschrift bleef bovendien niet beperkt tot Latijnkundigen. Binnen honderd jaar nadat Honorius zijn boek geschreven heeft, verschijnen er volkstalige vertalingen en bewerkingen in Engeland, Duitsland en Scandinavië. In de eeuwen daarna volgen vrijwel alle West-Europese volkstalen. De Duitse *Lucidarius* dringt vervolgens door tot in Bohemen en Rusland.

Engeland en Wales

Het verhaal over de verspreiding van het *Elucidarium* in de volkstalen begint met Engeland. Reeds aan het begin van de twaalfde eeuw, dus binnen niet meer dan enkele decennia na ontstaan, werd het *Elucidarium* al in het Engels omgezet.³⁰ Engeland heeft daarmee de primeur.

De Oudengelse bewerking behelst de Latijnse vragen 2 tot en met 16 uit het tweede boek gevolgd door 164 tot en met 174 uit het eerste boek: vragen over zondigen, de vrije wil, de oneerlijke verdeling van voorspoed en tegenslag en over de wederopstanding en hemelvaart van Christus. De indeling in vraag en antwoord is weggewerkt. De bewerking is slechts overgeleverd in één handschrift, daterend uit het eerste kwart van de twaalfde eeuw.³¹ Dit handschrift kan in zijn geheel getypeerd worden als ‘ein homiletisches Hilfsbuch zum praktischen Gebrauch für den niederen Pfarrklerus und für Mönche’: het bevat teksten die geestelijken konden gebruiken bij de dagelijkse zielzorg aan leken en die kloosterlingen konden gebruiken in het contact

²⁸ Zie over de naam ‘Augustodunensis’ onder meer Endres 1906, 11-13; Matthews Sanford 1948, 399-403 en de samenvatting van de discussie in Gottschall 1992, 10-11.

²⁹ Zie over de relatie tussen Honorius en Engeland: Lefèvre 1954, 216-219; Flint 1972b, 219-227; Flint 1975a; heel beknopt in Gottschall 1992, 10. Garrigues 1987, 129-130 houdt een verblijf in Engeland voor waarschijnlijk, maar niet te bewijzen; Sturlese 1993, 124-125 gelooft eerder dat Honorius niet in Engeland is geweest. Luff 1999, 31 en 37 blijkt ervanuit te gaan dat het *Elucidarium* in Regensburg geschreven is.

³⁰ Ik gebruik de term ‘Engels’ gemakshalve als overkoepelende term voor de volkstalen die in de Middeleeuwen gesproken werden in (het huidige) Engeland, hoewel ik me ervan bewust ben dat die benaming een anachronisme is. In deze studie gebruik ik op eveneens anachronistische wijze de aanduidingen voor andere volkstalen als Frans, Duits en Italiaans.

³¹ Handschrift British Library, Cottonianus Vespasianus D XIV.

met lekenbroeders en mindergeschoolde monniken.³² De Engelse tekst was waarschijnlijk de opzet voor een of twee preken en past daarmee binnen deze codex.

Veel later, in de vijftiende eeuw, werd het *Elucidarium* nogmaals in het Engels bewerkt, een bewerking die in twee vijftiende-eeuwse handschriften overgeleverd is.³³ De vervaardiger van deze *Lucidarie* maakte een eigen keus uit de Latijnse vragen, verschoof informatie en voegde toe. Uit de keus van de overgenomen vragen en uit zijn eigen toevoegingen heeft men afgeleid dat de auteur tot de Lollarden behoorde. Deze volgelingen van de Oxfordse hoogleraar Wyclif (gestorven in 1384) streefden een hervorming van de kerk na: zij wilden dat de geestelijken zich minder verrijkten, dat er een einde kwam aan het systeem van aflaten en beelden- en reliekenverering en dat de gelovigen de bijbel en andere religieuze geschriften in de volkstaal konden raadplegen. De bewerker was, zo blijkt uit zijn tekst, een gematigd Lollard. Al met al is de vijftiende-eeuwse bewerking qua karakter het tegengestelde van de twaalfde-eeuwse: was die twaalfde-eeuwse, net als het Latijnse origineel, bedoeld om de leer van de kerk uit te dragen en toe te lichten, in de Lollardische bewerking wordt het katholicisme bekritiseerd en wordt de (reeds in de veertiende eeuw als ketters veroordeelde) visie van Wyclif weergegeven.³⁴

Met deze vijftiende-eeuwse *Lucidarie* is de receptie van het *Elucidarium* in de Engelse volkstaal nog niet afgelopen. Aan het begin van de zestiende eeuw verschijnt bij drukker Wynkyn de Worde een Engelse *Lucidarius* in druk, die overgeleverd is in twee exemplaren.³⁵ Deze tekst gaat niet rechtstreeks terug op het *Elucidarium* zelf, maar is een woordelijke vertaling van een gedrukte Franse bewerking daarvan (de *Second Lucidaire*). De vertaling is gemaakt door ene Andrew Chertsey, van wie uit de proloog bij een ander werk bekend is dat hij meerdere religieuze teksten uit het Frans vertaalde voor Wynkyn.³⁶

Waarschijnlijk niet direct verwant aan de Engelse,³⁷ maar omwille van de geografische overzichtelijkheid hier toch maar behandeld, is het *Elucidarium* in het Welsh. Deze prozavertaling is overgeleverd in één handschrift uit 1346 met diverse Welshe teksten.³⁸ De mogelijkheid is geopperd dat deze *Hystoria Lucidar*, zoals de titel in het handschrift luidt, niet een rechtstreekse vertaling uit het Latijn is maar teruggaat op een Franse prozavertaling.³⁹

Het Duitse taalgebied

Na Engeland wordt het *Elucidarium* snel vertaald in twee andere Germaanse talen: nog in de twaalfde eeuw volgen het Duitse en het Noorse taalgebied.

Naar alle waarschijnlijkheid in de tweede helft van de twaalfde eeuw schreef een Duitse auteur een tekst genaamd *Lucidarius*, waarvoor hij zich gedeeltelijk baseerde op het *Elucidarium*. De theologische en eschatologische informatie die hij

³² Giordano 2003, 173-176, citaat op p. 175.

³³ Cambridge, St. John's College G 25 en Cambridge, University Library Ii 6.26

³⁴ Kleinhans 1993b; Giordano 2003, 176-180.

³⁵ Londen, British Library C 21 b 36 en Washington D.C., Folger Shakespeare Library, Wynkyn de Worde.

³⁶ Kleinhans 1993b, 292.

³⁷ Wel is er enige gelijkenis met de Oudnoorse *Elucidarius*, genoemd bij Turville-Petre 1953, 139, en (op basis van Turville-Petre) bij De Vries 1967, 198.

³⁸ Oxford, Jesus College MS 119.

³⁹ Over de Welshe *Hystoria Lucidar* is naar mijn weten de laatste honderd jaar niets gepubliceerd. Ik baseer me op Morris Jones and Rhys 1894 en Schorbach 1894, 248-249. De tekst is uitgegeven door Morris Jones and Rhys 1894.

overnam uit het *Liber primus* en *tertius* van Honorius, vulde hij op basis van diverse andere bronnen aan met uiteenlopende aardrijkskundige, kosmologische, natuurwetenschappelijke en liturgische gegevens. Daarvoor moest in zijn tekst het grootste gedeelte van het eerste boek en het gehele tweede boek van het *Elucidarium* wijken. De Duitse *Lucidarius* was een groot succes. Niet alleen werd de Duitse tekst veelvuldig gekopieerd – er zijn 83 handschriften en 89 drukken van overgeleverd – maar hij vormde op zijn beurt ook het uitgangspunt voor vertalingen en bewerkingen in andere talen.⁴⁰ De Duitse tekst werd vertaald in het Middelnederlands (de *Artes-Lucidarius*), IJslands, Deens, Tsjechisch en Russisch.

Die Duitse *Lucidarius* zal in het hoofdstuk over de *Artes-Lucidarius* uitgebreider aan de orde komen. Naast deze zeer vrije bewerking van het *Elucidarium* – of misschien kan men beter spreken van een tekst waarvoor het *Elucidarium* een van de bronnen was – waren er ook getrouwe Duitse vertalingen van de Latijnse tekst.

Honorius' werk is twee of drie keer volledig vertaald in het Duits. Ten eerste is er een getrouwe vertaling, incompleet overgeleverd in een handschrift uit de vroege vijftiende eeuw.⁴¹ Die vertaling is zeer woordelijk, zo woordelijk zelfs dat men het Latijnse *Elucidarium* ernaast zou moeten leggen om de vertaling met al haar latinismen te doorgronden. De vertaalde stukken zijn aangevuld op basis van andere bronnen. Deze vertaling is wel getypeerd als een volkstalige uitgave van het *Elucidarium*, bestemd voor het onderwijs.⁴² Ten tweede is er een volledige vertaling overgeleverd in een ander vijftiende-eeuws handschrift.⁴³ Deze staat met haar vloeiende stijl verder van het *Elucidarium* af en was waarschijnlijk bedoeld voor wereldlijke geestelijken, als naslagwerk voor elementaire theologische vraagstukken en leerboek bij de vervulling van hun pastorale taken.⁴⁴

Dan zijn er nog de zogenoemde Kremsmünsterer fragmenten, acht perkamentstroken met daarop in het Duits delen van de vragen 18 tot en met 46 van het *Liber tertius*.⁴⁵ Of het hierbij gaat om een derde vertaling uit het Latijn of om een afschrift van de Duitse *Lucidarius*, is onderwerp van discussie geweest. Het pleit lijkt evenwel op goede gronden beslecht in het voordeel van een afzonderlijke vertaling.⁴⁶

Naast drie volledige vertalingen bestaat er een handschrift waarin een vertaald excerpt uit het *Elucidarium* is opgenomen.⁴⁷ Een opmerkelijk verschijnsel is voorts dat er in twee handschriften met de Duitse *Lucidarius* stukken uit het *Elucidarium* in vertaling zijn toegevoegd aan de Duitse tekst.⁴⁸

Noorwegen en IJsland

In de twaalfde eeuw werd het *Elucidarium* in het Oudnoors vertaald. Rond 1200 werd die vertaling opgeschreven in een IJslands handschrift – thans een van de zeven

⁴⁰ Zie voor de overlevering: Gottschall und Steer 1994, 11*-24*.

⁴¹ München, Bayerische Staatsbibliothek cgm 607.

⁴² Gottschall 1992, 106-113.

⁴³ München, Bayerische Staatsbibliothek cgm 224.

⁴⁴ Gottschall 1992, 113-115.

⁴⁵ Kremsmünster, Stiftsbibliothek CC VI/273.

⁴⁶ V. Mertens 1968 wees als eerste op het bestaan van deze fragmenten en meende dat ze deel uitmaakten van de Duitse *Lucidarius*. Zie voor het verloop van de discussie en argumenten tegen Mertens' visie Gottschall 1992, 89-95.

⁴⁷ Melk, Stiftsbibliothek cod. 670. Zie Gottschall 1992, 104-106.

⁴⁸ Hamburg, Staats- und Universitätsbibliothek cod. germ. 1 en Wolfenbüttel, Herzog August Bibliothek Cod. Guelf. 78. 4 Aug. 2°. Zie Gottschall 1992, 95-104.

oudste handschriften van IJsland.⁴⁹ Hoewel de overlevering van de vertaling geheel IJslands is, was de auteur waarschijnlijk een Noor.⁵⁰

De Oudnoorse *Elucidarius* is een min of meer getrouwe vertaling van het *Elucidarium*. De vertaler schreef in een beknoptere en minder retorische stijl dan Honorius, liet vragen weg en voegde sporadisch dingen toe om iets te verklaren of nauwkeuriger te omschrijven.⁵¹ Hij was mogelijk een geestelijke, die met zijn tekst een minder geschoold publiek theologische basiskennis wilde bijbrengen. In zijn tekst vereenvoudigde hij daarom te complexe passages en verving hij de allegorieën door eenvoudiger beelden. Net als de dichter van de *Vers-Lucidarius* (zoals in hoofdstuk 2 aan de orde zal komen) vermeed hij Griekse woorden: de uitleg van het Griekse ‘theos’ is bijvoorbeeld geschrapt (in vraag 13 van het *Liber primus*).⁵²

De tekst is niet volledig overgeleverd. Behalve in het handschrift uit ongeveer 1200, met daarin alleen nog fragmenten van het eerste en derde boek, is de *Elucidarius* grotendeels overgeleverd in een vroeg-veertiende-eeuws handschrift. Daarnaast zijn er fragmenten van vier handschriften, en zijn er excerpten opgenomen in twee andere handschriften. De totale overlevering van de Oudnoorse *Elucidarius* bestaat daarmee uit acht tekstgetuigen, die in datering variëren van circa 1200 tot en met de tweede helft van de vijftiende eeuw en alle ofwel geschreven zijn door een IJslandse kopiist, ofwel al snel in IJsland zijn terechtgekomen.⁵³

De Oudnoorse *Elucidarius* staat vanwege zijn ouderdom en vroege overlevering in aanzien maar wordt ook om stilistische redenen zeer geprezen. Er is veel bewondering voor de manier waarop de schrijver Oudnoorse termen wist te vinden om Latijnse, in zijn taal nog onbekende, theologische en filosofische begrippen te vertalen.⁵⁴

⁴⁹ Reykjavík, AM 674a. Er is enige discussie over de ouderdom van het handschrift: over het algemeen dateert men het rond 1200 of in het begin van de dertiende eeuw, maar ook een ontstaan rond 1130 is verdedigd. Over de datering: Helgason 1957, ix-x; Firchow and Grimstad 1989, xxix-xxxi.

⁵⁰ De taal van de Noorse nederzetting op IJsland is voor de twaalfde eeuw moeilijk te onderscheiden van het ‘Oudnoorweegs’ dat in het moederland gesproken en geschreven werd. Pogingen om te bepalen of de *Elucidarius* geschreven is in het Oudnoorweegs of het Oudijslands leverden geen ondubbelzinnige uitkomsten op, maar men neigt ertoe in de vertaler een Noor te zien. De vertaling wordt daarom ‘Oudnoors’ genoemd (wat ook wel een overkoepelende term is voor de middeleeuwse talen van Noorwegen en IJsland), de overgeleverde versies zijn ‘Oudijslands’. Zie over de taalkwestie Helgason 1957, xx-xxiii en Firchow and Grimstad 1989, xxiii-xxv. Firchow en Grimstad expliciteren het verschil tussen de aanduidingen Oudnoors (voor de oorspronkelijke vertaling) en Oudijslands (voor de taal van de overgeleverde handschriften) op p. xxv.

⁵¹ Zie over de vertaaltechniek Helgason 1957, xxiv-xxxi. De ongeveer vijftig overgeslagen vragen (waarvan meer dan veertig in boek II) worden opgesomd bij Firchow and Grimstad 1989, lxxxiii en Helgason 1957, xx.

⁵² Giordano 2003, 180-183.

⁵³ De volgende codices bevatten afschriften van de Oudnoorse *Elucidarius* (alle in het Arnarnaganaeans Instituut (Stofnun Árna Magnússonar) te Reykjavík): AM 674a 4to, AM 675 4to, AM 544 4to, AM 229 fol.IV, AM 685d 4to, AM 685b, 4to, AM 238 fol.XVIII, AM 238 fol.XIX (twee bladen uit de *Biblía saga*, waarschijnlijk vroege vijftiende eeuw. In de beschrijving van de schepping is een excerpt van acht regels uit een *Elucidarium* in het Oudnoors opgenomen. Mogelijk gaat dit excerpt als enige onder de tekstgetuigen terug op een andere vertaling, zie Firchow and Grimstad 1989, xcv-xcvii). Zie voor de overlevering Helgason 1957, xiv-xv en Firchow and Grimstad 1989, xxvi-lxxix. Helgason 1957 bevat een facsimile van AM 674a, Firchow and Grimstad 1989 heeft in Appendix V afbeeldingen van alle handschriften. De teksten zijn uitgegeven door Firchow and Grimstad 1989. Een overzicht van de inhoud van de acht tekstgetuigen is te vinden in Firchow and Grimstad 1989, lxxxiii-lxxxiv en Helgason 1957, xvi.

⁵⁴ O.a. Turville-Petre 1953, 139-140: ‘It has great linguistic interest, for it shows how the Icelandic language could be used to express foreign thoughts, and how native words could be found or devised to

Behalve het Latijnse *Elucidarium* vond ook de Duitse *Lucidarius* een IJslands publiek. Dat gebeurde echter veel later. Waarschijnlijk is de IJslandse *Lucidarius* naar het Duits pas in de zeventiende eeuw geschreven. In deze IJslandse *Lucidarius* is alleen het eerste boek verwerkt; boek II en III zijn niet overgenomen. De informatie uit het eerste boek is aangevuld met gegevens uit diverse andere – IJslandse maar ook buitenlandse – teksten.⁵⁵ Deze IJslandse *Lucidarius* treft men aan in drie zeventiende-eeuwse en twee negentiende-eeuwse handschriften; de tekst werd echter nooit gedrukt.⁵⁶

Zweden

Honorius' *Elucidarium* is twee keer in het Zweeds vertaald. De eerste vertaling, bekend onder de naam *Lucidarius*, is alleen fragmentarisch overgeleverd in een handschrift uit 1430-1440.⁵⁷ De Zweedse auteur vertaalde het Latijnse werk vrij, waarbij hij een keus uit het materiaal maakte.⁵⁸

De tweede vertaling staat bekend onder de naam *Elucidarius*. Deze tekst werd blijkens het colofon in 1487 geschreven door ene Jöns Raek, monnik in het Brigittenklooster te Nådendal (thans het Finse Naantali, aan de zuidwestkust van Finland min of meer ter hoogte van Stockholm). Zijn volledige vertaling van het *Elucidarium* is overgeleverd in één handschrift.⁵⁹

Voor de Zweedse vertalingen is vooralsnog niet veel aandacht geweest in het onderzoek, veel minder dan voor de Oudnoorse. In het boek *Origins of Icelandic Literature* uit 1953 van G. Turville-Petre heet het:⁶⁰

Whatever judgement may be passed upon the *Lucidarius* as a theological work, none will deny that the Icelandic translation is masterly, and it contrasts sharply with the clumsiness of the Swedish versions.

Denemarken

Niet het Latijnse *Elucidarium*, maar alleen de Duitse *Lucidarius* werd in het Deens vertaald. Men onderscheidt een oudere en een jongere of kortere *Lucidarius*. De oudere *Lucidarius* werd geschreven rond 1300. Hij is overgeleverd in een handschrift uit 1452-1467 en in een druk, verschenen in 1510 bij Godfred af Ghemen te Kopenhagen.⁶¹ Van deze druk is slechts één exemplaar overgeleverd; er zijn geen herdrukken bekend.

represent abstract philosophical conceptions, which must have been strange to the Icelanders of the twelfth century.'

⁵⁵ Er is relatief weinig onderzoek geweest naar de IJslandse bewerking van de Duitse *Lucidarius*. Ik baseer me hier op Helgason 1957, xxxii-xxxiii en Hansen 2000. Zie ook Giordano 2003, 184-185.

⁵⁶ Reykjavík, AM 696, 4to, VI (eerste helft zeventiende eeuw); London, BL Add. 4889 (ca. 1700); Reykjavík, AM 779b, 4to (zeventiende-eeuws, vóór 1670); Reykjavík, *Landsbókasafn* 632: (vroeg negentiende eeuw); Reykjavík, *Landsbókasafn* 2305 (1893). Opsomming van de handschriften gebaseerd op Helgason 1957, xxxii-xxxiii. Helgason 1957, xxxiii houdt er rekening mee dat er meer handschriften met de IJslandse *Lucidarius* bestaan, die nog niet als zodanig zijn herkend. Hansen (2000, 121) schrijft dat de overlevering bestaat uit zeven handschriften. Ze geeft echter geen signaturen van deze zeven.

⁵⁷ Stockholm, Kungliga biblioteket Cod. Holm D4.

⁵⁸ Schorbach 1894, 256-257; Grimstad 1993, 164; Giordano 2003, 184.

⁵⁹ Handschrift Stockholm, Kungliga biblioteket A 58 4to. Schorbach 1894, 257-258; Grimstad 1993, 164; Giordano 2003, 184 en noot 50.

⁶⁰ Turville-Petre 1953, 139.

⁶¹ Handschrift Kopenhagen, AM 76 8°. De *Lucidarius* in dit handschrift is geëditeerd door Brandt 1849. Alle teksten in het handschrift (naast de *Lucidarius* een aantal korte Latijnse en Deense teksten)

De jongere *Lucidarius* is een bewerking waarin de *Lucidarius* geschikt is gemaakt voor een protestants publiek: bepaalde theologische uitleggingen zijn vervangen door stukken bijbelgeschiedenis en de toelichtingen bij kerkelijke ambten, liturgie en getijden zijn geschrapt. Ook de geografische beschrijvingen zijn uit de tekst verdwenen. Verantwoordelijke voor de omwerking was drukker Hans Barth, die in 1534 de ‘protestantse *Lucidarius*’ (zoals de tekst in de vakliteratuur wel is aangeduid) in Roskilde van de drukpers liet rollen.⁶² Zijn *Lucidarius* was in Denemarken zeer populair en werd veelvuldig herdrukt tot aan het eind van de negentiende eeuw.⁶³

Het Franse taalgebied

Na de Germaanse talen, waarin vanaf de vroege twaalfde eeuw *Elucidarium*-vertalingen opkomen, volgen de Romaanse. De eerste Romaanse *Lucidarii* ontstaan in Frankrijk aan het begin van de dertiende eeuw. De Franse traditie wordt verderop in dit boek uitgebreid behandeld wanneer de vertaling van een van de Franse *Lucidaires* aan bod komt.⁶⁴ Ik zal op deze plaats slechts de hoofdlijnen weergeven.

Aan het begin van de dertiende eeuw werd het *Elucidarium* voor het eerst getrouwd in het Frans vertaald, een vertaling die vaak werd gekopieerd (getuige de 21 overgeleverde handschriften) en die op haar beurt een bron vormde voor twee Franse teksten (het *Livre de Sidrach* en de *Second Lucidaire*) en voor de Italiaanse *Lucidario*.⁶⁵ In de dertiende eeuw verschenen er twee andere getrouwe vertalingen, die elk in één handschrift overgeleverd zijn.⁶⁶ Daarnaast is er de *Lucidaire en vers* van Gillebert de Cambres uit de eerste helft van de dertiende eeuw. Zijn tekst is gebaseerd op het *Liber tertius*, het laatste deel van het *Elucidarium* dat over het hiernamaals en het einde der tijden gaat. Het eschatologische werk van Gillebert werd herhaaldelijk overgeschreven en bereikte, ingekort en in proza omgezet, aan het eind van de vijftiende eeuw de drukpers.⁶⁷ De Anglonormandische dichter Pierre de Peckham begon het *Liber primus* te vertalen, maar vond in de tekst niet wat hij zocht en stapte na verloop van tijd over op andere bronnen voor zijn *Lumière as lais* (1267).⁶⁸ In 1312, of kort erna, werd op basis van een Franse dertiende-eeuwse vertaling en andere bronnen de *Second Lucidaire* geschreven. Hierin is de theologische inhoud aangevuld met vraagstukken over paranormale verschijnselen, natuurwetenschappelijke onderwerpen en catechetische rijtjes. De tekst vond een groot publiek, in handschrift en druk, en zowel in het Frans als in Engelse en Nederlandse vertaling.⁶⁹ Uit de veertiende of vijftiende eeuw stammen dan nog twee getrouwe vertalingen en een Provençaalse prozabewerking (*Le Lucidari*).⁷⁰

zijn diplomatisch uitgegeven met een facsimile door Kroon e.a. 1993. Daarin ook een transcriptie van de druk van Godfred.

⁶² Over beide Deense *Lucidarii*: Schorbach 1894, 169-196; Grimstad 1993, 164; Giordano 2003, 184; Hansen 2000, 120-121; Steer 1985, 945.

⁶³ Schorbach 1894, 174-185 noemt 26 drukken tussen 1534-1892.

⁶⁴ Zie hieronder, hoofdstuk 5.

⁶⁵ Türk 2000, 4 en passim.

⁶⁶ Lefèvre 1954, 280-281. De ene vertaling is bestudeerd en uitgegeven door Kleinhans 1993a (studie: 8-22), de andere door Düwell 1974.

⁶⁷ Lefèvre 1954, 311-315. Uitgebreide studie: E. Ruhe 1991.

⁶⁸ Lefèvre 1954, 315-323; Hesketh 1996-2000, dl. 3, 1-30.

⁶⁹ D. Ruhe 1993, o.a. 23-35 en (over de overlevering) 134-139.

⁷⁰ Zie voor de getrouwe vertalingen: Kleinhans 1993a, 22-35 resp. 36-46. De Provençaalse bewerking wordt behandeld door Lefèvre 1954, 289-292 en Schorbach 1894, 243-244.

Spanje

Rond 1293 gaf Sancho IV, koning van Castilië en León (1284-1295), opdracht tot het schrijven van een Castiliaanse *Lucidario*. In die tekst komen naast geloofswaarheden vooral natuurwetenschappelijke vragen aan de orde. De verwantschap met het *Elucidarium* is ondanks de titel evenwel minimaal; het heeft er eerder schijn van dat het woord *Lucidario* niet langer een afgeleide was van *Elucidarium* maar inmiddels gebruikt werd als algemene aanduiding van een werk waarin dingen ‘toegelicht’ werden.⁷¹

Daarnaast bestaat er echter een Spaanse tekst die onmiskenbaar een vertaling is van het *Elucidarium*. Deze tekst werd aangetroffen in een vijftiende-eeuws handschrift.⁷² De Spaanse auteur liet delen weg uit het *Elucidarium* en bracht daarnaast enkele kleine wijzigingen aan, waarmee hij de tekst aanpaste aan het Spaanse publiek. Zo vertaalde hij in het *Liber tertius* in de Latijnse vraag 65 het woord ‘pagani’ (heidenen) met ‘moros’ (Moren).⁷³

Italië⁷⁴

Het *Elucidarium* werd drie keer in het Italiaans vertaald. Die vertalingen worden gewoonlijk genoemd naar de plaats waar hun (belangrijkste) handschrift ligt. Men onderscheidt daarom de vertaling in Bergamo (overgeleverd in één handschrift, bewaard in de universiteitsbibliotheek te Bergamo), de vertaling in Bologna (eveneens overgeleverd in één handschrift, in de universiteitsbibliotheek te Bologna) en de vertaling in Milaan (in totaal zes handschriften, waarvan drie in Milaan). In alle gevallen gaat het om vrije vertalingen of bewerkingen. In de vertaling in Bergamo is de tekst ingekort (vragen of delen van vragen zijn geschrapt, zodat theoretische uitweidingen verdwenen zijn), misschien met het doel om het voor de lezer sneller mogelijk te maken om informatie uit de tekst op te nemen. Daarnaast is de volgorde van de vragen veranderd. Deze tekst is waarschijnlijk vervaardigd voor priesters, als naslagwerk bij het voorbereiden van de preek of bij de zielzorg. Het enig bekende handschrift is een eenvoudig gebruikshandschrift.⁷⁵ In de vertaling in Bologna zijn enkele passages weggelaten en enkele andere toegevoegd, maar er is niet op zeer grote schaal ingegrepen in de tekst.⁷⁶ De vertaling in Milaan, geschreven in het laatste kwart van de dertiende eeuw, is afkomstig uit benedictijnse kringen; misschien werd ze vervaardigd in een benedictijns klooster. De bewerker liet veel weg en voegde veel toe. Een van zijn meest belangrijke aanvullende bronnen is het werk van Petrus Lombardus. Opmerkelijk is dat de bewerker zelf (en waarschijnlijk niet een latere gebruiker) kritische tussenwerpingen noteerde als ‘Eo no crezo che zo sia veritade’ (ik geloof niet dat dit de waarheid is, in vraag II.62) en ‘questo no è vero’ (dit is niet waar, III.4). De vertaling in Milaan was van de drie verreweg de meest populaire. Ze is incompleet overgeleverd in één handschrift (in de Biblioteca Ambrosiana te Milaan) en daarnaast gedeeltelijk in vijf andere handschriften, die een andere redactie overleveren. Deze andere redactie bestaat uit de eerste helft van de Milanese

⁷¹ Kinkade 1984.

⁷² Madrid, Biblioteca del Noviciado de la Universidad Central 148. Editie: Türk 1993.

⁷³ Türk 1993, 75-89.

⁷⁴ Met dank aan S. de Werd, die mij hielp met de Italiaanse vakliteratuur.

⁷⁵ Degli Innocenti 1993, 164-174.

⁷⁶ Degli Innocenti 1993, 174-180.

vertaling, tot aan vraag 77 in het tweede boek. De redacteur verving de tweede helft van de Milanese vertaling door de tweede helft van de zogenoemde tekst γ .⁷⁷

Tekst γ is een van de drie redacties van de Italiaanse omwerking van de Franse *Lucidaire*. Als gezegd is het *Elucidarium* meerdere malen in het Frans vertaald. Een getrouwe Franse vertaling, in de vakliteratuur bekend als ‘Vertaling I’, werd vervolgens in het Italiaans bewerkt. Van deze Italiaanse bewerking bestaan er nu drie verschillende redacties, aangeduid als γ , ε en β .⁷⁸ De Italiaanse *Lucidario* naar het Frans was veel populairder dan die naar het Latijn: zijn de vertalingen Bergamo, Bologna en Milaan in totaal overgeleverd in acht handschriften, de teksten γ , ε en β zijn bekend uit maar liefst 27 manuscripten en uit twintig incunabeldrukken.⁷⁹

Midden- en Oost-Europa

Het *Elucidarium* verspreidde zich in vertalingen over West-Europa, van Wales tot Italië en van Spanje tot IJsland. De volkstalige receptie van Honorius’ werk bleef evenwel niet helemaal beperkt tot West-Europa. Via de Duitse bewerking ging het werk, zij het dan in veranderde vorm, dieper Europa in.

In het huidige Tsjechië circuleerde er in de Middeleeuwen en daarna een getrouwe vertaling van de Duitse *Lucidarius*. Deze Tsjechische *Lucidarz* is overgeleverd in één handschrift en in zes drukken, de eerste gedrukt in 1498 te Plzeň (Pilsen), de laatste in 1811 te Litomyšl (ongeveer 60 kilometer ten noorden van Praag).⁸⁰ Ook in Rusland was er een vertaling uit het Duits, met de titel *Lucidarios*.⁸¹

Het *Elucidarium* kreeg aldus vertalingen en bewerkingen in middeleeuws Welsh, Engels, Nederlands, Duits, Zweeds, Noors, Frans, Spaans en Italiaans. Enkele van die bewerkingen werden op hun beurt weer vertaald in andere volkstalen. Zo vond de Duitse *Lucidarius*, gedeeltelijk geschreven op basis van Honorius’ werk, in vertaling ook een Nederlands, Deens, IJslands, Tsjechisch en Russisch publiek en vormde een Franse vertaling de bron voor de Italiaanse *Lucidario*, het *Livre de Sidrach* en een bewerking genaamd de *Second Lucidaire* – waarna die *Second Lucidaire* in vertaling in Engeland en de Nederlanden op de drukpers belandde.

Opmerkelijk is dat bewerkingen in de Germaanse taal in tijd voorafgaan aan Romaanse *Lucidarii*. Is er een verband met de vermeende Duitse of Britse afkomst van Honorius Augustodunensis? Of bestond er in de Germaanse talen eerder behoefte aan een vertaling, omdat het Latijn voor Germaanstaligen een vreemdere taal is dan voor moedertaalsprekers van een Romaanse taal? Onder de Germaanse vertalingen zijn de Middelnederlandse *Lucidarii* opvallend laat. Naar alle waarschijnlijkheid verschenen de eerste Middelnederlandse *Lucidarii* pas rond 1300 – een eeuw later dan de Engelse, Duitse en IJslandse. De Middelnederlandse *Lucidarii* zijn bepaald geen unicum. Om onze *Lucidarii* goed te plaatsen, moeten we ze zien binnen de context waarin ze horen – de context van een middeleeuws Europa met honderden handschriften van het Latijnse *Elucidarium* en tientallen volkstalige afgeleiden van dat geschrift.

⁷⁷ Degli Innocenti 1993, 180-192; Degli Innocenti 1984 (met editie). Over de kritische tussenwerpingen: Degli Innocenti 1993, 181-182.

⁷⁸ Degli Innocenti 1993, 193-195. Op p. 195-258 behandelt hij de redacties γ en β uitgebreid.

⁷⁹ Degli Innocenti 1984, 3.

⁸⁰ Schorbach 1894, 216-223; Steer 1985, 945.

⁸¹ De Russische *Lucidarios* wordt genoemd bij Nachbin 1938, p. 365-366, noot 6. Hij baseert zich op een Russische publicatie uit 1898 en twee, eveneens Russische, edities uit 1859 en 1890. Steer 1985, 945 haalt Nachbin aan. Voor zover mij bekend is er geen verder onderzoek geweest naar de Russische *Lucidarios*.

1.4 Vier *Lucidarii*, acht tekstgetuigen

Bij de opsomming hierboven kwam één Nederlandse *Lucidarius* voor die in dit hoofdstuk nog niet eerder is genoemd: de gedrukte *Lucidarius* naar het Frans. Aan het begin van de zestiende eeuw drukte Thomas van der Noot in Brussel een vertaling van de Franse *Second Lucidaire*.⁸² Met die druk erbij zijn er vier *Lucidarii* in de taal van de Nederlanden, die uiteenvallen in drie groepen: de *Vers-Lucidarius* en de *Proza-Lucidarius* gaan beide rechtstreeks terug op het Latijnse *Elucidarium*, de *Artes-Lucidarius* gaat terug op de Duitse *Lucidarius* en de gedrukte *Lucidarius* op een Franse *Lucidaire*.

De vier *Lucidarii* zijn in totaal overgeleverd in acht tekstgetuigen.⁸³ De *Vers-Lucidarius* is in zijn geheel bekend dankzij een vroeg-vijftiende-eeuws verzamelhandschrift uit Brabant (B1, al genoemd in § 1.1). Dat de tekst veel ouder is dan dat, blijkt uit de fragmenten van een handschrift uit het tweede kwart van de veertiende eeuw, met ruim driehonderd verzen uit dezelfde *Vers-Lucidarius* (B4). In twee vijftiende-eeuwse verzamelhandschriften uit Brugge en Gent zijn voorts excerpten opgenomen uit deze *Lucidarius* (B2 en B3).⁸⁴ De *Proza-Lucidarius* is bekend uit één handschrift, dat in 1469 in een klooster nabij Nordhorn geschreven is (S, het tweede handschrift dat in § 1.1 genoemd is).⁸⁵ De *Artes-Lucidarius* is bekend uit twee handschriften. De tekst is in zijn geheel overgeleverd in een (noord-)oostelijk handschrift uit de tweede helft van de vijftiende eeuw (L, als derde genoemd in § 1.1). Een excerpt uit de tekst is te vinden in een luxueus handschrift dat rond 1339 gemaakt werd in Brabant of Gelre (G).⁸⁶ Van de zestiende-eeuwse druk van Thomas van der Noot, tot slot, is niet meer overgebleven dan acht ernstig gehavende bladzijden, afgedrukt op één vel papier.⁸⁷

Deze vier *Lucidarii* en hun acht tekstgetuigen zullen in dit boek centraal staan. De vier *Lucidarii* zijn nog niet eerder in één integraal onderzoek opgenomen. Ook afzonderlijk zijn ze nooit onderzocht, hoewel de *Vers*-, de *Proza*- én de *Artes-Lucidarius* alledrie al sinds de negentiende eeuw bekend zijn.

1.5 Geschiedenis van het onderzoek

De Vers-Lucidarius

Reeds in de eerste helft van de negentiende eeuw is de *Vers-Lucidarius* in codex B1, nog gewoonlijk aangeduid als *Dietsche Lucidarius*, bekend of zelfs beroemd onder vakgenoten in Nederland, België en Duitsland. Als J.F. Willems het in 1837 over de gedichten van Augustijnken in verzamelhandschrift Brussel KB 15642-51 heeft, duidt

⁸² Dat deze druk een vertaling is van de *Second Lucidaire*, wordt in hoofdstuk 5 aannemelijk gemaakt.

⁸³ De overlevering zal per tekst uitgebreider behandeld worden in de desbetreffende hoofdstukken. Daar ook literatuurverwijzingen. De siglen zijn van mijn hand, waarbij de volgorde B1 tot en met B4 gebaseerd is op de opsomming van Van Dijk 1973, 282-283.

⁸⁴ B1: Brussel, KB 15642-51. B4: 'Kampse fragmenten', Brussel, KB IV 1031. B2: Brussel, KB II 270. B3: Brussel, KB II 116.

⁸⁵ S: Straatsburg, Bibliothèque nationale et universitaire 2101.

⁸⁶ L: Londen, British Library Add. 10286. G: 'Zutphens-Gronings Maerlanthandschrift', Groningen, UB 405.

⁸⁷ Den Haag, KB 227 A 23.

hij het manuscript aan als het ‘handschrift van den *Dietschen Lucidarius*’.⁸⁸ F.A. Snellaert kent deze codex eveneens en citeert in zijn *Verhandeling over de Nederlandsche dichtkunst in België* (1838) de eerste 21 verzen uit de *Vers-Lucidarius*.⁸⁹ In hetzelfde jaar blijken tekst en handschrift ook bij de oosterburen bekend te zijn. Franz Joseph Mone noemt codex en tekst in zijn *Übersicht der niederländischen Volks-Literatur älterer Zeit* (1838) en citeert de openings- en slotverzen.⁹⁰ Dankzij Mone krijgt de tekst dan meer naamsbekendheid: D. Buddingh citeert de eerste en laatste verzen naar Mone en Snellaert in zijn studie naar de geschiedenis van opvoeding en onderwijs (1843) en de Deense onderzoeker Brandt blijkt in 1849 via het werk van Mone op de hoogte te zijn van het bestaan van een Middelnederlandse *Lucidarius*.⁹¹

Echt bekend wordt de tekst in de tweede helft van de negentiende eeuw, dankzij de editie van Philip Blommaert. In het derde deel van zijn *Oudvlaemsche gedichten der XIIe, XIIIe en XIVe eeuwen* (1851) publiceert hij de tekst volgens handschrift B1. Blommaerts editie geldt bij vakgenoten als uitermate gebrekkig. Verdam publiceert een lang artikel waarin hij alle plaatsen aanduidt waar Blommaert volgens hem de evident corrupte tekst had moeten emenderen.⁹² Desalniettemin is het onderzoek bijna anderhalve eeuw op zijn editie aangewezen, omdat Blommaerts *Dietsche Lucidarius* tot in de jaren '90 van de twintigste eeuw de enige Middelnederlandse *Lucidarius* is waarvan er een volledige editie bestaat.⁹³ Wanneer Jonckbloet in zijn *Geschiedenis der Middennederlandsche dichtkunst* (1851-1855) en in zijn *Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde* (1888-1892) naar Blommaerts editie verwijst, laat hij daarbij niet onvermeld dat de editie wemelt ‘van zinstorende schrijffouten’.⁹⁴ Verder worden de tekst en Blommaerts editie onder meer genoemd door Hoffmann von Fallersleben in zijn *Übersicht der mittelniederländischen Dichtung* (1857), door Napoleon de Pauw in 1879 en door Te Winkel in zijn literatuurgeschiedenis van 1887, maar meer wordt er nog niet mee gedaan.⁹⁵

In 1894 verschijnt dan de eerste grote studie naar volkstalige bewerkingen van het *Elucidarium*, van de hand van Karl Schorbach. Ook de Nederlandse situatie komt aan bod. De Duitse onderzoeker blijkt goed bekend te zijn met Nederlandse publicaties over het onderwerp.⁹⁶ Maar pas in 1944 komt er een grootschaliger onderzoek naar de *Vers-Lucidarius*. In dat jaar schrijft Simon Schreiber er in Brussel een dissertatie over. Hij geeft de tekst volgens B1 opnieuw uit en laat deze editie voorafgaan door een overzicht van de verhouding met het *Elucidarium* en een studie naar taalkundige en rijmtechnische eigenaardigheden van de Middelnederlandse tekst. Diepgravend is zijn dissertatie niet; hij inventariseert en constateert, maar verbindt

⁸⁸ Willems 1837, 353.

⁸⁹ Snellaert 1838, 129-130. Ook in Snellaerts *Kort begrip eener geschiedenis der Nederduitsche letterkunde* (1849) wordt de *Dietse Lucidarius* genoemd (Snellaert 1849, 38). In de tweede druk daarvan, getiteld *Schets eener geschiedenis der Nederlandsche letterkunde*, verwijst hij daarbij naar Blommaerts editie (Snellaert 1850, 48, noot 2).

⁹⁰ Mone 1838, 270-271, nr. 374.

⁹¹ Buddingh 1842-1843, dl. 2, 94-96; Brandt 1849, xiii.

⁹² Verdam 1881; in 1946-1947 wijst Schreiber op nog meer leesfouten in de uitgave.

⁹³ Pas in 1992 verschijnt een editie van de *Proza-Lucidarius*: Gottschall 1992.

⁹⁴ Jonckbloet 1851-1855, dl. 3, 270-273 (citaat op p. 270, noot 1); Jonckbloet 1888-1892, dl. 2, 191-192 (citaat op p. 191, noot 4).

⁹⁵ Hoffmann von Fallersleben 1857, 97, nr. 450 (hij noemt de titel niet maar heeft het over een ‘Zwiesgespräch zwischen Meister und Schuler’ van 6332 verzen, waarbij hij verwijst naar de uitgave van Blommaert); De Pauw 1879, 151; Te Winkel 1887, 404.

⁹⁶ Schorbach 1894, 258-261 (over de *Vers-Lucidarius*), 265-267 (over de *Proza-Lucidarius*), en 196-216 (over de *Artes-Lucidarius*).

geen conclusies aan zijn vondsten. Schreiberns dissertatie is nooit gepubliceerd. Tegenwoordig is ze dan ook zeer moeilijk te achterhalen.⁹⁷ De meest volledige publicatie over de Middelnederlandse *Lucidarii* is daarom die van R. van Dijk in *TNTL* van 1973. Hij zet daarin uiteen dat er *Lucidarii* zijn die teruggaan op het Latijnse *Elucidarium* en die teruggaan op de Duitse *Lucidarius*. In een bijlage geeft hij een codicologische beschrijving van B1.

Veel minder aandacht hebben de twee excerpten uit de *Vers-Lucidarius* getrokken. Voor het excerpt in B2 is dat te wijten aan overmacht: het handschrift is lange tijd vermist, totdat Lyna het in 1924 opnieuw signaleert en er een artikel over publiceert.⁹⁸ Hij bespreekt de inhoud van het handschrift en noemt daarbij het gedichtje 'Lucidarius zegt' op folium 54 recto. Hij verschaft er verder geen inhoudelijke informatie over. Schreiber vermeldt in zijn proefschrift kort het bestaan van dit excerpt. In een noot achterin citeert hij – als eerste – de zestien verzen.⁹⁹ De eerstvolgende vermelding ervan is in het overzicht van *Lucidarius*-handschriften in het artikel van Van Dijk in 1973.¹⁰⁰

Het excerpt in B3 wordt voor het eerst genoemd in 1914 door Napoleon de Pauw, in een onderzoek naar de *Profetie van Bulscamp* (onder meer overgeleverd in ditzelfde handschrift). Hij identificeert het excerpt moeiteloos, blijkens de verwijzing naar de overeenkomstige passage in de *Vers-Lucidarius*.¹⁰¹ Verder valt dit stukje *Vers-Lucidarius* niet meer dan een tweetal verwijzingen ten deel: in een artikel van Braekman over het handschrift (1969) en in de opsomming van *Lucidarius*-handschriften in het artikel van Van Dijk (1973).¹⁰²

De zogenoemde 'Kampse fragmenten' van de *Vers-Lucidarius* (B4) zijn ontdekt door Van Dijk. Hij geeft de overgeleverde tekst uit in 1974. Zijn artikel is vooralsnog het enige hierover.¹⁰³

De Proza-Lucidarius

In de medioneerlandistiek heeft de *Proza-Lucidarius* niet veel aandacht getrokken. Schorbach signaleert hem; de afwezigheid van bronvermeldingen doet vermoeden dat hij de eerste is die erop wijst.¹⁰⁴ Hij bestempelt de *Proza-Lucidarius* als een Nederduitse tekst, een aanduiding die Gottschall honderd jaar later overneemt.¹⁰⁵ Dat de term 'Middelnederlands' evenzeer op de *Proza-Lucidarius* van toepassing is als 'Nederduits', wordt in § 3.1 hieronder kort beargumenteerd. Na Schorbach wordt het handschrift met de *Proza-Lucidarius* regelmatig vermeld: in Meinsma's *Middeleeuwsche bibliotheken* (1903) en in de catalogi van Becker (1914), Wickersheimer (1923) en Samaran en Marichal (1965).¹⁰⁶ Een ijkpunt in het onderzoek naar de *Proza-Lucidarius* is de editie van Gottschall in 1992. Na hoofdstukken over de overlevering van het Latijnse *Elucidarium* in het Duitse Rijk,

⁹⁷ Voor zover mij bekend is het proefschrift niet aanwezig in een bibliotheek in Nederland of België. Ik heb het gekopieerde typoscript ervan mogen lenen van P. Bange, die het op haar beurt had gekregen van R. van Dijk.

⁹⁸ Lyna 1924. Over het vermeende verlies van het handschrift: Lyna 1924, 289-291.

⁹⁹ Schreiber 1944, aantekening bij vs. 224 op p. 197-198.

¹⁰⁰ Van Dijk 1973, 282.

¹⁰¹ De Pauw 1914, 483.

¹⁰² Braekman 1969, 91; Van Dijk 1973, 282.

¹⁰³ Van Dijk 1974.

¹⁰⁴ Schorbach 1894, 265-267.

¹⁰⁵ Gottschall 1992.

¹⁰⁶ Meinsma 1903, 254, nr. 37; Becker 1914, 13; Wickersheimer 1923, 438; Samaran et Marichal 1965, 423.

over teksten die beïnvloed zijn door dat *Elucidarium* en over Duitse en Nederlandse vertalingen ervan bevat haar boek een onderzoek naar bronnen, compositie en gebruiksfunctie van de *Proza-Lucidarius*.¹⁰⁷ Daarop volgt een kritische editie van de tekst, geplaatst naast de corresponderende passages in het *Elucidarium* en in andere bronteksten.

De Artes-Lucidarius

In 1833 wordt het boekenbezit van Jacobus Koning te Amsterdam geveild. Als nummer 228 in de veilingcatalogus wordt een handschrift genoemd met onder andere een ‘Gesprek des wijzen Sydracs met den Koning Boctus’ en ‘Lucidarius Boeck’.¹⁰⁸ Onder vakgenoten moet het handschrift al eerder bekend zijn, aangezien een andere tekst erin (*Een moy sprake van sesterhande verwe*) in 1825 al uitgegeven is door Willem Bilderdijk. Overigens noemt die de codex waaraan hij de sproke ontleend heeft niet.¹⁰⁹ Bij de veiling in 1833 komt het handschrift in handen van een Engelsman, R. Heber, na wiens dood het in 1836 aangekocht wordt door het British Museum.¹¹⁰ Het handschrift blijft bekend bij de vakgenoten. Als Snellaert in 1838 over de *Vers-Lucidarius* schrijft, vermeldt hij dat er ook ‘Lucidariën in proza’ hebben bestaan zoals die in het handschrift van Koning en Heber. Hij noemt de benaming ‘Lucidarius’ daarbij een modewoord en lijkt niet te weten dat er wel degelijk een relatie is tussen de verschillende *Lucidarii*.¹¹¹ D. Buddingh merkt in 1843 bij zijn vermelding van de *Vers-Lucidarius*, die hij kent van Mone, op dat ook de heer Koning een handschrift met de *Lucidarius* bezat.¹¹² En R.P.A. Dozy schrijft in 1845 over deze codex en enkele andere manuscripten in Engelse bibliotheken een brief aan Matthias de Vries, gepubliceerd in de *Verslagen en berigten uitgegeven door de Vereeniging ter bevordering der oude Nederlandsche letterkunde*.¹¹³ In de inleiding bij zijn editie van de *Vers-Lucidarius* schrijft Blommaert in 1851 dat er ook een *Lucidarius*-handschrift voorkomt in de catalogi van Koning en Heber, en dat de betreffende tekst in proza is. Daarbij meent hij ten onrechte dat deze tekst uitgegeven is door Van den Bergh – in werkelijkheid gaf Van den Bergh het excerpt in het Groningse handschrift uit, zoals hieronder aan de orde zal komen – en doorziet hij niet dat het handschrift van Koning en Heber hetzelfde is als dat in de brief van Dozy.¹¹⁴ Tot slot Schorbach. Hij beschrijft in 1894 in zijn hoofdstuk over ‘Bearbeitungen des deutschen Lucidarius in anderen Sprachen’ ook de Middelnederlandse *Artes-Lucidarius* en de wijze waarop de Londense codex vanuit Konings nalatenschap terecht is gekomen in het British Museum.¹¹⁵

Tot zover de geschiedenis van het onderzoek naar het Londense handschrift L met de volledige *Artes-Lucidarius*. Een excerpt uit een vertaling van de Duitse *Lucidarius* is overgeleverd in het Zutphens-Groningse Maerlanthandschrift (G), dat al in de achttiende eeuw bekend was. Het handschrift werd integraal overgeschreven door Isaac le Long (1683-1762). Op blad 63 en 64 van zijn afschrift schrijft hij, zonder

¹⁰⁷ Gottschall 1992, 146-158.

¹⁰⁸ *Catalogus der letterkundige nalatenschap van wijlen Jacobus Koning* 1833, dl. 1, 31, nr. 228.

¹⁰⁹ Bilderdijk 1825, 65-116.

¹¹⁰ Schorbach 1894, 197-198.

¹¹¹ Snellaert 1838, 129-130.

¹¹² Buddingh 1842-1843, dl. 2, 95.

¹¹³ Dozy 1845. Handschrift Add. 10286 genoemd op p. 35-37.

¹¹⁴ Blommaert 1838-1851, dl. 3, vi.

¹¹⁵ Schorbach 1894, 197-198.

nader commentaar, een passage die begint met: ‘In Affrica es dat water Indus’.¹¹⁶ L.Ph.C. van den Bergh neemt deze passage van Le Long over in zijn *Nederlandsche volksromans* (1837), waarna Blommaert in een voetnoot bij een toelichting op de *Brandaan* op zijn beurt enkele verzen uit Van den Bergh overneemt.¹¹⁷ Het handschrift is inmiddels in het bezit van A.C.W. Staring.¹¹⁸ Pas wanneer Van den Bergh in 1841 verwijst naar zijn publicatie uit 1837, noemt hij de tekst ‘een fragment (...) van den Nederduitschen *Lucidarius*, mede in proza’.¹¹⁹ Daarmee heeft de bladvulling op f. 216r-216v van het Zutphens-Groningse Maerlanthandschrift eindelijk de juiste naam gekregen. Van den Bergh is daarna voor excerpt G wat Blommaert voor B1 is: de tekst heeft een goede naamsbekendheid gekregen en wie de tekst noemt, kent haar dankzij deze editeur. J. van Vloten drukt in 1851 het excerpt af naar Van den Bergh en merkt daarbij op: ‘Slechts in een klein fragment is ons deze in zuivere taal geschreven *Lucidarius* bewaard gebleven’.¹²⁰ Hij is blijkbaar nog niet op de hoogte van de volledige *Artes-Lucidarius* in het Londense handschrift. De Duitser Doberentz wijdt in 1881 een groot deel van een artikel aan de aardrijkskundige beschrijvingen in de Duitse *Lucidarius*; hij blijkt het Middelnederlandse excerpt te kennen dankzij de publicatie van Van den Bergh.¹²¹ Maar niet bij iedereen is de identificatie van het excerpt overgekomen. Nog in de literatuurgeschiedenis van Te Winkel uit 1887 heet het excerpt niet anders dan een ‘aardrijksbeschrijving naar het Latijn van Honorius Augustodunensis’.¹²² Bij P. Leendertz geldt het excerpt niet als een stuk van de Duitse *Lucidarius*, maar als een passage naar Honorius’ *Imago mundi*.¹²³ Hij drukt in 1896 het excerpt af naast de corresponderende tekst in de *Imago mundi*, waarbij hij voor de Middelnederlandse tekst verwijst naar zowel Van den Bergh als Van Vloten.¹²⁴ In 1898 weet H. Brugmans de tekst niet anders aan te duiden dan als een stuk ‘over Afrika en omringende zeeën’.¹²⁵ Nog in 1979 blijkt Hermans niet op de hoogte te zijn van de juiste titel van het excerpt.¹²⁶ Schorbach daarentegen behandelt in zijn studie van 1894 het excerpt in het Groningse handschrift terecht bij de vertalingen van de Duitse *Lucidarius*.¹²⁷

De gedrukte Lucidarius

In 1984 publiceerde Herman Pleij als eerste een kort artikel over een ernstig gehavend stuk papier in de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag. Op het papier staan acht pagina’s van een druk van Thomas van der Noot uit de vroege zestiende eeuw. Pleij herkende de tekst als een Nederlandse afgeleide van het *Elucidarium*, en wees als

¹¹⁶ Het afschrift van Le Long ligt tegenwoordig in de Leidse Universiteitsbibliotheek, onder signatuur BPL 14 B.

¹¹⁷ Van den Bergh 1837, 143-147; Blommaert 1838-1851, dl. 1, 93, noot 1.

¹¹⁸ Staring 1834.

¹¹⁹ Van den Bergh 1841, 6.

¹²⁰ Van Vloten 1851, 15-17; citaat op p. 15, verwijzing naar Van den Bergh in de inhoudsopgave op p. xiv.

¹²¹ Doberentz 1881, 401.

¹²² Te Winkel 1887, 568.

¹²³ Welbeschouwd is dat correct: de auteur van de Duitse *Lucidarius* gebruikte voor de geografische passages de *Imago mundi* (Sturlese 1992, m.n. 257); voor de Middelnederlandse *Lucidarius* evenwel is alleen gebruik gemaakt van de Duitse tekst.

¹²⁴ Leendertz 1896, 95-99.

¹²⁵ Brugmans 1898, 233.

¹²⁶ Hermans 1979, 24.

¹²⁷ Schorbach 1894, 198-199.

directe bron voor de druk een Franse *Lucidaire* aan.¹²⁸ Na Pleij werd er aan deze gedrukte *Lucidarius* geen aandacht meer besteed.

De stand van zaken

Naar de Middelnederlandse *Lucidarius*-teksten is nooit een integraal onderzoek geweest. In de negentiende eeuw staan de teksten enigszins in de belangstelling, met vooral publicaties van Van den Bergh (1837), Blommaert (1851) en Leendertz (1896). Het hoogtepunt van het *Lucidarius*-onderzoek wordt bereikt in 1894, als Schorbach in zijn studie ruim aandacht besteedt aan de Middelnederlandse situatie. In de twintigste eeuw evenwel stagneert het onderzoek. In de jaren veertig verricht Schreiber een promotieonderzoek naar de *Vers-Lucidarius*, maar zijn dissertatie blijft onuitgegeven. Er verschijnt na Schorbach geen studie meer naar de *Lucidarii* in de Nederlanden, totdat Van Dijk aan het begin van de jaren zeventig op nieuwe fragmenten stuit. In 1973 verschijnt van zijn hand een publicatie met een overzicht van de Middelnederlandse *Lucidarii* en hun handschriften, in 1974 gevolgd door een editie van de Kampse fragmenten. Pleij publiceert in 1984 over de gedrukte *Lucidarius*. Vanaf het eind van de jaren 1980 is er wat meer aandacht voor de Middelnederlandse *Lucidarii*: Orlanda Lie gebruikt in 1989 de *Vers-Lucidarius* en de *Proza-Lucidarius* in een artikel over proza- en rijmvertalingen uit het Latijn,¹²⁹ in 1992 verschijnt in Duitsland de editie van de *Proza-Lucidarius*, en in 1995 wijdt Petty Bange een artikel aan functie en publiek van het *Elucidarium* en van de *Vers-Lucidarius*.¹³⁰

Al met al was er in de vorige eeuw maar weinig interesse voor de *Lucidarius* in de Nederlanden. De Duitse *Lucidarius* daarentegen kon rekenen op veel belangstelling. In Duitsland laaide in de jaren negentig de discussie over de authenticiteit van de proloog op,¹³¹ verschenen diverse monografieën en artikelen,¹³² en werd het prestigieuze *Lucidarius*-project onder leiding van Georg Steer begonnen.¹³³ Ook de Franse *Lucidaire* stond aan het eind van de twintigste eeuw volop in de (Duitse) belangstelling, met artikelen en monografieën over alle vertalingen en de *Second Lucidaire*.¹³⁴ Het onderzoek naar de Nederlandse *Lucidarii* blijft mijlenver achter bij dat naar de Duitse en Franse *Lucidarii*. Wie iets over de Nederlandse situatie wil zeggen, is nog altijd aangewezen op Blommaert, Schorbach en het beknopte overzicht van Van Dijk.¹³⁵ De tijd lijkt rijp voor een breder onderzoek naar de *Lucidarius* in de Nederlanden.

1.6 Een proefschrift over de vier *Lucidarii*

De vier teksten die bekend staan als *Lucidarius* verdienen een betere plek in de geschiedenis van de Middelnederlandse letterkunde. Aan naamsbekendheid heeft het de *Lucidarii*, en dan vooral de *Vers-Lucidarius* ofwel *Dietsche Lucidarius*, nooit

¹²⁸ Pleij 1984.

¹²⁹ Lie 1989, 207-211.

¹³⁰ Bange 1995.

¹³¹ Steer 1990, Bumke 1995, Steer 1995. Zie over de proloog ook Hamm 2002b en Bertelsmeier-Kierst 2003.

¹³² Onder meer Gottschall 1992, Sturlese 1992, Stark 1992, Buckl 1992, E. Ruhe 1993 en Sick 1995.

¹³³ Het eerste deel van dat project verscheen in 1994: een kritische uitgave van de Duitse *Lucidarius*, voorafgegaan door een onderzoek naar de overlevering (Gottschall und Steer 1994), het derde deel, met het commentaar bij de editie, is verschenen in 2002 (Hamm 2002a).

¹³⁴ Zie m.n. Kleinhans 1993a, Türk 2000, en D. Ruhe 1989 en 1993.

¹³⁵ Zo bijvoorbeeld Gottschall 1992, 120-124.

ontbroken. Maar de teksten werden zelden nader bekeken – en dat terwijl er veel te ontdekken is in de *Lucidarii*. Hoewel in strikte zin wellicht geen literaire meesterwerken, zijn de vier teksten meer dan lezenswaardig: de weidsheid van de onderwerpen biedt een leerzame, interessante en soms vermakelijke inkijk in het gedachtegoed van de late Middeleeuwen. De *Artes-Lucidarius* laat iets zien van het middeleeuwse wereldbeeld en van diverse liturgische kwesties. In de *Vers-* en de *Proza-Lucidarius* komen talrijke theologische vraagstukken aan de orde. Alle *Lucidarii* behandelen hun onderwerpen op een min of meer basaal niveau; op een niveau, in feite, dat veel dichterbij de ‘gemiddelde middeleeuwse mens’ gestaan moet hebben dan de diepgaande geschriften van de grote denkers uit die tijd. Tegelijkertijd zijn de *Lucidarii* allesbehalve eenvoudige lectuur. Vergeleken met de meeste andere volkstalige werken vormen de *Lucidarii* behoorlijk zware kost. Daarbij zijn er onderling grote verschillen. Terwijl de *Proza-Lucidarius* op het hogere niveau van het *Elucidarium* blijft, is in de *Vers-Lucidarius* het materiaal ingrijpend vereenvoudigd.

Deze studie beperkt zich niet tot één tekst, maar kijkt naar alle vier de *Lucidarii*. De Middelnederlandse *Lucidarius*-traditie wordt aldus gevolgd over een periode van ruim tweehonderd jaar, van de handschriften tot aan de Brusselse druk, van de berijmde *Lucidarius* tot aan de prozateksten. Het gaat daarbij primair om de verhouding tussen de Middelnederlandse *Lucidarii* en hun bronteksten in het Latijn, Duits en Frans. De vragen daarbij zijn: (1) hoe gingen de Middelnederlandse auteurs om met hun brontekst, en (2) welk doel streefden ze na toen ze de tekst omwerkten naar hun volkstaal en daarbij juist op deze manier ingrepen? Deze vragen zullen bij elk der vier teksten behandeld worden. Bij de twee *Lucidarii* die rechtstreeks teruggaan op het Latijn zal blijken dat de auteurs op grote schaal ingrepen. Door hun omgang met het *Elucidarium*, hun keuze voor aanvullende bronteksten en hun selectie en indeling van vragen maakten de Middelnederlandse auteurs het materiaal van Honorius – in uitgangspunt bestemd voor geestelijken – geschikt voor heel andere publieksgroepen. Bij de omzetting van de ene volkstaal in de andere (hetgeen gebeurd is bij de *Artes-Lucidarius* naar het Duits en de gedrukte *Lucidarius* naar het Frans) zijn in principe minder ingrijpende procédés nodig – aan de beoogde publieksgroep hoeft in dat geval immers niet per se iets te veranderen. Daardoor is het onvermijdelijk dat dit boek een onevenwichtige opbouw heeft. De *Lucidarius* naar het Duits en die naar het Frans worden behandeld in relatief korte hoofdstukken, terwijl de twee *Lucidarii* naar het Latijn meer ruimte nodig hebben. Over de bewerkingstechniek van de *Vers-Lucidarius* is zelfs zo veel te zeggen dat meer dan eenderde van deze studie daarmee gevuld is.

1.7 Preliminaria voor tekstvergelijking

De hoofdstukken over de twee *Lucidarii* naar het Latijn berusten voor een groot gedeelte op tekstvergelijkend onderzoek. Maar om te kunnen vaststellen op welke wijze de Middelnederlandse auteurs van de *Vers-Lucidarius* en van de *Proza-Lucidarius* met het *Elucidarium* omgingen, moet eerst bepaald worden van welke grondtekst het onderzoek uitgaat. Wat is precies het *Elucidarium*?

Die vraag is gecompliceerder dan hij op het eerste gezicht misschien lijkt. Het *Elucidarium* is volgens de meest recente inventarisatie overgeleverd in niet minder dan 329 handschriften, die verspreid liggen over meer dan honderd plaatsen van

Dublin tot Krakau, van Kopenhagen tot Vaticaanstad, tot in Californië toe.¹³⁶ Daarbij moet men zich realiseren dat het *Elucidarium* een tekst was om uit te leren of om in op te zoeken (getuige ook de codices, die over het algemeen eenvoudig vormgegeven gebruikshandschriften zijn).¹³⁷ Bij een dergelijke tekst zou men zich kunnen indenken dat gebruikers naar eigen inzicht stukken schraptten omdat ze niet relevant waren, gegevens veranderden wanneer ze verouderd waren of nieuwe gegevens erbij schreven om alle informatie over een bepaald onderwerp bijeen te hebben. Men zou aldus kunnen verwachten dat er zeer grote verschillen bestaan tussen de teksten in de afzonderlijke handschriften. Een enigszins ontmoedigende gedachte: als er daadwerkelijk een enorme diversiteit aan versies en redacties bestaat, is het een bijzonder tijdrovende taak om uit te zoeken hoe de tekst eruit heeft gezien waar de Middelnederlandse bewerkers zich op baseerden toen zij hun *Vers-* en *Proza-Lucidarius* schreven. Toch is dat, wanneer de diversiteit daadwerkelijk zo groot is, noodzakelijk. Om iets te kunnen zeggen over de bewerkingstechniek, moeten we immers zeker weten dat een bepaalde eigenaardigheid van de twee Middelnederlandse *Lucidarii* niet al in hun Latijnse bron stond. Het zou echter het bestek van dit proefschrift ver te buiten gaan om alle 329 bekende handschriften bij een onderzoek te betrekken. Orde in de chaos van varianten en versies scheppen zou op zich al een volledige dissertatie opleveren.

Toch is er reden voor enig optimisme. De diversiteit in de overlevering van het *Elucidarium* blijkt namelijk minder groot en minder ondoorzichtig dan men aanvankelijk zou kunnen verwachten. Yves Lefèvre verzorgde in 1954 een editie van de tekst, die hij liet voorafgaan door een uitgebreide studie. Hij betrok bij zijn onderzoek zestig handschriften in Franse bibliotheken en één in Wenen. Hij kwam tot de conclusie dat de op het oog grote verschillen tussen de handschriften zich laten verklaren wanneer men drie families onderscheidt. Het leeuwendeel van de vragen komt in alle handschriften voor en is daarmee als het ware de kerntekst of standaardtekst van het *Elucidarium*. Lefèvre stelde dat zij tezamen de oorspronkelijke tekst hebben gevormd, in zijn woorden de ‘texte primitif’, en dat daar aanvullingen bij zijn geschreven in de vorm van geheel nieuwe vragen en antwoorden of alleen nieuwe stukken in bestaande antwoorden.¹³⁸ Deze laten zich verdelen in twee groepen: de aanvullingen in handschriften die Lefèvre de A-familie noemt, en die in de handschriften van de B-familie. Bij de A-toevoegingen gaat het in totaal om 28 nieuwe vragen en 27 aanvullingen bij vragen van de standaardtekst; in de B-familie zijn er 9 extra *questiones* en 30 aanvullingen bij de standaardtekst. De meeste handschriften bevatten overigens niet een volledige reeks aanvullingen van een van de twee groepen, maar slechts een aantal ervan. Er bestaan ook manuscripten die Lefèvre gecontamineerd noemt, met zowel A- als B-toevoegingen. Over het algemeen bevatten de handschriften zodoende een combinatie van de kerntekst met een aantal aanvullingen van de A- en/of de B-soort.¹³⁹

Wie nu bij wijze van steekproef de bevindingen van Lefèvre toetst aan enkele handschriften – zoals ik heb gedaan bij de twintig manuscripten in de British

¹³⁶ Inventarisatie: Gottschall 1992, 297-306.

¹³⁷ Lefèvre 1954, 49-50 wijdt een paragraaf aan het gegeven dat ‘les manuscrits de l’*Elucidarium* sont des usuels’.

¹³⁸ Het gehele *Elucidarium*, inclusief toevoegingen, beslaat in de editie van Lefèvre 116 bladzijden. Gecorrigeerd voor verschillen in lettergrootte is ongeveer 10 % van deze bladzijden bedrukt met toegevoegde vragen. 90 % van de tekst van het *Elucidarium* is dus de standaardtekst, de tekst zoals die in alle handschriften voorkomt.

¹³⁹ Lefèvre 1954, m.n. 61-101.

Library¹⁴⁰ – ontdekt dat de verschillen inderdaad vooral te maken hebben met welke A- en welke B-toevoegingen er zijn opgenomen naast de standaardtekst. Het kwam voor dat er incidenteel enkele andere zinnestelsels of details toegevoegd werden, maar men greep niet op grote schaal in. Individuele gebruikers bewerkten het *Elucidarium* dus niet, ze vormden het niet om, veranderden de volgorde van de vragen niet moedwillig, plaatsten geen grote blokken nieuwe informatie in de tekst, pasten de antwoorden niet aan aan nieuwe inzichten. Eeuwenlang werd de kerntekst, al dan niet met bepaalde A- en B-aanvullingen, afgeschreven zonder dat men vorm of inhoud naar eigen inzicht veranderde. Dit was ook de conclusie van Lefèvre.¹⁴¹

Il n'y a rien là qui modifie notre texte ni dans son esprit ni dans sa forme, rien non plus qui trahisse des divergences importantes d'opinion. (...) La 'postérité' semble avoir utilisé l'*Elucidarium* en acceptant ce qu'il lui apportait sans avoir grand souci de le rajeunir parce qu'il lui paraissait suffisamment complet et d'une doctrine suffisamment sûre.

Er is, kortom, wel enige diversiteit tussen de redacties, maar buiten de aan- en afwezigheid van A- en B-vragen zijn de verschillen klein. Het is daarom mogelijk om het tekstvergelijkend onderzoek te baseren op de editie van Lefèvre. Daarbij moeten we ons realiseren dat het bij kleine verschillen tussen de Middelnederlandse *Lucidarius* en het *Elucidarium* in de editie zo kan zijn dat die variant al in de Latijnse brontekst heeft gestaan, terwijl dat bij grotere verschillen niet erg waarschijnlijk is.

Lefèvres uitgangspunt is de *texte primitif*. Typografisch onderscheiden drukt hij ook de toevoegingen van de A- en B-familie af. Hij nummert alle vragen van de *texte primitif*; de toegevoegde vragen krijgen geen eigen nummer maar een letter achter het nummer van de laatste gewone vraag (II.33a, II.33b etc.). In voetnoten noteert hij afwijkingen die slechts in een enkel handschrift voorkomen. Daarbij gaat het over het algemeen om minimale afwijkingen die zich vooral op het niveau van spelling, woordkeus of woordvolgorde bevinden, zoals het verschil tussen 'eos Deus', 'Deus eos' of 'eis Deus' in vraag I.48, 'vocatur' of 'nominatur' in II.33i, of 'sumuntur' of 'sumentur' in III.5; een enkele keer staan er in de noten zinsdelen of zinnen die alleen in een beperkte groep handschriften voorkomen.

Nog een enkele opmerking vooraf over de wijze waarop de vragen worden aangeduid. Het *Elucidarium* is in de editie van Yves Lefèvre ingedeeld in drie boeken: *Liber primus* waarvan Lefèvre de vragen nummert van 1 tot en met 203, *Liber secundus* met een nummering tot en met 106 en *Liber tertius* tot en met 122. Dit was in de Middeleeuwen een zeer gangbare indeling van het Latijnse werk, maar het was niet de enige. In sommige handschriften werd het *Elucidarium* ingedeeld in vier of vijf boeken. Het kwam onder meer voor dat men een grens aanbracht in boek II na vraag 51 of tussen vraag en antwoord van 33 in boek III.¹⁴² Uit praktische overwegingen hanteer ik de indeling van Lefèvre en neem ik ook zijn nummering van de vragen over, waarbij ik telkens met een Romeins cijfer aangeef in welk van de drie

¹⁴⁰ In de British Library in Londen zijn de volgende manuscripten met het *Elucidarium*: Cod. Burney 356, Cod. Cott. Cleopatra B VI, Cod. Harl. 275, Cod. Harl. 276, Cod. Harl. 876, Cod. Harl. 2365, Cod. Harl. 3041, Cod. Harl. 3231, Cod. Harl. 3244, Cod. Harl. 5234, Cod. Harl. 5306, Cod. Royal 5 E. VI, Cod. Royal 7 D. I, Cod. Royal 8 C. VIII, Cod. Royal 11 A. VII, Cod. Royal 15 A. XX, Cod. Slo. 2275, Cod. Slo. 3551, Cod. Add. 17.511, Cod. Add. 24641.

¹⁴¹ Lefèvre 1954, citaten op p. 254 resp. p. 256.

¹⁴² De splitsing na II.51 komt bijvoorbeeld voor in de handschriften Londen, BL Cod. Harl. 3231 en Londen, BL Cod. Add. 24641. De splitsing in III.33 is te vinden in handschrift Londen, BL Cod. Slo. 2275. In handschrift Londen, BL Cod. Harl. 2365 staan zowel de grens na II.51 als die in III.33, zodat de tekst daarin uit vijf boeken bestaat.

boeken de desbetreffende vraag staat (I.48, II.33, III.5, etc.). In Blommaerts uitgave van de *Vers-Lucidarius* is in de Middelnederlandse tekst de driedeling van het Latijnse origineel gehandhaafd, hoewel daar in de handschriften geen enkele aanleiding toe gegeven wordt. Er is met andere woorden geen teken dat ook de Middelnederlandse tekst een indeling in drie boeken heeft gehad. Ook het handschrift met de *Proza-Lucidarius* heeft geen driedeling, en een grens tussen boeken is net zo min aan te wijzen in de handschriften met de *Artes-Lucidarius* naar het Duits. Toch wil ik bij de bespreking van die teksten wel de driedeling aanhouden. De reden daarvoor is dat de relatie met het *Elucidarium* (of met de Duitse *Lucidarius*) transparanter wordt wanneer men dezelfde indeling hanteert.

De vragen in de Latijnse, Middelnederlandse, Duitse en Franse tekst worden aangegeven met een nummer (de nummering van de teksten in de andere talen is ontleend aan de gebruikte editie, die van de Middelnederlandse teksten is mijn eigen telling). Voorafgaand aan dat nummer staat een lettercombinatie die aangeeft om welke tekst het gaat: de letters *Lat* geven aan dat het om een vraag in het *Elucidarium* gaat, de letters *Mnl* dat de vraag in één van de Middelnederlandse *Lucidarii* staat (de context geeft aan welk van de vier *Lucidarii* bedoeld is), *Du* dat het om een vraag in de Duitse *Lucidarius* gaat en *SL* staat voor de Franse *Second Lucidaire*. In citaten heb ik moderne interpunctie aangebracht en het gebruik van u/v en i/j genormaliseerd.

Voor een juist begrip van deze studie zij nog opgemerkt dat ik in de lopende tekst gebruik maak van twee lettergroottes. Alinea's in een kleiner corpus bevatten zijsporen of aanvullingen (zoals cijfermateriaal) bij de overige tekst.

Dat met het hieronder volgende onderzoek nog lang niet alles over de *Lucidarii* gezegd zal zijn, is een feit. Deze studie beoogt primair duidelijk te maken hoe de Middelnederlandse *Lucidarii* zijn gecomponeerd, op basis van het *Elucidarium* of een Franse of Duitse bewerking daarvan en eventueel op basis van aanvullend materiaal. Terzelfdertijd wil deze studie de *Lucidarii* voor het voetlicht brengen. Daartoe bestaat ze uit drie delen. Op de studie naar de vier *Lucidarii* volgt een gedeelte met overzichten, die ertoe dienen de lezer in staat te stellen zich snel in de teksten te oriënteren. Als derde gedeelte zijn er de tekstedities van de *Vers-Lucidarius* en de *Artes-Lucidarius*. De *Proza-Lucidarius* is in 1992 in een betrouwbare editie verschenen en zal om die reden hier niet nogmaals geëditeerd worden. De tekst van de gedrukte *Lucidarius* is integraal opgenomen in Overzicht 5 (en daarom niet apart in het gedeelte met de tekstedities).

2 De *Vers-Lucidarius*

2.1 Inleiding

De *Vers-Lucidarius* is zonder twijfel de beroemdste onder de vier Nederlandse *Lucidarii*. Dat was hij in de negentiende en twintigste eeuw, toen hij de enige Middelnederlandse *Lucidarius* in editie was, en dat is hij eigenlijk in onze tijd nog. De naamsbekendheid, en in elk geval de bereikbaarheid, van deze *Lucidarius* is nog toegenomen nu de editie van Blommaert op de *Cd-rom Middelnederlands* beschikbaar is. Ook in de Middeleeuwen was de *Vers-Lucidarius* bekender dan zijn naamgenoten – althans, als de overlevering een getrouwe afspiegeling vormt van wat er in de veertiende en vijftiende eeuw aan handschriften circuleerde. Terwijl de *Artes-Lucidarius* bekend is uit twee handschriften en de *Proza-Lucidarius* in niet meer dan één handschrift overgeleverd is, bestaan er nog vier manuscripten met (een deel van) de *Vers-Lucidarius*. Er is vrij veel afstand in tijd tussen de vier. Dit doet vermoeden dat er handschriften geweest moeten zijn die deze afstanden hebben overbrugd.

Overlevering

De *Vers-Lucidarius* is slechts in één van de vier handschriften volledig overgeleverd (B1: Brussel, KB 15642-51). Twee maal werd er in de vijftiende eeuw een korte passage uit de tekst gelicht en afzonderlijk opgenomen in een handschrift: één maal gaat het om niet meer dan 16 verzen (B2: Brussel, KB II 270) en één maal om een excerpt van 141 verzen over de antichrist (B3: Brussel, KB II 116). Ten vierde zijn er de zogenoemde Kampse fragmenten die Van Dijk in een boekband aantrof en in 1974 publiceerde (B4, thans Brussel, KB IV 1031).

B1: Brussel, KB 15642-51

Brussel, KB 15642-51 is een vermoedelijk Brabants verzamelhandschrift uit de vroege vijftiende eeuw.¹ Het is een lang, smal boek van ongeveer 290 bij 114 mm. Het handschrift telt 120 folia, in zes katernen van elk tien dubbelbladen; het buitenste en het binnenste dubbelblad van de katernen zijn van perkament, de andere bladen van papier. De smalle vorm – de vorm van een rekeningboek – en de dikke katernen wijzen mogelijk op ontstaan binnen een klerkenmilieu.² De folia zijn in één hand beschreven in littera cursiva met één kolom van 52 regels per bladzijde. De codex is eenvoudig, de enige vorm van verluchting bestaat erin dat de eerste letters van de verzen met een verticaal streepje in rode inkt zijn aangezet. In de *Vers-Lucidarius* zijn voorts de vragen met rode inkt onderstreept en beginnen de antwoorden met een letter die geheel in het rood geschreven is. Een opmerkelijke situatie doet zich voor op f. 61v, waar vier regels onbeschreven zijn gelaten maar wél met een verticaal streepje gerubriceerd (6291-6294).³ De kopiist was zich er blijkbaar van bewust dat er hier

¹ Localisering ontleend aan Biemans 1997, 444. Biemans dateert het handschrift op eerste helft vijftiende eeuw. Op basis van het schrift kan men stellen dat het niet ver na 1400 is vervaardigd (pers. med. E. Kwakkel 06/12/2000). In de *Bouwstoffen* bij het MNW komen dateringen voor die variëren van begin vijftiende eeuw (*Bouwstoffen* 858 en 932) tot rond 1460/1465 (*Bouwstoffen* 41, 56 sub 59 en 56 sub 12-8° b), en localisering die variëren van Brabant (*Bouwstoffen* 41 en 56 sub 59) tot Vlaanderen (*Bouwstoffen* 858) of Oost-Vlaanderen (*Bouwstoffen* 932).

² Over de smalle vorm van rekeningboeken Bischoff 1986, 45. Zie voor formele aspecten van handschriften uit een klerkenmilieu ook Kwakkel 2003; dikte van katernen aldaar op p. 235-239.

³ Hoewel het in het vakgebied lange tijd usance is geweest om de regelnummering van Blommaert te handhaven (zo bijvoorbeeld in Van Dijk 1974), verwijs ik uitsluitend naar de nummering in mijn editie

vier regels in zijn legger ontbraken (of onleesbaar waren, of duidelijk corrupt?) en liet er ruimte voor open. Erop vertrouwend dat hij de ontbrekende verzen later zou kunnen invullen, bracht hij alvast de rubricatie voor de beginletters aan.⁴ De kopiist vergiste zich bij het afschrijven zeer frequent. Hij zag zich daardoor telkens weer gedwongen om letters te verbeteren, woorden door te halen of te expungeren, en overgeslagen passages in de marge toe te voegen. Het kwam ook regelmatig voor dat hij zijn verschrijvingen zelf niet opmerkte en de fout bleef staan.⁵ Tijdens het rubriceren bracht hij nog een enkele correctie aan. In de *Vers-Lucidarius* is dit het geval op f. 25v en f. 54v: op deze folia plaatste hij respectievelijk met rood een 'c' achter het woordje 'cler' om er 'clerc' van te maken (2588) en maakte hij van 'snaghe' 'naghele' (5600). Vaak bracht de kopiist een rode doorhaling aan bovenop een doorhaling in gewone inkt. Als hij vergeten letters of woorden boven de regel had toegevoegd, zette hij soms met rood een lijntje of wigje van de toevoeging naar de regel.⁶ De *Vers-Lucidarius* vult de eerste 61 folia van de codex. De andere helft van het handschrift bevat vergelijkbare teksten: lekenethiek en, in mindere mate, lekenvroomheid voeren de boventoon in de negen overige teksten in de verzamelcodex. Zo is er een berijmde zedenleer, een allegorie over de liefde, een bewerking van een Latijns traktaat over de zonden en een sproke over de verschillende fasen in een mensenleven.⁷

B2: Brussel, KB II 270

Het tweede Brusselse handschrift is een klein boekje van slechts ongeveer 135 bij 100 mm. Het is een convoluut dat samengesteld is uit vier delen: I met geestelijke gedichten en rederijkersrefreinen (f. 15-71), II met werk van Anthonis de Roovere en Anna Bijns en diverse andere gedichten (f. 1-14 en 72-120), III met Middelnederlandse en Latijnse liederen met genoteerde melodieën (f. 121-145) en IV met Latijnse hymnen en gebeden (f. 153-174); f. 114-120 en f. 149-152 zijn onbeschreven.⁸ Ik zal me in deze beschrijving alleen bezighouden met het gedeelte waarin de *Lucidarius* is opgenomen, het deel van de folia 15 tot en met 71. Het gaat bij dit gedeelte om een papieren handschrift uit Brugge uit het laatste kwart van de vijftiende eeuw.⁹ De folia zijn in één hand beschreven in littera cursiva, met één kolom per bladzijde. De bladen zijn aanzienlijk besneden, in die mate dat de bovenste regel soms is verdwenen. Het handschrift ziet er sober uit. De enige versiering bestaat uit rubricatie van de eerste letters van de verzen en soms rode onderstrepingsen. De, zonder uitzondering korte, teksten zijn over het algemeen achter elkaar door geschreven, vaak zonder dat duidelijk blijkt dat de ene tekst geëindigd is en de volgende begint.

van de *Vers-Lucidarius*. De regeltelling van Blommaert bevat fouten en kan daardoor tot verwarring leiden, zoals ik in de verantwoording van de editie uiteenzet.

⁴ Vreemd is daarbij evenwel dat vs. 6290 (het laatste vers vóór de vier lege regels) rijmt met vs. 6295 (het eerste vers erna). Dat er tussen die verzen tekst verloren zou zijn gegaan, is dus geen logische gedachte.

⁵ Zie voor voorbeelden de voetnoten in mijn editie van de *Lucidarius*-tekst.

⁶ Rode doorhalingen in de *Vers-Lucidarius*: vs. 246, 301, 667, 1455, 1591, 2166, 3233, 3273, 3571, 3583, 3666, 3781, 4134, 4914, 5250, 5394. Rode verbindingslijntjes van correctie naar regel: vs. 1109, 1294, 2443, 3024, 3678, 4275.

⁷ De inhoud van de handschriften zal uitgebreider behandeld worden in de paragraaf over beoogd en reëel publiek, zie § 2.4.

⁸ Oosterman 1995, dl. 2, 332. Lyna (1924, 291) rekende I en II tot een eenheid en kwam daarmee tot een indeling in drie delen.

⁹ Oosterman 1995, 332.

Onder de titel 'Lucidarius zeit' staan op de rectozijde van f. 54 zestien regels uit de *Vers-Lucidarius* genoteerd. De voorafgaande tekst is een berijmde uitlegging van Psalm 50, waarbij op elk vers van die psalm een strofe van 16 regels gemaakt is. Dit gedicht neemt iets meer dan zes folia in beslag (f. 48r-54r). De resterende ruimte op f. 54r vulde de kopiist met een excerpt uit de *Vers-Lucidarius*. Hij koos hiervoor het antwoord op de vraag: Waar woont God? De vraag zelf is weggelaten, evenals de laatste vier regels van het antwoord; de kopiist nam slechts de zestien verzen over waar hij ruimte voor had. Zo lijkt het te gaan om een op zichzelf staand, vroom gedichtje, waarin gezegd wordt dat God overal is en altijd te hulp zal komen. De verzen corresponderen met vs. 225-240 in mijn editie van B1 (een gedeelte van vraag Mnl I.13).

B3: Brussel, KB II 116 (olim Serrure, cat. 2581)

Brussel, KB II 116 is een verzamelhandschrift uit het midden van de vijftiende eeuw, dat voor een groot gedeelte gevuld is met rijmspreuken. Taal en spelling wijzen naar Gent.¹⁰ In de huidige vorm bestaat het uit 41 folia, in een zeer onregelmatige katernopbouw, met één kolom voor 22 à 23 (in het laatste katern ook 24) regels per bladzijde. Op f. 8r tot en met f. 11r staat een excerpt van 141 verzen uit de *Vers-Lucidarius*, corresponderend met de verzen 5424-5571 in mijn editie van B1 (ofwel vraag Mnl III.23 en Mnl III.25, waarbij de tussenliggende vraag Mnl III.24 weggelaten is).¹¹ Met rode inkt staat er een opschrift boven: 'Waer Antkerst gheboren sal zijn en hoe'.

Voorin het handschrift bevinden zich twee ongenummerde perkamenten enkelbladen, gevolgd door een katern van drie papieren dubbelbladen (f. 1-6). Aan het slot van dat katern ontbreken twee bladen. De laatste tekst van dit katern mist daardoor zijn einde en de eerste tekst van het tweede katern mist zijn begin. Het tweede en derde katern bestaan elk uit vier papieren dubbelbladen (f. 7-14 en f. 15-22). Daarop volgt een papieren dubbelblad dat op zichzelf het vierde katern vormt (f. 23-24). Het vijfde katern bestaat vervolgens uit zes papieren dubbelbladen en een enkelblad (f. 25-37). Aan het slot van de codex bevindt zich nog een bifolium (f. 38-39).¹² Vanaf f. 23 hebben de bladen afwijkende maten: de folia in de eerste katernen meten ongeveer 217 bij 145 mm., terwijl die in de laatste katernen slechts circa 207 mm. hoog zijn. Het tweede en derde katern sluiten aan: er loopt een tekst door over de katerngrens heen. Maar aangezien er tussen het derde en vierde, en tussen het vierde en vijfde katern geen teksten doorlopen, is het mogelijk dat er ook tussen die katernen materiaal verloren is gegaan.

Ook deze codex is eenvoudig. De kopiist schrijft in textualis. Hij gebruikt (nagenoeg) geen abbreviaturen; mogelijk gaat het om een weinig geoefende kopiist. Alle eerste letters zijn gerubriceerd, opschriften zijn met rood geschreven en soms zijn er enkele andere plaatsen met rood aangezet.

¹⁰ E. Kwakkel dateert het schrift rond 1400, met een uitloop naar de vroege vijftiende eeuw (pers. med. 29/04/2003). Braekman 1969, 83 merkt op dat het schrift in de vroege vijftiende eeuw thuishoort, terwijl de watermerken rond 1450 te dateren zijn. Daarom plaatst hij het handschrift rond 1450. Rond 1450 ook in Oosterman 1995, 332. Localisering: Braekman 1969, 83.

¹¹ Het gaat volgens Van Dijk (1973, 282) om drie fragmenten van samen 131 verzen. Hij heeft zich daarbij vergist in het aantal verzen (het zijn er 141), maar het is ook niet duidelijk wat hij bedoelt met 'drie fragmenten': de tekst loopt zonder onderbrekingen door. De tekst correspondeert volgens Braekman (1969, 91) met Blommaert 5428-5574 zonder 5494-5500 en 5539-5544. De verzen 5494-5500 staan echter wel degelijk ook in B3. De tekst correspondeert dus met Blommaerts verzen 5428-5574 (in mijn telling: 5425-5571) zonder 5539-5544 (in mijn telling: 5536-5541).

¹² Zie voor de opbouw van het handschrift ook Braekman 1969, 81-82.

B4: Brussel, KB IV 1031('Kampse fragmenten', 'Fragmenten Van Dijk')

In 1974 publiceerde R. van Dijk over twee perkamenten bladen die hij aantrof in een boekband in de cisterciënzerabdij Kamp in het Duitse Kamp-Lintfort (in Noordrijn-Westfalen). Ze stammen uit het tweede kwart van de veertiende eeuw.¹³ Daarmee vormen ze niet alleen de oudste onder de tekstgetuigen van de *Vers-Lucidarius* (de eerstvolgende is een halve of een hele eeuw jonger: handschrift B1, dat uit de vroege vijftiende eeuw dagtekent), maar mogelijk zelfs de oudste tekstgetuige van alle handschriften met een Middelnederlandse *Lucidarius*, berijmd of proza. Ze strijden om die eer met het Zutphens-Groningse Maerlanthandschrift met een excerpt uit de *Artes-Lucidarius*, dat, zoals we nog zullen zien, waarschijnlijk eveneens uit het tweede kwart van de veertiende eeuw is.

De bladen meten ca. 238/235 bij 163/161 mm. en zijn beschreven in littera textualis, met twee kolommen per bladzijde van 39 of 40 regels per kolom. De beginletters van de regels zijn gerubriceerd. Vragen zijn aangegeven met een rood paragraafteken links in de marge; de eerste letter van het antwoord is telkens een rode lombarde van twee regels hoog.

De twee folia bevatten in totaal 318 verzen, die niet aansluiten: het ene blad correspondeert met de verzen 5330-5487 in mijn editie van B1, het andere met 5806-5963 (er is dus enige overlap met excerpt B3). Tussen f. 1r en f. 2v ontbreken zodoende 318 verzen. Dat betekent dat de overgeleverde bladen oorspronkelijk samen een dubbelblad vormden, waarbinnen nog één ander, niet overgeleverd, dubbelblad gevouwen was.¹⁴

Preliminaria voor tekstvergelijking

Van de *Vers-Lucidarius* zijn er aldus vier tekstgetuigen. B1 bevat als enige een complete *Lucidarius*, maar is relatief laat. B4 is een stuk ouder, maar biedt niet meer dan een brokstukje van de tekst. Wanneer we de *Vers-Lucidarius* willen vergelijken met het *Elucidarium*, zijn we aangewezen op de tekst in B1. Maar mogen we van de tekst in dat handschrift uitgaan? Ofwel, in hoeverre levert handschrift B1 'de' *Vers-Lucidarius* over?

Er is nauwelijks overlap tussen B2, B3 en B4. Slechts een gedeelte van Mnl III.23 komt zowel in B3 als B4 voor (5425-5487). Dat maakt het moeilijk om uitspraken te doen over de verhouding tussen de handschriften. Eén ding is evenwel eenvoudig vast te stellen: uit vergelijking van deze drie met de volledige tekst in B1 blijkt direct dat het om vier representanten van één en dezelfde tekst gaat. Het zou een onevenredig deel van deze studie in beslag nemen om de vier redacties hier in hun geheel naast elkaar af te drukken en gedetailleerd met elkaar te vergelijken. Om aan te tonen dat de vier handschriften daadwerkelijk dezelfde berijmde bewerking overleveren, volgen hieronder enkele representatieve passages.

Als we de zestien verzen van B2 afdrukken naast de corresponderende passage in B1 en die vergelijken met wat het *Elucidarium* op deze plaats (Lat I.10) zegt, blijkt dat B1 en B2 sterk op elkaar lijken en daarbij fors afwijken van het *Elucidarium*.

¹³ Van Dijk 1974, 110 dateert de fragmenten op 1300-1350; E. Kwakkel plaatst ze in de periode 1325-1350, waarbij ze waarschijnlijk dichterbij 1350 dan bij 1325 gedateerd moeten worden (pers. med. 12/02/2002).

¹⁴ Van Dijk 1974, 109-111.

B1	B2	<i>Elucidarium</i>
(223-240)		
223 Noch segt mi meester tonser lere		
224 Waer woent god onse lieue here	<i>Lucidarius zeit .</i>	Ubi habitat Deus?
225 <i>Clerc bi sijne groter moghentheit</i>	Bij zijnder groter mueghentheit	Quamvis ubique
226 <i>Es hi in allen steden geleit</i>	Es hij in allen steden <i>gheseit</i>	potentialiter,
227 <i>Noch is hi lichamelike</i>	<i>Nochtan</i> es hij lichamelike	tamen in intellectuali
228 <i>Altoes woenende in hemelrike</i>	<i>Emmer</i> wonende in hemelrike.	caelo substantialiter.
229 <i>Sident dat god die here groet</i>	Sindert dat de heere groot	
230 <i>Voer in den hemel na sine doet</i>	Voer <i>ten</i> hemel na zine doot	
231 <i>Sone quam hi in dese werelt niet</i>	So ne quam hij <i>met lichame</i> niet	
232 <i>Met sinen lichame dat besiet</i>	<i>In dese werrelt</i> dat beziet	
233 <i>Mer sine gracie ende goedertierenhede</i>	Maer zine gracie ende <i>ghenadichede</i>	
234 <i>Die sijn al omme in elken stede</i>	<i>Die es altoes</i> in elke stede	
235 <i>Daer die gerechtige mensche es</i>	<i>Ja</i> daer de gherechtghe mensche es	
236 <i>Des sijt seker ende ghewes</i>	Dies zijt zeker ende ghewes	
237 <i>Daer men an roept met herten claer</i>	Daermen aenroupt met herten clare	
238 <i>Sine ghenaden comen daer</i>	Sine ghenade comt <i>stappans</i> dare	
239 <i>Ist inde zee ist in vloede</i>	Eist in de zee <i>oft</i> in de vloede	
240 <i>Opt lant of in viers gloede</i>	Eist op tlant oft in tviere gloede	

Het lijkt geen twijfel dat B1 en B2 geen afzonderlijke vertalingen van het *Elucidarium* kunnen zijn geweest. Daarvoor zijn de verschillen met de Latijnse tekst en de onderlinge overeenkomsten veel te groot. B1 en B2 zijn evenwel niet volkomen identiek; de verschillen tussen de twee redacties heb ik hierboven gecursiveerd. In B2 is de dialogvorm weggewerkt (de vraag is weggelaten en de ‘clerc’ wordt niet meer aangesproken) zodat de zestien verzen op zichzelf kunnen staan als gedichtje, en verder zijn er talloze kleine verschillen aan te wijzen: in B1 staat bijvoorbeeld ‘geleit’ waar B2 ‘gheseit’ heeft (226), ‘noch’ (B1) staat tegenover ‘nochtan’ (B2) (227), ‘altoes’ staat tegenover ‘emmer’ (286), ‘God die Here’ tegenover ‘de Heere’ (229), ‘goedertierenhede’ tegenover ‘ghenadichede’ (233) en ‘al omme’ tegenover ‘altoes’ (234); verder is de woordvolgorde in 231-232 anders (‘Sone quam hi in dese werelt niet, / Met sinen lichame’ staat in B2 als ‘So ne quam hij met lichame niet / In dese werrelt’) en heeft B2 in 238 een extra woord, ‘stappans’. Maar deze afwijkingen vallen in het niet bij de overeenkomsten: het gaat om dezelfde versregels, met dezelfde rijmwoorden, en de geringe overeenkomsten met het *Elucidarium* maken direct duidelijk dat dat geen toeval kan zijn.

Dan het excerpt in B3, ‘Waer Antkerst gheboren sal zijn en hoe’ (Mnl III.23, gevolgd door Mnl III.25). Een deel daarvan (5425-5487) is ook in B4 overgeleverd. Ik druk een klein stuk van B3 en B4 af naast de corresponderende verzen in B1 en cursiveer de plaatsen waar een van de drie afwijkt van de andere.

B1	B3	B4
(5424-5441)		
5424 Meester ic soude gerne horen		Meester ic soude gherne horen
5425 Waer antkorst worde geboren	Waer antkerst gheboren sal zijn en hoe	Waer antkerst sal sijn gheboren
5426 <i>Clerc nv verstant ende hoert</i>	<i>Nv verstaet wel ende hoert</i>	<i>Clerc nv verstant wel ende hort</i>
5427 <i>In babilonie in de grote poert</i>	<i>In babelonien die grote poert</i>	<i>In babylonien die grote port</i>
5428 <i>Hi sal in hebben sduuels geest</i>	<i>Hij sal in hebben sduvels gheest</i>	<i>Hi sal in hebben sduuels geest</i>
5429 <i>Ende vermogen satanas vulleest</i>	<i>En sal vermoghen sathanas vulleest</i>	<i>Ende vermogen sathanas vulleest</i>
5430 <i>In de stede van corosan</i>	<i>In die stat van corosan</i>	<i>In die stede van chorosan</i>
5431 <i>Wert hi geuoestert seit Sint ian</i>	<i>Wert hij gheuoestert seit zente Jan</i>	<i>Wert hi gheuoestert seit sente jan</i>
5432 <i>Ende op gehouden met duuilen</i>	<i>En vp ghehouden met duuelien</i>	<i>Ende up ghehouden met duuelien</i>
5433 <i>Ende gequeect mit nigramacien</i>	<i>Ende ghequeect met jngromancien</i>	<i>Ende ghequeect met nigromancien</i>
5434 <i>Hi sel hem maken here ende god</i>	<i>Hij sal hem maken heere ende god</i>	<i>Hi sal hem maken heere ende god</i>
5435 <i>Ende ouer al doen houden sijn gebod</i>	<i>Ende elc zine doen gaen sijn ghebod</i>	<i>Ende elc sins doen gaen sijn gebod</i>
5436 <i>Hi sal xxxiij iaer te voren comen</i>	<i>Hij sal drie en dertich jaer te voren</i>	<i>Hi sal .xxxiiij. iaer te voren comen</i>

		comen	
5437	Eer god die werelt sal domen	Eer god die weerelt <i>hier</i> zal domen	Eer god die werelt sal domen
5438	Van caymes geslachte wert hi geboren	Van cayins gheslachte wert hi gheboren	Van cayms gheslachte wert hi geboren
5439	<i>Dats</i> der werelt een groot toren	Dat wert der weerelt een groet thoren	Dat wert der werelt .j. groot toren
5440	Ouer alle die werelt sonder spot	Ouer alde weerelt zonder spot	<i>Bouen</i> alder werelt sonder spot
5441	Sel hi hebben sijn ghebod	Sal hij hebben sijn ghebod	Sal hi hebben sijn ghebod

Net als bij B2 zien we dat in B3 de vraag is weggewerkt, waarschijnlijk met de bedoeling om het gekozen excerpt op zichzelf te laten staan als verhandeling (en niet als onderdeel van een tekst waarin talloze onderwerpen aan de orde komen, ingedeeld aan de hand van vragen).¹⁵ Er is voorts een aantal kleine verschillen tussen B1, B3 en B4. Zo staat in B3 ‘En sal vermoghen’ tegenover ‘Ende vermogen’ van B1 en B4 (5429), staat ‘Ende over al doen houden sijn gebod’ van B1 tegenover ‘Ende elc sins doen gaen sijn gebod’ in B3 en B4 (5435), bevat B3 een extra woord in ‘Eer god die weerelt hier zal domen’ tegenover ‘Eer god die werelt sal domen’ van B1 en B4 (5437), en heeft B4 ‘Boven alder werelt’ waar B1 en B3 ‘Over alle die werelt’ hebben (5440). Maar net als bij B2 zijn die verschillen van ondergeschikt belang.¹⁶

Wat ondubbelzinnig uit deze vergelijking van de handschriften naar voren is gekomen, is dat de vier handschriften dezelfde berijmde bewerking van het *Elucidarium* bevatten en daarbij niet noemenswaardig van elkaar afwijken. Het gaat dus, in de terminologie van Gerritsen, om vier redacties, niet om vier versies.¹⁷ Voor tekstvergelijking zijn we voor het overgrote gedeelte van de *Vers-Lucidarius* aangewezen op B1. Dat hoeft, zo veel is uit het bovenstaande duidelijk geworden, geen probleem te zijn: de overlevering geeft geen reden om aan te nemen dat er verschillende versies van de *Vers-Lucidarius* hebben gecirculeerd. De tekst zoals die in B1 is overgeleverd kan zodoende gebruikt worden als grondtekst voor tekstvergelijking.

Aan het gebruik van B1 kleven evenwel nog enige bezwaren. Dat het handschrift relatief laat is, is daarvan goedbeschouwd het minste. Ernstiger is het, dat de tekst in

¹⁵ Echter: vraag Mnl III.25 (‘Als Antkerst zinen wille sal hebben ghedaen, sal daer na de weerelt langhe staen?’) is in B3 niet weggewerkt. Toch is er ook hier blijkbaar naar gestreefd om de dialoogvorm uit te vlakken: in het antwoord, dat in B1 begint met ‘ja so, clerc’, is in B3 het aanspreken van de ‘clerc’ weggelaten.

¹⁶ Wat de precieze relatie is van de vier redacties onderling, laat zich niet achterhalen. Van verreweg de meeste verschillen is niet te zeggen welke variant nu de meest oorspronkelijke lezing biedt. Slechts in een paar gevallen kan dat wel: B1 en B4 bieden een betere lezing dan B3 in 5444-5469 (de telling van de vier manieren waarop de antichrist de mensheid zal onderwerpen, wijkt in B3 af ten opzichte van die in het *Elucidarium*, Lat III.33); B1 biedt een betere lezing dan B3 in 5515 (‘de degghen’ in B3 is waarschijnlijk een kopiistenfout voor ‘gedregen’); B3 is beter dan B1 in 5489 (‘Hi sel seggen du biste God’ in B1 is niet logisch, aangezien Lucifer wil dat hij zélf als God aanbeden wordt; de lezing van B3, ‘Hi sal doen andworden du best God’, is wel correct), 5516-5517 (‘vier dalf jaer’ in B3 komt beter overeen met het *Elucidarium*, Lat III.36, dan ‘twee jaer’ in B1), 5550-5551 (‘bliven den selven stonden’ in B1 is een schrijffout voor ‘binnen dien selven stonden’) en 5563 (‘gi dogen’ in B1 is een schrijffout voor ‘gi doden’); B4 is beter dan B1 in 5340-5341 (‘meest sonden’ in B1 is een fout voor ‘meest dogeden’); B1 en B4 zijn beide corrupt in 5907-5909 (‘let’ in B4 is een fout voor ‘siet’, als in B1; ‘sone’ in B1 is een fout voor ‘zonne’, als in B4). Geen van de vier handschriften biedt dus in alle gevallen de betere lezing. Men kan zodoende niet vaststellen of één redactie oorspronkelijker is dan de andere, en evenmin is te bepalen of de redacties op elkaar teruggaan.

¹⁷ Gerritsen 1963, 60. Een redactie is een reproductie van de tekst, ofwel ‘het werk van een kopiist (...) die de inhoud van het werk dat hij afschrijft niet heeft willen wijzigen’; een redactie wijkt af van de originele tekst doordat de kopiist bijvoorbeeld schrijffouten maakt of de tekst aanpast aan zijn eigen dialect. De auteur van een versie heeft daarentegen wel het origineel willen veranderen.

deze codex op veel plaatsen corrupt is. De kopiïst van Brussel KB 15642-51 heeft bij tijd en wijle flinke steken laten vallen. In het handschrift staan talloze doorhalingen en verbeteringen. Een aantal malen sloeg de kopiïst zelfs hele versregels over, die hij er later in de marges bij noteerde. Van vers 348 (op f. 4r) loopt er een lijn naar vier regels die in de marge zijn bijgeschreven (348a-348d). Op f. 4v noteerde hij even later twee regels die daar niet hoorden (395-396); deze kraste hij (of een ander) door en noteerde hij in de marge van f. 4r, waar ze wel moesten staan (354a-354c). Ook op f. 5r en 5v sloeg de kopiïst regels over die hij er later in de marge bij krabbelde (465a-465e, 466a-466d, 480a-480g). De kopiïst verbeterde echter lang niet altijd zijn fouten. Dat levert niet alleen non-woorden op, zoals in ‘die groge roede’ (voor ‘die droge roede’, 1587), ‘an deiden ziden’ (‘an beiden ziden’, 4245), ‘sijn pel’ (‘sijn spel’, 753) en ‘kints gebroert’ (‘kints geboert’, 3017), maar soms ook absurde mededelingen. Zo wordt in vers 1752 gevraagd waarom Jezus van de drie koningen ‘gedichte’ kreeg (in plaats van ‘gichte’, geschenken), lezen we in 5891 dat God de wereld milder dan een ‘kammekijn’ (‘lammekijn’) zal beoordelen, en is er in 4008 sprake van de toren van Abel in plaats van Babel. Bizar zijn ook de beweringen dat God zijn ‘sonden’ over de zondaars doet schijnen (is bedoeld: ‘sonne’, 3671), dat ‘Die meest sonden heeft gedaen, die wert vor Gode best ontfaen’ (lees: ‘Die minst sonden’ of ‘Die meest dogeden’ heeft gedaan, 5340-5341)¹⁸ en dat priesters naar de hemel gaan wanneer zij hun kudde ‘den rechten wech ter helscer poert’ wijzen (3179); een latere gebruiker verbeterde ‘helscer’ in ‘hemelscer’.

Zo zit het handschrift vol evidente schrijffouten, slordigheden en ronduit domme vergissingen. Zoals uit bovenstaande voorbeelden blijkt, is echter snel duidelijk wat er hoort te staan. Men kan eenvoudig door de kopiïstenfouten heen kijken. Wie dat doet, heeft aan B1 een redactie van de *Vers-Lucidarius* die bruikbaar is voor tekstvergelijkend onderzoek.

Bij het onderzoek zal B1 vergeleken worden met het *Elucidarium*. In de inleiding is vastgesteld dat de editie van Lefèvre een tekst biedt die representatief is voor Honorius’ tekst. Recapitulerend: Lefèvre onderscheidt een kerntekst, die nagenoeg onveranderd overgeleverd is in alle handschriften, met daarbij twee soorten toevoegingen. Het verschil tussen de ruim driehonderd overgeleverde handschriften is gelegen in de aan- of afwezigheid van die toevoegingen. Wanneer we de *Vers-Lucidarius* met de Latijnse brontekst willen vergelijken, kunnen we er met een redelijke mate van zekerheid van uitgaan dat zijn Latijnse legger de kerntekst bevatte zoals we die uit Lefèvre kennen. Maar stonden er ook nog enkele van de toevoegingen in?

Over het algemeen geeft de Middelnederlandse dichter er geen blijk van dat hij de extra A- en B-vragen kent: de *Vers-Lucidarius* is nagenoeg in zijn geheel gebaseerd op de kerntekst. Nagenoeg, want een heel enkele keer treffen we in zijn tekst een mededeling aan die niet voorkomt in de kerntekst maar wel in een korte aanvulling in A- of B-handschriften. Het gaat daarbij om passages in Mnl I.37, II.15, II.21, II.28 en II.8.

Mnl I.37 is net als de overige vragen ontleend aan de kerntekst en wel aan Lat I.67. De leerling vraagt waarom God ook het ongedierte heeft gemaakt. In het Latijn begint de magister zijn antwoord met de uitleg dat God de vliegen en muggen gemaakt heeft om de mens nederig te houden, want die realiseert zich hoe nietig hij is als hij niet opgewassen is tegen zulke kleine beestjes. De bewerker neemt dat over, maar merkt vervolgens nog iets anders op:

¹⁸ Dit vers is ook overgeleverd in B4. Daarin staat: ‘Die hier meest dogeden heeft gedaen’.

En hadde die mensche te genen stonden
Gode verwracht met sinen sonden,
Die wormen diene dus bestaen
Souden hem wesen onderdaen.
(778-781)

De mededeling dat de mens voordat hij zondigde macht had over het ongedierte, komt niet in alle handschriften met het Latijnse *Elucidarium* voor. Alleen in een groot aantal handschriften van de B-familie is in Lat I.67 een bijzin toegevoegd:

Cum essent ei a Deo omnia subjecta antequam peccaret.
Aangezien zij [de beestjes] allemaal door God aan hem [de mens] ondergeschikt waren
gemaakt voordat hij gezondigd had.

Ook aan Mnl II.15 is te zien dat de bewerker waarschijnlijk een *Elucidarium*-handschrift gebruikte met een toevoeging die Lefèvre tot de B-familie rekent. Vraag en antwoord van Mnl II.15 zijn getrouw overgenomen van Lat II.34 in de *texte primitif*, maar in de formulering van de vraag is er een klein verschil. In de *Vers-Lucidarius* luidt de vraag namelijk:

Bericht mi, meester wel geraect,
Waren alle die zielen te gader gemaect
Of sijnse gemaect bequame
Sdagelixs ins smenschen lichame?
(2898-2901)

De woorden ‘ins smenschen lichame’ hebben in de *texte primitif* geen tegenhanger, maar wél in handschriften van de B-groep. De vraag luidt in de editie van Lefèvre, met de B-toevoeging cursief en tussen rechte haken:

Sunt animae ab initio creatae aut creantur [*novae in novis corporibus*] quotidie?
Zijn de zielen vanaf het begin geschapen of worden zij dagelijks [*nieuw in nieuwe lichamen*]
geschapen?

Mnl II.21 is een bewerking van Lat II.44: Is het schadelijk voor het zielenheil van kinderen als ze verwekt worden in overspel, in een incestueuze relatie, of als kind van monniken of nonnen? Nee, zegt de magister in het Latijn, dat is niet schadelijk zolang de kinderen maar gedoopt worden. Dat is overgenomen in de *Vers-Lucidarius*, maar daarin wordt behalve de doop nog een voorwaarde gesteld:

Ende daer na te genen stonden
En volgt vaders no moeders sonden
(3054-3055)

Deze tweede voorwaarde komt alleen voor als aanvulling in de B-familie:

si fuerint baptismo consecuti [*et patrum peccatis non adhaeserint*].
als zij het met de doop zullen hebben verkregen [*en zij niet de zonden van hun vaders zullen*
hebben aangehangen]

Mnl II.28 is het vierde en laatste geval waarin men verzen aantreft die gebaseerd zijn op een toevoeging in handschriften van de B-familie. In Mnl II.28 wordt in navolging van Lat II.54 de vraag gesteld of ridders kans maken op een plaatsje in de hemel. In het Latijn vertelt de magister dat er maar weinig goeds op te merken valt over ridders, die immers leven van roof. Die aanklacht neemt de bewerker over, maar hij voegt daar nog een paar misdaden aan toe:

Ende dustrueren met haren gewerke
Daer si mogen die heilige kerke
Ende vercauseren dagelike¹⁹

¹⁹ *vercauseren*: volgens MNW IX, 123 een verschrijving voor *vertansereren* ofwel *vertassereren*: afzetten, uitzuigen.

Weduwen ende wesen iamerlike
(3236-3239)

De klacht dat ridders kerken verwoesten en weduwen en wezen afpersen, is niet in de *texte primitif*, maar wel als toevoeging in B-handschriften te lezen. Alleen daarin staat:

Ze verwoesten kerken, onderdrukken weduwen en wezen, treffen onschuldigen met gevangenschap en zweepslagen, zijn opgezwollen met trots en verlangen naar andermans zaken, al hun gedachten zijn geneigd tot het kwade, ze zijn leugenaars en woordbrekers en overgegeven aan de ijdelheid.

Als enige gaat Mnl II.8 mogelijk terug op een aanvulling die Lefèvre onder de A-familie rangschikt. De vraag is uiterst vrij gebaseerd op vraag II.14 van de kerntekst. Die Latijnse vraag luidt: zijn mensen die nooit tegenslagen te verduren krijgen, gelukkig? Het antwoord is nee: aangezien God kastijdt wie Hij liefheeft, ben je beter af als je in het aardse leven moet lijden; ellende polijst je ziel en voert je naar het hemelse koninkrijk. Dit idee is ook de grondgedachte van Mnl II.8, maar de uitwerking is daar geheel anders. De vraag luidt nu:

Meester, twi heeft God gegeven
Den enen meer pinen in dit leven
Dan Hi enen andren doet?
(2584-2586)

De meester antwoordt dat dat om vijf redenen is. Ten eerste opdat de mens zijn hoogmoed verliest en zich om zijn ziel bekommert, net zoals het Lazarus verging. Ten tweede omdat problemen de ziel polijsten, net zoals men dat doet met een diamant. Zo verging het Jozef. Ten derde om het zondigen te voorkomen, zoals men een krankzinnige vastbindt. Ten vierde kastijdt God wie Hij liefheeft; wie lijdt op aarde, ontkomt aan het vagevuur. En ten vijfde is lijden een straf voor wie gezondigd heeft.

De Middelnederlandse tekst wijkt hier zo ver af van de Latijnse, dat we er rekening mee moeten houden dat de dichter gebruik heeft gemaakt van een andere tekst naast het *Elucidarium* (zie over deze kwestie § 2.3, en daarin met name het gedeelte over nog onbekende bronnen). Er kan echter ook een verband zijn met een vraag die in twee A-handschriften van het *Elucidarium* is toegevoegd na Lat II.12. Deze vraag wordt door Lefèvre gerangschikt onder de afwijkingen in de voetnoten. Hij trof hem slechts in twee handschriften in zijn corpus aan.²⁰

Op hoeveel manieren wordt de mens ziek van lichaam en zwak?

Op vijf manieren. Ten eerste tot glorie van God, opdat God geprezen wordt en zijn werken worden geopenbaard, zoals Lazarus en de blindgeborene overkwam. Ten tweede ter bewaking van deugden, zoals Paulus niet vermetel werd door een zodanige grootheid van Gods genade. Ten derde voor de vermeerdering van deugden, zoals bij Job en Tobit, die, hun ziektes geduldig verdragend, heiliger gemaakt zijn. Ten vierde omdat de zonden opgemerkt en gecorrigeerd moeten worden, zoals in Kronieken en Ezechiël, en dat vanwege de kastijding.²¹ Ten vijfde voor de wraak van de woede van de almachtige God, opdat ze door alle kwellingen die hier beginnen tot de eeuwigheid komen.

Er zijn drie redenen om tussen Mnl II.8 en deze toegevoegde vraag een verband te zien: in beide gevallen bestaat het antwoord uit vijf genummerde onderdelen, in beide gevallen wordt het nut van het aardse lijden toegelicht vanuit bijbelse figuren (evenwel zijn dat verschillende figuren) en in beide gevallen wordt Lazarus bij het eerste punt als voorbeeld genoemd. Maar als de bewerker deze vraag heeft gebruikt, dan deed hij dat zeer vrij.

²⁰ Deze extra vraag staat afgedrukt in Lefèvre 1954, 409, noot 5. Hij komt voor in de nauw verwante handschriften H en μ (verwantschap blijkt uit stemma op p. 77).

²¹ De vertaling van deze zinsnede is onzeker. Er staat 'et hoc propter correptionem'. 'Correptio' heeft volgens de Middellatijnse woordenboeken van Niermeyer et Van de Kieft (2002) en Blaise (1975) de betekenis 'châtiment' (straf, kastijding) of (alleen in Niermeyer et Van de Kieft) 'répréhension / reproof' (berisping).

Al met al duidt het bovenstaande erop dat er geen reden is om anders te veronderstellen dan dat de Middelnederlandse dichter een handschrift gebruikte waarin de kerntekst van het *Elucidarium* nauwelijks was uitgebreid met de toegevoegde vragen. Op slechts vier plaatsen liet zich aanwijzen dat er in het handschrift een – zeer korte – toevoeging uit de B-familie was opgenomen. Daarnaast is het denkbaar dat er ook een vraag in de codex stond die in enkele A-handschriften was toegevoegd. Overige afwijkingen van de kerntekst zijn niet te herleiden tot een verband met A- en B-toevoegingen; die afwijkingen moeten we dus waarschijnlijk op het conto van de Middelnederlandse auteur schrijven.

De Vers-Lucidarius in vogelvlucht

6344 gepaard rijmende verzen telt de complete *Vers-Lucidarius* in handschrift B1.²² De eerste 36 daarvan vormen de proloog. Deze korte berijmde proloog vervangt de veel langere proloog van het Latijnse origineel. Net als die van veel andere Middelnederlandse teksten bevat ook de proloog van de *Vers-Lucidarius* een bede om bovennatuurlijke hulp en een voltooiingstopos (de dichter uit de hoop om in de gelegenheid te zijn de tekst tot het einde toe te schrijven).²³ In de eerste regels roept de bewerker namelijk Maria en Christus aan om zijn geest helder te maken en vraagt hij de Drie-eenheid om hem te vergunnen zijn gedicht te voltooien. Hij vraagt alle heiligen om tot de Drie-eenheid te bidden voor kracht om ‘te dichten eenen Lucidaris’ (r. 21) – de formulering suggereert dat de naam *Lucidarius* inmiddels een genre-aanduiding geworden is, net als voor de Spaanse *Lucidario* verondersteld is.²⁴ Dan opent de *clerc* het gesprek met de vraag ‘Meester, wat sullen wi gheloven in Gode, daer wi of houden sine gheboden?’

Het spits is eraf en de vragen volgen elkaar meer dan zesduizend verzen lang op. Vragen over God (Mnl I.1-I.16), de schepping (Mnl I.17-I.42), zondeval en verlossing (Mnl I.43-I.87); over de geestelijkheid (Mnl I.88-I.93), over zondigen, predestinatie, Gods beschikking en de vrije wil (Mnl II.1-II.76), over het leven na dit leven (Mnl III.1-III.22), het einde der tijden en het laatste oordeel (Mnl III.23-III.31) en de eeuwige blijdschap die de mensheid na het einde der tijden ten beurt zal vallen (Mnl III.32-III.37). Het grondplan van de *Vers-Lucidarius* komt daarmee overeen met dat van het *Elucidarium*.

Het grondplan is ongewijzigd, maar de verschillen tussen de twee teksten zijn talrijk. Behalve aan de vorm (van Latijns proza omgezet in Middelnederlands gepaard rijmende verzen) is er ook aan de inhoud het nodige veranderd. De manier waarop de Middelnederlandse dichter zijn Latijnse materiaal heeft bewerkt en omgewerkt zal in het vervolg van dit hoofdstuk centraal staan. Voorafgaand aan dat gedetailleerde, inhoudelijke onderzoek naar de bewerkingstechniek is het wellicht zinvol om in deze voorbereidende paragraaf de verhouding tussen de twee teksten in hoofdlijnen af te tekenen. Die hoofdlijnen laten zich bijvoorbeeld aflezen aan het aantal vragen: het *Elucidarium* bevat in totaal 431 vragen, de *Vers-Lucidarius* bevat er niet meer dan 207. Dat enorme verschil is veroorzaakt doordat de Middelnederlandse bewerker vragen heeft geschrapt – in de gehele tekst 136 – en doordat hij andere vragen samenvoegde.

²² De *Vers-Lucidarius* beslaat in handschrift B1 6332 regels. Van die regels zijn er 4 onbeschreven (6291-6294). 2 regels zijn doorgehaald (395-396). 18 verzen zijn overgeslagen en in de marges bijgeschreven: 348a-d (4 vss.), 354a-c (2 vss.), 456a-e (4 vss.), 466a-d (4 vss.) en 480a-g (4 vss.). Bij elkaar maakt dat 6332-4-2+18=6344 verzen.

²³ Over onderdelen van Middelnederlandse versprologen: Sonnemans 1995, dl. 1, 75-106.

²⁴ Zie over de term ‘Lucidarius’ als genre-aanduiding hierboven, § 1.3 (‘Spanje’).

De Middelnederlandse dichter sloeg bijvoorbeeld vragen over die de oorspronkelijke indeling in drie boeken markeren. Aan het begin van elk der drie boeken vraagt de leerling beleefd om toestemming om verder te mogen vragen. Aan elk slot bedankt hij en spreekt hij de wens uit dat zijn meester in de hemel mag terechtkomen. In de *Vers-Lucidarius* zijn die vragen weggelaten (Lat I.1, I.203, II.1, II.106, het inleidende deel van III.1 en III.122). De Middelnederlandse tekst is niet in boeken onderverdeeld.

De dichter liet om uiteenlopende redenen andere vragen weg. Hij schrapte bijvoorbeeld vrijwel het hele cluster Lat I.58 tot en met Lat I.66, vragen waarin op een tamelijk complexe manier over de schepping van de mens wordt gesproken (uit geestelijke materie en lichamelijke materie, waarbij de laatste bestaat uit de vier elementen, waardoor de mens een microkosmos heet te zijn), en liet veel van de vragen over de zondeval (vooral uit het cluster Lat I.102-I.114) en de hele reeks vragen over zondige priesters aan het eind van het eerste boek (Lat I.191-I.202) weg. De redenen achter deze en vergelijkbare weglatingen zullen in dit hoofdstuk verder uiteen worden gezet (zie § 2.2).

De laatste vragen van het *Elucidarium* zijn allemaal weggelaten uit de *Vers-Lucidarius*. De bewerking loopt maar tot vraag Lat III.106, terwijl de Latijnse tekst tot Lat III.122 gaat. Voorafgaand aan Lat III.106 probeert de magister aanschouwelijk te maken hoe groot de verrukkingen van de hemel zijn. Hij doet dat door een reeks van zestien retorische vragen: Hoe zou je het vinden om net zo mooi te zijn als Absalom, net zo snel als Asaël, net zo sterk als Simson, etcetera? (Lat III.90-III.105). Als de leerling bij elk daarvan heeft uitgeroepen hoe heerlijk het moet zijn om die eigenschap te bezitten, legt de meester in één lang antwoord uit dat die niets zijn vergeleken bij de heerlijkheid die de zaligen na dit leven ten deel zal vallen (Lat III.106). De retorische vragen zijn door de bewerker ingekort en samengenomen in één vraag (Mnl III.36). De lange uiteenzetting van Lat III.106 is vervolgens ingekort tot Mnl III.37, waarin alle personages uit Mnl III.36 nog een keer genoemd worden maar verdere uitweidingen achterwege zijn gelaten. De laatste zestien vragen van de Latijnse tekst, waarin nog verder gepraat wordt over de verrukkingen die de geredde zielen zullen genieten en de ellende van de verdoemden, zijn vervolgens niet meer overgenomen. In plaats daarvan schreef de Middelnederlandse dichter zijn eigen epiloog. Hij vatte daarin als het ware samen wat de lezer nu wist over het hiernamaals: de zalige zielen kunnen alles doen wat ze willen (zoals al gezegd was in Mnl III.17), vinden blijdschap in de nabijheid van de Heer (zoals gezegd in Mnl III.19), herkennen elkaar in de hemel (zoals gezegd in Mnl III.15) en zien ook de zielen in de hel (gezegd in Mnl III.11), terwijl de zon zeven maal zo helder schijnt als nu (gezegd in Mnl III.33). De *Vers-Lucidarius* eindigt dan met een moraliserend stuk van 28 regels. Die regels laten zich samenvatten met de zinnen: ‘Mens, verspeel dit grote geluk toch niet door te zondigen!’, en: ‘Moge Jezus ons redden!’ Het is deze tweeledige boodschap die de kern van zijn tekst uitmaakt, zoals we nog zullen zien.

Maar op deze plaats houden we ons nog niet bezig met de doelstellingen van de Middelnederlandse dichter; het gaat hier nog om een globale indruk van zijn ingrepen. Uit het *Liber primus* liet hij 66 van de 203 vragen weg. Van de 106 Latijnse vragen liet hij in het tweede boek 23 stuks achterwege en van de 122 van het *Liber tertius* sloeg hij maar liefst 47 vragen over.²⁵ Dat er in de *Vers-Lucidarius* in plaats van 431 vragen maar 207 vragen voorkomen, is dus voor meer dan de helft

²⁵ Zie Overzicht 1.

veroorzaakt doordat er zo veel vragen werden geschrapt.²⁶ De rest van de reductie is veroorzaakt doordat de bewerker regelmatig meerdere Latijnse vragen samenvoegde tot één Middelnederlandse vraag.

Die ingreep ligt in feite wel voor de hand. Honorius heeft de neiging om kwesties op te knippen in een aantal korte deelonderwerpen. Een voorbeeld daarvan zijn twaalf vragen in het eerste boek over de val van de engelen, Lat I.30 tot en met I.41. In de eerste van die reeks zegt de magister dat engelen geen namen hebben; in Lat I.31 legt hij vervolgens uit dat Michaël, Gabriël en Rafaël geen namen zijn, maar slechts bijnamen, en dat de gevallen engel Sathaël is genoemd omdat hij aan God tegengesteld was. In de volgende vraag licht hij toe dat Sathaël aan God gelijk wilde zijn of zelfs groter (Lat I.32). Daarop wil de discipulus weten wat de magister bedoelt met gelijk of groter (Lat I.33), om daarna in de volgende *questio* door te vragen over hoe het verder ging met Sathaël (Lat I.34). En die materie roept de vragen op of Sathaël zijn eigen val van tevoren wist (Lat I.35), hoe lang hij in de hemel was voordat hij werd verstoten (Lat I.36) en waarom hij daar niet langer is geweest (Lat I.37). Als de magister desgevraagd vertelt dat de zonde van de andere gevallen engelen was dat zij met Sathaël instemden (Lat I.38), vraagt de discipulus hoe ze dat deden (Lat I.39), wat hun lot was (Lat I.40) en waarom zij niet allemaal in de hel zijn (Lat I.41). Deze stof kan in principe in één doorlopend verhaal behandeld worden, maar Honorius heeft ervoor gekozen om dat niet te doen. Zijn *Elucidarium* biedt de gegevens zeer gedoseerd aan en is daardoor uitermate geschikt om als eclectisch leermateriaal te dienen.

Die mnemotechnische functie van de tekst evenwel lijkt er voor de bewerker minder toe te doen. Waar mogelijk voegt hij verwante kwesties samen onder één vraag, ook wanneer die vraag dan niet meer de lading dekt. In het hier besproken voorbeeld maakt hij van de twaalf *questiones* over Sathaël niet meer dan drie vragen. Lat I.30 en het eerste stuk van Lat I.31 komen onder ‘Hebben dinghelen enige name?’ (Mnl I.23). Als in Lat I.31 de magister gaat vertellen over de gevallen engel, laat de bewerker Mnl I.24 beginnen: ‘Meester, condy yet geweten hoe deerste inghel was geheten?’ Onder deze vraagstelling brengt hij vervolgens al het materiaal uit de Latijnse vragen I.31 tot en met I.36 samen. Met Lat I.37, waarom Sathaël niet langer in de hemel is gebleven, begint vervolgens Mnl I.25 (‘Twy bleef Lucifer niet langer daer?’), waarin de vragen Lat I.37 tot en met I.41 alle verwerkt zijn. Er is hierbij dus geen informatie verloren gegaan; de bewerker heeft eenvoudigweg de deelonderwerpen uit zijn Latijnse brontekst samengenomen tot een veel minder opgedeelde passage.²⁷

²⁶ De volgende vragen liet de bewerker weg: Boek I: Lat I.1, I.14, I.I.17, I.18, I.20, I.22, I.42, I.43, I.45, I.46, I.50, I.51, I.58, I.59, I.60, I.61, I.62, I.64, I.65, I.66, I.79, I.81, I.82, I.84, I.87, I.88, I.89, I.102, I.103, I.104, I.105, I.107, I.108, I.109, I.110, I.111, I.113, I.114, I.124, I.150, I.151, I.152, I.153, I.155, I.157, I.163, I.165, I.177, I.181, I.183, I.186, I.187, I.191 tot en met I.203. Boek II: Lat II.1, II.3, II.8, II.10, II.15, II.17, II.18, II.20, II.21, II.26, II.30, II.32, II.58, II.63, II.67, II.70, II.74, II.80, II.85, II.91, II.99, II.100, II.106. Boek III: Lat III.2, III.3, III.9, III.12, III.16, III.17, III.31, III.36, III.39, III.41, III.42, III.48, III.50, III.53, III.54, III.55, III.61, III.63, III.64, III.67, III.69, III.70, III.73, III.75, III.76, III.88, III.99, III.100, III.103, III.104, III.105, III.107 t/m III.122.

²⁷ Een soortgelijk verschijnsel heeft Van Oostrom vastgesteld voor de *Lantsloot vander Haghedochte*: de snel verspringende clausen van de gesprekken in de Oudfranse *Lancelot en prose* zijn in de Middelnederlandse bewerking ‘verstrakt’, zodat de gesprekspartners langer aan het woord zijn en elkaar minder snel afwisselen (Van Oostrom 1981, 169).

Dit is een procédé dat de bewerker zeer regelmatig toepast.²⁸ Over het algemeen voegt hij zo vragen samen die in het *Elucidarium* direct op elkaar volgen. Een enkele keer slaat hij bij dat samenvoegen een vraag over en smeedt hij de omringende vragen aaneen. Zo is in het tweede boek Mnl II.19 over de erfzonde een combinatie van Lat II.39 (Hoe wordt de erfzonde bij de verwekking doorgegeven?) en II.41 (Waarom moeten kinderen van gedoopte ouders ook nog zelf gedoopt worden?), waarbij Lat II.40 is weggelaten (Als iedereen in Adam gestorven is, waarom wordt men dan levend geboren?).²⁹

Dit vergt op zich niet bijzonder veel inzicht in of overzicht over de Latijnse tekst. Een paar maal echter schuift de Middelnederlandse dichter gegevens bij elkaar die in het *Elucidarium* verder uiteen staan. Op die momenten wordt duidelijk dat hij al voordat hij is gaan schrijven goed overzicht had over zijn brontekst. Een voorbeeld daarvan is Mnl I.80, waarin drie opeenvolgende vragen uit de Latijnse tekst zijn gecombineerd met een vraag die in het *Elucidarium* een stuk eerder staat. Als antwoord op ‘Wat gedaente hadde die Here groot, doe Hi verrees vander doot?’ legt de meester uit dat Jezus bij zijn wederopstanding zeven keer mooier was dan de zon (naar Lat I.167), zich vertoonde in de vorm die Hij tijdens zijn aardse leven had (naar Lat I.168) en gekleed was in kleding van lucht (naar Lat I.169). Daarbij merkt de meester ook op dat Hij in deze vorm verscheen omdat de ogen van de discipelen zijn schittering anders niet zouden kunnen verdragen (‘Want sine hadden niet connen gedogen sine clærheit te sien mit ogen’, 2010-2011). Dit gegeven heeft de bewerker ontleend aan Lat I.140, een vraag die hij even eerder had overgeslagen (‘quia homines ejus claritatem ferre non poterant’: omdat de mensen zijn schittering niet konden verdragen).³⁰

In zijn bewerking van het tweede boek voegt de Middelnederlandse auteur maar weinig vragen samen. Dat deel van de tekst leent zich er slecht voor: terwijl in het eerste en derde boek de vragen elkaar dikwijls bijna op organische wijze opvolgen – de ene vraag roept telkens de volgende op, en zo ontwikkelt zich een coherente dialoog – lijkt de discipulus in het tweede boek wel van de hak op de tak te springen. Dat maakt het moeilijk om meerdere vragen tot één vraag samen te voegen.

Bij het *Liber tertius* daarentegen clustert de bewerker nog veel sterker dan in het eerste boek. In de gehele *Vers-Lucidarius* zijn verreweg de meeste vragen gebaseerd op één of twee Latijnse *questiones*. In het eerste boek komen clusters voor

²⁸ In het eerste boek bijvoorbeeld zijn de volgende Middelnederlandse vragen samenvoegingen van meerdere Latijnse vragen: Mnl I.17 (Lat I.16 en I.19), Mnl I.20 (Lat I.23 en I.24), Mnl I.22 (Lat I.26-29), Mnl I.23 (Lat I.30-31), Mnl I.24 (Lat I.31-36), Mnl I.25 (Lat I.37-41), Mnl I.34 (Lat I.54-55), Mnl I.47 (Lat I.74-78), Mnl I.50 (Lat I.83 en I.86), Mnl I.53 (Lat I.94-96), Mnl I.54 (Lat I.97-100), Mnl I.59 (Lat I.115-118), Mnl I.62 (Lat I.121-123), Mnl I.64 (Lat I.125-128), Mnl I.66 (Lat I.130-131), Mnl I.67 (Lat I.132-134), Mnl I.71 (Lat I.138-139), Mnl I.72 (Lat I.141-146), Mnl I.74 (Lat I.148-149), Mnl I.76 (Lat I.160, I.166, I.156, I.161, I.158), Mnl I.80 (Lat I.167-169, I.140), Mnl I.83 (Lat I.172-173), Mnl I.92 (Lat I.184-185), Mnl I.93 (Lat I.188-190). Zie Overzicht 2.

²⁹ De volgende vragen zijn samenvoegingen waarbij tussenliggende vragen zijn weggelaten: Boek I: Mnl I.17 (samenvoeging van Lat I.16 en I.19 met weglating van Lat I.17 en I.18), Mnl I.50 (samenvoeging van Lat I.83 en I.86). Boek II: Mnl II.37 (Lat II.28-29 en II.31). Boek III: Mnl III.25 (Lat III.37-38 en III.40), Mnl III.27 (Lat III.46-47 en III.49), Mnl III.35 (Lat III.87 en III.89), Mnl III.36 (Lat III.90-98 en III.101-102).

³⁰ Dergelijke complexe samenvoegingen zijn verder nog: Mnl I.76 (Lat I.160, I.166, I.156, I.161, I.158, waarbij Lat I.157 is overgeslagen, Lat I.159 is bewerkt als Mnl I.78, Lat I.162 is bewerkt als Mnl I.77, Lat I.163 is overgeslagen, Lat I.164 is bewerkt als Mnl I.179 en Lat I.165 is overgeslagen), Mnl III.28 (Lat III.51-52, III.57-58, III.60, waarbij Lat III.53-55 zijn overgeslagen, Lat III.56 is bewerkt als Mnl III.29 en Lat III.59 is terechtgekomen in Mnl III.30), Mnl III.30 (Lat III.59, III.62, III.65-66 en III.68), Mnl III.32 (Lat III.74 en III.57).

tot maximaal vier (Mnl I.18, I.22, I.54, I.64, I.80) of vijf Latijnse vragen (Mnl I.25, I.47, I.76; Mnl I.24 is als enige gebaseerd op zes Latijnse vragen), in het tweede boek komen er nauwelijks clusters voor van meer dan twee vragen (alleen Mnl II.24 is een samenvoeging van drie vragen), maar in het derde boek voegt de dichter veel meer samen. Hij maakt niet alleen clusters van vijf (Mnl III.28, III.30), maar zelfs van acht (Mnl III.34) of elf (Mnl III.36) vragen. Het gevolg daarvan is dat de antwoorden in het derde boek gemiddeld langer zijn: in boek I van de *Vers-Lucidarius* telt een vraag met antwoord gemiddeld 26 versregels (2415 verzen, 93 vragen),³¹ in het tweede boek gemiddeld 30 (2337 verzen, 77 vragen) en in het derde boek niet minder dan 43 versregels (1594 verzen, 37 vragen).³² Hierbij valt op dat de clustering zich concentreert aan het einde van de tekst. De eerste twintig vragen in het derde boek gaan elk terug op één vraag in het Latijn; slechts een enkele gaat terug op twee vragen en alleen Mnl III.3 correspondeert met drie vragen. Daarna komt het vaker voor dat een vraag op drie Latijnse *questiones* teruggaat (Mnl III.23, III.25, III.26 en III.27). Vanaf Mnl III.28 is echter het hek van de dam: de bewerker begint nu, negen vragen voor het einde, de grote clusters te maken.

Al deze weglatingen en samenvoegingen willen overigens niet zeggen dat de *Vers-Lucidarius* nu per se korter is dan zijn Latijnse bron. Hier en daar voegt de bewerker ook dingen toe ten opzichte van het *Elucidarium*. Soms gaat het daarbij om geheel nieuwe vragen, zoals Mnl I.3. De omringende vragen Mnl I.2 en I.4 gaan terug op Lat I.2 en I.3. De meester vertelt daarin dat God een geestelijke substantie is en dat de Drie-eenheid begrepen kan worden door naar de zon te kijken, die zowel vuur, licht en warmte bevat maar toch ondeelbaar is. De bewerker plaatst daar een nieuwe vraag tussenin: ‘Meester, men seit ons, sonder waen, dat God in drien personen is bevaen’, waarop de meester uitlegt dat God drie personen is maar toch maar één God. Hij lijkt zijn publiek hiermee een handreiking te willen geven om vraag Lat I.3 te begrijpen.³³

Het komt ook voor dat de bewerker aan de vragen die hij in zijn Latijnse brontekst aantrof, nieuwe passages toevoegt. Zo schrijft hij in navolging van het *Elucidarium* dat de drie koningen die de pasgeboren Jezus komen bezoeken, staan voor de drie continenten, maar daaraan voegt hij onafhankelijk van zijn Latijnse bron een uitleg toe over de geschenken (Lat I.135/Mnl I.68).³⁴ In sommige gevallen laten zijn bronnen zich aanwijzen; vaak evenwel is niet meer te achterhalen waar hij zijn aanvullende informatie vandaan heeft gehaald. In § 2.3 hieronder volgt een onderzoek naar de teksten die de Middelnederlandse bewerker naast het *Elucidarium* heeft gebruikt voor de *Vers-Lucidarius*.

Naast het weglaten, toevoegen en samenvoegen van vragen is er in theorie nog een vierde soort ingreep mogelijk: verplaatsingen. De bewerker heeft dat echter niet vaak gedaan; over het algemeen houdt hij de volgorde uit het Latijnse origineel aan. Daarop is één opmerkelijke uitzondering, en wel in de bewerking van het *Liber secundus*. De vragen Lat II.22 tot en met Lat II.31 zijn uit de reeks gelicht en pas na Lat II.64 geplaatst. De volgorde van vragen is in de *Vers-Lucidarius* daardoor geworden:

Mnl II.1 – II.13 = Lat II.1 – II.19, met uitzondering van Lat II.13

Mnl II.14 – II.36 = Lat II.33 – II.64

³¹ Boek I: vs. 1-2397 plus 18 versregels die in de marges bijgenoteerd zijn (zie noot 22).

³² Boek III: vs. 4735-6332 minus 4 onbeschreven regels (zie noot 22).

³³ Vragen die niet teruggaan op het *Elucidarium* zijn: Mnl I.3, I.16, I.18, I.38, I.39, I.40, I.41, I.58, II.8b, II.49, II.70, II.74, III.2 en III.24.

³⁴ Vragen die verrijkt zijn met nieuwe gegevens: Mnl I.1, I.15, I.33, I.42, I.43, I.44, I.49, I.51, I.52, I.68, II.8, II.10, II.11, II.34, II.50, II.51, II.53, II.54, II.76, III.4 en III.28.

Mnl II.37 – II.42 = Lat II.22 – II.31 en II.13; volgorde is veranderd (Lat II.20 – II.21 en Lat II.32 overgeslagen)
Mnl II.43 – II.76 = Lat II.65 – II.105

Er is geen reden te bedenken waarom de bewerker ervoor gekozen zou hebben om de vragen Lat II.33-64 eerder in zijn tekst op te nemen dan Lat II.22-31. Doordat deze twee groepen vragen in de *Vers-Lucidarius* omgedraaid zijn, worden de vragen Lat II.64 en Lat II.65 in de bewerking van elkaar gescheiden door zes Middelnederlandse vragen. Maar II.64 en II.65 sluiten nauw bij elkaar aan: in II.64 (Mnl II.36) wordt gezegd dat Jezus' kruisdood de goddelozen niet redt maar tot een rechtmatige verdoemenis brengt, waarop de leerling in II.65 (Mnl II.43) inhaakt en vraagt waarom God zich niet ontfermt over de zondaars. De zes vragen die nu in de *Vers-Lucidarius* ertussenin zijn gekomen, sluiten noch bij II.64, noch bij II.65 aan. Zij gaan over het nut van inspanningen als men toch al tot heil gepredestineerd is (Mnl II.37 naar Lat II.28, II.29 en II.31), de definitie van goddelijke voorzienigheid (Mnl II.38, naar Lat II.22-23), de reden van een vroege of juist late dood (Mnl II.39, naar Lat II.13),³⁵ de wijze waarop dieren ziek worden (Mnl II.40/ Lat II.27), het feit dat er geen toeval bestaat (Mnl II.41/ Lat II.24) en de reden dat kerken in vlammen opgaan (Mnl II.42/ Lat II.25).

De Middelnederlandse dichter verstoort de opbouw van de tekst door de bewerkingen van Lat II.22-31 tussen die van Lat II.33-64 en Lat II.65-106 te plaatsen. Men kan zich dan ook afvragen of het echt zo is dat de bewerker deze vragen opzettelijk heeft verschoven. Waren in zijn Latijnse legger de katernen met II.20-32 en II.33-64 misschien abusievelijk verwisseld? Of schreef de bewerker een *Vers-Lucidarius* waarin de vragen nog niet verschoven waren, maar is handschrift Brussel, KB 15642-51 afgeschreven naar een Middelnederlandse legger met een dergelijke inbindfout?

³⁵ In Mnl II.39 wordt uitgelegd dat de dood geen straf is, waarbij de gedachte dat goede mensen sterven om verlost te worden van de ellende van deze wereld en naar de hemel gebracht te worden, overgenomen lijkt te zijn van Lat II.13. De magister zet in die Latijnse vraag uiteen waarom sommige slechte mensen lang leven en sommige goede mensen al zo jong moeten sterven, en waarom ook het omgekeerde voorkomt. In het *Elucidarium* stond deze vraag temidden van vragen over de verdeling van rijkdom, macht en geluk over slechte en goede mensen. In het Middelnederlands is hij als Mnl II.39 terechtgekomen tussen twee vragen over Gods macht: in Mnl II.38 zet de meester uiteen dat God alles wat op aarde gebeurt, al van tevoren weet, in Mnl II.40 wordt gezegd dat er geen dier ziek wordt of sterft tenzij door Gods wil. De plaats in het *Elucidarium* ligt het meest voor de hand: ook Lat II.13 gaat over het probleem dat sommige mensen meer hebben dan anderen. Maar een plek tussen vragen over Gods macht is niet geheel onlogisch: God immers bepaalt de levensduur van de mens. Er is geen reden om Lat II.13 te verplaatsen; maar nu het gebeurd is, blijkt dat er ook geen reden is waarom Lat II.13 niet kan staan waar hij in het Middelnederlands staat.

2.2 Bewerkingstechniek

Aan het einde van de *Vers-Lucidarius* en van het *Elucidarium* wordt verteld welke geneugten de geredde zielen tot in eeuwigheid zullen ervaren na de jongste dag: zij zullen nog oneindig veel mooier zijn dan Absalom, sneller dan Asaël, sterker dan Simson, vrijer dan Augustus, wijzer dan Salomo, gezonder dan Mozes, ouder dan Metuselach, hechter bevriend dan David en Jonatan, enzovoorts.³⁶ Terwijl Honorius aan het slot gedetailleerd en uitgebreid op die geneugten ingaat en ze afzet tegen de ellende van de verdoemden, beperkt de Middelnederlandse dichter zich tot de hoofdlijnen en laat hij een groot gedeelte van de Latijnse slotvragen achterwege. Hij schrijft in plaats daarvan een eigen epiloog. In die 28 slotregels staat precies verwoord wat de bewerker wil overbrengen met zijn tekst:

Ay verstant, edel creature,
Dattu niet verboeres teniger ure
Die bliscap, die di es gehouden
Mit dinen sonden, mit dinen scouden,
Die mochs winnen in corter stont.
Ende wachi van der hellen gront!
Der zielen pine en es so clene,
Sone heeft also vele rouwen allene
Also die hemel gloriën hevet.
Dits also waer als God levet.
Ende die ziele diere in staet te sine
Hebben altoes also grote pine
Also die zalige hebben weelde,
Die sijn versiert mit Gods beelde.
Mensch, peinst om dine sonden hier,
Dattu niet met besitte thelsche vier,
Dat nemmermere sel te gane
Teniger stont sonder waen.
Mit cleenre pinen in dit leven
Machstu blusschen dat zware sneven.
Mariën kint, die Gods Sone,
Die alre doechden es gewone,
Moet ons verbringen daer sijn die sine,
Ende verde ons van der hellen pine
Na dit arme corte leven
Ende moet houden sonder sneven.
Des jonne ons die hemelsche Vader.
Nu segt 'amen' alle gader.
(6305-6332)

‘Zorg er toch voor dat je bij het laatste oordeel tot de geredde zielen zult behoren!
Verspeel al dat geluk niet door nu te zondigen!’ roept de Middelnederlandse dichter

³⁶ De reeks wijkt in de *Vers-Lucidarius* licht af van die in het *Elucidarium*. In de Latijnse tekst gaat het achtereenvolgens over de schoonheid van Absalom (idem in het Middelnederlands), snelheid van Asaël (idem), kracht van Simson (idem), vrijheid van Augustus (Mnl: zijn macht), het genot van Salomo (Mnl: wijsheid), de gezondheid van Mozes (idem), ouderdom van Metuselach (idem), wijsheid van Salomo (idem, maar pas na David en Jonatan), vriendschap van David en Jonatan (idem), eensgezindheid van Laelius en Scipio (niet in Mnl), macht van Alexander de Grote (niet in Mnl), verering van Jozef (idem, gevolgd door het leiderschap van Mozes), en de veiligheid van Elia en Henoch (idem). Zie Lat III.90-105 en Mnl III.36. Dezelfde personages passeren opnieuw de revue in Lat III.106 (Absalom, Asaël, Simson, Augustus, Salomo's weelde, Mozes, Metuselach), III.107 (Salomo's wijsheid), III.115 (David en Jonatan, Laelius en Scipio), III.116 (Alexander), III.118 (Jozef, Elia en Henoch) en Mnl III.37 (zelfde reeks als in Mnl III.36, maar zonder David en Jonatan).

zijn lezers toe, en: ‘Moge Jezus ons redden!’ Deze boodschap staat niet met zoveel woorden in het *Elucidarium*. Uiteraard kan een ieder bij het lezen over al het hemelse geluk zelf bedenken dat hij dat niet mag verspelen, maar Honorius zegt iets dergelijks nergens expliciet. Honorius vat de belangrijkste geloofswaarheden samen, als hulpmiddel, leerboek en naslagwerk voor geestelijken. Hij vertelt wat we over God moeten geloven, wat er gebeurde bij de zondeval, waarom alleen Jezus ons kon redden, wat de zin is achter geluk en ongeluk, hoe predestinatie werkt, wat ons na de dood te wachten staat – maar wat de lezer daar in *morele* zin mee doet, dat is niet aan hem. Hij vertelt hoe het zit volgens de meest recente theologische opvattingen, hij legt uit en licht toe, maar hij heeft niet de bedoeling om expliciete levenslessen over te dragen. De bewerker echter wil dat juist wel; hij wil zijn publiek vermanen. Waar Honorius’ hoofddoel zich laat samenvatten met het woord *scholing*, is bij de bewerker het accent verlegd naar *stichting*.

Aansporingen en vermaningen

Die vorming zit vaak in kleine vermaningen, die bijna achteloos aan de antwoorden zijn toegevoegd. Ze komen zo vaak voor dat men er na een paar bladzijden bijna overheen zou lezen, maar vallen wel degelijk op wanneer men zich realiseert dat ze in het *Elucidarium* ten enenmale ontbreken.

Een dergelijke aansporing staat bijvoorbeeld aan het slot van Mnl I.17. Hierin neemt de bewerker uit Lat I.16 over waarom God de wereld heeft geschapen, maar doet aan het eind onafhankelijk van zijn bron een beroep op de lezer om zich zo te gedragen dat hij in de hemel zal terechtkomen:

Nu laet ons besien ende gomen
Dat wi te sinen sittene comen,
Dat ghedueren sal sonder vergangen
Met solase, met sueten sangen.
(348a-348d)

Dergelijke aansporingen staan vaak aan het eind van het antwoord. Ze lijken zodoende te fungeren als ‘uitsmijter’ of conclusie van de woorden van de meester, alsof het hele antwoord gericht is op deze slotmededeling.³⁷

Een tweede voorbeeld. In Lat II.25/Mnl II.42 gaat het over de vraag waarom het gebeurt dat kerken afbranden. Het *Elucidarium* en de *Vers-Lucidarius* geven dezelfde redenen daarvoor: omdat de bouw is gefinancierd met oneerlijk verkregen geld, omdat de gelovigen slecht zijn en om ervoor te zorgen dat de mens zich losmaakt van het aardse en denkt om zijn zielenheil. Na de uiteenzetting van de drie redenen eindigt de Middelnederlandse tekst met:

So wat die mensche te rampe heeft,
Dancke emmer Gode dat hi leeft,
Met goeder herten, mit bliden sinne,
So blijft hem Gods bliscap inne.
(3636-3639)

Overal in de tekst duiken soortgelijke vermaningen op. In Mnl III.6 vraagt de leerling, in navolging van Lat III.10, waarom in het vagevuur het lichaam, dat immers slechts een willoos instrument is, gepijnigd wordt. De meester trekt in het antwoord net als in

³⁷ Niet altijd staat de moraal aan het slot, zie bijvoorbeeld Mnl I.37 (moraal in 782-787), II.49 (3880-3883), III.6 (4999-5002) of III.37 (6186-6193).

het Latijn een vergelijking met een beleg, waarin men ook eerst de gebouwen verwoest en daarna pas de vijand zelf; zo vernietigt God als eerste het omhulsel van de ziel. Deze theorie brengt de bewerker ertoe zijn publiek het advies te geven om het lichaam niet te bezoedelen met zonden:

Dat radic den mensche gebreckelic:
Dat hi sijn vleesce houde soberlic,
Dat sine ziele ten lesten stonden
Vor Gode salich worde vonden.
(4999-5002)

Mnl I.18 beschrijft de manier waarop God hemel en aarde maakte, waarbij de bewerker de informatie uit de Latijnse vragen I.17 tot en met I.20 samenvoegt tot één vraag. Maar waar het Latijn zich beperkt tot het beschrijven van de scheppingsdaad, eindigt het Middelnederlands met een stichtelijk woord:

O mensche, nu pens ter vaerde
Om Hem die u maecte soe waerde,
Dattu niet verboerts sijn rike
Om die genuechte van aertrike!
(431-434)

Veelal ingeluid met het woordje ‘nu’, en soms met ‘o mensche’, vermaant niet alleen de meester zo op talloze plaatsen de *clerc*, maar vermaant vooral de bewerker de lezer om zijn kans op redding niet te verspelen. Bijvoorbeeld in Mnl I.14, naar Lat I.13. Weet God alles? vraagt de discipulus in die Latijnse vraag. Ja, zegt de magister: Hij ziet alles dat geweest is, nu is of ooit zal zijn voor zich alsof het nu gebeurt; voordat Hij de wereld creëerde, wist Hij de namen, plannen, uitspraken en daden van alle engelen en alle mensen al. De bewerker neemt dat over en sluit ook deze passage af met een aansporing:

Nu besie elc wat hi doet
Ende hi soe diene onsen Here
Dat hi sine dinc ten besten kere.
(290-292)

In Mnl II.47, een bewerking van Lat II.71, wordt uiteengezet dat de mens bij twee gelegenheden veroordeeld kan worden, bij de biecht en op de jongste dag, en dat de penitentie die de priester bij de biecht oplegt, in plaats komt van een bestraffing bij het laatste oordeel. Aan het slot spoort de dichter zijn publiek voor de zoveelste keer aan om er vooral voor te zorgen dat het de hemel niet verspeelt:

Dit sel der saliger loen sijn.
Nu sie elc, jonge ende oude,
Dat hijt niet verliese bi sijnre scoude!
(3825-3827)

Een laatste voorbeeld.³⁸ Aan het slot van de *Vers-Lucidarius* vraagt de leerling door over de blijdschap van de zaligen in het hemelrijk (Mnl III.37, de laatste vraag van de

³⁸ Behalve in de hier behandelde vragen (achtereenvolgens het einde van Mnl III.37, Mnl I.17, II.42, III.6, I.18, I.14, II.47 en het begin van Mnl III.37) zijn er vergelijkbare aansporingen te vinden in o.a. Mnl I.4, Mnl I.88, Mnl II.3, Mnl II.43, Mnl II.49, Mnl II.72, Mnl III.30 en Mnl III.31.

Middelnederlandse tekst). De beschrijving daarvan wordt nog aan het begin van het antwoord even onderbroken door een oproep:

Ay edel creature! Nu siet
Dat ghi dese glorie en verliest niet
Die u God heeft gegeven,
Als gi sceet van desen leven.
Du prijs die giften vander werelt,
Die walsch sijn ende verdwerlt,
Jegen die scoenheit vanden trone,
Die de zalighe hebben te lone.
(6186-6193)

De vermaningen blijven meestal beperkt tot dergelijke korte toevoegingen. Soms echter besteedt de bewerker meer ruimte aan moralisering. Dan laat hij de meester niet alleen iets zeggen als ‘Pas toch op voor je zielenheil!’, maar geeft hij ook meer concrete aanwijzingen wat men wel en niet moet doen.³⁹

In Mnl II.72 bijvoorbeeld luidt de les dat men zijn naasten niet mag veroordelen. In navolging van Lat II.101 gaat het er hier over of het voor de heilsverwachting van goede mensen schadelijk is als ze onverwacht sterven. Nee, zegt het Latijn, want wie zich altijd bewust is van de dood kan niet onverwacht sterven. En hoe iemand ook om het leven komt – de magister somt allerlei gewelddadige manieren op – het zal hem niet schaden. De meester in de *Vers-Lucidarius* noemt niet alle mogelijke doodsoorzaken maar zegt alleen dat de goeden ongeacht hun wijze van sterven het hemelrijk zullen binnengaan. Maar daarna gaat hij verder met een vermaning:

Clerc, vele lieden hebben pine,
Dat si jugieren haren evenkerstine
Ter hellen mit haren worden fel.
Want niemant weet die waerheit el
Dan God, diet al jugeren sal
Ten jonxsten dage, groet ende smal.
Ic rade dat elc vorsie sijn sake
Ende late sijn evenkersten met gemake.
(4603-4610)

Op meer plaatsen wordt in de bewerking uiteengezet hoe men zich dient te gedragen. Als het Latijn in II.54 heeft gezegd dat ridders niet in de hemel terecht kunnen komen, zegt het Middelnederlands (II.28) dat een bepaald soort ridders wel kans heeft om aan de hel te ontsnappen, namelijk:

Die oetmoedich ende gerecht ter cure
Ende gerne na goeden raden werken,
Ende weduen ende wesen gesterken,
Ende die heilege kerke houden te rechte.
(3247-3250)

En als in de volgende vraag in het *Elucidarium* is gebleken dat ook kooplui kansloos zijn, geeft de bewerking aan wat goed gedrag is voor een koopman:

³⁹ De volgende vragen komen achtereenvolgens aan bod: Mnl II.72, Mnl II.28, Mnl II.29, Mnl II.16 en Mnl II.49. Soortgelijke vermaningen zijn verder nog te vinden in Mnl I.71, Mnl I.91, Mnl II.18 en Mnl II.43.

Den getrouwen coepman staet dus niet:
Die getrouwe comenscap pliet,
Ende hem geveert mit waren worden,
En sal niet besitten der hellen borde.
(3264-3267)

Moraliseren is niet alleen een kwestie van vertellen wat men moet doen; men moet ook weten wat men moet nalaten. Dat zien we bijvoorbeeld bij de bewerking van Lat II.35 (Mnl II.16). De vraag luidt hoe het kan dat zielen die rein door God geschapen zijn, in de hel belanden. De magister legt uit: de ziel is inderdaad van nature goed, maar ze wordt bevuild door het lichaam, ‘illud immundum et pollutum vasculum’ (dat onreine en bezoedelde vat), en door begeerte. Ook in de bewerking (Mnl II.16) wordt de ziel bezoedeld door het ‘onsuver vat’ (2930) en de geneugten des lichaams. Daarna echter wordt in de bewerking geëxpliciteerd wat die verfoeilijke geneugten des lichaams zijn, terwijl daar in het *Elucidarium* verder niets over wordt gezegd:

Dat soe verget haers selfs behoefte
In overate, in overdrancke,
Die stinct boven alle stancke,
In luxuriën, daer hoverde in leecht,
Daer menige ziele bi es ontweecht
Te Lucifer, den helscen drake.
(2933-2938)

Tussen zijn bewerkingen van de Latijnse vragen II.72 over het nut van penitentie (Mnl II.48) en II.73 over het effect van goede werken (Mnl II.50) plaatst de Middelnederlandse bewerker een toegevoegde vraag over ‘vanden onvroeden tondersceet (het onderscheid)’ (Mnl II.49). De dichter bespreekt de drie manieren waarop men dwaas kan zijn. Waar hij zijn informatie vandaan heeft gehaald, is onduidelijk; in elk geval staat ze niet in het *Elucidarium* (zie verderop, § 2.3). De eerste groep dwazen bestaat uit degenen die Gods woord niet willen horen. Zij zullen in de hel belanden, waarschuwt de bewerker, en hij verzucht: O onwetend mens, verspeel toch niet Gods liefde omwille van aardse zaken (3880-3883)! De tweede categorie bestaat uit degenen die Gods woord niet in het hart meedragen. Zij zijn eveneens verdoemd. Daarop merkt de dichter op dat we toch vooral zorg moeten dragen voor ons zielenheil. De derde groep dwazen zijn de zwakzinnigen, maar zij kunnen er niets aan doen dat ze dwazen zijn. Daarom spoort de dichter zijn publiek aan om de zotten niet te minachten.

Het belang van sacramenten

Kleine aansporingen – ‘Pas toch op dat je straks niet tot de verdoemden zult behoren!’- en meer inhoudelijke vermaningen – ‘Doe dit en laat dat, want anders!’ – moeten de lezer behoeden voor eeuwige folteringen. Goed gedrag en oprecht geloof zijn evenwel bij lange na niet voldoende om in de hemel te geraken. Onmisbaar zijn de geestelijkheid en haar sacramenten. Van de sacramenten noemt de *Vers-Lucidarius* doop, biecht en eucharistie. Verreweg de meeste aandacht gaat in de tekst uit naar de biecht. Keer op keer benadrukt de Middelnederlandse dichter het belang van biecht en boete.⁴⁰

⁴⁰ De volgende vragen worden behandeld: Mnl II.73, Mnl I.68, Mnl II.32, Mnl I.91, Mnl III.30, Mnl III.31, Mnl II.70, Mnl II.74, Mnl II.8b. Vergelijkbare vermaningen over biecht en boete zijn ook te vinden in Mnl II.43, Mnl II.62, Mnl III.2 en Mnl III.4.

Natuurlijk besteedt ook Honorius uitgebreid aandacht aan deze items. In de vragen Lat II.38 tot en met II.42 behandelt hij de doop. Hij legt uit dat de erfzonde weliswaar in de doop wordt afgewassen, maar vervolgens bij de verwekking toch wordt doorgegeven aan de volgende generatie, en dat daarom ook de kinderen van gedoopte ouders zelf gedoopt moeten worden. In de vragen Lat II.67 tot en met II.72 komen vragen rondom biecht en boete aan de orde. De discipulus vraagt op welke manieren de zonden van de mens vergeven worden. De magister legt uit dat dat onder meer door de doop en door biecht en penitentie gebeurt. Daarna vertelt hij dat de mens twee keer geoordeeld wordt: tijdens de biecht en bij het laatste oordeel. Zonden waarvoor men penitentie heeft gedaan, zullen bij het laatste oordeel niet weer geoordeeld worden.

In de *Vers-Lucidarius* zijn deze vragen overgenomen (Mnl II.18-II.20 resp. Mnl II.45-48). Maar de Middelnederlandse bewerker gaat verder. Zoals hij overal in de tekst algemene vermaningen in de antwoorden vlecht, komt hij ook op talloze plaatsen terug op het thema biecht en boete. Dat verschil met het *Elucidarium* zou overigens te verklaren kunnen zijn wanneer men zich realiseert dat Honorius meer dan een eeuw vóór, de Middelnederlandse dichter ruimschoots ná het vierde Lateraans concilie werkzaam was. Tot de op dit concilie (1215) genomen besluiten behoorde de verplichting voor elke leek om ten minste één keer per jaar te biechten.⁴¹

Een voorbeeld van dit verschil tussen het *Elucidarium* en de *Vers-Lucidarius* is te vinden in Mnl II.73, naar Lat II.102. In het *Elucidarium* vraagt de discipulus zich af of een zondaar er baat bij heeft als hij na een lang ziekbed sterft. Nee, luidt het antwoord: de dood is altijd slecht voor wie niet ‘in de Heer sterven’ (‘in Domino moriuntur’) en nooit rekening hebben gehouden met hun einde. De Middelnederlandse dichter neemt die kwestie over als Mnl II.73, maar zet daarbij duidelijker uiteen wat het probleem is van mensen die zo sterven:

Clerc, wat dode die quade smaken,
Sine kennen Gode in gere saken,
Ende haer leven es alte quaet,
Om dat si niet beliën haer misdaet
Den pape, ende haer vule sonden,
Diese leden ter hellen gronden.
(4615-4620)

Je hebt dus geen enkel nut van een dood die verwacht komt, als je niet van de gelegenheid gebruik maakt om te biechten.

Een ander voorbeeld is te vinden in Mnl I.68, naar Lat I.135. In het *Elucidarium* vraagt de discipulus daar waarom er drie wijzen met geschenken naar Jezus gingen. De magister legt uit dat daarmee bedoeld is, dat Jezus wil dat de drie delen van de wereld – Azië, Afrika en Europa – naar Hem toe komen. Dat heeft de bewerker overgenomen. Maar voorafgaand aan de zes versregels waarin hij het antwoord uit het *Elucidarium* weergeeft (1771-1776), zet hij uiteen wat er met de geschenken van de koningen wordt bedoeld. Dit heeft hij niet in het Latijn aangetroffen:

Want Hi begeert gifte tallen stonden:
Dats vray biechte over die sonde,
Ende penitencie te doen daer naer,
Gewillike met herten claer,

⁴¹ Over het vierde Lateraans concilie: Volz 1970, appendix 4 op p. 177-178; De Bruin 1980, 138-139.

Ende hem te hoeden van misdaden,
Ende Gode te bidden genade,
Ende Hem te houden over Here,
Ende Hem te done werdicheit ende ere,
Ende te minnen mit caritaten,
Dat mach hem comen te baten.
Die dus doet, God sal hem geven
Mit Hem tewelike leven.
(1759-1770)

Aldus grijpt de bewerker de gelegenheid aan om bij deze kwestie aan te geven wat een goed christen dient te doen: hij moet biechten en boete doen voor zijn zonden, hij moet zich onthouden van wangedrag en God om genade bidden; hij moet God beschouwen als zijn Heer, Hem vereren en zijn naaste liefhebben. Zo kan men het eeuwig leven krijgen.

De bewerker voegt zelfs een eigen vraag toe waarin hij dieper ingaat op het belang van penitentie: Mnl II.32. De leerling vraagt naar de mening van de meester over hardnekkige zondaars ('Wat segdi van hem die doen sonde ende daer in bliven tot alre stonden?', 3302-3303). De meester schetst hoe zulke mensen naar hun priester gaan om penitentie te vragen voor hun zonden, maar daarbij net zo lang zeuren totdat de priester hun een lichte penitentie oplegt; en als de penitentie naar hun zin toch te zwaar is, dan zijn ze er laks in en leggen ze de opdrachten van hun priester naast zich neer. Geheel onafhankelijk van het *Elucidarium* zet de bewerker hier dus uiteen dat het van belang is om voldoende boete te doen, met als afsluitende versregels:

Die dus hare penitencie laten achter
Sullen besitten der hellen lachter.
(3328-3329)

Ook in Mnl I.91 legt de bewerker uit wat de mens moet doen om tot God te komen: hij moet boete doen, vasten, deugdzaam leven en zijn naasten behandelen zoals hij zelf behandeld wil worden. Hij moet tegenspoed geduldig dragen, God danken en erop toezien dat hij trouw blijft aan het geloof:

Clerc, met penitenciën ende met vastene
Ende met doechden therte telastene
Ende dattu does allen lieden
Dattu wils datti gesciede,
Dat es die wech ende die strate
Daer die ziele af hevet bate.
Gelijc die spise inden lichame verteert,
Soe wert die ziele van Gode geleert,
Ja, metter doecht die es in hare.
Dits die rechte waerheit ende clare.
Ende al hadde wi enige dingen
Die ons tegent herte gingen,
Wi moeten nochtan verduldich wesen
Ende dancken Gode van al desen,
Metter herten eenpaerlike,
Sullen besitten sijn Rike
Mit sinen vrienden algemene,
Om dat wi hebben doepsel rene,
Om Hem geliken van genade,
Die onsen vorme willen nam ane
Ende wort onse broeder; ditst gelove.

Elc sie dat hi niet en dove
Ende blive in dit gelove vaste,
Soe waert mit Gode sijn raste.
(2308-2331)

Deze informatie is niet overgenomen uit het Latijn. De verzen 2314-2315 echter duiden wel op een relatie met het *Elucidarium*. In deze verzen wordt gezegd dat de ziel tot God geraakt zoals eten opgenomen wordt in het lichaam, een gedachte die ook in I.182 van de Latijnse tekst voorkomt. Maar in die vraag gaat het over de eucharistie: zoals voedsel een deel wordt van degene die het opeet, zo wordt elke gelovige door het nemen van de hostie een deel van Christus. Terwijl in het *Elucidarium* dus opgemerkt wordt dat de christen één wordt met Jezus door deel te nemen aan de communie, zegt de bewerker dat de christen tot God komt door penitentie, vasten, naastenliefde en geloof. De bewerker verwoordt daarmee een geloofsupvatting waarin de eigen daden zwaarder wegen dan in die van het *Elucidarium*. Het feit dat van de sacramenten de biecht verreweg het vaakst wordt genoemd, wijst eveneens op een dergelijke meer individualistische visie op het geloof.

Biecht en boete worden ook aan het slot van Mnl III.30 (een bewerking van de Latijnse vragen III.59, III.62, III.65, III.66 en III.68) benadrukt. Hierin gaat het over het lot van de mens bij het laatste oordeel: sommigen gaan direct naar de hemel of de hel, anderen worden veroordeeld in een hemelse rechtspraak. Dit brengt de meester tot de volgende aansporing:

Nu wachti kersten, wat gi does
Want du wets wel alstu misdoes.
Ende alstu sonde heves gedaen
Saltu gereet te biechte gaen,
Ende hebben rouwe van dinen sonden
Daer du mede worts gebonden.
Want dese kennesse en heeft niet
Tonsalige ongelovige diet.
Daer omme en sullen si niet die pine
Hebben, gelike quade kerstine.
(5868-5877)

Daarop vraagt de leerling, of God in woede zijn oordeel uitspreekt. Nee, zegt de meester: de Heer is zo vol vreugde dat Hij geen woede heeft; maar wie door Hem gestraft wordt, zal wel zijn wraak ondergaan. Van iedereen zal bij het oordeel het geweten zichtbaar zijn voor de anderen (Mnl III.31, ontleend aan Lat III.71 en III.72). Dit biedt in de ogen van de bewerker wederom een aanknopingspunt om te wijzen op het belang van biecht en boete:

Is oec iemen die hier sine sonden
Den pape seit mit sinen monde
Ende penitencie gedaen op enich dach,
Van den sonden wert geen gewach.
(5916-5919)

En daarna sluit hij de vraag af met, wederom, een rechtstreekse aansporing:

Ay mensche, peinse ende micke,
Dattu so beters dine stricke,
Dattu ten jonxsten dage wort vonden
Claer ende suver van sonden.

(5920-5923)

Om niet alleen de biecht maar ook het belang van de doop extra te beklemtonen voegt de Middelnederlandse dichter een vraag toe ten opzichte van zijn brontekst: Mnl II.70. Hierin draait het om de vraag waarom de mensen zich vroeger pas op latere leeftijd tot het christendom bekeerden. De kerk bepaalde later dat men jong gedoopt moest worden omdat er zo veel kinderen stierven met de last van de erfzonde. Daarop zegt de dichter:

Elc mensch die wil sijn behouden,
Moet int herte twe poente houden:⁴²
Dats doopsel ende vray gelove;
Hierin niement en dove.
Mie niemen blijft behouden biden doopsel allene,
Hine hebbe goet gelove ende rene;
Ende tgelove mach niet sonder doopsel sijn.
(4529-4535)

Kortom, doop en oprecht geloof dienen hand in hand te gaan wil men behouden worden. Aan het slot van het antwoord geeft de dichter dan uitgebreid aan wat ‘vray gelove’ inhoudt:

Wie vray gelove wille ane gaen,
Moet int herte iii punten ontfæen:
Wie vraye gelove int herte draecht,
Sijn mont toent dat ende gewaecht,
Ende sine werken doent anscine
Al omme sine evenkerstine.
Oec moet hi hebben ontferme,
Bede op crancke en op arme,
Ende getrouwe sijn in sine werken,
Sallen minnen die heilege kerke.
Clerc, wie dese pointe wel hout,
God sel hem vergeven sine scout
Als die ziele ente lichame
Sceden sullen mit groter scamen.
(4559-4572)

De bewerker voegt hier een eigen vraag toe waarin hij enerzijds het belang van de doop benadrukt en anderzijds opnieuw duidelijk maakt hoe een christen zich dient te gedragen om zijn ziel veilig te stellen.

Voor het zielenheil is uiteraard ook de eucharistie van groot belang. Om dat aan te tonen schrijft de bewerker opnieuw een vraag neer die in het *Elucidarium* ontbreekt. Tussen zijn bewerkingen van Lat II.102 (Mnl II.73, waarin hij als gezegd wederom het belang van biechten benadrukt) en Lat II.103 (Mnl II.75) plaatst hij de nieuwe vraag Mnl II.74. Hij vertelt hier een exempel over een vrouw die door te bidden haar opgesloten man bevrijdde van zijn ketenen. Zijn moraal: ‘So mach die

⁴² Over de indeling in ‘poenten’ als didactisch hulpmiddel in discursieve Middelnederlandse teksten, zie Van Anrooij 2002.

messe met offerande den doden wel in staden standen' (4651-4652).⁴³ Over deze vraag komen we later nog uitgebreid te spreken (zie § 2.3).

De bewerker maakt met zijn toevoegingen de conclusie onvermijdelijk: zonder biecht, penitentie, doop en de mis is de christen verloren. De leek is daarmee volkomen afhankelijk van de geestelijkheid. Over deze afhankelijkheid voegt de bewerker na Mnl II.8 (waarin hij enigszins naar voorbeeld van Lat II.14 van het *Elucidarium* uiteenzet waarom God de mens op aarde laat lijden, maar zie over deze vraag § 2.3 over ontleningen aan nog niet achterhaalde bronnen), opnieuw een vraag toe: Mnl II.8b.⁴⁴ De leerling wil hierin weten of men ook gehoorzaamheid verschuldigd is aan slechte priesters. Jazeker, verzekert de meester hem met klem:

Al waert dijn paep also quaet i tirant
Als men vint in enich lant,
Du en selten niet jugeren,
Met dinen worden, in gere manieren.
(2688-2691)

Hoe slecht een priester ook is, men moet altijd naar hem luisteren en mag hem nooit berispen. Een priester is ook maar een mens van vlees en bloed, licht de meester toe, en priesters hebben meer te lijden van de verleidingen van de duivel omdat die extra zijn best doet om hen te overwinnen in de hoop daarmee ook al hun parochianen mee te sleuren. Zo beklemtoont de bewerker onafhankelijk van zijn brontekst dat de gelovigen altijd en onder alle omstandigheden gehoorzaam moeten zijn aan hun priester, want zij zijn niet gerechtigd om kritiek op hem te uiten.

Vanwege de hel en vanwege Jezus

Wie de *Vers-Lucidarius* leest, komt op elke bladzijde opnieuw dezelfde les tegen. De bewerker wordt het niet moe om erop te hameren dat de mens zich goed moet gedragen, goed moet geloven, gedoopt dient te zijn en moet biechten en boete doen. En dit allemaal niet omdat deugdzaamheid een waarde van zichzelf heeft, maar om één heel duidelijke en telkens weer geëxpliciteerde reden: alleen *dán* heeft men kans om aan de hel te ontkomen en in de hemel te belanden. Veel meer dan het *Elucidarium* waarschuwt de *Vers-Lucidarius* voor de hel. Een paar voorbeelden om duidelijk te maken hoe sterk de Middelnederlandse dichter zijn moraal ondubbelzinnig verbindt aan het hiernamaals.⁴⁵

Mnl I.37 is een bewerking van Lat I.67: Waarom heeft God ook vliegen en muggen geschapen? Om te voorkomen dat de mens hoogmoedig wordt. De mens wordt er immers aan herinnerd hoe nietig hij is als hij niet opgewassen is tegen zulke

⁴³ 'offerande' betekent (behalve uiteraard 'offer', 'slachtoffer', 'zoenoffer' etc.): 'het gedeelte der mis, waarin de priester het brood en den wijn, welke in het lichaam des Heeren zullen veranderen, aan God opdraagt' (MNV V, 33).

⁴⁴ Mnl II.8b zit aan II.8 vastgeplakt: in het enige volledige handschrift van de *Vers-Lucidarius* is de vraag niet zoals gebruikelijk onderstreept en in het antwoord wordt niet de 'clerc' aangesproken, wat verder dikwijls het geval is. Blommaert meende in zijn editie dan ook dat deze passage nog onderdeel was van Mnl II.8. Maar er wordt in 2682-2683 wel degelijk een vraag gesteld waarop de volgende regels het antwoord vormen; en hetgeen gezegd wordt, sluit niet aan bij vraag II.8. Er is dus alle reden om II.8b te onderscheiden als afzonderlijke vraag.

⁴⁵ In dit stuk komen de volgende vragen met toegevoegde verwijzingen naar hemel en hel aan de orde: Mnl I.37, Mnl II.2, Mnl II.26, Mnl II.45, Mnl II.64 en Mnl II.66. Andere voorbeelden zijn: Mnl I.7, Mnl I.20, Mnl I.34, Mnl I.54, Mnl I.78, Mnl I.91, Mnl II.28, Mnl II.31, Mnl II.36, Mnl II.47, Mnl II.54, Mnl II.55, Mnl II.60, Mnl II.67, Mnl III.1 en Mnl III.37.

kleine beestjes. Het Middelnederlands voegt daaraan toe dat de hoogmoedige mens penitentie moet doen om aan het ongedierte in de hel te ontkomen:

O mensche, hoverdich ende fier,
Doe dine penitencie hier,
Dattu niet worts verslonden
Vanden wormen der helscher sonden,
Die altoes sullen biten ende cnagen,
Also langhe als God op hemel sal dagen.⁴⁶
(782-787)

Op de vraag: Is het erg om te zondigen? antwoordt de magister in vraag II.4 van het *Elucidarium* dat elke zonde die men bewust begaat zwaarder weegt dan de gehele wereld. Maar:

Wat voor kwaads of zondigs men ook doet, alles wordt gekeerd tot lof van God. En aldus wordt bewezen dat er in elk wezen Gods niets kwaads is of ontstaat.

Op deze plaats antwoordt de meester in de *Vers-Lucidarius* (II.2): Hoofdzonde is vreselijk, want men verspeelt daardoor zijn kans op de hemel. Want het zit als volgt:

Daer bi prove ic welte rechte,
Dat alle die Gods gader, die Gods cnechten
Sullen besitten inden hogen trone
Met Gode den eweliken lone.
Die in hoeftsonden bliven inden ent,
Sullen besitten der hellen torment.
(2448-2453)

Lat II.52 zet uiteen dat priesters die niet het goede voorbeeld geven of de gelovigen niet goed onderrichten, een zinloos bestaan leiden. In het Middelnederlands van II.26 wordt gezegd dat priesters de taak hebben de gelovigen naar de hemel te voeren en hen uit handen van de duivel te houden. Als ze dat niet doen, komen ze in de hel:

Want waert sijn volc bi hem ontraect,
Grote pine hem daer af naect;
Wat si sullenre om sonder ent
Besitten der hellen torment.
(3206-3209)

Op hoeveel manieren kunnen we vergeving krijgen voor onze zonden? vraagt de leerling in de Latijnse vragen II.68 en II.69. Daarop zet de meester uiteen dat er zeven manieren zijn: doop, marteling, biecht en penitentie (zoals men leest in Psalmen), berouw (zoals men leest in Matteüs), aalmoezen (zoals men leest in Prediker), vergevingsgezindheid voor onze naasten (Matteüs) en door werken van barmhartigheid (1 Petrus). In Middelnederlands II.45 worden dezelfde zeven punten opgesomd, maar blijkbaar vond de bewerker die opsomming te karig. De meester ondersteunt zijn argumentatie in de bewerking niet met bijbelcitaties maar met verwijzingen naar hemel en hel: Wie niet gedoopt is, krijgt geen deel aan Gods koninkrijk, foltering helpt de ziel tegen Lucifer, en berouw brengt de ziel naar de hemel.

⁴⁶ D.w.z.: tot aan de jongste dag ('dagen': verwijlen, blijven, zich ophouden, MNW II, 37-38).

Lat II.92 luidt: hebben duivels macht over mensen? De duivels zetten mensen aan tot zondigen en verheugen zich in de misstappen van de mens; maar als een rechtvaardig mens de duivel weerstaat, wordt die duivel direct naar de hel verbannen, zo schrijft het *Elucidarium*. Het Middelnederlands (Mnl II.64) vertelt hetzelfde, maar houdt daar niet op. Niet alleen het lot van de verslagen duivel telt, ook de gevolgen voor een zondig mens moeten vermeld worden:

Maer die mensce die tallen stonden
Vaste blivet in sinen sonden,
Ende hem niet wille ter doget keren,
Die verliest die hulde ons Heren,
Ende die helle sal sine wesen,
Daer hi nemmermere mach genesen.
Dan sijn die duvelen in groten rivele,
Dat hem die ziele es worden te dele.
(4354-4361)

Lat II.94: baat het oliesel? Jazeker, zegt het Latijn:

Zonden die men bekend heeft en niet herhaald heeft of dagelijkse zonden, worden door de zalving weggenomen, zoals gezegd wordt: 'Als hij in zonden verkeert, zullen die hem afgenomen worden'. Als men geen penitentie heeft gedaan voor zijn zonden, heeft die zalving niet alleen geen enkel nut voor hem, maar is ze zelfs zeer schadelijk.

Volgens de bewerking (Mnl II.66):

Die penitencie hebben gedaen
Ende in berouwenesse sterven,
Si helpt hem Gods Rike verwerven.
Die olie es een sakement,
Dat den duvel sere werblent,
Ende leet die siele uter helle pade,
Mits haere ander weldaden.
Alsoe sceet uten lichame,
So hefser of grote vrame.
Hem waer beter, sonder waen,
Dat hi geen olye hadde ontfæen.
(4404-4414)

Zo geeft de bewerker ondubbelzinnig aan waar het sacrament van de zalving goed voor is: het verblindt de duivel en leidt de zielen weg uit de hel.

De bewerker spoort zijn lezer bladzijde na bladzijde aan om zich goed te gedragen opdat hij zo zal ontkomen aan de hel. Maar de mens moet zich niet alleen goed en christelijk gedragen vanwege zijn eigen zielenheil. Hij is daar als het ware moreel toe verplicht omdat Jezus zo veel voor hem geleden heeft. Dikwijls voegt de Middelnederlandse bewerker verwijzingen naar de kruisdood toe. Dat doet hij niet alleen om een geloofswaarheid uit te leggen, zoals in het *Elucidarium*. In veel gevallen wijst hij op de passie om een appèl te doen aan het schuldgevoel van de lezer en hem zo over te halen om goed te leven.⁴⁷

⁴⁷ Ik behandel de volgende vragen waarin er in het Middelnederlands extra nadruk op de kruisdood is gelegd: Mnl I.27, Mnl I.54, Mnl I.72, Mnl I.59 en Mnl I.86. Andere voorbeelden zijn Mnl I.56, Mnl I.58, Mnl I.67, Mnl II.60, Mnl II.65 en Mnl III.28 (laatste stuk).

Bijvoorbeeld in Mnl I.27. In deze bewerking van Lat I.44 wil de leerling weten waarom Jezus wel de mensen heeft bevrijd van de erfzonde, maar niet de gevallen engelen heeft verlost. Ten opzichte van het Latijnse antwoord voegt de bewerker een aansporing toe:

O mensche, waut dit verstaen:
Wat God door di hevet gedaen,
So bistu wel sculdich tallen stonden
Tsinen dienste sijn gebonden.
(627-630)

Vraag Mnl I.54 licht de zondeval toe: Adams fout was dat hij iets deed wat God nadrukkelijk verboden had. Wanneer iemand je zegt dat je je om moet draaien om de wereld te redden, geeft de meester als voorbeeld, maar God had het je verboden, dan zou je het toch niet doen? Maar Adam deed dat wel, en daarmee beging hij zeven zonden tegelijk. Deze informatie vindt de bewerker in vier opeenvolgende Latijnse vragen, Lat I.97 tot en met I.100. Hij voegt daaraan toe dat Adams zonde alleen goedgeemaakt kon worden door het offer van Jezus, een geloofspunt dat ook in het *Elucidarium* op verschillende plaatsen – maar niet hier – naar voren komt (bijvoorbeeld in Lat I.118, I.150 en I.153). Hij roept daarna zijn publiek op om God en de naaste lief te hebben vanwege dit offer:

Nu verstant, mensche roekeloos,
Hoe di God die passi doer di coes,
Doer die groete minne van di.
Ay stenen herten, twine pensdi
Ende doe dor sine wille pine
Hem te minnen ende dijn evenkerstine
Ghelike dijns selfs lichame!
Dat ware dijnre zielen vrame.
So soustu varen sekerlike
Mit Gode in sijn Rike.
(1259-1268)

Een ander voorbeeld is Mnl I.72, ontleend aan de vragen Lat I.141 tot en met I.146. In deze vragen gaat het erom waarom Jezus moest sterven. Lijden en dood zijn volgens de Latijnse tekst een straf voor de zonde, maar Jezus was zonder zonde. Hij koos er zelf voor om te lijden en sterfelijk te zijn. Zijn dood was niet de opdracht van God, maar God zag dat Jezus zich wilde opofferen en stond toe dat zijn Zoon zou sterven om de mensen te bevrijden van de duivel. De bewerker neemt deze informatie bij elkaar in vraag Mnl I.72. Ook hier voegt hij enkele verzen toe die de lezer ervan moeten overtuigen dat hij goed moet leven. Jezus heeft immers voor ons geleden en nu eist Hij van ons dat wij ook voor Hem offers brengen:

Als die Gods Sone wort verbolgen,
Sal Hi der giericheit volgen,
Ende sal willen hebben vergolden sine doot,
Die Hi ontfinc doers smenschen noot.
Met open wonden, bloedich sere,
Sal toten mensche spreken onse Here:
'Besieh, dit gedoechde ic doer di';⁴⁸

⁴⁸ 'gedoechde' (van 'gedogen': dulden, lijden, verduren, *MNW* II, 1068-1070): het handschrift heeft 'bedoechde'.

Wat hebstu geleden doer mi?’
(1871-1878)

In de Latijnse vragen I.115 tot en met I.118 wordt uitgelegd waarom God niet een engel of een profeet heeft gestuurd om te sterven voor de mens in plaats van Zijn Zoon. De bewerker neemt de hoofdlijnen van de kwestie over in Mnl I.59. Hij voegt toe hoe erg Jezus heeft geleden door de joden en hij spoort de lezer aan om zijn offer te gedenken:

Maer Hi hadde ons soe waert
Dat Hi zware passie wilde dogen
Openbare voer alle ogen,
Die hem daden die fellen joden,
Die quade honden, die vule roden,⁴⁹
Mit zwaren slagen ende met grote in sijn ansichte,
Daer sine bespogen bedichte,
Ende liet Hem in sijn herte steken,
Datter bloet uut moeste leken.
Soe sijn wi dul ende pensen wi niet
Om tswaer vernoy ende verdriet,
Dat Hi dogede ende wilde becoren,
Doer onsen wille, die waren verloren,
Tottien dat Hi over ons betaelde,
Mit sinen bloede ende wederhaelde.
(1438-1452)

Het belang dat de bewerker hecht aan Jezus’ lijden, blijkt misschien wel het duidelijkst uit zijn bewerking van Lat I.176. De discipulus vraagt daar hoe Christus voor ons pleit bij God. Het antwoord luidt kortweg: ‘Door steeds zijn lijden aanschouwelijk te maken’. Voor de bewerker is dat kennelijk niet beeldend genoeg. Hij vormt de vraag om tot Mnl I.86: ‘Hoe bidt Mariën haren Sone over die doechde sijn gewone, ende hoe die Zone bit den Vader’ (2154-2157). Zoals hierna nog nader aan de orde zal komen (bij ‘Concretisering’) grijpt de bewerker hier de gelegenheid om een ontroerend tafereel te schetsen van Maria in overleg met Jezus. Zij toont Hem haar borst en herinnert Hem eraan dat zij Hem gezoogd heeft; nu vraagt ze Hem om zich over de mensheid te ontfermen en de mensen hun zonden te vergeven, want ‘dune duer cochte’ (2169). Daarna gaan Maria en Jezus samen naar God om voor de mensen te pleiten. Jezus vraagt God om vergeving voor de mensheid, wederom vanwege Zijn eigen offer:

‘Dit vernoy ende verdriet
Dit doechdic al dor den mensche,
Om sijn spel bringen te wensche.’
(2177-2179)

En als God ziet hoe zeer Christus voor de mensheid geleden heeft, geeft Hij Jezus toestemming om de zijnen mee te nemen naar de hemel.

Vereenvoudiging

Terwijl het Honorius’ hoofddoel is om informatie over te dragen, wil de bewerker vooral zijn publiek in morele en catechetische zin stichten. De bewerker wil

⁴⁹ Zie over de negatieve visie op joden in de *Vers-Lucidarius* hieronder, ‘Joden en Saracenen’.

waarschuwen voor de hel, vertellen wat men doen moet om die te vermijden, vertellen dat men daartoe verplicht is omdat Jezus zo geleden heeft. Meer complexe theologische passages in het *Elucidarium* zijn voor die doelstelling veel minder interessant. Het gaat hem immers niet om theologische finesses, maar om het uitdragen van een moraliserende boodschap. In de *Vers-Lucidarius* valt dan ook op dat te ingewikkelde kwesties zijn geschrapt of drastisch vereenvoudigd.⁵⁰

Zo zijn de Latijnse vragen I.58 tot en met I.61 uit de Middelnederlandse bewerking weggelaten. In deze vragen gaat het over de materie waaruit de mens geschapen is: ‘De spirituali et corporali substantia’, zegt de magister in Lat I.58, om in de drie volgende vragen uiteen te zetten wat die geestelijke en lichamelijke materie inhoudt. De lichamelijke materie bestaat uit de vier elementen, zodat de mens een microcosmos is, waarna in I.59 uitgebreid wordt uitgelegd op welke wijze het menselijk lichaam een afspiegeling is van de wereld (het hoofd is rond als de hemelsfeer, met twee ogen zoals er twee lichten aan de hemel zijn en zeven openingen als de zeven harmonieën in de hemel; de borst lijkt op de lucht, de buik ontvangt alle vochten net zoals alle rivieren uitkomen in de oceaan, etcetera). De geestelijke materie bestaat uit een geestelijk vuur waarin zich het beeld van God bevindt, aldus I.60 en I.61. Geen woord over deze complexe materie is terechtgekomen in de *Vers-Lucidarius*.

Op dezelfde wijze is ook Lat III.2 overgeslagen. Hierin vraagt de discipulus of het paradijs een concrete plaats is. De magister legt daarop uit:

Het paradijs is geen fysieke plaats, omdat geesten niet in fysieke plaatsen wonen; maar het is de geestelijke woning van de zaligen, die de Eeuwige Wijsheid in den beginne heeft gemaakt, en het is in de intellectuele hemel, waar de Goddelijkheid zelf van aangezicht tot aangezicht gezien wordt zoals zij is.

Te abstract misschien, deze uitleg van het verschil tussen het onstoffelijke en het stoffelijke, of anders toch te complex of onbruikbaar voor het doel van de bewerker; in elk geval zag hij geen reden om deze vraag over te nemen.

De bewerker lijkt in het geheel geen boodschap gehad te hebben aan het probleem van stoffelijkheid tegenover onstoffelijkheid. Ook Lat I.12 slaat hij over, waarin de magister uitlegt hoe God ‘helemaal, tegelijk en altijd’ (‘totus et simul et semper’) overal aanwezig kan zijn terwijl Hij toch nergens is:

Men zegt dat Hij ‘helemaal’ op elke plaats is omdat Hij op geen enkele plaats minder machtig is dan op een andere. Zo machtig Hij immers in de hemel is, zo machtig is Hij ook in de hel. Men zegt dat Hij ‘tegelijk’ is omdat Hij op het moment waarop Hij in het oosten is, ook alles beschikt in het westen. Men zegt dat Hij ‘altijd’ op elke plaats is omdat Hij op elk tijdstip alles bestuurt. Men zegt dat Hij nergens is omdat plaats iets fysieks is. God is echter niet lichamenlijk en dus niet plaatselijk. Daarom wordt Hij door geen enkele plaats omvat, aangezien Hij zelf alles omvat, in wie wij leven, bewegen en zijn.

Ingewikkelde materie: omdat God ‘incorporeus’ is, kan Hij niet wonen op een ‘locus corporeus’, en God is overal en toch nergens omdat Hij het al omvat en dus niet zelf omvat kan worden. De bewerker slaat de vraag dit keer niet over, maar legt de meester in Mnl I.13 een veel gemakkelijker en korter antwoord in de mond: Gods macht is overal, maar Hij is zelf fysiek in de hemel, en zijn macht is in de hemel net zo groot als in de hel.

⁵⁰ Deze vereenvoudiging kan daarnaast ook samenhangen met het publiek dat de bewerker voor ogen stond. Waarschijnlijk voelde hij zich beperkt in hetgeen hij dat publiek mocht vertellen (zie § 2.4).

Iets soortgelijks doet de Middelnederlandse dichter wanneer hij Lat I.119 omvormt tot Mnl I.60. Waarom is van de Drie-eenheid de Zoon vlees geworden en niet de Vader of de Heilige Geest? Volgens de bewerker is dat eenvoudig: omdat het zo voorspeld is door de profeten. En omdat de erfzonde zo erg was, moest ervoor betaald worden met een vleselijke aflaat. Als Jezus geen mens was geworden, had Hij ons net zo min als de Vader of de Heilige Geest kunnen vrijkopen. Goedbeschouwd is dat niet het antwoord op de vraag: de vraag is niet waarom Jezus vlees is geworden, maar waarom Jezus van de Drie vlees werd. Met de mededeling dat dat was ‘omdat was voorseit van den profeten’ (1457-1458) maakt de bewerker zich er min of meer met een jantje-van-leiden vanaf. In zijn Latijnse brontekst ligt de zaak veel minder eenduidig:

Als de Vader of de Heilige Geest vlees zou zijn geworden, dan werden er twee Zonen geteld in de Drie-eenheid: de één de Zoon van de maagd, die vlees geworden was, en de ander de Zoon van God. En er is nog een andere reden voor. De Zoon is de gelijkenis van God. De engel en de mens hadden echter voor zichzelf de gelijkenis van God aangenomen. En dus moest diegene vlees worden aan wie op bijzondere wijze onrecht was gedaan, opdat Hij de een barmhartig zou redden en de ander rechtvaardig verdoemen. En nog iets anders: omdat alles uit de Zoon is, komt ook de verlossing uit Hem voort.

Deze casus doet sterk denken aan Lat II.22 en II.23 in relatie tot hun bewerking in Mnl II.38. Het gaat hierin over Gods voorzienigheid. De definitie van ‘providentia Dei’ in Lat II.22 (‘Ea cognitio qua omnia futura praescivit’, die kennis waardoor Hij alle toekomstige dingen van tevoren weet) is overgenomen in Mnl II.38 (‘Hets ene kennesse waerom dat Hi alle dinc voerseit behendelijke’, 3545-3546), maar de toelichting daarop (Lat II.23) is in de *Vers-Lucidarius* drastisch vereenvoudigd. In Lat II.23 komt de magister met een verhandeling over ‘naturalis necessitas’ (natuurlijke noodzakelijkheid, zoals het opgaan van de zon) tegenover ‘voluntaria necessitas’ (vrijwillige noodzakelijkheid ofwel menselijk handelen), over dingen die gebeuren omdat God wil dat ze gebeuren tegenover dingen die gebeuren omdat God ze toestaat, en over het gegeven dat de dingen die Hij voorziet niet noodzakelijkerwijs gebeuren. Hiervan is maar weinig terug te vinden in de bewerking. De Middelnederlandse tekst vermeldt alleen dat geen schepsel anders kan zijn dan God het geschapen heeft, en dat God altijd kan veranderen wat Hij voorziet. Het abstracte probleem van de twee ‘necessitates’ komt in de bewerking in het geheel niet terug.

De Latijnse vraag III.7 zet uitgebreid uiteen wat de symboliek van de getallen 7 en 30 en van één jaar is, naar aanleiding van de duur van een verblijf in het vagevuur. Zeven is de Drie-eenheid plus de vier elementen waaruit de mens bestaat. De ziel heeft drie krachten: ‘rationalis, irascibilis, concupiscibilis’ (een verstandelijke, toornige en begeerlijke). Alle tijd loopt rond in zeven dagen. Dertig bestaat uit de Drie-eenheid – symbool voor de Nieuwe Wet – maal tien, de tien geboden van de Oude Wet. Dertig dagen gaan in een maand; men wordt op de dertigste dag uit het vagevuur bevrijd omdat dan de misdaden die in de maanden begaan zijn, zijn afgewassen. Het jaar is Christus, de twaalf maanden de apostelen. De loop van de zon duurt een jaar, die van de maan een maand. Wanneer de bewerker deze vraag overneemt in Mnl III.4, maakt hij er iets heel anders van. Hij beperkt zich tot het getal 7 om aan te geven waarom er zeven dagen in een week gaan. In navolging van zijn brontekst licht hij toe dat zeven drie (de Drie-eenheid) plus vier (de vier elementen van het menselijk lichaam) is en dat de mens drie krachten heeft (wilskracht, het vermogen om het goede te kiezen en godsbesef). Maar daarna laat de bewerker Lat III.7 voor wat het is en licht hij onafhankelijk van zijn brontekst toe dat de mens de

zondag in ere moet houden. Op die dag moet men naar de kerk gaan om voor het eigen zielenheil te bidden, boete doen en de zonden van de afgelopen week goedmaken. De getallensymboliek van het *Elucidarium* is in het Middelnederlands vervangen door een vermanend stukje tekst, waarin het belang van mis en penitentie opnieuw benadrukt worden – een duidelijk voorbeeld van hoe lering omgezet is in vorming.

Tot slot Lat I.20/Mnl I.18 over de schepping. In de Latijnse tekst worden de zes scheppingsdagen onderverdeeld in drie dagen waarin de elementen werden gemaakt en drie dagen waarin alles onder de elementen werd gemaakt:

Hij heeft alles tegelijk en in één keer gemaakt, zoals gezegd wordt: ‘Hij die tot in eeuwigheid blijft, heeft alles tegelijk geschapen’. Hij heeft echter alles in delen onderscheiden in zes dagen: de elementen in drie dagen en de dingen die onder de elementen zijn in drie dagen. Op de eerste dag maakte Hij de eeuwige dag, dat wil zeggen het geestelijke licht, en alle geestelijke schepselen. Op de tweede dag maakte Hij de hemel die de geestelijke schepselen scheidt van de lichamelijke. Op de derde dag maakte Hij de zee en het land. En op de andere drie dagen: op de eerste dag maakte Hij de dag van tijdelijkheid, namelijk zon, maan en sterren, in het hoogste element, te weten het vuur. Op de tweede dag maakte Hij het middelste element, namelijk het water, de vissen en de vogels. En de vissen liet Hij achter in het dikste deel van het water. De vogels hield Hij omhoog in het dunste deel van het water, dat is de lucht. Op de derde dag maakte Hij de dieren en de mens uit het laatste element, dat is de aarde.

Als de bewerker de vraag omvormt tot Mnl I.18, laat hij deze indeling en de verwijzing naar de elementen weg. Hij vervangt de passage door een veel eenvoudiger beschrijving van de schepping, een beschrijving waarin overzichtelijk per dag wordt verteld wat God maakte: op de eerste dag het licht, op de tweede het firmament en de planeten, op de derde het water en de planten, op de vierde zon en maan en sterren, op de vijfde dag vogels en vissen en op de laatste dag de landdieren en de mens. Wat deze casus evenwel anders maakt dan de vorige, is dat de bewerker zich voor zijn vereenvoudigde antwoord baseert op een andere bron – maar daar komen we in § 2.3 nog uitgebreid over te spreken.

Concretisering

Honorius beredeneert, de Middelnederlandse dichter sticht. Ze hebben daarbij elk hun eigen manier om hun abstracte informatie concreter te maken voor het publiek. Honorius gebruikt allegorieën om theologische gegevens aanschouwelijk te maken. De bewerker verkiest echter verhalen en scenische taferelen, ontleend aan andere bronnen.

In Mnl I.20 naar Lat I.23 schrapt hij de allegorie. In het Latijn zet de magister uiteen dat God voor zichzelf een mooi paleis bouwde (de hemel), daarna een kerker (de wereld) en in die kerker een verderfelijke poel (de hel). Als wachters voor Zijn paleis koos Hij een vastgesteld aantal soldaten uit: negen engelenkoren en een tiende koor van mensen. De bewerker slaat de allegorie over en meldt alleen dat er negen engelenkoren zijn en een tiende van mensen (Mnl I.20). Veel later in het eerste boek van het *Elucidarium* keert deze allegorie terug. In Lat I.113 gaat het over het uitwissen van de zondeval. Adam of de mens geldt hier als een slaaf die iets heeft gestolen in het paleis en daarna is gevlucht naar een wrede tiran. De koning stuurt daarop zijn zoon naar de slaaf in de kerker om hem met de gestolen goederen terug te brengen naar het paleis. Deze vraag heeft de bewerker in zijn geheel weggelaten.

In andere gevallen neemt de bewerker wel iets uit de allegorie over, maar kort hij haar vooral in. Op de vraag hoe de duivel God dient, zet het *Elucidarium* (II.9) uiteen dat hij door God gemaakt is tot smid in deze wereld:

En de oven van die smid is leed en ellende; de blaasbalgen zijn de verleidingen; de hamers en tangen zijn de folteraars en de vervolgers; de vijlen en zagen zijn de woorden van degenen die Hem lasteren en minachten. Met die oven en zijn gereedschap zuivert hij de gouden vazen van de hemelse koning, ofwel de uitverkorenen.

In de Middelnederlandse bewerking (Mnl II.6) is van die allegorie alleen overgenomen dat de duivel door God als een smid op deze aarde is geplaatst om de uitverkorenen te pijnigen, waarna de metaforische duiding van zijn gereedschap is geschrapt.

Lat I.179 bevat een lange allegorie van de kerk als het lichaam van God. Het hoofd, dat alles regeert, is Christus' lichaam. De ogen zijn de profeten en apostelen, de oren degenen die hen gehoorzamen, de neusgaten degenen die de gave des onderscheids hebben, het snot staat voor de ketters die uit het hoofd van Christus gesnoten worden, de mond voor de geleerden, de tanden staan voor de bijbeluitleggers, de handen voor de verdedigers van de kerk, de voeten voor de boeren die voor voedsel zorgen, en de uitwerpselen voor de onreinen en andere zondaars. De bewerker beperkt zich in Mnl I.89 echter tot een vergelijking tussen de kerk en een lichaam: als het hoofd van een lichaam niet goed is, kan een lichaam niets doen. En: zoals de tong rechtspreekt over het lichaam, worden de mensen op aarde berecht door pausen, bisschoppen en priesters. In de volgende vraag in het *Elucidarium*, Lat I.180, geeft de magister een toelichting bij het brood en de wijn van de eucharistie. Het lichaam wordt gevoed door brood, de ziel wordt verkwikt door Jezus' lichaam. Brood bestaat uit vele graankorrels, Jezus' lichaam bestaat – volgens de allegorie van I.179 – uit vele uitverkorenen. Brood wordt in een oven gebakken, Jezus' lichaam in de oven van het lijden. Wijn wordt uit veel druiven gemaakt, het lichaam van Jezus wordt samengevoegd uit veel rechtvaardigen. Wijn wordt geperst, Jezus' lichaam werd gefolterd aan het kruis. De bewerker begint de allegorie over te nemen: mensen voeden zich lichamelijk met brood, hun ziel wordt gevoed met Jezus' lichaam (Mnl I.90). Maar al bij de volgende stap loopt de bewerker vast, omdat hij de allegorie in Lat I.179 heeft overgeslagen. Brood bestaat uit veel granen, meldt hij, maar hij kan nu niet zonder meer zeggen dat Jezus' lichaam – de kerk dus, maar die metafoor heeft hij nu juist overgeslagen – uit veel mensen bestaat. Daarvan maakt hij: Jezus' lichaam is gemaakt *ten behoeve van* veel zielen ('te meneger sielen vrame', 2285). Waarom Jezus' lichaam ook van wijn is, daarover noteert de bewerker een andere opvatting: omdat de wijntak lang is en rechtop staat en het zoete sap menigeen verblijdt. De rest van de allegorie laat hij daarna achterwege.

De bewerker heeft voor de boodschap die hij met zijn *Vers-Lucidarius* wil uitdragen, blijkbaar geen behoefte aan de intellectuele allegorieën van Honorius. Om zijn boodschap over hel en verlossing meer kracht bij te zetten, voegt hij vijf exempelen⁵¹

⁵¹ Exempelen zijn beknopte verhalen met een stichtelijke of moraliserende strekking, die in vele variaties voorkomen in onder meer preken en traktaten (De Vooy 1926, 1). De definitie van Bremond, Le Goff en Schmitt (1982, 37-38) luidt: 'un récit bref donné comme véridique et destiné à être inséré dans un discours (en général un sermon) pour convaincre un auditoire par une leçon salutaire'. De bekendste exempelverzamelingen zijn de *Vitae patrum*, de *Dialogi* van Gregorius de Grote (ca. 540-604), de *Dialogus miraculorum* van Caesarius van Heisterbach (ca. 1180-na 1240), het *Bonum universale de apibus* van Thomas van Cantimpré (ca. 1201-ca. 1270) en de werken van Jacobus van Vitry (1160/1170-1240) en van Jacobus de Voragine (1226-1298) (De Vooy 1926, 6-29; voor Jacobus van Vitry zie Crane 1890 en Frenken 1914). Over de geschiedenis en verspreiding van exempelen: Bremond, Le Goff et Schmitt 1982, De Vooy 1926, 6-56 en Welter 1927.

in en twee keer een scenisch tafereel.⁵² De vijf exempelen (te vinden in Mnl II.34, II.74, II.76 en III.2) zijn alle overgeschreven uit één en dezelfde brontekst – maar daar komen we later nog uitgebreid over te spreken (§ 2.3).

Het eerste exempel (toegevoegd aan de bewerking van Lat II.62 in Mnl II.34) gaat over een man met één kind, dat erg verwend was en begon te vloeken zodra iets hem niet beviel. Ten slotte nam de duivel het mee naar de hel.

Het tweede exempel gaat over een gevangene, die verlost werd van ketenen op het moment dat zijn vrouw voor hem bad, zoals men met een mis zielen in het vagevuur kan helpen (Mnl II.74).

In het derde exempel wordt gewaarschuwd dat een goed graf geen garantie is op een plaats in de hemel. In de vraag (Mnl II.76, een bewerking van Lat II.104 en II.105) gaat het erover of het van belang is om op een kerkhof begraven te worden. De bewerker volgt de hoofdlijnen van de antwoorden in het *Elucidarium*, maar gaat daarna verder met het verhaal. Een bisschop genaamd Felix vertelde over een non die weliswaar kuis was, maar altijd spotte. Ze stierf en werd in de kerk begraven. 's Nachts kreeg de koster een visioen waarin het lichaam uit het graf kwam en staande voor het altaar in twee stukken werd gesneden. De ene helft verbrandde ter plaatse, de andere helft bleef ongeschonden. De dag daarna zag men op de stenen vloer sporen van vuur, alsof er iets met de vorm van een mens was verbrand.

De andere twee exempelen geven aan dat wie goed leeft, uiteindelijk niet bang hoeft te zijn voor hel of vagevuur. Direct voorafgaand aan de invoeging van die twee exempelen bewerkt de Middelnederlandse dichter Lat III.1 tot Mnl III.1: als een bruidegom met zijn gevolg komen de engelen de ziel van een gestorvene ophalen. De bewerker voegt daaraan toe dat dat alleen geldt voor wie dat verdient heeft: wie in zonden sterft, wordt in de hel onthaald. Dat vormt de overgang naar de twee exempelen die hij heeft opgeschreven in een nieuwe vraag, Mnl III.2. In het eerste exempel vertelt hij over een heilige man die bang was op zijn sterfdag, maar na zijn dood aan zijn leerlingen verscheen en verklaarde hoe vriendelijk hij was ontvangen. Het tweede gaat over een monnik die 's nachts na het bidden in een visioen te horen kreeg dat het uur van zijn dood geslagen had en dat hij zijn zonden moest opbiechten. De volgende nacht stierf hij en werd hij naar de hemel gevoerd.

In Mnl III.14 treffen we een andere manier aan om de tekst verhalender te maken. In het Latijnse origineel, Lat III.22, haalt de magister kort de parabel van Lazarus uit Lucas 16 aan, waarbij hij er blijkbaar vanuit gaat dat zijn lezers het verhaal goed kennen en aan een half woord voldoende hebben:

(...). Door degenen die in de onderste hel waren werd de verkwikking van het paradijs echter gezien; vandaar ook dat de rijke man aan Lazarus vroeg een druppel op hem te druppelen.

De bewerker is er misschien niet zo zeker van dat zijn publiek het verhaal paraat heeft. Hij kiest ervoor om het na te vertellen:

Int donckerste lach die vracke rike,
Doe hi bat een droppel waters oetmoedelike
Lasaruse, Gods gestade vrient,
Dies jegen Gode hadde verdient.

⁵² Reynaert heeft erop gewezen dat vroege non-fictie opmerkelijk vaak narratieve elementen bevat (Reynaert 1995, 103 en passim). De *Vers-Lucidarius* past exact bij dat beeld, zowel vanwege zijn vorm van een fictieve dialoog tussen een leerling en zijn meester, als vanwege de invoeging van verhalende elementen.

Lasaruse, Gods vrient, doe sat
In Abrahams scoot; hijs hem bat.
Abraham antworde ende seide
Den riken vrecken dat sine bede
Lasarus niet soude horen:
‘Want hi die alhier te voren
Een luttel van den crumen bat,
Ende du weder seits hem dat
Ende husses op hem die honde dine,
Die oft litten die roven sine.
Daer omme wert di niet gesent
Mede te minren dijn torment.’
(5247-5263)

Nog sterker is het verhalend karakter van Mnl I.86 (hierboven bij ‘Vanwege de hel en vanwege Jezus’ al kort besproken). In het Latijn van I.176 wordt in één zin gezegd dat Jezus bij God pleit door ‘zijn lijden aanschouwelijk te maken’. In Mnl I.86 is deze enkele zin uitgebreid tot een verhalende passage, waarin verteld wordt hoe Maria tot Jezus komt en Hem vraagt barmhartig te zijn voor de mensheid:

Die moeder Gods comt sonder vorste
Ende toent den Sone haer borste
Ende seit tot Hem: ‘Lieve Sone,
Nu penst dat ic was die gone
Die di queecte hier mede.
Lieve kint, hore mine bede:
Ic bid di in dijn arme
Den mensche nemes ende sijns ontferme
Ende vergift hem dat hi miswrochte
Jegen di, want dune duer cochte.’
(2160-2169)

Daarna, zo vertelt de meester verder, gaan Maria en Jezus samen naar God om de wonden te tonen en voor de mensen te pleiten:

Dan so gaen so bede tegader
Voer den Almachtigen Vader,
Die so toecht sine wonden
Die Hi ontfinc doers smenschen sonden
Ende seit: ‘Lieve Vader, siet
Dit vernoy ende verdriet,
Dit doechedic al dor den mensche
Om sijn spel bringen te wensche.’
(2172-2179)

Als God ziet hoe zeer Christus voor de mensheid geleden heeft, geeft Hij Jezus toestemming om de zijnen mee te nemen naar de hemel.

Op deze wijze maakt de bewerker van een zakelijke mededeling een levendig tafereel, waarin Maria, Jezus en God als sprekende en met elkaar onderhandelende personages worden opgevoerd. Dat doet de bewerker later in de tekst ook in vraag Mnl III.28 (naar Lat III.51, III.52, III.57, III.58 en III.60). In navolging van de Latijnse tekst wordt het laatste oordeel beschreven: God zal arriveren als een keizer met zijn gevolg, de doden zullen verrijzen en ieder zal verantwoording moeten afleggen bij het oordeel in het dal van Josafat, waar Gods vrienden aan zijn rechterhand zullen mogen plaatsnemen en zijn vijanden geplaatst zullen worden aan

zijn linkerhand. Het gaat nu om dat laatste. De plek van Gods vrienden en vijanden staat als volgt beschreven in Lat III.52:

Het oordeel is dus in het dal, dat wil zeggen: in deze wereld, namelijk in de lucht, waar de rechtvaardigen als schapen aan zijn rechterhand geplaatst zullen worden en de goddelozen als bokken aan zijn linkerhand.

De bewerker echter voert Jezus hier op als sprekende persoon, die achtereenvolgens degenen aan zijn rechterhand en die aan zijn linkerhand aanspreekt. De mensen aan zijn rechterhand bedankt Hij voor hun goede daden; die aan de linkerhand echter verwijt Hij hun gedrag:

‘Ic was naect, gine gaeft mi niet an;
Hongerich ginc ic achter straten,
Van u quam mi niet te baten!
Van dorste dogedic groot leet,
U herberge was mi ongereet.
U en ontfermde niet mijnre lede.
Vol hoverde waerdi mede
Ende gierich om taersche goet;
Daer om seldi inder hellen gloet.’
Noch sal Hi spreken te hande
Tot sinen leeden vianden:
‘Waerdi comen teniger stonden
Te genaden van uwen sonden,
Ic hadde u getoecht gereit
Mine grote ontfermicheit.
Dor uwe sonden staet u te sine
Ewelike inder hellen pine.
Nu gaet van mi. Vermaledijt
Moeti wesen in alre tijt!’
(5707-5725)

Doordat de bewerker Jezus opvoert als een personage dat rechtstreeks spreekt tot de mensen, is de scène niet alleen sterk beeldend, maar ook indrukwekkend. Veel meer dan de beschrijving in het *Elucidarium* werkt de passage in de bewerking op het gevoel. Ook op deze manier zorgt de Middelnederlandse dichter ervoor dat de informatie op een eenvoudige en directe manier overkomt bij zijn publiek.⁵³

Etymologie

De bewerker wil dat zijn boodschap – ‘leef toch goed en godsvruchtig en ga ter biecht, dan word je niet naar de hel gestuurd!’ – voor zijn publiek onvergetelijk is: hij hamert er daarom telkens weer op, hij verwijst voortdurend naar hemel en hel, hij legt herhaaldelijk nadruk op het belang van de biecht, en waar mogelijk voegt hij

⁵³ In de behandelde gevallen maakte de bewerker de tekst beeldender. Het tegenovergestelde komt één keer voor. In Lat III.30 is het *Elucidarium* beeldender dan de bewerking (Mnl III.21). Lat III.30 gaat over de vraag of gestorvenen zich aan de levenden kunnen vertonen. Zielen in de hel kunnen zich alleen bij wijze van uitzondering vertonen, legt de magister uit, namelijk om een heilige bij te staan. De ziel van een rover verscheen bijvoorbeeld aan sint Maarten om hem iets duidelijk te maken. Ook kunnen zielen uit de hel zich vertonen om de mensen te waarschuwen; op die manier verscheen de ziel van paus Benedictus als monster. (Bedoeld is Benedictus IX, paus van 1047 tot 1048; zie Lefèvre 1954, 173, noot 2.) De bewerker heeft de vraag wel overgenomen, maar niet de voorbeelden van sint Maarten en Benedictus, terwijl die het theoretische antwoord zeker beeldender maken. Misschien kende de bewerker deze verhalen niet; hij kon dan wel de korte verwijzing overnemen uit het *Elucidarium*, maar hij kon ze niet uitgebreider aan zijn publiek vertellen.

verhalende elementen in om alles meer voor het publiek tot leven te brengen. Maar de boodschap moet daarnaast vooral ook helder zijn. Daartoe staan er voortdurend expliciete waarschuwingen en vermaningen in de tekst. De bewerker heeft bovendien complexe theologische verhandelingen en metaforen geschrapt. Hij lijkt er daarbij vanuit te gaan dat veel van de materie niet alleen irrelevant is met het oog op zijn boodschap, maar misschien ook ongeschikt voor zijn publiek.

Een opvallende ingreep is dat de bewerker alle etymologische verklaringen van Honorius heeft weggelaten. Dat ligt voor de hand waar het een Latijnse etymologie betreft: daarvan is bij de omzetting van Latijn in de volkstaal uiteraard toch al niets overgebleven. Dit is het geval in Mnl II.68. In het Latijn (Lat II.96) vraagt de discipulus waar het woord ‘mors’, dood, vandaan komt. De magister legt uit dat ‘mors’ van ‘morsus pomi’ komt: de beet in de appel. Bij het Nederlandse woord ‘dood’ bestaat er niet zo’n etymologie. De bewerker verandert in Mnl II.68 dan ook de vraag: nu wil de leerling weten hoe de eerste zonde is veroorzaakt. De meester legt uit dat de zondeval veroorzaakt is door Adams beet in de appel en dat de dood is voortgekomen uit die beet. Daarna gaat de bewerking, geheel in navolging van Lat II.96, verder met uitleggen dat er drie soorten dood zijn, namelijk die van kleine kinderen, die van jongeren en die van oude mensen. Uiteindelijk is het antwoord van Mnl II.68 dus gelijk aan dat van Lat II.96, maar door de vraag te veranderen is de etymologische verklaring ‘mors – morsus’ verdwenen.

In het *Elucidarium* komen daarnaast ook Hebreeuwse en Griekse etymologieën voor. Deze zijn alle door de bewerker geschrapt. In Lat I.13 schrijft Honorius dat God alles wat ooit gebeurd is, nu gebeurt of ooit zal gebeuren, voor Zijn aangezicht ziet. Honorius verklaart dan:

Daarom wordt Hij in het Grieks *theos* genoemd, dat wil zeggen ‘allesziende’.

Lat I.13 is bewerkt tot Mnl I.14. Daarin is de verklaring van Gods naam in het Grieks achterwege gelaten.

Vraag Lat I.64 gaat over de herkomst van de naam van Adam:

Aangezien hij een kleine wereld is, heeft hij de naam van de vier streken van de aarde gekregen, die in het Grieks *anathole*, *disis*, *arctos* en *mesembria* genoemd worden, omdat zijn nageslacht de vier delen van de wereld zou vullen.

De bewerker heeft de vraag in zijn geheel overgeslagen.

Hoe komt de duivel aan zijn naam? Dat probleem komt in Lat I.31 aan de orde als de magister toelicht dat de engelen Michaël, Gabriël en Rafaël geen namen maar alleen bijnamen hebben. In de laatste zin van het antwoord wordt uitgelegd dat de eerste engel Sathaël wordt genoemd: ‘id est Deo contrarius’ (dat wil zeggen: tegengesteld aan God). De bewerker gebruikt het eerste stuk van I.31 in Mnl I.23 en verwerkt de laatste zin in Mnl I.24, ‘Hoe deerste inghel was geheten’:

Sathaneel, seit die Scriture,
Die hadde God van siere nature
In hemel gemaect soe scone,
Dat daer boven inden trone
Niemen en was sijn gelike.
(519-523)

De uitleg van Sathaël als Hebreeuws voor ‘tegengesteld aan God’, is niet overgenomen. Even later geeft de bewerker aan dat de duivel zijn naam heeft gekregen zodra hij viel:

Doe stacken God neder van hogen
Ende hieten Lucifer tier stont.
(532-533)

De bewerker verkiest dus de naam Lucifer boven het minder bekende Sathaël. Maar ook van deze doorzichtige Latijnse benaming geeft hij geen uitleg.

In Lat III.35 treft de lezer vreemde benamingen aan voor de antichrist:

(...) de antichrist, die Antemos genoemd wordt, dat is de tegengestelde, of Arnoyme, dat is ‘ik ontken’, of Titan, dat is de zon of de reus.

De Latijnse tekst geeft hier drie minder bekende bijnamen voor de duivel. Wie weinig kennis van vreemde talen heeft, heeft geen boodschap aan de betekenis van die benamingen. De bewerker slaat dit stuk over in Mnl III.23.

Latijnse etymologieën hebben in een niet-Latijnse tekst sowieso al geen betekenis meer; dat de bewerker de mors-morsus-etymologie niet overneemt, is in dat opzicht begrijpelijk. Bij het weglaten van de Griekse en Hebreeuwse etymologieën, die ook in de Latijnse tekst wat meer uitleg nodig hadden, wordt evenwel duidelijk dat de bewerker op dit punt een bewuste keuze maakt. Hij wil geen enkele etymologie uit het *Elucidarium* overnemen. Het lijkt erop dat hij denkt dat zijn publiek daar niets aan heeft. Zijn publiek kent weinig of geen Latijn – daarom vertaalt hij immers het *Elucidarium* – en kan niet veel met een uitleg over mors-morsus; en zijn publiek kent al helemaal geen Grieks, laat staan Hebreeuws. Een dergelijk publiek heeft geen boodschap aan de betekenis van ‘Theos’ of ‘Sathaël’, veel minder dan het geschoolde publiek van Honorius. Niet dat het publiek van Honorius nu zo goed Grieks of Hebreeuws zou beheersen. Maar door een goede scholing zou dat publiek woorden als ‘Theos’, ‘Antemos’ of ‘Sathaël’ wellicht eens in geschriften tegengekomen kunnen zijn.⁵⁴

Bijbelcitaten

Een karakteristiek van het *Elucidarium* is dat de antwoorden dikwijls zonder nadere bronaanduiding ondersteund worden met bijbelcitaten, veelal ingeluid met de woorden ‘ut dicitur’ (zoals wordt gezegd).⁵⁵ Bijvoorbeeld in Lat III.15, waarin de discipulus vraagt waarom de zielen in de hel zo moeten lijden. De magister geeft uitgebreid antwoord. Hij geeft aan waarom de negen straffen in de hel (vuur, kou, bijtende wormen, stank, zweepslagen, duisternis, naaktheid, vreselijke gezichten en geluiden, en ketenen) zijn wat ze zijn: men brandt in de hel omdat men hier op aarde heeft gebrand van begeerte, men wordt gebeten door wormen omdat men hier werd opgevreten van haat en jaloezie, men is naakt omdat men hier zijn zonden niet heeft opgebiecht... Sommige helse kwellingen worden van een (al dan niet licht geparafraseerd) bijbelcitaat voorzien:

Want er wordt over hen gezegd dat zij van buiten witgloeiend zijn van vuur, zoals ijzer in een oven, maar van binnen koud zijn, zoals ijs in de winter, zoals gezegd wordt: ‘Zij gaan over

⁵⁴ Zie voor meer over het beoogde publiek van de *Vers-Lucidarius* § 2.4.

⁵⁵ In zijn editie heeft Lefèvre alle bijbelcitaten herleid.

van sneeuwwater naar een overgrote hitte' (naar Job 24,19). (...) Ze zullen daar onophoudelijk met riemen geslagen worden, zoals gezegd wordt: 'Vonnissen staan klaar voor de godslasteraars en hamerslagen voor de lichamen der dwazen' (Spr. 19,29). (...) Ze zullen daar verduisterd worden door vreselijke duisternis, zoals gezegd wordt: 'In eeuwigheid zullen zij het licht niet zien' (naar Ps. 48,20). (...) En omdat ze hier gezwolgen hebben in verschillende ondeugden, zullen ze daar terecht aan verschillende ledematen met ketenen gebonden zijn: 'Zij zullen de dood zoeken en de dood zal van hen wegluchten' (naar Openb. 9,6).

Soms vraagt de discipulus expliciet naar de betekenis van een bepaald bijbelvers. Dat doet hij bijvoorbeeld in Lat III.73, als hij vraagt naar de betekenis van Openbaringen 20,12:

Wat betekent: 'De boeken zijn geopend en het boek des levens, en de doden zijn veroordeeld vanwege hetgeen er in de boeken geschreven staat'?

Of Lat III.75:

Wat betekent: 'Hij zal bij hen komen om hen te bedienen?' (Luc. 12,37).

Of Lat III.38:

Wat is 'de laatste bazuin'? (1 Kor. 15,52)

In het antwoord op deze vraag duiken net als in zo veel andere antwoorden weer allerlei bijbelcitaten op:

Zoals gezegd wordt: 'Want de bazuin zal klinken' (1 Kor. 15,52), en verder: 'Hun gedachtenis is vergaan met het geluid' (Ps. 9,7), en met een stem uit de hoogte tot de doden: Staat op, roepen zij, zoals gezegd wordt: 'Middenin de nacht klonk een geroep' (Matt. 25,6). Op die stem zullen alle doden, de goede en slechte, 'in een oogwenk' (1 Kor. 15,52), dat is zo snel als je een oog kunt openen, opstaan.

Hierbij zien we in de *Vers-Lucidarius* telkens een opvallende ingreep van de Middelnederlandse dichter: hij verwijdt stelselmatig de bijbelcitaten.⁵⁶ Vraag Lat III.15 is vertaald, ('Ay meester, is u yet bekenet, twi die zielen dogen sulc torment?', Mnl III.9), maar in het korte antwoord is geen woord van de bijbelcitaten overgenomen. Lat III.73, de toelichting bij het vers uit Openbaringen en Lat III.75, over het citaat uit Lucas, zijn beide in hun geheel overgeslagen. Lat III.38 is vertaald samen met III.37 en III.40 als vraag Mnl III.25: 'Als Antkerst sinen wille heeft gedaen, sal dan die werelt yet lange staen?' De tekst van Lat III.38 is in het antwoord terug te vinden als:

Dan soe sullen ingelen comen,
Ende blasen seere mit bosinen,
Ende doet der werelt dorscinen
Dat een vreselic vonnesse sal sijn
Op den mensch; dat wert anscijn.
Hare horne sullen ropen over al:

⁵⁶ In dit stuk worden de volgende vragen behandeld waarin bijbelcitaten zijn geschrapd: Lat III.15/Mnl III.9, Lat III.73, Lat III.75 en Lat III.38/Mnl III.25. Hetzelfde gebeurt in: Lat I.101/Mnl I.55, Lat I.170/Mnl I.81, Lat II.16/Mnl II.12, Lat II.19/Mnl II.13, Lat II.33/Mnl II.14, Lat II.37/Mnl II.18, Lat II.39/Mnl II.19, Lat II.52/Mnl II.26, Lat II.64/Mnl II.36, Lat II.94/Mnl II.66 en Lat III.78/Mnl III.33.

‘Staet op, gi doden, groot ende smal!’⁵⁷
Ter minnacht salt verrisen, so wi horen,
Alle dat ter werelt wert geboren.
Si worden verresen alsoe saen
Dat men een oge op soude slaen.
(5557-5567)

De citaten zijn ook hier verdwenen, terwijl de omringende mededelingen wel zijn overgenomen.

Dit verschil tussen het *Elucidarium* en de *Vers-Lucidarius* is veroorzaakt doordat de twee auteurs een wezenlijk andere intentie met hun tekst hebben. Honorius wil theologische waarheden uitleggen. Daartoe steunt hij zwaar op bijbelpassages, die in veel gevallen de bewijzen vormen voor hetgeen hij zegt. Als hij theologische kennis wil overdragen, wil hij uiteraard ook en vooral de bijbel toelichten. De vragen over specifieke bijbelcitaten zijn dan ook bedoeld als uitleg bij een bepaalde passage. Maar de Middelnederlandse dichter wil geen theologische finesses of bijbelverklaringen overbrengen. Het gaat hem om de boodschap van een eeuwige hemel of hel, afhankelijk van het eigen gedrag en niet te vergeten van Jezus’ offer voor de mens. Aan specifieke bijbelcitaten heeft hij daarbij veelal geen behoefte: zijn boodschap komt beter over als hij die in eigen – heldere, ondubbelzinnige – woorden brengt.

Waarschijnlijk speelt er ook nog iets anders mee. Honorius schrijft voor een Latijnkundig publiek; een publiek dus dat minstens enig theologisch onderwijs gevolgd heeft of aan het volgen is. Voor de Middelnederlandse *Vers-Lucidarius* kunnen we daar niet vanuit gaan. De vereenvoudigingen die in de bewerking aan te wijzen zijn, duiden erop dat de bewerker een minder hoog geschoold publiek in gedachten heeft.⁵⁸ Dit lijkt niet alleen bij het weglaten van etymologische verklaringen aannemelijk, maar ook bij deze bewerkingstechnische ingreep. Terwijl Honorius ervan uit kan gaan dat zijn lezers goed bekend zijn met de bijbel en een bijbelcitaat kunnen thuisbrengen, moet de Middelnederlandse dichter er rekening mee houden dat zijn publiek de meeste bijbelcitaten waarschijnlijk niet direct kan identificeren.

Dat heeft er ook toe geleid dat de bewerker de citaten die hij wél over heeft genomen, zo heeft ingekleed dat zijn lezers ze kunnen plaatsen. Hij neemt alleen citaten over uit de meest bekende bijbelboeken: de evangeliën, de brieven van Paulus en de Psalmen. De citaten die hij uit deze boeken overneemt, voorziet hij van een omschrijving zodat de lezer weet waar de tekst vandaan komt. Dat heeft overigens ook een ander effect: door te benadrukken dat iets afkomstig is uit de evangeliën, uit de brieven van Paulus of uit de Psalmen geeft hij zijn tekst meer gewicht. Daar hecht de bewerker blijkbaar aan, want ook bij citaten uit werken van Latijnse *auctoritates* als Ambrosius en Isidorus vermeldt de bewerker, zoals we nog zullen zien, graag van wie de woorden afkomstig zijn (zie § 2.3). Veel moeite heeft de bewerker daar wellicht niet voor hoeven doen: in sommige handschriften met het *Elucidarium* staan in de marges bronvermeldingen.⁵⁹

⁵⁷ ‘Doden’: het handschrift heeft ‘dogen’.

⁵⁸ Uitgebreider hierover in § 2.4.

⁵⁹ Zie bijvoorbeeld Londen, British Library Cod. Harl. 5306 en Cod. Royal 5 E VI.

Een paar voorbeelden van hoe de Middelnederlandse dichter de bijbelcitataten inkleedt.⁶⁰ De discipulus vraagt in Lat II.71 of de mens geoordeeld wordt, waarop de magister antwoordt dat dat twee keer gebeurt: tijdens dit leven bij de biecht, en na dit leven bij het laatste oordeel. Zonden die de mens heeft opgebiecht, worden hem niet meer bij het laatste oordeel ten laste gelegd, zegt de magister, en hij onderbouwt dat met een citaat uit de eerste brief aan de Korintiërs: ‘Als wij over onszelf een oordeel uitspreken, worden we later niet meer veroordeeld’ (1 Kor. 11,31). Ook in het Middelnederlands (Mnl II.47) wordt uiteengezet dat de mens bij twee gelegenheden veroordeeld kan worden, bij de biecht en op de jongste dag, en dat de penitentie die de priester bij de biecht oplegt, in plaats komt van een bestraffing bij het laatste oordeel. Het citaat uit de brief aan de Korintiërs is als volgt overgenomen:

Sint Pauwels seit dat heilege diet:
 ‘En doemen wi ons selven niet
 In rechter biechten voir die pape,
 Weder het here si of knape,
 Of in wat maniere si sijn van state,
 Hare sonden en worden niet verlaten
 Ter tijt dat God onse Here sal comen
 Mit sinen jongeren die werelt domen.’
 (3798-3805)

Het citaat uit de brief aan de Korintiërs is geïdentificeerd doordat het aangekondigd is met de woorden ‘sint Pauwels seit’.

Een tweede voorbeeld. In Lat II.34 vraagt de discipulus naar de schepping van de ziel: zijn alle zielen al aan het begin der tijden geschapen, of worden zij in deze tijd per stuk gemaakt? De magister legt uit dat alles in den beginne gecreëerd is, maar dat de zielen in deze tijd in de lichamen geplaatst worden. Hij licht dat antwoord toe met de woorden van Jezus zoals die opgetekend staan in het Evangelie van Johannes: ‘Mijn Vader werkt tot nu toe en ik werk ook’ (Joh. 5,17). Dat citaat is als volgt in de *Vers-Lucidarius* (Mnl II.15) terechtgekomen:

Dan soe seit die Sone algader:
 ‘Tot nu heeft gewrocht mijn Vader
 Ende nu werke ic dageliken
 In menschen zielen in aertriken.’
 (2916-2919)

En Mnl II.62 naar Lat II.89. Waarom moeten beschermengelen de daden van de mensen aan God berichten, als God toch alwetend is? In het Latijnse antwoord haalt de magister Lucas 15,10 aan, dat de engelen zich verheugen wanneer ook maar één zondaar zich bekeert. De bewerker laat in het midden welk evangelie het is (Mnl II.62):

Maer dewangelie seit ons, dat
 Als die mensce es besmit
 Met sinen quaden, vulen sonden,
 Die de arme sielen wonden,
 Ende hi dan te biechten gaet

⁶⁰ In dit stuk worden behandeld: Lat II.71/Mnl II.47, Lat II.34/Mnl II.15, Lat II.89/Mnl II.62, Lat II.54/Mnl II.28 en Lat II.37/Mnl II.18. Zie ook Lat II.61/Mnl II.35, Lat II.69/Mnl II.45 en Lat III.20/Mnl III.12.

Ende penitencie daer of ontfaet,
Ende hise doet met goederherten
Over die sonden die sere smerten,
Dan so verblijt sijn engel sere,
Ende danckes Gode onsen Here,
Dat hi den duvel es ontgaen,
Die hi was worden onderdaen.
(4288-4299)

De meeste citaten in de *Vers-Lucidarius* komen uit de Psalmen. Bijvoorbeeld Lat II.54/Mnl II.28. De magister vertelt hierin aan de discipulus dat ridders geen kans hebben om in de hemel terecht te komen. Hij onderbouwt dit aan het slot met twee citaten uit Psalmen:

Over hen wordt gezegd: ‘Hun dagen zijn geëindigd in ijdelheid’ (Ps. 77,33); daarom ‘verhief zich de toorn Gods tegen hen’ (Ps. 77,31).

Hetgeen als volgt in de Middelnederlandse bewerking is terechtgekomen:

Van desen is dat David seit
Dat si leven in der onsalicheit;
Hier omme sal Gods gramheit comen
Op hem int ende ende salse domen.
(3240-3243)

Of Lat II.37/Mnl II.18. De discipulus vraagt waarom het menselijk lichaam onrein is, als het geboren wordt uit een christen. De magister citeert zowel uit Job als uit de Psalmen:

Omdat het [menselijk lichaam] verwekt wordt uit onrein zaad, zoals gezegd wordt: ‘Wie kan een rein mens maken, verwekt uit onrein zaad?’ (Job 14,4), en ergens anders: ‘Ik ben verwekt in zonde’ (Ps. 50,7).

In het Middelnederlands is alleen het citaat uit de Psalmen overgenomen, als gebruikelijk omschreven als woorden van David. De tekst uit Job keert daar min of meer in terug:

Also seit David, die vroede:
‘Wie mach mi bringen te mere hoede,
Die es ontfaen inder onsuverhede,
Also als mi mijn moeder dede?’
(2978-2981)

Eén keer zien we dat de bewerker bijbelcitaten aanhaalt die hij niet heeft overgenomen uit het *Elucidarium*. Dat gebeurt namelijk in Mnl II.49, ‘Vanden onvroeden tondersceet’. Deze vraag is niet gebaseerd op het *Elucidarium*; of er een andere tekst aan ten grondslag heeft gelegen, is onzeker (zie § 2.3). In het antwoord verwijst de meester twee keer naar de bijbel:

Van dustanigen lieden seit die prophete
In den Souter, bi Gods behete,
Dat haer woerde sijn quaet ende loes
Ende haer leven valscheit ende boes.
(3868-3871)

Dus seit Jeremie, de prophete,

Diet voerwiste bi Gods behete,
Dat si hem meer te quaetheden
Gereden dan ten goeden zeden.
(3892-3895)

Om tegemoet te komen aan een minder bijbelvast publiek zegt de bewerker er dus steevast bij dat een bepaald citaat opgetekend is uit de mond van Paulus, Jezus of koning David. Maar soms is dat niet voldoende. Dat geldt voor de twee vragen waarin er kort naar het verhaal van de rijke vrek en de bedelaar Lazarus (Luc. 16,19-31) wordt verwezen. Terwijl Honorius ervanuit lijkt te gaan dat zijn publiek goed thuis is in dat verhaal en aan een enkel woord genoeg heeft, licht de bewerker de twee verwijzingen naar die passage nader toe.⁶¹ Een van de twee vragen waarin dat gebeurde, Mnl III.14 naar Lat III.22, is hierboven bij ‘Concretisering’ al behandeld: het Latijn schrijft slechts ‘Vandaar ook dat de rijke man aan Lazarus vroeg een druppel op hem te druppelen’, terwijl de *Vers-Lucidarius* dat uitwerkt en het verhaal navertelt. De andere vraag is Lat III.13/Mnl III.8. In het *Elucidarium* legt de magister uit dat er twee hellen zijn, een bovenste en een onderste. Over de onderste hel zegt hij dat die onder de aarde is. Op die manier wordt van de zondaar niet alleen het lichaam maar ook de ziel onder de aarde begraven, zoals van de rijke man gezegd wordt: ‘Sepultus est in inferno’ (Luc. 16,22). Honorius geeft verder niet aan waar die woorden precies op duiden. In de bewerking vindt men dit citaat niet terug. De bewerker vertelt op deze plaats (Mnl III.8) wel over de vrek en Lazarus:

Hier sach die rike vrecke,
Die broot ontseiden den Gods knechte,
Lasaruse, den heiligen man.
Dit soe seit ons sinte Jan.
(5059-5062)

Invloed op het eigen lot

De vermaningen van de Middelnederlandse dichter roepen de lezer vanaf elke bladzijde toe dat hij zijn plek in de hemel niet mag verspelen met zonden en dat hij moet oppassen dat hij niet in de hel belandt:

Ay verstant, edel creature,
Dattu niet verboeres teniger ure
Die bliscap, die di es gehouden
Mit dinen sonden, mit dinen scouden.
(6305-6308)

‘O edel wezen, zorg er toch voor dat je de eeuwige blijdschap niet verbeurt met je zonden!’ En:

Mensch, peinst om dine sonden hier,
Dattu niet met besitte thelsche vier,
Dat nemmermere sel te gane
Teniger stont sonder waen.
Mit cleenre pinen in dit leven

⁶¹ Deze manier van omgaan met bijbelcitaten is niet uniek in de Middelnederlandse vertaalde letterkunde. Vgl. bijv. ook de manier waarop de vertaler van het *Speculum humanae salvationis* met de bijbelse verwijzingen in zijn Latijnse brontekst omgaat (ook hij identificeert bijbelcitaten en breidt te korte verwijzingen uit), Oosterman 1996, 178-181.

Machstu blusschen dat zware sneven.
(6319-6324)

‘Pas toch op dat je door je aardse zonden niet in het eeuwige helse vuur terecht komt! Met geringe inspanning op aarde kun je het grote lijden vermijden!’

Deze vermaningen impliceren een belangrijke overtuiging: dat de mens door zijn gedrag zélf invloed uitoefent op zijn lot in hiernamaals. Als hij maar gedoopt is, zijn zonden opbiecht, penitentie doet en leeft als een goed christen, dan maakt hij – omdat Jezus’ offer dat mogelijk maakt – een goede kans op de hemel. Als hij dat allemaal niet doet, dan komt hij zonder twijfel in de hel terecht. De mens is volgens de *Vers-Lucidarius* voor een groot gedeelte verantwoordelijk voor zijn eigen lot.

Dat is een gedachte die in het *Elucidarium* volkomen ontbreekt. Het *Elucidarium* is uiteindelijk – ondanks de betekenis van de titel – een sombere tekst. De mens heeft maar weinig invloed op zijn zielenheil. God is een strenge rechter die hele bevolkingsgroepen zonder uitzondering tot de hel veroordeelt. Honorius beschrijft de hemel tot in alle details,⁶² maar de kans dat men in de hemel terechtkomt is bijzonder klein.⁶³

Deze visie blijkt bijvoorbeeld wanneer in het *Elucidarium* de predestinatiegedachte verwoord wordt. Bij Honorius staat de totale machteloosheid van de mens ten opzichte van zijn zielenheil centraal in deze kwestie. God heeft al vóór de schepping bepaald wie er in de hemel opgenomen zullen worden (Lat II.29). Wat deze mensen ook doen, het zal hun ziel niet meer in gevaar kunnen brengen. Anderen daarentegen zijn voorbestemd om verloren te gaan; zij bestaan alleen om de uitverkorenen als afschrikwekkend voorbeeld te dienen en om de goedheid van de anderen meer te laten uitkomen. Deze bij voorbaat tot de hel veroordeelde mensen hebben hun eigen ondergang ook gewild, want zij kiezen vrijwillig het kwaad (Lat II.29; deze gedachte sluit aan bij de uitleg van vrije wil die in Lat II.7 gegeven is). Dat neemt niet weg dat ook de uitverkorenen zondigen: maar God staat dat toe opdat Hij daardoor zijn barmhartigheid kan tonen (Lat II.30). De discipulus vraagt zich dan af of de uitverkorenen ook in de hemel terechtkomen wanneer ze zich daar niet zelf voor inspannen. De magister legt daarop uit dat de predestinatie zo werkt, dat men via gebeden en werken tot de hemel kan geraken, maar dat het daarbij zo is dat niemand meer goede werken kan doen op aarde dan God hem toestaat en niemand een betere woning in het hiernamaals kan bereiken dan God hem van tevoren heeft toegewezen. Ook wie voor de hel is voorbestemd, kan op aarde niet meer goede werken verrichten dan God hem toestaat of een andere straf krijgen dan voor hem voorbeschikt is (Lat II.31).

Het is een bekend maar daarom nog geen prettig verhaal, dat Honorius hier houdt: God heeft al bepaald wie er naar de hemel en wie er naar de hel gaan, en hoe hard ze zich ook inspannen, de mensen kunnen daar nooit iets aan veranderen. Al doen ze nog zo veel goede werken of bidden ze nog zo veel, ze kunnen niet meer doen dan God toestaat; met als gevolg dat wie voorbestemd is voor de hel, nooit voldoende zal kunnen bidden en werken om daaraan te ontkomen. De Middelnederlandse dichter gaat niet zo ver dat hij geheel afwijkt van deze gedachte. Maar wie de *Vers-Lucidarius* leest, voelt zich minder machteloos. De predestinatiegedachte uit Lat II.28 tot en met II.31 is samengenomen in één Middelnederlandse vraag, Mnl II.37, die

⁶² Zie m.n. Lat III.79-III.118.

⁶³ Zie daarover ook Gurjewitsch 1987, 229-259, m.n. 242-246. ‘Die Welt des ‘Lichtbringers’ ist düster und freudlos. In ihr herrschen nicht Liebe und Güte, sondern rächende Vergeltung und ein dem Menschen nicht verständliches Verhängnis’ (p. 242).

vooral teruggaat op de laatste, en langste, vraag van deze reeks in het *Elucidarium* (Lat II.31) Waarom moeten degenen die uitverkoren zijn nog lijden op aarde? vraagt de leerling. Om in de hemel des te meer beloond te worden, aldus de meester, en om hun zonden alvast af te wassen. Hij vervolgt:

Want hets aldus bescreven,⁶⁴
Dat si besitten tewige leven
Die hier penitencie ontfaen;
Ende des willen achter gaen,
Moetet becopen int ander lijf,
Sijn se man ofte wijf.
(3480-3485)

De gedachte dat penitentie bepaalt of men wel of niet naar de hemel gaat, is in deze kwestie geheel vreemd aan het *Elucidarium*. Ze past overigens goed bij veel van de andere vermaningen over biecht en boete die de Middelnederlandse dichter toe heeft gevoegd. Hierna volgt de bewerker de gedachtegang van zijn brontekst: iedereen krijgt in het hiernamaals de woning die hij met zijn eigen inspanningen verdient, maar ‘Niement mach doen die pine gene, sonder bi Gods gracie allene’ (3500-3501), en niemand krijgt in het hiernamaals een betere woning dan God hem heeft toegedacht nog voordat Hij de wereld schiep. Slechte mensen kunnen alleen door Gods genade een goede daad verrichten, en niemand kan zich inspannen zonder dat God dat wil. Dit alles is geheel in overeenstemming met het *Elucidarium*. Maar daarna wijkt de bewerker opnieuw af van die tekst, en geeft hij de mens meer macht over zijn eigen zielenheil dan Honorius deed:

Van elken mensch es Gods wille wel,
Dat hi af sta der sonden spel;
Want wil hi der sonden af staen,
God salne gerne ontfaen,
Ende oec houden over sijn kint,
Dat Hi met alre herten mint.
(3516-3521)

Ondanks de predestinatiegedachte, die onverminderd in de *Vers-Lucidarius* aanwezig is, heeft de mens in de visie van de bewerker dus nog wel degelijk enige invloed op zijn lot: wie zich onthoudt van de zonde, zal door God met open armen ontvangen worden. Aan het slot van Mnl II.37 wijkt de bewerker nog verder af van zijn brontekst. Zoals bij zoveel andere vragen neemt de bewerker hier de gelegenheid te baat om uiteen te zetten wat het gewenste goede gedrag is. Men is elkaars broeder en zuster en moet van elkaar houden en de ander behandelen zoals men zelf behandeld wil worden; de mensen moeten elkaar niet op een voetstuk plaatsen of vernederen, en:

Wie dat doet, God belges hem herde;
Of die hordom ane vaen,
Of die manne doot slaen,
Of ander sondeliken daden,
Dies men niet en soude sijn beraden,
Die wilde besitten tparadijs,
Dat werweent es ende jolijs.
(3535-3541)

⁶⁴ ‘Want’: het handschrift heeft ‘Wat’.

Kortom: wil men in het paradijs terechtkomen, dan moet men zich van zulke zonden onthouden. Door deze toevoeging ten opzichte van het *Elucidarium* is de Middelnederlandse tekst moraliserender maar daarmee ook optimistischer. Immers, de onderliggende gedachte is dat de mens door zich goed te gedragen in de hemel terecht kan komen. Hoe dat zich verhoudt tot de predestinatieleer die evengoed in de *Vers-Lucidarius* nadrukkelijk naar voren komt, wordt niet nader toegelicht.

Het contrast tussen de sombere visie van het *Elucidarium* en de relatief positieve visie van de *Vers-Lucidarius* komt wellicht het meest naar voren bij de vragen waarin het zielenheil van afzonderlijke bevolkingsgroepen wordt behandeld (Lat II.53-62/Mnl II.27-35). De eerste vraag: hoe zit het met de heilsverwachting van kloosterlingen? Het *Elucidarium* en de *Vers-Lucidarius* zijn eenstemmig in hun antwoord: de kloosterlingen die niet zondigen en hun gelofte trouw blijven tot het eind, komen goed terecht; maar degenen die dat niet doen, zijn nog erger af dan de andere zondaars.

Daarna wil de leerling weten hoe het dan zit met de ridders (Lat II.54/Mnl II.28). Volgens de Latijnse tekst loopt het niet best met hen af: ridders leven immers van roof, verwoesten kerken, onderdrukken weduwen en wezen, mishandelen onschuldigen en zijn trots en hebzuchtig en wat dies meer zij; om kort te gaan, zij zullen getroffen worden door de toorn Gods. Maar de bewerker heeft nog wél enig vertrouwen in ridders en geeft hun een sprankje hoop als hij de meester laat zeggen dat alles nog goed kan komen voor degenen die nederig en rechtvaardig zijn, en weduwen, wezen en de kerk steunen (3246-3253).

Na kloosterlingen en ridders is het de beurt aan de kooplieden: komen zij in de hemel (Lat II.55-56/Mnl II.29)? Daarop is volgens het *Elucidarium* ook maar weinig kans, want kooplieden bedriegen, liegen en zijn alleen uit op gewin. De discipulus wil daar nog niet helemaal aan en vraagt: maar gaan ze dan niet vaak naar heilige plaatsen, brengen ze geen offers aan God, geven ze niet aan de behoeftigen? Jawel, zegt de magister, maar dat maakt het niets beter: dat doen ze alleen om God aan hun kant te krijgen opdat Hij over hun bezittingen waakt en hen nog rijker zal maken. De conclusie luidt dat de kooplieden hoe dan ook in de hel zullen belanden. In de *Vers-Lucidarius* ligt de kwestie anders. Ook de bewerker legt uit dat onbetrouwbare kooplieden, die liegen en hun medechristenen oplichten, na hun dood ten prooi zullen vallen aan de duivel. Maar er is ook nog een andere groep kooplieden:

Die getrouwe comenscap pliet
Ende hem geveert mit waren worden,
En sal niet besitten der hellen borde,
En sal niet weten van der pinen
Daer den quaden staet in te sine;
Maer Gods blijscap bescouwen
Mit Hem ende met onser vrouwen,
Die den genen es gereet,
Die hier in weldoen volsteet.
(3265-3273)

Honorius uit maar weinig vertrouwen in de mensheid: ridders en kooplieden deugen hoe dan ook niet en zullen getroffen worden door hun verdiende straf. Maar de Middelnederlandse bewerker geeft aan dat er nog wél hoop is, dat er nog wél goede ridders en kooplieden zijn; en wie zich goed gedraagt, komt wel degelijk in de hemel terecht.

Ook in de werklieden heeft het *Elucidarium* allang geen vertrouwen meer: ook zij deugen per definitie niet en zullen slecht terechtkomen, aldus de volgende vraag

(Lat II.57). Hierin legt de magister desgevraagd uit dat de werklieden bijna allen verloren zullen zijn, aangezien ze altijd bezig zijn met bedrog. Opnieuw heeft de Middelnederlandse dichter nog wel vertrouwen in de mensheid, en uit hij zijn overtuiging dat er ook goede mensen zijn en dat zij wél goed zullen eindigen. Het eerste deel van zijn antwoord is ontleend aan het Latijn: de werklieden die mensen oplichten en lui zijn – een element dat overigens in het *Elucidarium* ontbreekt – zullen naar de hel gaan. Echter:

Maer die getrouwelike werken,
Die winnen haer broet zalich, dat merke.
Inde scrifture es gestanden:
Die sijn broot wint met handen,
Hies salich, dat seker sijt,
- Als ons orcont Davijt -
Ende sullen hebben groot pardoen,
Die haer werc getrouwelike doen.
(3284-3291)

Dat het ook niet goed komt met de speellieden ('joculatores'), is niet in de bewerking overgenomen: de gehele vraag (Lat II.58) is overgeslagen, hetzij omdat de bewerker het lot van speellieden niet relevant vond, hetzij omdat een kopiist (van de Latijnse of de Middelnederlandse tekst) zich hier vergiste. Bij de laatste vragen van deze reeks blijft de bewerker dicht bij zijn brontekst: zowel in het *Elucidarium* als in de *Vers-Lucidarius* is er geen heil voor degenen die in het openbaar penitentie doen voor hun zonden, omdat zij daarmee God en de Kerk bespotten (Lat II.59/Mnl II.31); dwazen, boeren en kinderen hebben volgens beide teksten veel kans dat ze behouden blijven (Lat II.60-II.62/Mnl II.33-35).

Zowel bij de vragen over predestinatie als die over het zielenheil van diverse bevolkingsgroepen zien we dus dezelfde tendens: in de visie van de *Vers-Lucidarius* is de mens minder machteloos dan in het *Elucidarium*. Deze tendens is ook op enkele andere plaatsen in de tekst aan te wijzen, bijvoorbeeld bij Lat II.93/Mnl II.65. De vraag is hier of duivels alle mensen in hun macht kunnen krijgen. Nee, legt de magister uit in het *Elucidarium*, dat kunnen ze niet: ze kunnen nog niet intreden in een kudde varkens als God het hun niet toestaat. Hij gaat voort en vertelt dat ze de zielen van slechte mensen en soms ook hun lichamen bezitten. Het lichaam van de mens wordt door de doop gereinigd en is vanaf dan een tempel voor God; die tempel is altijd bewoond, hetzij door God, hetzij door een duivelse geest. De bewerker nu neemt het begin van die gedachtegang over: duivels kunnen alleen bezit nemen van mensen wanneer God dat toestaat. Hij geeft echter daarna aan waaróm God zoiets ooit zou toestaan:

Wat Hi doget, dat verstaet,
Dat een wort gepijnt om sine weldaet:
Dat comt hem daer na te groten lone,
Dat hi weder staet des vians hone,
In penitencie ende in weldaden,
Die emmer blijft in goeden staden.
(4370-4375)

De mensen worden dus op deze wijze beproefd; en wie de duivel weerstaat, penitentie doet en goede daden verricht, die zal in de hemel terechtkomen. Waar het *Elucidarium* dus alleen aangeeft dat de mens bezeten kan raken door de duivel

wanneer God dat toestaat, geeft de bewerker daar een andere draai aan door op te merken dat de mens zo beproefd wordt en deze beproevingen kan doorstaan. De mens is in de visie van de bewerker niet een speelbal van de duivel en God; de mens kan zich bevrijden uit de strikken van de duivel en zijn zielenheil verdienen.

In de voorgaande vraag, Lat II.92/Mnl II.64, is iets vergelijkbaars aan te wijzen. De vraag is daar of demonen mensen belagen. De magister legt in het *Elucidarium* uit dat dat zo is. Maar wanneer een demon door een der rechtvaardigen is verslagen, wordt hij door een beschermengel teruggestuurd naar de hel, zegt hij ('Si quis tamen illorum ab aliquo justorum pugnans vincitur, mox ab angelo custode ejus in abyssum retruditur'). Daarmee wordt niet bedoeld dat goede mensen de demonen zelf van zich af kunnen slaan; met 'aliquis justorum' (iemand van de rechtvaardigen) wordt een heilige bedoeld, zo blijkt uit de laatste zin van het antwoord. De kwestie wordt daar geparafraseerd als 'cum quis daemonum a sanctis superatur, confestim confusus in tartara damnatur': wanneer een zekere demon door heiligen wordt verslagen, dan wordt hij in verwarring direct tot de hel veroordeeld. Niet de mensen zelf, maar de heiligen kunnen de mens verlossen van de duivels. In Mnl II.64 echter, waarin ook eerst wordt uitgelegd dat de duivel de mensen belaagt en tot zondigen probeert te verleiden, is de mens wél in staat om zichzelf te verweren:

Maer als die mensche weder staet
Die sonden die de ziele verslaet,
Mit biechten ende met weldaden,
Dan comten sijn ingel beraden;
Dan worden die duvelen in corter stont
Geworpen inder hellen afgront.
(4338-4343)

Ook hier worden de duivels door de beschermengel van de mens teruggeworpen in de hel als ze verslagen zijn; maar in de bewerking worden ze niet verslagen 'a sanctis' (door heiligen), maar door biecht en goede werken.

De mens staat in de *Vers-Lucidarius* niet geheel machteloos tegenover duivels of zijn lot na dit leven; zijn eigen doen en laten kunnen uiteindelijk de doorslag geven. Dat geeft de mens reden om te streven naar goed gedrag. Zo vormt deze visie de onderliggende reden voor de voortdurende aansporingen en vermaningen om te leven als goed christen. De Middelnederlandse bewerking is daarmee positiever dan zijn Latijnse brontekst. Geen mens is immers bij voorbaat reddeloos verloren. Dit relatieve optimisme is overigens slechts schijnbaar in strijd met een tendens die we hierboven zagen, dat de bewerker veel meer nadruk legt op de hel. De bewerker beklemtoont inderdaad waar mogelijk dat er een hel – of een hemel – op ons wacht, maar dat doet hij primair om ervoor te waarschuwen. Hij verwoordt daarmee niet alleen een beangstigend wereldbeeld vol helse dreiging, maar terzelfdertijd juist een visie waarin de mens wel degelijk macht heeft over zijn lot en aan die hel kan ontsnappen.

Soms lijkt de bewerker zelf het gevaar in te zien dat zijn voortdurende verwijzingen naar de hel zijn lezer zouden kunnen ontmoedigen. Hij voegt aan het begin van zijn bewerking van het *Liber tertius* een vraag in die de angst voor de dood bij de lezer wat kan verminderen. Het derde boek begint in zowel het Latijn als het Middelnederlands met een vraag over de gang van zaken bij de dood. In het Latijn legt de magister uit dat bij de dood de beschermengel van de overledene met groot gevolg de ziel komt halen (Lat III.1). De bewerker vertelt dit ook, maar gaat aansluitend door met het lot van zondaars:

Maer die ziele die hene gaet
Ende sonder weldaet uten lichame sceet,
Die wert oec mit feesten groot
Ontfaen in deeuwelike doot,
Ende geworpen in der hellen pine,
Daer haer altoes in staet te sine.
(4751-4756)

Zo kennen we de bewerker weer, de man die waar mogelijk waarschuwt voor de hel. Daarna voegt hij een vraag toe ten opzichte van zijn bron (Mnl III.2). Hierin vertelt hij twee exempelen, zoals hierboven al aan de orde kwam. In het eerste verschijnt een gestorven man na zijn dood om te vertellen hoe vriendelijk hij ontvangen was. De moraal:

Want bede stille ende openbare
Vertroest God die sijn in vare,
Dat si gene vrese te groot
En sullen hebbe vor haere doot.
(4775-4778)

In het tweede exempel krijgt een monnik in een visioen te horen dat zijn dood nabij is en dat hij zijn zonden op moet biechten; dan zullen ze hem vergeven zijn. De volgende nacht sterft hij en wordt hij in de hemel opgenomen. Zo maakt de bewerker duidelijk dat wie leeft als goed christen, uiteindelijk niet bang hoeft te zijn voor de hel.

Joden en Saracenen

Als uit de vorige paragraaf een beeld naar voren is gekomen van een bewerker wiens opvattingen dicht bij de moderne mens staan dan die van Honorius, dan moet dat beeld in deze paragraaf aangepast worden. Op een ander punt namelijk past de bewerker erg goed in zijn eigen tijd: daar waar hij zijn ongemeen felle mening over joden uit en een volkomen verkeerd beeld van de islam blijkt te hebben.

De theoretische basis van de middeleeuwse jodenhaat was tweeledig: de joden waren niet bereid geweest het enige ware geloof aan te hangen, en bovendien waren zij verantwoordelijk voor Jezus' dood.⁶⁵ Dat de joden Jezus hebben gekruisigd, is blijkens Lat I.144 een feit dat ook voor Honorius geen nadere argumentatie behoeft (de discipulus vraagt dan ook alleen naar het waarom: 'Cur occiderunt eum judaei?'). Maar Honorius onthoudt zich van subjectieve uitspraken over de joden; de lezer betrappt hem niet op expliciete jodenhaat. Anders ligt dat evenwel bij de *Vers-Lucidarius*, waarin de bewerker op twee plaatsen joden beschimpt.

Het eerste geval is de bewerking van de Latijnse vragen I.115 tot en met I.118. Deze vragen zetten uiteen waarom Gods Zoon zelf moest sterven om de mensheid te verlossen en die taak niet overgenomen kon worden door een engel, mens of profeet. De bewerker behandelt dat probleem in één vraag, Mnl I.59. Waar de Latijnse tekst de kwestie zo verstandelijk en logisch mogelijk benadert, laat de bewerker de meester een meer emotioneel antwoord geven, waarin de nadruk ligt op het offer dat Jezus gebracht heeft. Hij neemt hier, zoals op zo veel plaatsen, de gelegenheid te baat om zijn publiek aan te sporen om vooral goed te leven nu Jezus voor de mensen gestorven

⁶⁵ Een korte uitleg van deze kwestie is te vinden bij Harper 1998, 122-126. Zie ook Cohen 1983. Bunte 1989, 173-200 behandelt de rol van de joden bij de kruisiging in de Middelnederlandse literatuur.

is, maar hij grijpt eveneens de kans om te benadrukken dat het lijden van de Messias veroorzaakt is door de joden, ‘die gemene honden, die vuile bloedhonden’:⁶⁶

Want mit eenen dropel van sinen bloede
Haddi ons brocht te siere hoede,
Haddi gewilt ende begaert.
Maer Hi hadde ons soe waert,
Dat Hi zware passie wilde dogen,
Openbare voer alle ogen,
Die Hem daden die fellen joden,
Die quade honden, die vule roden,
Mit zwaren slagen ende met grote in sijn ansichte,
Daer sine bespogen bedichte,
Ende liet Hem in sijn herte steken,
Datter bloet uut moeste leken.
Soe sijn wi dul ende pensen wi niet
Om tswaer vernoy ende verdriet.
(1435-1448)

Een dergelijke passage ontbreekt geheel in het *Elucidarium*.

Het tweede voorbeeld van ondubbelzinnige jodenhaat vindt men in Mnl I.62, over het tijdperk waarin Jezus op aarde kwam. Deze vraag voegt drie vragen uit het *Elucidarium* samen: waarom kwam Hij niet vlak voor of na de zondvloed (Lat I.121), waarom kwam Hij niet in de tijd van het Oude Testament (Lat I.122) en waarom heeft Hij zijn komst niet tot het einde der tijden uitgesteld (Lat I.123)? De middelste van die drie vragen luidt (I.122):

Waarom kwam Hij niet in de tijd van de Wet?
Als Hij toen gekomen was, zouden de joden gezegd hebben dat ze voldoende onderricht waren door de Wet, en de heidenen dat ze overvloedig onderwezen waren door de filosofen.

De bewerker maakt hiervan:

Ende waer Hi comen na Moyses' tijt,
Des willic dat ghi seker sijt,
Dat dan die onsalige joden
Souden hebben geseit (die vule roden)
Dat hadde gesijn bi Moyses' lere,
Niet bider cracht van onsen Here,
Ende vander crafte de afgod der Sarasine.
Daer omme wilde God dese pine
Niet gedogen tien stonden,
Om af te doen smenschen sonden.
(1525-1534)

⁶⁶ Het woord ‘roden’ in 1441-1442 (‘die fellen joden, die quade honden, die vule roden’) kan verband houden met de rode haarkleur die men toeschreef aan de joden (zie Mellinkoff 1982). In het *MNW* staat onder het lemma ‘root’ specifiek de rode haarkleur van de joden vermeld (*MNW* VI, 1616). Ik meen echter dat het hier niet gaat om de kleur ‘root’, maar om ‘roede’, ‘rode’ of ‘reude’: dit betekent letterlijk ‘bloedhond’, maar kan ook gebruikt worden als algemeen scheldwoord ‘ellendeling’, ‘barbaar’. Als scheldnaam wordt het volgens het *MNW* vooral gebruikt voor joden en heidenen; het rijmpaar *jode* – *rode* komt veelvuldig voor, onder meer in het werk van Jacob van Maerlant (*MNW* VI, 1310-1312). Bij het lemma van de kleur ‘root’ vermeldt het *MNW* een voorbeeldzin waarin zowel ‘rode’ als ‘rueden’ voorkomt: ‘Die rode Jueden, die nog ergher sijn dan rueden’ (*MNW* VI, 1616).

Honorius schrijft hier dus in neutrale termen over de joden, terwijl de Middelnederlandse dichter het heeft over ‘die onsalige joden, die vule roden’. Het verschil tussen het *Elucidarium* en de *Vers-Lucidarius* kan vanuit twee invalshoeken verklaard worden. Ten eerste vanuit de auteursintentie: waar Honorius zijn lezers vooral feiten wil overbrengen, hun een betrouwbaar leerboek en naslagwerk wil verschaffen, wil de Middelnederlandse bewerker zijn publiek vooral in morele zin vormen. Daarbij is er meer plaats voor een persoonlijke mening en zelfs voor stemmingmakerij. Ten tweede vanuit een historische benadering: de twaalfde en vooral dertiende eeuw zagen (onder invloed van de bedelorden) een verheving van anti-joodse gevoelens.⁶⁷ In de twee eeuwen tussen het *Elucidarium* en de *Vers-Lucidarius* werd de visie op joden dus grimmiger; dit verschil in tijdsgeest zal mede verantwoordelijk zijn voor het verschil tussen de twee teksten.

Behalve over de joden heeft Honorius het in deze vraag, Lat I.122, over de heidenen (‘gentiles’). Met ‘gentiles’ bedoelt hij de Grieken en Romeinen: hij omschrijft ze als degenen die ervan overtuigd waren dat ze Jezus niet nodig hadden omdat ze alles al geleerd hadden van de filosofen. De bewerker heeft het echter niet over de filosofen van de heidenen maar over de afgod van de Saracenen.

Dit is niet de enige keer dat de bewerker heidenen vertaalt met Saracenen. Hij doet het ook in Mnl I.87, waarin de ‘gentes’ die Jezus volgens Lat I.178 nog altijd honen, vertaald zijn met ‘Sarasinen’. En hij doet het in Mnl I.76. De meester geeft hierin antwoord op de vraag waar Jezus na de kruisdood naartoe ging. Meerdere Latijnse vragen zijn hier samengevoegd, waaronder Lat I.158:

Wie hebben Hem gekruisigd?

Omdat Hij voor de joden en de heidenen [*gentibus*] wilde sterven, hebben de joden over zijn dood beraadslaagd en hebben de heidenen [*pagani*] Hem gekruisigd.

In het Middelnederlands:

Clerc, joden ende Sarasine
Daden Gode anden cruce pine.
Die joden gaven den valschen raet
Ende die heiden daden die daet.
(1950-1953)

Wanneer men Saracenen interpreteert als moslims, is de gedachte dat de Saracenen Jezus gekruisigd zouden hebben historisch uiteraard volkomen onzinnig. De bewerker houdt er desalniettemin aan vast. Hij meldt hetzelfde in Mnl III.30, naar Lat III.65. In het *Elucidarium* zegt de magister dat de heidenen en de joden (‘pagani et judaei’) die na Christus leefden, zonder oordeel direct naar de hel gaan. De bewerker maakt daar in Mnl III.30 van:

Derde geselschap, dats anschijn,
Sel sonder vonnesse verdoemt sijn.
Dat sullen wesen di sonder wet
Waren ende in sonden besmet,
Gelijke joden en Sarasine,
Die onsen Here daden pine
Doe Hi tsinre passiën ginc,
Ende Hem niet en helden over coninc

⁶⁷ Cohen 1982 (m.n. 242-264); Grayzel 1933; zie voor een kort overzicht Harper 1998, 139-142.

Ende niet gelofden an sine gebode
Ende aenbeden haer afgode.
Op desen sal geen vonnesse gaen,
So ons Scrifture doet verstaen.
(5836-5847)

De ‘pagani’ zijn ook hier Saracenen geworden, en de bewerker beklemtoont vervolgens dat de joden en Saracenen de Heer gekruisigd hebben. En net als in Mnl I.62 beweert de bewerker dat Saracenen afgoden aanbidden.

‘Saracenen’ is echter niet alleen de aanduiding voor islamieten. In het *MNW* wordt ‘Sarasijs’ verklaard als ‘algemeene naam voor de *Mohammedanen* of *Heidenen*, ook voor alle ongeloovigen’.⁶⁸ De mensheid kan in middeleeuwse ogen dus verdeeld worden in christenen, joden en heidenen, waarbij die laatste term een verzamelnaam is voor iedereen die noch christen noch jood is. Zowel klassieke heidenen als contemporaine moslims vallen onder dat begrip.⁶⁹ De dichter van de *Vers-Lucidarius* is dan ook niet de enige in de Nederlanden die ‘pagani’ en ‘gentiles’ vertaalt met Saracenen. Jacob van Maerlant doet hetzelfde in de *Spiegel historiael*. Waar zijn bron Geoffrey of Monmouth het bij de laatste veldslag van koning Artur heeft over:

Erant autem omnes numero quasi octoginta milia, tam Paganorum tam Christianorum

vertaalt Maerlant dat met:

Beede Sassen ende Poytevine
Dat waren meest al Sarrasine
(*SpH* III, vi, 30, 35-36)

Editeurs De Vries en Verwijs lichten deze verzen als volgt in een voetnoot toe: ‘Met *Sarrasine* in vs. 36 worden in ’t algemeen *heidenen* bedoeld.’⁷⁰

Moslims en heidenen hebben in de middeleeuwse visie niet alleen de benaming ‘Saracenen’ gemeen. Men schrijft dikwijls ook eigenschappen van heidense religies toe aan de islam en meent dan dat de islam een polytheïstisch geloof zou zijn waarbij Mohammed de oppergod van het pantheon is.⁷¹ Een voorbeeld daarvan is Mnl I.67, waarin de gedachte wordt geëxpliciteerd dat Mohammed voor de Saracenen een godheid zou zijn. Honorius heeft het deze keer niet over ‘gentiles’, maar over mannen ‘qui Dominum recusarunt’, de Heer niet erkenden (Lat I.133). De Middelnederlandse vraag vat drie Latijnse vragen samen (Lat I.132, I.133 en I.134) over de wonderen die plaatsvonden toen Jezus werd geboren. Een van die wonderen, zo zet Lat I.133 uiteen,

⁶⁸ *MNW* VII, 161.

⁶⁹ Er is in de vakliteratuur dikwijls gewezen op deze gelijkstelling van heidenen en moslims. Zie Harper 1998, 78; Naumann 1925, 82-85; Jones 1942, 204; Stein 1968, 70; Flori 1992, 245-246 en Bunte 1989, 485-486. In de woorden van Daniel 1984, 131: ‘The consistent use of the word ‘pagan’ for Saracens (...). Its attraction may have been a sort of historical congruity in the minds of the poets [of chansons de geste], and many people, not only our poets, thought that Muslims in some special way enjoyed a direct continuity with the pagans of the ancient world. If there was no other point of resemblance, they did inherit the position of chief non-Christian community known to Christians’.

⁷⁰ Ed. De Vries en Verwijs 1863, dl. 2, p. 387, noot 6, aldaar ook het citaat uit Geoffrey of Monmouth.

⁷¹ Zie daarover m.n. Flori 1992. Zie ook Naumann 1925, 83; Jones 1942, 20; Stein 1968, 43-44. Voor een nuancering van de gedachte dat iedereen de islam voor een polytheïstisch geloof hield: Daniel 1960, 309-313 en Daniel 1984, 121 e.v.

was dat dertigduizend mensen die weigerden in Christus te geloven, op één dag omkwamen. De bewerker maakt daarvan:

Die seste was dat hem te gader helden
Dertich manne met gewelden,
Die welke niet wilden geloven,
Dat Hi Here was van hier boven,
Ende riepen genade an haren Mamet,⁷²
Ende hilden hem an duvels wet.
(1725-1730)

Met de misvatting dat moslims tot Mohammed bidden, betoont de bewerker zich wederom kind van zijn tijd. Ook de gedachte dat Saracenen in feite duivelaanbidders zijn, uitgedrukt in het laatste geciteerde vers: ‘En zij hielden zich aan de wet van de duivel’, komt in de Middeleeuwen veel vaker voor.⁷³

Als gevraagd wordt of moord geen zonde is, zegt de magister in Lat II.5 dat er gevallen zijn waarin moord niet slecht is, zoals David die Goliath doodde of Judit die Holofernes onthoofdde. De bewerker voegt daar echter iets aan toe (Mnl II.3):

Of die Sarrasine over mere
Doet slaen om onsen Here,
In deser wijs doen si vrome,
Bede ter zielen enten lichame.
Maer die kersten sielen slaen doot,
Die doen hoeft sonde groot.
(2466-2471)

Het is een hoofdzonde om christenen te doden, maar wie een Saraceen doodslaat, doet volgens de *Vers-Lucidarius* een goede daad. De kruistochtgedachte blijkt nog springlevend.⁷⁴

Conclusie

Voor de Middelnederlandse dichter staat niet langer alleen het aanbieden van theologische informatie centraal. Hij wil zijn publiek ook waarschuwen voor de hel en vertellen wat het doen moet om die te vermijden. In zijn visie kán de mens de hel ook vermijden. Honorius verwoordt de theorie dat de mens geen invloed kan uitoefenen op zijn lot: al voor zijn geboorte is bepaald of hij naar hemel of hel zal gaan en alles wat hij doet, hetzij een weldaad, hetzij een zonde, ligt al van tevoren vast. Hij kan niet beter leven en niet erger zondigen dan waartoe hij gepredestineerd is. De meeste mensen komen in de hel en hebben dat verdiend omdat ze zondig zijn – en ze zijn zondig omdat dat zo is voorbestemd.

⁷² ‘Mamet’: een vorm van Mohammed (zie MNW IV, 1072).

⁷³ Jones 1942, 204 schrijft over het beeld van moslims in de chansons de geste: ‘They are the children of the author of all evil, the Devil; like their ancestor, they hate God and are constantly placing themselves under the protection of Satan’. Naumann 1925, 86 omschrijft het ‘typische Bild’ van de heiden als volgt: ‘Die Heiden sind unkeusch, beten ihren unreinen Abgötter an, sind die Kinder des Teufels, sind nebelfinstere Nacht, stiften Raub und Brand, zerstören die Kirchen, opfern die Christen ihren Abgöttern, sind übermütig, töricht, unselig, vermessen, eine verfluochete meintätige thiet, verworht, vertân, mordgierig, grimmig, prahlerisch’.

⁷⁴ In de tijd van de *Vers-Lucidarius* (rond 1300 of begin veertiende eeuw, zie voor de datering § 2.5) was de kruistochtideologie door decennia van slechte ervaringen afgezwakt, maar nog niet verdwenen. De val van Akko (1291) had de emoties hoog doen oplaaien. Men denke bijvoorbeeld aan Maerlants *Van den lande van oversee*. Zie Harper 1998, 86-94.

De Middelnederlandse dichter vertelt een heel ander verhaal: de mens is zelf verantwoordelijk voor zijn gedrag en daarmee voor zijn zielenheil, ook al is hij uiteraard afhankelijk van Gods genade en van Jezus' kruisdood. En omdat de mens hemel en hel zelf kan verdienen, moet hij aangespoord worden om het goede te doen en het slechte te vermijden. De Middelnederlandse bewerker roept hem daartoe onvermoeibaar op, met talloze kleine aanmaningen, met uitgebreidere uitleg van wat goed gedrag is, met voortdurende waarschuwingen voor de hel en met telkens terugkerende verwijzingen naar het belang van de biecht (sinds het vierde Lateraans concilie immers verplicht voor leken) en naar het offer dat Jezus voor ons zielenheil gebracht heeft. Complexe theologische verhandelingen passen niet in zijn opzet. Te moeilijke passages in het *Elucidarium* slaat hij dan ook over of vereenvoudigt hij. Het eindresultaat is een tekst die in opzet en in grote lijnen sterk op het *Elucidarium* lijkt, maar in wezen geheel anders is. Honorius schreef een intellectuele tekst waarmee kennis en begrip van tientallen theologische onderwerpen van schepping tot einde der tijden overgebracht worden. Zijn werk beschrijft de hemel uitgebreid, maar maakt ook duidelijk dat bijna niemand in die hemel terecht kan komen. De Middelnederlandse dichter schreef op basis van Honorius' werk een moraliserende tekst waarin vrijwel elk onderwerp uitkomt bij dezelfde boodschap: o mens, draag toch alsjeblieft zorg voor je zielenheil! Uit die boodschap spreekt een sterke verbondenheid met de lezer en een bezorgdheid om diens lot. Het intellectuele *Elucidarium* heeft in de volkstaal een emotionele lading meegekregen.

2.3 Andere bronnen

Met een duidelijk doel voor ogen vormde de Middelnederlandse dichter het *Elucidarium* om tot zijn *Vers-Lucidarius*. Op plaatsen waar het *Elucidarium* in zijn ogen niet aansloot bij zijn doelstelling, paste hij de tekst aan door stukken te schrappen, toe te voegen of anderszins te wijzigen. In sommige gevallen maakte hij daarbij gebruik van andere teksten.

Maerlants Rijmbijbel

In het eerste boek neemt de bewerker een aantal malen zijn toevlucht tot de *Rijmbijbel* van Jacob van Maerlant. Hij begint daarmee bij een vraag over de schepping (Mnl I.18) en doet dat opnieuw bij een reeks vragen over Adam en Eva en het paradijs (Mnl I.41-I.52).⁷⁵

Honorius biedt in het eerste boek een relatief complexe beschrijving van de schepping. Hij verdeelt daarin de zes scheppingsdagen in twee maal drie. In de eerste drie dagen maakte God de elementen, in de tweede de dingen onder de elementen. Op de eerste dag maakte God het geestelijke licht en alle geestelijke schepselen, op de tweede dag het hemelgewelf dat de geestelijke en lichamelijke schepselen van elkaar scheidt en op de derde dag de zee en het land. In de tweede helft van de schepping maakte Hij vervolgens op de eerste dag zon, maan en sterren ofwel de dag van de tijdelijkheid ('dies temporalitatis'). Op de tweede dag maakte Hij de vogels en de vissen in het water, dat het middelste element is. En op de derde dag maakte Hij de dieren en de mens uit aarde, het laatste element (Lat I.20).

De bewerker die, zoals we gezien hebben (§ 2.2), moeilijke stukken weglaat of vereenvoudigt, vervangt deze beschrijving door een andere. In de *Rijmbijbel* van Jacob van Maerlant vindt hij een scheppingsverhaal dat eenvoudiger en overzichtelijker is. Daarin wordt per dag verteld wat er gebeurde. Aan dat mooie berijmde scheppingsverhaal kleeft voor de bewerker één bezwaar: Maerlant besteedt meer dan driehonderd versregels aan het onderwerp, waarmee het antwoord in de *Vers-Lucidarius* onevenredig lang zou worden.⁷⁶ De bewerker reduceert dat aantal fors, tot ongeveer tachtig, door zeer selectief verzen over te nemen.

De Latijnse vraag (Lat I.20) is vertaald als Mnl I.18: 'Bericht mi meester, des ic micke, maect God die werelt tenen stucke?' Het antwoord begint met een mededeling die de bewerker heeft overgenomen uit het *Elucidarium*: God maakte de schepping in één keer, maar verdeelde het werk over zes dagen. Daarna begint hij te vertellen over het werk van de schepping. 'Van niet maect God int beghin die hemel ende inghelen daer in', steekt hij van wal. Deze versregels neemt hij over van de regels 125-126 uit de *Rijmbijbel* (voortaan aangeduid met de letters RB). De volgende logische stap is het om nu over de aarde te vertellen. Daarvoor moet hij iets omhoog in zijn brontekst, naar de verzen RB 105-106, die hij overneemt als: 'Oec maecte Hi aertrike mede, verstaen wi al hier ter stede'. Dan vertelt hij over de eerste scheppingsdag. Hij neemt het begin daarvan in de *Rijmbijbel*, vs. RB 139-140, over als 'Dit maecti al mit sinen woerde, en licht als ic bescreven hoerde'. Hij slaat een paar regels over (RB 141-148) en schrijft dan versregels over die uiteenzetten dat God

⁷⁵ De meeste van de ontleningen aan de *Rijmbijbel* zijn gesignaleerd door Schreiber 1944, 11-23 en door Muusers 1988, 39-41 (zij baseert zich voor de *Rijmbijbel* op de editie van David 1858-1859 en voor de *Vers-Lucidarius* op de editie van Blommaert. Haar versnummering wijkt daardoor bij beide teksten af van die in deze studie).

⁷⁶ Immers, in het eerste boek zijn de vragen gemiddeld slechts 26 verzen lang (zie § 2.1, 'De *Vers-Lucidarius* in vogelvlucht').

het licht van de duisternis scheidde en dat daarmee tevens bedoeld wordt, dat de engelen en gevallen engelen van elkaar gescheiden werden (RB 149-156). De beschrijving van de tweede dag vangt aan met de twee verzen waarmee ook de *Rijmbijbel* de tweede dag inleidt: ‘Des anderen dages, dus ist bekint, maecte God dat firmament’ (naar RB 167-168), direct gevolgd door nagenoeg de laatste verzen over de tweede dag (RB 184 en 186). Hij schrijft de gehele passage over de derde dag over (RB 189-208) en neemt ook de aansluitende eerste verzen van de vierde dag op in zijn tekst (RB 209-212). Als Jacob van Maerlant uitgebreid gaat vertellen over zon, maan en sterren, slaat de bewerker een stuk over om bij het begin van de vijfde dag de draad weer op te pakken (RB 267-272). Daarna neemt hij het begin van de beschrijving van de zesde dag over (RB 281-288). Aangezien hierin alleen de schepping van dieren aan de orde komt, gaat de bewerker verder met de passage in de *Rijmbijbel* over de schepping van de mens (RB 313-326). Het resultaat van deze werkwijze is de volgende passage, afgedrukt naast de overeenkomstige verzen in de *Rijmbijbel*:⁷⁷

Vers-Lucidarius 354a-434

Clerc, die Here die niene verstarf,
makede al teere waerf
Beide hemel ende firmament
Ende al datter loept omtrent.
Maer hi visierde in sticken,
In vi dagen, mogen wi micken.
Van niet maect God int beghin
Die hemel ende inghelen daer in.

Oec maecte Hi aertrike mede,
Verstaen wi al hier ter stede.

Dit maecti al mit sinen woerde,
En licht, als ic bescreven hoerde.

Doe sach God, dat licht was goet,
Ende versciet mitter spoet
Tlicht vander deemsterhede.
Ende hier verstaen wi ter stede
Dat Lucifer mit sire scaren
Versceden wort al openbare,
Mits hare hoverdigen sonden,
Van dien ingelen tien stonden.

¶ Des anderen dages, dus ist bekint,
Maecte God dat firmament,
Ende allen die planeten mede
Visierde Hi hi ter stede.
Ende het is tfirmament genant

Omdat dect der werelt rant.

¶ Den derden dach lesen wi van Gode
Dat Hi maecte mit sinen gebode
Twater en verzamde in i covent.
Dat is onder tfirmament,

Rijmbijbel

RB 125: Van nieute maecte God int beghin

RB 126: den emel ende die inghele der in

RB 105: ende Hi maecte die erde mede.

RB 106: Wi verstaen al hier ter stede.

RB 139: Doe maecte God met sinen worde

RB 140: dat lecht, alse hict bescreven hoerde.

RB 149: Doe sach Got, dat lecht was goet,

Ende versciet daer metter spoet

dat lecht van der deemsterhede.

Al hier verstaen wi tesar stede

dat Lucifer ende sine scare

versceden worden openbare,

omme hare overdeghe sonden

RB 156: van den inghelen die vulstonden

RB 167: Des ander daghes, dus eist bekent,

RB 168: Maecte God dat firmament.

RB 184: Dit firmament hevet Hi ghenoeemt,

Spreket die boec, hemel bi namen,

Omme dat beaect al te samen

Ende verhemelt die weerelt al,

Water, vier, berch ende dal.

Den derdendaghe leese wi van Gode

dat Hi met sinen ghebode

dwater versaemde in een covent.

Dat es onder tfirmament,

⁷⁷ De tekst uit de *Rijmbijbel* wordt geciteerd naar de editie Gysseling 1983, waarbij ik moderne interpunctie heb aangebracht en het gebruik van u/v en i/j heb genormaliseerd.

Daer haer die droecheit openbaerde;
Heten wi bi namen aerde.
Ende des waters verzameninghe,
Al daer si te gader ghingen,
Heet Hi bi namen die zee.
Daer toe dede Hi noch mee,
Want Hi sach al dat was goet,
Sprac Hi aldus, des sijt vroet:
'Ic wille der werelt geven cruut
Ende doenre groenheit comen uut;

Ende daer toe menigerhande vrucht,
Die bescinen sal die lucht.'
Al dat Hi seide was ghedaen.
Na sinen wille mostet alle gaen.
¶ Ten vierden daghe, also ic wane,
Maecti sonne ende mane
Ende sterren, die Hi omtrent
Geset hevet an tfirmament.

¶ Ten vijften daghe visierde onse Here
Water, locht mit groter eren.
Der lucht gaf Hi dat vlieghen conde,
Ende dat swam ghinc te gronde.
Visschen, voghelen, dats waer,
Waeren oec ghemaect daer.

¶ Ten sesten daghe sprac Gods woert,
Dat beesten soudén comen voert.
Hi wiste wel dat wesen soude,
Dat die mensche die vander moude
Gemaect soude sijn, soudén vallen;⁷⁸
Nochtan ontfermes hem met allen,

Ende wilde die mensche beesten geven
Om te verlichten sijn zwaer leven.

Daer na sprac God: 'Maken wi den man!'
Nu merke ende verstae die can:
Te wien sprac God: 'Maken wie'?
Der personen soe sijn drie.
Daer na sprac die Drivoldicheit gemene.
Dan is den mensche niet ere cleene,
Datten God maecte bi vorrade.
Al maecte Hi bi sire genade
Alle die ander creaturen,
Hi en sprac niet thare naturen,
Also Hi ten mensche dede.
Ende oec was hi gemaect mede
Na der zielen na Gods beelde;
Dats den mensche grote weelde.
O mensche, nu pens ter vaerde,
Om Hem die u maecte soe waerde,
Dattu niet verboerts sijn rike
Om die genuechte van aertrike!

dat hare die droecheit openbaerde.
Die droecheit noemde God doe harde.
Ende des waters versaminghen,
daer sij alle te samene ghinghen,
dat hiet Hi bi namen zee.
Ende daer naer so maecte Hi mee.
God besach dat het was goet,
ende Hi seide metter spoet:
'Hic wille di gheven cruut
ende hare groeneit comme ut,
daer af comen moeghe saet
ende datter gheboemte up staet
dat appelle draghe na siere maniere
ende vrucht oec meneghertiere.'

Al dat Hi seide was vuldaen,
want sijn wille moeste vulgaen.
Den vierdendaghe macte der ane
onse Here sonne ende mane,
ende die sterren die Hi ghesent
RB 212: ende gheseet heft int firmament.

RB 267 Des v daghes versierde God ons Here
wende, lucht, met groeter ere.
Der lucht gaf Hi dat vlieghen conde,
ende dat svennende ghinc ten gronde.
Vissche en voghele, dat es waer,
RB 272: maecte Hi beede van watre daer.

RB 281: Den sesten daghe versierde God
De erde ende hiet na sijn ghebod
dat soe beesten brochte voerd.
Hi wiste wel, merct ende hoert,
dat de mensche vallen soude,

maer doer sine dueghet so woude
Hi den mensche beesten gheven
RB 288: omme te verlichtene dat sware leeven.

RB 313: Doe sprac God: 'Make wi den man!'
Nu merct ende verstaet hier an:
tote wien seide Hi: 'Maken wie'?
Der persone so sijn drie.
De Drievoudecheit spreckt ghemeene.
Dits den mensche ene here niet cleene,
dattene God makede met voerrade.
Al maecti met sijre ghenade
al de andre creaturen,
Hine sprac niet van hare naturen,
alse Hi tote des menschen dede.
Nochtan was hi ghemaket mede
Na der zielen des Gods ghebelde.
RB 326: Dit was den mensche groete welde.

⁷⁸ 'soude vallen': in het handschrift staat 'sonder vallen'.

De bewerker geeft bij de tweede dag een onduidelijke etymologie van het woord ‘firmament’: het heet firmament omdat het de rand van de wereld bedekt (377-378). Hij heeft deze etymologie overgenomen uit de *Rijmbijbel*, maar daarvan heeft hij te veel weggelaten. In de *Rijmbijbel* is de mededeling namelijk wèl begrijpelijk: God heeft het firmament ook ‘hemel’ genoemd, omdat het alles bedekt en ‘verhemelt’ (van een plafond voorziet) (RB 184-187). Ook in deze passage grijpt de bewerker zijn kans om het publiek aan te sporen tot goed gedrag: aan het slot voegt hij vier vermanende regels toe.

Een stuk verder in het eerste boek maakt de bewerker opnieuw gebruik van Maerlants *Rijmbijbel*. Hij gebruikt die tekst bij vragen over het paradijs. Kennelijk is het *Elucidarium* op dit punt in zijn ogen onvolledig. Het *Elucidarium* vertelt over de geneeskrachtige bomen die in het paradijs groeien; over het paradijs zelf wordt weinig meer gezegd dan dat het een ‘locus amoenissimus in oriente’, een zeer lieflijke plaats in het oosten, is (Lat I.69). Maerlant vertelt in zijn *Rijmbijbel* aanmerkelijk meer. Daarom noteert de bewerker een geheel nieuwe vraag: ‘Lieve meester, maect mi wijs, wanneer God maecte tparadijs’ (Mnl I.41). Het antwoord hierop, over de schepping van het paradijs op de derde dag, is vrijwel woordelijk overgeschreven uit de *Rijmbijbel*. De bewerker onderbreekt die passage door halverwege zes eigen verzen toe te voegen, die benadrukken dat alleen het offer van Christus de zonden van de wereld kan wegwassen.⁷⁹ De bomen in het paradijs komen in de volgende vraag aan bod, ‘Of God in tparadijs plante bome’ (Mnl I.42). Ook voor deze kwestie vindt de Middelnederlandse dichter de informatie in het *Elucidarium* blijkbaar niet voldoende. Hij schrijft eerst een stuk over uit de *Rijmbijbel*, over de boom des levens en de boom van de kennis van goed en kwaad. Dan volgen acht verzen op basis van het *Elucidarium*, waarin hij schrijft dat er ook een boom staat die ervoor zorgt dat je nooit meer honger zal hebben, en dat een andere boom voorkomt dat je ooit nog moe zult zijn. Hierna gaat hij, nog steeds in Mnl I.42, verder met overschrijven uit de *Rijmbijbel* en vertelt hij over de vier paradijsrivieren. Dit onderwerp wordt niet besproken in het *Elucidarium*.⁸⁰

Hiermee is de beschrijving van het paradijs afgerond. Voor informatie over Adam en Eva zou de bewerker in principe genoeg kunnen hebben aan de gegevens in het *Elucidarium*. Daarin is te lezen dat Adam geschapen en begraven is te Hebron en na zijn schepping in het paradijs werd geplaatst (Lat I.68) en dat Eva geschapen is in het paradijs, uit de zijde van Adam toen hij sliep, opdat zij één vlees en één geest zouden zijn (Lat I.70 en I.71). Toch schrijft de bewerker ook hier over uit de *Rijmbijbel*. De verzen die hij overschrijft, vertellen – met een enkele toevoeging – hetzelfde als het *Elucidarium*.⁸¹ Het lijkt wel of de bewerker de *Rijmbijbel* nu niet zozeer gebruikt als aanvulling bij het *Elucidarium*, maar als manier om het zichzelf gemakkelijk te maken: waarom zelf versregels schrijven als Maerlant alles zo mooi verwoord heeft? Hij pent evenwel niet slaafs over. Waar het *Elucidarium* iets vertelt wat Maerlant niet noemt, voegt hij zelf enkele verzen toe.⁸² Zo zijn Mnl I.43 over de

⁷⁹ Mnl I.41 gaat zodoende als volgt terug op de *Rijmbijbel*: vs. 876-887 = RB 455-466; vs. 888-893 = eigen toevoeging; vs. 894-899 = RB 467-472.

⁸⁰ Mnl I.42: vs. 904-923 = RB 473-490; vs. 924-931 = Lat I.69; vs. 932-945 = RB 491-508.

⁸¹ Niet in het *Elucidarium* maar wel in de *Rijmbijbel*: schepping te Damas (vs. 949 = RB 786), reden van verplaatsing Adam naar het paradijs (vs. 960-973 = RB 509-526), naamgeving van Eva (vs. 986-993 = RB 561-568).

⁸² Niet in de *Rijmbijbel* maar wel in het *Elucidarium*: schepping van Adam te Hebron (vs. 952-953), reden dat Eva uit Adams rib gemaakt is (vs. 994-1001).

schepping van Adam en Mnl I.44 over die van Eva beide een vervlechting van versregels van Maerlant met eigen verzen op basis van het *Elucidarium*.⁸³

De bewerker gebruikt Maerlants *Rijmbijbel*, kort samengevat, op twee manieren: hij vult zijn informatie uit het *Elucidarium* ermee aan en hij gebruikt Maerlants versregels om uit te drukken wat Honorius al schrijft, zonder dat de bewerker daarvoor zelf hoeft te dichten. Voor nog drie vragen rondom het thema Adam en Eva ontleent hij versregels aan de *Rijmbijbel*. Hij gaat daarbij op dezelfde manier te werk. Hij voegt een nieuwe vraag toe ten opzichte van het *Elucidarium* ‘Gaf hem enige cleideren God, als si braken zijn ghebod?’ (Mnl I.49). Het antwoord gaat over de symboliek van de kleding waarmee Adam en Eva hun naaktheid bedekten, overgeschreven uit de *Rijmbijbel* en aan het slot op basis van het *Elucidarium* aangevuld met de mededeling dat Adam en Eva zeven uur in het paradijs verbleven.⁸⁴ In Mnl I.51 vraagt de leerling in navolging van Lat I.91 waarom Adam en Eva zo kort in het paradijs bleven. De bewerker plakt aan het antwoord Lat I.92 vast, over de cherubijn met het vlammeende zwaard die de toegang tot het paradijs belet. Die informatie staat niet alleen in het *Elucidarium*, maar ook in de *Rijmbijbel*. De bewerker gebruikt Maerlants versregels.⁸⁵ Op dezelfde wijze is Mnl I.52 een combinatie van het *Elucidarium* (Lat I.93) en de *Rijmbijbel*. De vraag gaat over Adams leven na het paradijs.⁸⁶

Nauwkeurig componeert de Middelnederlandse dichter op die manier een zo volledig mogelijk verhaal over Adam en Eva in het paradijs, met gegevens uit de *Rijmbijbel* en het werk van Honorius. Hij kiest uit de *Rijmbijbel* wat hij gebruiken kan en vervlecht die geleende verzen met eigen versregels op basis van het *Elucidarium*. Maar hij verliest zich niet in Maerlants tekst. Na Mnl I.52 slaat hij de *Rijmbijbel* dicht om zich weer uitsluitend op zijn primaire bron te concentreren. Hij rondt de vragen over Adam en Eva af door Lat I.94-I.101, over de kern van de zondeval, te bewerken tot Mnl I.53, I.54 en I.55. Daarna gaat het over het probleem van de verlossing. Voorlopig is de bewerker weer tevreden met wat Honorius hem biedt.

Maerlants Spiegel historiael

In de loop van het tweede en aan het begin van het derde boek voegt de bewerker vijf exempelen in. Dat doet hij voor het eerst bij de bewerking van Lat II.62 in Mnl II.34. Hierin zet de meester uiteen dat kleine kinderen zonder oordeel in het hemelrijk zullen worden opgenomen, maar dat kinderen van vijf jaar en ouder rekenschap moeten afleggen voor hun daden. De bewerker voegt aan zijn bewerking van het Latijnse antwoord een verhaaltje toe over een vijfjarig kind dat begon te vloeken zodra het ergens boos over was. Toen dat weer een keer gebeurde, nam de duivel het mee naar de hel. Dit exemplen laat zich herleiden tot de *Dialogi* van Gregorius de Grote, waaruit Vincentius van Beauvais het in de dertiende eeuw overnam in zijn *Speculum historiale*.⁸⁷ Hetzelfde exemplen is vervolgens opgenomen in de Middelnederlandse bewerking daarvan, de *Spiegel historiael* van Jacob van Maerlant. Het verhaal zoals

⁸³ Mnl I.43: vs. 949 = RB 786; vs. 952-953 = Lat I.68; vs. 954-959 = RB 787-792; vs. 960-973 = RB 509-526. Mnl I.44: vs. 978-993 = RB 555-568; vs. 994-1001 = Lat I.71.

⁸⁴ Mnl I.49: vs. 1083-1094 = RB 753-758 en 765-766; vs. 1095-1098 = Lat I.90.

⁸⁵ Mnl I.51: vs. 1115-1128 = Lat I.91; vs. 1129-1139 = RB 793-796 en RB 803-808; vs. 1140-1147 = eigen toevoeging (strekking: dankzij Jezus' kruisdood is het paradijs weer toegankelijk).

⁸⁶ Mnl I.52: vs. 1154-1157 = RB 781-784; vs. 1158-1169 = RB 826-836; vs. 1178-1183 = RB 837-842; de overige versregels zijn gebaseerd op Lat I.93.

⁸⁷ Zie Tubach 1969. Het exemplen is te vinden in Gregorius *Dialogi* Liber IV, 19. De andere vier exempelen zijn ook alle terug te vinden in dat werk: Liber IV, 59 (Mnl II.74), 53 (Mnl II.76), 48 en 49 (Mnl III.2). Vertaling Bartelink en Van der Meer 2001, 273-274, 330, 322-323 resp. 317-318.

Maerlant het verwoordt, blijkt opvallende overeenkomsten te vertonen met dat in de *Vers-Lucidarius*:⁸⁸

***Vers-Lucidarius* 3348-3352**

Wat segdi van kindren die iaren iii
Of iiii sijn out? Berrichtes mie.
Verstant, clerc, ende wille gedogen:
Alle die niet spreken en mogen
(...)

***Vers-Lucidarius* 3372-3391:**

Dit willic u in een bispel
Bedieden ende proven wel:

Het was een man ende had i kint,

Dat met herten hadde gemint.
Om trint so wast v jaer out
Dat sire becochte sine scout.
Dat kint was van sulker sede,
Quam hem toe enich onvrede,
So sprac lachter ende onnere
Der mogenthede van onsen Here,
Dat alte sware te noemen es.
Des kints vader en rocht niet des
Ende liets hem gebruken al.
Daert af had zwaer misval!

Want daer tsat op swaders scoet
Ende hadde bliscap groot,

Quam die duvel; doe wast gevee
Ende brac hem den hals ontwee
Ende vordet mit hem ter hellen.

***Spiegel historiael* III Partie, boek 7, cap. 40, vs. 11-12⁸⁹**

Nochtan kindere, die spreken mogen,
Sijn vele diere niet toe dogen.
(...)

***SpH* 15-48:**

Want een man in dese stat
Van ons allen bekennet sat,
Omtrent III jaer es dat ghone,

Ende hi hadde eenen sone.
Omtrent V jaer hadde dat kint,
Dat haddi te sere ghemint.

Dat kint was van sulken zeden,
Quam hem ane iet onvreden,
So spraect lachter ende onnere
Der mogentheit van onsen Here,
Dat te zwaer te seggene es.
Die vader en achte niet des.

So dat hem anequam ziecheit groot
Dat kint ende tijdde der doot.
Die vader, seiden si diet saghen,
Hilt inden scoot ende begant clagen.
Dat kint sach ende verheeste
Met beweenden ogen quade geeste.
Omme te nemene algader.
Twee waerf riept: 'Hulpe, hulpe, vader!'
Ende keerde dansichte ins vaders scoot,
Van vreesen diet hadde so groot.
'Wat siestu?' sprac hi, 'lieve sone!'
Bevende antworde tgone:
'More,' seide het, 'hebbic ghesien,
Die mi henen willen tien.'
Ende te hant daer uptie stede
Lachteret Gods mogenthede,
Ende staerf, alst met rechte soude,
Omme dat onse Here togen woude,
Dat hi bi sire onhovescher talen
Den duvel dat kint liet halen,

⁸⁸ Van Dijk vermeldt in 1973 over de *Vers-Lucidarius* dat er 'enkele opvallende gelijkenissen met passages in Jacob van Maerlants *Rijmbijbel* en *Spiegel Historiael*' zijn (Van Dijk 1973, 285). Hij baseert zich daarbij op Schreiber 1944, 34 en 40-42.

⁸⁹ De tekst uit de *Spiegel historiael* wordt geciteerd uit de editie van De Vries en Verwijs 1863.

Dus gevielt als ic u telle.

Daert af die vader niet en scout
In sinen levende, alst was out.

De bewerker heeft dit exempel dus grotendeels overgeschreven uit de *Spiegel historiael*. Dit verhaal over een vijfjarig kind dat wordt afgerekend op zijn zonden sluit naadloos aan bij de inhoud van Lat II.62. Maar het is kennelijk in de ogen van de bewerker te lang. Details in het verhaal – het kind werd eerst ziek en zag Moren op zich afkomen – zijn weggelaten, de hoofdlijn is overgenomen.

Tegen het eind van het tweede boek komen zowel in het *Elucidarium* als in de *Vers-Lucidarius* de sacramenten aan de orde: wat baat het heilig oliesel (Lat II.94/Mnl II.66), wat baten biecht en penitentie (Lat II.95/Mnl II.67), in hoeverre is de doop van belang (Lat II.97-98/Mnl II.69-71), en hoe erg is het om onvoorbereid – dus zonder tijd te hebben voor biecht of zalving – te sterven (Lat II.101-102/Mnl II.72-73)? Temidden van de verhandelingen over doop, oliesel en biecht wil de bewerker blijkbaar ook iets zeggen over het belang van de mis. Hij kiest er daarom voor om een vraag toe te voegen, Mnl II.74: ‘Helpen die messen yet den levende in sijn verdriet?’ Dat kan hij moeiteloos doen doordat hij precies deze vraag behandeld ziet in de *Spiegel historiael*, en wel op een plaats vlakbij het al gebruikte verhaal over het vloekende kind. In hetzelfde zevende boek van partie III staat een exempel over een man die in een kerker vastgeketend was. Zijn vrouw bracht telkens op een vaste dag een offer voor hem. Toen hij weer vrijkwam, vertelde hij haar dat hij niet wist hoe het kwam dat hij was bevrijd (of, volgens de *Vers-Lucidarius*: dat hij telkens op een bepaalde dag niet geketend was). Daarop realiseerde zij zich dat zijn bevrijding veroorzaakt was door de missen die ze aan hem liet opdragen:

***Vers-Lucidarius* 4625-4646**

Meester, helpen die messen yet
Den levende in sijn verdriet?
Men heeft vonden te meniger stede
Dat messen ende ander bede
Den levenden heeft goet gedaen,
Als hi in node was bevaen.
Dat heeft men ondervonden wel.
Nu hore hier af i bispel.
Een man was van sinen vianden
In prisone mit zwaren banden.
Ende wet dat sijn wijf plach
Over hem tofferen op silken dach.
Als die man quam tsinen wive
Seide hi haer: ‘Doe ic was keitive
Gevaen, daer ic zwaerlike lach,
Soe was emmer sommige dach
Dat ic was onbonden ende vri,
Maer ic en weet die reden twi.’
Doe hi haer vertrac sine clage,
Doe pensede soe om die dage,
Also messen ende gebede
Met offerande over hem doen dede.

***Spiegel historiael* III Partie, boek 7, cap. 51,
vs. 1-12**

Oec heeftmen vernomen mede,
Dat die messe, zanc ende gebede
Den levenden hevet goet gedaen:

Want het was een man gevaen

Van vianden, daer sijn wijf af plach
Te offren up somegen dach.

Die wart ontslegghen ende al vri,
Nochtan en wisti niet waerbi.
Doe hi dit telde in sijn claghen,
Wart twijf geware van dien daghen,
Doe soe messe ende ghebede
Ende offerande voer hem dede.

Na Mnl II.74 volgt de bewerker zijn Latijnse bron: is het schadelijk voor de ziel wanneer men buiten het kerkhof begraven wordt (Lat II.103/Mnl II.75) en is de ziel er altijd mee geholpen dat het lichaam een graf krijgt in gewijde grond (Lat II.104/Mnl

II.76)? Die laatste vraag komt ook in de *Spiegel historiael* aan de orde. Maerlant vertelt daarin een exempel naar aanleiding van de kwestie ‘Hoe dat tkerchhof niet en helpt den quaden’.⁹⁰ Een bisschop genaamd Felix zei ooit dat hij een kuise non kende met een scherpe tong, die na haar dood in de kerk begraven werd. ’s Nachts kreeg de koster een visioen waarin haar lichaam uitgegraven werd, voor het altaar gezet en in twee stukken gesneden. De ene helft verbrandde direct, de andere helft bleef ongeschonden. De dag daarna zag men op de steen voor het altaar sporen van het vuur, alsof er een menselijk lichaam was verbrand. Dit exempel (zoals reeds kort aangehaald in § 2.2 ‘Concretisering’ hierboven) is bij uitstek geschikt voor de *Vers-Lucidarius* – het sluit zo precies aan bij de uit het *Elucidarium* overgenomen vraag dat het bij wijze van spreken lijkt alsof het ervoor geschreven is. De bewerker schrijft het verhaal dan ook vers voor vers over en maakt ook voor de inleidende verzen dankbaar gebruik van de *Spiegel historiael*.⁹¹

Met Mnl II.76 eindigt boek 2 in de *Vers-Lucidarius*. De volgende vraag, Mnl III.1, gaat terug op Lat III.1. De leerling wil weten wat er gebeurt met de ziel als men sterft. Het *Elucidarium* beperkt zich tot de zielen die naar de hemel gebracht worden, maar de *Vers-Lucidarius* vermeldt ook wat er gebeurt met de ongelukkigen die naar de hel moeten. Die toevoeging kan gezien worden als een van de vele waarin de bewerker extra nadruk wil leggen op de hel. Daarop volgt Mnl III.2, een toevoeging ten opzichte van het *Elucidarium*. Mnl III.2 bestaat uit twee exempelen. Het ene gaat over een heilige man die na zijn dood aan zijn leerlingen verscheen en vertelde hoe vriendelijk hij in het hiernamaals was ontvangen. Het andere gaat over een monnik genaamd Antonius, die de Schrift grondig bestudeerde op zoek naar woorden van berouw waarmee hij in de hemel hoopte te kunnen komen. ’s Nachts, na het bidden, kreeg hij in een visioen te horen dat het uur van zijn dood geslagen had. Hij vernam dat hij zijn zonden moest opbiechten, opdat ze hem vergeven zouden zijn. De volgende nacht stierf hij en werd hij naar de hemel gevoerd. Deze twee verhalen zijn overgenomen uit de derde partie van de *Spiegel historiael*, boek 7, hoofdstuk 47, waarin ze net als in de *Vers-Lucidarius* direct na elkaar opgeschreven zijn. De bewerker vindt ze blijkbaar zo geschikt dat hij er een nieuwe vraag voor opschrijft: ‘Bericht mi meester, op minne groot, hoe God die sine troest ter noot’ (Mnl III.2).⁹² Deze exempelen zijn een ondersteuning van de veelvuldige waarschuwingen en vermaningen. Ze maken duidelijk dat het uiteindelijk goed kan komen met de mensen die goed leven.

De vijf besproken exempelen zijn de enige die de bewerker overschrijft uit de *Spiegel historiael*. Die tekst bevat echter talloze verhalen die in de *Vers-Lucidarius* bepaald niet zouden misstaan. Maar de bewerker beperkt zich tot deze vijf. Dat was wellicht noodgedwongen: het is maar de vraag of hij een volledige *Spiegel historiael* tot zijn beschikking had. Vanwege de omvang van het werk – het telt inclusief de toegevoegde stukken van Lodewijk van Velthem en Philip Utenbroeke zo’n 189.000 verzen – werd de tekst in veel gevallen slechts gedeeltelijk afgeschreven.⁹³ Het is wat dat betreft opvallend dat de bewerker uitsluitend citeert uit het zevende boek van de

⁹⁰ SpH Partie III, boek 7, cap. 48, vs. 1-32.

⁹¹ Mnl II.76: vs. 4675-4678 = Lat II.104; vs. 4679-4682 = SpH 1-4 (van Partie III, boek 7, cap. 48); 4683-4698 = Lat II.104; 4699-4704 = Lat II.105; vs. 4705-4706 = eigen toevoeging; vs. 4707-4728 = SpH 11-32; vs. 4729-4734 = eigen toevoeging.

⁹² Mnl III.2: vs. 4760-4804 = SpH 1-44 (van Partie III, boek 7, cap. 47).

⁹³ Voor de omvang van de *Spiegel historiael* zie Biemans 1997, 28-30. Slechts gedeeltelijk kopiëren van het werk in Van Oostrom 1996, 383-384. Zie voor de overlevering van de *Spiegel historiael* Biemans 1997 (over al dan niet volledig kopiëren o.a. p. 96).

derde partie, en zelfs niet uit dat gehele zevende boek, maar slechts uit de latere hoofdstukken. Desalniettemin blijft het opmerkelijk dat de bewerker niet meer dan deze vijf exempelen heeft overgenomen. Wellicht wil hij, hier en bij zijn omgang met de *Rijmbijbel*, zich toch beperken. Het *Elucidarium* moet de belangrijkste bron voor hem blijven. Na deze exempelen laat de bewerker de *Spiegel historiael* voor wat hij is en concentreert hij zich in navolging van het *Elucidarium* op het lot van de mens na de dood – een onderwerp dat van zichzelf minstens zo sterk tot de verbeelding spreekt als een exemplen.

De Duitse Lucidarius

De Middelnederlandse dichter heeft naast deze twee werken van Jacob van Maerlant nog een tekst bij de hand die hij kan gebruiken als aanvulling, zo wordt duidelijk als we andere toevoegingen ten opzichte van het *Elucidarium* bekijken.

Na schepping en zondeval komen in het eerste boek van het *Elucidarium* en de *Vers-Lucidarius* allerlei vragen aan de orde over engelen en gevallen engelen. Honorius gaat het vervolgens hebben over het paradijs en Adam en Eva – onderwerpen waarvoor de Middelnederlandse bewerker te rade zal gaan bij de *Rijmbijbel* – maar de bewerker vindt misschien dat er iets ontbreekt. In de voorgaande vragen heeft hij het in navolging van het *Elucidarium* gehad over de schepping van hemel en aarde, de schepping van engelen en hun val, maar er is nog niets gezegd over het ontstaan van de hel. Ook verderop in de tekst zal er geen ruimte zijn om daarover te beginnen: op het paradijs volgt de zondeval en die leidt in de Latijnse tekst tot de kwestie van de verlossing, met als gevolg dat de tekst dan gaat over Jezus' leven en kruisdood. Nu hij bezig is met vertellen over de schepping, wil de bewerker blijkbaar ook iets kunnen zeggen over de schepping van de hel. Dat doet hij dan ook: in Mnl I.38 vertelt hij dat de hel geschapen werd op het moment dat Lucifer en de zijnen vielen. Aansluitend legt hij uit dat de hel gelegen is aan het uiteinde van de wereld en dat hij van boven smal en van onderen wijd is, maar dat niemand de omvang ervan weet behalve God. In Mnl I.39 zegt de meester dat hij de zeven namen van de hel zal noemen. Hij noemt er vervolgens zes: Lacus mortis, Stagnum ignis, Oblivionis terra, Tartarus, Jehenna en Herebus. Daarna vraagt de leerling in Mnl I.40 welk licht er scheen voordat er een zon was. Het antwoord luidt dat dat licht afkomstig was van de engelen en volgens 'sommige boeken' van een wolk.

Waar kan de bewerker deze informatie hebben gevonden? Ze staat niet in het *Elucidarium*. Het is niet ondenkbaar dat de bewerker naast het *Elucidarium* ook andere werken van Honorius Augustodunensis kent. Honorius heeft diverse gegevens over de hel opgeschreven in een korte paragraaf in zijn *Imago mundi*.⁹⁴ Hierin zet hij allereerst de etymologie van het woord 'inferno' uiteen (de hel is 'inferius', laag, gelegen) en legt hij uit dat de hel zich in het midden van de aarde bevindt, waarna hij over de vorm van de hel opmerkt dat deze 'inferius dilatatus superius coangustus' (van onderen verwijd, van boven vernauwd) is. Tot slot licht Honorius de elf namen van de hel toe: Lacus mortis, Stagnum ignis, Terra tenebrosa, Terra oblivionis, Tartarus, Gehenna, Erebus, Barathrum, Acheronta, Styx en Phlegeton. Al met al zijn er dus grote overeenkomsten met de *Vers-Lucidarius*: de zes namen die de Middelnederlandse bewerker noemt, zijn alle zes in dezelfde volgorde opgenomen in Honorius' tekst en ook bij Honorius is de hel van boven smal en van onderen wijd. Maar we missen in de *Imago mundi* elke vermelding van de schepping van de hel. Bovendien klopt de ligging van de hel 'in medio terrae' niet met de plaats 'inder

⁹⁴ Cap. XXXVII (Migne 1895, kolom 133). Of cap. 36 en 37 in de editie van Flint 1982b, 66-67.

werelt ende' volgens de *Vers-Lucidarius*. Met de *Imago mundi* van Honorius Augustodunensis zitten we weliswaar dicht bij de bron voor de vragen I.38-I.40, maar die tekst kan niet alle gegevens verschaft hebben.

De *Imago mundi* is – naast het *Elucidarium* – een van de belangrijkste bronnen voor de Duitse *Lucidarius*. De auteur van die tekst ontleent veel gegevens over de hel aan de *Imago mundi*.⁹⁵ Wanneer we de desbetreffende passage uit de Duitse *Lucidarius* nu naast de *Vers-Lucidarius* leggen, blijken de overeenkomsten tussen de twee teksten frappant te zijn.⁹⁶ In tegenstelling tot de *Imago mundi* vertelt de Duitse *Lucidarius* net als de Middelnederlandse allereerst wanneer de hel geschapen werd: bij de val van Lucifer.⁹⁷

Duits I.15 Wenne wart die Helle geschafen?

In der selben Wile, do der Sathanas dez gedathe, daz er sich wider Got sazte, do wart die Helle von Gotis gebote.

Wanneer was die helle gemaect,
Daer die menege bi ontraect?
Als Lucifer ende sine ghesellen
Inder hoverde vellen,
Waren si mit mitten godliken gebode
Gheworpen inder hellen node.
(802-807)

Daarop vertelt de Duitse *Lucidarius*, alweer net als de Middelnederlandse, dat de hel aan het uiteinde van de wereld te vinden is en ondraaglijk duister is:⁹⁸

Duits I.16 Wa ist die Helle?

Die Helle, die wir heisen die inner Helle, die ist an deme Ende der Erden unde ist an der Stete, dar vor Nebele noch vor Vinsterin nie dehein lebender Mensche bekom.

Die staet inder werelt ende,
Daer sijn si mit groten scende,
Inde deemsterheden daer geen man
Van vulen stancke gedueren can.
(808-811)

Net als in de *Imago mundi* wordt verteld over de vorm van de hel. Echter, zowel de Duitse als de Middelnederlandse *Lucidarius* voegen hieraan toe dat alleen God weet hoe wijd de hel is:

Duits I.17 Hat die Helle Grunt?

Die Helle ist obnan enge unde unden wit, daz der Wite nieman athe weiz wen Got eine. Den Grunt ervant nie dehein man. Wen die Büch sagent, daz manic Sele ewecliche dar in vallent unde doch den Grunt nie mer besüchent.

Oec willic dat ghijs seker sijt:
Si is boven nauwe ende beneden wijt.
Die wide en mach nieman weten
Dan God, diet al hevet gemeten.
(812-815)

⁹⁵ Sturlese 1992, 257-259.

⁹⁶ Schorbach 1894, 225-226. Nadere uitwerking bij Muusers 1988, 35-38.

⁹⁷ De Duitse *Lucidarius* wordt geciteerd uit de editie van Gottschall und Steer 1994, waarbij moderne interpunctie is aangebracht en het gebruik van u/v en i/j is genormaliseerd.

⁹⁸ Hier doet zich evenwel een probleem voor. De *Imago mundi* heeft het over 'igne et sulphure horridus', de Duitse *Lucidarius* heeft het over 'vor Nebele noch vor Vinsterin', maar de *Vers-Lucidarius* heeft een combinatie: duisternis (alleen in het Duits) en stank (alleen in het Latijn). Zeer waarschijnlijk is dit verschil veroorzaakt doordat de bewerker een handschrift gebruikte met daarin een op dit punt licht afwijkende versie van de Duitse tekst.

Hiermee eindigt Mnl I.38. In Mnl I.39 vertelt de bewerker vervolgens over de benamingen van de hel.

Duits I.18 Wi manigen namen het die helle?
Cehene.

Bericht mi meester, lieve geselle
Hoe menege pine is in de helle?⁹⁹
Clerc, van pinen ende van misquame,
So heeft die helle vii name
(816-819)

De Middelnederlandse *Lucidarius* zegt dat er zeven namen zijn maar noemt er niet meer dan zes. In de opsomming die volgt slaat hij vergeleken met de *Imago mundi* en de Duitse *Lucidarius* Terra tenebrosa, tussen Stagnum ignis en Terra oblivionis, over. In het Duits beginnen de mededelingen over Terra tenebrosa en over Terra oblivionis met dezelfde formule: ‘Sie heizet ouch Terra tenebrosa, daz ist die...’, en: ‘Sie heizet ouch Terra Oblivionis, daz ist die...’. De bewerker, of een kopiist, kan zich daardoor vergissen en per ongeluk de eerste van de twee overslaan. Hij wil dus de eerste zeven van de elf namen overnemen en kondigt dat aan, maar vergist zich en komt niet verder dan zes.

De Middelnederlandse bewerker doet in de toelichting op de namen diverse mededelingen die hij niet aan de *Imago mundi* maar wel aan de Duitse *Lucidarius* ontleend kan hebben. Dat gebeurt al bij de eerste naam, Lacus mortis:

Duits I.19 Die solt du mir sagin unde waz si betûten.
Si heizet an der Schrift Lacus Mortis, daz ist ein Se dez Dodez. Wen die Selen, die in die selben Helle koment, die koment niemer daruz.

Men seit dat een helle is
In Latine geheten Lacus mortis,
Dat bediet ene zee der doot.
Die ziele die coemt in dier noot,
En heeft nemmermere genade.
Wat saken men over hare dade,
So blijft ewelike in de stede.
(820-826)

De *Imago mundi* verklaart deze naam vanuit het gegeven dat de zielen in de Lacus mortis waarlijk sterven (‘veraciter moriuntur’). Het Duits en het Middelnederlands daarentegen melden dat de zielen nooit meer weg kunnen uit deze plaats. Bij de volgende naam, Stagnum ignis, schrijft Honorius dat de zielen hier ondergaan zoals een steen ondergaat in de zee. Maar zowel het Duits als het Middelnederlands trekken een vergelijking met een steen in de zee die nooit meer droog wordt:

Sie heizet ouch Stagnum Ignis, daz ist ein Se dez Fúres. Wen alse der Stein an dez Meres Grunde niemer truken wirt, also erkolent die Selen niemer, die dar in koment.

Scagnum ignus hiet si mede,
Dat bediet een pine van viere,
Want soe is van sulker maniere:
Also heeft die steen die leet inde zee
Der droge en waert nemmermee,

⁹⁹ De vraag ‘Hoe menige pine is in de helle?’ sluit goedbeschouwd niet aan bij het antwoord over de namen van de hel. Waarom de bewerker de vraag zo heeft geformuleerd, is onduidelijk. Misschien is de reden erachter dat hij bij elke naam iets vertelt over de kwelling waar die naam van afgeleid is.

Twater blijft emmer boven,
 Also eest bider zielen verscoven,
 Die eewelike sonder inde moet
 Bernen in de helsche gloet,
 Ende altoes coude ende hitten bevoelen,
 Sonder lavenesse ende sonder coelen
 Te hebben nemmermeer daerna.
 (827-838)

De derde naam, Terra tenebrosa, ontbreekt als gezegd in het Middelnederlands. De toelichting bij de drie namen die in het Duits daarop volgen, Terra oblivionis, Tartarus en Gehenna, wijkt in het Duits en het Middelnederlands niet wezenlijk af van die in de *Imago mundi*.¹⁰⁰

Vervolgens gaat de Duitse tekst net als de Latijnse verder met Baratrum, Stix, Acheronta en Flegeton (waarbij in het Duits de volgorde van Stix en Acheronta is omgedraaid). De Middelnederlandse tekst beperkt zich echter tot de eerste zes namen. Al met al zijn de overeenkomsten tussen de *Vers-Lucidarius* en de Duitse *Lucidarius* hier aanmerkelijk groter dan die tussen de *Vers-Lucidarius* en de *Imago mundi*. De bewerker heeft zijn gegevens over de hel dus niet overgenomen uit de *Imago mundi* van Honorius, maar uit een Duitse tekst waar de *Imago mundi* bron voor was.

Dat de bewerker inderdaad deze Duitse bron heeft gebruikt, blijkt ook uit de volgende vraag (Mnl I.40). Deze vraag ontbreekt in het *Elucidarium*. De gegevens zijn opnieuw terug te vinden in de Duitse *Lucidarius*:

Duits I.29 Waz Liehtes waz, e die Sunne schein?
 Sumeliche Bûch sprechent, die Welt were alle erlûhtet von dem Liehte, daz von den Engelen schein.
 Sumeliche Bûch sprechent, min Trehtin hete geschaffen ein vil liehtes Wolken, da von die Welt erlûhtet were.

Meester, soudi berechten connen,
 Wat liechte was eer quam die zonne?
 Clerc, verstant mine tale,
 Ic sal di berechten wale.
 Licht quam eerst vanden claren
 Steden der inghelen in waren.
 Maer somme boken die liën mede
 Ende seggen dat God wesen dede
 Ende wolken licht hem verbaerde,
 Daer die werelt mede verclaerde,
 Tot dien datter sonnen claerhede
 Die werelt verlichte in elken stede.
 (864-875)

Voordat er een zon was, werd de aarde verlicht door engelen, maar volgens sommige boeken door een wolk. Getrouw neemt de bewerker deze gegevens over uit de Duitse tekst.¹⁰¹

¹⁰⁰ Er zijn slechts twee verschillen. De toelichting bij Gehenna is in het Duits dezelfde als in het Latijn (ons vuur is slechts een schaduw van dat vuur), maar de Middelnederlandse bewerker schrijft iets anders (wie in dat vuur komt, vindt nooit meer verkoeling). In het Middelnederlands is hier bovendien de volgorde veranderd: waar het Latijn én het Duits de volgorde Tartarus – Gehenna – Erebus hebben, schrijft de bewerker Tartarus – Erebus – Gehenna.

¹⁰¹ In theorie kan een dergelijke overeenkomst veroorzaakt zijn door een gemeenschappelijke bron. Was dat bij de eerdere voorbeelden, afkomstig uit de *Imago mundi*, wellicht nog denkbaar, hier is dat zeer onwaarschijnlijk: de Duitse auteur heeft zijn informatie ontleend aan meerdere bronnen (zie Hamm 2002a, 105-106).

Ook in twee passages die teruggaan op het *Elucidarium*, beide in het eerste boek, vinden we invloeden van die Duitse tekst terug. Dit is het geval in de allereerste vraag van de *Vers-Lucidarius*: wat moeten wij over God geloven? De vraag is een bewerking van Lat I.2. Maar daar voegt de bewerker twee dingen aan toe: dat hij zich in zijn antwoord zal beperken tot hetgeen *leken* mogen weten – het *Elucidarium* heeft het op deze plaats over *mensen* – en dat God zonder begin en zonder einde is. Deze twee gegevens kon de bewerker niet aantreffen in zijn Latijnse brontekst, maar wel in de Duitse *Lucidarius* (Du I.5):

Nu solt du mir sagen von der Gescóphede dez Himels unde der Erde unde von den Dingen, die Got dar inne geschaphen hat.
Von Gote geturre wir nith ze verre gereden, wan die Leigen kemint lithe in einen grozen Zvivel, so sie ze tiefe Rede vernement, der sie sich verstan nith enmügen. Jedoch suln wir gelüben, daz Er ie waz unde iemer ist.

Over God mag tegenover ‘die Leigen’ niet te veel gezegd worden, God die ‘ie waz unde iemer ist’: net als in de *Vers-Lucidarius*.

In Mnl I.15 vraagt de leerling of God alleen was voordat Hij de wereld maakte. De meester legt uit dat God de gehele schepping al in gedachten had, zoals een timmerman eerst een ontwerp maakt. Exact dezelfde informatie is te vinden in Lat I.15. Maar de Middelnederlandse vraag eindigt met een opmerking die niet in het *Elucidarium* te vinden is:

Voer dien dat God die werelt maecte
Ende alle dinc der in gestaecte,
Waest niet dan een deemsterhede,
Hiet caos; dits waerhede.
(323-326)

De mededeling dat er voor de schepping duisternis heerste, en dat die duisternis chaos genoemd wordt, staat wel in de Duitse *Lucidarius*:

Duits I.8: Wie stünt ez, e die Welt wurde?
Do waz núwen ein Visterin, die hiez Kaoz. Wan do waren die vier Elemente sament.

‘Een deemsterhede, hiet caos’ is een woordelijke vertaling van ‘ein Visterin, die hiez Kaoz’.

De conclusie uit bovenstaande kan niet anders zijn dan dat de dichter van de *Vers-Lucidarius* naast zijn Latijnse bron ook de Duitse bewerking ervan heeft geraadpleegd. Ontleningen aan de Duitse *Lucidarius* treft de lezer echter, opvallend genoeg, alleen aan in het eerste boek. De reden daarvoor is misschien te vinden bij de verschillen tussen de drie boeken van de Duitse *Lucidarius*. De Duitse auteur nam voor het eerste boek achttien vragen uit het *Elucidarium* min of meer getrouw over,¹⁰² maar baseerde zich verder vooral op andere bronnen. Het eerste boek van de Duitse *Lucidarius* gaat grotendeels over aardrijkskundige en kosmologische kwesties. Voor het tweede boek, dat geheel gewijd is aan liturgische vragen, nam de Duitse auteur niets over uit het *Elucidarium*, maar het derde boek is een vertaling van het *Liber tertius* van dat Latijnse werk en behandelt dan ook vragen rondom het einde der tijden en het hiernamaals. Wie een bewerking maakt van het *Elucidarium* en niet te ver van de hoofdlijn van die tekst wil afwijken, heeft niet veel aan het tweede boek van de

¹⁰² Het aantal 18 is ontleend aan het overzicht in Gottschall 1992, 125.

Duitse *Lucidarius* omdat dat in het geheel geen raakvlakken meer heeft met het *Elucidarium*. De bewerker kan alleen in boek I en boek III informatie vinden die aansluit bij zijn tekst. Boek III, dat zeer dicht bij het *Elucidarium* blijft, biedt hem daarbij geen nieuwe informatie, zodat hij alleen in het eerste boek nieuwe en bruikbare gegevens tegenkomt. Bovendien werkte hij misschien met een onvolledige Duitse tekst. Dat is niet onaannemelijk wanneer we ons realiseren dat de Duitse *Lucidarius* vaak slechts gedeeltelijk werd afgeschreven. In de jongste inventarisatie van overgeleverde Duitse *Lucidarius*-handschriften bestaat ongeveer veertig procent uit alleen het eerste boek (of het eerste en een klein deel van het tweede boek), veertig procent bestaat uit de eerste twee boeken, en nog geen twintig procent van de manuscripten bevat ook het derde boek.¹⁰³ Er is zo gezien een goede kans dat de bewerker eenvoudigweg alleen het eerste of alleen het eerste en het voor zijn tekst onbruikbare tweede boek kent.

De vraag is nu evenwel of de bewerker gebruik heeft gemaakt van de Duitse *Lucidarius* zelf. De Duitse tekst is immers ook een keer getrouwd in het Middelnederlands vertaald. De eerste vraag daarbij is of die vertaling oud genoeg is om een bron voor de *Vers-Lucidarius* geweest te zijn. Over de berijmde *Vers-Lucidarius* is op basis van bovenstaande met zekerheid te zeggen dat hij ontstaan moet zijn na de *Rijmbijbel* uit 1271 en de *Spiegel historiael* van rond 1288.¹⁰⁴ Het oudste overgeleverde afschrift van de *Vers-Lucidarius* is dat in de Kampse fragmenten uit het tweede kwart van de veertiende eeuw, waarmee de tekst zich laat dateren in de periode 1288-1350. De vertaling van de Duitse *Lucidarius* is hoogstwaarschijnlijk in dezelfde periode geschreven. De eerste twee boeken hiervan zijn overgeleverd in het relatief jonge handschrift L, dat vervaardigd is in de tweede helft van de vijftiende eeuw. Voor de datering is het Zutphens-Groningse Maerlanthandschrift G, waarin slechts een excerpt is opgenomen, interessanter: dit handschrift stamt nog uit het tweede kwart van de veertiende eeuw. De vertaling waar het excerpt uit overgenomen is, moet dus net als de *Vers-Lucidarius* geschreven zijn vóór 1350. Misschien kon de dichter van de *Vers-Lucidarius* dus niet alleen gebruik maken Duitse *Lucidarius*, maar ook van de Middelnederlandse vertaling daarvan.

Welk van de twee heeft hij in dat geval op zijn werktafel liggen? Omdat de vertaling zo dicht op het Duitse origineel blijft, is dat zeer moeilijk vast te stellen. Enkele kleine aanwijzingen doen evenwel vermoeden, dat hij de Duitse *Lucidarius* heeft geraadpleegd.¹⁰⁵

De eerste aanwijzing biedt de volgorde van de namen van de hel in Mnl I.39. De Duitse tekst heeft Terra tenebrosa – Terra oblivionis – Tartarus, in de prozavertaling is Tartarus tussen de twee *Terrae* in komen te staan (Terra tenebrosa – Tartarus – Terra oblivionis)¹⁰⁶ en in de *Vers-Lucidarius* ontbreekt Terra tenebrosa, maar volgt Tartarus net als in het Duits op Terra oblivionis. De volgorde Terra oblivionis – Tartarus kan de bewerker dus alleen overnemen uit de Duitse, niet uit de Middelnederlandse tekst. Maar in het vervolg van de opsomming wijkt de *Vers-Lucidarius* van beide andere teksten af. Op Tartarus volgen in de *Vers-Lucidarius* eerst Erebus en daarna Gehenna, terwijl in zowel het Duits als de prozavertaling de

¹⁰³ Zie over de overlevering van de Duitse *Lucidarius*: Gottschall und Steer 1994, 11*-19*.

¹⁰⁴ Maerlant werkte in 1285-1286 aan de derde partie (waar de exempelen aan ontleend zijn) en staakte zijn werk aan de *Spiegel historiael* rond 1288, zie Berendrecht 1996, 140 en Van Oostrom 1996, 370.

¹⁰⁵ Ook Muusers 1988, 38-39 kwam tot die conclusie, maar op basis van enkele andere argumenten.

¹⁰⁶ Hierbij gaat het om de tekst in het Londense handschrift. Alleen daarin is de prozavertaling uit het Duits immers geheel overgeleverd.

volgorde van die twee andersom is. Het is daarom riskant om al te veel conclusies te willen verbinden aan de volgorde van de namen.

Een tweede aanwijzing bevindt zich in de toelichting op het woord Erebus. Volgens het Duits is de hel vol met ‘fúriner natheren’ (vurige adders). Deze omschrijving is in de prozavertaling veranderd in ‘draken ende onreyne dyeren’. In de *Vers-Lucidarius* keert echter het ‘vurig’ uit de formulering van de Duitse tekst terug, terwijl de ‘onreine dieren’ van de vertaling ontbreken: ‘een vierich drake’.

Als derde aanwijzing kan de formulering ‘een deemsterhede, hiet caos’ uit Mnl I.15 dienen. Deze komt woordelijk overeen met de zin ‘ein Visterin, die hiez Kaoz’ in Duits I.8, maar wijkt af van de vertaling: ‘een duyster cahos’ (145).

Maar als het dan daadwerkelijk de Duitse tekst zelf is die de Middelnederlandse bewerker gebruikt, dan dringt de vraag zich op hoe hij daarmee in aanraking is gekomen. Die vraag kan hier niet definitief beantwoord worden – wie weet welke paden deze individuele dichter volgt? – maar een voorzet is wellicht te geven. Zou het niet mogelijk zijn dat hij de Duitse *Lucidarius* in de schoot geworpen krijgt, eenvoudigweg doordat deze tekst ook in zijn handschrift van het *Elucidarium* is opgenomen? Er bestaan handschriften met zowel het Latijnse *Elucidarium* als de Duitse *Lucidarius*, zo blijkt wanneer we de lijsten met overgeleverde manuscripten van elk van de twee teksten naast elkaar leggen. Tussen de lijst van 329 *Elucidarium*-handschriften in Gottschall 1992 en die van 96 Duitse *Lucidarius*-handschriften in Gottschall und Steer 1994 zit een overlap van twee codices: de handschriften München Universitätsbibliothek cod. ms. 2° 731 en Parijs BN cod. lat. 10730.¹⁰⁷ In de Münchense codex, vervaardigd in de periode ca. 1345-1354, treft men het Latijnse *Elucidarium* aan en de eerste twee boeken van de Duitse *Lucidarius*. Daarnaast bevat het handschrift nog enkele Latijnse werken, maar vooral kleine Duitse teksten van onder meer Walther von der Vogelweide (ca. 1170-ca. 1230) en der Stricker (werkzaam tussen ca. 1220 en ca. 1250).¹⁰⁸ Het Parijse handschrift, dat blijkens de explicit bij het *Elucidarium* in 1450 geschreven is, bevat op f. 3r-19r het *Elucidarium* en op f. 232r-234r een gedeelte van het eerste boek van de Duitse *Lucidarius*. Verder staan er in de codex kleine Duitse teksten en meerdere Latijnstalige werken, van onder meer Albertus Magnus (ca. 1193-1280), Thomas van Aquino (ca. 1224/1225-1274) en Hugo van Sint-Victor (ca. 1096-1141).¹⁰⁹ In elk geval van het handschrift in München is zeker dat de twee teksten direct bij elkaar zijn opgeschreven en niet pas bij een latere inbinding werden samengevoegd. Ze zijn geschreven in dezelfde hand, de hand die het grootste gedeelte van het manuscript heeft beschreven; de Duitse *Lucidarius* (f. 137va-154vb) begint bovendien op de versozijde van het laatste folium van het *Elucidarium* (f. 108ra-137ra).¹¹⁰

Latijnse autoriteiten

De dichter van de *Vers-Lucidarius* selecteert dus stukken uit Middelnederlandse en Duitstalige literatuur om zijn Latijnse brontekst aan te vullen. Nergens geeft hij aan dat hij hier informatie aan andere teksten heeft ontleend. Op zeven andere plaatsen

¹⁰⁷ Het handschrift in München is nr. 195 in de lijst van Gottschall 1992, 297-306 en nr. 37 in Gottschall und Steer 1994, 11*-19*; het Parijse handschrift is nr. 243 in Gottschall 1992 en nr. 46 in Gottschall und Steer 1994.

¹⁰⁸ Zie over het handschrift: Kornrumpf und Völker 1968, 66-107.

¹⁰⁹ Zie over het handschrift: Lefèvre 1954, 41. Gottschall und Steer 1994, 14* geeft aan welk deel van de Duitse *Lucidarius* in de handschriften is overgeleverd.

¹¹⁰ Over het handschrift: Kornrumpf und Völker 1968, 66-107. Indeling in handen in het schema op p. 68, opsomming van de werken van hand B (de hand waarin o.a. het *Elucidarium* en de Duitse *Lucidarius* zijn geschreven) op p. 70. *Elucidarium* en Duitse *Lucidarius* genoemd op p. 87-88.

echter laat hij het voorkomen alsof hij citeert uit werk van een Latijnse *auctoritas*: Ambrosius (ca. 339-397), Isidorus van Sevilla (ca. 560-636), Orosius (geboren in 380/385) of Augustinus (354-430).

De eerste keer is dat in Mnl II.19 over de erfzonde. In de voorgaande vraag legt de meester uit dat de mens onrein is omdat hij wordt verwekt met vleselijk genot. De bewerker heeft deze kwestie getrouw overgenomen uit Lat II.37 en II.38. Mnl II.19 gaat vervolgens dieper in op dat probleem: als verwekking nu eenmaal niet kan plaatshebben zonder lichamelijke genietingen, waarom wordt de erfzonde dan zo doorgegeven? De meester antwoordt dat de zonde van Adam als een erfenis van ouder op kind overgaat en dat alleen de doop die kan wegwassen, hetgeen is overgenomen uit Lat II.39 en II.41. In het begin van Lat II.39 staat de gedachte verwoord dat Adams zonde als erfenis wordt overgebracht:

De misdaad van deze bezoedeling, die de ouders verlaat, wordt als het ware volgens erfrecht overgedragen in de voortbrenging van kinderen en zo worden zij aansprakelijk gehouden voor de schuld van Adam, in wie allen gezondigd hebben en in wie allen gestorven zijn.

De bewerker neemt dit over, maar merkt erbij op dat dit de woorden van Ambrosius zijn:

Soe sint Ambrosius seit van desen:
Ghelike dat erve mach verwandren
Comen van den enen op den andren,
Also comet die smitte van Adame
Hier an elxs menschen lichame.
(3021-3025)

Kent de bewerker zijn klassieken zo goed dat hij zelfstandig een citaat in het *Elucidarium* kan identificeren? Niet noodzakelijkerwijs. Het staat om te beginnen niet vast dat hij het citaat terecht toeschrijft aan Ambrosius. Lefèvre, die in zijn editie de citaten in het *Elucidarium* heeft geïdentificeerd, noemt deze auteur hier niet.¹¹¹ De passage laat zich niet terugvinden in het oeuvre van de vierde-eeuwse kerkvader.¹¹² Bovendien is het misschien niet de Middelnederlandse bewerker zelf die de naam Ambrosius aan het citaat verbindt. In verschillende handschriften van het *Elucidarium* staan in de marges, en soms ook in de lopende tekst, namen van Latijnse *auctoritates* geschreven. Blijkbaar noteerden gebruikers of kopiïsten van het *Elucidarium* die bij hun tekst wanneer zij een citaat herkenden of meenden te herkennen, of wanneer een bepaald gegeven hen deed denken aan een passage in een ander werk.¹¹³ Het heeft er alle schijn van dat de Middelnederlandse bewerker een *Elucidarium*-handschrift gebruikt waarin zulke marginale glossen geschreven staan. En hoewel hij misschien nooit ook maar een letter van Ambrosius gelezen heeft, neemt hij diens naam over in zijn tekst. De dichter is zich er blijkbaar van bewust dat dergelijke klinkende namen zijn *Vers-Lucidarius* van meer gewicht kunnen voorzien.

Ambrosius komt nog twee keer voor: in Mnl II.54 (naar Lat II.78) en Mnl III.6 (naar Lat III.10). In beide gevallen is het citaat niet terug te vinden in de geschriften

¹¹¹ Identificatie van citaten in het *Elucidarium*: Lefèvre 1954, 105-190.

¹¹² Bij de zoektocht naar de oorsprong van de citaten heb ik gebruik gemaakt van de cd-rom van de *Patrologia Latina*.

¹¹³ Handschriften met marginale bronvermeldingen heb ik gezien in de British Library, o.a. Cod. Harl. 876, Cod. Harl. 5306 en Cod. Royal 5 E VI. Het handschrift Cod. Harl. 2365 in die bibliotheek heeft bronvermeldingen in de lopende tekst. Over bronvermeldingen in *Elucidarium*-handschriften: Flint 1975b.

van de kerkvader. In Lat II.78 vraagt de discipulus waarom een mens niet zeven dagen kan leven op één maaltijd. De magister legt uit dat honger een straf is voor de zonde van de mens. De bewerker neemt deze vraag over als Mnl II.54, waarbij hij de gedachte van honger als straf toeschrijft aan Ambrosius:

Ambrosius seit, die God hadde waert,
Dat honger es een scarp zwaert
Ende dat hi comt tallen stonden
Van smenscen vule sonde.
(4086-4089)

Lat III.10 gaat over het vagevuur. In de voorgaande vragen is uiteengezet dat de zondaars in het vagevuur worden gepijnigd in de vorm die ze tijdens dit leven hadden. Nu stelt de discipulus de vraag waarom zondaars lichamelijk worden gefolterd wanneer het lichaam slechts een werktuig van de ziel is. De magister trekt een vergelijking met een belegering:

Wanneer mensen hun vijand belegeren, verwoesten of verbranden zij eerst zijn gebouwen; na deze kwelling vernietigen ze hem zelf, opdat hij in zijn ziel treurt over zowel zijn spullen die verloren zijn gegaan als over de wonden die hem zijn toegediend in de ondergang van zijn lichaam.

De Middelnederlandse dichter neemt dit in Mnl III.6 over, waarbij hij meldt dat de vergelijking afkomstig is van Ambrosius:

Sint Ambrosius die seget:
Gelijke dat een lants here pleget,
Die op sine viande wille striden,
Wat hi mach mit allen nide,
En als hi hem comt naer,
Soe doet hi hem pine zwaer.
Hi bernt hem op die woenstede sine
Ende daer na doet hi hem mere pine
Want hine slaet toter doet.
Dat doet hem doen die nijt groot.
Also sel God werken op den lichame
Die vule sonden ende die blame.
(5003-5014)

Naast Ambrosius noemt de Middelnederlandse dichter ook Isidorus, bij een bewerking van Lat II.88. In het Latijn vertelt de magister daar dat iedere stam en iedere stad beschermengelen hebben, en dat iedere ziel die in een lichaam geplaatst wordt, een engel krijgt. Beide denkbeelden zijn terug te vinden in het werk van Isidorus van Sevilla. Zowel in zijn *Sententiae* als in zijn *Etymologiae* besteedt deze zevende-eeuwse bisschop en auteur een paragraaf aan engelen, waarin hij onder meer deze dingen over beschermengelen vertelt.¹¹⁴ De bewerker nu neemt Lat II.88 over als Mnl II.61. Daarin schrijft hij een gedeelte van de gegevens over engelen terecht toe aan Isidorus:

Ysidorius, die meester, seget:
Alle dat die ziele te hebben pleget
Heeft enen ingel diene wachte
Bede bi dage ende bi nachte.

¹¹⁴ *Sententiae* I, 10 (editie Migne 1862, 554-558) en *Etymologiae* VII, 5 (Migne 1878, 272-274).

Minder naamsbekendheid dan de twee voorgaande auteurs heeft tegenwoordig de laat-klassieke schrijver Orosius, wiens naam opduikt in Mnl II.62. Zijn bekendste werk zijn de *Historiarum adversum paganos libri VII* uit 417-418, die de hele Middeleeuwen door zeer populair waren, getuige de 245 handschriften die overgeleverd zijn.¹¹⁵ In Mnl II.62 vraagt de leerling waarom de engelen God, die immers alwetend is, berichten over de daden van de mensen. Een deel van het antwoord wordt Orosius in de mond gelegd. Gemakshalve gebruikt de bewerker daarbij opnieuw de formulering ‘die meester seget’ en het rijmwoord ‘pleget’ die hij twintig verzen eerder gebruikte toen hij Isidorus noemde:

Oracius, die meester, seget
 Dat dingle Gode te seggene pleget
 Smenscen doecht ende sijn gewin,
 Eest dat hire genoechte hevet in.
 (4278-4281)

Deze informatie heeft de bewerker overgenomen uit Lat II.89. Of ze daadwerkelijk te vinden is in het werk van Orosius, is niet zeker. Het is mij niet gelukt om de mededeling daarin terug te vinden. Maar dat neemt niet weg dat de bewerker ook de naam Orosius kan zijn tegengekomen in zijn handschrift: elders in het *Elucidarium* zijn er passages die gebaseerd zijn op of verwant zijn aan denkbeelden van deze vijfde-eeuwse auteur, in Lat I.134 en II.75-II.76.¹¹⁶ Een gebruiker van het Latijnse *Elucidarium* kon ten onrechte ook in Lat II.89 invloed van Orosius menen te zien, of een kopiist kon de vermelding ‘Orosius’ die hij in zijn legger in de marge bij bijvoorbeeld II.76 tegenkwam, op een verkeerde plaats schrijven, met als gevolg dat de Middelnederlandse dichter op het verkeerde been is gezet en het citaat toeschrijft aan deze auteur.

Na een aantal vragen over engelen, beschermengelen en demonen gaat de *Vers-Lucidarius*, daarbij het *Elucidarium* getrouw navolgend, vervolgens over op de onderwerpen oliesel (Lat II.94/Mnl II.66), boetedoening (Lat II.95/Mnl II.67) en dood (Lat II.96-II.97/Mnl II.68-II.69). De in het Latijn daarop volgende vraag of de doop alle zonden wegwast (Lat II.98), neemt de bewerker over in Mnl II.71. Maar eerst voegt hij een extra vraag in, Mnl II.70: waarom werden de mensen vroeger niet als kind maar pas als volwassene gedoopt? De meester legt uit dat men vroeger eerst precies wilde weten wat het geloof inhield voordat men zich liet dopen. Christenen en heidenen wisten toen ook alles van elkaars geloof. En als een heiden het christelijk geloof beter vond dan zijn eigen geloof, dan liet hij zich tot christen dopen, zoals de heilige Martinus deed. Maar omdat er toen zo veel kinderen ongedoopt stierven, werd besloten dat kinderen gedoopt moesten worden. Daarna zegt de meester dat doop zonder een goed geloof geen zin heeft, net zo min als goed geloven wanneer men niet gedoopt is. En, zo eindigt hij: een goed christen moet ervoor zorgen dat hij zijn geloof ook met de mond belijdt, zich ontfermt over zijn medemensen en goed werkt. Een deel van dat antwoord is volgens de bewerker gebaseerd op Augustinus:

Elc mensch die wil sijn behouden,
 Moet int herte twe poente houden:
 Dats doopsel ende vray gelove.

¹¹⁵ Goetz 1993, 1475.

¹¹⁶ Lefèvre 1954, 127, noot 1 en 157, noot 1 en 4.

Hier in niement en dove.
Mie niemen blijft behouden biden doopsel allene,
Hine hebbe goet gelove ende rene;
Ende tgelove mach niet sonder doepsel sijn.
Dat seget sinte Augustine.
Of en comtoe sonderlinge
Bi Gods gracen in waren dinge.
(4529-4538)

Dit is een ander geval dan de voorgaande. De lange vraag II.70 is in zijn geheel toegevoegd ten opzichte van het *Elucidarium*. De naam van de vierde-eeuwse kerkvader is dus niet al in de Latijnse legger van de bewerker verbonden aan het citaat. Waar de bewerker deze informatie vandaan heeft, en of hij daadwerkelijk gebruik heeft gemaakt van werken van Augustinus, heeft zich in dit bestek niet laten achterhalen; maar feit is, dat hij ook hier een aanvulling heeft gevonden bij het *Elucidarium* en dat hij ook hier de naam van een Latijnse *auctoritas* heeft willen noemen.

Onbekende bronnen

Met Mnl II.70 komen we bij een ander probleem: verspreid door de *Vers-Lucidarius* bevinden zich gegevens die zijn toegevoegd ten opzichte van het *Elucidarium*, maar waarvan de bron zich, zelfs met moderne technieken als de cd-rom van de *Patrologia Latina* of van het *Middelnederlands woordenboek*, niet laat achterhalen. Het is overigens niet altijd zeker dat de bewerker voor deze nieuwe gegevens gebruik maakt van een andere tekst: in enkele gevallen is het denkbaar dat hij de informatie onafhankelijk van een bron toevoegt. Dat kan bijvoorbeeld het geval zijn in Mnl II.8b, een vraag die in het *Elucidarium* niet voorkomt: zijn we ook gehoorzaamheid verschuldigd aan priesters die zelf zondigen? Het antwoord is een ondubbelzinnig 'ja': hoe slecht een priester ook is, men moet altijd naar hem luisteren en mag hem nooit berispen; tenslotte is een priester ook maar een mens van vlees en bloed en lijdt hij erger dan anderen onder de verleidingen van de duivel, die zich zeer inspant om priesters te overwinnen in de hoop daarmee ook al hun parochianen mee te sleuren. Deze vraag draagt vooral een moraal uit en bevat geen nieuwe gegevens waar de bewerker per se een concrete bron voor nodig heeft gehad.

Een andere toevoeging waar iets dergelijks voor geldt, bevindt zich in Mnl I.68 (naar Lat I.135). Allerlei kwesties rondom Jezus' geboorte zijn in de voorgaande vragen aan de orde gekomen (Lat I.125-134/Mnl I.64-67). In Lat I.135 gaat het dan over de drie koningen, die volgens de meester staan voor de drie werelddelen (Azië, Afrika en Europa) die God in geloof en werken ('fide et operatione') naar zich toe wil trekken. De bewerker breidt dat laatste uit door te zeggen dat de geschenken van de drie koningen staan voor biecht, penitentie, onthouding van de zonde, bidden om genade en de plicht om God als Heer te erkennen, te eren en lief te hebben. Aangezien deze onderwerpen de stokpaardjes van de bewerker zijn, is het denkbaar dat hij die uitleg op eigen gezag neerschrijft, zoals hij zo vaak korte vermaningen aan de antwoorden toevoegt.

Mnl I.3 is wat dat betreft een twijfelgeval. De bewerker heeft deze vraag geplaatst tussen de bewerking van de Latijnse vragen I.2 (Mnl I.2) en I.3 (Mnl I.4). Deze vertellen dat God een geestelijke substantie is en dat de Drie-eenheid begrepen kan worden door naar de zon te kijken, die zowel vuur als licht en warmte bevat maar toch ondeelbaar is. De bewerker neemt deze beide vragen over en plaatst daartussenin de vraag: 'Meester, men seit ons, sonder waen, dat God in drien personen is bevaen',

waarop hij de meester laat uitleggen dat God drie personen is maar toch maar één God, die zonder begin en einde is. Hier geeft de bewerker informatie die in de Latijnse vraag I.3 waarschijnlijk als bekend wordt verondersteld. Hij lijkt zijn publiek hiermee een handreiking te willen doen om vraag Lat I.3 (Mnl I.4) te begrijpen. Kan hij dit op eigen gezag zeggen? Of zou hij, bij een zo precair onderwerp als de Drie-eenheid, zich toch liever verlaten op een andere tekst?

In veel andere gevallen is het zeer waarschijnlijk dat de Middelnederlandse dichter de nieuwe gegevens uit een andere bron over heeft genomen. Hij zegt dat ook één keer met zoveel woorden, in Mnl II.10. Deze vraag, in zijn geheel toegevoegd ten opzichte van het Latijn, luidt: hoe vergaat het mensen die hun leed niet lijdzaam verdragen? Wie God misprijst, zal uit de hemel gestoten worden en gekleed gaan in helse bliksem, want alles en iedereen moet God prijzen, antwoordt de meester. Over die helse bliksem zegt de dichter: ‘Ende sullen oec gecleet wesen met helscher blixme, so wi lesen’ (2748-2749).

Dikwijls is de informatie zo specifiek dat ze haast wel aan een andere tekst ontleend móet zijn. Een opmerkelijk voorbeeld is II.49, ‘vanden onvroeden tondersceet’ (de verschillende soorten dwazen). Deze vraag is toegevoegd temidden van vragen over vergeving van zonden: zonden worden vergeven door doop, biecht, martelaarschap, berouw, het schenken van aalmoezen, vergevingsgezindheid en naastenliefde (Lat II.68-69/Mnl II.45), zij worden beoordeeld bij zowel de biecht als het laatste oordeel (Lat II.71/Mnl II.46-47), penitentie helpt alleen als men daadwerkelijk zijn leven betert (Lat II.72/Mnl II.48), ook zondaars zullen beloond worden voor hun weldaden (Lat II.73/Mnl II.50), en, tot slot, een bedevaart is niet altijd zinvol (Lat II.77/Mnl II.51). Hiertussenin voegt de bewerker vraag Mnl II.49 toe, over de manieren waarop een mens zo dwaas kan zijn om tegen Gods gebod in te gaan: sommigen zitten zo in de strikken van de duivel gevangen dat ze Gods woord niet willen horen, anderen horen Gods woord wel maar weigeren daarnaar te leven, en weer anderen zijn zwakzinnig en hebben daardoor geen besef van goed en kwaad. Deze passage, die maar liefst zeventig versregels in beslag neemt, lijkt zo overgenomen te zijn uit een andere tekst – maar of dat daadwerkelijk zo is, is vooralsnog niet zeker.

Een tweede voorbeeld. Eerder in boek II worden vragen behandeld over de oneerlijke verdeling op aarde: waarom zijn slechte mensen soms zo rijk (Lat II.11/Mnl II.7), en als daar een reden voor is, waarom zijn er dan ook goede mensen die rijk zijn (Lat II.12/Mnl II.9)? Daartussenin zet de bewerker een vraag over het nut van rampspoed (Mnl II.8), enigszins gebaseerd op Lat II.14. Het antwoord luidt in het Latijn dat lijden de weg is naar het Koninkrijk, want God kastijdt wie Hij liefheeft. De bewerker licht dat toe (pijn houdt de mens af van zondigen en ellende op aarde vervangt gedeeltelijk de straffen in het hiernamaals) en trekt parallellen die hij niet in het *Elucidarium* heeft aangetroffen: nederigheid redt de ziel, waarbij hij een vergelijking trekt met Lazarus, en problemen polijsten de ziel als een diamant, net zoals het Jozef verging.

Als derde en laatste voorbeeld Mnl III.24. De voorgaande vraag (Mnl III.23) is een samenvoeging van de Latijnse vragen III.33 tot en met III.35 en vertelt over de komst van de antichrist aan het einde der tijden, waarbij ook kort de komst van Elia en Henoch wordt genoemd. De bewerker voegt vervolgens een vraag toe ten opzichte van zijn bron: ‘Meester, hebdi yet vernomen hoe Enoc ende Elyas sullen comen?’. Het zeer korte antwoord luidt dat ze zullen verschijnen in de gedaante die ze in het paradijs hebben. Hoe kort ook, voor dergelijke informatie heeft de bewerker een bron gebruikt; dat hij zoiets uit zijn duim heeft gezogen, is niet erg aannemelijk.

Natuurlijk mogen we de creativiteit van de bewerker niet zonder meer buiten beschouwing laten. Kunnen dergelijke toevoegingen geen eigen inbreng van de dichter zijn? Maar voor een dichter die het zelfs voor de zes scheppingsdagen – waarvan hij de gang van zaken misschien wel kan dromen – nodig vindt om gebruik te maken van een andere tekst, en die ook bij de beschrijving van het paradijs niet op zijn eigen fantasie wil vertrouwen, is het niet aannemelijk dat hij elders wél zijn creatieve geest de vrijheid laat. Het lijkt er sterk op dat de Middelnederlandse dichter meer teksten heeft gebruikt om zijn Latijnse brontekst aan te vullen, naast de *Spiegel historiael*, de *Rijmbijbel* en de Duitse *Lucidarius*.¹¹⁷

Het Elucidarium en de andere bronnen

Enige nuancering is hier wellicht op zijn plaats. Uit dit hoofdstuk is naar voren gekomen dat de bewerker voor veel vragen gebruik heeft gemaakt van andere teksten, maar het zou onterecht zijn om te menen dat deze de hoofdmoot van de *Vers-Lucidarius* hebben uitgemaakt. Dat is zeker niet het geval. In cijfers uitgedrukt bestaat zo'n vijftientig procent van de Middelnederlandse tekst uit materiaal dat is overgenomen uit het *Elucidarium*; ongeveer vijftien procent gaat waarschijnlijk terug op andere werken.

Aan de berekening van deze percentages zitten nog wel enkele haken en ogen. Aangezien de Middelnederlandse dichter een vrije bewerking maakt van het *Elucidarium*, is van lang niet alle verzen vast te stellen of ze nu wel of niet teruggaan op mededelingen in die tekst. En zelfs wanneer er inhoudelijk een verband bestaat, dan kan de bewerker de verzen alsnog hebben overgenomen uit een ander werk, zo bleek wel bij zijn omgang met de *Rijmbijbel*. Ik kwam op een percentage van vijftien procent door alleen die verzen mee te rekenen waarvan aangetoond is dat de bewerker ze aan een andere tekst heeft ontleend, en de verzen waarvan dat zeer waarschijnlijk is, hetzij omdat ze ten opzichte van het *Elucidarium* wezenlijk nieuwe informatie bevatten, hetzij omdat het om een zo lang stuk tekst gaat dat er reden is om te geloven dat de bewerker overschreef uit een ander werk. Niet meegeteld zijn aldus de korte vermanende toevoegingen, zoals die bij veel vragen veelal aan het slot zijn aangebracht. Hierbij gaat het om verzen die weliswaar geen tegenhanger in het *Elucidarium* hebben, maar die geen aanleiding geven om te menen dat ze op een andere tekst gebaseerd zijn.

In het eerste boek zijn de volgende vragen waarschijnlijk geheel of gedeeltelijk gebaseerd op andere bronnen: I.1, I.3, I.15, I.16, I.18, I.33, I.38 t/m I.44, I.49, I.51, I.52 en I.58; het toegevoegde materiaal beslaat 383 versregels, ongeveer 16 % van het eerste boek (dat 2413 regels telt). In het tweede boek

¹¹⁷ Ook voor de volgende passages is het waarschijnlijk of zeer goed mogelijk dat de Middelnederlandse dichter gebruik heeft gemaakt van andere bronnen dan het *Elucidarium*, de Duitse *Lucidarius*, de *Rijmbijbel* en de *Spiegel historiael*: Mnl I.16, I.33, I.58, misschien ook I.72 en I.75; Mnl II.11, het slot van II.50 (3944-3955), het slot van II.51 (4000-4005), een deel van II.53 (4036-4061), II.54 (4086-4089); het slot van Mnl III.4 (4929-4942) en het slot van III.28 (5686-5743). In Mnl II.53 zijn de maten van de toren van Babel anders dan in het Latijn. In het *Elucidarium* staat daarover: 'Er wordt gezegd dat de lengte en breedte ervan zich over 60 mijl uitstreckte; dat de muren gebouwd zijn met een breedte van 50 el, en een hoogte van 150 el' (Lat II.76). In de *Vers-Lucidarius* is daarvan gemaakt dat de omtrek 40 mijl was en de muren 44 stadia hoog waren; hierbij licht de meester toe dat elk stadium 2500 'passie' is, dat een passie uit 5 voeten bestaat en dat er 25 stadia in één mijl gaan. Zijn onjuiste slotsom is dan dat één mijl uit 2000 passie zou bestaan. Verder is de muur 4 mijl hoog en 150 gelachten dik, waarbij geldt dat een gelachte gelijk is aan een vadem. Niet alleen kloppen de maten niet met het Latijn, ook de toelichting op de eenheden is niet aan het *Elucidarium* ontleend. Schreiber (1944, 37) ziet een overeenkomst met de *Rijmbijbel* (16676-16703), maar die overeenkomst is niet erg overtuigend. Maerlant beschrijft in deze passage de stad Babylonië, die een omtrek zou hebben van 60 mijl. Daarbij geldt dat een mijl uit 8 stadia (i.p.v. 25) bestaat, een stadium uit 125 passen (i.p.v. 2500, wat in B1 een kopiïstfout kan zijn) en een pas uit 5 voeten. De muur was 100 cubitus (el) hoog (i.p.v. 4 mijl) en één cubitus dik (i.p.v. 150 vadem) en er waren 100 metalen poorten in de muur. Er is dus enige overeenkomst tussen de beschrijving in de *Rijmbijbel* en die in de *Vers-Lucidarius*, maar die is slechts gering en wordt gecompenseerd door minstens zo veel verschillen.

gaat het om (delen van) de vragen II.8, II.10, II.11, II.34, II.49, II.50, II.51, II.53, II.54, II.70, II.74 en II.76, samen goed voor 428 nieuwe verzen ofwel ruim 18 % van de 2336 verzen van boek 2. Het derde boek bevat slechts 122 verzen met nieuw materiaal: vraag Mnl III.2, een stuk van III.4, III.24 en een stuk van III.28, hetgeen bijna 8 % van boek 3 (1594 verzen) uitmaakt.

In totaal zijn er in de *Vers-Lucidarius* 933 verzen met materiaal dat waarschijnlijk overgenomen is uit andere werken, dat is vijftien procent van de Middelnederlandse tekst (6344 versregels). De *Vers-Lucidarius* blijft daarmee in de eerste plaats een bewerking van het *Elucidarium*.

De bewerker heeft zijn arbeid met veel inzet en een scherpe blik verricht: hoewel hij in hoofdlijnen zo veel mogelijk trouw blijft aan het *Elucidarium*, gebruikt hij andere teksten wanneer zijn hoofdbron te gecompliceerd is, in zijn ogen niet voldoende informatie verschaft of wat verlevendigd moet worden. Zijn belangrijkste aanvullende bron is de *Rijmbijbel*, met 241 verzen goed voor ruim een kwart van het nieuw ingevoegde materiaal; op de tweede plaats komt de *Spiegel historiael* (waaruit de bewerker ongeveer 140 verzen overneemt, vijftien procent van de 933 toegevoegde versregels) en als derde komt de Duitse *Lucidarius* (86 versregels, nog geen tien procent). Aan deze drie bronnen samen ontleent de bewerker dus de helft van het materiaal dat hij aan het *Elucidarium* toevoegt. Voor de overige vijftig procent van de nieuwe gegevens baseert hij zich op andere, vooralsnog niet achterhaalde teksten.¹¹⁸

Bij de geïdentificeerde bronnen valt op hoezeer de bewerker er slechts plaatselijk aan ontleent: uitsluitend aan boek I van de Duitse *Lucidarius*, uitsluitend aan de latere hoofdstukken van boek 7 van de derde partitie van de *Spiegel historiael*, alleen aan de eerste negenhonderd (van zo'n 35.000) verzen van de *Rijmbijbel*... Het is goed mogelijk dat de boekencollectie die hij bij zijn werk kan raadplegen, niet bijzonder rijk is. Zeker bij een reusachtig werk als de *Spiegel historiael* moeten we er serieus rekening mee houden dat hij wellicht slechts een deel van de tekst tot zijn beschikking heeft. Anderzijds kan het ook zo zijn dat de bewerker de teksten wel in hun geheel onder handbereik heeft, maar er opzettelijk geen ruimer gebruik van maakt. Wellicht moeten we het zo zien: hij herinnert zich op het juiste moment – namelijk op plaatsen dat het *Elucidarium* in zijn ogen een aanvulling of verbetering nodig heeft – een bruikbaar exemplaar in de *Spiegel historiael*, een mooi scheppingsverhaal in de *Rijmbijbel* of een complete beschrijving van de hel in de Duitse *Lucidarius*, en neemt die werken erbij om de bewuste passages over te nemen. Daarbij valt hem op dat er in de directe omgeving van deze stukken ook andere geschikte gegevens staan, die hij eveneens in zijn tekst incorporeert. Maar hij neemt de teksten niet verder door op zoek naar bruikbare versregels of informatie, want hij houdt zijn hoofddoel strak in het oog. Dat hoofddoel blijft het omwerken van het Latijnse *Elucidarium* tot een volkstalige tekst waarmee hij zijn publiek op een begrijpelijke en aantrekkelijke manier kan vermanen. Dat betekent dat hij niet alleen een kritische houding heeft tegenover de Latijnse tekst, maar ook tegenover de andere bronnen die hij gebruikt. Hij laat zich niet te zeer door die teksten meevoeren en spant zich in om alleen datgene over te nemen dat werkelijk een aanvulling vormt op zijn hoofdbron.

¹¹⁸ Er zijn geen aanwijzingen dat de Middelnederlandse *Sidrac* een bron voor de *Vers-Lucidarius* was, zoals Willems 1926, 209-214 en in navolging van hem Van Mierlo 1928, 188 meenden. Overeenkomsten tussen de *Sidrac* en de *Vers-Lucidarius* zijn veroorzaakt doordat beide teruggaan op het *Elucidarium* (zie daarover hieronder, hoofdstuk 6). Dat Willems en Van Mierlo het verkeerd zagen, is reeds een stelling bij het proefschrift van Van Tol 1936.

2.4 Het publiek

Beoogd publiek

Veel van de ingrepen van de Middelnederlandse bewerker hangen samen met het vertrouwen dat de mens door goed gedrag aan de hel kan ontkomen. In zijn *Vers-Lucidarius* ligt de nadruk daarom op waarschuwingen en vermaningen waarmee de lezer zijn voordeel kan doen. Complexe verhandelingen in het *Elucidarium* – zoals over het verschil tussen lichamelijke en stoffelijke materie, het bestaan van natuurlijke en vrijwillige noodzakelijkheden, de reden dat niet de Vader of de Heilige Geest mens geworden is – hebben in de bewerking moeten wijken. De dichter vereenvoudigt het materiaal evenwel niet uitsluitend omdat dergelijke gecompliceerde passages niet binnen zijn voornamelijk moraliserende opzet passen. Er is alle reden om aan te nemen dat hij zich daartoe gedwongen voelt vanwege het publiek dat hij op het oog heeft. Hij schrijft tot drie keer toe dat hij niet te veel mág vertellen. In de eerste vraag van zijn tekst noteert de bewerker:¹¹⁹

Clerc, verstant mij sonder vechten,
Ic sal u velle wel berechten
Alsoe verre voirt als den leeken lieden
Gheoerloft is te bedieden.
(39-42)

In Mnl I.2 laat hij de meester in navolging van Lat I.2 vertellen hoe aangenaam de engelen het vinden om God te aanschouwen. Maar, sluit hij onafhankelijk van zijn Latijnse brontekst af, meer dan dat mogen leken er niet vanaf weten:

Onvertallicke glorie sal daer wesen;
Nemmere sal mens den leken lesen.
(73-74)

En een derde keer laat hij de meester zeggen dat leken niet te veel van God mogen weten, en wel in Mnl I.16. Waar was God voordat Hij de wereld maakte? Hij was waar Hij nu ook is, legt de meester uit. Want Hij is de Schepper van de wereld; vóór Hem was er niets. Daarom heet Hij koning, almachtig Schepper, waarachtig God, maar:

Van Hem en dorren wi niet bedieden
Te verre voer die leke lieden.
Daer om willic dit achter laten
Ende volgen der ystorien straten.
(337-340)

Dat de Middelnederlandse dichter bepaalde informatie weglaat, komt dus niet altijd voort uit zijn doelstelling om te stichten in plaats van te scholen. In sommige gevallen is het aannemelijk dat hij het materiaal niet mág vertalen, omdat het niet geschikt of bestemd is voor een lekenpubliek.¹²⁰ Zeer specifieke theologische informatie

¹¹⁹ Eenzelfde voorbehoud staat ook in het *Elucidarium* (Lat I.2): ‘Voor zover het de mens is toegestaan te weten, is God een geestelijke substantie’. Het gaat in het Latijn dus om *mensen*, niet per se om *leken*. De mededeling dat de meester zich moet beperken met het oog op leken kan ontleend zijn aan de Duitse *Lucidarius* (zie hierboven, § 2.3).

¹²⁰ Vgl. de manier waarop ook Jacob van Maerlant zich onthield van te diepgravende theologische uiteenzettingen (Van Oostrom 1996, 286-291).

bijvoorbeeld dient wellicht niet onverminderd in handen van leken terecht te komen. Lat I.119, over de reden dat Jezus van de Drie-eenheid mens werd, zou bijvoorbeeld om die reden zo drastisch vereenvoudigd kunnen zijn.¹²¹

Eveneens niet geschikt voor leken is Honorius' onverbloemde kritiek op onwaardige geestelijken. Honorius behandelt het probleem van slechte geestelijken tot in detail in de vragen Lat I.185 tot en met I.202. Zo legt de magister in Lat I.187 precies uit welk laakbaar gedrag sommige priesters vertonen:

Maar zij dragen de mis op omwille van gewin, om immers door mensen geëerd te worden en rijk te worden aan vergankelijke dingen. Wat doen degenen die het mysterie van het lijden van Christus voor de gunst van mensen en tijdelijk gewin verkopen, anders dan dat zij de Heer verraden? Aangezien zij van tevoren weten dat ze Hem, in wiens aangezicht zelfs de hemelen niet rein zijn, met vieze handen en een bezoedeld geweten aanraken, wat doen zij dan anders dan de Heer kruisigen?

De magister vertelt voorts onder meer dat een hostie uit handen van dergelijke priesters toch het lichaam van Jezus is (Lat I.188-I.192) en een stervende kan behoeden voor de hel (I.193), maar hij zegt er ook bij dat een hostie voor een slechte priester als vergif is (Lat I.195) en dat mensen ongehoorzaam mogen zijn als hun priester iets kwalijks beveelt (Lat I.197). De bewerker laat deze vragen vrijwel allemaal weg, behalve Lat I.188 tot en met I.190 (samen in Mnl I.93). Wat er allemaal mis is met sommige priesters en dat men zelfs ongehoorzaam mag zijn, wil hij niet in zijn tekst overnemen; dat een door hen geconsacreerde hostie wel degelijk waardevol is voor een gelovige, neemt de dichter wél op.

De bewerker heeft niet elke kritische noot over de geestelijkheid geschrapt. Hij voegt zelfs een eigen kritische vraag toe, Mnl II.8b: zijn we ook gehoorzaamheid verschuldigd aan priesters die zelf zondigen? Het antwoord is een ondubbelzinnig 'ja': hoe slecht een priester ook mag zijn, men moet altijd naar hem luisteren en mag hem nooit berispen, en men moet zich realiseren dat priesters het zwaar hebben omdat de duivel met veel inzet ernaar streeft om hen te verleiden. Met regels als:

Du biste sculdich dinen paep te minnen
Ende in doechden te versinnen
Ende hem onderdanich te sine
Met alle den vijf sinne dine.
(2684-2687)

drukt de bewerker zijn publiek op het hart om te allen tijde gehoorzaam te zijn aan de priesters. Terwijl Honorius dus precies behandelt waar de schoen wringt bij slechte priesters – waarbij hij zich waarschijnlijk richt tot geestelijken in de hoop dergelijk gedrag bij hen te voorkomen – beperkt de *Vers-Lucidarius* zich tot een uitleg van hoe de gelovige moet omgaan met slechte priesters en of zijn eigen zielenheil daarbij in gevaar komt. De bewerker houdt hierbij klaarblijkelijk zijn lekenpubliek in het achterhoofd, dat niet ingewijd mag worden in kwesties die alleen geestelijken mogen weten, én dat niet belast moet worden met twijfels over zielzorgers.

Een andere ingreep is daar enigszins mee vergelijkbaar. De bewerker laat twee keer een vraag weg waarin gesuggereerd wordt dat de mens in contact kan treden met engelen. De eerste keer is Lat I.14, waarin Honorius kort uitlegt dat God tot Zijn engelen spreekt via innerlijke ingeving ('interna inspiratio') en tot de mensen via de engelen. In Lat II.91 gaat het over de vorm waarin engelen aan mensen verschijnen.

¹²¹ Zie § 2.2, 'Vereenvoudiging'.

Zij verschijnen als mens, in een lichaam van lucht omdat de stoffelijke mensen een geestelijk wezen niet kunnen zien. In de voorgaande vragen gaat het over beschermengelen (Lat II.88-II.90); deze vragen zijn wel overgenomen in de *Vers-Lucidarius*. De vraag over de concrete verschijningsvorm van beschermengelen is echter weggelaten. Laat de bewerker Lat I.14 en II.91 weg omdat hij niet gelooft in de zichtbare – maar blijkens zijn bewerking van Lat II.88-II.90 wel in de onzichtbare – aanwezigheid van engelen? Of vindt hij het geen goed idee om leken te leren dat zij engelen kunnen tegenkomen in hun dagelijks leven en met hen kunnen communiceren? De gedachte dat elk mens in contact kan komen met een reëel zichtbare engel is een vorm van emancipatie die in handen van het geestelijke en religieuze publiek van Honorius weinig kwaad kan, maar wellicht minder op zijn plaats is bij een breder publiek. Zowel bij deze vragen over engelen als bij die over slechte priesters lijkt de bewerker zijn tekst te censureren, opdat informatie die in handen van leken een ondermijning van het kerkelijk gezag kan opleveren, verdwijnt uit de tekst.

De bewerker heeft niet alleen gecensureerd, maar ook speciaal voor leken bestemde informatie toegevoegd. Mnl II.22, gebaseerd op Lat II.45, richt zich expliciet tot mensen met kinderen terwijl dat in het Latijn niet het geval is. Het gaat hier om de vraag of ouders verantwoordelijk zijn voor de zonden van hun kinderen en of kinderen de zonden van hun ouders met zich meedragen. Het antwoord is in het *Elucidarium* een heldere theologische uiteenzetting: ‘De vader zal niet de zonde van de zoon dragen en de zoon zal niet de zonde van de vader dragen’, wordt geciteerd uit Ezechiël 18,20; maar wanneer de ouders instemmen met de zonde van hun kind, of als de kinderen instemmen met de zonde van hun ouders, dan zondigen ze zelf en zullen ze voor die zonde bestraft worden. In de Middelnederlandse bewerking van die vraag is het accent verschoven. Men is niet verantwoordelijk voor elkaars zonden, luidt het ook hier, maar daarna gaat het over waar de verantwoordelijkheid van de ouders dan ophoudt. Ouders zijn niet verantwoordelijk voor de fouten van hun kinderen als die zich niet aan hun advies houden. Wanneer de ouders echter hun kinderen die misstappen niet verbieden, als ze toelaten dat hun kinderen zondigen, dan worden ze wel degelijk belast met de zonde van hun kinderen. En dus:

Daer omme souden si pinen sere,
Die kinder te leren goede lere,
Die wile dat sise mogen dwingen
Mit slane of met andren dingen,
Eer dat si uter joncheit terden,
Ende in haer quaetheit verherden.
(3086-3091)

In het Latijn blijft de verhandeling theoretisch en gaat het over zowel de verantwoordelijkheid van de kinderen als die van de ouders; in het Middelnederlands gaat het voornamelijk over die van de ouders en wordt daarbij het belang van een goede opvoeding – met voldoende slaag – onderstreept. Waar het in het *Elucidarium* dus primair gaat om een theologisch correct antwoord op de kwestie, draait het in de *Vers-Lucidarius* om een waarschuwing aan mensen die in de praktijk kinderen moeten opvoeden.

De bewerker richt zich ook in Mnl III.3 nadrukkelijk tot mensen die geen celibatair leven leiden. De vraag is een bewerking van de Latijnse vragen III.4, III.5 en III.6, over het zielenheil van degenen die volmaakt en degenen die rechtvaardig

zijn. Er zijn ook mensen die rechtvaardig maar onvolmaakt zijn; zij worden niet direct en misschien pas na de dag des oordeels naar het paradijs gebracht. Onder hen zijn bijvoorbeeld, zo zegt de magister zonder er verder aandacht aan te besteden, de gehuwden ('ut sunt conjugati'). De bewerker neemt hier de gelegenheid te baat om getrouwde mensen te wijzen op hun plichten:

Clerc, noch willic u bedieden
Van der oerder der gehuwede lieden.
Soe wie har huwelic wel houden,
Haren loen wert hem wel vergouden.
Ende elc man is sculdich sijn wijf
Te minnen als sijns selfs lijf,
Ende twijf oec weder haren man
Mit alre herten, soe si can;
Ende moeten beide sijn een wille
Onder hem tweën, lude ende stille.
Dits dordinacie die onse Here
Selve maecte mit groter ere.
Soe wat mensche heeft ontfaen
Dien bant van huwelic ende bestaen,
Die pine hem dat hijt so houde,
Dat hi die ziele vor Gode behoude,
Soe datten God niet en sent
Ter hellen als hi dit leven ent.
Wie dat desen staet wel hout
Ende niet brect bi sire scout
Ende hem wel hout in weldaden,
Vor Gode vint hi genade.
(4823-4844)

De expliciete lessen en adviezen van de bewerker richten zich opvallend genoeg één keer op geestelijken, zonder dat daar een Latijnse tegenhanger voor is. In Mnl II.26 wordt, in navolging van Lat II.52, gevraagd hoe het staat met de heilsverwachting van geestelijken. Het antwoord gaat in beide teksten gelijk op, maar daarna wijst de Middelnederlandse dichter priesters nadrukkelijk op hun verantwoordelijkheden:

Nu wese elc pape soe beraden,
Dat sijn volc in geenre scaden
Bi sinen toedoen ne gha,
Daerse die viant mede va.
Want waert sijn volc bi hem ontraect,
Grote pine hem daer af naect.
Want si sullenre om sonder ent
Besitten der hellen torment.
Maer eest dat volc hem selven deert
Ende hijt na sijnder macht weert,
Met goeder leren ende met castiën,
Die liede hem selven vermalediën.
Die paepe es van haren misdaden
Quite, maer si bliven verladen.
(3202-3215)

De bewerker wil niet uitsluitend leken adviezen geven voor een leven dat hen uit handen van de duivel zal houden; hij betreft ook priesters in zijn vermaningen. Misschien wil hij dat zijn tekst zowel door leken als door geestelijken gelezen wordt; of misschien moeten we het zo zien dat hij zijn tekst schrijft om in eerste instantie gerecipieerd te worden door clerici, met de bedoeling dat zij de gegevens op hun beurt

overbrengen aan leken.¹²² Zoals de meester dan in Mnl I.1, I.2 en I.16 tegen zijn leerling zegt dat ze de leken niet te veel mogen vertellen, zo zegt de schrijver hetzelfde tegen de geestelijken die zijn tekst lezen. De *Vers-Lucidarius* kan voor veel geestelijken een niche hebben gevuld. Goed opgeleide geestelijken kunnen gebruik maken van het Latijnse *Elucidarium* wanneer zij een preek voorbereiden of geconfronteerd worden met vragen van gelovigen. Maar voor lager opgeleide clerici is het werk van Honorius wellicht te hoog gegrepen, niet alleen vanwege de taalbarrière maar ook vanwege de moeilijkheidsgraad van het gebodene. Voor hen zou de *Vers-Lucidarius* een zeer bruikbaar handboek kunnen vormen, waarin ze kunnen lezen wat ze moeten weten om hun parochianen over het geloof te vertellen.

Reëel publiek: de handschriften

De bewerker schreef hoogstwaarschijnlijk voor lagere wereldlijke geestelijken en leken, maar wie recipieerden de *Vers-Lucidarius* vervolgens in de praktijk? De tekst was in elk geval niet zonder weerklink, getuige de overlevering in één volledig en één fragmentarisch handschrift (B1 en B4) en twee excerpten (B2 en B3), geschreven over een periode van ruim anderhalve eeuw (van de eerste helft van de veertiende tot het einde van de vijftiende eeuw). Over individuele bezitters van die handschriften is niets bekend. Wel is uit een officieel document bekend dat in 1353 de zoon van een Gentse handschoenmaker ‘eenen Lucidaris’ in zijn boekenbezit had.¹²³ Misschien was dit een afschrift van de *Vers-Lucidarius*, maar evengoed kan het om een exemplaar van de *Artes-Lucidarius* gaan. Verdere informatie over het reële publiek van de *Vers-Lucidarius* zal afgeleid moeten worden uit de overgeleverde handschriften: van hun uiterlijk (reeds beschreven in § 2.1) en niet te vergeten van hun innerlijk, van de eventuele andere teksten erin. Een nader onderzoek naar de inhoud van de handschriften kan misschien iets meer duidelijk maken over de wijze waarop die tekst gereciperd werd.¹²⁴

B1: Brussel, KB 15642-51

De vorm van het enige handschrift met een volledige *Vers-Lucidarius* doet vermoeden dat het geschreven is in een ambtelijke omgeving: een dergelijke smalle, hoge vorm en dikke katernen werden gewoonlijk gebruikt voor rekeningboeken.¹²⁵ Dat de kopiist tamelijk veel schrijffouten maakte, kan die gedachte ondersteunen. Gewend aan het noteren van boekhoudkundige gegevens was hij waarschijnlijk niet goed getraind in het literaire kopiïstenwerk.

In het manuscript noteerde de kopiist tien, overwegend korte, berijmde teksten: de *Vers-Lucidarius* (f. 1r-61v), Jan de Weerts *Nieuwe doctrinael of Spiegel der sonden* (f. 62r-87v), Augustijnken: *Van den scepe* (f. 87v-93r), een berijmde zedenleer (f. 93v-99r), Augustijnken: *De schepping* (f. 99r-102r), de sproke *Van ses vaerwen* (f. 102r-104v), de sproke *Van den viere vingheren* (f. 104v-106v), Augustijnkens *Commentaar op het Evangelie van Johannes* (f. 106v-116v), *Hugo van Tyberiën* van Hein van Aken (f. 116v-119r) en het gedicht *Den AB recht ende averecht* (f. 119r-119v).¹²⁶

¹²² Zelfde conclusie verwoord in Warnar 1993, 45-46; zie ook Lie 1989, 209-211.

¹²³ De Pauw 1879, 146-156.

¹²⁴ Gegevens uit deze paragraaf zijn eerder verschenen in Klunder 2004.

¹²⁵ Zie § 2.1, ‘Overlevering’.

¹²⁶ De teksten worden genoemd en kort besproken door Blommaert 1838-1851, dl. 3, iv-xv. In hetzelfde deel zijn de teksten uitgegeven met uitzondering van *Hugo van Tyberiën* (dat in 1842 uitgegeven was door Willems in *Belgisch Museum*). Zie voor de inhoud ook Van Dijk 1973, 288-291.

Voor zover deze teksten gedateerd kunnen worden, horen ze thuis in de veertiende eeuw. Augustijnken, goed voor drie van de tien teksten, werkte tussen ongeveer 1358 en 1370, Hein van Aken schreef zijn *Hugo van Tyberiën* kort voor 1299 of vóór 1330 en Jan de Weert was werkzaam in de (waarschijnlijk vroege) veertiende eeuw.¹²⁷

De *Vers-Lucidarius* is de eerste en verreweg de langste tekst in het handschrift. Als tweede noteerde de kopiist Jan de Weerts *Nieuwe doctrinael*, een bewerking van een Latijns traktaat over zonden (de zeven hoofdzonden, de tien geboden, biecht, berouw, boete).¹²⁸ Het manuscript bevat verder dus drie teksten van Augustijnken: *Van den scepe*, *De schepping* en een berijmd commentaar op het evangelie van Johannes. *Van den scepe* is een allegorie over de liefde. Augustijnken beschrijft hierin hoe de zeven koninginnen Bescheidenheit, Stedicheit, Sceemde, Volmaecte Trouwe, Gherechticheit, Mate en Miltheit met het schip Sekerheit, opgebouwd uit symbolische onderdelen, hun kasteel moeten verlaten omdat daar de macht is overgenomen door slechte heersers als Ombesceide Nijt en Onscemelheit. Aan het begin expliciteert de dichter zijn moraal: plezier maken is goed, maar zorg ervoor dat je de deugdzaamheid daarbij niet uit het oog verliest.¹²⁹ *De schepping* behandelt de religieuze betekenis van het getal zeven (zoals: de zeven scheppingsdagen, de zeven sacramenten, de zeven zegels uit Openbaringen en de zeven hoofdzonden), en komt uit bij de moraal dat men matig en gelijkmoedig moet zijn.¹³⁰ In zijn commentaar op het evangelie van Johannes citeert Augustijnken de eerste verzen van het Johannesevangelie in het Latijn, afgewisseld met een berijmde Middelnederlandse toelichting.¹³¹

Tussen *Van den scepe* en *De schepping* in vinden we een berijmde zedenleer van bijna zeshonderd verzen lang. Het gaat hierbij voornamelijk om excerpten uit de uitspraken van Seneca in Maerlants *Spiegel historiael*.¹³² De nadruk ligt op een vrome en stoïcijnse levenswijze, waarbij men omgang met slechte mensen schuwt en matigheid en bescheidenheid aan de dag legt.¹³³

Daer en leghet di niet an
 Dat di prisē wijf ende man;
 Ganc te di selven in dinen sin,
 Ende merct wat doechden vinstu daerin,
 Ende di selven jugeren dan,
 Als du souds enen anderen man;
 Ende altoes houdt in dinen gheest

¹²⁷ Datering Augustijnken ontleend aan Hogenelst 1997, dl. 1, 38. Datering *Hugo van Tyberiën* ontleend aan Hogenelst 1997, dl. 2, 104. Zie voor Jan de Weert Brinkman 1991, 102; zie ook Jonckbloet 1888-1892, dl. 2, 183; Jacobs 1915, 2-6 en Te Winkel 1922-1927, dl. 2, 32, noot 2 en 6. Jan de Weert leefde volgens Jonckbloet (t.a.p.) in de eerste helft van de veertiende eeuw en stierf in 1362; de *Nieuwe doctrinael* zou uit 1351 zijn. Deze datering ook in Jacobs 1915, 3-4. Te Winkel (t.a.p.) echter wijst erop dat zowel sterfdatum als vermeende datum van de *Nieuwe doctrinael* uiterst onzeker zijn.

¹²⁸ Editie Jacobs 1915. Zie ook Brinkman 1991.

¹²⁹ Editie Blommaert 1838-1851, dl. 3, 105-112. Hogenelst (1997, dl. 2, 78-79, nr. 99) typeert de tekst als een ‘verhalende minnerede’. Te Winkel (1922-1927, dl. 2, 104) beschouwde hem echter als ‘eene politieke allegorie op den treurigen toestand des lands tengevolge van de Hoeksche en Kabeljauwsche twisten’. Die typering is moeilijk te rijmen met de moraal die Augustijnken in de eerste verzen uitdrukt.

¹³⁰ Editie Blommaert 1838-1851, dl. 3, 120-123. Opgenomen in het repertorium van Hogenelst 1997, dl.2, 22-23, nr. 11.

¹³¹ Editie Blommaert 1838-1851, dl. 3, 131-142.

¹³² Biemans 1997, dl. 2, 444.

¹³³ Geciteerd uit Blommaert 1838-1851, dl. 3, 117, vs. 363-370.

Voorts bevat de codex de sproke *Van ses vaerwen*. Het leven van de mens wordt hierin ingedeeld in zeven stadia van twaalf jaar die ieder met een heraldische kleur worden vergeleken: zilver, sinopel, keel, lazuur, goudgeel en sabel. De zevende en laatste fase in een mensenleven is het hermelijn, dat niet meetelt als kleur omdat het een mengeling is van wit en zwart. Het symboliseert zo de vermenging van leven en dood. De sproke leidt tot de moraal: leef in elke levensfase deugdzzaam en gedenk te sterven.¹³⁴

Daarop volgt *Van den viere vingheren*, een sproke over de vijf treden die de mens moet beklimmen om tot God te komen. De dichter stelt de vier vingers en de duim voor als die treden. Hij geeft ze de namen Contricio of Berouwen, Confessio, Satisfactio of Penitencie, Medicus en Humilitas. De vingerkootjes delen de treden verder in.¹³⁵

De een na laatste tekst in dit Brusselse handschrift is Hein van Akens *Hugo van Tyberiën*. De heidense koning Saladijn vraagt Hugo van Tyberiën om hem tot ridder te slaan. Voorafgaand aan de ridderslag moet hij een bad nemen, ten teken dat hij voortaan een zuiver leven moet leiden. Hij wordt vervolgens op een bed gelegd, wat vooruitwijst naar zijn bed bij Gods troon. Hugo hangt hem een rode mantel om die verwijst naar vrijgevigheid. Saladijn wordt zo stap voor stap voorbereid op de ridderslag, terwijl Hugo hem uitlegt waar iedere handeling symbool voor is. Het is echter niet het primaire doel van de tekst om de symboliek van de ridderslag te verduidelijken of om ridders in morele zin te stichten. De lessen in de *Hugo van Tyberiën* gelden goedbeschouwd voor iedereen. Het gaat om algemeen geldende deugden als kuisheid, vrijgevigheid, reinheid, vroomheid en soberheid.¹³⁶

De codex eindigt met een abecedarium, *Den AB recht ende averecht*, een berispelend en spottend gedicht waarvan elke regel begint met een volgende letter van het alfabet. De dichter doet zijn beklag over ijdele vrouwen, over knechten die zich als heren gedragen, over overspel en priesters die niet leven naar de Schrift; hij klaagt erover dat men zich niets meer van Gods woord aantrekt en dat trouw, waarheid en rechtvaardigheid niet meer bestaan. Zo loopt het gedicht van A tot en met Z en daarna terug naar A.¹³⁷

De samenhang van de teksten in deze verzamelcodex is duidelijk: het gaat om moralistische teksten, variërend van teksten met een uitgesproken christelijk karakter (de *Vers-Lucidarius*, de *Nieuwe doctrinael*, *Van den viere vingheren* en Augustijnkens *Schepping* en Commentaar op het Johannesevangelie) tot teksten waarin het vooral gaat om profane deugden (*Hugo van Tyberiën*, *Van den scepe*, *Van ses vaerwen* en *Den AB recht ende averecht*). De schrijver van de *Vers-Lucidarius* legde de nadruk op de moraal van zijn werk. Hij wilde zijn publiek primair leren om op de juiste manier te leven met het oog op de dood. Dat dat de kern van zijn boodschap was – en niet

¹³⁴ In het Londense handschrift met de *Artes-Lucidarius* naar het Duits staat dezelfde sproke, maar de twee versies verschillen in bewoordingen te sterk om een direct verband tussen de handschriften aannemelijk te maken. De tekst in Brussel, KB 15642-51 is uitgegeven door Blommaert 1838-1851, dl. 3, 124-127, de tekst in het Londense handschrift door De Flou en Gailliard 1895, 193-200. De sproke is opgenomen als nr. 136 in het repertorium van Hogenelst 1997, dl. 2, 102-103.

¹³⁵ Editie Blommaert 1838-1851, dl. 3, 128-130. Opgenomen in het repertorium van Hogenelst 1997, dl. 2, 103-104, nr. 137.

¹³⁶ De tekst is uitgegeven door Willems 1842. Opgenomen in het repertorium van Hogenelst 1997, dl. 2, 104-105, nr. 138.

¹³⁷ Editie Blommaert 1838-1851, dl. 3, 143. Opgenomen in het repertorium van Hogenelst 1997, dl. 2, 35-36, nr. 30.

zoals in het *Elucidarium* de theologische feitenkennis – is blijkbaar door de samensteller van deze codex goed opgepikt. Niet alleen de *Vers-Lucidarius*, maar alle teksten in handschrift Brussel KB 15642-51 hebben het doel de lezer een betere manier van leven bij te brengen.¹³⁸

B2: Brussel, KB II 270

In dit kleine Brugse handschriftje uit het einde van de vijftiende eeuw staan zestien versregels uit Mnl I.13 genoteerd. Ze zijn bedoeld als bladvulling, om de laatste bladzijde van de voorgaande tekst (f. 54r) op te vullen. Omdat de vraag ('Waar woont God?') is weggelaten lijkt het te gaan om een op zichzelf staand, vroom gedichtje. Voorts bevat het bewuste gedeelte van het handschrift talrijke gedichten en refreinen.¹³⁹ Vaak wordt de lezer aangespoord om vroom en ingetogen te leven met het oog op de dood. Bijvoorbeeld:¹⁴⁰

Om niemants wille doot zonde doet
In hopen vast in weldoen blijde
Schuudt zweerelts bedroch ende dat bij tijde
Scacht in hu herte Gods vreesse eenpaer
Tuterste oordeel hebt daer voor vaer
Om theeuwich leven arbeit daer naer.

Het thema van vergankelijkheid, onthechting en voorbereiding op de dood keert telkens terug.¹⁴¹

De weerelt gheeft van consten prijs
Maer duecht alleene die salmen prisē
Der weerelt lof es brooscher dan .i. rijs
Maer der duechden lof zal in glorien rijsen
Onseker ende een cort bewijsen
Es tleven van elken hoe vroom hoe wijs
Nemet twoort gods / om dijnre zielen spijsen
Met cleender dinc du dlichaem spijs
Die ziele begheert teeweghe jolijns
Int vleesch de wormen verjolijns
O mensche laet dy in tijts afgrijnsen.

Vier van de moraliserende gedichten in het handschrift zijn geschreven door Anthonis de Roovere.¹⁴² Zo is er van zijn hand een allegorische vertelling (f. 15r-17v), waarin een beeld uiteenzet hoe alles in zijn lichaam verwijst naar de manier waarop de mens God moet eren, bijvoorbeeld.¹⁴³

Mijn ooren zijn wijt ende groot
Naer des ezels maniere ghescoren
Bediet dat elc goet kerstin bloot
Twoort Gods vierich zal an horen.

¹³⁸ Voor het genre van moralistisch-didactische literatuur voor leken, zie Reynaert 1994a en 1995.

¹³⁹ De codex valt uiteen in vier eenheden. Het gedeelte met het *Lucidarius*-excerpt bestaat uit de folia 15 tot en met 71. Ik beperk me hier tot dat gedeelte. Zie de beschrijving van het handschrift in § 2.1. Teksten in het handschrift genoemd in Lyna 1924, 295-305. Een enkel gedicht geeft hij uit.

¹⁴⁰ Uit een gedicht van Frans Oisstoc op f. 42v. Editie Lyna 1924, 301.

¹⁴¹ f. 25v. Afgedrukt in Lyna 1924, 296-297.

¹⁴² Zij zijn te vinden op de folia 15r-17v, 40v-41r, 45v-47r en 59v-61r.

¹⁴³ Editie Lyna 1924, 315-319. Zie over deze tekst: Oosterman 2004, 171-174.

En:

Mijn baert es grijs nederwaert hanghende
Also zalmen bij rijpen rade
Naer teeuwich leven zijn verlanghende.

Bij twee gedichten in het handschrift staat vermeld dat ze geschreven zijn door ene Hamme. Zijn naam staat boven een leerdicht op f. 47r-47v, en wordt gegeven in het acrostichon in een allegorisch gedicht (f. 26r-27v), waarin de ik-persoon in een droom een koning ziet die omgeven is door dienaren met namen als Handen, Voeten, Hart of Oren. Als zij klagen over hun zware taken, onthoudt de koning hun voedsel totdat zij zich met hem verzoenen.¹⁴⁴ Behalve moraliserende gedichten en spreuken bevat het handschrift diverse lofdichten op God en berijmde gebeden. Zo is er een refrein op de stokregel: ‘Almoghende God, willet mij vergheven’.¹⁴⁵

Het excerptje uit de *Vers-Lucidarius* laat zich naadloos invoegen bij de andere teksten in het handschrift. Ze getuigen alle van een diep geloof; ze benadrukken Gods goedheid en grootheid, of wijzen op de vergankelijkheid van aardse zaken en het belang van deugdzaamheid met het oog op het hiernamaals – net als de *Vers-Lucidarius*.

B3: Brussel, KB II 116

Net als de andere twee is ook dit handschrift, daterend uit het midden van de vijftiende eeuw, sober uitgevoerd.

Het handschrift bevat een collectie korte teksten:¹⁴⁶ een verzameling van 35 tweeregelige rijmspreuken (f. 1r-2v),¹⁴⁷ een excerpt uit de *Seghelijn van Jherusalem* (f. 2v-5r), een gedicht over tafelmanieren (f. 5r-6v), een gedicht over de vergankelijkheid van het leven (f. 7r-8r), een excerpt uit de *Vers-Lucidarius* (f. 8r-11r), *De Profetie van Bulscamp* (f. 11r-13v), een reeks rijmspreuken (f. 13v-14v), *Tbeghin van alre wijseden* (f. 14v-16v), Proverben (f. 16v-19r), *Van tijtverlies* (f. 19v-22v), elf rijmspreuken en gedichten (f. 23r-24v), een berijmde vertaling van de zeven boetepsalmen (f. 25r-37r) en een abecedarium *Den geesteliken A.B.C.* (f. 37v-38r).

Het excerpt uit de *Vers-Lucidarius* bestaat uit Mnl III.23 en Mnl III.25, waarin wordt verteld over de komst van de antichrist aan het einde der tijden. De tekst vertelt dat hij geboren zal worden in Babylon en dat hij het volk zal onderwerpen en ervan overtuigen dat hij de Messias is. Hij zal de geestelijken van het geloof afbrengen en de ongedoopte doden doen herrijzen. In de op zijn bevel heropgebouwde tempel zal hij een altaar voor zichzelf laten oprichten. Zo zal hij regeren totdat bazuingeschal het einde der tijden en het laatste oordeel aankondigt.

Van een enigszins vergelijkbaar karakter is de tekst die op de *Vers-Lucidarius* volgt, de *Profetie van Bulscamp*. Hierin worden Oudtestamentische profetieën toegepast op de eigentijdse geschiedenis met als resultaat de voorspelling van een apocalyptische strijd tussen de Europese rijken.¹⁴⁸

¹⁴⁴ Editie Lyna 1924, 319-322, vs. 63-66 resp. vs. 71-73.

¹⁴⁵ f. 66r-67v. De stokregel is afgedrukt in Lyna 1924, 305.

¹⁴⁶ Braekman 1969, 84-111 noemt alle teksten in het handschrift en editeert de teksten die niet al eerder zijn gepubliceerd (d.w.z.: alle teksten met uitzondering van het *Seghelijn*- en het *Lucidarius*-excerpt, *Bulscamp*, de boetepsalmen en *Den geesteliken A.B.C.*).

¹⁴⁷ Zie Brinkman 1994, 240-243.

¹⁴⁸ Uitgegeven door Serrure 1859-1860, 427-429.

Enkele folia eerder in de codex staat een excerpt uit de *Seghelijs van Jherusalem*. Seghelijs legt daarin zijn zonen zeven theologische vraagstukken voor, zoals: wat is de afstand van de aarde tot de hemel, is God almachtig en waarom heeft Jezus de gevallen engelen niet verlost?¹⁴⁹

Verder treffen we in dit manuscript moraliserende gedichten en rijmspreuken aan. Dikwijls gaat het om profane ethiek: vermijd de omgang met slechte mensen, pas op voor *niders* en luistervinken, zorg voor financiële zekerheid op je oude dag, wees zwijgzaam en bewaar je geheimen, wees lijdzaam en verdraag. Bij veel spreuken keert de idee van de vergankelijkheid van al het aardse terug. Zo is er een gedicht dat vertelt hoe een waard komt afrekenen voor alles wat de ik-persoon heeft gedaan.¹⁵⁰ Regelmatig wordt de mens voorgehouden dat hij een stoïcijns onthechte levenshouding moet aannemen, want de dood komt onverwacht en aardse rijkdom en schoonheid vergaan:¹⁵¹

O mensche, peinst in aller tijt,
Wanen ghi quaemt, en wat ghi zijt
En wat ghi emmer werden moet,
Als die doet comt onverhoet.

Deze *memento-mori*-gedachte hangt samen met een christelijke ethiek, zoals blijkt in:¹⁵²

Die Gode begheeft,
En an de weerelt cleeft,
Alst comt te eenen sceeden,
So es hi quite van hem beeden.

Och wat hij al verliest,
Die tijt voer eewicheit verkiest!

De adviezen staan soms expliciet in het licht van datgene wat ons wacht na de dood.¹⁵³ Wie zich gedraagt naar de lessen in de gedichten en spreuken, zal in de hemel terechtkomen. Maar wie dat niet doet, hoeft niet te rekenen op de eeuwige vreugde:¹⁵⁴

Die hier also leeft
Dat hem God de helle gheeft,
Die heeft hier als dwaes gheleeft.

Bij de thematiek van vergankelijkheid, sterfelijkheid en laatste oordeel past ook de grootste tekst in de codex, een vertaling van de zeven boetepsalmen (f. 25r-37r).

¹⁴⁹ Zie over deze passage in de *Seghelijs*: Claassens 1998. Het excerpt correspondeert met de verzen 7699-7809 op de linkerbladzijden van de editie van Van de Wijer 1983, dl. 2. Het is opgenomen in het repertorium van Hogenelst 1997, dl. 2, 191-192, nr. 263.

¹⁵⁰ Dit gedicht (waarvan het begin ontbreekt), f. 7r-8r, is uitgegeven door Braekman 1969, 89-91.

¹⁵¹ Een van de *Vele proverben* op f. 17r-19r. Geciteerd uit Braekman 1969, 99.

¹⁵² Zo eindigen de elf rijmspreuken en gedichten op f. 23r-24v. Geciteerd uit Braekman 1969, 110.

¹⁵³ Met een belofte van de hemel eindigt *Tbeghin van alre wijsheden* op f. 14v-16v. Het thema van de aardse vergankelijkheid en/of het streven naar een goed hiernamaals keert verder terug in de rijmspreuken die verspreid over het handschrift staan (f. 1r-2v, 13v-14v en 23r-24v), in *Tbeghin van alre wijsheden* (f. 14v-16v), in *Eene curte proverbe* en de daarop volgende proverben (f. 16v-19r) en in de sproke *Van tijtverlies* (f. 19v-22v). Alle zijn uitgegeven door Braekman 1969.

¹⁵⁴ Een van de rijmspreuken op f. 13v-14v. Geciteerd uit Braekman 1969, 93.

Het manuscript eindigt met *Den geesteliken A.B.C.*, een gedicht waarvan elk vers begint met een volgende letter van het alfabet. De dichter houdt zijn publiek voor dat het nederig en vroom moet zijn, zijn naaste goed moet behandelen en ter biechte moet gaan. Het leven is immers maar kort en er is kans op een eeuwige straf in de hel.¹⁵⁵

Tussen de teksten over de eindigheid van het aardse leven staat een gedichtje over tafelmanieren. De lezer wordt onder meer verteld te bidden voor het eten (de twee Latijnse tafelgebeden worden weergegeven), zijn handen te wassen, niet in zijn neus te peuteren aan tafel, niet te fluisteren in gezelschap, zijn eetlepel niet terug in de schaal te doen en zijn eten niet in de zoutpot te dopen.¹⁵⁶ Misschien nam de samensteller van het handschrift deze tekst op vanwege de tafelgebeden, of wilde hij ook enkele zeer praktische wenken geven voor een goed leven.

Ook in dit handschrift is de *Vers-Lucidarius* dus opgenomen temidden van moraliserende teksten, waarin veel nadruk ligt op de eindigheid van het leven en op hemel en hel; teksten waar de *Vers-Lucidarius* met de door de bewerker zo benadrukte boodschap perfect tussen past. Het gekozen excerpt bevat die boodschap evenwel niet expliciet. De samensteller van het handschrift koos een stuk over de komst van de antichrist: een eschatologisch stuk dus, dat aansluit bij de *Profetie van Bulscamp*. Samen met die profetie geeft het excerpt een extra dimensie aan de waarschuwingen over de eindigheid van het leven in de overige teksten.

B4: Brussel, KB IV 1031

De zogenoemde Kampse fragmenten vormen de oudste onder de *Vers-Lucidarius*-handschriften. Ze zijn geschreven tussen 1325 en 1350. Met veertig regels per kolom en twee kolommen per bladzijde, dus 160 regels per folium, zou de *Vers-Lucidarius* in totaal zo'n veertig folia gevuld hebben. Het is daarom goed mogelijk dat de codex meerdere teksten bevat heeft. Maar over eventuele andere teksten in het handschrift is niets meer te zeggen, nu er niet meer bekend is dan deze twee bladen.

De bewerker maakte zijn *Vers-Lucidarius* om zijn publiek te vermanen, op te voeden, te waarschuwen voor de hel. Zijn moraal richt zich op leken, aan wie hij zijn boodschap misschien niet direct maar via wereldlijke geestelijken wil overbrengen. De overgeleverde handschriften duiden er evenwel niet op dat de tekst specifiek in handen van de clerus terechtgekomen is. Ze zijn gevuld met uiteenlopende moraliserende teksten, die zowel van een zeer vroom als van een profaan karakter zijn. Daarmee lijken ze eerder vervaardigd te zijn door en voor gelovige leken dan voor geestelijken. De vermoedelijk wereldlijke herkomst van de codices blijkt het sterkst bij B1. Dit handschrift heeft de vorm van een rekeningboek; alle reden dus om aan te nemen dat de teksten daarin niet opgeschreven zijn door een kloosterling of priester, maar door iemand met een boekhoudkundige functie aan een hof of in een stad. Dat halverwege de veertiende eeuw de zoon van een handschoenmaker een *Lucidarius* bezat, sluit aan bij deze bevindingen.

Wat opvalt bij de drie complete handschriften B1, B2 en B3 is dat de gebruikers van de *Vers-Lucidarius* de kern van de tekst, zoals bedoeld door de bewerker, inderdaad hebben opgepikt. In de ogen van de gebruikers was de *Vers-Lucidarius* een moraliserende tekst, vergelijkbaar met Jan de Weerts *Nieuwe doctrinael*, spoken als *Van ses vaerwen* of *Van den vier vingheren*, zedeprekende

¹⁵⁵ De tekst is naar een ander handschrift uitgegeven door De Vreese 1901, 266-267.

¹⁵⁶ f. 5r-6v. Editie Braekman 1969, 87-89.

gedichten of rijmspreuken. Temidden van dergelijke teksten is de *Vers-Lucidarius*, geheel of gedeeltelijk, overgeleverd. In de teksten rondom de *Vers-Lucidarius* ligt telkens de nadruk op de eindigheid van dit leven en het belang van goed leven en goed geloven, in het bijzonder met het oog op wat ons na de dood te wachten staat. De bewerker heeft zijn boodschap in dat opzicht dus niet tevergeefs aan zijn bewerking van het *Elucidarium* meegegeven: men las de *Vers-Lucidarius* niet als een analytisch theologisch werk zoals Honorius het origineel bedoeld had, maar primair als een vermanende en stichtelijke tekst.

2.5 Conclusie

Met een overlevering in vier handschriften, in ontstaan variërend van het tweede kwart van de veertiende eeuw (B4) tot het laatste kwart van de vijftiende eeuw (B2), is de *Vers-Lucidarius* vermoedelijk de meest verspreide onder de Middelnederlandse *Lucidarii* geweest. Vanwege de Kampse fragmenten, geschreven tussen 1325 en 1350, staat vast dat de *Vers-Lucidarius* vóór 1350 vervaardigd moet zijn. Een *terminus post quem* wordt geleverd door Maerlants *Spiegel historiael*, een van de aanvullende bronnen voor de bewerker. Met zekerheid kunnen we daarom zeggen dat de *Vers-Lucidarius* geschreven is tussen 1288 en 1350. Om dit interval nog iets in te perken, kunnen we stellen dat de datering niet te dicht bij 1350 zal komen: de Kampse fragmenten zijn immers van vóór dat jaar, dus wellicht uit de jaren '30 of '40 van de veertiende eeuw. Omdat het niet waarschijnlijk is dat de Kampse fragmenten de autograaf vormen,¹⁵⁷ is enige afstand in tijd tussen de Kampse fragmenten en het ontstaan van de *Vers-Lucidarius* goed denkbaar. Op zijn vroegst verscheen de *Vers-Lucidarius* dan in de laatste jaren van de dertiende eeuw, op z'n laatst pakweg in het tweede decennium van de veertiende eeuw.

Misschien dus exact tweehonderd jaar na Honorius (1100) gaat een dichter aan het werk om het *Elucidarium* om te zetten in Middelnederlandse gepaard rijmende verzen. Daarbij grijpt hij op grote schaal in in de tekst. Hoewel hij de grondvorm handhaaft – de dialogvorm, de volgorde van de onderwerpen, de ontwikkeling van schepping tot einde der tijden – is zijn *Vers-Lucidarius* in veel opzichten een andere tekst dan het *Elucidarium*. Dat verschil laat zich van twee kanten verklaren: enerzijds heeft de dichter een andere intentie met zijn werk dan de Latijnse schrijver, en anderzijds richt hij zich op een ander publiek. Waar Honorius zich richt op het overbrengen van kennis en begrip, wil de Middelnederlandse dichter zijn publiek daarbij ook vermanen. Het gaat hem niet meer om kennisoverdracht *sec*. Hij wil zijn publiek door uitleg van het geloof en door expliciete vermaningen opvoeden tot goede christenen en zo behoeden voor de hel. En waar Honorius schrijft voor geestelijken in opleiding of in de praktijk, denkt de bewerker in de eerste plaats aan leken. Dat publiek betekent dat de bewerker zich moet beperken in wat hij overneemt uit zijn Latijnse tekst. Materiaal dat om uiteenlopende redenen niet geschikt of bestemd is voor leken, past hij aan. Overmatige kritiek op de geestelijkheid bijvoorbeeld damt de bewerker in. De te ingewikkelde beschrijving van de schepping uit het *Elucidarium* wordt vervangen door een eenvoudiger en verhalender beschrijving, nagenoeg letterlijk overgeschreven uit de *Rijmbijbel*. De bewerker laat bijbelcitaten achterwege of kleedt ze in om ze voor een minder bijbelvast publiek herkenbaar ('dit is een citaat uit de Psalmen') of begrijpelijk te maken. Dergelijke vereenvoudigende ingrepen hebben er overigens niet toe geleid dat de *Vers-Lucidarius* een simpele tekst geworden is. Integendeel; net als in het *Elucidarium* komt hierin een breed spectrum aan theologische kwesties aan de orde. Met vragen over bijvoorbeeld de Drie-eenheid of predestinatie heeft de Middelnederlandse tekst onder de moralistisch-didactische teksten nog altijd een relatief hoge moeilijkheidsgraad.

De kern van de vaak zeer expliciet verwoorde boodschap in de *Vers-Lucidarius* is dat de mens zo moet leven dat hij niet naar de hel gestuurd zal worden. Dat de mens na de zondeval überhaupt kans heeft op de hemel, is te danken aan de kruisdood. De bewerker benadrukt keer op keer dat de mens in morele zin verplicht is

¹⁵⁷ B4 biedt immer weliswaar vaak, maar niet altijd de juiste lezing in vergelijking met de andere handschriften, zie § 2.1 noot 16 (m.n. over vs. 5907-5909).

zich aan Gods geboden te houden uit dankbaarheid voor Jezus' offer. Wie in de hemel wil geraken, kan bovendien niet zonder de geestelijkheid en haar sacramenten. Veel meer dan in het *Elucidarium* ligt in de *Vers-Lucidarius* daar de nadruk op. De bewerker legt herhaaldelijk uit dat wie niet gedoopt is of wie niet op tijd zijn zonden opbiecht en boete doet, naar de hel zal gaan, en dat de gelovige te allen tijde gehoorzaam moet zijn aan zijn priester. Om deze boodschap te onderbouwen en om haar indrukwekkend te maken, voegt de bewerker exempelen in, over mensen die naar de hel gestuurd werden of juist gered konden worden. De *Vers-Lucidarius* biedt zijn informatie aldus niet in een zuiver discursieve vorm aan. Het narratieve element is, zoals bij veel moralistisch-didactische literatuur in het Middelnederlands, sterk aanwezig:¹⁵⁸ de gegevens zijn gegoten in een fictieve discussie tussen een leerling en een meester en op diverse plaatsen zijn verhalende passages ingevoegd.

Aan de waarschuwingen en vermaningen ligt een belangrijk theologisch punt ten grondslag: de gedachte dat de mens door zijn gedrag zélf invloed kan uitoefenen op zijn zielenheil. In het *Elucidarium* is daar geen sprake van. De nadruk ligt in die tekst op predestinatie, op de gedachte dat God al vóór de geboorte van een mens heeft bepaald of hij naar hemel of hel zal gaan. Wie leeft als goed christen en ter biecht gaat, maakt volgens de *Vers-Lucidarius* altijd kans op de hemel, en wie niet op tijd boete doet of anderszins zondigt, verdient zelf de hel. Zo is de *Vers-Lucidarius* getuige van een geloofsopvatting waarin de individuele gelovige met hulp van de geestelijkheid meer invloed heeft op zijn lot.

Met een andere visie op vrije wil en een andere boodschap vormt de bewerker het *Elucidarium* om tot een werk waaruit de mens kan leren hoe hij zichzelf voor de hel kan behoeden. Hij doet dat zorgvuldig: de manier waarop hij dingen schrappt, vereenvoudigt of op basis van andere bronnen vervangt of aanvult, toont aan dat hij een goed inzicht heeft in de Latijnse tekst en een goede kennis van zijn andere bronnen. Uit de *Spiegel historiael* haalt hij vijf exempelen die zijn boodschap ondersteunen en zich mooi in de tekst laten invoegen. Uit de *Rijmbijbel* haalt hij niet alleen een bruikbaar scheppingsverhaal, maar ook uiteenlopende aanvullingen over Adam en Eva en het aards paradijs, die hij naadloos tussen de mededelingen uit het *Elucidarium* invoegt. Opmerkelijk is dat de Middelnederlandse dichter hoogstwaarschijnlijk ook informatie heeft ontleend aan een Duitse bron, en wel aan de Duitse bewerking van het *Elucidarium*. Drie opeenvolgende vragen in de *Vers-Lucidarius*, Mnl I.38 tot en met I.40, vertonen opvallende overeenkomsten met de Duitse *Lucidarius*, terwijl ook twee andere vragen invloed van de Duitse tekst lijken te verraden. De bewerker heeft de Duitse *Lucidarius* gebruikt om meer gegevens te hebben over de hel en om te vertellen welk licht er scheen voordat God de zon maakte – gegevens die in het *Elucidarium* ontbraken en in de ogen van de bewerker de tekst beter of in elk geval vollediger zouden maken.

De Middelnederlandse dichter heeft een moeilijke taak te volbrengen. Hij maakt het *Elucidarium* geschikt voor een veel breder publiek, hij maakt de tekst pakkender (onder meer door het invoegen van Maerlants exempelen), eenvoudiger (onder meer met hulp van de *Rijmbijbel*) en op verschillende punten ook vollediger (op basis van onder andere de *Rijmbijbel* en de Duitse *Lucidarius*). Om dat te bereiken moet een schrijver niet alleen goed belezen zijn en het *Elucidarium* goed in het hoofd hebben, maar ook in staat zijn om de theologische finesses van zijn brontekst te begrijpen. Immers, alleen wie een theologische verhandeling tot in de details begrijpt,

¹⁵⁸ Reynaert schetst hoe didactische elementen binnen de epiek langzamerhand als zelfstandig genre gingen functioneren; daarbij valt op hoe veel narratieve elementen die vroege didactiek bevat (Reynaert 1995, 103-104 en 1994a, 19-24).

kan die op de juiste manier uitleggen, veranderen, inkorten of vereenvoudigen. Dat de bewerker zelf een geestelijke is, is daarmee uiterst waarschijnlijk geworden: hij heeft blijkbaar een gedegen kennis van het Latijn en is enigszins ervaren in het lezen en begrijpen van theologische teksten.

De *Vers-Lucidarius* wordt vervolgens over een periode van honderdvijftig jaar overgeschreven. Zo geschoold en scherp de dichter zelf is, zo weinig onderlegd lijkt de kopiist van het enige volledige handschrift te zijn. Handschrift B1 bevat talloze fouten, te wijten aan onoplettendheid of onkunde van de afschrijver. De handschriftelijke inbedding van de *Vers-Lucidarius* toont voorts aan dat men de tekst primair beschouwde als een moraliserend werk, eerder dan als een compendium voor overdracht van kennis en inzicht zoals het *Elucidarium*. Opgenomen temidden van andere moraliserende en vrome werken op rijm belandde de *Vers-Lucidarius* in de vijftiende eeuw bij leken op zoek naar hulp en vermaning om hun ziel veilig te stellen.

3 De *Proza-Lucidarius*

3.1 Inleiding

Naast de berijmde bewerking, die in de decennia rond 1300 tot stand moet zijn gekomen, bestond er in de tweede helft van de vijftiende eeuw een prozavertaling van het *Elucidarium*. Deze *Proza-Lucidarius* kende een minder grote verspreiding dan de *Vers-Lucidarius*. Hij is slechts bekend uit één handschrift, vervaardigd in het Windesheimse koorherenklooster Mariënwolde te Frenswegen (bij Nordhorn, direct over de huidige grens ter hoogte van Almelo). In de Duitse vakliteratuur wordt de taal van de *Proza-Lucidarius* gewoonlijk bestempeld als Nederduits,¹ maar met evenveel recht zou men de tekst oostelijk Middelnederlands kunnen noemen. Er was immers in de vijftiende eeuw noch een politieke, noch een taalkundige grens op de plaats waar de huidige grens tussen Duitsland en Nederland loopt.² Het pleit willen beslechten op basis van de huidige grens is in dit geval ook heilloos: Frenswegen ligt weliswaar in Duitsland, maar de kopiist was naar eigen zeggen afkomstig uit Almelo. Het enige handschrift is aldus geschreven in een oostelijk Middelnederlands dan wel Nederduits dialect, zoals dat in de vijftiende eeuw in het gebied rondom Almelo en Nordhorn gesproken werd. Daarmee hoort de *Proza-Lucidarius* thuis in een onderzoek naar Middelnederlandse *Lucidarius*-teksten.

Overlevering

De *Proza-Lucidarius* is overgeleverd in één handschrift (Straatsburg, Bibliothèque Nationale et Universitaire 2101). Deze codex is een convoluut uit twee delen, waarvan het ene deel de *Proza-Lucidarius* (f. 1-64) en een theologisch traktaat (f. 65-85) bevat en het andere de *Spiegel der kerstenre gheloven* (f. 88-207). De twee delen, respectievelijk voltooid in 1469 en 1468, zijn geschreven door dezelfde kopiist. De codex telt 207 papieren folia van ongeveer 207 bij 135 mm. De bladzijden in het eerste deel zijn beschreven met twee kolommen van 33 of 34 regels per kolom, die in het tweede deel met één kolom van 33-38 regels. Net als de Brusselse handschriften met de *Vers-Lucidarius* is ook het Straatsburgse handschrift tamelijk eenvoudig. Het is beschreven in een C/H-schrift (een schrift dat het midden houdt tussen de cursiva en de hybrida).³ Aan het begin van de *Lucidarius* en de *Spiegel der kerstenre gheloven* staat een grote initiaal met penwerk. Verder zijn er rode lombarden van twee regels hoog en rode onderstrepingen.⁴

Preliminaria voor tekstvergelijking

Bij het onderzoek naar de relatie tussen het *Elucidarium* en de *Proza-Lucidarius* zijn we aangewezen op de tekst in het Straatsburgse handschrift. Hiervan is in 1992 een zeer betrouwbare kritische editie verschenen.⁵ Voor het *Elucidarium* moeten we echter beslissen van welke grondtekst we uitgaan. Dat is ook hier minder moeilijk dan

¹ Bijvoorbeeld in Schorbach 1894, 265-267 en in de editie van Gottschall 1992.

² Over het probleem van taalkundige grenzen in dit gebied in de Middeleeuwen, zie Peters 2000, m.n. 105 en Goossens 1991.

³ Zie voor de benaming C/H-schrift: Gumbert 1975, 279.

⁴ Ik baseer me hier op de uitgebreide beschrijving in de bijlage bij Muusers 1988, 2-25. Zie voor dit handschrift ook Becker 1914, 13; Wickersheimer 1923, 438; Samaran et Marichal 1965, 423 en afbeelding CLII.

⁵ Gottschall 1992. Een diplomatisch afschrift is opgenomen in de bijlage bij Muusers 1988.

het op basis van de grote overlevering lijkt. Net als voor de *Vers-Lucidarius* laat zich ook voor de *Proza-Lucidarius* eenvoudig vaststellen dat de tekst bijna helemaal gebaseerd is op de *texte primitif* zoals Lefèvre die in 1954 heeft uitgegeven. De *Proza-Lucidarius* laat zich grotendeels woordelijk naast Lefèvres editie leggen. Op vier plaatsen blijkt vervolgens dat de *Lucidarius*-auteur een Latijnse legger had waarin enkele van de door Lefèvre onderscheiden A-toevoegingen opgenomen waren: in Lat I.171/Mnl I.146, Lat II.12bis/Mnl II.5, Lat II.91/Mnl II.45 en Lat II.92/Mnl II.46. Dit overigens in tegenstelling tot de *Vers-Lucidarius*, die enige verwantschap vertoonde met de Latijnse versie B.

Mnl I.146 is een getrouwe vertaling van Lat I.171 in de *texte primitif*. Aan het slot van het antwoord drukt Lefèvre een stuk tekst af dat volgens hem een toevoeging van de A-familie is:

Quae enim fidem excederent scribere noluerunt; unde resuscitationem Lazari, Johanne solo narrante, caeteri Evangelistae tacuerunt.
Zij wilden immers niet die dingen opschrijven die het geloof te buiten gaan; daarom zwegen de andere evangelisten over de opwekking van Lazarus, waar alleen Johannes over vertelt.

Deze tekst blijkt overgenomen te zijn in Mnl I.146:

Want de ewangelisten en wolden nicht beschryven, dat onghelovelick was. Hier om vertellet sanctus Johannes alleen, woe Lazarus uutten grave verwecket waert, dat de anderen versweghen hebben.

Mnl II.5 luidt:

Omme wo vele saken wort den menschen ghegheven ziecheit of moynisse des lychams?

Vraag en antwoord komen niet voor in de Latijnse kerntekst, maar zijn een vertaling van een A-vraag (Lat II.12bis):⁶

Quot modis homini accidit infirmitas corporis et molestia?
Op hoe veel manieren wordt de mens ziek van lichaam en zwak?⁷

Mnl II.45 is een getrouwe vertaling van Lat II.91. De laatste zin van het antwoord:

Mer dat licham en kan niemant anders sien dan allene de ghene, den siet tonen willen.

komt niet voor in de *texte primitif* maar is een toevoeging van de A-categorie:

Non tamen omnibus visibile, nisi his solummodo quibus se volunt demonstrare.
Het is evenwel niet voor allen zichtbaar, alleen voor degenen aan wie zij het willen tonen.

Hetzelfde zien we in Mnl II.46: een getrouwe vertaling van Lat II.92 uit de kerntekst, met aan het slot de extra zin die alleen in de A-familie voorkomt:

De duvels annemen vake een lijcham van der grover lucht, dat men tasten mach, op dat se den menschen so vele de lichtliker bedreghen moghen.

Hi saepius corpus de crasso aere sumunt palpabile, quo magis possint fallere.
Dikwijls nemen zij een tastbaar lichaam van dikke lucht aan, waardoor ze beter kunnen misleiden.

⁶ Het antwoord heeft aan het slot enkele regels die niet in de Latijnse vraag staan en waarvoor ook editeur Gottschall (1992, 225) geen bron heeft kunnen aanwijzen.

⁷ Deze vraag komt voor in twee van de zestig handschriften waar Lefèvre zijn editie op heeft gebaseerd en staat afgedrukt in Lefèvre 1954, 409, noot 5. Mogelijk staat deze vraag ook in de *Vers-Lucidarius*. Zie § 2.1, 'Preliminaria voor tekstvergelijking'.

De Proza-Lucidarius in vogelvlucht

De *Proza-Lucidarius* opent met een uiterst korte proloog, die Honorius' veel langere proloog vervangt. De proloog van de *Proza-Lucidarius* begint met een uitleg van de titel:

Hier beghint een boeck, gheheten *Elucidarius*, dat bedudet so vele als ene verluchtinghe inden boeke. Want in dessen boeke werden vele duyster dinghe verluchtet ende manigherhande behende vraghe ontbonden.

Daarna staat de (vermeende) auteur van het oorspronkelijke werk vermeld:

Item Ancelmus, archebisschop van Cantelenberch, hevet dit boeck ghemaket recht als een dyalogus.⁸

Tot slot licht de schrijver toe wat een 'dyalogus' is ('Dat is twier menschen reden of callinghe'), waarna hij begint aan de vertaling van het eerste boek van het *Elucidarium*.

De *Proza-Lucidarius* volgt voor het grootste gedeelte van de tekst inhoud en volgorde van de Latijnse vragen op de voet.⁹ De drie boeken van het *Elucidarium* zijn voor het leeuwendeel nagenoeg woordelijk vertaald. Hoe getrouw de vertaling is, blijkt direct wanneer men een willekeurig gekozen vraag uit het Latijn zinsnede voor zinsnede naast zijn vertaling legt. Lat I.76 luidt in het Latijn en in de *Proza-Lucidarius* (Mnl I.74):

Esset infans ita debilis et non loquens, ut nunc? (*Solde dat kint oeck so kranc wesen ende so onsprekende alst nu is?*)
Mox ut nasceretur (*So vro alst kint gheboren wer*), ambulet et absolute loqueretur (*so solt gaen ende spreken vollencomelike*) et contra singulos defectus (*teghen alle ghebreclikeit*) de lignis ibi positis uteretur (*soldet eten van den vruchten der holten, de daer staen*) et praefixo a Deo tempore (*ende een seker tijt, die van Gode in gheset was*) de ligno vitae ederet (*soldet eten van den holte des levens*) et sic in uno statu postmodum permaneret (*ende daer na soldet altoes bliven in enen state*).

Of bijvoorbeeld Lat II.90, vertaald als Mnl II.44:

Sunt jugiter angeli in terra cum his quos custodiunt? (*Sint de enghelen altoes op der eerden by de ghene, de se bewaren?*)
Cum opus fuerit (*Wanneert noet is*), in auxilium veniunt (*so comen sie den menschen to hulpe*), maxime cum precibus invitati fuerint (*ende bisunderlinghe, als se mit ghebede ghenodighet werden*). Non est enim mora veniendi (*Daer en is gheen merren te comene*), cum in momento de caelo ad terras (*want in enen oghen blyc tijts moghen se van den hemel neder comen totter eerden*) et iterum ad caelum relabi possint (*ende weder op totten hemel*). Qui, cum ad nos descendunt (*Wanneer se tot ons nederstighen*), gloria intima non fraudantur (*so en werden se niet berovet van der inwendigher glorien*), quia semper vident faciem Patris, quocumque mittantur (*want waer sie ghesant werden, de sien altoes dat aensichte des vaders*).

⁸ Het *Elucidarium* is vaker ten onrechte aan Anselmus van Canterbury toegeschreven, niet alleen in de Middeleeuwen maar bijvoorbeeld ook door Blommaert in zijn editie van de *Vers-Lucidarius* (p. iv). Zie ook hierboven, § 1.2, noot 17.

⁹ Slechts één keer is de volgorde van de vragen gewijzigd: Lat I.29 (Mnl I.27) is iets naar voren geschoven en terechtgekomen tussen de vertalingen van Lat I.26 (Mnl I.26) en Lat I.27 (Mnl I.28). De Middelnederlandse volgorde is niet logischer of minder logisch dan de oorspronkelijke Latijnse. Lat I.26 vertelt dat God zowel geestelijke als lichamelijke wezens heeft gemaakt. Lat I.27 en I.28 gaan over de schepping van de engelen toen God 'Fiat lux' sprak. Lat I.29 gaat over de geestelijke natuur van engelen. Zowel Lat I.27 als I.29 sluit dus nauw aan bij Lat I.26.

Bijna elke vraag in de *Proza-Lucidarius* laat zich zo naast het *Elucidarium* leggen, van Lat I.1 (Mnl I.1) tot en met de laatste vraag, Lat III.122 (Mnl III.68). Na die laatste vraag sluit de kopiist het werk af met een expliciet:

Hijr eyndet een boeck, gheheten *Elucidarius* (...) ende dit heeft ghemaket sunte Ancelmus (...). Item hijr is wat mede in vergaddert uut der bibelen ende uut somighen anderen boeken, alset diende totten punten, die hijr thovoren ghescreven sint. Ghescreven van Arnoldus de Almelo int jaer ons Hern MCCCCLXIX, gheëndet op sunte Benedictus avent.¹⁰

Maar hiermee is lang niet alles gezegd over de relatie tussen het *Elucidarium* en de *Proza-Lucidarius*. Er is geen een-op-een-relatie tussen de twee teksten: heeft Honorius' *Liber primus* 203 vragen, de *Proza-Elucidarius* telt er slechts 164 die daarmee corresponderen; heeft het *Liber secundus* er 106, in de Middelnederlandse tekst is dat aantal teruggebracht tot 57; en nummert het *Liber tertius* tot 122, in de vertaling is dat nog maar tot 70.¹¹ Deze verschillen zijn veroorzaakt doordat de Middelnederlandse auteur soms vragen samenvoegde en dikwijls vragen wegliet. Daartegenover staat dat hij ook veel passages toevoegde ten opzichte van het Latijnse origineel.¹² In de stukken die hij uit het *Elucidarium* overnam (bijna driekwart van het *Elucidarium*), toont de auteur zich een trouwe vertaler, die zijn brontekst vrijwel woordelijk in de volkstaal omzet. Maar waar hij stukken schrapt of nieuwe passages invoegt, is hij een erg creatieve bewerker. De *Proza-Lucidarius* kan dus getypeerd worden als gedeeltelijk een woordelijke vertaling en gedeeltelijk een vrije bewerking: de Middelnederlandse auteur vertaalt het *Elucidarium* letterlijk of gebruikt het in het geheel niet.

De *Proza-Lucidarius* is niet ingedeeld in drie boeken zoals het *Elucidarium*. Elementen die in het Latijnse werk de grenzen markeren – de afsluitende woorden in Lat I.203 en Lat II.106 en de inleidende woorden van Lat III.1 – zijn weggewerkt.¹³ In plaats daarvan is de Middelnederlandse tekst in het enige handschrift met lombarden in vijftien stukken verdeeld.¹⁴ In acht gevallen zijn er daarbij tussenkopjes aangebracht: met vraag Mnl I.16 begint het thema 'Van der werlt', met Mnl I.28 'Van den enghelen', met Mnl I.66 'Van der stede, daer de mensche ghescapen waert, ende van den paradise', pas in Mnl II.42 gevolgd door 'Van den enghelen'; met Mnl III.7 begint 'Van der pynen der quaden', met Mnl III.26 'Van Entekerst', met Mnl III.39 'Van den uren des ordels' en met Mnl III.56 begint tot slot 'Van den lichamen der hillighen'.

¹⁰ De kopiist volbracht zijn schrijfwerk dus op 20 maart 1469.

¹¹ Tegen het slot van het derde boek ontbreken er waarschijnlijk twee bladen aan het Straatsburgse handschrift (Muusers 1988, 78). Daardoor zijn het slot van Mnl III.66 (naar Lat III.118) en het begin van Mnl III.67 (naar Lat III.121) verdwenen. Waarschijnlijk stonden er ook vertalingen van Lat III.119 en Lat III.120 op de verdwenen folia. Het derde boek van de *Proza-Lucidarius* telde dan oorspronkelijk twee vragen meer dan de 68 overgeleverde, dus 70 vragen.

¹² Zie Overzicht 3.

¹³ Lat II.1 is echter wel overgenomen.

¹⁴ De lombarden staan aan het begin van Mnl I.1, Mnl I.16, Mnl I.28, Mnl I.66, Mnl I.89, Mnl I.101, Mnl I.154, Mnl II.2, Mnl II.29, Mnl II.39, Mnl II.42, Mnl III.7, Mnl III.26, Mnl III.39 en Mnl III.56 (Muusers 1988, 84-85). De tussenkopjes zijn geschreven in zwarte inkt met rode onderstreping (Muusers 1988, bijlage p. 19).

De reductie van 431 Latijnse vragen naar 291 Middelnederlandse is voor een klein gedeelte veroorzaakt doordat de bewerker vragen samenvoegde. Slechts veertien van de Middelnederlandse vragen zijn gebaseerd op meer dan één Latijnse vraag.¹⁵

Mnl III.15 is bijvoorbeeld een samenvoeging van Lat III.20 en III.21. De vraag is een getrouwe vertaling van de vraag van de discipulus in Lat III.20: Vinden de zaligen het niet erg om de verdoemden in de hel te zien lijden? In Lat III.20 luidt het antwoord dat ze dat niet erg vinden maar zelfs aangenaam. Daar borduurt Lat III.21 op voort: de rechtvaardigen bidden ook niet voor de verdoemden, want dan zouden ze het oneens zijn met Gods oordeel terwijl zij juist zo met Hem verenigd zijn dat ze zich in zijn oordeel verheugen. De Middelnederlandse auteur neemt het antwoord van Lat III.21 over als antwoord op Lat III.20 en laat het antwoord van Lat III.20 weg, hetgeen geen enkele afbreuk doet aan de logische samenhang van Mnl III.15. Of hij dat nu opzettelijk doet – omdat met het oog op Lat III.21 het antwoord van Lat III.20 min of meer overbodig is? – of per ongeluk of gedwongen door een op dit punt corrupte Latijnse legger, is niet met zekerheid te zeggen. In andere gevallen evenwel lijkt een bewuste ingreep door de Middelnederlandse schrijver aannemelijk. Zo laat hij boek II en III in elkaar overgaan door Lat II.106, waarin de discipulus een heilwens aan zijn magister uitsprekt en de magister reageert met ‘amen’, en Lat III.1, waarin na een lofprijzing voor de magister een vraag wordt gesteld, samen te voegen in Mnl III.1. De heilwens van Lat II.106 is overgenomen maar het afsluitende woordje ‘amen’ en de lofprijzing van III.1 zijn weggelaten: direct op de heilwens volgen nu vraag en antwoord van Lat III.1.

Samenvoegingen zijn in de *Proza-Lucidarius* dus schaars en niet erg ingrijpend: met slechts één uitzondering (Mnl III.64) worden er in de prozatekst telkens opeenvolgende vragen samengevoegd en meestal gaat het daarbij om samenvoegingen van niet meer dan twee vragen.¹⁶ Over dat laatste valt nog op te merken dat er in de *Proza-Lucidarius* pas helemaal aan het eind van de tekst samenvoegingen van meer dan twee vragen voorkomen: drie vragen in Mnl III.64 (Lat III.107, III.115, III.116), zeven vragen in Mnl III.61 (Lat III.90-III.96) en maar liefst negen vragen in Mnl III.62 (Lat III.97-III.105). De vragen Lat III.90-96 en Lat III.97-105 lenen zich bijzonder goed tot clustervorming. Er worden namelijk geen nieuwe vragen gesteld nadat de discipulus in Lat III.90 heeft gevraagd of de magister nader wil vertellen hoe heerlijk het in de hemel is. Vanaf dan vertelt de magister over die heerlijkheden en vergelijkt ze met de voorrechten die bepaalde bijbelse en historische personages als Simson en Augustus hadden. De discipulus doet telkens niet meer dan uitroepen hoe geweldig het moet zijn om die verrukkingen te bezitten (‘O claritudo! O dulcedo! O suavitas!’ etcetera), totdat hij in Lat III.97 voor het eerst weer iets meer zegt (‘Als iemand dit alles zou hebben, zou hij te prefereren zijn boven de hele wereld’). De Middelnederlandse auteur laat eenvoudigweg alle bewonderende kreten van de discipulus achterwege, vertaalt wel de woorden van de discipulus in Lat III.90 en III.97 en voegt zo Lat III.90-96 en Lat III.97-106 samen in twee vragen.

¹⁵ In het eerste boek zijn er vijf Middelnederlandse vragen waarin twee Latijnse vragen zijn samengevoegd: Mnl I.32 (Lat I.32+I.33), Mnl I.95 (Lat I.107+I.108), Mnl I.137 (Lat I.160+I.161), Mnl I.150 (Lat I.175+I.176) en Mnl I.160 (Lat I.186+I.187). In het tweede boek zijn er drie samenvoegingen: Mnl II.3 (Lat II.10+II.11), Mnl II.21 (Lat II.62+II.63) en Mnl II.23 (Lat II.68+II.69). In het derde boek zijn er zes samenvoegingen, waarvan er drie uit meer dan twee vragen bestaan: Mnl III.1 (Lat II.106+III.1), Mnl III.3 (Lat III.4+III.5), Mnl III.15 (Lat III.20+III.21), Mnl III.61 (Lat III.90-III.96), Mnl III.62 (Lat III.97-105) en Mnl III.64 (Lat III.107+III.115+III.116). Zie Overzicht 3.

¹⁶ Ter vergelijking: in de *Vers-Lucidarius* waren er maar liefst 49 gevallen van samenvoeging. Veel vaker dan in de *Proza-Lucidarius* ging het daarbij om meer dan twee vragen, en het kwam in de *Vers-Lucidarius* ook voor dat vragen over grotere afstanden bij elkaar gehaald werden.

Vaker dan dat hij vragen samenvoegt, laat de Middelnederlandse auteur vragen weg: in totaal 115 van de 431 Latijnse vragen zijn (opzettelijk of per ongeluk) verdwenen.¹⁷

Van de 203 vragen van het Latijnse eerste boek zijn er in de *Proza-Lucidarius* 35 weggelaten (17 %).¹⁸ Het zou te ver voeren die stuk voor stuk langs te lopen. Wat evenwel opvalt, is dat hij op drie plaatsen meerdere vragen rondom één thema heeft geschrappt. Hij liet maar liefst veertien vragen weg uit het stuk over de zondeval (Lat I.83-I.114, weg: Lat I.88-89, Lat I.100-I.106 en Lat I.110-114). Bij de bewerking van deze passage valt op dat de Middelnederlandse auteur vooral het verhaal wilde navertellen. Uitweidingen liet hij achterwege; (in zijn ogen) onvolledige passages vulde hij ruimschoots aan met citaten uit Genesis. Vergelijkbaar is de manier waarop hij omging met de vragenreeks over Jezus' geboorte. Hier liet hij de in zijn ogen wellicht overbodige uitweidingen over de tijd van Jezus' komst (waarom Jezus niet in de tijd van de zondvloed, de tijd van de Wet of bij het eind van de wereld kwam) achterwege (Lat I.121-I.124). Ook de uitleg dat Maria in rechte lijn afstamde van uitverkorenen, zodat Jezus niet geboren werd 'uit zondige materie' ('de massa peccatrice') wordt geschrappt (Lat I.125). Wat de schrijver van de kwestie wél overneemt, is waarom Jezus geboren werd uit een maagd (Lat I.120/Mnl I.102), hoe en wanneer Hij geboren werd (Lat I.126-I.129/Mnl I.103-I.106), hoe Jezus als klein kind was (Lat I.130-I.131/Mnl I.107-I.108), welke wonderen er bij zijn geboorte plaatsvonden (Lat I.132-134/Mnl I.109-I.111) en zo verder. Ook hier lijkt het erop dat de Middelnederlandse auteur vooral het verhaal en de achterliggende betekenis van Jezus' geboorte wil vertellen en te ver weg voerende afwijkingen liever overslaat. Over de doelstellingen van de bewerker komen we in de paragraaf over de bewerkingstechniek nog uitgebreid te spreken.

Een derde passage waar veel vragen zijn geschrappt is het gedeelte over slechte priesters (Lat I.185-I.200). Uit deze reeks zijn de vragen met te duidelijke kritiek op de geestelijkheid geschrappt; vragen waaruit af te leiden is dat ook slechte priesters bevoegd zijn, zijn wel overgenomen. Dit zijn vragen waarin verteld wordt dat een hostie die geconsacreerd is door een slechte priester wel degelijk het lichaam van de Heer is (Lat I.190/Mnl I.161), dat men slechte priesters moet gehoorzamen als zij iets goeds bevelen maar negeren als zij iets slechts bevelen (Lat I.197/Mnl I.162), dat slechte priesters geheel bevoegd zijn om te binden en te ontslaan (Lat I.198/Mnl I.163) en dat men hen moet verdragen totdat Christus het kaf van het koren zal scheiden (Lat I.202/Mnl I.163).¹⁹

Uit het tweede boek zijn 46 van de 106 vragen verdwenen.²⁰ Over het algemeen zijn dat van elkaar onafhankelijke ingrepen, waar zich geen auteursintentie uit laat afleiden. Opmerkelijk is echter dat er op een gegeven moment 31 opeenvolgende vragen (Lat II.22-II.52) verdwenen zijn. Het gaat daarbij om vragen over voorzienigheid en toeval (Lat II.22-II.25), dood en ziekte van dieren (Lat II.26-II.27), predestinatie (Lat II.28-II.31), of men kan zondigen als men het goede niet kent (Lat II.32-II.33), over de menselijke ziel (Lat II.34-II.36), erfzonde en het belang van de doop (Lat II.37-II.44), of kinderen en ouders elkaars zonden dragen (Lat II.45),

¹⁷ In de *Vers-Lucidarius* zijn 136 vragen geschrappt (waarbij het meestal om andere vragen gaat dan die in de *Proza-Lucidarius* zijn weggelaten, zie Overzicht 1).

¹⁸ Wegelingen in boek I zijn: Lat I.46, I.81, I.88, I.89, I.100-I.106, I.110-I.114, I.121-I.125, I.166, I.188-I.189, I.191-I.196, I.199-I.201, I.203.

¹⁹ Zie ook hieronder, § 3.2.2, 'Slechte geestelijken, slechte kloosterlingen'.

²⁰ Uit boek II zijn de volgende vragen weggelaten: Lat II.2-II.6, II.8-II.9, II.18, II.20, II.22-52, II.59, II.64, II.66-II.67, II.98-II.99.

waarom men niet met een familielid mag trouwen (Lat II.46-II.51) en wat de waarde is van goede en slechte geestelijken (Lat II.52). Dat die laatste vraag overgeslagen is, past wel enigszins in het plaatje. Voor de overige vragen is echter niet telkens een reden te bedenken. De schrijver heeft hier wel dusdanig veel overgeslagen dat het aannemelijk is dat er geen opzet in het spel was, maar dat hij werkte met een Latijnse legger waar enkele bladen aan ontbraken. Waarschijnlijk heeft hij van de 46 verdwenen vragen er maar 15 opzettelijk weggelaten: in plaats van ruim 40 % liet hij dan maar 14 % van het tweede boek vrijwillig weg. Voor de reductie van de tekst als geheel betekenen deze cijfers dat niet 115, maar slechts 84 (19 %) van de 431 vragen opzettelijk weggelaten zijn.

Uit het derde boek heeft de bewerker 34 vragen geschrapt (28 %).²¹ Het lijkt erop dat hij naarmate het einde meer in zicht komt, de neiging krijgt om steeds selectiever te werk te gaan. Hij begint in de loop van het derde boek fors te snoeien. Het is niet per vraag aan te geven waarom deze nu juist wel of niet overgenomen is; eerder lijkt het erop dat hij oppikt wat hij nodig heeft en weglaat wat weg kan. Na vragen over de opstanding der doden (Lat III.38-III.49) gaat het in het *Elucidarium* over de gang van zaken bij het laatste oordeel (Lat III.50-III.73). Hieruit neemt de Middelnederlandse schrijver 14 van de 24 vragen over. Zijn keus lijkt voorshands niet te beargumenteren. Hij vertelt bijvoorbeeld in getrouwe navolging van het Latijn dat het oordeel middenin de nacht zal plaatsvinden (Lat III.50/Mnl III.39), dat God zal arriveren als een keizer die een stad binnentreedt (Lat III.51/Mnl III.40) en dat de goeden aan Gods rechter- en de slechte mensen aan Gods linkerhand geplaatst zullen worden (Lat III.53/Mnl III.41), maar dat het oordeel in het dal van Josafat zal zijn (Lat III.52), slaat hij over. Hij vertelt bijvoorbeeld wel in welke vorm God zal verschijnen (Lat III.54/Mnl III.42), dat er een licht in de vorm van een kruis zal zijn (Lat III.55/Mnl III.43) en dat God op een zetel van lucht zal zitten (Lat III.57/Mnl III.44), maar waarom het de Zoon is die het oordeel uitspreekt, is een vraag die hij niet overneemt (Lat III.56).

De tekst eindigt met vragen over de eeuwige zaligheid na het einde der tijden (Lat III.79-III.122), waarbij de Middelnederlandse auteur zeer selectief te werk gaat. Hij neemt de eerste vraag over waarin gezegd wordt dat de heiligen zeven maal schitterender zullen zijn dan de zon (Lat III.79/Mnl III.56), maar laat de tweede vraag over de leeftijd van de heiligen achterwege (Lat III.80). Hij vertaalt de derde vraag, of de heiligen gekleed of naakt zullen zijn (Lat III.81/Mnl III.57) maar laat daarna een reeks vragen over wat de heiligen in hun eeuwigdurende staat van heiligheid doen, weg (Lat III.82-III.86). Hij neemt alle vragen over waarin aan de hand van vergelijkingen met bijbelse en historische personages uiteengezet wordt hoe groot de verrukkingen van de uitverkorenen zullen zijn. Hierbij voegt hij veel vragen samen (Lat III.87-III.107/Mnl III.58-III.64). De reeks *questiones* waarin gevraagd wordt hoe het zit met de zonden die men begaan heeft – zijn die voor iedereen zichtbaar, worden die dan niet vergeten (Lat III.108-III.114) – zijn overgeslagen. De schrijver gaat direct

²¹ Uit boek III zijn de volgende vragen weggelaten: Lat III.2, III.7, III.9, III.10, III.27, III.45-III.48, III.52, III.56, III.61, III.63-III.64, III.67, III.69-III.71, III.73, III.75-III.76, III.80, III.82-III.86, III.108-III.114. Ook de vertaling van Lat III.119 en III.120 ontbreekt, maar dit komt hoogstwaarschijnlijk doordat er in handschrift Straatsburg, BNU 2101 een blad ontbreekt tussen f. 63 en f. 64 (Muusers 1988, 78). Het eerste boek van de *Proza-Lucidarius* beslaat de regels 11-3862 in de telling van Muusers 1988. Daarvan zijn er 1089 geschreven op basis van andere bronnen. Het gaat om de regels 1083-1142 (40 regels, Mnl I.66), 1172-1202 (31 regels, Mnl I.68), 1412-1634 (223 regels, Mnl I.86), 1658-2382 (725 regels, Mnl I.88) en 3552-3621 (70 regels, Mnl I.154).

na zijn vertaling van Lat III.107, zelfs nog in dezelfde vraag, verder met de andere vragen over de volmaakte staat (Lat III.115-III.122/Mnl III.64-III.68).

Kortom, de Middelnederlandse auteur gaat bij het *Liber tertius* sterker verkortend te werk dan in de andere twee boeken. In boek III laat hij maar liefst 34 van de 122 vragen weg: 28 %, tegenover 17 % van het eerste boek (35 van 203 vragen) en 14 % van het tweede boek (15 van de 106 vragen). Daar komt nog bij dat hij, zoals hierboven gesignaleerd, alleen in het derde boek clusters maakt van meer dan twee Latijnse vragen. Het gevolg van deze schaal van weglaten en samenvoegen is dat de verhouding tussen Latijnse en Middelnederlandse vragen in het derde boek 1,7:1 is (122:70), tegenover 1,2:1 in het eerste boek (203:164) en 1,3:1 in het tweede boek (75:57).²² Toch is het derde boek over het geheel genomen niet veel korter geworden.²³ De schrijver blijkt het derde boek niet alleen maar in te korten, hij breidt het op andere punten juist uit met behulp van andere Latijnse teksten.²⁴ Sterker nog, het derde boek is procentueel meer uitgebreid op basis van andere bronnen dan boek I en II.²⁵ Men kan dus niet zeggen dat de schrijver zo veel heeft weggelaten uit het *Liber tertius* omdat de arbeid hem zwaar begon te vallen en hij zo snel mogelijk naar een einde toe wilde.

²² Bij de berekening van het derde boek heb ik ingecalculleerd dat de vragen Lat III.119 en III.120 waarschijnlijk wel vertaald waren maar door materiële schade aan het handschrift niet zijn overgeleverd (zie hierboven, noot 20); bij de berekening van het tweede boek ben ik er ook hier van uitgegaan dat er 31 vragen uit de Latijnse legger ontbraken, waardoor het *Liber secundus* daarin uit 75 in plaats van 106 vragen bestond; anders zou het in het tweede boek om een verhouding 1,8:1 gaan.

²³ Een snelle vergelijking geeft daar al een eerste indruk van. Het *Liber primus* beslaat in Lefèvre's editie 43 bladzijden (p. 361-403), de vertaling van dat eerste boek in de editie van Gottschall telt ca. 61 bladzijden (p. 161-221): een verhouding van 1:1,4. Het *Liber tertius* nu telt in Lefèvre 35 bladzijden (p. 443-477) tegenover 47 in Gottschall (p. 248-294), ofwel 1:1,3. De verhouding tussen de vertaling van het derde boek en het origineel wijkt dus niet noemenswaardig af van die tussen de vertaling en het origineel van het eerste boek.

²⁴ Zie over die andere bronnen hieronder, § 3.3.

²⁵ Het eerste boek van het *Elucidarium* beslaat in de *Proza-Lucidarius* 3852 regels, de regels 11-3862 in de telling van Muusers 1988. Daarvan zijn er 1089 geschreven op basis van andere bronnen. Het gaat om de regels 1083-1142 (40 regels, Mnl I.66), 1172-1202 (31 regels, Mnl I.68), 1412-1634 (223 regels, Mnl I.86), 1658-2382 (725 regels, Mnl I.88) en 3552-3621 (70 regels, Mnl I.154). Dat betekent dat ruim een kwart van boek I niet ontleend is aan het *Elucidarium*. Het tweede boek vult de regels 3863-5639 (1777 regels). Niet ontleend aan het *Elucidarium*: 4098-4109 (12 regels, Mnl II.5), 4184-4243 (60 regels, Mnl II.7) en 5177-5207 (31 regels, Mnl II.39), in totaal 103 regels (6 %). Van het derde boek zijn 857 van de 2795 regels gebaseerd op andere bronnen. Het derde boek beslaat 5640-8434. Ontleend aan andere bronnen: 5787-5792 (6 regels, Mnl III.6), 6036-6083 (48 regels, Mnl III.11), 6398-6931 (534 regels, Mnl III.27), 6956-7132 (177 regels, Mnl III.28), 7175-7234 (60 regels, Mnl III.30), 7896-7904 (9 regels, Mnl III.63) en 8229-8251 (23 regels, Mnl III.64), dus bijna eenderde van boek III is niet ontleend aan het *Elucidarium*.

3.2 Bewerkingstechniek

De *Proza-Lucidarius* kan, zo werd in de inleiding op dit hoofdstuk opgemerkt, zowel een vertaling als een bewerking genoemd worden: een woordelijke vertaling in die delen die de Middelnederlandse auteur uit het *Elucidarium* overneemt, een vrije bewerking op de plaatsen waar hij vragen uit het *Elucidarium* weglaat of stukken uit andere bronnen invoegt. Dat betekent dat de werkwijze van de *Proza-Lucidarius*-auteur op twee niveaus beschreven dient te worden. Enerzijds zijn er de grote ingrepen: welke passages laat de auteur weg, welke voegt hij toe en met welke doelstelling doet hij dat? Anderzijds zijn er de stukken die getrouw uit het Latijn vertaald zijn. Bij een gedetailleerde vergelijking van het Latijn met de vertaling blijkt de vertaler enkele zeer kleine maar wel degelijk betekenisvolle veranderingen aangebracht te hebben.

In dit hoofdstuk kijk ik allereerst naar de subtiele wijzigingen in de nagenoeg woordelijk vertaalde vragen. De auteur brengt enkele vereenvoudigingen aan (hoewel die niet te vergelijken zijn met de schaal waarop de dichter van de *Vers-Lucidarius* het materiaal vereenvoudigd heeft). Dat doet hij door met enkele woorden moeilijke mededelingen of metaforen toe te lichten. Voorts past hij de tekst ook enigszins aan bij etymologische verklaringen en bijbelcitaten. In de *Proza-Lucidarius* is daarnaast de tendens aanwezig om verwijzingen naar seksualiteit uit de tekst te verwijderen.

Daarna komen de grote wijzigingen aan de orde. De auteur laat weg en voegt toe met de intentie om vooral de ontwikkeling van de heilsgeschiedenis naar voren te laten komen. Verder laat hij veel van de kritiek op de geestelijkheid achterwege.

3.2.1 Wijzigingen in de vertaalde stukken

Toelichtingen

De vereenvoudigingen van de *Proza-Lucidarius*-auteur bestaan er in de eerste plaats uit dat hij minder duidelijke passages toelicht door er enkele aanvullende woorden bij te schrijven.²⁶ In het *Elucidarium* vraagt de discipulus bijvoorbeeld wat bedoeld is met de cherubijn met het vlammende zwaard, waarop de magister onder meer antwoordt dat een cherubijn ‘angelica custodia’ is (Lat I.92). Dat wordt vertaald met ‘Ende cherubyn is ene bewaringhe der enghelen’, maar daarna licht de meester nog toe: ‘want cherubyn ende seraphin synt twe overste choer der enghelen’ (Mnl I.87).

In Lat I.134 geeft de magister een uitleg bij de zeven wonderen die plaatshadden bij Jezus’ geboorte; de purperen ring rond de zon heeft te maken met ‘het purper van zijn lijden’ (‘purpura suae passionis’). De Middelnederlandse schrijver vindt kennelijk de woorden ‘purpur sijne passiën’ de situatie niet voldoende verklaren en voegt toe: ‘het is inder verwen ghelijc den blode’ (Mnl I.111).

In Lat I.62 vertelt de magister dat de mens niet geschapen is met handen, maar uitsluitend met het woord; dat de discipulus direct daarop vraagt waarom de mens uit minderwaardige materie is geschapen, is voor de goede verstaander daarmee niet in tegenspraak. De Middelnederlandse auteur evenwel plaatst voor de zekerheid nog een zin aan het slot van zijn vertaling van Lat I.62 (Mnl I.60): ‘dat God den menschen ghemaket heeft van den slijke der eerden’, om het antwoord aan te laten sluiten bij de

²⁶ De volgende vragen komen aan bod: Mnl I.87, Mnl I.111, Mnl I.60 en Mnl II.39. Vergelijkbare vereenvoudigingen zijn nog te vinden in Mnl I.20, Mnl I.57 en Mnl II.47.

volgende vraag (Mnl I.61: ‘Waer omme hevet God den menschen ghemaket van der snoder materiën?’).

Een uitgebreidere toelichting is te vinden in Mnl II.39, naar Lat II.85. In die Latijnse vraag wil de discipulus weten wat er met de Ark des Verbonds gebeurd is. Het antwoord luidt dat de profeet Jeremia hem in Mozes’ graf begraven heeft toen Jeruzalem bedreigd werd door de Babyloniërs, en dat Elia en Henoch hem tevoorschijn zullen halen aan het einde der tijden. Dit neemt de Middelnederlandse auteur getrouw over. Maar wellicht meent hij dat er wel eens onduidelijkheid zou kunnen ontstaan rondom het begrip ‘ark’, en daarom legt hij uit dat er twee arken zijn: de ark van Noach, een groot schip vol dieren, en de ark die Mozes maakte, een kist met daarin de stenen tafelen met de tien geboden.

Allegorieën

Allegorieën plaatsen de lezer voor het probleem dat hij precies moet begrijpen waar welk beeld voor staat, en die analogie voor de volledige lengte van de allegorie moet blijven volgen. De schrijver van de *Proza-Lucidarius* gaat er blijkbaar vanuit dat zijn publiek daar wat hulp bij nodig heeft.²⁷ In het *Elucidarium* komt bijvoorbeeld het beeld voor van Jezus die het kaf van het koren scheidt en het onkruid in het vuur zal werpen maar de tarwe zal opslaan in de korenschuur (Lat I.202). De Middelnederlandse schrijver licht toe waar elk beeld binnen de allegorie voor staat: het onkruid ‘dat synt de quaden menschen’, het tarwe ‘dat synt de guede menschen’ en de schuur ‘dat is in dat rijke der hemelen’ (Mnl I.164). In Lat III.57 zegt de magister dat Christus bij het laatste oordeel voor zijn bruid zal vechten. Ook hier geeft de schrijver aan wat er bedoeld is: ‘he vecht voer sijne bruut, dat is voer de Hilighe Kerke’ (Mnl III.44). En in Lat III.107 zegt de magister dat de zielen in de hemel wijzer zullen zijn dan Salomo omdat zij alle wetenschap uit de bron van wijsheid zelf zullen putten. De schrijver van de *Proza-Lucidarius* maakt daarvan: ‘van der fonteynen der wijsheit, dat is van Gode, van wen alle wijsheit comet’ (Mnl III.64).

Etymologie

Honorius, zich richtend op een geschoold publiek, geeft een aantal malen een etymologische verklaring.²⁸ De schrijver van de *Proza-Lucidarius* lijkt er over het algemeen vanuit te gaan dat deze etymologieën voor zijn publiek hun waarde behouden, ook wanneer het de betreffende taal niet beheerst. Hij neemt ze over: ‘Sathael, id est Deo contrarius’ (Lat I.31) wordt in zijn tekst: ‘Sathael, dat bedudet so vele als de Gode teghen is’ (Mnl I.31), en ‘Theos, id est omnia videns’ (Lat I.13) wordt ‘Theos, dat is in onser tale als een, de al dinck suet’ (Mnl I.13).²⁹ Problematischer wordt het wanneer de Latijnse tekst uitlegt dat ‘mors’, de dood, het gevolg is van ‘morsus’, Adams beet in de appel (Lat II.96). De Middelnederlandse auteur vertaalt de Latijnse vraag desondanks getrouw (Mnl II.50):

Waer van komt de name des dodes? [*Unde dicitur mors?*]

Van der bitterheit of van den bete des verbodenen appels, daer die doet ierst van ghecomen is.
[*Ab amaritudine vel a morsu pomi vetiti, unde mors est orta*]

²⁷ De volgende vragen komen aan bod: Mnl I.164, Mnl III.44 en Mnl III.64. Metaforen worden ook kort toegelicht in Mnl I.113, Mnl I.152 en Mnl I.156.

²⁸ Namelijk in Lat I.13 (Theos), Lat I.31 (Sathael), Lat I.64 (Adam), Lat II.96 (mors) en Lat III.35 (benamingen van de antichrist).

²⁹ ‘suet’: lees ‘siet’.

Dat het woord ‘doot’ op geen enkele manier afgeleid kan worden van ‘bete’, op de manier waarop ‘mors’ en ‘morsus’ met wat creativiteit wel van elkaar afgeleid kunnen worden, lijkt de schrijver niet te hinderen.

Maar hij neemt niet altijd de etymologische verklaringen van zijn Latijnse brontekst over. Misschien vindt hij in die gevallen de verklaring te moeilijk. In het *Elucidarium* kan men lezen dat de naam van Adam afgeleid is van de Griekse woorden voor de windrichtingen: ‘anathole’ (oost), ‘disis’ (west), ‘arctos’ (noord) en ‘mesembria’ (zuid) (Lat I.64). Die verklaring heeft de Middelnederlandse auteur niet overgenomen: in zijn tekst heeft Adam een naam van vier letters ‘want sien gheslechte solde vervulen de vier hoken der werlt’ (Mnl I.62).

Ook uit Lat III.35 heeft de Middelnederlandse schrijver de etymologieën geschrapt (Mnl III.28). In het *Elucidarium* legt de magister hierin uit welke bijnamen de antichrist heeft: ‘Antemos, id est contrarius’ (de tegengestelde), ‘Arnoyme, id est nego’ (ik ontken) en ‘Titan, id est sol vel gigas’ (de zon ofwel de reus). De Middelnederlandse auteur neemt deze mededelingen in hun geheel niet over.

Bijbelcitaten

Honorius ondersteunt talloze antwoorden met bijbelcitaten. In tegenstelling tot de dichter van de *Vers-Lucidarius*, die deze vaak achterwege liet of inkleedde door aan te duiden dat het om een citaat uit bijvoorbeeld de Psalmen of een evangelie ging, neemt de schrijver van de *Proza-Lucidarius* de bijbelcitaten wél over. Het ‘ut dicitur’ waarmee Honorius de bijbelcitaten gewoonlijk inleidt, wordt bij hem een frase als ‘secht de Scrijfture’ (bijvoorbeeld in Mnl I.105, Mnl I.123, Mnl II.13, Mnl III.8) of ‘als ghescreven is’ (Mnl I.124, Mnl III.55).³⁰ Net als de dichter van de *Vers-Lucidarius* vermeldt hij in veel gevallen uit welk bijbelboek het citaat afkomstig is. Ook hier gaat het daarbij vrijwel steeds om citaten uit de bekendste bijbelboeken: de Psalmen, de evangeliën of (slechts één keer) de brieven van Paulus. De schrijver vertaalt de bijbelcitaten getrouw uit het *Elucidarium* en kleedt het citaat dan in met een identificerende inleiding zoals: ‘als daer ghescreven is inden Psalmen’ (Mnl I.18), ‘Hijr omme secht de psalmista’ (Mnl I.21, Mnl III.3), ‘Daer is ghescreven in sunte Johannes Ewangelio’ (Mnl I.15), ‘sunte Pauwel secht’ (Mnl III.28), of ‘als Cristus secht in den hillighen Ewangelio’ (Mnl II.43).³¹

Maar niet in alle gevallen laat de Middelnederlandse auteur het hierbij. Honorius gaat uit van een zeer gedegen bijbelkennis; een bijbelkennis die zelfs zo gedegen is, dat hij met een half citaat kan volstaan. In Lat III.62 citeert hij dan ook alleen de eerste woorden van Matteüs 25,34-35: ‘Venite, benedicti Patris mei; esurivi et dedistis mihi manducare’ (‘Komt, gij gezegenden mijns Vaders (...); ik heb honger geleden en gij hebt mij te eten gegeven’) om het citaat af te sluiten met ‘et cetera quae ibi sequuntur’ (en wat daarop volgt). De Middelnederlandse auteur echter maakt het citaat af (Mnl III.48):

³⁰ Bijbelcitaten niet nader geïdentificeerd in: Mnl I.20 (Sir.), I.22 (Gen.), I.28 (Gen.), I.78 (Gen.), I.105 (Wijsh.), I.117 (Ps.), I.119 (Fil.), I.123 (onbekend), I.124 (Rom.), I.157 (Ex.), II.7 (Heb.), II.8 (Jes., Spr.), II.9 (Job), II.10 (Rom.), II.11 (Mat., Luc.), II.12 (Ps.), II.13 (Num.), II.14 (Ps.), II.16 (Judit), II.18 (Ps.), II.20 (Ps.), II.23 (Sir., 1 Petr.), II.25 (Nah.), II.33 (Job), II.47 (1 Kor.), II.48 (Jak.), II.49 (Ez.), II.53 (onbekend), III.8 (Ps.), III.9 (Mat., Job), III.10 (Job), III.31 (1 Kor.) III.41 (Jes.), III.48 (Mat.), III.51 (Mat.), III.55 (Ps., Jes.), III.66 (Luc.).

³¹ Bijbelcitaten zijn op deze wijze geïdentificeerd in de volgende gevallen: Psalmen: Mnl I.18, I.21, I.27, II.23, III.3, III.8, III.10, III.29, III.36, III.64, III.66. Evangeliën: Mnl I.15 (Joh.), I.131, I.154, I.162, I.146 (Joh.), II.23, II.27, II.43, III.8, III.29, III.30 (Mat.), III.31, III.44, III.45, III.66. Andere: Mnl III.28 (Openbaringen, Maleachi, ‘sunte Pauwel’ voor 2 Tessalonicenzen).

Comet ghy ghebenediden mijns Vaders, besittet dat rijke, dat ju bereit is van den anbeghinne der werlt, want ic hebbe ghehungert, ende ghy ghevet my teten, my dorste, ende ghy ghevet my drincken, ic was naket, ende ghy cledet my.

Dezelfde passage uit Matteüs haalt Honorius aan in Lat III.68. Nu citeert hij de eerste woorden van de verzen 41-42 ('Gaaf weg van mij, vervloekten, naar het eeuwige vuur; ik heb honger geleden en gij hebt mij niet te eten gegeven'), en daarna schrijft hij 'et cetera', er blijkbaar vanuit gaande dat zijn publiek de overbekende tekst zelf wel kon aanvullen. Maar ook hier maakt de Middelnederlandse schrijver het citaat af (Mnl III.51).

Op enkele andere plaatsen geeft de auteur van de *Proza-Lucidarius* zijn publiek een handreiking wanneer Honorius kort naar een bekend verondersteld bijbelverhaal verwijst. In de opsomming van de twaalf maal dat Jezus na zijn dood verscheen, volstaat Honorius met de korte mededeling dat hij zich ten tiende toonde bij het meer van Tiberias ('decimo ad mare Tiberiadis'). De Middelnederlandse schrijver vult dat aan tot 'ten tienden male *den seven discipulen, de daer visscheden* in den meer van Tyberiadem' (Lat I.170/Mnl I.145).

Een ander geval waarin de schrijver een bijbelse verwijzing overneemt uit het *Elucidarium* en die met een kleine toelichting uitbreidt, is Lat II.12bis. Hierin noemt Honorius verschillende bijbelse personages om uit te leggen waarom mensen ziek of moe worden, waaronder Lazarus, de 'blindgeborene' en Paulus. In de bewerking daarvan, Mnl II.5, licht de Middelnederlandse schrijver toe: 'Lazarus, *den Cristus vander doet verweckede*', 'den gheboernen blinden, *den Cristus siende makede*' en 'Paulus, *den de enghel Sathanas moyde, op dat he em nyet verheffen en solde van der grotheit der openbaringhe*'.

Iets vergelijkbaars gebeurt in de bewerking van Lat II.73. Honorius verwijst daarin kort naar de 'rijke man' tegen wie gezegd was dat hij al in dit leven het goede had gekregen. In de *Proza-Lucidarius* is die mededeling omgevormd tot (Mnl II.27):

In dessen leven als men lest inden ewangelio, dat Abraham seechde totten ryken manne: 'Sone ghedencke, dattu ontfanghen hefst gude dinghe in dinen leven'.

De Middelnederlandse schrijver voegt dus toe waar het verhaal over de rijke man te vinden is (het evangelie) en wie er die woorden tegen hem heeft gesproken (Abraham).

Verwijzingen naar seksualiteit

Het lijkt erop dat de Middelnederlandse auteur de tekst enigszins heeft willen censureren, niet op theologisch-inhoudelijke gronden, maar wat betreft twee verwijzingen naar seksualiteit. In Lat I.74 vraagt de discipulus hoe de mensen kinderen zouden verwekken wanneer ze in het paradijs hadden mogen blijven. De magister legt uit dat de voortplanting dan plaats zou hebben gevonden zoals handen zich in elkaar leggen en dat 'dat gevoelige lid' ('illud sensibile membrum') zonder genot zijn taak zou verrichten, zoals een oog zich opheft om te zien. Zo'n directe verwijzing naar de geslachtsdelen ging de schrijver van de *Proza-Lucidarius* wellicht te ver. Hij neemt de vergelijking met handen en met ogen namelijk over, maar zijn meester rept met geen woord meer over het 'gevoelige lid' (Mnl I.72).

In Lat I.80 legt de magister uit dat de mens kort na de zondeval in begeerte ontbrandde en dat die verwarring vooral 'in illo membro' een plaats kreeg. In de vertaling (Mnl I.78) is alles uit die vraag overgenomen behalve de verwijzing naar het geslachtsdeel. Als in de volgende Latijnse vraag de discipulus wil weten waarom de

verwarring van de mens na de zondeval nu juist in de geslachtsdelen zit, besluit de Middelnederlandse auteur om die vraag (Lat I.81) maar helemaal over te slaan. Dat valt des te meer op wanneer men vaststelt dat alle omringende vragen zonder uitzondering wel overgenomen zijn.³²

3.2.2 Grote ingrepen

Het blijft echter bij lange na niet bij deze kleine aanpassingen in overigens woordelijk vertaalde tekst. De auteur van de *Proza-Lucidarius* grijpt soms op veel grotere schaal in: hij schrapt ongeveer een vijfde van de vragen uit zijn Latijnse brontekst en voegt grote stukken toe op basis van andere bronnen. Uit wat hij weglaat of toevoegt kan men iets van zijn interesses afleiden.

Nadruk op de verhalen van de heilsgeschiedenis

Bij zijn weglatingen en toevoegingen blijkt de auteur van de *Proza-Lucidarius* zich er vooral op te richten om de heilsgeschiedenis duidelijk te beschrijven. De vragen in het *Elucidarium* zijn ingedeeld volgens de heilsgeschiedenis: in het begin gaat het over de schepping, daarop volgen vragen over zondeval en verlossing, vervolgens komen kwesties over de eigen tijd aan de orde en aan het eind van de tekst worden er vragen over het laatste oordeel en het einde der tijden behandeld. De auteur van de *Proza-Lucidarius* legt binnen die volgorde extra nadruk op de belangrijkste gebeurtenissen. Dat doet hij door de verhalen zo volledig mogelijk in zijn tekst op te nemen. Vragen die niet de verhalen maar achtergronden of zijpaden daarbij vertellen, slaat hij vaak over.

In het eerste boek heeft de schrijver van de *Proza-Lucidarius* van de 32 vragen over de zondeval (Lat I.83-I.114) er maar liefst 14 weggelaten. Hij neemt de eerste vragen over dit thema getrouw over uit het Latijn. Hierin gaat het over de manier waarop de slang de mens verleidde (Lat I.83-I.87/Mnl I.80-I.84). Hij slaat de volgende twee vragen over, waarin er gevraagd wordt waarom er ook slechte mensen geboren worden (Lat I.88-I.89). Het lijkt zich dus te concentreren op de gebeurtenissen bij de zondeval, en de achterliggende redenen, en kan deze korte zijstap missen. Hij gaat direct verder met de duur van het verblijf in het paradijs (Lat I.90-I.91/Mnl I.85-I.86) en breidt die vragen enorm uit door op basis van Genesis het verhaal van de zondeval tot in details na te vertellen. Hij vertaalt daarop de twee vragen over het vertrek van Adam en Eva uit het paradijs (Lat I.92-93/Mnl I.87-I.88) en laat dan het *Elucidarium* even rusten om op basis van Genesis uitgebreid te schrijven over over Kaïn en Abel, over andere afstammelingen van Adam en Eva en ten slotte over Noach en de zondvloed. Deze invoeging beslaat in het handschrift elf bladzijden en behelst een getrouwe vertaling van Genesis 4 tot en met 9 vrijwel in hun geheel.

³² Enigszins vergelijkbaar is misschien de manier waarop Lat I.179 licht gewijzigd is. Hierin legt de magister uit hoe de Kerk het lichaam van Jezus is: de ogen zijn de profeten, de oren degenen die gehoorzamen, de tanden de schriftuitleggers, de handen de verdedigers van de Kerk, enzovoorts. In de *Proza-Lucidarius* is dat beeld getrouw overgenomen (Mnl I.153) – maar niet helemaal. In de laatste zin van het Latijnse antwoord staat dat ‘de mest die voor de varkens naar buiten komt’ gevormd wordt door de misdadigers van de Kerk, ‘die de duivels verslinden door de ontlasting des dodes’. Deze mededeling is in de vertaling weggelaten. Een vorm van censuur, of gewoon een kopiïstfout ergens in de overlevering?

Pas daarna keert de Middelnederlandse auteur terug naar het *Elucidarium* en gaat hij verder met vragen over de ernst van Adams daad (Lat I.94-I.114/Mnl I.89-I.96). Maar ook daarbij gaat hij selectief te werk. Van de 21 vragen neemt hij er slechts negen over, de negen die gezamenlijk de hoofdlijnen van de kwestie weergeven. Eerst legt de magister uit dat de mens uit het paradijs is verdreven omdat hij tegen Gods gebod van de verboden boom at (Lat I.94/Mnl I.89), en daarna werkt hij in een aantal stappen naar de conclusie toe dat Adams zonde groter was dan de hele wereld omdat Gods gebod groter is dan de wereld (Lat I.95-I.99/Mnl I.90-94). In het Latijn wordt daarop Adams zonde nog nader toegelicht door te vertellen dat hij in die ene zonde zes zonden beging (Lat I.100-I.101), en dat hij zelf verantwoordelijk was voor zijn zonden ook al werd hij door de duivel verleid (Lat I.102-103), maar deze laatste vier vragen heeft de Middelnederlandse schrijver weggelaten, mogelijk omdat hij vond dat Lat I.94-I.99 de situatie al voldoende had uiteengezet en deze vragen niet meer wezenlijk iets toevoegden. Daarna gaat het *Elucidarium* over op de vraag hoe Adams zonde ooit weer goedgeemaakt kon worden. Ook deze kwestie wordt stap voor stap uitgewerkt, om uit te komen bij de conclusie dat Adam zijn zonde niet kon goedmaken omdat hij daarvoor iets moest betalen wat net als zijn zonde groter zou zijn dan de hele wereld (Lat I.107-I.109/Mnl I.95-I.96). De stappen daarnaartoe (Lat I.104-I.106) heeft de auteur weggelaten, net als de vragen die die conclusie nader uitwerken (Lat I.110-I.114). Hij slaat dat over om meteen door te gaan met een bewerking van Lat I.115 en verder, waarin wordt uitgelegd waarom alleen Jezus de mens kon verlossen. Wat we hier zien, is dat de auteur van de kwestie alleen het verhaal over zondeval en zondvloed (en aansluitend verlossing) volledig heeft willen vertellen. Alle details, zijpaden of nadere uitwerkingen hebben voor dat hoofddoel moeten wijken en zijn vervangen door een nagenoeg integrale vertaling uit Genesis.

Enigszins vergelijkbaar is de ingreep enkele vragen verderop in het eerste boek, als de tekst na de zondeval terechtgekomen is bij de verlossing en vertelt over de geboorte van Jezus (vanaf Lat I.119/Mnl I.101). Uit deze reeks laat de bewerker vier opeenvolgende vragen weg, waarin nader uiteengezet wordt waarom Jezus juist op dat punt van de geschiedenis en niet eerder of later is geboren (Lat I.121-I.124). Daarentegen vertaalt hij getrouw alle vragen over Jezus' verwekking en geboorte, de vlucht naar Egypte, zijn jeugd, zijn doop en de kruisdood: wel het verhaal, niet de theoretische zijpaden. Vergeleken bij de invoeging van de verhalen van Genesis is dit uiteraard maar een kleine ingreep.

Uit het derde boek heeft de bewerker meer dan een kwart van de vragen weggelaten. Een duidelijk patroon is daar niet in te ontdekken. In het derde boek nam hij daarnaast op grote schaal vertalingen op uit andere bronnen. Die toevoegingen hebben voor een zeer groot gedeelte betrekking op de komst van de antichrist. Zoals hij aan het begin van zijn tekst het verhaal over de zondeval uitgebreid neerschreef, neemt de bewerker aan het eind van zijn tekst alle ruimte om het verhaal over de komst van de antichrist tot in details te noteren. We zien hier dus een tendens om kleine vragen en zijsporen bij de hoofdkwesties te schrappen en extra aandacht te besteden aan de verhalende kant van de zaak. De bewerker vindt het klaarblijkelijk van groot belang dat de *verhalen* van de heilsgeschiedenis – en dan vooral die over begin en einde daarvan: zondeval en zondvloed aan het begin, en opkomst en val van de antichrist aan het einde – gedegen en volledig genoteerd worden.

Antichrist

Meer dan eenderde van het materiaal dat de Middelnederlandse schrijver ontleent aan andere bronnen gaat over de komst van de antichrist.³³

Bij Mnl III.26 begint het thema ‘Van Entekerst’. In die eerste vraag van dat thema, een vertaling van Lat III.33, wordt verteld over de geboorte van de antichrist en over de wijze waarop hij de wereld zal onderwerpen. De discipulus vraagt dan in Lat III.34 of de antichrist daadwerkelijk doden tot leven kan wekken. Absoluut niet, zegt de magister, het zal slechts lijken *alsof* een dood lichaam spreekt. En daarna zal de antichrist Jeruzalem herbouwen en zich aldaar laten aanbidden als een god. De joden zullen hem vereren, totdat Elia en Henoch hen bekeren tot het christendom. In de *Proza-Lucidarius* wordt ook deze vraag woordelijk vertaald (Mnl III.27), maar de schrijver onderbreekt het antwoord halverwege om een lang stuk – acht bladzijden (f. 49r-53r) in het handschrift – in te voegen. Uitgebreid wordt hierin verhaald hoe de moeder van de antichrist door de duivel opgevoed wordt in de woestijn, daar in onkuisheid zal leven en zwanger raken. Het kind zal voor zijn geboorte al bezeten zijn door Lucifer. Omdat het geen vader heeft, zal de moeder het volk wijsmaken dat het een heilig kind is. Ze zal het met tovenarij opvoeden totdat het sterk is en macht over de volkeren kan krijgen. Met toverkunsten zal de antichrist vervolgens doen alsof hij wonderen kan verrichten, en de mensen zullen in hem geloven en hem volgen. Hij zal zijn volgelingen misleiden, en de doop, het evangelie en de bijbelse geboden alle afschaffen.

Dit hele stuk is een woordelijke vertaling van het *Liber Scivias*, het eerste en meest bekende deel van de visioentrilogie van Hildegard van Bingen (1098-1179).³⁴ De Middelnederlandse schrijver voegt daaraan op basis van andere bronnen toe dat de antichrist zich in Jeruzalem zal laten besnijden, Salomo’s tempel zal laten opbouwen, zich daar zal laten aanbidden als een god en zich drie dagen schuil zal houden om te kunnen zeggen dat hij uit de dood is opgewekt. Hij vertaalt daarna ook het stuk waarin Hildegard vertelt over die schijn-wederopstanding. In de rest van het antwoord op Mnl III.27 lijkt de schrijver vervolgens allerlei gegevens bij elkaar gezet te hebben die hij wist uit diverse andere bronnen (met name Adso Dervensis’ *De ortu et tempore Antichristi*, *Moralia in Job* van Gregorius de Grote en verschillende bijbelboeken):³⁵ de antichrist zal valse wonderen verrichten, zijn beeld laten aanbidden, zijn volgelingen een teken op hun rechterhand of voorhoofd geven en prekers uitzenden naar alle windstreken, zoals al voorspeld was door Jezus, Johannes, Daniël en de vierde-eeuwse kerkleraar Johannes Chrysostomos. Aan het slot pakt de schrijver het *Elucidarium* weer op en vertaalt hij de laatste zinnen van Lat III.34.

Daarna komt Lat III.35, waarin de magister in het *Elucidarium* vertelt dat Elia en Henoch door de antichrist gedood zullen worden en dat de antichrist daarna drie-en-een-half jaar zal regeren totdat hij op de Olijfberg plotseling door Gods adem zal sterven. De Middelnederlandse auteur vindt blijkbaar dat ook dit antwoord niet voldoende informatie bevat. Hij neemt de korte mededeling over Elia en Henoch over, maar vervangt de rest van het antwoord door gegevens uit allerlei andere bronnen bij elkaar te zetten, in vertaling of parafrase. Over Elia en Henoch vertelt hij op die

³³ Het gaat om grote lappen tekst in de vragen Mnl III.27 en Mnl III.28: regel 6398-6931 en 6956-7132 in de telling van Muusers 1988. In totaal zijn er 2049 regels in het handschrift gevuld met materiaal dat niet aan het *Elucidarium* ontleend is (1089 in boek I, 103 in boek II, 857 in boek III). De 711 verzen uit Mnl III.27 en III.28 vormen daar 35 % van. Zie voor het cijfermateriaal § 3.1, noot 25.

³⁴ De andere bronnen van de *Proza-Lucidarius* zijn alle vermeld in de editie van Gottschall 1992. Zie over Hildegard van Bingen: Gössmann 1991 en Meier 1981.

³⁵ Zie voor die andere bronnen hieronder, § 3.3.

manier dat ze in het paradijs aten van de boom des levens en dat ze het joodse volk tot het christendom zullen bekeren. In plaats van de tekst van Honorius over de dood van de antichrist over te nemen, plaatst de vertaler gegevens daarover bij elkaar uit geschriften van Hugo Ripelin van Straatsburg, Hiëronymus, Hildegard van Bingen en uit de tweede brief van Paulus aan de Tessalonicenzen. Op basis van die geschriften vertelt hij in feite hetzelfde als Honorius – de antichrist zal drie-en-een-half jaar regeren en dan op de Olijfberg gedood worden – maar hij doet dat uitgebreider, met meer details. Net als in Lat III.34/Mnl III.27 vindt de vertaler het blijkbaar belangrijk dat er uitgebreid wordt verteld over de antichrist, zonder dat er iets korthedshalve mag worden overgeslagen.

Daarna neemt de Middelnederlandse schrijver de vragen Lat III.36 en III.37 getrouw over (Mnl III.29 en Mnl III.30). In Lat III.37 vertelt de magister dat er na de antichrist nog veertig dagen zullen zijn waarop de volgelingen van de antichrist boete kunnen doen en dat daarna, op een onbekend tijdstip, het laatste oordeel zal beginnen. Met deze vraag luidt Honorius een reeks vragen in over het laatste oordeel.

Men kan dus concluderen dat de Middelnederlandse schrijver de kwestie van de komst van de antichrist aan het einde der tijden bijzonder belangrijk vindt. De mededelingen van Honorius daarover voldoen in zijn ogen klaarblijkelijk niet. Hij gaat op grote schaal te rade bij andere geschriften om datgene wat bekend is over de antichrist volledig in zijn tekst op te nemen en gedetailleerd te beschrijven wat er staat te gebeuren bij zijn komst. Dat er zo'n groot stuk over de antichrist is toegevoegd behoeft een verklaring. Mogelijk moeten we die zoeken in het verschil in tijdgeest tussen de tijd van Honorius en die van de drie of bijna vier eeuwen later geschreven *Proza-Lucidarius*. De in de veertiende en vijftiende eeuw verhevigde obsessie voor de duivel en de rampen van de veertiende eeuw kunnen verantwoordelijk zijn voor dit verschil tussen het Latijnse origineel en zijn vertaling.³⁶

Een andere mogelijkheid is dat de verklaring gezocht moet worden in het ontstaansmilieu van de tekst. De *Proza-Lucidarius* is alleen overgeleverd in een handschrift uit een Windesheims klooster. Daarmee is niet gezegd dat de tekst ook ontstaan is in kringen van de Moderne Devotie, hoewel dat goed denkbaar is.³⁷ Wanneer de *Proza-Lucidarius* evenwel geschreven is door en voor Moderne Devoten, laten zich de lange antichristpassages slecht verklaren. Dat de Moderne Devoten zoals zo veel tijdgenoten een grote interesse in hun zielenheil en (onscheidbaar daarmee verbonden) in het laatste oordeel hadden, voldoet als verklaring niet.³⁸ Die interesse hield over het algemeen niet een hang naar spectaculaire eschatologie in. Wel verklaart die interesse waarom Honorius' *Elucidarium*, met zijn uitgebreide uiteenzettingen over hemel, hel en laatste oordeel, voor hen een erg geschikte tekst was.

De toevoeging van de antichristverhalen zegt waarschijnlijk meer over de individuele auteur van de *Proza-Lucidarius* dan over de tijdgeest en de context waarin de tekst ontstond. De auteur wil de ontwikkeling van de heilsgeschiedenis scherp uittekenen en besteedt daarbij vooral aandacht aan begin en einde der tijden. Zoals hij tot in alle details vertelt over zondeval en zondvloed, vertelt hij ook alles over leven en heerschappij van de antichrist aan het einde der tijden.

³⁶ Men spreekt wel over 'la fièvre satanique' van de veertiende en vijftiende eeuw, aldus Breure 1987, 177-178. Zie ook Russell 1984, 208-244 en Weber 1999, 54-60.

³⁷ Zie daarover ook hieronder, § 3.4

³⁸ Zie over die interesse bij de Moderne Devotie o.a. Breure 1987.

Slechte geestelijken, slechte kloosterlingen

Honorius verzwijgt niet dat er ook slechte priesters en afvallige kloosterlingen zijn en waarschuwt daar ondubbelzinnig tegen. De Middelnederlandse schrijver evenwel lijkt minder blij met zulke passages, die in uitgangspunt voornamelijk bedoeld lijken te zijn om geestelijken te waarschuwen zelf niet zulk gedrag te ontplooien maar die in de praktijk kunnen overkomen als kritiek op de geestelijkheid.

Liber primus eindigt met een hele reeks vragen over slechte priesters (Lat I.185-I.202). De meest kritische stukken uit deze reeks zijn in de *Proza-Lucidarius* overgeslagen. Dat begint al met de eerste vraag. In Lat I.185 zet de magister uiteen wat die slechte priesters allemaal doen: ze begaan onkuisheden en kopen hun positie en daarmee doden ze het volk van God. Dit is in de vertaling allemaal weggelaten, zodat in de *Proza-Lucidarius* alleen is overgenomen dat slechte priesters ‘verraders ende crucers des Heren’ zijn (Mnl I.159), een vertaling van de laatste woorden van Lat I.185 (‘Domini traditores simul et crucifixores’). In Lat I.186-I.187 wordt vervolgens uitgelegd dat priesters alleen omwille van God, hun eigen heil en het heil van de gehele Kerk de mis dienen op te dragen, maar dat de slechte priesters dat doen voor geldelijk gewin en eer en daarmee de Heer verraden en kruisigen. Hiervan is in het Middelnederlands alleen overgenomen dat priesters de mis moeten opdragen ‘allene om de sake Godes ende oers selves salicheit ende der ganser Hilligher Kerken’ – de kritiek op slechte priesters is geschrapt (Mnl I.160). De volgende twee vragen, waarin wordt uiteengezet welke schade men als gelovige kan ondervinden wanneer men te maken krijgt met een ondeugdelijke priester (Lat I.188 en I.189), zijn in hun geheel weggelaten. Lat I.190 is daarentegen wel overgenomen (Mnl I.161), en dat zal geen toeval zijn: in deze vraag legt de magister uit dat de hostie uit handen van zulke priesters wel degelijk waarde heeft.³⁹

Zo gaat het door: de bewerker neemt alleen de vragen over waarin nog iets goeds over slechte priesters wordt gezegd. Zo neemt hij over dat men slechte priesters moet gehoorzamen als zij iets goeds bevelen maar negeren als zij iets slechts bevelen (Lat I.197/Mnl I.162), dat slechte priesters geheel bevoegd zijn om te binden en te ontslaan (Lat I.198/Mnl I.163) en dat men hen moet verdragen totdat Christus het kaf van het koren zal scheiden (Lat I.202/Mnl I.163). De vragen die nadruk leggen op de slechtheid van zulke priesters en voor hen waarschuwen, worden overgeslagen: dat de gelovigen die meegaan met slechte priesters, daardoor zelf ook schuldig zijn (Lat I.188-I.189), dat het aannemen van een hostie ten nadele kan zijn wanneer men die uit verkeerde handen aanneemt tegen Gods gebod in (Lat I.191-I.192), dat offeranden en beden van een slechte priester niet door God aanvaard worden (Lat I.194), dat slechte priesters bij het innemen van de hostie niet het lichaam van Jezus tot zich nemen net zomin als Judas dat deed bij het laatste avondmaal (Lat I.195-I.196) en dat men niet met hun daden moet instemmen (Lat I.200). De schrijver vindt de kwestie van slechte geestelijken dus wel voldoende van belang om de hoofdvragen uit de reeks over te nemen, maar hij draagt er daarbij zorg voor dat te hevige kritiek aan het adres van de geestelijkheid is geschrapt.

Dat zien we niet alleen, maar wel vooral, in deze reeks. Het probleem van geestelijken die ambten kopen of verkopen, komt ook in Lat II.18 aan de orde. De magister zegt hier dat zulke geestelijken net als Simon de dood zullen ondergaan of

³⁹ De gedachte dat een hostie zijn waarde niet verliest door de ondeugdzaamheid van een priester is bijvoorbeeld ook te vinden bij Boendale (boek II, cap. 52, vs. 29-42, editie De Vries 1844-1848, dl. 2).

net als Gehazi in figuurlijke zin melaats zullen worden.⁴⁰ Deze vraag is weggelaten uit de Middelnederlandse tekst.

In Lat II.52 legt de magister uit hoe belangrijk goede geestelijken zijn, maar zegt hij ook dat geestelijken die hun taak niet goed vervullen, zijn als rook die het vuur verduistert en de ogen vertroebelt. Deze vraag is eveneens in de vertaling overgeslagen, hoewel het mogelijk is dat er hierbij geen opzet in het spel is geweest: alle vragen Lat II.22-II.52 zijn uit de vertaling verdwenen, dus het gaat mogelijk om materiaalverlies bij de Latijnse legger.⁴¹

Behalve op slechte priesters levert Honorius ook incidenteel kritiek op afvallige kloosterlingen. De kwestie wordt uitgebreid behandeld in Lat II.8: wat vindt de magister van monniken die het klooster verlaten? Uiteraard is het antwoord dat het niet best gesteld is met zulke mensen. De vraag is in de *Proza-Lucidarius* in zijn geheel overgeslagen.

Tot slot een nuancering. Het zou te ver voeren om nu te beweren dat de Middelnederlandse auteur angstvallig elk kritiekpunt op geestelijken en kloosterlingen heeft willen schrappen. Lat II.53 is namelijk wél getrouw overgenomen. Hierin zet de magister uiteen dat kloosterlingen die hun gelofte niet houden, er ellendiger aan toe zijn dan andere mensen en rechtstreeks naar de hel zullen gaan. De Middelnederlandse auteur was er dus niet zozeer op uit om te verhullen dat er ook geestelijken of kloosterlingen zijn die hun stand geen eer aan doen, maar hij was blijkbaar van mening dat de kritiek wel binnen de perken moest blijven.

⁴⁰ Hier wordt verwezen naar Simon uit Hand. 8,9 e.v. en naar Elisa's knecht Gehazi uit 2 Kon. 5,20-27.

⁴¹ Zie hierboven, § 3.1.

3.3 Andere bronnen

Het grootste verschil tussen de *Proza-Lucidarius* en het *Elucidarium* is dat de Middelnederlandse auteur een vijfde van de Latijnse vragen geschrapt heeft en veel materiaal uit andere bronnen heeft ingevoegd. Zoals uitgedrukt in de explicit: ‘Item hijr is wat mede vergaddert uut der bibelen ende uut somighen anderen boeken, alset diende totten punten, de hijr thovoren ghescreven sint.’ Aangezien Dagmar Gottschall in haar editie bij elke vraag heeft aangegeven waar de Middelnederlandse auteur zijn informatie vandaan heeft gehaald, is een zoektocht naar de bronnen van de *Proza-Lucidarius* niet meer nodig. Ik baseer me in deze paragraaf op haar bronvermeldingen.⁴²

Genesis

Onder de aanvullende bronnen van de *Proza-Lucidarius* is Genesis verreweg de belangrijkste. De Middelnederlandse auteur gebruikt het eerste bijbelboek voor vier vragen: Mnl I.66, I.68, I.86 en vooral I.88. In het vorige hoofdstuk kwam naar voren dat de auteur een voorliefde heeft voor de verhalende kant van de heilsgeschiedenis. Genesis wordt benut als een bron voor die verhalen.

Die tendens valt nog niet op in de eerste vraag waarin de Middelnederlandse auteur Genesis gebruikt (Mnl I.66). Met deze vraag begint in de *Proza-Lucidarius* een passage die wordt aangeduid met de titel ‘Van der stede daer de mensche gheschapen waert, ende van den paradise’. In Mnl I.66 vraagt de leerling waar de mens geschapen is, en antwoordt de meester – dit alles nog geheel in navolging van het *Elucidarium* (Lat I.68) – dat hij in Hebron geschapen en begraven is, en dat hij vandaar in het paradijs is geplaatst. Maar daarmee is nog niet alles gezegd over Hebron, weet de Middelnederlandse auteur blijkbaar. Hij voegt toe dat Hebron in het beloofde land ligt, zes mijl van Betlehem, en dat behalve Adam en Eva daar ook Abraham en Sara, Isaak en Rebekka en Jakob en Lea begraven zijn. Hebron is ook de plaats waar David tot koning werd gemaakt. Deze gegevens zijn te vinden in Genesis en 2 Samuël. De Middelnederlandse auteur vat ze samen.

Mnl I.66 is de enige vraag waarin de bewerker gegevens uit Genesis parafraseert. In de andere drie vragen vertaalt hij de bijbelpassages woordelijk. De discipulus vraagt in Lat I.70 waar de vrouw geschapen is. Het antwoord luidt kortweg dat ze geschapen is in het paradijs, uit de zijde van de man terwijl deze sliep. In de *Proza-Lucidarius* is dat nauwkeurig vertaald (Mnl I.68: ‘In den paradijse, uut der syden des mans, daer he sleep’), maar daarna aangevuld. De Middelnederlandse schrijver vertelt precies hoe de schepping van Eva in haar werk is gegaan:

Want men leset aldus inden eersten boeke der bybelen, dat de here God sande slaep in Adam. Ende do he ontslapen was, nam God een van synen rybbe ende vervulde de stede weder mit vleysche ende van den rybbe, dat God ghenomen hadde uut Adams syde, maecte He een wijff ende brachte se voer Adam. Do seechde Adam: ‘Dit is nu but van mijnen buthte ende vleysch van mijnen vleysche.’

enzovoorts; de auteur heeft de desbetreffende bijbelpassage (Gen. 2,21-25) nauwkeurig vertaald.⁴³

Inmisit ergo Dominus Deus soporem in Adam; cumque obdormisset, tulit unam de costis eius, et replevit carnem pro ea. Et aedificavit Dominus Deus costam, quam tulerat de Adam, in

⁴² Gottschall 1992, 146-149 en in de editie.

⁴³ Citaat uit de Vulgaat, geciteerd naar Gottschall 1992. Vertaling van mijn hand.

mulierem; et adduxit eam ad Adam. Dixitque Adam: ‘Hoc nunc, os ex ossibus meis, et caro de carne mea.’

God nu zond slaap in Adam; en toen hij sliep, nam Hij een van zijn ribben, en plaatste daar vlees voor in de plaats. En de here God bouwde de rib, die Hij uit Adam had genomen, tot een vrouw, en Hij bracht haar naar Adam. En Adam zei: ‘Dit nu is bot van mijn botten en vlees van mijn vlees.’

Hetzelfde doet hij even verderop in de tekst. In Lat I.91 vraagt de discipulus waarom Adam en Eva niet langer dan zeven uur in het paradijs zijn geweest. De magister antwoordt dat Adam op het derde uur de dieren hun namen gaf, dat de vrouw op het zesde uur geschapen werd en dat zij meteen van de appel at, waarna zij op het negende uur verdreven werden. Zo blijft het verhaal over de zondeval impliciet; ook bij volgende vragen naar aanleiding van de zondeval gaat Honorius er duidelijk vanuit dat zijn publiek dat verhaal tot in alle details kent en dat het verder niet verteld hoeft te worden. De Middelnederlandse auteur evenwel vindt het blijkbaar van belang dat het verhaal over de zondeval nogmaals verteld wordt. Hij onderbreekt zijn vertaling van Lat I.91 (Mnl I.86) eerst kort om Genesis 2,19-20 in te voegen, waarin men kan lezen hoe Adam de dieren hun namen gaf, en voegt aan het slot van zijn vertaling van Lat I.91 een lange passage toe. Hier vertaalt hij Genesis 3 in zijn geheel, zodat het hele verhaal van de zondeval, van de verleiding door de slang tot en met de verdrijving uit het paradijs, in de *Proza-Lucidarius* opgenomen is.

Echt uitpakken doet de schrijver in Mnl I.88, naar Lat I.93. Hierin wordt verteld hoe het verder ging na Adams verdrijving uit het paradijs. Honorius doet dit in vogelvlucht. Hij meldt dat Adam terugkeerde naar Hebron, waar Kaïn en Abel werden geboren. Na de dood van Abel wilde Adam geen kinderen meer verwekken, totdat hij daartoe werd aangespoord door een engel en hij Set verwekte. Honorius gaat verder met de mededeling dat het van Adam tot aan Noach niet heeft geregend, dat er geen regenboog was, dat de mensen vlees noch wijn nuttigden, dat het altijd lente was en dat dat allemaal veranderd is door de zonden van de mensen. Dit alles schrijft Honorius in enkele zinnen op, nauwelijks uitgebreider dan dat ik het hier paraphraseer. De Middelnederlandse auteur daarentegen wil blijkbaar dat de verhalen over Adams nageslacht, én over Noach, volledig worden weergegeven. Pagina's lang – in het handschrift bijna elf pagina's, van f. 13v tot en met f. 18v – wijdt hij aan deze verhalen. Hij vertaalt achtereenvolgens Genesis 4 over Kaïn en Abel, Genesis 5 over het nageslacht van Adam, en Genesis 6, 7, 8 en 9 waarin het verhaal van de zondvloed te lezen is. Pas na deze enorm lange invoeging pakt hij de draad van het *Elucidarium* weer op en vertaalt hij Lat I.94: ‘Wat hadde de mensche ghesundighet, dat he ghedreven waert uut den paradise?’ (Mnl I.89). Daarna komen de andere vragen over de zondeval: wat precies de zonde van Adam was, en waarom dat nu zo erg was (Lat I.95-I.99/Mnl I.90-I.94). Aan het slot van die reeks laat de auteur een aantal vragen achterwege (Lat I.100-I.106), om de Latijnse tekst weer op te pikken wanneer het gaat over de wijze waarop er genoegdoening werd gegeven voor de zondeval.

Maakt de Middelnederlandse auteur bij zijn bijbelcitaten gebruik van de Vulgaat, of baseert hij zich op een bestaande Middelnederlandse vertaling? Chronologisch gezien kan hij terugvallen op de Bijbelvertaling van 1360. Als voorbeeld kan het korte citaat in Mnl I.86 uit Genesis 2,19-20 dienen. In de *Proza-Lucidarius* staat:

Want men leset in Genesy dat, do God de Heer van der eerden ghemaket hadde alle dier de op der eerden gaen, ende de voghele des hemmels hadde ghemaket vanden water,⁴⁴ do brachte He se alte male voer Adam, op dat Hie sien mochte, wo he een ytlick dier nomen mochte. Ende Adam gaf allen dieren ende allen voghelen ende allen beesten der eerden enen yegheliken synen properen namen ende woe Adam een yewelick levendich dier noemde, so is sijn namen.

Dezelfde passage luidt in de Bijbelvertaling van 1360:⁴⁵

Als die Here God dus gheformeert hadde vander erden alle die beesten der erden ende alle dat ghevochelte des hemels, soe brachte Hise tot Adame, omdat Hi sien soude hoe dat hise heiten soude. Soe wat namen dat Adam gaf der levender sielen, dats haer name. Ende Adam hiet met haren name alle dieren ende alle voghele des hemels ende alle die beesten der erden.

Dat de passages in de *Proza-Lucidarius* en de Bijbelvertaling van 1360 sterk overeenkomen, is uiteraard onvermijdelijk: beide verwoorden immers de tekst van Genesis zo getrouw mogelijk. Maar de verschillen tussen de twee passages springen evenzeer in het oog. Bijvoorbeeld de eerste zin van de passage: ‘Do God de Heer van der eerden ghemaket hadde alle dier de op der eerden gaen, ende de voghele des hemmels’. In de Bijbelvertaling van 1360 luidt die zin: ‘Als die Here God dus gheformeert hadde vander erden alle die beesten der erden ende alle dat ghevochelte des hemels’. ‘God de Heer’ tegenover ‘die Here God’, ‘ghemaket’ tegenover ‘gheformeert’, ‘dier de op der eerden gaen’ tegenover ‘beesten der erden’, ‘voghele’ tegenover ‘ghevochelte’ – de twee teksten zeggen hetzelfde maar gebruiken daarvoor synoniemen.

Een tweede voorbeeld om duidelijk te maken dat het niet waarschijnlijk is dat de auteur van de *Proza-Lucidarius* over heeft geschreven uit de Bijbelvertaling van 1360. In Mnl I.88 luiden de eerste zinnen van Genesis 4:

Adam bekende Even syne huysvrouwen ende se ontfenck ende baerden enen sone ende noemdene Cayn. Daerna baerde se enen anderen sone ende noemden Abel. Abel was een schapehiede ende Cayn was een ackerman.

In de Bijbelvertaling van 1360 luiden dezelfde regels (Gen. 4,1-2):

Adam bekende Evam sijn wijf, ende si ontfinc ende ghebaerde Caym, ende seide: ‘Ic heb enen mensche beseten bi Gode.’ Ende echter soe ghebaerde si Abel sinen brueder. Ende Abel was een heerde van scapen, ende Caym een lantwynne.

Ook hier valt op hoe zeer de twee teksten van elkaar verschillen, ook al zeggen ze hetzelfde. ‘Huysvrouwen’ tegenover ‘wijf’, ‘baerden enen sone ende noemdene Cayn’ tegenover ‘ghebaerde Caym’, ‘enen anderen sone ende noemden Abel’ tegenover ‘Abel sinen brueder’, ‘schapehiede’ tegenover ‘heerde van scapen’ en ‘ackerman’ tegenover ‘lantwynne’: het is slechts een greep uit de verschillen. De auteur van de *Proza-Lucidarius* heeft niet overgeschreven uit de Bijbelvertaling van 1360. Het is zeer aannemelijk dat hij de passages uit Genesis zelf heeft vertaald. Dat hoeft niet te verbazen: alle andere aanvullende bronnen die hij gebruikt, en die in het vervolg van dit hoofdstuk aan de orde komen, zijn ook geschreven in het Latijn en hoogstwaarschijnlijk door hemzelf vertaald ten gunste van zijn *Proza-Lucidarius*.

⁴⁴ ‘de voghele des hemmels hadde ghemaket vanden water’ (Gottschall heeft ‘van der water’, Muusers ‘vanden water’, dat laatste blijkt er op de afbeeldingen in Muusers daadwerkelijk te staan): dit is een onlogische mededeling, waar Genesis geen reden voor geeft.

⁴⁵ Geciteerd naar de editie van De Bruin 1977, 8.

Over de antichrist: Hildegard van Bingen en de anderen

Is voor boek I Genesis de belangrijkste aanvullende bron, voor het derde boek is dat het werk van Hildegard van Bingen. Bijna eenderde van boek III is gebaseerd op andere bronnen dan het *Elucidarium*. Niet minder dan negentig procent van die aanvullingen gaat over de komst van de antichrist.⁴⁶ Aan de vragen Lat III.34/Mnl III.27, Lat III.35/Mnl III.28 en, in mindere mate, Lat III.37/Mnl III.30 zijn lange passages toegevoegd die aanvullende informatie geven over de antichrist, zoals in de paragraaf over de bewerkingstechniek al uiteengezet is. De Middelnederlandse schrijver onderbreekt de vertaling van Lat III.34 (Mnl III.27) halverwege om een lang stuk – acht bladzijden (f. 49r-53r) – in te voegen. Uitgebreid wordt daarin verteld over verwekking, geboorte, jeugd en opkomst van de antichrist. De schrijver vertaalt daartoe grote delen van het *Liber Scivias* van Hildegard van Bingen.⁴⁷ Daarna voegt hij enkele mededelingen over de antichrist toe aan Hildegards tekst, zich baserend op het standaardwerk van Adso Dervensis (ca. 920-992, abt van Montier-en-Der), *De ortu et tempore Antichristi*,⁴⁸ en op het commentaar bij Openbaringen 13,3 in de zogenoemde *Glossa ordinaria*, een aan Walafridus Strabo (808/809-849) toegeschreven verzameling bijbelglossen.⁴⁹ Na deze korte invoegingen pakt hij de draad van Hildegards *Scivias* weer op en vertaalt hij verder over de schijnwederopstanding van de antichrist. In de rest van het antwoord op Mnl III.27 lijkt de vertaler vervolgens allerlei gegevens bij elkaar gezet te hebben die hij kende uit diverse andere bronnen. We vinden niet alleen mededelingen terug uit Openbaringen, Daniël en Matteüs, maar ook opnieuw uit de *Glossa ordinaria* bij Openbaringen, uit Adso's *De ortu et tempore Antichristi*, uit de *Moralia in Job* van Gregorius de Grote (ca. 540-604) en uit werk van Petrus Lombardus (1095-1160). Helemaal aan het slot pakt de schrijver het *Elucidarium* weer op en vertaalt hij de laatste zinnen van Lat III.34.

In de volgende vraag, Mnl III.28, neemt de Middelnederlandse auteur een korte mededeling over Elia en Henoch over uit Lat III.35, maar vervangt hij de rest van het antwoord (dat de antichrist drie-en-een-half jaar zal regeren totdat hij op de Olijfberg zal sterven) door gegevens uit allerlei andere bronnen. Deze andere bronnen zijn bijbelboeken (Openbaringen, Maleachi, de tweede brief van Paulus aan de Tessalonicenzen) en geschriften van Adso, Hugo Ripelin van Straatsburg (1200/1210-1268), Hiëronymus (347/348-419/420) en Hildegard van Bingen. Op basis van die teksten breidt hij de informatie van Honorius fors uit.

Daarna neemt de Middelnederlandse schrijver de vragen Lat III.36 en III.37 getrouw over (Mnl III.29 en Mnl III.30). De Middelnederlandse schrijver echter vult zijn vertaling van Lat III.37 eerst nog aan met woorden van Jezus, die hij vertaalt uit het Evangelie van Matteüs. Hierin doet Jezus uitspraken over wat er gebeuren zal wanneer het laatste oordeel aanbreekt.

⁴⁶ Het derde boek telt 2795 regels; daarvan zijn er 857 gebaseerd op andere bronnen (30 %). Van de 857 regels toegevoegd materiaal gaan er 771 over de antichrist (534 regels in Mnl III.27, 177 in Mnl III.28 en 60 in Mnl III.30), dat is 90 %.

⁴⁷ De auteur van de *Proza-Lucidarius* is niet de enige in de Nederlanden die stukken uit Hildegards trilogie overnam. Lodewijk van Velthem verzamelde in het zevende boek van zijn voortzetting van de *Spiegel historiael* allerlei eindtijdvoorspellingen, van Daniël tot Merlijn en Joachim van Fiore. Een belangrijke bron voor hem is daarbij het *Liber Scivias* (editie Vander Linden en De Vreese 1906-1938, dl. 3, 278-337).

⁴⁸ Zie voor Adso Dervensis: Verhelst 1976 (datering op p. v, noot 2) en Werner 1980. *De ortu et tempore Antichristi* is uitgegeven door Verhelst 1976.

⁴⁹ Over Walafridus Strabo: Bernt 1997.

Supplementaire bronnen

Naast Genesis en Hildegard van Bingens *Liber Scivias* heeft de Middelnederlandse auteur dus vele andere bronnen geraadpleegd. Dat deed hij vooral maar niet uitsluitend in het derde boek om Honorius' en Hildegards verhaal over de antichrist aan te vullen. Verspreid door de tekst gebruikt hij nog enkele andere Middellatijnse teksten.⁵⁰

In Lat I.180/Mnl I.154 wordt, temidden van een aantal verwante vragen, uitgelegd waarom bij de eucharistie brood en wijn Jezus' lichaam vormen: omdat Hij heeft gezegd dat Hij het levende brood is, en de ware wijnstok. Vervolgens gaat de magister nog iets dieper in op deze kwestie, en legt hij onder meer uit dat brood uit vele graankorrels bestaat zoals Jezus' lichaam – de Kerk – uit vele uitverkorenen bestaat, en dat brood in de oven gebakken is zoals Jezus in de oven van het lijden gebakken is. Dit alles neemt de Middelnederlandse auteur woordelijk over, maar daarna vindt hij blijkbaar dat het antwoord nog niet volledig is. Op basis van het zeer populaire theologische handboek van Hugo Ripelin van Straatsburg uit de dertiende eeuw, het *Compendium theologiae veritatis*, maakt hij het antwoord ongeveer twee keer zo lang, door uiteen te zetten dat in Christus lichaam, ziel, bloed en goddelijkheid verenigd zijn. In elk stukje van het brood, en in elke druppel wijn zit Christus volledig als mens en als God, hoewel er toch maar één Christus is, net zoals een gesproken woord in ieders hart is en toch één woord blijft. Net als bij de toegevoegde gegevens over Hebron lijkt de auteur hier gedreven te worden door het verlangen om volledig te zijn, om andere informatie waar hij over beschikt ook in de tekst op te nemen. In dit geval kan hij de behoefte gevoeld hebben om de eucharistie – immers een buitengewoon moeilijk onderwerp om te doorgronden – nog beter uit te leggen. Hugo Ripelins uitleg dat in elk stukje van het geconsacreerde brood en in elke druppel van de geconsacreerde wijn Jezus volledig aanwezig is, vormt een verhelderende aanvulling op Honorius' uitleg van de kwestie.

In Lat III.11 vraagt de discipulus hoe veel zielen er in de hemel zullen komen. De magister antwoordt dat dat aantal gelijk is aan het aantal gevallen engelen. De *Proza-Lucidarius*-auteur neemt dat woordelijk over in Mnl III.6, maar voegt daaraan toe dat 'ghescreven is' dat God het einde bepaald heeft van het volk volgens het getal van de engelen. Deze zin is overgenomen uit een van de populaire en wijd verspreide teksten van Gregorius de Grote, zijn *In evangelia homiliae*.

Twee keer heeft de auteur iets overgenomen uit de *Epistola ad Cyrillum*, een kort geschrift dat wel werd toegeschreven aan Augustinus.⁵¹ Ten eerste bij zijn vertaling van Lat III.16 (Mnl III.11). De tekst gaat inmiddels, sinds Mnl III.7, over 'Van der pynen der quaden' en in de onderhavige vraag legt de meester in navolging van het *Elucidarium* uit dat de verdoemden in de hel ondersteboven hangen, met de ruggen tegen elkaar, uitgestrekt in foltering. Hieraan voegt de auteur op basis van de *Epistola ad Cyrillum* nog wat informatie toe: een uitgebreide uitleg dat alle martelingen die de mens hier kan bedenken, niets zijn vergeleken bij die van de hel, en een waarschuwing dat slechte christenen heel veel zwaarder gestraft zullen worden dan heidenen. Ten tweede in Mnl III.64. Hierin voegt hij niet alleen de Latijnse vragen Lat III.107, III.115 en III.116 samen, maar brengt hij daarbij enkele zinnen aan die hij net als in Mnl III.11 heeft ontleend aan de *Epistola ad Cyrillum*. In Mnl III.64

⁵⁰ Ook hier baseer ik me op de bronvermeldingen in Gottschall 1992.

⁵¹ Uitgegeven door Migne 1902, 1121-1155, ofwel brief 18 en 19 in de appendices, die in Mignes inhoudsopgave omschreven zijn als 'enige brieven die vroeger aangeduid zijn met de valse naam Augustinus'.

wordt op basis van het *Elucidarium* in overtreffende trappen uitgeroepen hoe heerlijk de hemel is. Temidden van die uitroepen neemt de Middelnederlandse schrijver uit de *Epistola ad Cyrillum* over dat men eerder de zee kan houden in een klein bekertje of met een kleine hand de omvang van de aarde omvatten, dan dat men ook maar het minste deel van de hemelse glorie zou begrijpen. Geen nieuwe informatie dus, maar een extra nadruk op datgene wat het *Elucidarium* al uiteenzet.

Onbekende bronnen

Op een aantal plaatsen noteert de bewerker informatie waarvan niet vaststaat of hij passages heeft vertaald uit andere geschriften of ze op eigen verantwoording schreef vanuit zijn algemene kennis.⁵²

Aan het slot van Lat II.12bis, over de redenen dat de mens getroffen wordt door ziekte of vermoeidheid, zegt de magister dat het ook voorkomt dat een mens ziek wordt als straf van God. Daaraan voegt de Middelnederlandse schrijver – op basis van algemene bijbelkennis? – toe dat dat de koningen Antiochus en Herodes overkwam (Mnl II.5).⁵³

Middenin zijn vertaling van Lat II.14 voegt hij ook een passage toe (Mnl II.7). In Lat II.14 wordt de vraag gesteld of mensen die in dit leven altijd voorspoed hebben, gelukkig zijn. De magister legt uit dat dat zeker niet zo is, omdat aards lijden de mens geschikt maakt voor de hemel: God kastijdt immers elke zoon die Hij aanneemt. Er zijn ook zondaars die hier niet geestesdood worden, schrijft de Middelnederlandse auteur vervolgens, omdat ze toch niet meer gered kunnen worden. Onrechtvaardige mensen hebben maar weinig problemen en rechtvaardige mensen hebben er veel, maar in het hiernamaals zullen de onrechtvaardigen een eeuwige straf ondergaan terwijl de rechtvaardigen de eeuwige vrede zullen vinden. De schrijver haalt hierbij naar eigen zeggen ‘de Scrijftuer’ en de ‘psalmisten’ aan. Daarna vertaalt hij de slotregels van Lat II.14, dat de slechte mens altijd machteloos en ellendig is al draagt hij een kroon en dat de goede mens altijd beloond zal zijn al zit hij in een kerker. Wat de auteur hier dus doet, is hetgeen Honorius al schrijft nogmaals benadrukken en wat uitbreiden, zonder dat hij daadwerkelijk iets nieuws zegt.

De toevoeging in Mnl II.39, naar Lat II.85, daarentegen bevat wel degelijk nieuwe informatie. Deze vraag is in de vorige paragraaf behandeld onder ‘Toelichting’. Omdat hij meent dat er wel eens onduidelijkheid zou kunnen ontstaan rondom het begrip ‘ark’, voegt de schrijver hier enkele zinnen toe waarin hij het verschil uitlegt tussen de ark van Noach en de Ark des Verbonds. Net als bij Mnl II.5 en Mnl II.7 is deze nieuwe passage niet letterlijk vertaald uit een andere bron, maar waarschijnlijk een samenvoeging van kennis waar hij zelf over beschikt.

De andere bronnen in cijfers

Verreweg de belangrijkste bron naast het *Elucidarium* is Genesis: de helft van de toegevoegde tekst is overgenomen uit dat bijbelboek.⁵⁴ Dat percentage is niet verwonderlijk, gezien de enorme stukken tekst die uit Genesis vertaald zijn in Mnl I.86 (223 regels) en Mnl I.88 (725 regels). Behalve uit Genesis heeft de Middelnederlandse schrijver ook, zij het in beduidend mindere mate, materiaal uit enkele andere bijbelboeken overgenomen. Gezien zijn preoccupatie met eschatologie

⁵² Editeur Gottschall heeft geen bronnen voor deze toevoegingen kunnen achterhalen.

⁵³ Antiochus: zie 2 Makk. 9. Herodes: zie Hand. 12,20-23.

⁵⁴ In totaal zijn 2049 regels in het handschrift gevuld met materiaal dat ontleend is aan andere bronnen dan het *Elucidarium*. Ontleningen aan Genesis: I.66: 1083-1142 (40 regels); I.68: 1172-1202 (31); I.86: 1412-1634 (223); I.88: 1658-2382 (725), in totaal 1019 regels dus 50 % van 2049.

is het geen toeval dat hij gebruik heeft gemaakt van de apocalyptische en profetische geschriften Openbaringen, Daniël en Maleachi. Daarnaast vormden ook het Evangelie van Matteüs en de brieven van Paulus aanvullende bronnen.⁵⁵

Voorts heeft de Middelnederlandse schrijver eveneens zeer veel vertaald uit Scivias van Hildegard van Bingen. Van het toegevoegde materiaal is 15 % afkomstig uit dat werk.⁵⁶ Verspreid over de *Proza-Lucidarius* blijkt er voorts nog gebruik te zijn gemaakt van diverse andere werken, die geen van alle op zo grote schaal gebruikt zijn als Genesis en Hildegards werk. Het *Compendium theologiae veritatis* van Hugo Ripelin van Straatsburg is voor twee vragen gebruikt en vormt zo'n 7 % van het toegevoegde materiaal. In nog mindere mate zijn de *Epistola ad Cyrillum*, Adso's *De ortu et tempore Antichristi*, Gregorius' *Moralia in Job* en *In evangelia homiliae* en de *Glossa ordinaria* gebruikt (alle 2 tot 3,5 %). Voor hooguit enkele zinnen zijn voorts nog Augustinus' *De civitate Dei*, Hiëronymus' *De Antichristo in Daniele* en Petrus Lombardus gebruikt.⁵⁷

Om zijn vertaling van het *Elucidarium* aan te vullen en te verbeteren heeft de Middelnederlandse auteur ten minste zestien andere geschriften geraadpleegd. In sommige gevallen gaat het daarbij om wijdverspreide teksten. Adso's *De ortu et tempore Antichristi* was sinds zijn ontstaan in de tiende eeuw een standaardwerk over de komst van de antichrist.⁵⁸ Ook de geschriften van Gregorius de Grote waren zeer wijd verspreid en werden de hele Middeleeuwen door afgeschreven, geëxcerpeerd en commentariseerd.⁵⁹ Het dertiende-eeuwse *Compendium theologiae veritatis* van Hugo Ripelin van Straatsburg was zelfs buitengewoon ruim verspreid, met name in het Duitse Rijk (van de ca. 1000 overgeleverde handschriften zijn er zo'n 650 uit Duitstalig gebied) en werd ook op grote schaal in volkstalen vertaald en bewerkt.⁶⁰ De verspreiding van de geschriften van Hildegard was evenwel na de twaalfde eeuw niet erg groot.⁶¹ Men kan vaststellen dat de Middelnederlandse auteur erg goed thuis is in de vakliteratuur. Hij heeft de belangrijke werken over het einde der tijden – en dan vooral Adso en Hildegard – bij de hand en weet daarnaast zijn weg niet alleen te vinden in de bijbel, wat op zich niet hoeft te verbazen, maar ook in een veelheid aan Latijnse theologische geschriften. Soms vertaalt hij pagina's lang uit die geschriften, maar minstens zo vaak plukt hij hooguit enkele zinnen uit een tekst – die hij blijkbaar dan zo goed kent dat hij daartoe in staat is. Zo voegt de Middelnederlandse auteur schijnbaar moeiteloos uit diverse bronnen de benodigde informatie bij elkaar om van het *Elucidarium* zijn *Proza-Lucidarius* te maken.

⁵⁵ Ontleend aan Matteüs: III.27: 6788-6796 (9) en 6816-6830 (15); III.30: 7175-7234 (60). Openbaringen: III.27: 6758-6767 (10), 6846-6851 (6), 6916-6930 (15) en III.28: 6994-6999 (6). Aan de brieven van Paulus: III.28: 7082-7088 (7) en III.63: 7896-7904 (9). Daniël: III.27: 6879-6883 (5); III.28: 7053-7061 (9), en 7078-7081 (4). Maleachi: III.28: 7000-7009 (10).

⁵⁶ Ontleend aan Hildegard van Bingen: III.27: 6423-6655 (233) en 6676-6747 (72); III.28: 7098-7107 (10), in totaal 315 regels (15 % van 2049).

⁵⁷ Ontleend aan Hugo Ripelin van Straatsburg: I.154: 3552-3621 (70); III.28: 7010-7052 (43), 7089-7097 (9) en 7108-7131 (24). *Epistola ad Cyrillum*: III.11: 6036-6083 (48) en III.64: 8229-8251 (23). Adso: III.27: 6398-6422 (25), : 6656-6664 (9), 6768-6776 (9), 6907-6915 (9) en 6968-6984 (17). Gregorius Magnus: *Moralia in Job*: III.27: 6777-6787 (11), 6797-6815 (19) en 6852-6878 (27). Gregorius: *In evangelia homiliae*: III.6: 5787-5792 (6). *Glossa ordinaria*: III.27: 6665-6675 (11), 6748-6752 (5) en 6813-6845 (33). Augustinus: III.28: 6956-6967 (12). Hiëronymus: III.28: 7062-7077. Petrus Lombardus: III.27: 6755-6757 (3).

⁵⁸ Werner 1980.

⁵⁹ Gerwing 1989.

⁶⁰ Steer 1983.

⁶¹ Meier 1981, m.n. 1276-1280.

3.4 Het publiek

Beoogd publiek

De auteur van de *Proza-Lucidarius* doet geen expliciete uitspraken over het publiek dat hij met zijn tekst wil bereiken. Al vertalend brengt hij enkele subtiële vereenvoudigingen aan, in de vorm van een uiterst korte toelichting bij een begrip, allegorie of bijbelcitaat. Dit wijst erop dat hij rekening houdt met een publiek dat enige hulp nodig heeft om de inhoud van het *Elucidarium* te begrijpen. Het gaat evenwel niet verder dan ‘enige hulp’: de *Proza-Lucidarius* is inhoudelijk niet noemenswaardig eenvoudiger dan het Latijnse origineel. De auteur denkt dus aan een publiek dat enerzijds niet voldoende geschoold is om het *Elucidarium* (vlot) in zijn oorspronkelijke taal te lezen, maar dat anderzijds wel in staat is om tamelijk complexe theologische informatie te doorgronden. Over het reële publiek is meer te zeggen dan over het door de auteur beoogde publiek. Het enige handschrift met de *Proza-Lucidarius* vertelt namelijk veel over de context waarin deze tekst gefunctioneerd heeft.

Kopiist en reëel publiek: het klooster Frenswegen

Handschrift Straatsburg, BNU 2101 bestaat uit twee delen, geschreven door dezelfde kopiist in de jaren 1468 en 1469. Het deel met de *Proza-Lucidarius* bevat tevens een theologisch traktaat. Hierin wordt de mens stapsgewijs tot kennis van de ziel gebracht. De ziel is immers, omdat ze naar Gods beeld geschapen is, een spiegel van God en aldus leidt kennis van de ziel tot kennis van de Schepper. Opgesloten in een onrein lichaam moet de ziel zich er onder meer van bewust worden uit welk materiaal ze gevormd is, wat haar natuur is en wie haar Schepper is.⁶² Waar de *Proza-Lucidarius* de nadruk heeft liggen op de overdracht van kennis en inzicht, draait het in het traktaat om meditatie en contemplatie. De teksten passen desondanks goed bij elkaar. Hoewel ze geschreven zijn in de volkstaal, zijn ze beide niet geschikt voor ongeschoolde en onervaren lezers. Het materiaal dat de twee teksten bieden is complex en doet in hoge mate een beroep op begrip, intelligentie en inzicht van de lezers.

De twee delen van het handschrift werden in het klooster Frenswegen geschreven.⁶³ Het handschrift bevond zich nog in de collectie van dat klooster toen het in de negentiende eeuw werd opgeheven. Het boekenbezit werd geschonken aan de Straatsburgse universiteitsbibliotheek, toen die na de Frans-Duitse oorlog opnieuw opgebouwd werd.⁶⁴

Het klooster Mariënwolde te Frenswegen werd in 1394 gesticht en sloot zich in 1400 aan bij het kapittel van Windesheim. Dit kapittel was op dat moment nog maar enkele jaren oud en telde niet meer dan vijf aangesloten kloosters. De kloosters vormden vanaf 1387 een derde tak van de Moderne Devotie, naast de broeders en zusters van het gemene leven. Vanuit het eerste klooster te Windesheim stichtte men het klooster Mariënborn te Arnhem en Nieuwlicht te Blokker (bij Hoorn, Noord-Holland). In de eerste jaren werden ook Eemstein bij Dordrecht en Agnietenberg bij

⁶² Het traktaat (f. 65r-85r) is niet uitgegeven.

⁶³ De codex is nr. 37 in de lijst van handschriften uit Frenswegen in Meinsma 1903, 252-257.

⁶⁴ Over de lotgevallen van de bibliotheek na de opheffing van Frenswegen in 1809, zie Stahl 1994, 10-15 en Bemolt van Loghum Slaterus 1938, 124-125.

Zwolle deel van het kapittel van Windesheim.⁶⁵ Frenswegen sloot zich vervolgens als zesde en meest oostelijke klooster aan en zorgde daarmee voor de eerste stap van de verbreiding van de Moderne Devotie dieper het Duitstalige gebied in.

Frenswegen kende al in de eerste vijftig jaar van zijn bestaan een enorme bloei. Door schenkingen en legaten werd het snel rijk en kreeg het veel grond in bezit.⁶⁶ Deze economische voorspoed werd gecombineerd met een zelfs voor een Windesheims klooster zeer strenge tucht, waarin de nadruk lag op gehoorzaamheid, nederigheid en zelfverloochening. De combinatie van grote economische voorspoed en de diepe vroomheid van de kloosterlingen zorgde ervoor dat Frenswegen tot in de wijde omtrek, zelfs tot aan de Alpen toe, veel respect afdwong. Vanuit Frenswegen werden talrijke meer oostelijk gelegen kloosters hervormd, waardoor de opvattingen van de Moderne Devotie zich oostwaarts verspreidden.⁶⁷

In dat klooster schreef in 1469 ene Arnoldus van Almelo de *Proza-Lucidarius* op. Arnoldus was waarschijnlijk alleen de kopiist en niet zelf de auteur van de tekst. Het handschrift bevat niet de autograaf van de *Proza-Lucidarius*, maar is duidelijk een kopie. In het handschrift treft men namelijk enkele schrijffouten aan die alleen verklaard kunnen worden als kopiistenfouten.⁶⁸ Een duidelijke kopiistenfout vindt men aan het begin van het antwoord van Mnl I.36. De meester vraagt: ‘Waer omme en was he niet langher in den hemelscher soeticheit?’ Het antwoord begint met ‘ende want he so gheringhe so hoverdelike begherde te hebben (...)’ Een antwoord kan niet zomaar met ‘ende’ beginnen. Voorafgaand aan ‘ende want’ moet een zinsdeel weggefallen zijn, zo blijkt ook uit de Latijnse tekst (Lat I.37). Het handschrift is hier geheel gaaf: het tekstverlies is dus veroorzaakt doordat de kopiist het zinsdeel niet overschreef.

Een tweede voorbeeld. In Mnl I.86 schreef de kopiist:⁶⁹

Want men leset in Genesy dat do God de Heer van der eerden ghemaket hadde alle dier de op der eerden ghemaket hadden alle dier de op der eerden gaen

Hier zien we een geval van dittografie, een typische kopiistenfout:⁷⁰ toen de kopiist ‘alle dier de op der eerden’ geschreven had (en dus het woord ‘gaen’ moest noteren), zocht hij met zijn ogen het woordje ‘eerden’ in zijn legger om te zien hoe hij nu verder moest. Daarbij kwam hij terecht bij het eerste ‘eerden’, van ‘God de Heer der eerden’, en ging hij per ongeluk verder vanaf dat woord, waardoor hij twee keer hetzelfde zinsdeel overschreef. Dezelfde fout maakt hij vaker, onder andere in Mnl III.64:⁷¹

⁶⁵ Zie voor de geschiedenis van de Windesheimse congregatie o.a. Post 1950, 114-125; Persoons 1984, 79-100; Van Dijk 1984; en het driedelig standaardwerk van Acquoy 1875-1880. Over de aansluiting van Eemstein en Agnietenberg: Bemolt van Loghum Slaterus 1938, 29.

⁶⁶ Bemolt van Loghum Slaterus 1938, 68-75.

⁶⁷ Bemolt van Loghum Slaterus 1938, 93-101. Zie voor de geschiedenis van het klooster ook Kohl 1971, 19-45. Heel beknopt in Kohl, Persoons and Weiler 1977, 150-151.

⁶⁸ Evidente kopiistenfouten vindt men vooral in Mnl I.36 (zie lopende tekst), Mnl I.86 (zie lopende tekst), Mnl II.53 (r. 5525-5526: ‘niet begrepen’ twee keer opgeschreven), Mnl III.45 (r. 7494-7495: ‘twelf gheslechte stoele’: gheslechte is vervolgens doorgehaald; pas verderop in de zin is sprake van ‘twelf gheslechte’), Mnl III.48 (r. 7540-7541: ‘de ghe’ i.p.v. ‘de ghene’), Mnl III.63 (7991: ‘daer’ overgeslagen en in ondermarge toegevoegd) en Mnl III.64 (zie lopende tekst). Alle kopiistenfouten zijn in Gottschalls editie verbeterd en voorzien van een beknopte voetnoot. Vergelijking van Gottschalls kritische editie met het diplomatische afschrift van Muusers 1988 leverde deze bevindingen op.

⁶⁹ Geciteerd uit Muusers 1988, r. 1412-1419.

⁷⁰ Zie voor de terminologie: Duinhoven 1975-1981, dl. 1, 262.

⁷¹ Muusers 1988, r. 8259-8264.

Een ander eertrike se mochtent doen want se mochtent doen kinder Godes ende mede erfghenamen Cristi sijn⁷²

Maar ook los van dergelijke kopiistenfouten is het niet aannemelijk dat Arnoldus de auteur was, dat hij dus de Latijnse tekst van Honorius zo vlekkeloos kon vertalen en daarbij ook nog een keer een dusdanig brede ontwikkeling had dat hij waar nodig vertalingen van andere Latijnse geschriften kon invoegen. Arnoldus was namelijk, blijkens een lijst van inwoners, de bakker van het klooster en behoorde tot de groep der donati.⁷³

In de kloosters van de Windesheimse congregatie waren er in de eerste plaats uiteraard de koorheren. Zij hadden de drieledige kloostergelofte van armoede, kuisheid en gehoorzaamheid afgelegd en over het algemeen de hogere wijdingen ontvangen. Hun hoofdtaak was het verzorgen van het altaar en het verrichten van de kanonieke gebeden. Niet veel lager in de kloosterhiërarchie stonden de redditi, die zich van de koorheren onderscheidden doordat zij geen geestelijke wijdingen hadden ontvangen en geen altaardiensten verrichtten.⁷⁴ Daarnaast waren er conversen, waarvan er in elk klooster van de congregatie niet meer dan acht mochten wonen. Ook zij hadden de drieledige gelofte afgelegd en moesten de koorgebeden verrichten, maar hun belangrijkste werkzaamheden waren van meer praktische aard. Hoewel een enkeling van hen wel goed geschoold was en in staat was tot verfijnder werk zoals het afschrijven van boeken, werkten de conversen over het algemeen in de keuken of in de stallen en waren bijvoorbeeld de kok, bakker, brouwer, schoenmaker of timmerman van het klooster. Voorts waren er binnen het klooster dan ook nog bewoners die alleen een gelofte van gehoorzaamheid hadden afgelegd, de donati. Een donatus gaf zijn bezittingen aan het klooster, dat in ruil daarvoor de verplichting op zich nam om de donatus voortaan te onderhouden. Donati verrichtten in het klooster de nederigste karweitjes en zorgden bijvoorbeeld voor het vee.⁷⁵ In totaal kon de populatie van een Windesheims klooster zodoende vrij groot zijn. In de eerste helft van de vijftiende eeuw had Frenswegen meer dan honderd inwoners.⁷⁶

In de tijd van Arnoldus van Almelo, de tweede helft van de vijftiende eeuw, waren er in Frenswegen gemiddeld zo'n 25 tot 27 koorheren, naast een stuk of 40 tot 50 lekenbroeders.⁷⁷ Op de oudste inwonerslijst die bewaard is, een lijst uit 1451, komt de naam van Arnoldus van Almelo voor bij de donati. Hij wordt vermeld als een der drie 'pistoires' (bakkers). In de Latijnse kloosterkroniek die in 1494 geschreven werd over de eerste eeuw van Frenswegen, wordt over Arnoldus gemeld dat hij 'een groot vertrouwen in de goddelijke goedheid had en openhartig was'.⁷⁸ Arnoldus stierf op 12 maart 1480, blijkens het necrologium van het klooster.⁷⁹ Ondanks zijn positie als

⁷² In de ondermarge heeft de kopiist later nog 'sint' toegevoegd, te lezen voor 'kinder godes'.

⁷³ Kohl 1971, 83.

⁷⁴ Of er ook redditi in Frenswegen gewoond hebben, is evenwel onzeker (Kohl 1971, 61).

⁷⁵ Over de diverse groepen bewoners van Windesheimse kloosters: Bemolt van Loghum Slaterus 1938, 31-34; Kohl 1980; Acquoy 1875-1880, dl. 1, 93-124. Zie ook Van Dijk en Mertens 1993.

⁷⁶ Kohl 1980, 90.

⁷⁷ Aantallen koorheren: zie de grafiek naast p. 56 in Kohl 1971. Aantallen lekenbroeders geschat op basis van de inwonerslijst uit 1451, zie Kohl 1971, 82-83.

⁷⁸ 'Et Arnoldus de Almeloe magnam de divina bonitate fiduciam ostendit et corde aperto ac manifesto fuit' (editie Löffler 1930, 128). Wat Kohl 1971, 166 over Arnoldus citeert uit deze kroniek, slaat niet op hem maar op ene Lambertus van Almelo (ook genoemd in Löffler 1930, 128).

⁷⁹ Editie Löffler 1930, 184.

lekenbroeder was hij, getuige zijn schrijfarbeid, opmerkelijk goed geschoold.⁸⁰ Aan het eind van de jaren zestig en in de jaren zeventig schreef hij een aantal volkstalige teksten af, overgeleverd in drie banden: in 1468 kopieerde hij de *Spiegel der kerstenre gheloven*, in 1469 een theologisch traktaat en de *Proza-Lucidarius*, in 1473 schreef hij een handschrift met onder meer een ars moriendi en in 1474 schreef hij diverse teksten van Bernardus van Clairvaux in vertaling over.⁸¹

Misschien ontstond het origineel van de *Proza-Lucidarius* in een ander klooster en leende men in Frenswegen dat origineel om het te kopiëren, maar het is ook mogelijk dat het in Frenswegen zelf tot stand was gekomen. Al binnen enkele decennia na stichting was de bibliotheek van Frenswegen een van de belangrijkste in de wijde omgeving. De banden waren meegebracht door kloosterlingen, geschonken of door de inwoners zelf afgeschreven. In Frenswegen schreef men in de eerste plaats voor eigen gebruik, want in tegenstelling tot de bewoners van de fraterhuizen kopieerden de Moderne Devoten in kloosters over het algemeen geen boeken om in hun levensonderhoud te voorzien.⁸² Slechts sporadisch verkocht Frenswegen boeken aan buitenstaanders. Desalniettemin werd Frenswegen een regionaal tekstencentrum: andere kloosters leenden uit het boekenbezit van dit klooster.⁸³ In een dergelijk klooster is het heel wel mogelijk dat iemand niet alleen intellectueel in staat is om het *Elucidarium* te vertalen, maar dat ook in praktische zin kan doen doordat hij over voldoende aanvullende bronnen beschikt. Het zou nu mooi zijn als in de bibliotheek van Frenswegen een *Elucidarium* aan te wijzen zou zijn, een *Scivias* van Hildegard van Bingen, een *Compendium theologiae veritatis* van Hugo Ripelin van Straatsburg, en al die andere Latijnse geschriften die de vertaler in zijn *Proza-Lucidarius* heeft gebruikt. Maar helaas: een recente reconstructie van de bibliotheek geeft weliswaar een geheel te zien waarin deze teksten niet zouden misstaan, maar geen van de gebruikte bronnen laat zich in het boekenbezit aanwijzen. Er is volgens de reconstructie zelfs geen volledig Oude Testament aanwezig waaraan men de grote stukken van Genesis had kunnen ontleen.⁸⁴ Dit laatste maakt evenwel direct duidelijk dat men dergelijke reconstructies met enige terughoudendheid moet raadplegen: het is niet heel waarschijnlijk dat het klooster niet alle boeken van het Oude Testament in zijn bezit had; eerder moeten we ervan uitgaan dat de reconstructie onvolledig is.

Maar in elk geval is wel duidelijk dat Arnoldus' boek allesbehalve detoneert in het boekenbezit van Frenswegen. De bibliotheek was samengesteld uit boeken die voor de bewoners een direct praktisch nut hadden: ascetische, theologische en stichtelijke teksten, opgeschreven in eenvoudige handschriften. Onder de handschriften bevonden zich, behalve brevieren, psalters en antiphonaria, in de eerste plaats Latijnse geschriften van onder meer Thomas a Kempis, Hugo van Sint-Victor, Augustinus, Thomas van Aquino, Caesarius van Heisterbach en Isidorus van Sevilla, maar er waren ook teksten in de volkstaal. Frenswegen bezat minstens zestien

⁸⁰ Dat lekenbroeders in Frenswegen soms goed geschoold waren, blijkt bijvoorbeeld uit het geval van Hendrik van Brabant. Deze man was 'magister artium' aan de Parijse universiteit voordat hij in 1402 naar Frenswegen kwam. Daar sliep hij op eigen verzoek onder de trap en wilde hij geen beter werk doen dan de kok helpen en de varkens hoeden. In opdracht evenwel schreef hij voor het klooster de *Moralia* van Gregorius de Grote over. Aldus de kloosterkroniek uit 1494. Editie Löffler 1930, 77-81. Zie ook Kohl 1971, 159.

⁸¹ Stahl 1994, nr. 88, 91 en resp. 50.

⁸² Over het verschil in boekproductie tussen de fraterhuizen en de kloosters van de Moderne Devoten: Wierda 1996, 99-101.

⁸³ Stahl 1994, 9-10.

⁸⁴ Stahl 1994.

handschriften in het Nederduits of oostelijk Middelnederlands: vertalingen van delen van het Oude en het Nieuwe Testament, gebeden, diverse theologische geschriften in vertaling (onder andere van Geert Grote, Anselmus van Canterbury, Gregorius de Grote en Augustinus), maar ook een arteshandschrift met medische recepten, een kroniek van de congregatie van Windesheim en een vroeg-vijftiende-eeuws woordenboek Latijn – Nederduits.⁸⁵ De aanwezigheid van volkstalige teksten hoeft niet te verbazen: de Moderne Devoten legden veel nadruk op het belang van geschriften in de volkstaal om de leken te kunnen bereiken. Van verschillende Windesheimse kloosters is bekend dat ze naast hun Latijnse geschriften ook een ruime collectie volkstalige teksten bezaten, vooral met het oog op de lekenbroeders.⁸⁶ Lekenbroeders werden in geestelijke zin geschoold door de voorlezingen tijdens de maaltijd, hetgeen hen onderscheidde van de koorheren, die niet alleen door de tafellezingen maar ook door privé-lectuur en kopiïstenwerk leerden. Vanwege het grote aantal bewoners was het niet ongebruikelijk dat lekenbroeders en koorheren in afzonderlijke eetzaal de maaltijd gebruikten. Terwijl de tafellezingen bij de koorheren in het Latijn waren, werd er bij de lekenbroeders in de volkstaal gelezen.⁸⁷ Een tekst als de *Proza-Lucidarius* is bij uitstek geschikt als lectuur in de lekenbroedersrefter. Hij behandelt een zeer breed scala aan theologische, dogmatische en bijbelhistorische vraagstukken, op een niveau dat ervaring met theologische leesstof vereist maar niet per se een volledige scholing tot geestelijke. Het feit dat die vraagstukken veelal in relatief korte passages aan de orde komen, maakt de tekst heel bruikbaar voor afgebakende voorleessessies.⁸⁸

⁸⁵ Stahl 1994.

⁸⁶ Ook de koorheren lazen wel volkstalige literatuur, aldus Kock 1999, 194. Zie voor het verschijnsel dat lekenbroeders in de late Middeleeuwen (en met name in de kloosters van de Windesheimse congregatie) gebruik gingen maken van volkstalige geestelijke literatuur: Schreiner 1993. Zie over het publiek van Middelnederlandse geestelijke literatuur ook Mertens 1993. Zie voor het begrip ‘geestelijke literatuur’ Mertens 1991.

⁸⁷ Kock 1999 (m.n. 182-222); Schreiner 1993, 313-318; Scheepsma 1996, 212-214.

⁸⁸ Ook Gottschall 1992, 154-158 oppert dat de *Proza-Lucidarius* waarschijnlijk bestemd was voor onderwijs aan lekenbroeders.

3.5 Conclusie

Vanaf 1469 bezat het klooster Frenswegen een *Elucidarium*-bewerking in de volkstaal van de streek. Met zekerheid is het exemplaar van Frenswegen een afschrift. De kopiist, die een enkele keer bij het afschrijven een steek liet vallen en daarmee verraaft dat het handschrift geen autograaf is, vermeldde zijn naam aan het eind van zijn schrijfwerk. Daardoor weten we dat het handschrift geschreven is door Arnoldus van Almelo, een lekenbroeder. Dat de kopiist ook de auteur van de *Proza-Lucidarius* zelf zou zijn, is daarmee ondenkbaar geworden. De schrijver van de *Proza-Lucidarius* moet een goed onderlegd en belezen persoonlijkheid zijn geweest. Niet alleen was hij in staat om het *Elucidarium* zeer getrouw in de volkstaal om te zetten, maar hij wist ook de weg in vele andere Latijnse theologische geschriften. Om het materiaal van het *Elucidarium* aan te vullen en te vervolmaken vertaalde de Middelnederlandse auteur (soms zeer lange) stukken uit diverse bijbelboeken en uit het werk van Hildegard van Bingen, Gregorius de Grote, Adso Dervensis, Hugo Ripelin van Straatsburg, Augustinus, Hiëronymus en Petrus Lombardus – over het algemeen relatief populaire en wijdverspreide Latijnse teksten.

Geen van zijn bronnen biedt overigens een bruikbaar aanknopingspunt voor datering van de *Proza-Lucidarius*: de jongste onder de bronnen, Hugo Ripelins *Compendium theologiae veritatis*, is uit de jaren zestig van de dertiende eeuw, de rest is uit de twaalfde (Hildegard van Bingen en Petrus Lombardus) of tiende eeuw (Adso) of nog ouder. Dat de *Proza-Lucidarius* vanwege Ripelins compendium na 1268 geschreven moet zijn, is weinig opzienbarend. Gezien de prozavorm lag dat voor de hand. Over de ouderdom kan men voorts nog stellen dat het origineel niet heel veel ouder hoeft te zijn dan het afschrift. De inhoud van de tekst past bij de omgeving van het afschrift, wat het denkbaar maakt dat de *Proza-Lucidarius* aanvankelijk eveneens in Moderne Devoten-kringen werd vervaardigd. De *Proza-Lucidarius* richt zich op een publiek dat onvoldoende Latijn kent om het origineel te lezen, maar dat met zeer summiere handreikingen (bestaande uit enkele vereenvoudigingen en toelichtingen) wel in staat is om de inhoud daarvan te begrijpen. Voor de meeste wereldlijke leken moet de tekst te complex geweest zijn. De inhoud van de *Proza-Lucidarius* past eerder in een omgeving waarin men meer ervaring heeft met het recipiëren van theologisch materiaal. In de kloosters van het kapittel van Windesheim werd onderwijs aan lekenbroeders serieus genomen. Het is aldus zeer goed mogelijk dat een Windesheims klooster, hetzij Frenswegen, hetzij een ander, de *Proza-Lucidarius* liet vervaardigen om te gebruiken bij dat onderwijs. De tekst is daarvoor erg geschikt, zowel vanwege het eclectisch karakter als vanwege de indeling in vraag en antwoord.

Die lekenbroeders konden zo de meest uiteenlopende elementaire informatie uit het christelijk geloof leren: de antwoorden op een grote diversiteit aan vragen over de schepping, de val van de engelen, Adam en Eva, Jezus' leven en kruisdood, vrije wil, vergeving der zonden, beschermengelen en duivels en de kans op een plek in de hemel. Maar ze konden vooral veel leren over het einde der tijden. De overvloedige informatie die Honorius daar al over verstrekt, is nog fors uitgebreid met lange passages over het leven van de antichrist. De auteur van de *Proza-Lucidarius* brengt de onderdelen van de heilsgeschiedenis met behulp van aanvullende bronnen sterker naar voren. Honorius' materiaal over schepping en zondeval is ten eerste drastisch uitgebreid. De Middelnederlandse auteur vertaalt Genesis 2 tot en met 9 vrijwel in hun geheel en vertelt zo tot in alle details over de schepping, Kaïn en Abel en de zondvloed. De vragen over Jezus' geboorte, leven en dood zijn even verderop in de

tekst niet uitgebreid, maar juist ingekort, op een manier die ervoor zorgt dat de hoofdlijnen sterker naar voren komen. En met behulp van een breed scala aan teksten vertelt hij tot slot zeer uitgebreid over de komst van de antichrist. Misschien was hij er wel van overtuigd dat de heilsgeschiedenis zijn laatste fase was ingegaan, en geeft hij om die reden precies weer wat de bijbel over het begin van de geschiedenis heeft verteld en beëindigt hij zijn tekst met een gedetailleerde vooruitblik naar de komst van de antichrist.

De heilsgeschiedenis ligt vast: niet alleen het verleden maar ook het toekomstige einde der tijden is een onwrikbaar gegeven waar de mens geen enkele invloed op kan uitoefenen. Honorius zag de mens in elk opzicht als een bijkans willoze speelbal van de hogere machten. Niet alleen is de mens slechts lijdend voorwerp binnen de grote lijnen van de heilsgeschiedenis, ook waar het zijn eigen lot betreft is hij vrijwel machteloos. In het *Elucidarium* ligt er nadruk op predestinatie: velen maken geen enkele kans om ooit in de hemel te komen (zie met name de vragen Lat II.53-II.63). De *Vers-Lucidarius* biedt een positievere visie: wie zich goed gedraagt, zal gered worden.⁸⁹ Ook in de *Proza-Lucidarius* lijkt het gedrag van de mens van iets meer gewicht bij zijn beoordeling dan in het *Elucidarium*, hoewel het verschil veel subtieler is dan bij de *Vers-Lucidarius*. Enkele toevoegingen van de Middelnederlandse auteur wijzen erop dat in zijn visie de mens zelf ook verantwoordelijkheid draagt voor zijn zielenheil: zonder goede werken en oprecht berouw is hij verloren. De waardige zeden ('dignis moribus') waarmee men zich in de Latijnse vraag I.184 geschikt maakt voor de eucharistie, zijn in de Middelnederlandse tekst aangevuld tot 'werdeghen zeden ende werken' (Mnl I.158). En in Lat II.94 zegt de magister dat de zalving voor zieken alleen nut heeft bij zonden die zijn opgebiecht en waarvoor penitentie is gedaan, maar in de vertaling staat daar een aanvulling bij: men moet niet alleen boete hebben gedaan, maar ook berouw hebben (Mnl II.48). De mens moet bovendien niet overmoedig worden bij de gedachte dat zijn zonden altijd weer vergeven zullen worden, benadrukt de *Proza-Lucidarius*. Als Honorius in Lat II.95 uitlegt dat zonden waarvoor men op zijn sterfbed oprecht berouw heeft, vergeven zullen worden, waarschuwt de Middelnederlandse auteur (Mnl II.49):

Mer weer yemant so doer, de op dessen hopen sundighen wolde, die maket em selven der barmherticheit Godes onwerdich.

De mens mag in het beeld van de Middelnederlandse auteur niet passief zijn redding afwachten: hij moet er hoe dan ook zelf aan bijdragen.

De *Proza-Lucidarius* is, kortom, meer dan een vertaling van het *Elucidarium*. Met Honorius' tekst als basis vormde de onbekende Middelnederlandse auteur een compilatie van Middellatijnse theologische geschriften en bijbelboeken, met nadruk op begin en einde der tijden, maar met daartussenin net als Honorius volop aandacht voor de meest uiteenlopende theologische vraagstukken. Die compilatie was door de taal geschikt voor leken. Maar waar de volkstaal in de *Vers-Lucidarius* vereenvoudigingen en censuur meebracht, handhaaft de *Proza-Lucidarius* inhoudelijk een tamelijk hoog niveau. De meer complexe inhoud maakt de tekst bruikbaar om leken op het niveau te onderwijzen dat past binnen een kloostergemeenschap van de Moderne Devotie.

⁸⁹ Zie hierboven, § 2.2.

4 De Artes-Lucidarius

4.1 Inleiding

De *Vers-Lucidarius* en de *Proza-Lucidarius* zijn ondanks hun grote onderlinge verschillen loten aan een en dezelfde tak van de *Elucidarium*-traditie. Beide teksten gaan immers rechtstreeks terug op het Latijnse *Elucidarium* zelf. Een derde Middelnederlandse *Lucidarius*-tekst daarentegen bevindt zich op een geheel andere plek in de stamboom. Deze *Artes-Lucidarius*, een prozatekst, is niet gebaseerd op Honorius' Latijnse werk, maar op een Duitse tekst met de naam *Lucidarius*.

De Duitse Lucidarius

De Duitse *Lucidarius* is een prozatekst in drie boeken, waarin een *junger* en een *meister* in een dialoog allerlei theologische, liturgische, eschatologische maar ook profaan-wetenschappelijke onderwerpen behandelen. Voor een klein deel van de theologische en voor het geheel van de eschatologische vraagstukken is gebruik gemaakt van het *Elucidarium*. Net als in Honorius' tekst worden de onderwerpen behandeld in een heilswetenschappelijk kader, van schepping tot einde der tijden. De Duitse *Lucidarius* geldt als de oudste Duitstalige *compilatio* waarin capita selecta van wereldlijke en theologische onderwerpen aan de orde komen.¹

Lange tijd stond vast dat de Duitse *Lucidarius* geschreven was aan het Welfenhof te Braunschweig rond 1190, in opdracht van hertog Hendrik de Leeuw. Hendrik de Leeuw werd namelijk in de proloog van de tekst vermeld. Dat zijn naam slechts in één van de twee overgeleverde rijmprologen werd genoemd, werd in de Duitse vakliteratuur niet geproblematiseerd: dat betekende alleen maar dat de andere proloog later geschreven was om de eerste en verouderde proloog te vervangen.² Pas in 1990 begon men te twifelen aan die theorie. Georg Steer publiceerde in dat jaar een artikel waarin hij met een scherpe en uitgebreide argumentatie aannemelijk wilde maken dat de proloog met de naam van Hendrik de Leeuw erin (sinds Schorbach aangeduid als A-proloog) niet de oorspronkelijke proloog was. Hij kreeg hevige kritiek maar ook veel bijval. Niet te ontkennen is dat de A-proloog overgeleverd is in niet meer dan 8 handschriften, tegenover 43 handschriften met de B-proloog. De handschriften die de A-proloog bevatten, zijn daarbij relatief laat en bevatten een gehavende versie van de tekst, waarin het derde boek verdwenen en het tweede boek onvolledig is.

Het is volgens velen ondenkbaar dat nu juist deze late en slechte afschriften de originele proloog zouden bevatten, terwijl oudere en betere handschriften dat niet zouden doen. In hun visie schreef de auteur van de Duitse *Lucidarius* de B-proloog en schreef een latere redacteur de A-proloog. In die latere A-proloog werd de naam van hertog Hendrik genoemd om de tekst, die inmiddels aan kwaliteit had ingeboet nu het derde boek weggevallen was en het tweede boek zo onvolledig was, een aanbeveling mee te geven. Deze proloog is in die theorie dus een mystificatie: Hendrik de Leeuw heeft niets met de tekst van doen gehad maar zijn naam is er jaren na zijn dood in opgenomen om de Duitse *Lucidarius* gezag en gewicht te geven. Dat is volgens anderen onhoudbaar. Het komt vaak voor dat de opdrachtgever verwijderd is uit een proloog, maar het omgekeerde zou uniek zijn. Bovendien, waarom zou men in dat

¹ Zie voor die typering Hamm 2002a, 5*.

² Zie o.a. Schorbach 1894, 8-13 en Heidlauf 1915a, 121-125.

geval nu juist Hendrik de Leeuw gekozen hebben? Enkele decennia na zijn dood wist niemand meer van zijn literaire en wetenschappelijke interesse. Kortom: de overlevering maakt het onaannemelijk dat de A-proloog oorspronkelijk is en de B-proloog een latere toevoeging, terwijl de inhoud van de prologen het onaannemelijk maakt dat de A-proloog de latere toevoeging is.³

Nu de A-proloog niet langer zonder meer gebruikt kan worden om de tekst te plaatsen, is de Duitse *Lucidarius* minder exact te dateren. Met zekerheid kan men evenwel zeggen dat de tekst geschreven is tussen ca. 1150 en ca. 1230. De *terminus post quem* wordt geleverd doordat de Duitse *Lucidarius* een citaat blijkt te bevatten uit een Latijns geschrift uit het midden van de twaalfde eeuw, de *terminus ante quem* is ingegeven doordat de oudste fragmenten uit ongeveer 1230 zijn.⁴ Daarmee is de Duitse *Lucidarius* nog altijd een opmerkelijk vroege theologisch-wetenschappelijke tekst in de volkstaal.

Twijfel aan de authenticiteit van de A-proloog heeft ook consequenties voor de typering van het beoogd publiek. Stond aanvankelijk vast dat de tekst geschreven was in opdracht van een hertog, dus voor een adellijk publiek, inmiddels denkt men eerder aan een publiek van kloosterlingen, terwijl de taal de tekst ook geschikt maakte voor receptie door leken.⁵

De Duitse *Lucidarius* begint (in de meeste handschriften) met een berijmde proloog. In de jongste editie van de tekst gaat men ervan uit dat dat in oorsprong de B-proloog was. In deze proloog van 36 regels wordt allereerst gezegd dat ‘diz bûch heizet *Lucidarius*’, hetgeen betekent dat het ‘ein lúthere’ (verlichter) is, omdat het ‘vele dingen die in andere boeken verborgen blijven’ verduidelijkt. Het heet ook wel *Aurea gemma* ofwel gouden edelsteen, omdat het zo’n waardevol boek is.⁶ In de 45 regels van de A-proloog wordt de tekst aangeduid als *Elucidarius*, wat ‘verlichter’ (‘erluchtere’) betekent, en als *Aurea gemma*, maar ontbreekt de uitleg van die tweede Latijnse naam. Voorts bevat deze proloog als gezegd informatie over opdrachtgever en plaats van ontstaan.⁷

Na de berijmde proloog begint de Duitse *Lucidarius* met drie vragen over de Drie-eenheid en een vraag over Gods alomtegenwoordigheid (Du I.1-I.4). Daarop volgen vragen over de schepping: was God alleen voordat Hij de wereld schiep, hoe schiep God de wereld, wat was er voorheen, wat zijn de vier elementen en wat schiep God als eerste (Du I.5-I.10). Door deze vragen komen junger en meister op vragen

³ Steer 1990 beargumenteerde dat B en niet A de oorspronkelijke proloog was. Zijn theorie is verdedigd door o.a. Luff 1999, 58-108; Hamm 2002a, 1-8; Gottschall und Steer 1994, m.n. 101*-108*. Tegenstanders van de mystificatie-theorie zijn vooral Schröder 1995, Bumke 1995 (reactie: Steer 1995) en Bertelsmeier-Kierst 2003. Hamm 2002b formuleert een synthese tussen de twee theorieën. Volgens haar is de A-proloog inderdaad niet de proloog van de originele *Lucidarius*, maar evenmin een mystificatie. De genoemde Heinrich is volgens Hamm niet Heinrich der Löwe, maar diens zoon Heinrich. De *Lucidarius* werd dan tussen 1219 en 1227 in opdracht van deze Heinrich herschreven tot de zogenoemde y15-redactie met de A-proloog waarin hij genoemd werd.

⁴ Sturlese 1992, 253. De Latijnse tekst is Arnulfus van Orléans: *Glosulae super Lucanum*.

⁵ Hamm 2002a, 5*-9* en Luff 1999, 72-77 (m.n. 76). Volgens Hamm behoren wereldlijke geestelijken niet tot het beoogd publiek aangezien de liturgische vragen telkens alleen betrekking hebben op het gedeelte dat de gelovigen zien en meemaken, en er geen specifieke informatie verschaft wordt waar een priester iets aan heeft (Hamm 2002a, 9*). Die theorie is echter niet erg overtuigend. Zie ook hieronder, § 4.3.

⁶ Editie Gottschall und Steer 1994, 1-2.

⁷ Editie Gottschall und Steer 1994, 102*-105*. Zie voor een vergelijking van de twee prologen Gottschall und Steer 1994, 106*-107*, Luff 1999, 93 e.v. en Heidlauf 1915a, 126-130. Uitgebreide analyse van beide prologen in Luff 1999, 62-108 en Hamm 2002a, 4-48.

over schepping en val van Lucifer (Du I.11-I.14) en over de schepping en de kenmerken van de hel (Du I.15-I.20). Vervolgens stelt de junger vragen over de hemel, waarmee hij niet het hiernamaals maar het firmament bedoelt, en over de zon (Du I.21-I.29). Zonder overgang volgen vragen over Adam en Eva in het paradijs en Kaïns broedermoord (Du I.30-I.40) en over het begin van de schrijfkunst, de zangkunst en het koningschap (Du I.41-I.43). Hierop volgen tientallen aardrijkskundige vragen: over de indeling van de wereld (Du I.44-I.48), over geografie, bevolking en diersoorten van Azië (Du I.49-I.58), de geografie van Europa (Du I.59), die van Afrika (Du I.60) en de eilanden in de oceaan (Du I.61). De junger stapt van dergelijke aardrijkskunde over op meer natuurwetenschappelijke vragen, onder meer over het ontstaan van wind en van aardbevingen, over vrieskou, het verschil in de lengte van de dagen in de winter en de zomer en waarom de antipoden niet van de aarde afvallen (Du I.62-I.80). Hierop volgen kosmologische vraagstukken: naar aanleiding van vragen van de junger vertelt de meester over de zeven planeten en waarom ze zo klein lijken, over hoe het kan dat de maan soms vol en soms nieuw is en over kometen en meteorieten (Du I.81-I.96). De junger gaat daarna over op wat wij meteorologische kwesties zouden noemen, hoewel ze niet vrij zijn van bijbelse aspecten: wat is donder, wat is hagel, wat is sneeuw, hoe kan het bloed, kikvorsen en wormen regenen, hoe ontstaat een regenboog (Du I.97-I.105)? Na nog wat uiteenlopende natuurwetenschappelijke vragen – hoe komt het dat bronnen in de zomer koel en in de winter warm zijn, hoe komt de zee zo zout, hoe ontstaan dauw en rijp (Du I.106-I.109) – komt tegen het slot van het eerste boek de menskunde aan de orde: waarom zijn sommige mensen zo lang en andere zo klein, in hoeveel dagen groeit een kind in het lichaam van zijn moeder, hoe groeien haar en nagels en hoe komt het dat mensen grijs worden (Du I.110-I.117)? De laatste zes vragen van het eerste boek gaan over het einde: wat gebeurt er met de mens als hij sterft, en welke genade overkomt hem aan het einde der tijden (Du I.118-I.123)?

Aan het begin van boek twee vraagt de junger om de ‘Underwisunge dez Heiligen Geistes, wie die helige Cristenheit erhaben wurde unde wie si von Anegenge geordnet si’ (Du II.1). Aansluitend stelt hij uiteenlopende vragen over onder meer de Drie-eenheid, verlossing, Kaïns zonde en simonie (Du II.2-II.13). In het vervolg van het boek worden de rituelen van de Kerk uitgebreid toegelicht. Eerst wordt de achtergrond van de zeven getijden uit de doeken gedaan (Du II.14-II.29). De meester legt daarna de symboliek van de liturgische gewaden uit: waar staan amict, albe en gordel symbool voor, waarom draagt de priester een stola en een kazuifel, wat is de symboliek van de mijter, van de priesterlijke ring, van het pallium, van de dalmatiek (Du II.30-II.41 en II.44)? In de rest van het tweede boek worden de onderdelen en de voorwerpen van de mis stuk voor stuk toegelicht: wat betekenen het Introïtus en het Kyrië eleison, wat is de betekenis van het wierookvat, wat betekent het Halleluja, wat betekenen de lezingen bij de mis, waartoe dienen aalmoezen, wat is de betekenis van de olie, van de kaarsen, van de doop, enzovoorts (Du II.42-II.101).

Het derde boek is een vertaling van het *Liber tertius* van het *Elucidarium*. Het begint met vragen over wat ons te wachten staat na de dood. Na de eerste vragen over hemel (Du III.1-III.7 en III.9), vagevuur (Du III.8) en hel (Du III.10-III.16) wil de junger weten of de zielen in hemel en hel elkaar kunnen zien en of ze daaronder lijden (Du III.17-III.26) en of de zielen nog in contact staan met het leven op aarde (Du III.27-III.29). Hierna behandelt de tekst het einde der tijden. De junger stelt vragen over de antichrist, over zijn geboorte, leven en daden en zijn heerschappij (Du III.30-III.34). In de volgende vragen wordt de opstanding der doden behandeld (Du III.35-III.46), gevolgd door een reeks vragen rondom het laatste oordeel: wie zullen het

oordeel uitspreken, wie zullen er verdoemd worden en wie gered (Du III.47-III.69)? Nadat de meester heeft verteld dat de wereld na het oordeel zal vergaan (Du III.70-III.71), eindigt de tekst met vragen waarin de verrukkingen die de rechtvaardigen tot in eeuwigheid zullen ervaren, uitgebreid geprezen worden (Du III.72-III.115).

De titel van de Duitse *Lucidarius* wijst op een sterk verband met het *Elucidarium*, niet in de laatste plaats omdat in de proloog net als in de Latijnse tekst de titel uitgelegd wordt als ‘een verlichter van duistere zaken’. Ook de dialoogvorm en de indeling in drieën zijn direct ontleend aan het *Elucidarium*. Desalniettemin is direct duidelijk dat de Duitse *Lucidarius* geen vertaling en zelfs geen bewerking van het *Elucidarium* is.⁸ Van de 123 vragen in het eerste boek vertonen er niet meer dan 18 verwantschap met het *Elucidarium*; over het algemeen geldt daarbij dan ook nog dat de Duitse vragen weliswaar lijken op de Latijnse en er duidelijk door geïnspireerd zijn, maar er ver van afwijken. De Duitse vraag I.10 bijvoorbeeld luidt: ‘Waz geschûf Got aller erst?’ De meester antwoordt dat God eerst hemel en aarde schiep, vervolgens de engelen, daarna alle schepselen en als laatste de mens. Er is hier enig verband met de Latijnse vraag I.20, waarin de discipulus vraagt of God de gehele schepping in één keer maakte en de magister uitlegt dat de schepping in twee keer drie dagen plaatsvond, drie dagen voor de elementen en drie dagen voor alles wat onder de elementen is. De volgorde van de scheppingsdaad is in beide vragen uiteraard dezelfde, maar het Latijnse antwoord is veel uitgebreider en veel ingewikkelder dan het Duitse. De Duitse tekst kan hier dus, ondanks enige gelijkenis, niet getypeerd worden als een vertaling uit het *Elucidarium*.

In het tweede boek is een verband met het *Elucidarium* nauwelijks te ontdekken. Slechts 3 van de 101 vragen zijn geïnspireerd (maar net als in het hierboven beschreven voorbeeld niet echt gebaseerd) op het *Elucidarium*.

Alleen het derde boek is sterk verwant aan het *Elucidarium*. Hierin is het *Liber tertius* van de Latijnse tekst geheel vertaald. De vertaling is over het algemeen zeer getrouw, hoewel de auteur ook hier kritisch tegenover zijn bron stond en enkele wijzigingen aanbracht.⁹

Het *Elucidarium* is dus, door de bank genomen en afgezien van het derde boek, slechts een van de bronnen en niet eens de belangrijkste bron voor de Duitse *Lucidarius* geweest. Voor de geografische en een groot deel van de kosmologische informatie baseerde de auteur zich op de *Imago mundi* van Honorius Augustodunensis, een wijd verspreid naslagwerk dat in ongeveer 300 handschriften overgeleverd is en ook door schrijvers als Vincentius van Beauvais (voor 1200-1264), Jacobus van Vitry (1160/1170-1240) en Thomas van Cantimpré (ca. 1201-ca. 1270) is geraadpleegd.¹⁰ Gegevens over de schepping, de elementen, astronomie, meteorologie en vooral over antropologie ontleende de Duitse auteur aan de *Philosophia mundi* van

⁸ Zie voor de relatie tussen het *Elucidarium* en de Duitse *Lucidarius* Gottschall 1992, 124-137.

⁹ Gottschall 1992, 135-136; Heidlauf 1915a, 68-69. Het gegeven dat het *Liber tertius* zo volledig is overgenomen terwijl het *Elucidarium* elders zeer selectief gebruikt is, heeft wel tot de veronderstelling geleid dat het derde boek een latere toevoeging bij de Duitse *Lucidarius* was, temeer ook daar er al aan het slot van het eerste boek wat eschatologische kwesties aan de orde komen. Hamm (2002a, 10*-11*) heeft aangetoond dat dat niet aannemelijk is. Een andere theorie over het derde boek heeft betere papieren: het is denkbaar dat het derde boek in deze vorm nog niet afgerond is en dat het de bedoeling van de auteur was om zijn ‘werkvertaling’ van het *Liber tertius* nog aan te vullen en te veranderen op basis van andere bronnen (Hamm 2002a, 12*).

¹⁰ Hamm 2002a, 17*-18*. Aantal handschriften van de *Imago mundi* op p. 14*. Zeer waarschijnlijk maakte overigens ook Jacob van Maerlant voor zijn *Alexanders geesten* gebruik van de *Imago mundi* (Berendrecht 1996, 37-47).

Willem van Conches (ca. 1080-ca. 1154), een van de belangrijkste filosofische werken van de twaalfde eeuw.¹¹ Voor de liturgische informatie in het tweede boek baseerde de auteur zich op twee bronnen. Hoofdbron daarbij was het *Liber de divinis officiis* van Rupert von Deutz (1075/1080-1129/1130), het twaalfde-eeuwse standaardwerk voor liturgische vraagstukken. Waar nodig vulde de auteur de gegevens die hij aan Rupert ontleende, aan met behulp van de *Gemma animae* van Honorius Augustodunensis.¹² De Duitse *Lucidarius* is aldus een compilatie van een aantal belangrijke twaalfde-eeuwse geschriften: uit deze geschriften haalde de auteur wat hem te pas kwam en aldus componeerde hij een overzichtswerk waarin niet alleen, zoals in het *Elucidarium*, de gehele heilsgeschiedenis is beschreven, maar waarin ook tot in de details verteld is over de liturgie, aardrijkskunde en kosmologie.

De compilatie werd een groot succes en is nog overgeleverd in 83 handschriften en 89 drukken.¹³ De weerklink van de Duitse *Lucidarius* bleef bovendien niet beperkt tot het Duitse taalgebied. Er werden vertalingen en bewerkingen gemaakt in het Deens, IJslands, Tsjechisch, Russisch en Middelnederlands.

Overlevering van de Middelnederlandse vertaling

De Middelnederlandse vertaling, in deze studie vanwege zijn inhoud gedoopt tot *Artes-Lucidarius*, is bekend uit twee handschriften. Het ene handschrift is nog uit de eerste helft van de veertiende eeuw. Hierin is slechts een klein excerpt uit de tekst opgenomen (G: Groningen, UB 405). Het andere handschrift is uit de tweede helft van de vijftiende eeuw en bevat waarschijnlijk de complete tekst van de *Artes-Lucidarius* (L: Londen, BL Add. 10286).

G: Groningen, UB 405

Het handschrift Groningen UB 405 is als enige van de in totaal zeven *Lucidarius*-manuscripten bijzonder luxueus en fraai verlucht.¹⁴ Het heeft in de vakliteratuur de bijnaam ‘Zutphens-Gronings Maerlanthandschrift’ meegekregen. Het handschrift bevat niet alleen Jacob van Maerlants *Rijmbijbel* en zijn *Clausule vander bible* (de laatste tekst is alleen hierin overgeleverd), maar ook diverse strofische gedichten (*Disputacie van onzer vrouwen ende van den heilighen cruce*, *Van den vijf vrouden*, *Van ons Heren wonden*, *Van den lande van overzee* en drie van de vier *Martijns*) en een reeks Mariawonderen ontleend aan de *Spiegel historiael*. Tussen de gedichten van Maerlant staan diverse andere teksten met religieuze inhoud, zoals het begin van een Johannes-evangelie in Middelnederlands proza, *Dboec van den houte* en *Van ons Heren kynscheide* (een excerpt uit *Vanden levne ons Heren*).¹⁵

Het handschrift bestaat uit 235 folia perkament van ongeveer 315 bij 210 mm. De bladen zijn beschreven in een fraaie textualis met twee kolommen per bladzijde van 48 (soms 40 à 41 of 51) regels. Er zijn vier kopiïsten werkzaam geweest. De codex is verlucht met meerdere met goud versierde initialen, die voorzien zijn van blauw en wit filigraanwerk; voorts zijn er lombarden met penwerk in rood en blauw

¹¹ Hamm 2002a, 18*-19*. Zie over de omgang met deze bronnen ook Sturlese 1992; Gottschall 1992, 129-135; Heidlauf 1915a, 41-63.

¹² Hamm 2002a, 21*-23*. Zie ook Stark 1992 en Heidlauf 1915a, 63-68.

¹³ Handschriftelijke overlevering in Gottschall und Steer 1994, 11*-18*, drukken in Gottschall und Steer 1994, 19*-24*. Zij vermelden 64 drukken uit de periode 1479-1621, 5 drukken onder de titel *Kleine Cosmographia* uit de periode 1655-ca. 1806 en 20 verdwenen drukken uit de periode 1484-ca. 1694/1744.

¹⁴ Zie o.a. de afbeeldingen in Hermans 1979 (afb. 3 en 4 van de kalenders en 5 t/m 10 en 14 van de teksten) en Gumbert 1988 (plaat 501-503).

¹⁵ Inhoud ontleend aan Hermans 1979, 21-24. Inhoud uitgebreider besproken hieronder, § 4.3.

en zijn er twee miniaturen.¹⁶ Het handschrift is opgebouwd uit meerdere productie-eenheden,¹⁷ waarvan het onzeker is in welke fase ze bij elkaar zijn gevoegd: direct na ontstaan, of nadat de twee grootste onderdelen los en onafhankelijk hadden gefunctioneerd?¹⁸

Het excerpt uit de *Lucidarius* bevindt zich aan het slot van de productie-eenheid f. 208-216. Hierin vinden we vier van de strofische gedichten uit de codex en Maerlants *Clausule vander bible*. Die *clausule vander bible* eindigt in de eerste kolom op f. 216r. Dit folium is een enkelblad dat toegevoegd is aan een katern van dubbelbladen, klaarblijkelijk omdat de kopiist niet uitkwam op f. 215. Voor de laatste regels werd f. 216 toegevoegd, een folium dat daarna gevuld moest worden.¹⁹ Als bladvulling werd eerst gekozen voor een Latijns receptje tegen nierstenen; dit neemt slechts zeven regels in. De rest van de kolom is leeg; bovenaan de tweede kolom op de rectozijde leest men:

In Affrica es dat water Indus, ende gheet weestwaert an die Wendelzee. Daer in leecht vele wider jeghenoden ende groet lant.²⁰ Daer bi leecht Libia, daer is vele nadren ende ander boser diere.

Zo begint een aardrijkskundige passage over de landen en dieren van Afrika en de omringende eilanden. Dit stuk aardrijkskunde, dat de rest van de rectozijde en meer dan de helft van de versozijde vult, is overgenomen uit de *Artes-Lucidarius*. De passage bevat Mnl I.55, I.56 en een stuk van I.52 (vertalingen van Du I.60, I.61 en een stuk van I.56). Mogelijk wilde de kopiist alleen Mnl I.55 en I.56 opnemen, maar ontdekte hij dat daarmee zijn folium nog niet gevuld was. In de hoop zijn folium alsnog te vullen, schreef hij nog een stuk uit Mnl I.52 over. Dat bleek echter evenmin voldoende te zijn.

Het handschrift laat zich op basis van schrift dateren in het tweede kwart van de veertiende eeuw.²¹ De kalenders voorin leiden tot een datering rond 1339,²² waarbij men in het achterhoofd moet houden dat die datering alleen zeker is voor de productie-eenheid waarin de kalenders opgenomen zijn.²³

Over de localisering van het handschrift lopen de meningen uiteen. De obiits in de kalender wijzen er volgens Leendertz op dat het handschrift ontstaan is in abdij Mariënweerd te Beesd aan de Linge, maar volgens Lief tinck is de kalender te

¹⁶ Hermans 1979, 7-19.

¹⁷ Zie voor de term 'productie-eenheid': Kwakkel 2002, 4-6.

¹⁸ De codex kan op basis van zaken als schrift, bladspiegel, liniëring, foliëring en katernopbouw ingedeeld worden in zes eenheden: f. 1-4, f. 5-14, f. 15-207, f. 208-216, f. 217-232 en f. 233-235 (de indeling verschilt enigszins per studie; deze heb ik ontleend aan Biemans 1996, 202-203). Lief tinck schrijft dat de folia 5 tot en met 207 de kern van de codex vormen en dat de andere eenheden daar vervolgens aan zijn toegevoegd: het voorwerk met de kalenders, f. 208-216 en f. 217-232. Biemans meent evenwel dat juist de folia 208 tot en met 232 de kern zijn. Dit deel bestond volgens hem eerst onafhankelijk en werd later samengevoegd met f. 5-207, dat ook aanvankelijk op zichzelf stond. Hieraan werden de andere delen toegevoegd. Vgl. Lief tinck 1959, 16 en Biemans 1996, 198-203 en 211. Zie ook Hermans 1979, 69-73.

¹⁹ Lief tinck 1959, 17.

²⁰ In 'vele wider jeghenoden' moet 'wider' begrepen worden als genitief meervoud van 'wijt' (uitgestrekt), afhankelijk van 'vele'. Heel letterlijk vertaald: 'Daarin ligt veel van uitgestrekte gebieden en [ligt] groot land'. De zin kan dan in goed modern Nederlands vertaald worden als: 'Daarin liggen vele uitgestrekte gebieden en grote landstreken'. Met dank aan M. Mooijaart van het Instituut voor Nederlandse lexicologie.

²¹ Biemans 1996, 213.

²² Zo bij Leendertz 1895, 269; Lief tinck 1959, 24 en Deschamps 1972, 88.

²³ Namelijk het gedeelte van f. 5-14, zie Biemans 1996, 212-213.

gebrekkig om in een klooster vervaardigd te zijn.²⁴ Bovendien, aldus Lieftinck, was Mariënweerd een agrarisch klooster waar geen spoor te vinden was van intellectueel of geestelijk leven. Men verwacht in dat milieu geen kalligraaf die zo'n boek kon maken, en zeker geen miniaturist die dergelijke verluchtingen, naar eigentijds Frans voorbeeld, kon aanbrengen. Daarom plaatst Lieftinck het boek buiten Mariënweerd: het moet gemaakt zijn in 1339 of kort erna in een lekenatelier in Den Bosch.²⁵ Mogelijk liet de abt van Mariënweerd dit boek in Den Bosch vervaardigen om het op 20 december 1340 te overhandigen aan Reinoud II (in 1339 verheven tot hertog van Gelre) bij diens bezoek aan de abdij. Blijkens de obiits in de kalender is dat echter nooit gebeurd: na 1340 werden nog overlijdensdata van het geslacht Van Zuylichem toegevoegd.²⁶ Volgens Deschamps was het vanwege problemen tussen de abt en de hertog dat het handschrift nooit overhandigd is en in handen kwam van Jacob van Zuylichem, die waarschijnlijk bemiddelde tussen Reinoud en de abt.²⁷

L: Londen, British Library Add.10286

Alleen in het Londense handschrift is de Middelnederlandse prozavertaling van de Duitse *Lucidarius* geheel overgeleverd. De overgeleverde vertaling loopt tot en met vraag II.97 van de Duitse *Lucidarius*. De *Artes-Lucidarius* is opgenomen temidden van zeven andere teksten. Zo'n driekwart van het handschrift is gevuld met de *Sidrac*, verder bevat het onder meer een spotrecept, een moraliserende sproke en een rijmtekst over luilekkerland Cocagne.²⁸ Het manuscript vertoont volgens Pleij globaal gezien een Zuid-Hollands karakter hoewel het geschreven is in oostelijk of noordoostelijk Middelnederlands.²⁹ Het stamt uit de tweede helft van de vijftiende eeuw; blijkens de vermelding van het jaar 1458 in een pelgrimsgids erin is het van na dat jaar.³⁰

Het handschrift bestaat uit 148 papieren folia van ongeveer 267 bij 202 mm. In de huidige staat is het onvolledig: er ontbreken meerdere folia. De pagina's zijn beschreven in één hand, die een littera hybrida schreef. Er zijn twee kolommen per bladzijde, waarvan het aantal regels sterk verschilt. Het schrift maakt een weinig verzorgde indruk: volgens een negentiende-eeuwse beschrijving is de codex 'vrij leelijk en onduidelijk geschreven'.³¹ Er zijn rode lombarden, onderstrepingsen en correcties.³²

Preliminaria voor tekstvergelijking

De Duitse *Lucidarius* heeft een bijzonder ingewikkelde tekstgeschiedenis. De tekst werd voortdurend aangepast aan veranderende smaak, publieksgroepen en oogmerken. Aangezien de tekst is overgeleverd in 83 handschriften (en 89 drukken) kan men zich indenken dat het bijzonder lastig is om te bepalen met welke Duitse grondtekst men de Middelnederlandse vertaling moet vergelijken. De situatie wordt

²⁴ Leendertz 1895, 270-271; Lieftinck 1959, 3-7.

²⁵ Lieftinck 1959, 15-16 en 24.

²⁶ Lieftinck 1959, 30-32.

²⁷ Deschamps 1972, 90-91. Ook taalkundig onderzoek brengt geen uitsluitel: Van Loey 1959 komt tot de conclusie dat niets in het dialect vóór, maar ook niets tégen een ontstaan in Den Bosch pleit. De taal vertoont zowel Utrechtse als Gelderse en Noord-Brabantse kenmerken.

²⁸ Inhoud uitgebreider hieronder, § 4.3.

²⁹ Pleij 1997, 66.

³⁰ Na 1458 volgens Pleij 1997, 66; in de tweede helft van de vijftiende eeuw volgens de *Bouwstoffen MNW*, nr. 1043. Dateringskwestie samengevat in Van Tol 1995, 43.

³¹ Dozy 1845, 35. Schorbach lijkt Dozy te citeren als hij het schrift 'hässlich und undeutlich' noemt (Schorbach 1894, 197), maar Dozy's naam valt niet.

³² Ik baseer me op de uitgebreide beschrijving van het handschrift in Van Tol 1995, 19-45.

aanmerkelijk overzichtelijker dankzij de studie van Gottschall en Steer uit 1994. Zij delen de handschriften in in twee groepen, aangeduid met x en y. Daarbij is het zo dat y een uitgebreide versie is van x. Het is volgens Gottschall en Steer waarschijnlijk dat beide hoofdversies van de hand van dezelfde auteur zijn. Deze schreef dan eerst de korte versie x, gaf die tekst vrij om afgeschreven te worden en breidde hem pas daarna uit tot y; of misschien schreef hij een originele tekst O waar hij vervolgens x en y beide uit afleidde.³³ Het stemma van Gottschall en Steer begint met een splitsing in x en y, waarbij direct opvalt hoe veel groter de verspreiding van y is geweest: onder de x-knoop bevinden zich slechts tien handschriften. Voorts valt op dat er bij de y-handschriften maar acht zijn die alle drie de boeken van de Duitse *Lucidarius* overleveren: al onder een vroege y-knoop verdwijnt het derde boek, waarna alle handschriften alleen de eerste twee boeken bevatten.³⁴ Pas onder een late y-knoop wordt volgens Steer en Gottschall de oorspronkelijke B-proloog vervangen door de A-proloog.³⁵ Hieronder bevinden zich elf handschriften, waarvan in acht de A-proloog overgeleverd is. Een hiervan dagtekent uit de dertiende eeuw, de andere zijn jonger en voornamelijk vijftiende-eeuws.³⁶

Wie nu de Middelnederlandse vertaling wil vergelijken met het Duitse origineel, heeft steun aan de editie van Gottschall en Steer. Gottschall en Steer wilden geen editie maken van één handschrift; ze streefden ernaar om de tekst van de auteur, in hun woorden de ‘autornahe Text’, te reconstrueren. Ze kozen daarbij één basishandschrift, dat gezien zijn volledigheid, dialect en ouderdom waarschijnlijk dicht op het origineel zat. Aangezien dit echter een x-handschrift was – en dus alle uitbreidingen van y miste – en de kopiist de tekst niet zorgvuldig had afgeschreven, was het voor de editoren noodzakelijk om de tekst aan te vullen met behulp van andere handschriften. De editoren ziftten eigenaardigheden van de kopiist uit het handschrift en vulden de tekst waar nodig aan, waarbij ze taal en spelling van de aan andere handschriften ontleende passages gelijktrokken met die van het basishandschrift.³⁷ Zo is een tekst ontstaan die volgens de editoren het origineel het dichtst benadert. In een uitgebreid notenapparaat zijn voorts alle varianten in de andere handschriften opgenomen. Al met al biedt de editie van Gottschall en Steer de mogelijkheid om niet alleen een reconstructie te lezen van wat wellicht de oorspronkelijke *Lucidarius* was, maar ook om te achterhalen in welke varianten die *Lucidarius* is overgeleverd. Dat betekent helaas nog niet dat we probleemloos de Middelnederlandse *Lucidarius* kunnen vergelijken met de editie van de Duitse. Het is immers waarschijnlijk dat de daadwerkelijke legger van de Middelnederlandse vertaling niet is overgeleverd. Elk verschil tussen de Duitse *Lucidarius* in de editie van Gottschall en Steer en de Middelnederlandse kan in principe dus altijd nog verklaard worden vanuit een afwijking in de, inmiddels verdwenen, legger. Met behulp van de editie laat zich evenwel vaststellen of een bepaalde afwijking veel voorkwam of voor zover aantoonbaar in het geheel niet. Dichter bij zekerheid kunnen we voor dit tekstvergelijkend onderzoek niet komen.

Voor de *Artes-Lucidarius* zijn we aangewezen op handschrift L, omdat de tekst alleen daarin in zijn geheel is overgeleverd. De tekst in L wijkt op diverse punten af van die in G. Daarbij is niet te zeggen of L of juist G nu de beste tekst biedt: op sommige

³³ Gottschall und Steer 1994, 26*-32* en 66*.

³⁴ Gottschall und Steer 1994, 75*.

³⁵ Gottschall und Steer 1994, 98*-99*.

³⁶ Steer 1990, noot 10 op p. 3. Het stemma is te vinden in Gottschall und Steer 1994, 124*.

³⁷ Gottschall und Steer 1994, 114*-117*.

plaatsen zit L dichterbij de Duitse *Lucidarius* (dat wil zeggen: bij de tekst zoals Gottschall en Steer die gereconstrueerd hebben, of eventueel bij de varianten in de noten in hun editie), en daarmee waarschijnlijk dichterbij de oorspronkelijke *Artes-Lucidarius*, op andere plaatsen is het G die de tekst van de Duitse *Lucidarius* beter benadert. Al zonder verder onderzoek kan men vaststellen dat de twee handschriften niet direct op elkaar teruggaan: L kan geen afschrift zijn van G aangezien het Groningse handschrift slechts een klein deel van de tekst overlevert, en G kan geen afschrift zijn van L aangezien het Groningse handschrift met zijn ontstaan rond 1339 meer dan honderd jaar ouder is dan het Londense (geschreven na 1458). L en G zijn aldus twee afschriften van de oorspronkelijke Middelnederlandse vertaling (of afschriften van afschriften daarvan, het is niet uit te sluiten dat er nog een tussenstadium is geweest).³⁸ In beide versies zijn er waarschijnlijk kleine wijzigingen aangebracht ten opzichte van de oorspronkelijke vertaling. Die wijzigingen kunnen ongewild zijn aangebracht, doordat een kopiist (van G of L, of van de legger waar zij zich op baseerden) woorden in zijn legger verkeerd las. Andere wijzigingen lijken opzettelijk: een kopiist begreep zijn legger niet en ‘verbeterde’ de tekst.

In het antwoord op de Duitse vraag I.60 (‘Nu sage mir von dem tritten Teile, daz da heizet Affrica’) zegt de meester bijvoorbeeld:³⁹

Da bi ist ein Lant, heizet Getulia unde Numidia. Da inne waz Jugurta Herre. Die Lúte in dem Lande essent Roz unde rowe Tier.

L neemt dit over als (Mnl I.55):

Daerby is een lant dat heet Getulia. Daer in was Jugurta. Die lude inden lande eten ros ende dere.
(920-922)

In L is dus het land Numidia weggevallen; van de mededeling dat de mensen rauwe dieren eten, is het woord rauw verdwenen. Dergelijke kleine verschillen zijn te verklaren als kopiistenfouten. Maar in G is er op deze plaats meer aan de hand:

Daer bi is een lant heet Getulia ende Mituidia. Daer in was hongher. Die liede die in dien lande zijn, eten ros ende andere diere roe.

Numidia is Mituidia geworden, een kopiistenfout die voor de hand ligt bij voor een kopiist onbekende topografische namen.⁴⁰ Maar bovendien is van koning Jugurta

³⁸ Gottschall und Steer 1994 gaan ervan uit dat er geen relatie is tussen L en G. In hun stemma op p. 124* brengen zij L en G op geheel andere plaatsen onder: L staat tussen de handschriften onder de y4-knoop (de vroege knoop waaronder het derde boek verdwijnt), G staat twee knopen lager onder de y10-knoop. De handschriften onder y10 hebben gemeen dat ze alleen het eerste en slechts een deel van het tweede boek overleveren en veel typische fouten vertonen (Gottschall und Steer 1994, 90*). De typische fouten die Gottschall en Steer noemen, komen evenwel niet voor in G, omdat ze aangetroffen zijn in vragen die G niet bevat. Er lijkt aldus geen reden om G op deze specifieke plek in het stemma te plaatsen.

³⁹ Ik citeer uit de editie Gottschall und Steer 1994, 35. Ik neem de rechte s en de z met een lus niet over uit hun editie (omdat de ronde s en de gewone z in de editie niet gebruikt worden, en de afwijkende vormen dus geen betekenisonderscheidend doel hebben). Net als in de Middelnederlandse citaten normaliseer ik het gebruik van u/v en i/j en breng ik naar modern gebruik hoofdletters en interpunctie aan, voor zover dat in de editie niet al gebeurd is. Ik neem hun cursiveringen (bedoeld om tekstcorrecties aan te geven) niet over.

‘hongher’ gemaakt. Die verandering is waarschijnlijk ingegeven door de mededeling dat de mensen in dat land paarden en rauw vlees eten: dat doen mensen alleen bij honger, moet de verantwoordelijke kopiist gedacht hebben, en hij maakte van het in zijn ogen onbegrijpelijke Jugurta een hongersnood.

Even later (in Du I.61) heeft de meester het over het eiland Param: ‘Dannan cumet der allerbeste Marmilstein unde der Edelstein Sardius’. L neemt dat over (I.56, r. 964-966): ‘Van daer coemt die alre beste mermelsteen ende die edelste steen sardius’, maar in G werd sardius gezien als een volgend eiland: ‘Danen coemt die beste mermelsteen. Daer bi is Sardijns’.

Opmerkelijk is in dezelfde vraag ook de passage over de giftige worm solifuga. De Duitse tekst vertelt daarover:

In der Insulen ist ein Wurm, der heizet Solifuga. Der ist als ein Spinne. Vor dem Wurme mac dehein Mensche genesen.

In L wordt dit getrouw overgenomen:

Inden selven eylande is een worm die heet solifuga. Die is als een spinne. Voer dien venyne en mach gheen mensche genesen.
(997-1002)

In G echter is er verwarring ontstaan:

Daer in is oec een worm die heit dolifoga. Daer is oec ene spinne. En waer die worm daer niet dier en mocht niemen ghenesen.

G vertelt dat er een worm genaamd dolifoga is, en er is ook een spin en alleen dankzij de worm kan men die spin overleven. Dit is niet te verklaren als een overschrijffout: net als bij de Jugurta/hongersnood-kwestie is hier een kopiist aan het werk die iets onbegrijpelijks aantreft in zijn tekst en dat graag wil verbeteren.

In deze voorbeelden lijkt L meer op de Duitse *Lucidarius* dan G. Op basis daarvan zou men kunnen denken dat L meer op de originele Middelnederlandse vertaling lijkt dan G. Er zijn echter ook gevallen waarin G de betere, meer oorspronkelijke, lezing biedt.

Over het eiland Balgaris vertelt de Duitse tekst dat men daar voor het eerst slangen aantrof (Du I.61). G deelt die mening, hoewel de naam van het eiland achterwege blijft (‘Daerbi is ene insula, daer worden deerste slanghen vonden’), maar L maakt er iets heel anders van (Mnl I.56):

Daerbi is een eylant, dat heet Balgharis. Daer vantmen eerst werpen mitten slingheren.
(1010-1013)

Ook enkele regels verder is het L die iets heel anders vertelt dan zijn Duitse voorbeeld. De Duitse tekst vertelt dat filosofen in de burcht Syne een bron groeven van zestig el diep, die zo gegraven was dat de zon bij de zonnewende er recht in scheen. In G is dat net zo overgenomen, maar in L is hier verwarring ontstaan. L vermeldt dat op dat eiland de filosofen begraven zijn en dat men er ook een bron van zestig el diep heeft gegraven:

⁴⁰ Vgl. bijvoorbeeld het begin van Du I.60/Mnl I.55: de Duitse benaming Pentapolis werd Dentapolis in G en Pancapolis in L, Bizathe werd Bisartim (G) en Bictate (L) en Bizantium werd verbasterd tot Bizatium (G) en Vitaveum (L).

In dien eylande is een berch die heet Selene. Daer in groefmen die filosofhen. Hier tevoren was een borne, die was lx ellen diep ende was soe wijsliken ghegraven dat die sonne scheen inden gront.

(1026-1033)

Een laatste voorbeeld van hoe L en G ten gevolge van kopiistenfouten en opzettelijke ingrepen van elkaar verschillen. In de Duitse vraag I.56 vertelt de meester dat er wormen zijn die zo sterk zijn, dat ze olifanten het water in kunnen sleuren. In G lezen we hetzelfde ('die worme zijn zo sterke dat zi die elpendiere int water trecken tehem'), maar de kopiist van L kon zich bij deze situatie kennelijk niets voorstellen. Hij maakte ervan dat er behalve deze wormen ook grote dieren in het water zijn. De olifanten en het idee dat ze door de wormen het water ingetrokken worden, zijn verdwenen (776-782).⁴¹

Over de brontekst van de *Artes-Lucidarius* zijn tot slot nog twee dingen op te merken. L bevat een proloog. Net als de rest van de tekst is die proloog geschreven in prozavorm, terwijl de Duitse *Lucidarius* overgeleverd is met twee berijmde prologen. De proloog is echter geen eigen werk van de Middelnederlandse vertaler; ook de proloog vertaalde hij getrouw uit het Duits. Het laat zich eenvoudig vaststellen of in L de A- of B-proloog is overgenomen. In de Middelnederlandse proloog wordt, net als in de Duitse B-proloog, hertog Hendrik niet genoemd, maar dat hoeft niet per se iets te betekenen: het is immers niet ongebruikelijk dat de oorspronkelijke opdrachtgever niet meer vermeld staat in een vertaling. Vergelijking van de proloog in L met de Duitse A- en B-proloog maakt direct duidelijk dat L een getrouwe vertaling bevat van de B-proloog. Om dat te illustreren druk ik hieronder enkele zinnen uit de L- en de B-proloog af. Het gaat daarbij om de zinnen die de naam *Aurea gemma* toelichten, een toelichting die in de A-proloog in het geheel niet voorkomt:

Dat boeck is gheheten *Aurea gemma*, dat bedudet guldene gemme. Beteykent is ons daerby hoe dure dit boeck sy. Want soe wat die scrift heeft bedect, dat heeft die *Lucidarius* uutgherect.

(L 12-19)

Hetgeen een vertaling is van:

Diz Bûch ist genant *Aurea gemma*.
Daz kit guldine Gimme.
Bezeichent ist uns hie bi,
wie ture diz Bûch si.
Wenne waz die Scrifth hat bedecket,
daz hat *Lucidarius* errecket.

⁴¹ Nog enkele voorbeelden: De informatie over Saba is in L (930-933) een paar zinnen naar achteren geschoven t.o.v. Duits en G. De zee raakt het land volgens L (936) en Duits, maar scheidt het volgens G. L heeft het voortdurend over 'bosschen' (950, 955 e.v.) waar Duits en G over eilanden spreken. Bij Scylla en Charibdis kan geen schip komen of het is verloren (Du en G), volgens L (978) kan er geen 'lijf' komen. Op Balgaris zijn witte schapen van wier vacht men de mooiste purperen huiden kan maken (Du en G), in L (1017) ontbreekt de kleurvermelding. Op Sardinië is een bron waar dieven blind door worden (Du en L 1009), volgens G worden gezonde mensen er blind door. In de Wendelzee is een paradijselijk eiland waar niemand kan komen sinds God sint Brandaan ernaartoe heeft gestuurd (Du en G), in L (1033-1037) ontbreekt de vermelding van Brandaan. Dat er slakken zijn die zo groot zijn dat men herbergen van hun slakkenhuizen maakt, is in L (769-774) enkele zinnen naar voren geplaatst vergeleken bij Duits en G.

De rijmvorm is niet overgenomen, maar schijnt hier toch door (daerby / sy, bedect / uutgherect).

Verder valt op dat de *Artes-Lucidarius* in L alleen de eerste twee boeken van de Duitse *Lucidarius* bevat. Gezien het feit dat veel van de overgeleverde Duitse handschriften het derde boek niet bevatten (al onder een vroege knoop in het stemma verdwijnt het derde boek uit de overlevering), is het zeer waarschijnlijk dat de Middelnederlandse auteur zijn vertaling maakte op basis van een Duits handschrift waarin alleen boek I en II geschreven stonden. Met deze opmerkingen over de proloog en over de afwezigheid van het derde boek laat de brontekst van de *Artes-Lucidarius* zich enigszins typeren.

4.2 De vertaling

De Middelnederlandse *Artes-Lucidarius* is een zeer getrouwe vertaling van de Duitse *Lucidarius*. Een enkel voorbeeld kan dat illustreren. De overgang van Du I.60 naar Du I.61 bijvoorbeeld luidt in het Duits:

Nu han wir geseit, wie dise Welt geteilet ist. Nu sulen wir sagen von den Inselen, die in dem Mer sint. [I.61] Do sprach der Junger: Daz verneme ich gerne, wen Got het michel Wunder in den Insulen verborgen. Der Meister sprach: Die erste Insula heizet Ciprus. Da bi lit eine, die heizet Creta. Da bi lit eine, die heizet Colcos. Die ist vol edules Goldes. Da bi ist eine, die heiset Delos. Die waz die erste, die nach dem Sintgewege ie in dem Mer lac.

In L luiden dezelfde regels (de overgang van Mnl I.55 naar Mnl I.56):

Nu hebben wij gheseit hoe dese werlt is ghedeelt ende ghescapen. Nu soe sullen wij segghen vanden bosschen die inden mere sijn. [I.56] Doe sprac die iongher: Dat verneme ic gheerne, want God hevet vele wonders in den bosschen verborgen. Doe sprac die meister: Die eerste bosch die heet Cyprus. Daer bi leyt een die heet Creta. Die ander Colchos, die is vol gouts. Daer by leyt een die heet Delos, die was die eer die nader sintvloet inden mere lach.
(946-963)

En in G:

M: Nu hebbe wi gheseghet hoe die werelt ghedeelt is. Nu zele wi van den insulen zeggen die in de zee sijn. So dat weet ic gherne want God heeft menich wonder in den insulen verborgen. M: Deerste insule heet Cyprus. Daerbi leecht een heet Creta. Daer bi leecht een heet Colehohos. Daer is vele edels gouds. Daer bi leecht een heet Delos. Dat was deerste daer nie vloede in quam.

Het is direct duidelijk dat de *Artes-Lucidarius* een vrijwel woordelijke vertaling van de Duitse *Lucidarius* is. Er zijn, als gezegd in de inleiding, diverse verschillen tussen L en G. Opvallend is dat L hier het woord 'Insula' consequent vertaalt met 'bossche'. In G is de dialoogvorm niet volledig overgenomen (de woorden 'Do sprach der Junger' en 'Der Meister sprach' zijn niet vertaald), maar er is nog wel een restant van zichtbaar. De letter 'M' geeft aan waar de meester het woord neemt. Er is evenwel geen letter die de woorden van de leerling inleidt.

Een tweede voorbeeld om te tonen dat de *Artes-Lucidarius* een zeer getrouwe vertaling is. In Du I.90 vraagt de junger hoe het komt dat de aarde onder invloed staat van de maan. Het antwoord:

Der Meister sprach: Die himilisce Natura ist so starc, daz sie die irdesche uberwindet. Ouch han ich dir geseit, daz der Mane ist also breit also die Erde. So nimet der Mane die Craft von der Sunnen. Da von ist dehein Wunder, daz sich daz Mer unde der Mensche unde alle dú Welt rihet nach dem Manen, wen der Mane ist uz den vier Elementis geschafen.

Dit antwoord is als volgt vertaald in het Middelnederlands (Mnl I.85 in L):⁴²

Die meister sprac: Die hemelsche nature is soe sterck dat sy die eertsche verwint. Doch heb ic di gheseyt dat die mane is alsoe breed als die eerde ende die mane nemet die cracht vander

⁴² Deze passage komt niet voor in G. Het Groningse handschrift bevat alleen Du I.60/Mnl I.55 en Du I.61/Mnl I.56, direct gevolgd door Du I.56/Mnl I.52.

sonnen. Daer om en ist gheen wonder dat dat meer ende die mensche ende al die werlt wart
regiert na der manen, want die mane is uut den vier elementen gheschapen.
(1381-1394)

Maar hiermee is nog niet alles gezegd over de *Artes-Lucidarius*. Van de twee boeken die in het Middelnederlands vertaald zijn, is het aantal vragen drastisch gereduceerd: in het eerste boek zijn de 123 Duitse vragen omgezet in 113 Middelnederlandse, van het tweede boek zijn de 101 Duitse vragen gereduceerd tot niet meer dan 44 in de vertaling. Deze reductie is op twee manieren ontstaan: doordat Duitse vragen in de vertaling zijn samengevoegd en doordat vragen in de vertaling zijn weggelaten.⁴³

In het eerste boek komt het slechts één keer voor dat twee vragen zijn samengevoegd. Du I.50 en I.51 zijn gecombineerd in Mnl I.47. Of dat een bewuste ingreep is geweest van de vertaler, is maar de vraag. Het heeft er alle schijn van dat de twee vragen per ongeluk zijn samengevallen, doordat een kopiist enkele regels oversloeg. De vraag Mnl I.47 is een vertaling van de vraag van Du I.50. De eerste zin is een woordelijke vertaling van de eerste zin van Du I.50, maar dan volgt ineens het antwoord van Du I.51, zodat het begin van Mnl I.47 als volgt luidt:

Die jongher sprac: Lopet dat water doer den paradijs?
Die meister sprac: Die wateren sijn groot ende lopen alsoe doer dat paradijs, soe verderfdense
een groot deel. Dat daer hiet Ganges, dat ontsprinct to Yndien, uut enen berghe die hiet Otto,
ende loept oesten in dat meer. Dat daer hiet Nylus, dat ontspringhet uut enen berghe die hiet
Atlas...
(526-538)

De twee Duitse vragen die hier zijn samengesmolten, luiden:

[I.50] Do sprach der Junger: Rinnent die Wazer durch daz Paradise?
Der Meister sprach: Die Wazzer sint so groz, unde rûnnen sie durch daz Paradis, so
verderbten su sin ein michel Teil. Davon sagent uns die Bûch, daz die Wasser rinnent in dem
Paradiso under der erde. So si denne druz coment, zo brechen sie uber die Erde.
[I.51] Do sprach der Junger: Nu sage mir, wa enspringent die Wasser?
Der Meister sprach: Daz eine heizet Gangez, daz springet in Indian uz eineme Berge, der
heizet Orcober, unde rinnet osternt in daz Wendelmer. Daz ander heizet Nilus, daz springet uz
eime Berge, der heizet Athlaz...

Dit is het enige geval van samenvoeging in het eerste boek. Vaker zijn er in dat boek vragen weggelaten: in totaal negen.⁴⁴ Het meest opvallend zijn de weglatingen aan het slot. In het Duits komen er tegen het eind van boek I vragen over het lot van de mens na dit leven, ingeleid met de vraag: 'Nu hestu mir geseit, wie alle Dinc geschaffen sint. Nu sage mir, wel Ende si nemint' (Du I.118). De meester legt uit dat de mens van onvergankelijke stof gemaakt is ('Die Lute sint von stetigen Dingen geschafen') en daarom niet vergaat: de ziel keert terug naar God, het lichaam keert terug naar de aarde alwaar het wacht op de jongste dag, en de geest vergaat; de geest van dieren is gemaakt van lucht en sterft met het vlees. Daarop stelt de junger meer vragen over het zielenheil van de mens: wie zal er gered zijn, hoe vergaat het de zondige zielen, wat gebeurt er bij het laatste oordeel en wat gebeurt er met de zaligen na de jongste dag (Du I.119-I.123)? De vertaler heeft deze vragen niet overgenomen. Hij vertaalt nog wel de vraag van de junger in Du I.118: 'Nu hebste my gheseyt hoe alle luden

⁴³ Zie Overzicht 4.

⁴⁴ De volgende vragen zijn weggelaten uit het eerste boek: Du I.22, I.28, I.38, I.57, I.119, I.120, I.121, I.122 en I.123.

ghescapen sijn, nu seg my wat eynde sy nemen' (Mnl I.113) en begint ook het antwoord te vertalen: 'Die lude sijn van steden dinghen'. Maar daarna rondt hij het antwoord af met de volgende zinnen:

ende die vraghe is diepe by reden, en mochte dy nyemant wel beduden ende berechten dan mitter gaven des Heylighen Gheest, die den heylighen cristenheit heeft gheleert. Daerom wat men begaet inder heyligher cristenheit, dat heeft al enen gheesteliken sin ende een hoghe beteykeninghe.

(1842-1853)

In tegenstelling tot de Duitse tekst wordt in de *Artes-Lucidarius* de problematiek van het leven na dit leven dus niet uitgediept, maar ogenblikkelijk afgekap: dit onderwerp is te moeilijk en kan alleen beantwoord worden met behulp van de Heilige Geest. Men zou kunnen denken dat de vertaler deze onderwerpen niet in zijn tekst wilde of durfde behandelen, of dat de onderwerpen al bij zijn legger eruit gehaald waren door een kritische Duitse kopiist. Maar hoogstwaarschijnlijk gaat het hier niet om een opzettelijke ingreep, maar om een overschrijffout. Het antwoord van Mnl I.113 is namelijk woordelijk overgenomen uit Du II.1. De vertaler, de kopiist van zijn Duitse legger of de kopiist van het Londense handschrift schreef per ongeluk na de vraag van Du I.118 het antwoord van Du II.1 op.

Eerder in de tekst is vier keer een vraag verdwenen. In ten minste drie van die gevallen is het niet goed denkbaar dat dat opzettelijk zou zijn gedaan: vraag Du I.22 gaat over de schepping van het firmament, Du I.28 over die van de zon en Du I.57 geeft algemene informatie over Parthia, drie zeer neutrale vragen. Anders ligt dat misschien bij het verdwijnen van Du I.38. Hierin vraagt de leerling naar de wijze van voortplanting in het paradijs. Het is in theorie mogelijk dat deze vraag als 'onwelvoeglijk' gezien werd en daarom opzettelijk weggecensureerd is. Maar of dat zo is, is niet te bewijzen.

In het tweede boek is het aantal vragen veel ingrijpender gereduceerd: de 101 Duitse vragen zijn teruggebracht tot 44 Middelnederlandse. Voor een klein gedeelte is die reductie veroorzaakt door samenvoegingen. Van de 44 Middelnederlandse vragen in het tweede boek zijn er zeven gebaseerd op meer dan één Duitse vraag.⁴⁵ Over het algemeen zijn dat weinig opzienbarende samenvoegingen, waarbij er in de vertaling twee of meer antwoorden aan elkaar geplakt zijn onder één vraag. Dat is bijvoorbeeld het geval in Mnl II.19, een woordelijke vertaling van Du II.20. Deze vraag behandelt de reden dat er bij de nonen meer klokgelui is dan bij de andere getijden. De meester legt uit dat Jezus op dat moment van de dag is gestorven, dat het vurige zwaard dat de ingang tot het paradijs belemmerde, op dat moment werd weggenomen en dat de rover aan het kruis naast Jezus daarom op dat moment in het paradijs werd binnengeleid. De volgende vraag in de Duitse *Lucidarius* haakt daarbij in: waarom, wil de junger weten, werd de rover als eerste het paradijs ingeleid (Du II.21)? In de

⁴⁵ In het tweede boek zijn de volgende vragen samenvoegingen van meerdere Duitse vragen: Mnl II.19 (Du II.20-II.21), Mnl II.25 (Du II.27, II.31, II.32, II.33, II.35), Mnl II.29 (Du II.27, II.40, II.41), Mnl II.33 (Du II.31, II.41), Mnl II.34 (Du II.62-II.63), Mnl II.39 (Du II.76-II.79, II.82-II.85, II.87-II.88) en Mnl II.40 (Du II.89-II.91). In Overzicht 4 lijkt het of er acht vragen gebaseerd zijn op meer dan één Duitse vraag. Een achtste geval is Mnl II.9. Dat is in principe een vertaling van Du II.10. De slotwoorden van Mnl II.9, 'Ick wil des gheloven dat enich dinck is gheset inder heyligher cristenheit, ten is gheset doer beteykeninghe', zijn echter de eerste woorden van de volgende vraag in het Duits. Maar de rest van die vraag, Du II.11, is vervolgens gewoon vertaald als volgende vraag (Mnl II.10). Het is dus niet zo dat Du II.10 en Du II.11 samengevoegd zijn in Mnl II.9.

vertaling is deze tweede vraag weggelaten, maar is het antwoord wel opgenomen: de antwoorden op Du II.20 en Du II.21 zijn aan elkaar gelast als antwoord op vraag Mnl II.19. Iets dergelijks gebeurt ook in Mnl II.34, waarin twee opeenvolgende en samenhangende vragen over de mis zijn samengevoegd (Du II.62 en II.63).

Meer opmerkelijk is Mnl II.39. Hierin gaat het niet om twee maar om maar liefst tien vragen. De Middelnederlandse vraag luidt ‘Nu wi die daechs tiden soe stille singhen, waerom singhen wi die metten dan soe lude?’ Vraag en eerste deel van het antwoord zijn een getrouwe vertaling van Du II.76. Zonder enige overgang zegt de meester in Mnl II.39 na afloop van het antwoord van Du II.76 ineens dat de mens op de zesde dag geschapen is en daarom ook op de zesde dag verlost wordt. Die mededeling komt voor het gevoel van de lezer volkomen uit het niets, nu de vraag ‘War umbe wart unser Herre an dem sehstin Dage gemartilet?’ (Du II.77) weggelaten is. Vervolgens zegt de meester dat overdag de mis niet opgedragen wordt, een mededeling die uit de lucht lijkt te komen vallen aangezien de bijbehorende vraagstelling (‘War umbe singet men der Messin dez Dagis niht?’) verdwenen is. Zo gaat het antwoord van Mnl II.39 voort. De antwoorden op Du II.79, II.82, II.83, II.84, II.85, II.87 en II.88 zijn allemaal zonder logische overgangen aan elkaar vastgeplakt.⁴⁶ Al deze vragen behandelen liturgische kwesties, zoals: wat betekenen de diverse gebeden (Du II.82, Du II.83), waarom zingen we de antifonen (Du II.84), wat is de betekenis van de doopkaars (Du II.88)? Om die reden is het niet onmogelijk om ze allemaal in één stuk te behandelen. Maar daartoe moeten wel een paar overgangszinnen aangebracht worden, en dat is hier niet gebeurd. Het resultaat is een geheel met onlogische overgangen, waarvan het maar zeer de vraag is of dat de opzet was. Meer aannemelijk is het dat dit een kopiistenfout is: in de loop van de (Duitse of Middelnederlandse) overlevering zijn de vraagstellingen weggevallen, zodat de kopiist van het Londense handschrift een brij van antwoorden overpende zonder op te merken dat de verbindende stukken tekst ontbraken.

De warrige vorm van Mnl II.39 doet vermoeden dat de kopiist van L niet erg scherp oplette bij zijn schrijfarbeid en fouten overnam uit zijn legger of misschien zelf aanbracht. De vragen Mnl II.25 en Mnl II.33 zijn nog onsamenhangender dan Mnl II.39 en wijzen ondubbelzinnig op een zeer onkritische, om niet te zeggen slaperige, kopiist. Aan het begin van Mnl II.25 gebeurt er iets raars: de tekst springt van Du II.27 over naar Du II.31. De vraag van Mnl II.25 is een vertaling van Du II.27: ‘Waerom singhen wi die metten des morghens voerden daghe?’ Daarop volgt een vertaling van de eerste woorden van het antwoord van Du II.27:

Doe sprac die meister: Dat doe wi doer grote bekenninghe. Doe God dat volc verlossen wolde
van Egipten lande, doe boet hi ...
(2276-2280)

In het Duits volgt hierop:

do gebót er den Juden, daz sie ein Lamp sluegen unde daz ir iegelicher sine Dúrstúdel mit dez
Lambis blúte zeichenete. Dez selbin Nahtis sante unser Herre einen Engil mit eime fúrínen
Swerte. An swelhem Huse er daz Blút niht envant, da slúc er daz erste Geborne under den
Menschen unde under dem Vihe.

In het Duits volgt aldus het verhaal van de dood van de eerstgeborenen in Egypte, gevolgd door een uitleg van dat verhaal. In de *Artes-Lucidarius* blijkt er op dit punt

⁴⁶ Hierbij zijn de vragen Du II.80, II.81 en II.86 overgeslagen. Een reden is daarvoor niet te bedenken: deze vragen sluiten nauw aan bij de omringende.

echter een sprong gemaakt te zijn van Du II.27 naar Du II.31, van het ene verhaal over een engel naar het volgende. In het Middelnederlands gaat het antwoord op Mnl II.25 namelijk ineens verder met:

doe boet hi enen schoenen enghel vanden hemel neder comen, die was gheclede mit enen wolken. Die enghel bedudet onsen Heren Jhesum Cristum, die witte wolken sancta Maria, sijn lieve moeder. Wanneer die priester dat humerael dan op dat hoeft leyt...
(2280-2289)

Dit is het antwoord op vraag Du II.31: 'Waz betutet daz Humeral?' Hierin vraagt de leerling naar de betekenis van de amict (soms ook humerale genoemd), een witte linnen doek die de priester onder de albe draagt.⁴⁷ Het antwoord op de vraag waarom de metten voor de dageraad gezongen moeten worden, wordt in de *Artes-Lucidarius* aldus beantwoord met een verhandeling over de betekenis van de amict. Het laatste stuk van Du II.27 en de vragen Du II.28 tot en met het begin van Du II.31 zijn dus per abuis overgeslagen. Na het rare begin is het antwoord van Mnl II.25 echter volledig samenhangend. De vraag is verder een samenvoeging van vier Duitse vragen over de kledingstukken van de priester: wat is de betekenis van de amict (Du II.31), van de albe (de witte tuniek van de priester, Du II.32), van de gordel (Du II.33) en van de stola (de band over de schouders van de priester, Du II.35). De Middelnederlandse tekst loopt nu gewoon door, met Du II.36 (Mnl II.26), Du II.37 (Mnl II.27), Du II.39 (Mnl II.28), Du II.40 en een stuk van Du II.41 (samen in Mnl II.29).⁴⁸ Maar daarna gaat Mnl II.29 ineens verder met:

Die halsrinc beteykent daer den joden dat si een lam sloeghen ende een yghelic kersten mensche mit des lams bloede teykende. Des selven nachts doe sende onse Here enen enghel mit enen sweerde. In welken huse hi des bloedes niet en vant, daer sloech hi dat eerste dat daer was gheboren onder den menschen ende den vee.
(2395-2406)

Mnl II.29 haakt dus ineens weer in bij Du II.27, op de plek waar hij in Mnl II.25 overgestapt was naar Du II.31. Nu volgen in de vertaling Du II.28 (Mnl II.30), Du II.29 (Mnl II.31), Du II.30 (Mnl II.32) en het begin van Du II.31:

Doe sprac die jongher: Wat bedudet dat humerael? Doe sprac die meister: Sunte Johannes scrijft in Apocalipsi dat hi sach...
(2503-2507)

Bij deze woorden sluit het stuk uit Du II.31 in Mnl II.25 nauwkeurig aan ('dat hi sach / enen schoenen enghel vanden hemel neder comen, die was gheclede mit enen wolken'), maar in Mnl II.33 gaat de tekst hier niet verder: zonder overgang gaat hij na de eerste woorden van Du II.31 verder met Du II.41, om precies dat stuk te vertalen dat in Mnl II.29 was overgeslagen. Het onlogische resultaat daarvan is dat in Mnl II.33 gevraagd wordt naar de betekenis van de amict (de doek onder de albe) en het antwoord gaat over de betekenis van het pallium (een witte wollen band met zes kruisjes, die pausen en aartsbisschoppen als ereteken over hun nek en schouder

⁴⁷ Voor deze en andere kledingstukken bij de eredienst, zie het lemma 'Vestments' in Davies 1986, 521-540, en Spiertz 1998, passim.

⁴⁸ Du II.34 is overgeslagen, waarin gevraagd wordt naar de betekenis van de manipel (een kleine witte doek die de priester over zijn linkerarm draagt), alsmede Du II.38 over de sandalen van de bisschop. Hiervoor is geen reden aan te dragen; waarschijnlijk gaat het ook hier, net als in boek I, eerder om een kopiistenfout ergens in de Duitse of Middelnederlandse traditie dan om een opzettelijke ingreep.

dragen). In Overzicht 4 (in het onderdeel ‘Overzichten’ in dit boek) is een en ander schematisch weergegeven.

De passage die loopt van het slot van Du II.27 tot en met het begin van Du II.31 is in eerste instantie dus per ongeluk overgeslagen en terechtgekomen middenin Du II.41. Het resultaat van deze verschuivingen is een rommelig geheel, en twee volkomen onsamenhangende vragen (Mnl II.25 en Mnl II.33). De verschuivingen kunnen om die reden onmogelijk bewuste ingrepen van een redacteur of vertaler zijn geweest. Het kunnen ook geen fouten van de vertaler of een Duitse kopiist zijn geweest, daar dergelijke grove fouten door een latere kopiist direct opgemerkt moeten zijn. Het is daarom zeer waarschijnlijk dat het de kopiist van het Londense handschrift was die deze fouten in de tekst bracht. Gezien de aard van de fouten ligt het voor de hand om te veronderstellen dat hij werkte met een verkeerd ingebonden legger van de *Artes-Lucidarius*: het folium of de folia met daarop geschreven het slot van de vertaling van Du II.27 tot en met het begin van Du II.31 moet ten onrechte ingebonden zijn geweest middenin de vertaling van II.41, zodat de kopiist al afschrijvend van het begin van de vertaling van Du II.27 vanzelf belandde bij de vragen Du II.31 tot en met het begin van II.41, om daarna vanzelf weer terecht te komen bij de vertaling van de rest van Du II.27 tot en met Du II.31. De kopiist lette bij zijn schrijfwerk dus niet erg goed op, anders zou hij vroeg of laat gemerkt hebben dat de tekst niet klopte.

De reductie van 101 Duitse naar 44 Middelnederlandse vragen is vooral veroorzaakt doordat er zo veel vragen uit boek II verdwenen zijn in de vertaling.⁴⁹ Over het algemeen is uit die weglatingen niets over de doelstelling van de vertaler af te leiden. Er lijkt geen enkele bewerkingstechnische opvatting achter schuil te gaan, eerder heeft ergens in de traditie een (Duitse of Middelnederlandse) kopiist een fout gemaakt. Waarom bijvoorbeeld Du II.34, over de betekenis van de manipel (de witte doek die de priester over zijn linkerarm draagt), overgeslagen is terwijl de andere delen van het gewaad van de priester uitgebreid behandeld worden, is niet te zeggen, en evenmin waarom bijvoorbeeld Du II.38 (over de sandalen van de priester, terwijl alle andere priesterlijke kledingstukken wél in de vertaling aan de orde komen) en Du II.80 (over de betekenis van het kruis) weggelaten zijn. Opmerkelijk is wel dat er in de *Artes-Lucidarius* soms hele clusters verdwenen zijn. De vier slotvragen van de Duitse *Lucidarius*, Du II.98 tot en met II.101, zijn alle vier verdwenen. De Middelnederlandse tekst eindigt met de vertaling van Du II.97, een vraag over de naam van de zondag. De slotzin van die Duitse vraag vormt de afsluiting van de *Artes-Lucidarius* (Mnl II.44). In de Duitse tekst volgen nog vier vragen: waarom worden alle bronnen gezegend op zondag, waarom zijn de kruisdagen ingesteld,⁵⁰ waarom vallen Pasen, Hemelvaart en Pinksteren steeds op een andere datum, en vertel me over de Heilige Geest en Pinksteren (Du II.98-II.101).⁵¹ Waarom deze vragen zijn weggelaten, is moeilijk te beargumenteren.

⁴⁹ De volgende vragen zijn weggelaten uit het tweede boek: Du II.34, II.38, II.42-II.61, II.67-II.74, II.80, II.81, II.86, II.95, II.96 en II.98-II.101.

⁵⁰ Kruisdagen: de drie dagen voor Hemelvaart (Spiertz 1998, 139).

⁵¹ In Du II.101 wordt overigens uitgelegd dat de Duitse *Lucidarius* uiteenvalt in drie delen, die samenhangen met de heilige Drie-eenheid: het eerste boek gaat over de indeling der wereld, hetgeen voortkomt uit de Vader; het tweede boek over de verlossing en de kerkelijke instellingen, dus over zaken die voortkomen uit de Zoon; het derde boek gaat het laatste oordeel, dus over de Heilige Geest. Bij het verdwijnen van het derde boek is die indeling volgens de Drie-eenheid niet langer relevant. In de *Artes-Lucidarius* is geen spoor meer te vinden van een indeling in boeken: het eerste en tweede boek gaan naadloos in elkaar over.

Niet alleen deze vier slotvragen van boek II, maar twee keer eerder in de tekst zijn groepen vragen weggelaten: Du II.42 tot en met Du II.61, en Du II.67 tot en met Du II.74. Er is geen enkele inhoudelijke reden aan te dragen voor deze ingreep. De vragen lijken volkomen willekeurig geschrapt te zijn. Als ze geschrapt zijn. In de legger waarvan de tekst in het Londense handschrift een afschrift is, moeten de vertalingen van Du II.27 tot en met II.41 immers verkeerd ingebonden zijn geweest. Mogelijk hield het daar niet op met de fouten in de legger: het is denkbaar dat er na de verkeerd ingebonden bladen een katern verdwenen is, met als gevolg dat er twintig vragen (Du II.42-II.61) zijn weggevallen. Als de kopiist met zo'n gebrekkige legger werkte, kan men ook bij de verdwijning Du II.67 tot en met II.74 aan materiaalverlies denken.

Materiaalverlies in de Middelnederlandse legger van het Londense handschrift is niet de enige mogelijke verklaring. Op meerdere plaatsen in de (Duitse of Middelnederlandse) traditie kunnen delen van de tekst per ongeluk of met opzet weggelaten zijn. Al onder een vroege knoop in de Duitse overlevering is het derde boek in zijn geheel weggevallen. In die tak van de traditie – in het stemma van Gottschall en Steer de tak die zich onder de zogenoemde y5-knoop bevindt – is de liturgische informatie van het tweede boek fors gereduceerd. Aangezien de *Artes-Lucidarius* vermoedelijk gebaseerd is op een Duitse *Lucidarius* die tot deze tak van de traditie behoort, zou het goed mogelijk zijn dat de vragen die uit de Middelnederlandse tekst verdwenen zijn, al in de Duitse brontekst geschrapt waren. Dat blijkt evenwel niet helemaal te kloppen. Veel vragen die in de y5-hoek van de Duitse traditie verdwenen zijn, staan toch in de *Artes-Lucidarius*. Opvallend is wel dat de vragen Du II.41 tot en met II.62 verdwenen zijn in de y5-handschriften.⁵² Dat kan bijna geen toeval zijn, ook al is de overlap met de Middelnederlandse weglatingen niet volledig (Du II.41 en Du II.62 zijn wél in de *Artes-Lucidarius* opgenomen).

Uit de samenvoegingen en weglatingen die de *Artes-Lucidarius* vertoont ten opzichte van zijn Duitse bron, laat zich geen doelstelling of werkwijze van de vertaler afleiden. De verschillen blijken telkens weer veroorzaakt doordat de kopiist van het Londense handschrift werkte met een slechte legger, of doordat er al eerder in de Duitse traditie dingen waren veranderd. Er is daardoor weinig op te merken over de specifieke opvattingen van de vertaler. Hij heeft nauwelijks bewust ingegrepen in zijn tekst: de Duitse *Lucidarius* is getrouw vertaald. Op slechts enkele kleine punten laat de vertaler zich betrappen op eigen inbreng – tenzij ook die verschillen al in de Duitse traditie aanwezig waren.

Het komt twee keer voor dat een Latijns citaat in de Middelnederlandse tekst wordt vertaald. In Du I.27 wordt verteld over de kwade geesten die zich tussen de aarde en de maan bevinden, 'die heizent Cacodemones, id est malum scientes'. In de vertaling is daarvan gemaakt: 'cacodemones, ende die weten alle quaet' (Mnl I.26, 334-336). En in Mnl II.22 lezen we: 'pax vobis, dat is vrede sy met uu' (2237-2238) waar in het Duits alleen 'pax vobis' staat (Du II.24). Maar op talloze andere plaatsen zijn de Latijnse citaten gewoon overgenomen (bijvoorbeeld 'Quicumque vult salvus esse' in Du II.17/Mnl II.16, of 'Jube domine benedicere' in Du II.28/Mnl II.30). En in één geval is een volkstalige term in de *Artes-Lucidarius* zelfs vervangen door een Latijnse term: in Du II.3 staat 'die heilige drivalente', in Mnl II.2 is dat vervangen door 'die trinitatem' (1870-1871).

Op het gebied van vreemde topografische aanduidingen heeft de vertaler geen opzettelijke veranderingen aangebracht (zie de aardrijkskundige vragen Du I.49-I.61/Mnl I.46-I.56, bijvoorbeeld de wijze waarop alle eilanden in Du I.61 in Mnl I.56 zijn overgenomen). Maar daarop maakt hij één uitzondering. In Du I.59 worden

⁵² Gottschall und Steer 1994, 88*-89*.

talloze Europese plaatsnamen en landen genoemd. Twee rijen daarvan – ‘Sebiciam unde Maniam, Daciam, Gotiam, Germaniam’, en even verderop ‘Terracona, Cartago, Lusitana, Galacia, Betica, Tuwingen’ – zijn in Mnl I.54 weggelaten. Even verderop in het Duitse antwoord wordt opgesomd welke steden er aan de Rijn liggen: ‘Costence, Basile, Strasburc, Spire, Wormeze, Megenze, Colne, Uzdrieth unde ander grose stete’. In de vertaling werd dat ingekort tot ‘Colen, Utrecht, Mens, Spier ende ander grote steden’. Vond de vertaler dat er te veel te ver weggelegen steden genoemd werden die er voor zijn publiek niet toe deden? Bij Afrikaanse en Aziatische oorden greep hij niet zo in, maar alle plaatsnamen op die continenten waren voor hem en zijn publiek wellicht even onbekend.

In Du I.62 en I.63 legt de meester uit dat de zon heter schijnt in het dal dan op de bergen, en dat er daarom sneeuw blijft liggen op de bergtoppen. Het lijkt onlogisch dat sneeuw op de berg, hoewel dicht bij de zon, later dooit dan die in het dal. In de *Artes-Lucidarius* is dat dan ook aangepast (Mnl I.57-I.58): hoe dicht bij de zon, hoe heter, legt de meester daarin uit, en:

Wij sien wel dat die snee die op den berghe leyt eer vergaet dan die inden dale leyt.
(1069-1072)

Wie ooit een hoge berg heeft gezien, weet dat dat niet waar is. Degene die de woorden van de Duitse meester veranderde in dit antwoord, had naar alle waarschijnlijkheid nooit goed naar een hoge berg gekeken. Dat kan de Middelnederlandse vertaler geweest zijn; opgegroeid in de Nederlanden heeft hij waarschijnlijk nooit een besneeuwde bergtop gezien.

4.3 Het publiek

In de *Artes-Lucidarius* zijn nauwelijks of geen opzettelijke wijzigingen aangebracht ten opzichte van de Duitse brontekst. Verschillen tussen de *Artes-Lucidarius* in het Londense handschrift en de Duitse *Lucidarius* zoals Gottschall en Steer die geëditeerd hebben, zijn vrijwel altijd te verklaren als kopiistenfouten in de loop van de Duitse of Middelnederlandse overlevering. De *Artes-Lucidarius* verradt aldus niets over eigen doelstellingen of opvattingen van de vertaler. We kunnen daarom niet, zoals bij de *Vers-Lucidarius* en de *Proza-Lucidarius*, gebruik maken van de bewerkingstechniek om te bepalen welk publiek de Middelnederlandse auteur op het oog had.

Het is duidelijk dat de *Artes-Lucidarius* vanwege de volkstaal bij uitstek geschikt (en bestemd?) moet zijn geweest voor een publiek van leken. Die gedachte wordt ondersteund door de inhoud van de tekst: de profaan-wetenschappelijke informatie is op zijn plek bij een publiek van enigszins geletterde en breed geïnteresseerde leken. Het tweede boek met kerkelijke en liturgische vragen hoeft daar niet per se mee in tegenspraak te zijn. Het is denkbaar dat juist leken zich die vragen stellen: waarom draagt de priester dit, waarom doet hij dat tijdens de mis, wat vieren we precies? Dat veronderstelt wel een zeer alert én kritisch lekenpubliek, dat zichzelf vragen stelt over kerkelijke aangelegenheden. Misschien projecteren we daarmee te zeer de houding van moderne en mondige christenen op de middeleeuwse situatie. Deze onderwerpen doen in dat geval wellicht eerder aan een publiek van wereldlijke geestelijken denken. Die beleven immers alles in de mis van nabij en dienen eerder de achtergrond en betekenis van de diverse handelingen te begrijpen. Voor lager geschoolde seculiere geestelijken die niet erg ervaren zijn in het recipiëren van Latijnse teksten en geen volledige kennis hebben van liturgische vraagstukken, kan de *Artes-Lucidarius* een handig hulpmiddel zijn geweest.

Hoogstwaarschijnlijk was de opdrachtgever van de Middelnederlandse vertaling een bemiddelde leek of een wereldlijke geestelijke. Uit de *Artes-Lucidarius* werd rond 1339 een excerpt overgeschreven in handschrift G. Een gehavende en verkeerd ingebonden codex met de *Artes-Lucidarius* werd in de late vijftiende eeuw integraal overgeschreven in handschrift L. Deze handschriften en de teksten erin maken wellicht iets meer duidelijk over het publiek dat de *Artes-Lucidarius* in de praktijk recipieerde.⁵³

G: Groningen, UB 405

Codex Groningen, UB 405 is bijzonder fraai en luxueus vormgegeven, met twee paginagrote miniaturen en meerdere met goud versierde initialen. Er is, blijkens de obiits in de kalender, een verband met het Gelderse klooster Mariënweerd, maar het is slecht denkbaar dat een dergelijk prachthandschrift vervaardigd zou zijn in dat agrarische klooster. Een goed verdedigbare theorie is dat de abt van Mariënweerd het manuscript liet vervaardigen in een atelier in Den Bosch om het te schenken aan hertog Reinoud II.⁵⁴ In dat geval zou het gaan om een handschrift dat voortkomt uit kloosterkringen met het doel terecht te komen bij de adel.

Het handschrift begint met vijftien gebeden (f. 2r-3ra; rest van f. 3ra en f. 3rb leeg), gevolgd door een inhoudstafel (f. 3v) en een aantal tijdsberekeningen: een overzicht van zonsverduisteringen berekend voor de periode 1341-1386 en maansverduisteringen voor de periode 1340-1386 (f. 4r-4v), een kalender voor de

⁵³ Gegevens uit dit hoofdstuk zijn eerder verschenen in Klunder 2004.

⁵⁴ Zie hierboven, § 4.1.

periode 1300-1376 (f. 5r-11v), een lijst paasdata en zondagsletters voor de periode 1339-1377 (f. 12r), een maantafel en een schema van de sterrenbeelden (f. 12v), en berijmde aanwijzingen wat men doen moet wanneer de zon in de diverse tekens van de dierenriem staat (f. 13r-14va; rest van f. 14v leeg). Daarop volgen allerhande teksten van Jacob van Maerlant. Ten eerste zijn *Rijmbijbel* (f. 15r-162ra), met aan het slot bij wijze van bladvulling het begin van het Johannes-evangelie in Middelnederlands proza (f. 162rb). Hierop volgen Maerlants *Wrake van Jherusalem* (f. 162v-192ra; rest van f. 192r en f. 192v leeg), een reeks Mariawonderen geëxcerpeerd uit zijn *Spiegel historiael* (SpH I, boek VII, cap. 56-91) (f. 193r-207v), Maerlants *Disputacie van onzer vrouwen ende van den heilighen cruce* (f. 208r-210vb), zijn *Van den vijf vrouden* (f. 210vb-211rb), *Van den verkeerden Martijn* (f. 211rb-211vb) en zijn *Van ons Heren wonden* (f. 211vb-212r). Daarop volgt een tekst genaamd *Van den zeven ghetiden* (f. 212v-213r), met daarna Maerlants *Clausule van der bible* (f. 213v-216ra). Het laatste folium van de *Clausule* werd gevuld met een receptje tegen blaas- of nierstenen (*Jeghen den steen*, f. 216ra) en drie aardrijkskundige vragen uit de *Artes-Lucidarius* (f. 216rb-216v). Hierop volgen dan Jacob van Maerlants *De derde Martijn (Vander drevoudichede)* (f. 217r-219r), zijn *Wapene Martijn* (f. 219v-224rb) en zijn *Van den lande van overzee* (f. 224rb-225ra). De laatste teksten in de codex zijn *Dboec van den houte (Van den drie gaerden)* (f. 225va-229va), *Onzer Vrouwen claghe* (een gedeelte uit *Vanden levne ons Heren* aangevuld met een stuk uit de *Dialogus de passione Domini* van pseudo-Anselmus van Canterbury, f. 229va-232ra), *Van den clusenaere* (f. 232ra-232va), *Van ons Heren kynscheide* (f. 232va-232vb), *Jezus aan het kruis* (f. 233ra) en *De zeven kruiswoorden* (f. 233ra-233v). Het handschrift sluit af met een gebed met aflat (f. 234ra).⁵⁵

Het handschrift bevat dus uiteenlopende religieuze teksten in de volkstaal, overwegend van Jacob van Maerlant. Het uiterst korte excerpt uit de *Artes-Lucidarius* en het receptje tegen nierstenen detoneren in de collectie teksten. Waarom de kopiist nu juist deze twee teksten gebruikte om een loze ruimte op te vullen – en waarom die ruimte nu per se gevuld moest worden, terwijl er elders in de codex bladzijden leeggelaten zijn – laat zich bijna zeven eeuwen na dato niet meer achterhalen. Maar wat we wel kunnen leren uit dit gegeven, is dat er blijkbaar een afschrift van de *Artes-Lucidarius* voorhanden was dat de kopiist direct kon pakken om eruit over te schrijven. Wanneer het Groningse handschrift geschreven is in Mariënweerd, was er dus een *Artes-Lucidarius*-handschrift aanwezig in de boekencollectie van dat klooster: de tekst is dan kennelijk gerecipieerd door kloosterlingen. En wanneer het Groningse handschrift in opdracht van dat klooster vervaardigd is in een lekenatelier, kunnen we hieruit leren dat de *Artes-Lucidarius* in lekenkringen gebruikt werd. Het Groningse handschrift zelf zegt verder niet zo veel over het beoogde en het reële publiek van de *Artes-Lucidarius*: noch de opdrachtgever noch latere gebruikers zullen specifieke interesse in dat toevallig in het handschrift opgenomen excerptje gehad hebben. Een latere gebruiker van het handschrift, die waarschijnlijk alleen geïnteresseerd was in de religieuze teksten van de codex, reageerde dan ook sceptisch op de inhoud van het aardrijkskundige stukje. Hij krabbelde erachter: ‘Ghelove die wille’ – ‘Jaja, geloof het maar’.

⁵⁵ Inhoud ontleend aan Hermans 1979, 21-24, met een enkele toelichting ontleend aan Brugmans 1898, 231-235 en Leendertz 1895, 272-276. Ook in Deschamps 1972, 89-90. Leendertz vermeldt edities; ongepubliceerde teksten geeft hij zelf uit.

L: Londen, British Library Add. 10286

Het Londense handschrift is sober en tamelijk onverzorgd. Verreweg de grootste tekst erin is de *Sidrac* (f. 1-114). Hierop volgt de *Artes-Lucidarius* (f. 115r-133r), *Nydghe werlt* (f. 133r-133r), een spotrecept (f. 134r-134v), *Dat edele lant van Cockaengen* (f. 135r-135v), een Latijnse prozatekst over de kwalijke macht van het geld (136r), *Die peregrinacie van Jherusalem* (f. 137r-146r) en *Een moy sprake van sesterhande verwe* (f. 146v-148v).⁵⁶

De *Sidrac* lijkt niet alleen formeel op de *Lucidarius* (beide behandelen hun onderwerpen in de vorm van een dialoog) maar ook inhoudelijk: de *Sidrac* bevat veel theologische en stichtelijke vragen met betrekking tot de ziel, engelen en duivels, deugden en ondeugden en bijbelse verhalen, naast profaan-wetenschappelijke vragen over de levenswijze van mensen, gezondheidsleer, planeten en natuurverschijnselen, vreemde landen en volken en eigenschappen van dieren. De overeenkomsten tussen de *Sidrac* en de *Lucidarius* zijn geen toeval: zowel voor het Franse *Livre de Sidrac* als voor de Duitse *Lucidarius* was het *Elucidarium* een belangrijke bron.⁵⁷

Dat edele lant van Cockaengen is van geheel andere aard. Het is een rijmtekst over een luilekkerland waar niemand werkt, waar het eten zich aanbiedt en waar de huizen gemaakt zijn van voedsel en snoep, waar men zich verjongt bij een bron, vrije seks kan hebben en slapend rijk wordt.⁵⁸ Vergelijkbaar is het spotrecept in de codex, dat een manier voorschrijft om te genezen van een ziekte die men niet heeft. Hiertoe moet men allerlei nonsens-ingrediënten als zwanenkaas, ingewanden van een aambeeld en vet van een roestig hoefijzer koken boven een vuur dat niet heet wordt; het zo verkregen medicijn dient men in te nemen op de nuchtere maag na een flinke maaltijd, drie uur voor de avondschemering als het licht begint te worden om elf uren voor middernacht als de klok vier slaat, enzovoorts.⁵⁹

De codex bevat verder een reisgids voor de bedevaartganger, de *Peregrinacie van Jherusalem*.⁶⁰ Daarnaast is er een Latijnse prozatekst over de macht van het geld.⁶¹ Een vergelijkbare uiting van cultuurpessimisme vindt de lezer in *Nydghe werlt*, dat direct op de *Lucidarius* volgt. De auteur van dat gedicht moet wel een cynicus geweest zijn die geen enkele hoop meer koesterde aangaande de samenleving.⁶²

Merket hoe die nydghe werlt staet
Doe mi goet ick doe di quaet
Help my op ick werp di neder
Ere my ick schen dy weder.

Zo begint hij, om in de rest van het gedicht ondubbelzinnig duidelijk te maken dat rechtvaardigheid en oprechtheid plaats hebben moeten maken voor eigenbelang en hebzucht.

⁵⁶ Inhoud ontleend aan Pleij 1997, 66-68 en Van Tol 1995, passim. Minder volledige inhoud in Dozy 1845, 35-37, Van Tol 1936, lxii en Schorbach 1894, 197 (bij de twee laatste wordt het recept niet genoemd, bij alle drie ontbreekt *Nydghe werlt* en de Latijnse prozatekst).

⁵⁷ De *Sidrac* is uitgegeven door Van Tol 1936. Over de relatie tussen *Sidrac* en *Elucidarium*, zie (o.a.) Gottschall 1992, 137-142.

⁵⁸ Zie Pleij 1997. In dit handschrift staat de tekst die Pleij (1997, 38-45) uitgaf als tekst L.

⁵⁹ Editie in De Flou en Gailliard 1895, 236-238, nr. 92. Zie over het genre van de spotrecepten Jansen-Sieben 1989a.

⁶⁰ Gedeeltelijk uitgegeven door De Flou en Gailliard 1895, 163-164, nr. 51. Deze tekst is ook betrokken in het onderzoek naar middeleeuwse pelgrimageteksten van Brefeld 1994 (zie m.n. p. 71, noot 33).

⁶¹ Niet uitgegeven.

⁶² f. 133r. Uitgegeven door Schorbach 1894, 214-215.

De codex eindigt met een moraal-didactische sproke, *Een moy sprake van sesterhande verwe*. Deze sproke over de fasen in een mensenleven komt ook voor in Brussel, KB 15642-51. In het Londense handschrift breekt de tekst abrupt af in de uitleg over hermelijn; de rest daarvan en de moraliserende epiloog – samen ongeveer tachtig verzen, bijna eenderde van de tekst – ontbreken doordat er aan het eind van de codex een folium is verdwenen.⁶³

De inhoud van de teksten is dus uitermate wereldlijk: de acht teksten in de codex hebben gemeen dat ze over de wereld vertellen,⁶⁴ sommige door profaan-wetenschappelijke informatie te verschaffen (zoals de *Sidrac* en de *Artes-Lucidarius*), andere door een met spot of cynisme gekleurd wereldbeeld te verwoorden. Alle teksten lijken met name gericht op een publiek van stedelijke leken, die geïnteresseerd zijn in de wereld om hen heen en met name in de maatschappij waarin ze leven en daarnaast antwoord willen op praktische levensvragen. Het eenvoudige handschrift was duidelijk geen luxeproduct voor adel of gegoede burgerij, maar evenmin een gebruiksartikel uit een kloostermilieu. De uitgesproken wereldlijk en maatschappelijk georiënteerde inhoud is namelijk niet het enige wat tegen een kloosterachtergrond pleit: ook de slechte verzorging van het handschrift maakt het weinig aannemelijk dat een kloosterling het handschrift vervaardigd heeft. De kopiist lijkt immers weinig kennis van zaken te hebben. Hij ging zo slordig te werk dat hij niet opmerkte dat er een belangrijke bindfout in zijn legger zat. Wat hij afschreef werd daardoor klinkklare onzin: het antwoord op de vraag waarom de metten gezongen worden, is een uitleg over de amict, terwijl het antwoord op een vraag over de amict gaat over het pallium. Een oplettende kopiist zou deze fout opmerken. Een kopiist met enige liturgische kennis zou deze fout nooit kunnen maken, zelfs niet als hij slecht oplet. Het feit dat de fout toch gemaakt is, en door latere gebruikers naar het zich laat aanzien niet is opgemerkt, plaatst het handschrift in kringen van leken zonder enig besef van (en zonder veel interesse in) liturgische kwesties.

Enigszins opmerkelijk hierbij is dat er een Latijnse tekst in het handschrift opgeschreven is. Hoewel deze tekst inhoudelijk wel past bij het geschetste publiek – hij vertelt over het slechte van geld – staat het niet zonder meer vast dat in kerkelijke zin ongeschoolde leken in staat zouden zijn om een Latijnse tekst vlot te lezen. Een theorie over het Londense handschrift is dat het een legger was in een scriptorium. Er is wel verondersteld dat de inktvlekken verspreid door het handschrift en de zestiende-eeuwse *probationes pennae* op diverse folia (die overigens een zeer gebrekkige kennis van het Latijn verraden) veroorzaakt zijn door een leerling-kopiist die met dit handschrift het vak moest leren.⁶⁵ Een dergelijke functie zou kunnen verklaren waarom de teksten in het handschrift niet allemaal voor hetzelfde publiek geschikt lijken. Eenzelfde scriptoriumhypothese is lange tijd verdedigd voor het handschrift-Van Hulthem, maar is de afgelopen jaren sterk onder vuur komen te liggen. Belangrijke bezwaren tegen de scriptoriumhypothese zijn: er bestonden geen scriptoria (hetgeen niet wil zeggen dat het handschrift-Van Hulthem niet gebruikt kan zijn als legger voor een onafhankelijk werkende kopiist, aldus Schenkel), een papieren handschrift gold als niet duurzaam genoeg om lange tijd als legger dienst te doen, en men zou verwachten dat het handschrift geschreven was in een littera textualis, die mooi is (en dus reclame maakt voor de kopiist) en goed leesbaar.⁶⁶ Dezelfde bezwaren gelden ook bij het Londense handschrift.

⁶³ Van Tol 1995, 24.

⁶⁴ Pleij 1997, 68 geeft de inhoud van het handschrift de typering 'wereldoriëntatie'.

⁶⁵ Van Tol 1995, m.n. 35-37 en 112-115.

⁶⁶ Kritiek op scriptoriumhypothese: Klein 1995, zie ook Schenkel 1997.

4.4 Conclusie

De Duitse *Lucidarius*, een gedeeltelijk op het *Elucidarium* gebaseerde compilatie van theologische, profaan-wetenschappelijke, liturgische en eschatologische gegevens, kende in het Duitse taalgebied een eeuwenlang succes. Het eschatologische derde boek van de tekst is in de meeste afschriften niet overgeleverd. De andere twee boeken werden uiterlijk in de jaren twintig of dertig van de veertiende eeuw zeer getrouw vertaald in het Middelnederlands. Uit deze *Artes-Lucidarius* werden rond 1339 drie vragen overgeschreven in een zeer luxueus vormgegeven handschrift met verder religieus werk. Vergelijking van dit excerpt met de Duitse *Lucidarius* toont enkele kleine verschillen aan. Sommige daarvan zijn te interpreteren als schrijffouten – waarbij hetzij een Duitse, hetzij een Middelnederlandse kopiist een woord verkeerd overnam – andere doen eerder denken aan opzettelijke ingrepen. Een Duitse of Middelnederlandse kopiist kwam op die plaatsen blijkbaar voor zijn gevoel iets onlogisch tegen in zijn legger en meende dat te moeten corrigeren; zo maakte hij bijvoorbeeld van de onbekende naam Jugurta het begrijpelijke woord ‘hongher’.

Veel later, na 1458, werden de twee boeken van de *Artes-Lucidarius* overgeschreven in een uitgesproken wereldlijk handschrift, dat gedomineerd wordt door de *Sidrac*. De kopiist die dat handschrift maakte, was weinig ervaren in of weinig getalenteerd voor het schrijfvak. Het handschrift als geheel maakt een slordige indruk. Het afschrift van de *Artes-Lucidarius* is bijzonder slecht. De kopiist moet de beschikking gehad hebben over een gebrekkig, gehavend exemplaar van de *Artes-Lucidarius*. Alleen zo kunnen de grove fouten in zijn afschrift verklaard worden. In de legger die hij gebruikte, was naar alle waarschijnlijkheid een folium of een aantal folia op een verkeerde plek ingebonden. De kopiist had dat niet door en schreef klakkeloos de tekst van zijn legger over, zodat er in zijn afschrift een reeks vragen verplaatst is en de vragen aan het begin en eind van die reeks totaal onsaamhangend zijn geworden. Naar alle waarschijnlijkheid ontbraken er ook katernen aan het handschrift want direct na de misplaatste vragen zijn er twintig vragen verdwenen uit de tekst, en even later zijn er weer zonder aanwijsbare inhoudelijke reden acht vragen overgeslagen.

Het behoeft geen betoog dat de kopiist van het Londense handschrift geen kennis van liturgie had. Wanneer hij ook maar enig begrip gehad had van wat hij overschreef, zou hij deze grote fouten niet hebben kunnen maken. Hij was daarmee in elk geval geen kloosterling of geestelijke. Ook de rest van het handschrift – teksten getuigend van maatschappijkritiek, cultuurpessimisme en een brede interesse in de wereld – maakt het waarschijnlijk dat hij een leek was, en dat hij schreef voor leken. Leken, overigens, die dan wel genoeg geld hadden om zich een handschrift te kunnen veroorloven, maar die dat handschrift verder niet lieten verluchten of anderszins fraaier maken. Het zo slecht verzorgde Londense handschrift is allesbehalve een pronkhandschrift. Het Groningse handschrift daarentegen, luxueus, subliem verzorgd en rijkelijk verlucht, werd gemaakt voor de adel en door edelen gerecipeerd (in de vorm van het geslacht van Zuylichem, dat de eerste bezitter was van de codex). Het is mogelijk dat het vervaardigd is door kloosterlingen. Daarmee is de Middelnederlandse *Artes-Lucidarius* in de praktijk in handen gekomen van zowel kloosterlingen als edelen als minder hooggeboren leken. Een breder publiek is bijna niet denkbaar.

5 De gedrukte *Lucidarius*

5.1 Inleiding

In de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag ligt onder signatuur 227 A 23 een ernstig gehavend vel papier, dat aan beide kanten bedrukt is met vier pagina's in gotisch schrift. Het papier is flinterdun. Op veel plaatsen schijnt de tekst van de andere kant door. Er zitten diverse gaten in. In het midden zit een groot gat, waardoor er van vier bladzijden een stuk tekst verloren is gegaan. De acht bladzijden zijn niet compleet overgeleverd: aan de boven- of onderkant van het vel papier is een rand van ruim drie centimeter afgesneden, van de ene zijkant zijn enkele millimeters weggesneden en van de andere zijkant is scheef een rand van bijna zes tot bijna acht centimeter weggesneden. Op die manier is er veel tekst verloren gegaan. Uit de pagina's die min of meer volledig overgeleverd zijn, kan men afleiden dat in het oorspronkelijke boekje de bladzijden 173 bij 140 mm. gemeten hebben, bedrukt met soms 28 (p. 3) maar meestal 29 regels per bladzijde.

Op het gehavende vel staan zeven bladzijden Nederlandse tekst afgedrukt. Op de achtste bladzijde bevindt zich een drukkersmerk en een colofon, waaruit blijkt dat het boekje in de zestiende eeuw is gedrukt.

De eerste zeven bladzijden: tekstidentificatie

Het vel papier werd bedrukt met aan elke kant vier pagina's en moest vervolgens in vieren gevouwen worden en met andere bladen samengebonden worden tot een boek. Omdat het drukkersmerk en het colofon aan het eind van het boekje gestaan moeten hebben, is er maar één manier waarop het vel papier gevouwen kon worden. Wanneer we de bladzijden in die volgorde lezen, treffen we halverwege de eerste pagina de woorden 'Die discipel' aan, gevolgd door de vraag:

Wie sijn die ghene die verdoempt selen sijn?

Hierop antwoordt vervolgens 'Die meester'. De laatste drie regels van de eerste pagina ontbreken. Bovenaan de tweede pagina staat de vraag:

Welck sijn die vruechden des ewighen levens?

Zo gaat het voort: een leerling stelt zijn meester enkele vragen op het gebied van – onder meer – eschatologie en theologie. Hoe veel engelenkoren zijn er? Heeft iedereen een beschermengel? Wat moet je doen om in de hemel te komen? Deze vragen en deze vorm doen ogenblikkelijk denken aan een *Lucidarius*-tekst. Toch werd deze druk lange tijd niet als zodanig herkend. In de bibliografie van Nijhoff en Kronenberg staat hij vermeld als een 'Samenspraeck tusschen meester ende discipel over die sacramenten, die artikelen des geloofs, die tien gheboden, enz.'¹ Pas in 1984 werd het blaadje nader geïdentificeerd. Herman Pleij publiceerde er een kort artikel over, waarin hij vaststelde dat er indirecte verwantschap met het Latijnse *Elucidarium* was. Volgens hem gaat de Nederlandse druk daar via een Franse vertaling op terug.²

¹ Nijhoff-Kronenberg 1923-1971, nr. 3843.

² Pleij 1984, 46-50.

De achtste bladzijde: de drukker

De zeven pagina's met tekst bevatten dus naar het zich laat aanzien de verminkte restanten van wat ooit een Nederlandse *Lucidarius* in druk was. De achtste pagina is maar half overgeleverd. Het bevat een colofon, waarvan nu alleen nog de rechterhelft overgebleven is:

[.....]ren vijftienhondert en
[.....]intichsten dach in april

Onder deze woorden staat een halve houtsnede van een geharnaste ridder met een vissenstaart. Hij draagt een helm met grote pluimen erop en in zijn hand heeft hij een getrokken zwaard dat naar rechts steekt. Links boven zijn hoofd is het uiteinde zichtbaar van wat een banier moet zijn geweest. In deze afbeelding is het drukkersmerk van de Brusselse drukker Thomas van der Noot nog herkenbaar. Op de verdwenen andere helft van de houtsnede moet de andere hand van de ridder gestaan hebben, waarin hij een wapenschild draagt met vijf schelpen en een balk. Op het banier boven zijn hoofd stonden oorspronkelijk de woorden 'Ick sals ghedincken', Van der Noots wapenspreuk.³

Na ervaring en materiaal te hebben opgedaan in het buitenland – onder andere in Parijs en Lyon – en na een voorzichtig begin in Antwerpen vestigt Thomas van der Noot zich rond 1505 of iets later in Brussel.⁴ Hij zal tot 1523 in die stad actief blijven met zijn bedrijf 'In den Zeeridder'. In het begin is hij duidelijk op zoek naar een publiek en een richting. Hij drukt in die beginperiode een bont geheel van uiteenlopende teksten: een lokaal heiligenleven, een rekenboekje, een meditatie op de passie, een stichtelijk rederijkerswerk van Jan Smeken,⁵ een allegorisch drama, een Franse tekst geschreven voor het Bourgondische hof en een populair Latijns leerboek over logica. Blijkens zijn octrooi-aanvraag heeft hij in 1512 een scherper beeld van zijn doelstellingen. Hij wil, zegt hij daarin, de wetenschap dienen om zo de menselijke geest te verlichten en de goede zeden bevorderen. Zijn fonds steunt vanaf dan op de twee pijlers wetenschap en moraal. Bij zijn wetenschappelijke werken gaat het om uiteenlopende artesteksten. Maar liefst vijftien van de circa veertig titels in Van der Noots fonds liggen op het gebied van de artesliteratuur. Hij drukt onder meer een compilatie van praktische doe-het-zelf-tips, een leerboek over geometrie, een verzameling korte artesteksten zoals horoscopen en recepten (*Tscep vol wonders*),⁶ een medisch handboek in vertaling uit het Latijn, een kookboek,⁷ een handleiding voor zwangerschap en bevalling en twee scheikundige handboeken voor het destilleren van water. Op deze manier richt hij zich niet alleen tot de specialist, maar

³ Van der Noots drukkersmerk staat onder meer afgedrukt op de voorkant van Pleij 1982. Een korte toelichting bij dit drukkersmerk in Pleij 1988, 214-216.

⁴ Voor deze paragraaf is gebruik gemaakt van Pleij 1982, Pleij 1986, Pleij 1988, Vermeulen 1986 en Van Eeghem 1961-1969. Over leven en werk van Van der Noot: Pleij 1982 en Pleij 1988, 197-221. Voor Van der Noots bedrijf als intellectueel centrum, zie ook Pleij 1986, 213. Zie voor een overzicht van het werk van Van der Noot: Vermeulen 1986, 112-123, met synthese op 123-128. In Van Eeghem 1961-1969 worden de diverse werken uit het fonds langsgelopen.

⁵ Over *Den spiegel der behoudenessen* van Jan Smeken: Cockx-Indestege 1984.

⁶ Over *Tscep vol wonders*: Van Gijsen 1993.

⁷ Over *Een notabel boecxken van cokerijen* (het eerste Nederlandse kookboek in druk): Jansen-Sieben en Van der Molen-Willebrands 1994.

vooral ook tot de gegoede burger die op deze manier leert om praktische zaken in zijn leven zelf op te lossen.

Ook de werken die de goede zeden dienen te bevorderen, leiden de consument als het ware op tot zelfstandigheid. Zoals hij dankzij Van der Noots artesboeken zelfstandig allerhande praktische aangelegenheden kan aanpakken, leert hij in de moraliserende lectuur van deze drukker hoe hij zichzelf kan verbeteren in geloof en moraal. In dat kader drukt Van der Noot onder meer eenvoudig devotiewerk in de vorm van heiligenlevens, een vertaling van een werk van Seneca en een traktaat over deugdzame vrouwen, een verhandeling over engelen en een meditatie op een psalm.

Naast artesliteratuur en moralistische dan wel theologische teksten kenmerkt zijn fonds zich door de aanwezigheid van zeer actuele moderne literatuur. Van der Noot staat in goed contact met de Brusselse rederijders en geeft het een en ander van hun werk uit. Hij drukt onder meer enkele gelegenheidsgedichten van stadsdichter Jan Smeken. Zo verschijnt bij hem in 1511 het gedicht van Smeken over het sneeuwpoppenfestival, dat dankzij *De sneeuwpoppen van 1511* naamsbekendheid heeft gekregen in de medioneerlandistiek.⁸

Van der Noot is niet alleen de eigenaar van drukkerij-uitgeverij In den Zeeridder, hij doet een groot deel van de werkzaamheden eigenhandig. Hij kent Latijn, Frans, Duits en Spaans, en vertaalt de teksten voor zijn fonds zelf. Daarbij richt hij zich op contemporaine buitenlandse titels. Zo is zijn *Der foertuynen troost* een bewerking van een Parijse druk uit 1500, is zijn *Spiegel der duecht* een vertaling van een Duitse druk uit 1513, terwijl hij de ridderroman *Turias ende Floreta* uit het Spaans vertaald heeft en zich voor *Tregement der ghesontheyt* baseert op een Latijnse tekst die in de vijftiende eeuw vaak gedrukt is. Andere werken schrijft hij of stelt hij zelf samen, hij onderhoudt contacten met de schrijvers, drukt de teksten, bindt ze in en verkoopt ze in zijn zaak.

Dat Van der Noot over het algemeen zelf buitenlandse teksten vertaalt of bewerkt en daarbij veelal uitgaat van eigentijdse literatuur, is voor dit onderzoek een interessant gegeven. Met behulp van welke tekst heeft hij zijn *Lucidarius*-druk gemaakt? Gezien Van der Noots brede talenkennis kan hij in theorie zowel gebruik hebben gemaakt van het Latijnse *Elucidarium* – hoewel dat voor zijn zo actuele fonds wel erg oud moet zijn geweest – als van een Duitse of Franse bewerking. Herman Pleij heeft in 1984 geprobeerd aan te tonen dat Van der Noot zich baseerde op een Franse druk, maar enkele jaren later schreef hij toch een Duitse brontekst toe aan Van der Noots *Lucidarius*.⁹

De vragen in Van der Noots *Lucidarius* zijn gedeeltelijk theologisch-eschatologisch van aard. De discipel vraagt zijn meester aan het begin van het fragment wie er verdoemd zullen worden, wat de vreugden van het eeuwig leven zijn, hoeveel engelenkoren er zijn en of iedereen een beschermengel heeft. Maar aan het slot zijn er enkele catechetische vraagstukken die niet terug te vinden zijn in het Latijnse *Elucidarium*: de meester somt desgevraagd de zeven sacramenten, de twaalf geloofsartikelen en de tien geboden op. Het meest opmerkelijke is echter de aanwezigheid van twee vragen naar natuurverschijnselen: waarom is de maan soms verduisterd en hoe ontstaat een regenboog? Deze combinatie van theologische met natuurwetenschappelijke onderwerpen doet direct denken aan de Duitse *Lucidarius*. Ook in die tekst wordt gevraagd naar de reden dat de maan soms verduisterd is en het ontstaan van regenbogen (Du I.91 en Du I.105). De antwoorden lijken echter

⁸ Pleij 1988.

⁹ Vgl. Pleij 1984, 48-50 en Pleij 1988, 202.

helemaal niet op elkaar. Bovendien ontbreken in de Duitse *Lucidarius* de catechetische rijtjes die Van der Noots fragment wel bevat. Het is daarom niet erg waarschijnlijk dat Thomas van der Noot gebruik heeft gemaakt van een Duitse *Lucidarius*-druk. Was het dan wellicht een Franse bron? Gezien zijn Franse connecties – in zijn octrooi-aanvraag van 1512 haalt hij bijvoorbeeld zijn verblijven in Parijs en Lyon aan – is dat zeer goed mogelijk. Het ligt voor de hand om in dit hoofdstuk de blik eens naar het Franse taalgebied te richten.

5.2 Het *Elucidarium* in Frankrijk

Dat het *Elucidarium* niet alleen in het Duitse, maar zeker ook in het Franse taalgebied een grote populariteit genoot, blijkt wel uit het aantal Franse vertalingen en bewerkingen. Dat zijn er niet minder dan negen. Het gaat daarbij om vijf volledige prozavertalingen, twee gedeeltelijke vertalingen in verzen en twee bewerkingen in proza.¹⁰

Sinds Lefèvre in zijn standaardwerk van 1954 de prozavertalingen aanduidde als *Traduction I* tot en met *Traduction V*, staan ze eenvoudigweg bekend onder deze nummers: recente Duitse studies naar de Franse vertalingen schrijven daarom over *Übersetzung 1* en *Übersetzung 2* en zo verder, zonder alternatieve benamingen voor te stellen.¹¹ Van de vijf vertalingen was Vertaling 1 verreweg de meest verspreide en meest gebruikte vertaling. Deze tekst, geschreven in het eerste kwart van de dertiende eeuw, is overgeleverd in niet minder dan 21 handschriften. Bovendien vormde hij de bron voor de Italiaanse *Lucidario*, voor het Franse *Livre de Sidrac* en voor een Franse *Elucidarium*-bewerking (de *Second Lucidaire*, waar ik hieronder nog uitgebreid op terugkom). In Vertaling 1 is het *Elucidarium* getrouw in Frans proza overgezet, waarbij de tekst enigszins aangepast werd. De vertaler liet herhalingen, voorbeelden, metaforen en (veelal overbodige) bijbelcitaten vaak weg. De theologische inhoud werd licht gemoderniseerd, zonder dat er baanbrekende nieuwe inzichten in werden verwerkt, en bovendien werden controversiële punten verwijderd – de vertaler streefde blijkbaar nog meer dan Honorius naar eenduidige waarheden.¹²

De andere vier vertalingen hebben veel minder impact gehad. Elk hiervan is slechts in één handschrift overgeleverd. Vertaling 2 is geschreven in de dertiende eeuw. De vertaler zette de Latijnse tekst getrouw over in het Frans, waarbij hij te moeilijke theologische passages wat vereenvoudigde en redundantie wegwerkte. Hij liet veel bijbelcitaten weg, omdat die in veel gevallen geen wezenlijke functie hadden en slechts herhaalden en ondersteunden wat al gezegd was. Soms nam hij bijbelcitaten over en vulde hij ze aan. Bijbel- en andere citaten voorzag hij soms van een bronvermelding.¹³ Ook Vertaling 3 is uit de dertiende eeuw. De vertaler zette het *Elucidarium* getrouw over in het Frans, zo getrouw dat dikwijls woordvolgorde en specifiek Latijnse zinsconstructies ongewijzigd zijn overgenomen. De indeling in drie boeken van het Latijn is echter niet overgenomen en redundante constructies zijn vaak geschrapt.¹⁴ Vertaling 4, overgeleverd in een vijftiende-eeuws handschrift, is jonger dan de eerstgenoemde vertalingen. Van alle vertalingen is deze vertaling de meest slaafse. De Latijnse tekst is woord voor woord overgezet in het Frans, wat een houterige stijl en een op veel punten slecht begrijpbaar en weinig overtuigend betoog opleverde.¹⁵ Ook Vertaling 5 is jonger dan de eerste drie vertalingen. Nummer 5 is de kortste onder de vertalingen. Doelbewust kortte de vertaler de Latijnse tekst in. Hij schrapte systematisch vragen die alleen dienden om het gesprek te structureren en

¹⁰ Een overzicht van de vertalingen en bewerkingen biedt Lefèvre 1954, 269-323.

¹¹ Kleinhans 1993a en Türk 2000.

¹² Vertaling 1 is uitgegeven en gedetailleerd bestudeerd door Türk 2000.

¹³ Vertaling 2 is uitgegeven en bestudeerd door Kleinhans 1993a (studie: p. 8-22).

¹⁴ Vertaling 3 is uitgegeven en bestudeerd door Düwell 1974.

¹⁵ Vertaling 4 is uitgegeven en bestudeerd door Kleinhans 1993a (studie: p. 22-35). Deze vertaling is volledig overgeleverd in een vijftiende-eeuws handschrift; daarnaast bestaat er het handschrift Oxford, Bodl. Douce 99 waarin een mengtekst van Vertaling 1 met Vertaling 4 is opgeschreven (Kleinhans 1993a, 24-29).

vragen met allegorische of getallensymbolische verklaringen of theologische spitsvondigheden.¹⁶

Voorts zijn er twee gedeeltelijke vertalingen in verzen. Gillebert de Cambres concentreerde zich op de eschatologische vragen: hij maakte in de eerste helft van de dertiende eeuw een getrouwe vertaling in bijna vierduizend verzen van het *Liber tertius*. Hij schreef zijn tekst, bekend als de ‘metrische *Lucidarius*’ of de *Lucidaire en vers*, met het oog op cisterciënzer (leken)broeders. Hij vertaalde Honorius’ proloog en derde boek (met enkele aanvullingen op basis van de eerste twee boeken), waarbij hij rekening hield met een wat minder geschoold publiek: tien te moeilijke vragen schrapte hij, hij breidde de korte verwijzingen naar bijbelcitaten uit door het gehele desbetreffende bijbelverhaal na te vertellen en op plaatsen waar Honorius kort een exemplaar aanhaalde, vertelde Gillebert het hele verhaal uitgebreid. In de *Lucidaire en vers* wordt de eschatologische informatie uit het *Elucidarium* op deze wijze als onafhankelijke tekst gepresenteerd. De gegevens over de antichrist heeft Gillebert vervolgens verfijnd door niet alleen te vertalen wat Honorius hierover opschreef, maar ook terug te grijpen op diens bron *De ortu et tempore Antichristi* van Adso Dervensis en verschillende bijbelboeken. Gilleberts vertaling is overgeleverd in negen handschriften en werd tussen 1475 en 1478 gedrukt door Barthélémy Buyer in Lyon. In deze druk is alleen de eerste helft van de *Lucidaire en vers* opgenomen, sterk ingekort en omgezet in proza.¹⁷

Vertaalde Gillebert alleen het laatste deel van het *Elucidarium*, de Anglonormandische dichter Pierre de Peckham (Peter of Fetcham, Pierre d’Abernon of Fetcham) hield zich bezig met het begin van die tekst. In zijn *Lumière as lais*, waarschijnlijk geschreven in 1267, vertaalde hij de eerste vragen van het *Elucidarium*. In de loop van die vertaling op rijm begon hij steeds meer in te voegen en te veranderen op basis van een andere bron, de *Sententiae* van Petrus Lombardus, totdat hij het werk van Honorius helemaal losliet en koos voor Petrus Lombardus’ tekst. Van de bijna vijftienduizend verzen van de *Lumière as lais* zijn ongeveer de eerste driehonderd versregels na de lange proloog vertaald uit het *Elucidarium* (tot en met Lat I.21). Ook de volgende elfhonderd regels zijn er nog enigszins op gebaseerd, nu evenwel in combinatie met de *Sententiae*. Voor de rest van de tekst was het *Elucidarium* geen bron meer. De reden daarvoor verwoordde Pierre in zijn proloog, die hij klaarblijkelijk redigeerde nadat hij zijn tekst had voltooid: hij schrijft dat hij begon met het vertalen van de ‘Lucidaire’, maar omdat die tekst hem ‘mesprist en poinz’, wilde hij hem niet verder gebruiken en begon hij andere bronnen te bestuderen. Wat hem mishaaide aan het *Elucidarium*, brengt hij verder niet onder woorden. Pierres lange tekst, waarin hij op rijm talloze theologische kwesties uiteenzette, was een succes: er zijn 21 handschriften volledig of fragmentarisch overgeleverd.¹⁸

Naast deze vijf volledige vertalingen en de twee gedeeltelijke vertalingen op rijm bestaan er twee prozabewerkingen van het *Elucidarium*. Over de eerste daarvan ben ik hier noodgedwongen kort, aangezien daar nog nauwelijks onderzoek naar is geweest. Deze prozabewerking is door Lefèvre ‘Le *Lucidari*’ gedoopt. Het gaat om een vijftiende-eeuwse Provençaalse bewerking (of vrije vertaling), waarbij stukken

¹⁶ Kleinhans 1993a (studie: 36-46).

¹⁷ Studie en editie van de *Lucidaire en vers* (handschriften én druk): E. Ruhe 1991.

¹⁸ Studie en editie van *La lumière as lais*: Hesketh 1996-2000 (studie in dl. 3). Zie ook Lefèvre 1954, 315-323. Over het publiek van Gillebert de Cambres en Pierre de Peckham, ook: E. Ruhe 1987.

zijn weggelaten, enige informatie is toegevoegd en in boek II ingegrepen is in de volgorde van de vragen. Het doel van de veranderingen was waarschijnlijk de tekst in te korten en vooral te vereenvoudigen, met het oog op een publiek van leken. De Provençaalse *Lucidari* is overgeleverd in één handschrift.¹⁹

Veel meer aandacht van onderzoekers kreeg de andere prozabewerking, de zogenoemde *Second Lucidaire*. Deze tekst werd in 1312 of kort daarna geschreven door een dominicaan, die zich niet baseerde op het Latijnse *Elucidarium* maar op Vertaling 1 daarvan. Uitgaande van die Franse vertaling en van andere werken, onder meer van Thomas van Aquino en Aristoteles, maakte hij een geheel nieuwe tekst.²⁰ Hierin werd het materiaal van Vertaling 1 omgevormd, vereenvoudigd, gemoderniseerd en aangevuld. De *Second Lucidaire* onderscheidt zich onder meer van het *Elucidarium* en van Vertaling 1 door een andere visie op predestinatie: kon de mens in Honorius' pessimistische verhaal maar weinig invloed op zijn eigen lot uitoefenen, in de (op Thomas van Aquino gebaseerde) opinie van de *Second Lucidaire* heeft hij een vrije keuze tussen goed en kwaad en kan hij zo zijn eigen zielenheil bewerkstelligen. Tot de toevoegingen ten opzichte van de brontekst behoren vragen over paranormale verschijnselen, over heksen, feeën, dwergen, tovenarij, geestverschijningen en aanverwante zaken. Ook hierbij overheerst de gedachte van de vrije wil: de mens staat niet machteloos tegenover de bedreigingen van duistere machten. De auteur voegde voorts natuurwetenschappelijke informatie toe aan de oorspronkelijke theologische inhoud. In de *Second Lucidaire* komen daardoor ook vragen over bijvoorbeeld zons- en maansverduisteringen, regenbogen en allerhande andere weersverschijnselen aan de orde. Aan het slot van de tekst worden diverse catechetische rijtjes – wat zijn de zeven sacramenten, wat zijn de twaalf geloofsartikelen, wat zijn de tien geboden – behandeld. Onder meer uit dit laatste blijkt dat de *Second Lucidaire* primair bedoeld was als handboek voor priesters, die in deze tekst in overzichtelijke vorm alles konden vinden wat zij nodig hadden bij de zielzorg: de rijtjes die gelovigen uit hun hoofd moesten kennen, antwoorden op basale geloofskwesties, maar ook bijvoorbeeld de betekenis van de diverse onderdelen en de gewaden bij de mis. Met behulp van deze tekst konden zij de gelovigen daarnaast rationele antwoorden geven op zaken van bijgeloof en op natuurwetenschappelijke vragen, die immers bij het volk vaak bijgeloof in de hand werkten. Het succes van deze formule laat zich afleiden uit het feit dat er acht handschriften zijn overgeleverd en dertien gedrukte edities, waarvan de laatste uit 1623 dagtekent. Vanaf zijn ontstaan in de vroege veertiende eeuw behield de tekst blijkaar zijn bruikbaarheid tot ver in de zeventiende eeuw.²¹

¹⁹ Lefèvre 1954, 289-292.

²⁰ Over de bronnen van de *Second Lucidaire*: D. Ruhe 1993, 36-53.

²¹ Zie voor een editie en studie van de *Second Lucidaire* (zowel in handschrift als druk): D. Ruhe 1993. Over de drukken zie ook D. Ruhe 1989.

5.3 Van der Noots bron

Welke van de negen?

In hoofdlijnen bestaan er negen Franse vertalingen en bewerkingen van het *Elucidarium*. Thomas van der Noot baseerde zich – mogelijk – op één van die negen. De meest eenvoudige manier om de zoektocht naar zijn brontekst te beginnen is te bepalen in hoeverre Van der Noots tekst overeenkomt met het *Elucidarium* zelf. Daaruit kunnen we afleiden of zijn Franse brontekst sterk leek op het *Elucidarium*, of een meer vrije bewerking was.

De restanten van Van der Noots boekje bevatten tien vragen van een discipel aan een meester. De eerste acht luiden als volgt (de laatste twee zijn zeer gebrekkig overgeleverd): (1) Wie zijn die ghene die verdoempt selen zijn? (2) Welck zijn die vrucheden des eewighen levens? (3) Hoe veel chooren der inghelen zijn int eewich leven? (4) Hebben wi ieghelijck eenen goeden inghel die ons bewaert? (5) Waerom verliest die mane somtijts haer licht oft claeerheyt? (6) Wat es den den reghenboghe die wi dicwijls in den hemel sien? (7) Hoe salmen leven om in den hemel te comen? (8) Welck zijn die sacramenten? De meeste van die vragen doen sterk denken aan het Latijnse *Elucidarium*, hoewel ze er duidelijk niet direct aan ontleend zijn. De eerste vraag is er wel min of meer in terug te vinden (Lat III.68: ‘Qui judicantur et pereunt?’, wie worden geoordeeld en gaan verloren?), evenals de vierde (Lat II.88: ‘Habent homines custodes angelos?’, hebben mensen beschermengelen?), terwijl de derde vergelijkbaar is met wat er allemaal gezegd wordt in de slotvragen van het *Elucidarium* (Lat III.87 en verder). In elk geval zijn de vragen over de maan, de regenboog en de sacramenten niet afkomstig uit het *Elucidarium*. Als Van der Noot uitging van een van de vijf getrouwe Franse vertalingen, dan zijn deze vragen wellicht toevoegingen die hij zelf heeft aangebracht. Dat is een mogelijkheid die we in ons achterhoofd moeten houden, maar vooralsnog ligt het voor de hand dat Van der Noot zich niet baseerde op een getrouwe vertaling. De gedeeltelijke vertaling van Pierre de Peckham valt ook af. Hij beperkte zich tot het eerste boek van het *Elucidarium*, terwijl de vragen over de vreugden van het eeuwig leven en de verdoemenis van sommige mensen aansluiten bij wat Honorius in zijn derde boek schreef. Overigens is er ook een andere reden om deze teksten te laten afvallen. Van der Noot ging bij zijn vertalingen over het algemeen uit van buitenlandse teksten die in zijn eigen tijd populair waren en gedrukt werden.²² Geen van deze teksten heeft echter in Frankrijk de drukpers gehaald. Datzelfde bezwaar geldt voor de Provençaalse *Lucidari*, die los daarvan alleen al vanwege zijn herkomst en (gezien zijn huidige overlevering) mogelijk geringe verspreiding geen voor de hand liggende bron voor een Brusselse druk geweest zou zijn.

Na dit aftelrijmpje blijven er maar twee kansrijke bronnen over voor Van der Noot. Hij baseerde zijn *Lucidarius*-druk waarschijnlijk op ofwel de *Lucidaire en vers* van Gillebert de Cambres (alleen het *Liber tertius*, eerste helft dertiende eeuw, negen handschriften en een druk uit 1475/1478 te Lyon), ofwel de *Second Lucidaire* (vrije bewerking in proza op basis van Vertaling 1, begin veertiende eeuw, acht handschriften en dertien drukken uit 1480-1623 te Lyon, Parijs, Rouen en Troyes). Aangezien niet alle vragen in Van der Noots boekje terug te vinden zijn in het Latijnse *Elucidarium* wordt de getrouwe vertaling van Gillebert geen grote kanshebber. De *Second Lucidaire* onderscheidt zich, zoals in de voorgaande paragraaf uiteen is gezet, van het *Elucidarium* door onder meer toegevoegde catechetische

²² Voor Van der Noots werken en bronteksten, zie Vermeulen 1986, 113-123 en Pleij 1982, 25-29.

rijtjes en verklaringen van natuurverschijnselen. In Van der Noots druk worden vragen gesteld over maansverduisteringen, regenbogen en de sacramenten, en dat zorgt ervoor dat van alle Franse *Elucidarium*-afgeleiden de *Second Lucidaire* verreweg de meest waarschijnlijke bron voor Van der Noot is geweest.

Aan de hand van een recente editie van de *Second Lucidaire* (1993) laat zich eenvoudig vaststellen dat die conclusie juist is. De acht hierboven genoemde vragen staan alle acht in dezelfde volgorde aan het eind van de Franse tekst:²³

- (1) Van der Noot: *Wie sijn die ghene die verdoempt selen sijn?* Second Lucidaire: *Maistre, qui sont ceulx qui seront damnés?* (SL 190)
- (2) Van der Noot: *Welck sijn die vruechden des eewighen levens?* Second Lucidaire: *Maistre, quelles sont les joyes de paradis?* (SL 191)
- (3) Van der Noot: *Hoe veel chooren der inghelen sijn int eewich leven?* Second Lucidaire: *Maistre, quantes ordres d'anges sont en paradis?* (SL 202)
- (4) Van der Noot: *Hebben wi ieghelijck eenen goeden inghel die ons bewaert?* Second Lucidaire: *Maistre, avons nous chascun de nous ung bon ange qui nous garde?* (SL 203)
- (5) Van der Noot: *Waerom verliest die mane somtijts haer licht oft claerheyt?* Second Lucidaire: *Maistre, pour quoy pert la lune aucunes foiz sa clarté?* (SL 204)
- (6) Van der Noot: *Wat es den reghenboghe die wi dicwijls in den hemel sien?* Second Lucidaire: *Maistre, quelle chose est l'arc que nous voyons en l'air?* (SL 205)
- (7) Van der Noot: *Hoe salmen leven om in den hemel te comen?* Second Lucidaire: *Maistre, comment se peut on bien sauver?* (SL 208a)
- (8) Van der Noot: *Welck sijn die sacramenten?* Second Lucidaire: *Maistre, quelz sont les sacremens de sainte Eglise?* (SL 211)

Acht identieke vragen, die niet overgenomen zijn uit het *Elucidarium* en om die reden ook niet voorkomen in de meer getrouwe Franse vertalingen daarvan, in dezelfde volgorde, dat kan maar op één ding wijzen: Thomas van der Noot gebruikte voor zijn gedrukte *Lucidarius* een versie van de Franse *Second Lucidaire*.

De Second Lucidaire

In de meest volledige versie ziet de *Second Lucidaire* er als volgt uit.²⁴ De tekst begint met een korte proloog. Dan begint de *disciple* de vragen te stellen aan zijn *maistre*. De eerste vragen gaan over God: wat is God? Waarom heet Hij Vader en Zoon en niet moeder en dochter? Waar was Hij vóórdat Hij de wereld schiep? (SL 1-9) Daarna komen er vragen over engelen en de val van Lucifer (SL 10-23). De *disciple* stelt vervolgens een rij vragen over de schepping: waarom en hoe zijn Adam en Eva geschapen? Hoe is het in het aardse paradijs? (SL 24-34). Deze vragen leiden tot vragen over de zondeval, de reden dat God niet voorkomen heeft dat de mens kon zondigen, de verdrijving uit het paradijs en waarom berouw niet voldoende was om te mogen terugkeren (SL 35-49). De zonde van Adam en Eva kan niet goedgeemaakt worden door een engel of mens maar alleen door de mensgeworden Zoon, legt de

²³ Citaten en nummering ontleend aan D. Ruhe 1993 (editie van de druk van Jean de la Fontaine, Lyon 1500). De letters SL duiden op een vraag in de *Second Lucidaire*.

²⁴ Ik ga hierbij uit van de tekst in handschrift A, zoals uitgegeven door D. Ruhe 1993. Alle latere versies gaan op A terug. Ze zijn over het algemeen ingekort of anderszins licht veranderd, maar lijken nog altijd bijzonder sterk op A in inhoud en compositie. Deze samenvatting van de tekst in A is ten opzichte van de andere versies enigszins overcompleet, wat te verkiezen is boven een incomplete samenvatting.

maistre desgevraagd daarop uit (SL 50-52), waarna hij vertelt over de geboorte van Jezus (SL 53-58).

Na een uitstapje naar het probleem van zondigen – worden alle zonden vergeven in de doop, schaadt het kinderen als ze geboren zijn uit een onwettige verbintenis, met wie mag men niet trouwen (SL 59-70) – zetten disciple en maistre hun gesprek over Jezus voort: waarom wilde Jezus sterven? Hoe lang is Hij dood geweest? Waarom zegt men dat Jezus aan Gods rechterhand zit? (SL 71-92). De disciple vraagt aansluitend door over het sacrament van de eucharistie en over het probleem of de hostie nog wel waarde heeft als ze geconsacreerd is door een slechte priester (SL 93-100). Het probleem van onwaardige priesters leidt tot vragen over goede en slechte mensen in het algemeen: moet men slechte mensen haten? Waarom hebben sommige slechte mensen zoveel voorspoed terwijl goede mensen vaak zoveel tegenslag te verduren krijgen? (SL 101-106). De aandacht verschuift vervolgens naar Gods macht. De disciple wil weten hoe het mogelijk is dat God almachtig is maar toch geen kwaad kan doen, of er geen toeval bestaat, waarom God toestaat dat een dier onverdiend moet lijden, waarom Hij mensen laat zondigen die later toch gered worden (SL 107-112). Nauw gerelateerd aan deze problematiek is het onderwerp van de predestinatie. Weet God al vóór iemands geboorte of hij naar de hel of de hemel zal gaan? Kan iemand gered worden die voorbestemd is voor de hel? Wat baat goed gedrag als het lot van elk mens al voorbestemd is? (SL 113-117). Na vragen over ongelovigen (SL 118-120), het ontstaan van de ziel (SL 121-122) en het belang van de biecht (SL 123-124) wil de disciple meer weten over de dood, over de etymologie van het woord daarvoor, over de vraag of het beter is om onverwacht te sterven en over het nut van een goede laatste rustplaats (SL 125-132).

Dan komen er vragen over het hiernamaals. Wat kan men doen om de zielen uit hun nood te bevrijden? Waar is de hel? Hoe is het in het vagevuur? Kunnen de doden zich aan de levenden vertonen? (SL 133-161). Die vraag over geestverschijningen, die ook al in het Latijnse *Elucidarium* gesteld werd (Lat III.3), leidt in de *Second Lucidaire* tot uitvoerig behandelde vragen over paranormale verschijnselen, over heksen, dwergen, tovenarij en voorspellende dromen (SL 162-167). Na dit intermezzo keren de gesprekspartners terug naar het onderwerp van redding en verdoemenis. Als Jezus naar de aarde gekomen is om de zondaars te redden, waarom zorgt Hij er dan niet voor dat niemand van hen naar de hel gaat? Waarom moeten we nog gedoopt worden als Jezus toch al voor onze zonden gestorven is? (SL 168-173).

De disciple stelt vervolgens vragen over de liturgie. Op zijn verzoek licht de maistre toe waarom men eerst uit de brieven van het Nieuwe Testament leest en daarna uit het evangelie en wat de gewaden van de priester beduiden (SL 174-176).²⁵ Hierna stelt de disciple enkele vragen over biechten, waarvan de uitgebreide antwoorden samen een biechtspiegel vormen over hoe men moet biechten, waarover, en bij wie (SL 177-179). De volgende vragen gaan over het einde der tijden: hoe zal de antichrist komen, op welke dag zullen de doden verrijzen, op welk uur zal het laatste oordeel plaatsvinden? Wat zijn de verrukkingen van het paradijs? (SL 180-191). Na die lange verhandeling over de onovertroffen heerlijkheden van het paradijs – losjes gebaseerd op een hele rij vragen in het derde boek van het *Elucidarium*

²⁵ Ook in de Duitse *Lucidarius* worden de priesterlijke gewaden toegelicht (Du II.30 e.v.). Er is evenwel geen reden om op dit punt een verband tussen de Duitse *Lucidarius* en de *Second Lucidaire* te veronderstellen. De auteur van de *Second Lucidaire* baseerde zich voor deze informatie overigens op Willem Durandus' *Rationale divinarum officiorum* (D. Ruhe 1993, 50-51), de Duitse auteur ontleende zijn informatie aan Rupert von Deutz' *De divinis officiis* (Hamm 2002a, 320 e.v.).

(voornamelijk Lat III.89-III.106, met enkele elementen uit de voorgaande vragen vanaf Lat III.76) – gaat het gesprek ineens over kosmologie: over de grootte van de aarde, de maan, de zon en de sterren en over de afstand van de aarde tot de maan, de zon, de sterren, de hemel en de hel (SL 192-201). De disciple wil tussendoor nog weten hoe veel engelenkoren er in de hemel zijn en of elk mens een beschermengel heeft (SL 202-203), maar keert dan terug naar zijn profaan-wetenschappelijke vraagstukken. Hij laat zich uitleggen hoe het kan dat de maan soms verduisterd is, wat een regenboog is, hoe wind en regen en andere weersverschijnselen ontstaan en waarom de zee zout is (SL 204-207). Aan het eind van de tekst behandelen maistre en disciple dan nog een aantal rijtjes: de vijftien tekenen aan het einde der tijden, de tien geboden, de zeven doodzonden, de zeven sacramenten en de twaalf geloofsartikelen (SL 208-212). Met een ‘Amen’ eindigt het laatste antwoord.²⁶

Zo behandelt de *Second Lucidaire* ruim tweehonderd vraagstukken op het gebied van theologie, bijgeloof en natuurwetenschappen. Geschreven aan het begin van de veertiende eeuw vond de tekst drie eeuwen lang in handschriftelijke én in gedrukte vorm een publiek. Acht handschriften en dertien drukken zijn tot in onze tijd overgeleverd. Grofweg kan men over de handschriften zeggen dat het oudste handschrift, A, de meest volledige versie van de tekst bevat. In handschrift B is versie A ingekort en enigszins veranderd, waarbij de veranderingen er vooral op neerkomen dat de autoriteit van de kerk en het belang van de sacramenten extra benadrukt worden en dat speculatieve informatie weggelaten is. Alle latere handschriften gaan terug op versie B. Vóór 1480 wordt deze tekst, enigszins aangepast, gedrukt door Guillaume Leroy in Lyon. Kort daarna, tussen 1488 en 1492, verschijnt er bij de *Imprimerie des dames* in dezelfde stad een andere druk. Voor deze druk is de *Second Lucidaire* geheel omgewerkt en gemoderniseerd. De bewerker heeft de tekst korter gemaakt, doordat hij overbodige elementen schrapt en de antwoorden terugbracht tot hun kern. Hij streefde ernaar om de tekst beter begrijpelijk te maken. Waar nodig maakte hij omschrijvingen nauwkeuriger, ook als dat inhield dat het antwoord er langer van werd. Hij bracht een meer overzichtelijke structuur binnen de antwoorden aan, met een heldere geleding, en waar nodig nummerde hij de elementen in het antwoord. Passages die de lezer onzeker of onvast in het geloof konden maken, verwijderde hij of zwakte hij af. Een voorbeeld daarvan is het feit dat de problematiek van de Drie-eenheid in de handschriftelijke tekst wel aan de orde kwam, waarbij de auteur zijn woorden uiterst zorgvuldig moest kiezen om de moeilijke materie op een manier uit te leggen waar niemand aanstoot aan kon nemen, maar in de gedrukte versie geheel weggelaten is. Nog sterker dan in de handschriftelijke *Second Lucidaire* legde hij de nadruk op de eigen verantwoordelijkheid van de individuele gelovige. Waar bijvoorbeeld de handschriftelijke *Second Lucidaire* meldt dat een doodzonde die men vergeet op te biechten, vergeven kan worden in de eucharistie, dreigt de gedrukte tekst met hel en verdoemenis als men naar de mis gaat met een niet-gebiechte en dus niet vergeven doodzonde op zijn geweten. Het verschil tussen de

²⁶ Met SL 212 eindigt de tekst in de handschriften. In de druk van de *Second Lucidaire* (waarmee ik alle drukken behalve die van Guillaume Leroy bedoel, zie verderop in dit hoofdstuk) volgt er na SL 212 echter nog een vraag: wat is de afstand van de aarde tot aan de hemel en de hel? Deze vraag is in de handschriften al eerder aan de orde gekomen (SL 198-200), in een reeks vragen die in de druk allemaal achterwege zijn gelaten: SL 192-201, profaan-wetenschappelijke vragen die de vragen over de hemel (eindigend met SL 191) scheiden van de vragen over engelen (SL 202-203). Doordat in de druk die vragen weggelaten zijn, sluiten SL 191 over de hemel en SL 202 over engelenkoren bij elkaar aan. Blijkbaar vond de bewerker van de druk het spijtig dat de vraag over de afstand naar de hemel en de hel was weggelaten, en plakte hij die vraag aan het eind nog aan de tekst vast.

handschriftelijke en de gedrukte *Second Lucidaire* hangt in de eerste plaats samen met een ander publiek. Het primaire publiek van de handschriftelijke tekst waren priesters, die de informatie vertaalden voor de gelovigen. De gedrukte boekjes daarentegen kwamen direct in handen van gelovige leken, die zonder relevante scholing of priesterlijke toelichting de tekst moesten kunnen begrijpen en er zelfstandig lessen uit moesten trekken.²⁷

Het is deze omgewerkte *Second Lucidaire* die in de eeuwen daarna herdrukt bleef worden, veelvuldig in Lyon, maar ook in Parijs, Troyes en Rouen: rond 1500 bij Jean de la Fontaine in Lyon en bij Martin Morin in Rouen, in 1506 te Parijs bij Geoffroy de Marnef, na 1506 bij Jean le Coq te Troyes, in 1506 en nogmaals vóór 1516 bij Claude Nourry te Lyon, rond 1520 in Parijs bij de Weduwe Trepperel, in 1540 bij *La maison de feu Barnabé Chaussard* in Lyon en rond die tijd ook bij Jacques Moderne in dezelfde stad, in 1620 bij Claude Chastellard in Lyon en tot slot in 1623 bij Jean Huguetan, eveneens in Lyon.²⁸

In theorie is het mogelijk dat Van der Noot zich niet baseerde op een gedrukte Franse *Second Lucidaire*, maar op een handschrift. Dat is echter onaannemelijk, omdat zijn *Lucidarius* in elk geval één belangrijke eigenschap gemeen heeft met de gedrukte *Second Lucidaire*. In de drukken sinds die van de *Imprimerie des dames* zijn de vragen SL 192 tot en met SL 201 allemaal weggelaten. Ook in de druk van Thomas van der Noot zijn die vragen overgeslagen. In zijn tekst volgt op de vertaling van SL 191 ('Welck sijn die vruechden des eewighen levens?') direct de vertaling van SL 202 ('Hoe veel chooren der inghelen sijn int eewich leven?').

Van de Franse drukken komt een flink aantal in aanmerking als grondtekst voor Van der Noots *Lucidarius*: grofweg allemaal tot en met die van de Weduwe Trepperel in Parijs rond 1520. De Duitse onderzoeker Doris Ruhe stelde vast dat de drukken op woordniveau onderling te zeer afwijken om rechtstreeks op elkaar terug te gaan. Anderzijds, stelde zij, zijn de verschillen veel te klein om te kunnen spreken van meerdere redacties.²⁹ Zij verzorgde in 1993 een editie van de druk van Jean de la Fontaine uit 1500, waarbij ze alle varianten in de andere drukken opnam in het notenapparaat. Deze editie is een bijzonder waardevol hulpmiddel bij de zoektocht naar de brontekst van Van der Noot. Uit het uitgebreide variantenapparaat blijkt hoe gering de verschillen tussen de drukken zijn.³⁰ De eerste zin van het antwoord op SL 191 bijvoorbeeld luidt in Fontaines druk:

Mon enfant, elles sont si tres grandes qu'on le ne sauroit dire.

In bepaalde andere drukken staat hier 'grandes' of 'tres-grande' in plaats van 'tres grandes', 'ne le' in plaats van 'le ne', en '(ne) penser' voor 'dire'. In Van der Noots vertaling staat hier 'Si sijn so utermaten groot datmen dat niet en soude connen ghesegghen'. De twee drukken die 'penser' hebben voor 'dire' (de twee drukken van Claude Nourry), zijn daarmee minder waarschijnlijke bronteksten geworden, maar de overige verschillen verraden niets over de bron van Van der Noot. Dat geldt voor de meeste varianten die in het apparaat van Ruhe te vinden zijn: het gaat overwegend om verschillen zoals die tussen 'voyons' en 'voyens', tussen 'dont', 'dou', en 'donc',

²⁷ D. Ruhe 1993, 89-97.

²⁸ Over de verschillende versies van de *Second Lucidaire* in handschriften en druk: D. Ruhe 1993, 84-97. Over de geschiedenis van de *Lucidaire* (de *Second Lucidaire* en de *Lucidaire en vers*) in druk: D. Ruhe 1989. Overzicht van de drukken: D. Ruhe 1993, 136-139.

²⁹ D. Ruhe 1993, 131-133.

³⁰ Notenapparaat in D. Ruhe 1993, 465-493.

‘viennent’ en ‘vienneot’, ‘sauront cesser’ en ‘cesseront’, ‘lors’ en ‘alors’, ‘exalacions’ en ‘exaltations’. In het gedeelte dat in Van der Noots vertaling is overgeleverd, de vragen SL 189-213, is er evenwel één verschil tussen de Franse drukken aan te wijzen dat meer zou kunnen betekenen: de vragen SL 209 en SL 212 ontbreken in de drukken van Jean le Coq en Barnabé Chaussard en in beide drukken van Claude Nourry, terwijl ze wél in Van der Noots *Lucidarius* voorkomen. Daarmee vervallen deze vier als mogelijke bron voor Thomas van der Noot. Welk van de overige drukken Van der Noots bron geweest is – die van de *Champion des dames*, Jean de la Fontaine, Martin Morin, Geoffroy de Marnef of de Weduwe Trepperel – laat zich niet met zekerheid zeggen.³¹ Gezien de minimale verschillen tussen deze drukken is het echter ook niet nodig om daar een beslissing over te nemen. Van der Noots tekst vertoont zeer grote overeenkomsten met de druk van Jean de la Fontaine, zoals in de volgende paragraaf nog duidelijker zal blijken. Zijn brontekst was dus ofwel deze druk uit 1500, ofwel een druk die daar zeer sterk op leek. Om die reden biedt de editie van Doris Ruhe en haar variantenapparaat een solide basis voor tekstvergelijkend onderzoek.

³¹ Temeer niet daar de drukken van Geoffroy de Marnef en de Weduwe Trepperel in bezit van particulieren zijn gekomen en inmiddels niet meer te traceren zijn, aldus D. Ruhe 1993, 138-139.

5.4 De gedrukte *Lucidarius*

Wat overgeleverd is

Van de *Lucidarius*-druk van Thomas van der Noot resteert zeer weinig. Slechts één vel ernstig gehavend papier met acht pagina's is van de gehele oplage overgebleven. Wanneer de pagina's in de juiste volgorde gelezen worden – een volgorde die vast ligt omdat het drukkersmerk op de achtste pagina terecht moet komen – staat op de eerste vier een vertaling van de vragen SL 189 (alleen het slot van het antwoord), 190, 191, 202, 203, 204 en 205 (zonder de laatste woorden van het antwoord). Van de laatste vier bladzijden is ten gevolge van grove materiële schade telkens alleen de rechter- of alleen de linkerhelft overgeleverd. In zeer gebrekkige vorm is hierop een vertaling te lezen van de Franse vragen SL 208a, 211, 212, 209 en 213.

We hebben te maken met de laatste bladen van het boekje. De acht bladzijden vormden evenwel niet samen het gehele laatste katern. In het midden van deze acht pagina's, tussen pagina 4 en 5, moeten zich oorspronkelijk nog een paar bladzijden bevonden hebben. Dat blijkt ten eerste uit het tussenkopje op pagina 4, dat aankondigt dat er nu vragen komen

Van der manen, van den reghenboghe, van den wint ende van der zee

Inderdaad volgt er een vraag over de maan en een over de regenboog, maar de 'discipel' vraagt niets over wind of zee. Bovenaan de volgende pagina staat alweer een nieuw tussenkopje, waarvan alleen de woorden 'Hier na volghen die' en 'kersten gheloofs' overgebleven zijn. Er ontbreekt dus iets na pagina 4.

Datzelfde kan men vaststellen door pagina 4 nauwkeurig te lezen en de Nederlandse tekst te vergelijken met de Franse. Onderaan pagina 4 vraagt de leerling wat een regenboog is. De meester antwoordt:

Het sijn die stralen der sonnen die hen minghelen in die materie der manen, die dick es. Die vier verwen ontfangen ghelijc somige bloemen gedisponeert sijn

Dit antwoord is onvolledig: 'zoals sommige bloemen gedisponeerd zijn' – om wát te doen? Bovenaan pagina 5 echter begint een heel nieuw onderwerp, ingeluid met de woorden 'Hier na volghen die [.....] kersten gheloofs'. De laatste vraag op pagina 4 is een vertaling van vraag SL 205 van de gedrukte *Second Lucidaire*. Daarin eindigt het antwoord met de volgende woorden:

come pluseurs fleurs qui sont disposees a recevoir pluseurs et diverses couleurs selon la nature des herbes et du lieu ont elles croissent.

Na pagina 4 hoort er bij Van der Noot dus nog een afronding van het antwoord te komen, in de geest van: 'zoals sommige bloemen gedisponeerd zijn om meerdere verschillende kleuren te ontvangen volgens de natuur van de kruiden en van de plaats waar zij groeien'. Pagina 5 begint echter met:

Hoe salmen leven om i[n den hemel te comen]?

een vertaling van SL 208a:

Maistre, comment se peut on bien sauver?

Tussen het eind van pagina 4 en het begin van pagina 5 ontbreekt niet alleen het slot van SL 205, maar ontbreken ook de Franse vragen SL 206 (waarvan komen wind, regen, sneeuw en andere weersverschijnselen?), 207 (waarom is de zee zout?) en 208 (welke tekenen zullen voorafgaan aan het laatste oordeel?). Het is vrij eenvoudig vast te stellen hoe veel ruimte de vertaling van deze vragen in beslag genomen zou hebben. De vragen SL 206 tot en met SL 208 bestaan uit ongeveer net zo veel tekst als de vragen 190, 191, 202, 203 en 204 plus de helft van SL 189 en de helft van SL 205 samen.³² Dit zijn de vragen die afgedrukt staan op de eerste vier pagina's van Van der Noots fragment. Waarschijnlijk heeft de vertaling van SL 206-208 dan ook vier pagina's gevuld: in het midden van de acht overgeleverde pagina's, tussen pagina 4 en 5, moet zich een dubbelblad bevonden hebben, bedrukt met vier pagina's. Pagina 5 is dus niet pagina 5 van het katern geweest, maar pagina 9. De overgeleverde bladen zijn de bladzijden 1, 2, 3, 4 en 9, 10, 11 en 12 van het twaalf bladzijden tellende slotkatern geweest.³³

Vertaaltechniek

De tekst op het Nederlandse fragment begint met de woorden:

Verwermt. Als ick naect was, so hebdi mi gecleet. Ende hebt noch veel meer wercken der caritaten ghedaen, vanden welcken ick u nu loonen wille.

In de Franse druk vinden we deze woorden terug halverwege het antwoord op SL 189:

chauffé; quant j'estoye nud, vous m'avez revestu et avés fait plusieurs euvres charitables des quesles je vous veulx maintenant recompenser.

Al uit deze eerste woorden blijkt hoe getrouw Thomas van der Noot de gedrukte *Second Lucidaire* vertaalde. Een tweede voorbeeld. Op de derde pagina van het fragment vraagt de leerling:

Hebben wi ieghelijck eenen goeden inghel die ons bewaert?

Een vertaling van vraag SL 203:

Maistre, avons nous chascun de nous ung bon ange qui nous garde?

In het Nederlands begint het antwoord met:

Ieghelijck heeft eenen goeden inghel dien voer den quaden bescermt ende vermaenten duecht te doen. Desghelijcx hadde ons lyeve Heere oock inghelen die hem dienden.

Hetgeen een woordelijke vertaling is van het Franse antwoord:

Mon enfant, chascun a son bon ange qui le defent du mauvais et l'incite a bien faire. Et aussi eut Jesu Crist des bons anges pour luy ministrer.

³² Op de eerste vier bladzijden van het Nederlandse fragment staat een vertaling van SL 189 (half), 190, 191, 202, 203, 204 en 205 (half). In de editie van D. Ruhe beslaan de Franse vragen (delen van) de pagina's 337-343 en 351-355, in totaal vier kolommen moderne druk. De vragen SL 206-208 vullen in dezelfde editie eveneens vier kolommen (op p. 355-363).

³³ Tot die slotsom komt ook Pleij 1984, 49.

Op deze wijze kunnen alle Nederlandse vragen naast de Franse gelegd worden.³⁴ Op de vierde bladzijde bijvoorbeeld vraagt de leerling waarom de maan soms niet schijnt, een vertaling van SL 204 ('Maistre, pour quoy pert la lune aucunes foiz sa clarté?'). In het Nederlands begint de meester zijn uiteenzetting met:

Die mane en heeft anders geen licht dan dat hair die sonne gheeft. Ende tghebuert dycwijls dat deerterijck tusschen die sonne ende die mane es in soedaniger manieren als dat dye sonne der manen geen licht noch clærheyt ghegheven en can. Ende dan es die mane al doncker, want haer die eerde dlicht beneempt.

Een antwoord dat letterlijk overgenomen is van het Franse antwoord op deze plaats:

Mon enfant, la lune n'a autre clarté que celle que le soleil luy donne. Et avint souvent que la terre se treuve entre le soleil et la lune tellement que le soleil ne luy peut donner clarté, et lors est elle toute obscure, car la terre luy fait ombre.

Zo neemt Van der Noot de Franse vragen stuk voor stuk woordelijk in zijn vertaling over, om op de laatste pagina vóór het drukkersmerk de laatste Franse vraag (SL 213) te vertalen:

Maistre, combien a de chemin d'icy en paradis et d'icy en enfer?

Een vraag die nog te reconstrueren is in:

Meester, hoe verre ees [.....] hier tot inder hei[.....]?

In deze getrouwe vertaling zijn enkele ingrepen van Van der Noot aan te wijzen. Een in het oog springend verschil ten opzichte van de Franse drukken is de aanwezigheid van tussenkopjes. Op de overgeleverde acht bladzijden worden de vragen onderverdeeld met behulp van in totaal drie tussenkoppen. Voorafgaand aan de vertaling van de vragen SL 204 ('Waerom verliest die mane somtijts haer licht oft clærheyt?') en SL 205 ('Wat es den reghenboghe die wi dicwijls in den hemel sien?') staat het opschrift 'Van der manen, van den reghenboghe, van den wint, ende van der zee'. Bovenaan pagina 9 staat de titel 'Hier na volghen die [.....] kersten gheloofs'. Onder dit kopje vallen de vragen SL 208a ('Hoe salmen leven om in den hemel te comen?'), SL 211 ('Welck sijn die sacramenten?') en SL 212 ('Welck sijn die twelef artikelen des gheloofs?'). Na de vertaling van SL 212 volgt er opnieuw een tussenkopje, dat door schade aan het papier grotendeels verdwenen is. Het eindigt met 'gheboden ons Heeren'. Onder dit kopje schaaft Van der Noot de laatste twee vragen van zijn tekst. Door materiaalverlies zijn deze twee vragen in het Nederlands zeer gebrekkig overgeleverd. De eerste van de twee vragen eindigt met de woorden 'ons Heeren' en is blijkens het antwoord een vertaling van SL 209 ('Quelz sont les dix commandemens de la loy?'), van de tweede zijn er alleen enkele woorden van de vraag en niets meer van het antwoord overgeleverd: 'Meester, hoe verre ees [.....] hier tot inder hei[.....]?', blijkbaar een vertaling van SL 213 ('Maistre, combien a de chemin d'icy en paradis et d'icy en enfer?'). Het effect van die tussenkopjes is duidelijk: de tekst wordt onderverdeeld in thematische hoofdstukken, waarbij de titels van die hoofdstukken aangeven wat de lezer te verwachten heeft. Evenals de indeling in vraag-antwoord vergemakkelijkt dit de opname van de stof.

³⁴ Zie Overzicht 5.

Hierbij is ook een ander groot verschil tussen de *Second Lucidaire* en Van der Noots *Lucidarius* aan het licht gekomen. In de overgeleverde tekst houdt Van der Noot zich bij de eerste vragen strak aan de compositie van zijn Franse bron. Hij laat de vragen SL 189, 190, 191, 202, 203, 204, 205 elkaar opvolgen, waarbij hij net als in de Franse drukken de vragen SL 192 tot en met SL 201 overslaat, en laat daarop zeer waarschijnlijk ook SL 206, 207 en 208 volgen. In de gedrukte *Second Lucidaire* volgt op SL 208 een vraag die in de handschriftelijke traditie ontbreekt (SL 208a: ‘Maistre, comment se peut on bien sauver?’), en ook in Van der Noots druk komt deze vraag voor. Maar dan gebeurt er iets vreemds in de Nederlandse *Lucidarius*: volgen er in de gedrukte *Second Lucidaire* nu de vragen SL 209 over de tien geboden en SL 211 over de zeven sacramenten (SL 210 over de zeven hoofdzonden is uit de gedrukte Franse tekst geschrapt), in het Nederlands slaat Van der Noot SL 209 over en gaat hij direct door met SL 211. Hij vertaalt SL 211 (‘Welck sijn die sacramenten?’) en SL 212 (‘Welck sijn die twelf artikelen des gheloofs?’), maar voordat hij slotvraag SL 213 overneemt, keert hij terug naar SL 209. In de Franse druk stond SL 209 op een logische plaats. In SL 208a werd gevraagd naar de juiste manier om te leven, in SL 209 worden de tien geboden uitgebreid behandeld, en in de volgende vragen worden vergelijkbare rijtjes langsgelopen: in SL 211 de zeven sacramenten en in SL 212 de twaalf geloofsartikelen. Slotvraag SL 213 over de afstand van de aarde tot hemel en hel behandelt een heel ander onderwerp, alsof de bewerker van de gedrukte *Second Lucidaire* nog wat materiaal over had gehouden toen hij de vragen SL 192-201 van de handschriftelijke tekst schrapte en dat nu nog kwijt moest. In de Nederlandse *Lucidarius* is alles getrouw overgenomen, inclusief die slotvraag, maar is SL 209 verplaatst van het begin van de drie ‘rijtjes’-vragen naar het einde daarvan. Er is geen enkel argument te bedenken waarom Van der Noot dat gedaan heeft. Het heeft er alle schijn van dat het gaat om een *saut-du-même-au-même*, een fout van Van der Noot of een Franse drukker: de drie vragen SL 209, 211 en 212 beginnen alle met de woorden ‘Maistre, quelz sont les...’ Bij het overnemen van deze vragen kan een zetter zich eenvoudig vergissen. Om het zetwerk niet opnieuw te hoeven doen, kan hij besloten hebben om SL 209 alsnog na 212 op te nemen.

Van der Noots publiek

In Thomas van der Noots *Lucidarius* zijn tussenkopjes aangebracht en is een vraag verplaatst. Maar verder heeft Van der Noot de Franse gedrukte *Second Lucidaire* woord voor woord in het Nederlands vertaald. Blijkbaar vond hij de tekst goed zoals hij was, geschikt voor het publiek dat hij op het oog had.

Van der Noots fonds bestaat voor een groot deel uit artesteksten, algemeen moraliserende werken, christelijke teksten (zoals meditaties op een Psalm of op het lijden van Jezus) en rederijkersliteratuur. Hij richt zich daarmee op een publiek van zich emanciperende burgers, die dankzij de artesboeken praktische problemen in hun leven kunnen oplossen, met behulp van de moraliserende boeken zichzelf zedenkundig kunnen verbeteren, dankzij de christelijke boeken zich meer kunnen bevestigen in het geloof zonder directe hulp van een geestelijke, en die literatuur uit hun eigen tijd en eigen kringen terugvinden in de rederijkersteksten. Temidden van deze werken treffen we in Van der Noots fonds ook enkele schoolboekjes aan. Reeds in het begin van zijn Brusselse carrière drukt Van der Noot een algebra-leerboekje, *Die maniere om te leeren cyffren*, een boekje dat zo veel succes heeft dat Van der Noots Antwerpse concurrent Willem Vorsterman het al kort daarna herdrukt en het de

hele zestiende eeuw lang gedrukt blijft worden door diverse drukkers.³⁵ Daarop volgt een geometrie-leerboek, *Die waerachtige const der geometriën*. Eveneens toegespitst op schoolgebruik is naar het zich laat aanzien ook *Die cronijcke van Vlaendren int corte*, waarin Vlaanderens geschiedenis vanaf 621 tot in de eigen tijd beschreven staat. Deze werken zijn niet alleen erg geschikt voor het klaslokaal, maar ook voor elke burger die zichzelf zo iets wilde leren.³⁶

In diezelfde categorie valt ook de gedrukte *Lucidarius*. Door zijn overzichtelijke opzet in vraag-antwoordvorm, versterkt door een indeling in hoofdstukken, en zijn brede theologische, catechetische én profaan-wetenschappelijke inhoud was dit werkje al van meet af aan geschikt voor schoolgebruik. De zeer sobere opmaak van de druk – voor zover daar gezien de gebrekkige overlevering harde uitspraken over te doen zijn – maakte het boekje wellicht ook financieel aantrekkelijk. Misschien mikte Van der Noot met deze druk dus op de Brusselse schoolkinderen, terwijl hij in zijn achterhoofd ook de gedachte aan een breder publiek vasthield.³⁷ Of het boekje daadwerkelijk bij zo'n breed publiek terechtgekomen is, is onbekend. Het overgeleverde vel papier is nooit opengesneden en heeft dus nooit deel uitgemaakt van een daadwerkelijk gelezen boekje. Er zijn geen andere exemplaren bekend en er is geen spoor van herdrukken of roofdrukken door concurrenten. Het kan natuurlijk zo zijn dat de *Lucidarius* zo intensief door scholieren werd gebruikt dat hele oplagen letterlijk stukgelezen zijn. Maar misschien sloeg Van der Noots *Lucidarius*, ondanks het voortdurende succes van zijn Franse bron, in Brussel niet aan.

³⁵ Over *Die maniere om te leeren cyffren*: Pleij 1988, 200-202.

³⁶ Over Van der Noots schoolboeken: Vermeulen 1986, 126.

³⁷ Van der Noots *Lucidarius* als schoolboek: m.n. Pleij 1984, 50-51. Zie ook Vermeulen 1986, 126 en Pleij 1988, 202.

6 Slotbeschouwing

Het *Elucidarium*, een geheel van capita selecta van de eigentijdse theologie, had vanaf zijn ontstaan rond 1100 een lange toekomst voor zich. Eeuwenlang – totdat veranderde inzichten het achterhaalden – werd het gebruikt en zorgvuldig overgeschreven. Het *Elucidarium* bleef zo in min of meer ongewijzigde vorm bestaan. Dat we de receptie in geestelijke kringen moeten zoeken, behoeft geen betoog. De taal sluit al bij voorbaat niet-geschoolden uit; de moeilijkheidsgraad van het gebodene maakt het werk voorts eveneens ongeschikt voor een ieder die geen geestelijke scholing heeft genoten. Niet dat Honorius' boek nu zo bijzonder diepgravend is of zo veel vergt van zijn publiek. Integendeel, zou men kunnen zeggen: Honorius is geen Anselmus van Canterbury, geen Petrus Abelardus, hij gaat niet op zoek naar nieuwe oplossingen voor grote theologische discussiepunten. Hij gaat de discussie en de speculaties juist uit de weg. Wat Honorius doet, is min of meer basale theologische vraagstukken bij elkaar zetten – van het kaliber: wat is God, waarom is Jezus aan het kruis gestorven, wat gebeurt er bij het laatste oordeel en waarom – en zo overzichtelijk mogelijk beantwoorden. Zijn werk biedt informatie die men zou kunnen omschrijven als de grootste gemene deler van de toenmalige theologische inzichten. Volleerde theologen zullen geen behoefte hebben gehad aan zijn overzichtswerk, maar het was uitermate geschikt voor geestelijken en kloosterlingen die nog in opleiding waren en de relatief korte vragen en antwoorden uit hun hoofd wilden leren, en geestelijken die in de praktijk behoefte hadden aan een geschrift waar alles in stond wat men moest weten wanneer men nu ook weer niet tot de bodem van de zaak behoefde te gaan. Dat verklaart wellicht het succes van het werk, blijkend uit de huidige overlevering in 329 handschriften.

Opmerkelijk snel nadat Honorius zijn *Elucidarium* geschreven heeft, nog in het eerste kwart van de twaalfde eeuw, verschijnt er een Oudengelse vertaling. Deze is waarschijnlijk bedoeld als uitgangspunt voor een preek. Net als het Latijnse origineel is deze Engelse *Lucidarius* dus bestemd voor geestelijken. Nog voor het eind van de twaalfde eeuw duiken er vervolgens ook volkstalige bewerkingen op in Scandinavië en Duitsland. De Duitse *Lucidarius* is een zeer vrije bewerking. De theologische informatie is grotendeels vervangen door profaan-wetenschappelijke; alleen het derde boek, over het einde der tijden, is ongewijzigd in het Duits overgenomen. Deze Duitse tekst is de vroegste vrije omwerking van het *Elucidarium*, maar zal niet de enige blijven. De compositie van de Latijnse tekst van opeenvolgende, kleine en veelal op zichzelf staande informatie-eenheden zorgt ervoor dat het gemakkelijk is om in te grijpen in het *Elucidarium*. In de Latijnse overlevering gebeurt dat niet (wellicht uit respect voor de autoriteitswaarde van de tekst), maar wanneer de tekst omgevormd wordt naar een andere taal, is het voor volkstalige auteurs eenvoudig om delen te verplaatsen, te verwijderen, te vervangen of de compositie open te breken en er eigen informatie aan toe te voegen. Behalve de Duitse *Lucidarius* is ook de veertiende-eeuwse Franse *Second Lucidaire* daarvan een bekend voorbeeld. De Duitse *Lucidarius* is een opmerkelijk vroeg specimen. Tijdgenoot de Oudnoorse *Elucidarius* is veel dichter bij de Latijnse tekst gebleven dan de Duitse *Lucidarius*. Toch vertoont hij eveneens aanpassingen die de tekst bij uitstek geschikt maken voor een minder geschoold, mogelijk zelfs een lekenpubliek.

De genoemde twaalfde-eeuwse *Lucidarii* vormen het begin van een grote stroom volkstalige bewerkingen. Na de Germaanse volgen in de dertiende eeuw ook

de Romaanse talen. Het bonte geheel van vertalingen en bewerkingen toont aan hoe verschillend auteurs met het *Elucidarium* omgaan. De tekst wordt vaak in meer of mindere mate bewerkt met het oog op leken. Wanneer het *Elucidarium* niet bewerkt maar getrouw vertaald wordt, vormt de taal geen belemmering meer maar is de inhoud nog altijd te hoog gegrepen voor een lekenpubliek. Bij zulke vertalingen moet men dan ook waarschijnlijk eerder denken aan een publiek van minder geschoolde geestelijken of kloosterlingen, die de theologische inhoud van het *Elucidarium* kunnen bevatten maar moeite hebben om het – overigens op zich niet bijzonder moeilijke – Latijn van Honorius te lezen. Een andere mogelijkheid is dat degenen voor wie de tekst primair bestemd is, in principe het Latijn wel kunnen lezen, maar het gemakkelijk vinden om het *Elucidarium* in de volkstaal te kunnen raadplegen omdat ze de inhoud over moeten brengen aan mensen die geen Latijn kennen. Dat lijkt bijvoorbeeld het geval geweest te zijn bij de Oudengelse vertaling, immers uitgangspunt voor een preek, en bij twee Franse berijmde bewerkingen uit de dertiende eeuw.¹

Onder de Middelnederlandse vertalingen en bewerkingen van het *Elucidarium* is in de *Vers-Lucidarius* uit de decennia rond 1300 het Latijnse origineel het meest veranderd. Het gaat in deze bewerking niet langer om het overdragen van theologische inzichten. De Middelnederlandse dichter wil zijn publiek vooral in morele zin stichten. En dat niet vanuit het streven om een betere samenleving te maken, maar in de eerste plaats met het oog op het hiernamaals. Bij voortdurend waarschuwt hij zijn lezers voor de hel en telkens opnieuw roept hij hen op om die verschrikkingen te voorkomen door goed en gelovig te leven. Alles wat in het *Elucidarium* voor zijn publiek te moeilijk is, laat hij weg of past hij aan; maar ook dingen die te weinig met het hiernamaals of met de juiste manier van leven te doen hebben, schrapt hij of verandert hij. Hij wil zijn publiek niet leren in de schoolse zin van het woord, maar in morele zin, en met die verschuiving van lering naar stichting heeft hij van het *Elucidarium* goedbeschouwd iets heel anders gemaakt.

Hij richt zich daarbij expliciet op leken. ‘Alsoe verre voirt als den leeken lieden gheoerloft is te bedieden’ en ‘Van hem en dorren wi niet bedieden te verre voer die leken lieden’, zegt hij, waarmee direct duidelijk is waarom hij op enkele plaatsen zijn brontekst censureert. Met het oog op een lekenpubliek vereenvoudigt hij de theologische inhoud van het Latijnse origineel op grote schaal en benadrukt hij in enkele vragen de verantwoordelijkheden van ouders en van getrouwde mensen. Bovendien is het sobere Latijnse proza omgezet in Middelnederlandse gepaard rijmende verzen. Maar dat sluit de geestelijkheid niet uit als publiek. Op een enkele plaats richt de bewerker zich expliciet tot geestelijken en spoort hij hen aan om de aan hun zorg toevertrouwde schare op het rechte pad te leiden. De moraal die wordt uitgedragen is gericht op leken maar de tekst is eveneens zeer bruikbaar voor degenen die beroepsmatig een moraal aan hen moeten doorgeven. De overlevering laat zien dat het juist de moralistische, en niet de theologische, kant van de *Vers-Lucidarius* was die hem populair maakte. De *Vers-Lucidarius* is namelijk overgeleverd in handschriften die verder overwegend didactisch-moraliserende teksten bevatten.

Naast de *Vers-Lucidarius* circuleerde in de late vijftiende eeuw de *Proza-Lucidarius*. Deze prozatekst is voor een groot deel een getrouwe vertaling van het *Elucidarium*.

¹ Ruhe verwoordde de gedachte dat de Franse *Lucidaires* van Gillebert de Cambres en Pierre de Peckham geschreven zouden zijn voor priesters om met behulp hiervan de inhoud van het *Elucidarium* over te dragen aan leken (E. Ruhe 1987).

Omdat er nauwelijks vereenvoudigingen zijn aangebracht, is de tekst nog altijd moeilijk en ongeschikt voor een minder ervaren lezerspubliek. Het beoogde publiek van deze vertaling waren waarschijnlijk de lekenbroeders van een klooster. Het enige handschrift met de *Proza-Lucidarius* is afkomstig uit een Windesheims klooster. Of de vertaling in hetzelfde klooster tot stand is gekomen, is onzeker. Het is niet aannemelijk dat de kopiist (een bakker, en daarmee niet iemand van wie men kan verwachten dat hij een Latijnse tekst vlekkeloos in het Middelnederlands kan vertalen) zelf de vertaler was.

De auteur van de *Proza-Lucidarius* is blijkbaar van mening dat zijn publiek niet voldoende Latijn zou beheersen om het *Elucidarium* te lezen, maar gaat er daarbij zonder meer vanuit dat het de inhoud van de tekst wel zou kunnen begrijpen. Hij vertaalt de tekst nagenoeg woordelijk, waarbij vrijwel zijn enige ingreep is dat hij een enkele keer een paar woorden toevoegt om een allegorie of een ingewikkelde passage te verduidelijken. Meer dan dat doet hij niet bij de vragen die hij vertaalt. Wel doet hij iets anders: hij schrapt op grote schaal vragen uit zijn brontekst, zodat de 431 vragen uiteindelijk zijn teruggebracht tot 289. Vooral uit het eerste en derde boek zijn tientallen vragen verdwenen. Slechts bij uitzondering is het aannemelijk dat hij dat doet omdat hij het met de inhoud niet eens is. In de meeste gevallen lijkt het er meer op dat de vertaler vragen overslaat omdat ze niet wezenlijk iets toevoegen of een zijspoor vormen bij de hoofdkwestie. Elders neemt hij alle ruimte om op basis van andere bronnen uitgebreide toevoegingen in zijn werk op te nemen. In zijn ogen is Honorius' geschrift blijkbaar niet volledig waar het vooral de verhalen over schepping, zondvloed en de komst van de antichrist betreft. Liever dan theologische finesses uitwerken zoals Honorius doet, vertelt hij de verhalen over schepping en einde der tijden in hun geheel. De auteur van de *Proza-Lucidarius* beschrijft op basis van onder meer Genesis en de visioenen van Hildegard van Bingen begin en einde van de heilsgeschiedenis zo volledig en uitgebreid mogelijk.

Aldus bestaan er een berijmde én een proza-bewerking van het *Elucidarium* naast elkaar. Samen met een aantal andere teksten waarvan er zowel een vers- als een prozaversie bestaat, brachten deze twee *Lucidarii* Orlanda Lie tot de conclusie dat zich hier de ontwikkeling van een luisterend publiek naar een zelf lezend publiek laat betrappen: een onervaren publiek dat al luisterend relatief eenvoudige teksten *op rijm* tot zich neemt tegenover een meer geschoold publiek dat moeilijkere teksten zelf *in proza* gaat lezen.² Of dat volledig opgaat voor de *Lucidarii*, laat zich evenwel bezien. Er is weinig op tegen om aan te nemen dat ook de *Vers-Lucidarius* gebruikt werd als privé-lectuur, terwijl de *Proza-Lucidarius* juist zeer geschikt was om voorgelezen te worden in de refter van een klooster. Niet de functie van de tekst is van doorslaggevend belang geweest bij de keuze tussen rijm en proza, maar het verschil in gevoelswaarde van de twee vormen tussen 1300 enerzijds en de vijftiende eeuw anderzijds. Dat de *Vers-Lucidarius* in verzen geschreven is, is niet verwonderlijk: rond 1300 is proza nog nauwelijks in gebruik voor volkstalige teksten. Rijm wordt nog niet geassocieerd met leugenachtigheid, zoals in deze tijd in Duitsland en Frankrijk steeds sterker het geval is, en is nog een volwaardig medium voor serieuze geschriften. In de loop van de veertiende eeuw evenwel verandert die visie op rijm. Rijm blijft het medium voor wereldlijke epiek, maar daarnaast is het proza sterk in opkomst voor non-fictionele literatuur. Vooral geestelijke literatuur, moraal-didactiek, kronieken en artesteksten worden in toenemende mate in proza vervaardigd.

² Lie 1989, m.n. 207-211. Zie over dit onderwerp ook Pleij 1987.

Langzamerhand wordt proza het meest ‘serieuze’ medium, voor serieuze (geestelijke, wetenschappelijke...) geschriften voor een ervaren leespubliek, terwijl het rijm aangewend wordt voor voordrachtsteksten, als mnemotechnisch hulpmiddel en voor minder ervaren lezers.³ Als in de vijftiende eeuw de *Proza-Lucidarius* vervaardigd wordt, is proza volledig ingeburgerd voor geestelijke geschriften. Verzen worden steeds vaker geassocieerd met verzinsels en daarom voornamelijk nog gebruikt voor wereldlijke epiek. Een vertaling van het *Elucidarium* bestemd voor een kloosterpubliek is bijna vanzelfsprekend vervaardigd in proza.

De inhoud van het *Elucidarium* werd in de Nederlanden niet alleen verspreid via de *Vers-Lucidarius*, de *Proza-Lucidarius* en het Latijnse *Elucidarium* zelf. Via nog ten minste twee andere volkstalige kanalen bereikte Honorius' werk de bewoners van de Lage Landen: via een Duitse en een Franse bewerking.

Lange tijd ging het onderzoek ervanuit dat de Duitse *Lucidarius* aan het eind van de twaalfde eeuw geschreven werd in opdracht van hertog Hendrik de Leeuw. Dat is inmiddels aan twijfel onderhevig. Of de Duitse *Lucidarius* überhaupt vervaardigd werd voor adellijke kringen, is evenmin zeker. Noch de aardrijkskundige informatie in het eerste boek, noch de aan het *Elucidarium* ontleende eschatologie van het derde boek is specifiek bestemd voor de adel. In het tweede boek komen diverse vragen rondom de christelijke eredienst aan de orde: wat betekenen de diverse kledingstukken van de priester, wat beduiden de diverse onderdelen van de mis? Deze kwesties kunnen geschikt zijn voor leken, redenerend vanuit de gedachte dat juist zij wellicht relatief weinig weten van de diepere betekenis hiervan en behoefte hebben aan meer uitleg. Maar gaan de vragen daar niet te diep voor? Het niveau van de vragen doet vermoeden dat niet leken maar seculiere geestelijken het beoogd publiek van de auteur vormden.

De Duitse *Lucidarius* is aan het begin van de veertiende eeuw getrouwd in het Middelnederlands vertaald als de *Artes-Lucidarius*. Een excerpt uit deze *Artes-Lucidarius* werd rond 1339 opgeschreven in een bijzonder luxueus handschrift, dat verband houdt met het Gelderse klooster Mariënweerd te Beesd. De vormgeving maakt evenwel niet aannemelijk dat het handschrift gemaakt werd voor een kloosterpubliek. Waarschijnlijker is dat het bedoeld was als geschenk voor hertog Reinoud II. Bestemd voor de adel dus, niet voor het klooster. Dit handschrift bevat slechts een zeer klein deel van de *Artes-Lucidarius*: niet meer dan drie vragen. Wie de rest van de Middelnederlandse *Artes-Lucidarius* ook wil lezen, is aangewezen op het zeer gebrekkige en vrij late handschrift L. Dat handschrift is blijkens de maatschappijkritische en profaan-wetenschappelijke inhoud vervaardigd voor leken. Ook de kopiist moet een leek geweest zijn. Hij begreep niet goed wat hij aan het overschrijven was, zo blijkt uit de fouten die hij maakte. Een bindfout in zijn legger, die elke oplettende lezer ogenblikkelijk zou zien, werd door hem niet opgemerkt. Hij schreef de verkeerd ingebonden tekst zonder meer over en creëerde zo een onsamenhangend geheel waarin vraag en antwoord niet op elkaar aansluiten.

Dit brengt ons bij een geheel andere kwestie: die van de kopiïsten. De kopiïst van L is naar het zich laat aanzien slecht thuis in de liturgische onderwerpen die zijn tekst behandelt. Zijn afschrift is daardoor op plaatsen onlogisch geworden. Ook het handschrift met de volledige *Vers-Lucidarius*, B1, bevat vele absurditeiten. Deze zijn

³ Over de rijm-proza-problematiek in Frankrijk, Duitsland en de Nederlanden in de dertiende tot en met de vijftiende eeuw: zie Lie 1994 (aldaar verdere lit.). Zie ook Glier 1978 en Ruh 1978.

het resultaat van een weinig alerte kopiist, die mededelingen als ‘God zal milder dan een kammetje oordelen’ en ‘Jezus kreeg gedichten van de drie koningen’ noteerde. Het lijkt wel alsof de moeilijkheidsgraad van de Middelnederlandse *Lucidarii* – alle ingrepen maakten van de *Elucidarium*-bewerkingen nog altijd geen eenvoudige tekst – dit lot onvermijdelijk heeft gemaakt. De theologische inhoud van het *Elucidarium* wordt in de volkstaal gepresenteerd en komt daarmee terecht in kringen van niet-Latijnkundigen, van mensen dus die minder geschoold en minder theologisch onderlegd zijn dan de recipiënten van het Latijnse *Elucidarium*. De kopiïsten van de *Lucidarii* hadden wellicht geen theologische vooropleiding en konden daarom eenvoudigweg de gewijde inhoud van hun legger niet doorgronden. Alleen de *Proza-Lucidarius* is overgeleverd in een handschrift waaruit zorgvuldigheid en inzicht van de kopiist blijkt. Dat is des te opmerkelijker als we ons realiseren dat deze kopiist aantoonbaar een donaat was. Maar deze donaat Arnoldus van Almelo laat zijn collega’s van de handschriften B1 en L ver achter zich. Hij heeft dan ook diverse volkstalige handschriften van het klooster Frenswegen vervaardigd: zijn meerderen hadden zijn (over)schrijftalent blijkbaar opgemerkt en lieten hem dat regelmatig aanwenden.

Met handschrift L van na 1458 en het afschrift van Arnoldus van Almelo uit 1469 zijn we bijna aan het eind van de Nederlandse *Lucidarius*-receptie gekomen. Aan het begin van de zestiende eeuw wil de Brusselse drukker Thomas van der Noot een gedrukte Nederlandstalige *Lucidarius* in de markt zetten. Overal in Europa lijken volkstalige *Elucidarium*-vertalingen inmiddels afgedaan te hebben. Er zijn geen afschriften van getrouwe *Elucidarium*-vertalingen van ná de vijftiende eeuw overgeleverd, evenmin als drukken van getrouwe vertalingen. Desondanks zijn de kansen van Van der Noot goed. Gemoderniseerde bewerkingen van het *Elucidarium* zijn in de zestiende en zeventiende eeuw en daarna in het buitenland succesnummers op de boekenmarkt. Zij tonen aan dat de basis van de tekst, mits grondig opgepoetst en aangevuld met moderne denkbeelden, nog eeuwenlang mee kan: de vereenvoudigde *Second Lucidaire* waarin ook vragen over bijgeloof en catechetische rijtjes aan de orde komen, was in Frankrijk tot en met de zeventiende eeuw een succes, de grotendeels profaan-wetenschappelijke Duitse *Lucidarius* rolde in Duitsland tot en met de achttiende eeuw van de drukpers en de ‘protestantse *Lucidarius*’ deed dat in Denemarken zelfs tot aan het eind van de negentiende eeuw. Van der Noot baseerde zich op de succesvolle *Second Lucidaire*. Of zijn druk het Franse succes heeft benaderd, laat zich nu niet meer achterhalen. Van zijn druk is slechts één exemplaar overgeleverd.

In deze studie ging het om vier teksten met de titel *Lucidarius*. In de handschriften van zowel de *Vers*-, als de *Proza*- en de *Artes-Lucidarius* krijgt de tekst die titel expliciet mee: *Lucidarius* (L en B1) of *Elucidarius* (S). Anders is dat bij de gedrukte *Lucidarius*. In de restanten van de druk is die titel nergens te vinden. We weten niet of Van der Noot zijn werk op de markt bracht als een *Lucidarius* of wellicht onder een geheel andere naam. Desalniettemin hoort Van der Noots boekje evenzeer thuis in dit onderzoek als de *Artes-Lucidarius*. Hij maakte, voor zover aantoonbaar, een zeer getrouwe vertaling van de *Second Lucidaire*. Zijn werk is daarmee geheel vergelijkbaar met de *Artes-Lucidarius*: een getrouwe vertaling van een buitenlandse vrije bewerking van het *Elucidarium*.

Er zijn naast deze vier *Lucidarii* echter nog ten minste twee Middelnederlandse teksten die teruggaan op het *Elucidarium*: de *Sidrac* en de *Tafel*

vanden kersten ghelove. Wanneer men een breder onderzoek naar de invloed van het *Elucidarium* op de letterkunde van de Nederlanden in het algemeen zou verrichten, zouden die twee teksten zeer bruikbare informatie kunnen verschaffen. Misschien is het daarom interessant om aan het slot van deze studie, bij wijze van blikverruiming en suggestie voor verder onderzoek, ook nog kort naar de *Sidrac* en de *Tafel vanden kersten ghelove* te kijken.

De prozatekst *Sidrac* werd in 1329 door een Antwerpse auteur geschreven als vertaling van het Franse *Livre de Sidrach*. In dat *Livre de Sidrach*, geschreven in de late dertiende eeuw, stelt koning Boctus honderden vragen aan filosoof Sidrach.⁴ Op basis van een veelheid aan bronnen wordt op deze wijze een breed spectrum aan theologische, filosofische en natuurwetenschappelijke vragen behandeld. Onder die bronnen was de Franse Vertaling 1 van het *Elucidarium* verreweg de belangrijkste.⁵ Via die lange omweg is het materiaal van het *Elucidarium* terechtgekomen in de Middelnederlandse *Sidrac*. De Middelnederlandse auteur heeft het *Elucidarium* dus niet zelf geraadpleegd, maar vertaalde de *Sidrach* van een Franse schrijver, die zich op zijn beurt baseerde op een Franse *Lucidaire* en zodoende evenmin zelf gebruik heeft gemaakt van het Latijnse *Elucidarium*.

De *Tafel vanden kersten ghelove* is een iets ander geval. Hierbij is er wel degelijk het een en ander te zeggen over de relatie met het *Elucidarium*. Dirc van Delft baseerde zich, in tegenstelling tot de auteur van de *Sidrac*, zelf op het Latijnse *Elucidarium*. Deze geleerde dominicaan – hij had zelfs de universitaire graad van doctor behaald – schreef zijn magnum opus rond 1400 voor de Hollandse hertog Albrecht. De *Tafel vanden kersten ghelove* is een omvangrijke theologische encyclopedie, geschreven in Middelnederlands proza en ingedeeld in twee delen met de aanduidingen ‘Winterstuc’ en ‘Somerstuc’.⁶ De auteur maakte gebruik van vele Latijnse theologische bronnen, waarvan de belangrijkste Hugo Ripelins *Compendium theologiae veritatis*, de *Summa theologiae* van Thomas van Aquino en Jacobus de Voragine *Legenda aurea* waren. Tot zijn minder belangrijke bronnen behoort het *Elucidarium*.⁷

Honorius’ werk is gebruikt voor hoofdstuk 20 van het Somerstuc. In dit hoofdstuk stelt een leerling met de naam Eusebius 36 vragen aan zijn leraar. De meeste van die vragen vertonen een duidelijk verband met het *Elucidarium*. Dat blijkt al uit de openingsvraag, met als eerste woorden: ‘O gloriose meester’ – deze woorden zijn rechtsteeks overgenomen van de eerste woorden van het *Elucidarium*: ‘Gloriose magister’. Die eerste vraag luidt:⁸

O Gloriose meester, laet di niet verdrieten mijn vraghen te ontbinden ende seg mi wat dat God si.

(Somerstuc, cap. XX, 122-124)

⁴ Datering *Livre de Sidrach*: Van Tol 1936, xxviii; datering Middelnederlandse *Sidrac*: Reynaert 2002, 128 (Van Tol 1936, xli-xliii, dateerde de Middelnederlandse *Sidrac* op 1318).

⁵ Van Tol 1936, xxviii-xxxiii somt de bronnen van het *Livre de Sidrach* op. Hij gaat ervan uit dat de auteur gebruik maakte van het Latijnse *Elucidarium* zelf. Dat de auteur bijna letterlijk overschreef uit de Franse *Lucidaire*, wordt voor het eerst opgemerkt door Lefèvre 1954, 325 en uitgewerkt in Türk 2000, 189-199. Zie voor de relatie tussen het *Livre de Sidrach* en de Franse *Lucidaire* het schema in Lefèvre 1954, 326.

⁶ Over Dirc van Delft en zijn *Tafel vanden kersten ghelove*, zie Van Oostrom 1987, 180-224, en Daniëls 1937-1939, dl. 1.

⁷ Bronnen van de *Tafel* opgesomd in Daniëls 1937-1939, dl. 1, 29-45.

⁸ De tekst van de *Tafel vanden kersten ghelove* wordt geciteerd naar de editie van Daniëls 1937-1939, dl. 3A.

Deze vraag bevat twee elementen uit Lat I.1: de aanspreekvorm ‘glorioso magister’ en het verzoek om antwoorden op de vragen (in het Latijn verzoekt de leerling de meester ‘ut ad inquisita mihi ne pigriteris respondere’, dus om niet te dralen met de antwoorden). Het tweede deel van de vraag is ontleend aan Lat I.2, waarin de discipulus vraagt ‘quid sit Deus’, wat God is. De meester antwoordt in Dirc van Delfts tekst:

Wat dat God is, en is te dencken, noch te spreken, want dair niet meer dan één God en is, lonar alre wercken; dat begripen ende aenbidden alle manier van menschen; joden, heyden ende kersten, tartaren ende sarracinen.

(Somerstuc, cap. XX, 124-128)

Hierin zien we in eerste instantie een mededeling die aan Lat I.2 doet denken. Daarin lezen we dat God een substantie ‘inestimabilis pulchritudinis’ (van onvoorstelbare schoonheid) en ‘ineffabilis suavitatis’ (van onuitsprekelijke zoetheid) is: ook Honorius heeft het op deze plek dus over ondenkbaar en onzegbaar. De rest van het antwoord evenwel is op geen enkele manier terug te vinden in het *Elucidarium*.

Tweederde van de 36 vragen in hoofdstuk 20 houdt verband met een vraag in het *Elucidarium*. Zo vraagt de leerling onder meer ‘Wair woent doch God’, naar voorbeeld van Lat I.10 (‘Ubi habitat Deus?’), ‘Weet oec God alle dingen elc alleen ende bisonder?’ naar Lat I.13 (‘Scit Deus omnia?’), ‘Wat misdeden die ander enghelen, die oec mit hem nedervielen?’ naar Lat I.38 (‘Quid alii peccaverunt?’), ‘Hoe langhe dat Adam was inden paradijs?’ naar Lat I.90 (‘Quamdiu fuerunt in paradiso?’) en ‘Hoe was God ghescapen naedat Hi vanden dode was verresen?’ naar Lat I.67 (‘Qualem formam habuit post resurrectionem?’).⁹ De antwoorden van de meester bevatten vaak elementen uit het *Elucidarium*, maar zijn er zelden volledig op gebaseerd.¹⁰ Op de vraag ‘Hoe mach dat wesen, dat die quade so grote voorspoet in der werlt hebben?’, een vraag die teruggaat op Lat II.11, zegt de meester in de *Tafel vanden kersten ghelove* bijvoorbeeld dat slechte mensen niets zullen hebben in het eeuwige leven en daarom hier op aarde alle loon voor eventuele goede daden al

⁹ 23 van de 36 vragen zijn ontleend aan het *Elucidarium*: 1 (naar Lat I.1+I.2), 2 (Lat I.2), 5 (Lat I.3), 6 (Lat I.10), 9 (Lat I.13), 10 (Lat I.14), 11 (Lat I.16), 12 (Lat I.17), 13 (Lat I.19), 16 (Lat I.29), 18 (Lat I.38), 19 (Lat I.83), 20 (Lat I.90), 21 (Lat I.93), 22 (Lat I.114), 24 (Lat I.149), 25 (Lat I.167), 26 (Lat I.180), 27 (Lat I.190), 29 (Lat II.4), 32 (Lat II.11), 33 (Lat II.30) en 35 (Lat II.28a). De andere 13 vragen zijn niet terug te vinden in het *Elucidarium*. Nummering van de vragen: zie Overzicht 6.

¹⁰ Antwoorden geheel ontleend aan informatie in het *Elucidarium*: 5 (Lat I.3-I.6), 6 (Lat I.12), 12 (Lat I.17), 13 (Lat I.19), 20 (Lat I.90-I.91), 22 (Lat I.114), 24 (Lat I.148-I.149), 25 (Lat I.167-I.169) en 27 (Lat I.190). De andere vragen bevatten (tevens) materiaal dat niet teruggaat op het *Elucidarium*. Zie voor de vragen van Dirc van Delft Overzicht 6 (overigens wijkt dat overzicht af van de bronvermeldingen in Gottschall 1992, 144). Enige toelichting is nodig bij vraag 8: de vraag ‘Waer woende God, eer Hi enich dinghe sciep?’ lijkt sterker op Mnl I.16 van de *Vers-Lucidarius* (‘Waer was die volmaecte God, eer Hi die werelt maecte?’) dan op Lat I.15 (‘Moeten wij geloven dat God vóór de schepping een eenzaam leven leidde?’). Het begin van het antwoord (‘Hi woent nu dair Hi doe woende, in hemselven’) lijkt eveneens op dat in Mnl I.16 (‘So is Hi nu ter selver stede daer Hi doe was’), maar is niet terug te vinden in het *Elucidarium*. Vanwaar deze opmerkelijke correlatie met de *Vers-Lucidarius*? Dirc van Delft heeft zich aantoonbaar op het *Elucidarium* zelf gebaseerd en niet op de *Vers-Lucidarius*, zo blijkt uit het ‘Gloriose meester’ aan het begin van de eerste vraag en uit niet minder dan vijf vragen die de *Tafel* gemeen heeft met het *Elucidarium*, maar die niet voorkomen in de *Vers-Lucidarius*: Lat I.14, I.17, I.114, II.28a en II.30. De correlatie tussen de *Tafel* en de *Vers-Lucidarius* is niet zo overrompelend dat ze geen toeval zou kunnen zijn. Eventueel kunnen we nog denken aan een gemeenschappelijke aanvullende bron (die dan, opvallend genoeg op ongeveer dezelfde plek tussen de vragen van het *Elucidarium* is ingevoegd), of aan een *Elucidarium*-versie met deze mededeling, die dan zeldzaam was en daarom niet aangetroffen is in het corpus van Lefèvre.

ontvangen. Deze mededeling is terug te vinden in het lange antwoord van de magister in het *Elucidarium*: ‘secundo, ut, si qua bona fecerint, per haec remunerentur’ (ten tweede opdat ze hiermee beloond worden, als ze iets goeds hebben gedaan). De meester vervolgt in de *Tafel* echter met de mededeling dat God niet probeert om zondaars met straffen te winnen, omdat zondaars onder Gods gesel alleen maar zouden verharden zoals het hart van de farao onder de plagen – een gegeven dat in het *Elucidarium* ontbreekt.

Een ander voorbeeld is de vraag ‘Sijn ymmer die sonden also groot als men seit?’ De vraag houdt verband met Lat II.4: ‘Est grave peccare?’ Maar het antwoord gaat een geheel andere kant op. De magister van Honorius zegt dat elke zonde die men willens en wetens begaat, zwaarder weegt dan de hele wereld, maar dat elke zonde in lof voor God wordt omgezet en er aldus niets kwaads in de schepselen is. De meester van Dirc van Delft echter legt uit dat er drie kwade dingen verbonden zijn aan zonden: voor altijd van God en zaligheid verstoten te zijn, eeuwige pijn te ondergaan en nooit meer troost te vinden. Hoewel zijn vraag geïnspireerd is op het *Elucidarium*, is zijn antwoord dat duidelijk niet.

Dirc van Delfts omgang met het *Elucidarium* laat zich als volgt samenvatten: hij neemt 23 vragen over uit Honorius’ eerste en tweede boek en ontleent het materiaal voor de antwoorden soms geheel, maar vaker slechts gedeeltelijk of helemaal niet aan het *Elucidarium*. Hij parafraseert de informatie die hij uit het *Elucidarium* overneemt; woordelijk vertaalde zinsneden komen nagenoeg niet voor. Het *Elucidarium* kan dus niet getypeerd worden als een belangrijke bron voor de *Tafel vanden kersten ghelove*. De hoeveelheid informatie uit het *Elucidarium* die in Dirc van Delfts werk te traceren is, is al met al gering.

De *Sidrac* en de *Tafel vanden kersten ghelove* tonen aan dat de directe en indirecte invloed van het *Elucidarium* op de Middelnederlandse letterkunde groter is geweest dan de vier *Lucidarii* laten zien. Ruim twee eeuwen lang – van ongeveer 1300 tot het begin van de zestiende eeuw – kwam Honorius’ werk via meerdere Middelnederlandse kanalen terecht bij een uiteenlopend publiek: in een zeer vrije bewerking op rijm, als volkstalig geschrift voor lekenbroeders bij de Moderne Devoten, in een getrouwe vertaling van de Duitse bewerking vol liturgische en natuurwetenschappelijke informatie, in een druk naar voorbeeld van het Frans, met de *Sidrach* meeliftend uit Frankrijk of als een van de vele bronnen voor de geleerde *Tafel vanden kersten ghelove*. Wat bij Honorius Augustodunensis begon als een anoniem gepresenteerd overzichtswerk als handreiking voor zijn studenten, waaierte in de loop van vier eeuwen uit over Europa en onderging in de volkstalen metamorfose op metamorfose.

II

Overzichten

Overzicht 1: Het *Elucidarium*

Dit is een overzicht van de vragen van het Latijnse *Elucidarium*. In de eerste kolom staan de nummers van de vragen (nummering van Lefèvre 1954). In de tweede kolom staan de Latijnse vragen met een zo letterlijk mogelijke Nederlandse vertaling (vragen geciteerd uit Lefèvre 1954, vertalingen van mijn hand). De derde en vierde kolom bevatten de nummers van de corresponderende vragen in de *Vers-Lucidarius* resp. de *Proza-Lucidarius* (de vragen staan volledig in de overzichten 2 en 3 hierna). Bij vraagnummers tussen ronde haken is er slechts een zeer los verband tussen het *Elucidarium* en de Middelnederlandse vertaling.

vraag	<i>Elucidarium</i>	<i>Vers-Luc</i>	<i>Proza-Luc</i>
	<i>Liber primus</i>		
I.1	Gloriose magister, rogo ut ad inquisita mihi ne pigriteris respondere ad honorem Dei et utilitatem Ecclesiae. <i>Roemrijke meester, ik vraag dat u niet zult dralen mij te antwoorden op mijn vragen, ter ere van God en tot nut van de Kerk.</i>	-	I.1
I.2	Dicitur quod nemo sciat quid sit Deus et valde absurdum videtur adorare quod nesciamus. Ab ipso ego exordium sumamus et in primis dic mihi quid sit Deus. <i>Men zegt dat niemand weet wat God is en het lijkt zeer absurd om te aanbidden wat wij niet kennen. Laten we daarom bij Hem onze aanvang nemen en zeg mij allereerst wat God is.</i>	I.1, I.2	I.2
I.3	Quomodo intelligitur Trinitas unus Deus? <i>Hoe moet de Drie-eenheid begrepen worden als één God?</i>	I.4	I.3
I.4	Quare vocatur Pater? <i>Waarom wordt Hij Vader genoemd?</i>	I.5	I.4
I.5	Quare Filius? <i>Waarom [wordt Hij] Zoon [genoemd]?</i>	I.6	I.5
I.6	Quare Spiritus Sanctus? <i>Waarom Heilige Geest?</i>	I.7	I.6
I.7	Cum omnipotentia vel summa clementia de Patre praedicetur, quare non mater vocatur? <i>Aangezien men verkondigt dat de almacht ofwel de hoogste zachtzinnigheid uit de Vader voortkomt, waarom wordt Hij dan geen moeder genoemd?</i>	I.8	I.7
I.8	Cum vero veritas vel sapientia de Filio dicatur, cur non filia appellatur? <i>Aangezien men echter zegt dat de waarheid ofwel de wijsheid uit de Zoon voortkomt, waarom wordt Hij dan geen dochter genoemd?</i>	I.9	I.8
I.9	Cur Spiritus Sanctus amborum filius non dicitur, ut unus esset pater, alter esset mater? <i>Waarom wordt de Heilige Geest niet de zoon van beiden genoemd, zodat de een de vader en de ander de moeder is ?</i>	I.10	I.9
I.10	Ubi habitat Deus? <i>Waar woont God?</i>	I.11	
I.11	Quid est hoc? <i>Wat is dat [de intellectuele hemel]?</i>	I.12	I.11
I.12	Quomodo dicitur Deus in omni loco totus esse et simul et semper, et in nullo loco esse? <i>Hoe kan gezegd worden dat God geheel op elke plaats tegelijkertijd en altijd is, en toch nergens is?</i>	I.13	I.12
I.13	Scit Deus omnia? <i>Weet God alles?</i>	I.14	I.13

I.14	Qualiter loquitur Deus angelis vel hominibus? <i>Hoe spreekt God tot de engelen of de mensen?</i>	-	I.14
I.15	Cum Deus sine initio fuerit, numquid credendum est quod ante creatum mundum quasi solitariam vitam duxerit? <i>Aangezien God zonder begin zal zijn geweest, mag dan niet geloofd worden dat Hij voordat Hij de wereld schiep, als het ware een eenzaam leven zal hebben geleid?</i>	I.15	I.15
I.16	Quae fuit causa ut crearetur mundus? <i>Waarom is de aarde geschapen?</i>	I.17	I.16
I.17	Qualiter est factus? <i>Hoe is zij gemaakt?</i>	-	I.17
I.18	Dixit sono verborum? <i>Sprak Hij [bij de schepping] met het geluid van woorden?</i>	-	I.18
I.19	Fuit mora in creando? <i>Was er tijdsverloop in het scheppen?</i>	I.17	I.19
I.20	Creavit per partes? <i>Schiep Hij in delen?</i>	(I.18)	I.20
I.21	Sentiunt elementa Deum? <i>Voelen de elementen God?</i>	I.19	I.21
I.22	Quid est quod dicitur: 'Factum est vespere et mane?' <i>Wat betekent het dat men zegt: 'Het is geschapen door de nacht en het schimmenrijk'?</i>	-	I.22
I.23	Apertius omnia edissere. <i>Behandel dit alles duidelijker.</i>	I.20	I.23
I.24	Quare novem angelorum? <i>Waarom [zijn er] negen [koren] van engelen?</i>	I.20	I.24
I.25	Quare uno hominum? <i>Waarom één [koor] van mensen?</i>	I.21	I.25
I.26	Cur numerum electorum nolit tantum constare ex angelis? <i>Waarom wilde Hij niet dat het getal der uitverkorenen zou bestaan uit alleen engelen?</i>	I.22	I.26
I.27	Quando facti sunt angeli? <i>Wanneer zijn de engelen geschapen?</i>	I.22	I.28
I.28	Dixit haec verba Deus? <i>Sprak God die woorden ['Fiat lux']?</i>	I.22	I.29
I.29	Quae est natura angelica? <i>Hoe is der engelen natuur?</i>	I.22	I.27
I.30	Habent nomina angeli? <i>Hebben engelen namen?</i>	I.23	I.30
I.31	Michael, Gabriel, Raphael non sunt nomina? <i>Zijn Michaël, Gabriël en Rafaël geen namen?</i>	I.23, I.24	I.31
I.32	In quo fuit Deo contrarius? <i>Waarin was hij [Sathaël] het tegenovergestelde van God?</i>	I.24	I.32
I.33	Quomodo aequalis vel major? <i>Hoe wilde hij gelijk aan of meer dan God zijn?</i>	I.24	I.32
I.34	Quid tunc? <i>Wat gebeurde er toen?</i>	I.24	I.33
I.35	Praescivit casum suum? <i>Wist hij zijn val van tevoren?</i>	I.24	I.34
I.36	Quamdiu mansit in caelo? <i>Hoe lang is hij in de hemel gebleven?</i>	I.24	I.35
I.37	Quare non diutius ibi fuit? <i>Waarom is hij daar niet langer geweest?</i>	I.25	I.36

I.37a	Num aliquando cum angelis beatam vitam duxit et hanc fastidiens abjecit? <i>Heeft hij niet met de engelen een zalig leven geleid en dat verworpen toen hij het beu was?</i>	-	-
I.38	Quid alii peccaverunt? <i>Wat hebben de andere [gevalen engelen] voor zonden begaan?</i>	I.25	I.37
I.39	Qualiter? <i>Hoe [hebben zij met Sathaël ingestemd]?</i>	I.25	I.38
I.40	Quid evenit eis? <i>Wat is er met hen gebeurd?</i>	I.25	I.39
I.41	Quare non omnes in infernum? <i>Waarom zijn zij niet allen in de hel?</i>	I.25, I.26	I.40
I.42	Quare non sunt reversi? <i>Waarom zijn zij niet teruggekeerd?</i>	-	I.41
I.43	Quare? <i>Waarom [konden ze dat niet]?</i>	-	I.42
I.44	Cur non redemit eos Christus, sicut homines? <i>Waarom heeft Christus hen niet bevrijd, zoals [Hij] de mensen [heeft bevrijd]?</i>	I.27	I.43
I.45	Quare non creavit eos Deus tales ne peccare possent? <i>Waarom heeft God hen niet zo geschapen dat ze niet konden zondigen?</i>	-	I.44
I.46	Cum eos Deus tales praesciret futuros, quare creavit eos? <i>Aangezien God zo'n toekomst voorzag, waarom heeft Hij hen dan geschapen?</i>	-	-
I.47	Cur non creavit alios angelos pro eis? <i>Waarom heeft Hij geen andere engelen in hun plaats geschapen?</i>	I.29	I.45
I.48	Sciunt demones omnia? <i>Weten de duivels alles?</i>	I.30	I.46
I.48a	Saepe mala cogitatio pro perfecto opere reputatur. Num haec ab illis ignoratur? <i>Dikwijls wordt een slechte gedachte overwogen als een volbrachte daad. Wordt dat door hen niet geweten?</i>	-	-
I.49	Possunt omnia quae volunt? <i>Kunnen zij alles doen wat ze willen?</i>	I.31	I.47
I.50	Quid dicis de bonis angelis? <i>Wat zegt u over de goede engelen?</i>	-	I.48
I.51	Quid est 'non possint'? <i>Wat bedoelt u met 'zij zouden niet kunnen [zondigen]'?</i>	-	I.49
I.52	Cur non etiam illi similiter sunt confirmati? <i>Waarom zijn die anderen [de kwade engelen] niet tegelijkertijd bevestigd?</i>	I.33	I.50
I.53	Num casus illorum fuit causa confirmationis istorum? <i>De val van de kwade engelen was toch niet de oorzaak van het bevestigen van de goede engelen?</i>	I.28	I.51
I.54	Qualem formam habent angeli? <i>Welke vorm hebben engelen?</i>	I.34	I.52
I.55	Quae similitudo? <i>Welke gelijkenis [met God]?</i>	I.34	I.53
I.56	Sciunt omnia vel possunt omnia? <i>Weten [de engelen] alles en kunnen zij alles?</i>	I.32	I.54
I.57	Nonne casus malorum minuit numerum bonorum? <i>Heeft de val van de slechte engelen niet het aantal goeden verminderd?</i>	I.35	I.55

I.58	Unde? <i>Waaruit [is de mens geschapen]?</i>	-	I.56
I.59	Unde corporalis? <i>Waaruit is de lichamelijke [substantie gemaakt waaruit de mens geschapen is]?</i>	-	I.57
I.60	Unde spiritualis? <i>Waarvan is de geestelijke substantie gemaakt?</i>	-	I.58
I.61	Quae imago vel similitudo? <i>Welk beeld of welke gelijkenis [van God zijn in de mens uitgedrukt]?</i>	-	I.59
I.62	Formavit eum manibus? <i>Heeft Hij de mens geschapen met zijn handen?</i>	-	I.60
I.63	Quare de tam vili materia creavit eum? <i>Waarom heeft Hij hem geschapen uit zulk minderwaardig materiaal?</i>	I.36	I.61
I.64	Unde nomen accepit? <i>Vanwaar heeft de mens zijn naam gekregen?</i>	-	I.62
I.65	Cur creavit Deus animalia, cum his non indigeret homo? <i>Waarom heeft God de dieren geschapen, ofschoon de mens hen niet nodig had?</i>	-	I.63
I.66	Creavit Deus muscas et culices et alia talia quae sunt homini nociva? <i>Heeft God de vliegen en muggen en andere soortgelijke dieren die voor de mens schadelijk zijn, geschapen?</i>	-	I.64
I.67	Ad quid talia? <i>Waar toe zijn zulke beesten er?</i>	I.37	I.65
I.68	Ubi est creatus? <i>Waar is de mens geschapen?</i>	(I.43)	I.66
I.69	Quid est paradisos vel ubi est? <i>Wat is het paradijs en waar is het?</i>	I.42	I.67
I.70	Ubi est creata mulier? <i>Waar is de vrouw geschapen?</i>	(I.44)	I.68
I.71	Quare de viro? <i>Waarom [is zij] uit de man [geschapen]?</i>	I.44	I.69
I.71a	Qualis erat ille somnus? <i>Hoe was die slaap?</i>	-	-
I.72	Cur non sunt omnes electi pariter creati ut angeli? <i>Waarom zijn alle uitverkorenen niet net zo geschapen als de engelen?</i>	I.45	I.70
I.73	Quamobrem non creavit eos Deus tales, ne possent peccare? <i>Waarom heeft God hen niet zo geschapen dat ze niet konden zondigen?</i>	I.46	I.71
I.74	Qualiter gignerent, si in paradiso permansissent? <i>Hoe zouden zij kinderen verwekken als zij in het paradijs zouden zijn gebleven?</i>	I.47	I.72
I.75	Quali modo pareret? <i>Hoe zouden zij baren?</i>	I.47	I.73
I.76	Esset infans ita debilis et non loquens, ut nunc? <i>Zou het kind net zo zwak zijn en niet kunnen praten als nu?</i>	I.47	I.74
I.77	Quamdiu debuerunt esse in paradiso? <i>Hoe lang moesten zij in het paradijs blijven?</i>	I.47	I.75
I.78	Quomodo posset paradisos omnes capere? <i>Hoe zou het paradijs allen kunnen bevatten?</i>	(I.47)	I.76
I.79	Erant nudi? <i>Waren zij naakt?</i>	-	I.77

I.80	Quid est quod dicitur: 'Post peccatum viderunt se nudos', quasi ante hoc non viderint? <i>Waarom is het dat men zegt: 'Na de zonde zagen ze dat ze naakt waren', alsof ze dat daarvoor niet zagen?</i>	I.48	I.78
I.81	Cur in illo membro plus quam in aliis? <i>Waarom schaamden zij zich meer voor dat ene lichaamsdeel dan voor de andere?</i>	-	-
I.82	Viderunt Deum in paradiso? <i>Zagen zij God in het paradijs?</i>	-	I.79
I.83	Quare seduxit eos diabolus? <i>Waarom verleidde de duivel hen?</i>	I.50	I.80
I.83a	Per quid invenit aditum temptandi? <i>Waardoor vond hij de gelegenheid om hen te verleiden?</i>	-	-
I.84	Cur permisit eum Deus temptari, cum sciret eum superari? <i>Waarom stond God toe dat de mens verleid werd, aangezien Hij wist dat hij overwonnen zou worden?</i>	-	I.81
I.85	Locutus est serpens? <i>Sprak de slang?</i>	I.50	I.82
I.86	Quare magis per serpentem quam per aliud animal? <i>Waarom meer via de slang dan via een ander dier?</i>	I.50	I.83
I.87	Fuit scientia boni et mali in illo pomo? <i>Was de kennis van goed en kwaad in die appel?</i>	-	I.84
I.88	Nascerentur mali in paradiso? <i>Werden er slechte mensen geboren in het paradijs?</i>	-	-
I.89	Quare nunc nascuntur? <i>Waarom worden zij nu geboren?</i>	-	-
I.90	Quamdiu fuerunt in paradiso? <i>Hoe lang waren zij in het paradijs?</i>	I.49	I.85
I.91	Cur non diutius? <i>Waarom niet langer?</i>	I.51	I.86
I.92	Quid fuit cherubim vel flammeus gladius? <i>Wat was de cherubijn of het vlammeende zwaard?</i>	I.51	I.87
I.93	Quo ivit tunc Adam? <i>Waar ging Adam toen heen?</i>	I.52	I.88
I.94	Quid peccavit homo quod expulsus est de paradiso? <i>Welke zonde beging de mens dat hij uit het paradijs verdreven is?</i>	I.53	I.89
I.95	Quid fuit magni comedis pomum? <i>Wat was het opeten van de appel voor groots?</i>	I.53	I.90
I.96	Hoc proba. <i>Bewijs dat [dat de hele wereld die zonde niet kan goedmaken].</i>	I.53	I.91
I.97	Nihil justius quam ut omnis creatura rationalis nihil omnino praeponat voluntati creatoris. <i>Niets is meer rechtvaardig dan dat elk redelijk wezen in het geheel niets belangrijker acht dan de wil van de schepper.</i>	I.54	I.92
I.98	Utique. <i>Jazeker [het is een feit dat de wil van God groter is dan de hele wereld].</i>	I.54	I.93
I.99	Minime. <i>Absoluut niet [ik zou niet ingaan tegen het bevel van God om de wereld te redden].</i>	I.54	I.94

I.100	Quomodo majus? <i>Op welke manier [was Adams zonde] groter [dan de wereld]?</i>	I.54	-
I.101	Quae fuerunt illa? <i>Welke [zes zonden] waren dat?</i>	I.55	-
I.102	Nonne ille miser a nequissimo et mendacissimo spiritu erat seductus? <i>Is die ongelukkige man niet verleid door een heel slechte en leugenachtige geest?</i>	-	-
I.103	Immo duplici culpa esset obstrictus, una qua dominum contempsit, alia qua se ad injunctum opus impotem fecit. <i>Integendeel, [als een slaaf in een kuil valt waar zijn meester hem nog voor gewaarschuwd heeft en daardoor zijn werk niet meer doet, dan] is hij door een dubbele schuld gebonden, ten eerste omdat hij zijn meester geminacht heeft, en ten tweede omdat hij zich ongeschikt heeft gemaakt voor het opgedragen werk.</i>	-	-
I.104	Quali modo eum oportuit reverti? <i>Hoe gaf Hij hem gelegenheid om terug te keren?</i>	-	-
I.105	Quid abstulit homo Deo? <i>Wat heeft de mens God ontnomen?</i>	-	-
I.106	Qualiter debuit ablatum honorem reddere? <i>Hoe moest hij de weggenomen eer teruggeven?</i>	I.57	-
I.107	Qualiter autem satisfacere? <i>Hoe echter [moest hij zijn schulden] voldoen?</i>	-	I.95
I.108	Horum neutrum nulla ratione facere potuit. <i>Hij kon geen van beide [de duivel overwinnen en God iets geven dat groter was dan de wereld] redelijkerwijs doen.</i>	-	I.95
I.109	Et cur non penitus periit? <i>En waarom ging hij niet totaal ten onder?</i>	-	I.96
I.110	Quid ergo? <i>Dus wat gebeurde er?</i>	-	-
I.111	Quomodo est honor Dei poena hominis? <i>Hoe is Gods eer een straf voor de mens?</i>	-	-
I.112	Cum solvere vellet et non posset, cur Deus, cum misericors sit, non ei dimisit aut talem in gloria sumpsit? <i>Aangezien de mens wilde betalen maar dat niet kon, waarom heeft God, als Hij barmhartig is, hem niet laten gaan of hem zo opgenomen in zijn heerlijkheid?</i>	I.56	-
I.113	Ad quem finem ergo debuit devenire? <i>Tot welk einde moest hij dus geraken?</i>	-	-
I.114	Quare homo potuit redire post lapsum? <i>Waardoor kon de mens terugkeren na de val?</i>	-	-
I.115	Cur non misit angelum, ut eum redimeret? <i>Waarom zond Hij geen engel om de mens te verlossen?</i>	(I.59)	I.97
I.116	Quare non creavit alium hominem de terra et misit eum pro perduto? <i>Waarom heeft Hij geen ander mens uit de aarde geschapen en hem gezonden in de plaats van de verlorene?</i>	(I.59)	I.98
I.117	Cur non misit patriarcham vel prophetam? <i>Waarom zond Hij geen kerkvader of profeet?</i>	(I.59)	I.99

I.118	Evolve caetera. <i>Vertel verder.</i>	(I.59)	I.100
I.119	Benedictus sermo oris tui, qui de caelis mihi deduxit Filium Dei. Sed dic mihi cur Filius sit incarnatus, et non Pater nec Spiritus Sanctus. <i>Gezegend zij het woord uit uw mond, dat de Zoon van God uit de hemel naar mij toe leidt. Maar zeg mij waarom de Zoon vleesgeworden is, en niet de Vader noch de Heilige Geest.</i>	I.60	I.101
I.120	Cur voluit nasci de virgine? <i>Waarom wilde Hij geboren worden uit een maagd?</i>	I.61	I.102
I.120a	Cur de Maria, et non ab alia? <i>Waarom uit Maria en niet uit een ander?</i>	-	-
I.121	Quare non venit mox illo tempore ante diluvium vel post diluvium? <i>Waarom kwam Hij niet meteen in de tijd voor de zondvloed of na de zondvloed?</i>	I.62	-
I.122	Quare non venit tempore Legis? <i>Waarom kwam Hij niet in de tijd van de Wet?</i>	I.62	-
I.123	Cur non distulit usque circa finem mundi? <i>Waarom heeft Hij het niet uitgesteld tot aan het einde van de wereld?</i>	I.62	-
I.124	Quid fuit illud tempus? <i>Wat was die tijd?</i>	-	-
I.125	Quomodo potuit nasci sine peccato de massa peccatrice? <i>Hoe kon Hij zonder zonden geboren worden uit zondige massa?</i>	I.63, I.64	-
I.126	Qualiter genuit eum? <i>Hoe baarde zij Hem?</i>	I.64	I.103
I.127	Cur novem menses fuit clausus in utero? <i>Waarom is Hij negen maanden in haar baarmoeder opgesloten geweest?</i>	I.64	I.104
I.128	Qua hora natus est? <i>Hoe laat is Hij geboren?</i>	I.64	I.105
I.129	Cur in nocte? <i>Waarom 's nachts?</i>	I.65	I.106
I.130	Scivit aliquid infans? <i>Wist Hij iets als kind?</i>	I.66	I.107
I.131	Potuit ambulare vel loqui mox natus? <i>Kon Hij lopen of praten zodra Hij geboren was?</i>	I.66	I.108
I.132	Contigit aliquid miri, eo nascente? <i>Gebeurde er iets wonderbaarlijks toen Hij geboren werd?</i>	I.67	I.109
I.133	Quae fuerunt illa? <i>Welke [zeven wonderen] waren dat?</i>	I.67	I.110
I.134	Vellem horum mystica audire. <i>Ik wil de geheime dingen van deze [wonderen] horen.</i>	I.67	I.111
I.135	Omnia quae desiderat cor meum audio. Quare attraxit tres magos cum muneribus? <i>Ik hoor alles wat mijn hart begeert. Waarom heeft Hij drie wijzen met geschenken naar zich toe getrokken?</i>	I.68	I.112
I.136	Cur magis fugit in Aegyptum quam in aliam terram? <i>Waarom vluchtte Hij liever naar Egypte dan naar een ander land?</i>	I.69	I.113
I.137	Quare in triginta annis nec docuit nec signumfecit? <i>Waarom heeft Hij in dertig jaren niet onderwezen noch een teken gedaan?</i>	I.70	I.114

I.138	Cum in eo fuerit plenitudo divinitatis corporaliter et nihil posset ei gratiae accedere, cur baptizatus est? <i>Aangezien in Hem de goddelijke volheid lichamelijk was en er geen gratie meer bij Hem bij kon, waarom is Hij [dan toch] gedoopt?</i>	I.71	I.115
I.139	Quare in aqua baptizatus est? <i>Waarom is Hij in het water gedoopt?</i>	I.71	I.116
I.140	Cum scriptum sit de eo: 'Speciosus forma prae filiis hominum', erat corpore pulcher? <i>Aangezien over Hem geschreven is: 'Schone vorm boven mensenzonen [verheven]', was Hij dan schoon van lichaam?</i>	I.80	I.117
I.141	Erat passibilis vel mortalis? <i>Was Hij kwetsbaar of sterfelijk?</i>	(I.72)	I.118
I.142	Quare mortuus est? <i>Waarom is Hij gestorven?</i>	(I.72)	I.119
I.143	Exegit ab eo mortem Pater? <i>Heeft de Vader de dood van Hem geëist?</i>	(I.72)	I.120
I.144	Cur occiderunt eum judaei? <i>Waarom hebben de joden Hem gedood?</i>	(I.72)	I.121
I.145	Quis unquam pater unicum et bonum filium occidi permittit, si prohibere queat? <i>Welke vader zou ooit toestaan dat zijn enige en goede zoon gedood werd, als hij dat kon voorkomen?</i>	(I.72)	I.122
I.146	Quomodo apud Deum justum fuit, quod optimum pro impio dedit? <i>Hoe was het rechtvaardig bij God, dat Hij het beste gaf voor de goddeloze?</i>	(I.72)	I.123
I.147	Si Pater Filium tradidit, ut dicitur: 'Proprio Filio suo non pepercit, sed pro nobis omnibus tradidit illum' etsi Filius seipsum tradidit, ut dicitur: 'Qui tradidit semetipsum pro nobis', quid peccavit Judas, qui etiam tradidit eum? <i>Als de Vader de Zoon heeft uitgeleverd, zoals gezegd wordt: 'Hij heeft zijn eigen Zoon niet gespaard, maar Hem uitgeleverd voor ons allen', ja, als de Zoon zichzelf zelfs heeft uitgeleverd, zoals gezegd wordt: 'Die zichzelf heeft uitgeleverd voor ons', wat heeft Judas dan voor zonde begaan, die Hem ook heeft uitgeleverd?</i>	I.73	I.124
I.148	Quare voluit mori in ligno? <i>Waarom wilde Hij sterven aan het hout?</i>	I.74	I.125
I.149	Quare in cruce? <i>Waarom aan het kruis?</i>	I.74	I.126
I.149a	Quamobrem permisit sibi quinque vulnera infligi? <i>Waarom stond Hij toe dat Hem vijf wonden werden toegebracht?</i>	-	-
I.150	Valuit mors ejus ad exhaurienda omnium peccata? <i>Was zijn dood zoveel waard dat alle zonden werden weggenomen?</i>	-	I.127
I.151	Proba. Bewijs dat.	-	I.128
I.152	Nequaquam. <i>Geenszins [ik zou Christus niet doden als ik daarmee de wereld zou redden.]</i>	-	I.129
I.153	Quia vita ejus longe dignior videretur, quam infiniti mundi et tale piaculum viderer committere, quod innumeris mundis non possit expiari. <i>[Ik zou Christus niet doden om de wereld te redden] omdat zijn leven veel waardiger schijnt dan de oneindige werelden en ik zou een zonde lijken te begaan, die zo groot is dat hij niet kan worden goedge maakt door ontelbare werelden.</i>	-	I.130
I.154	Quid dedit ei Pater pro hoc merito? <i>Wat heeft de Vader Hem gegeven</i>	(I.75)	I.131

voor die verdienste?

I.155	Non potuit ipse mercedem suae mortis dare cui vellet? <i>Kon Hij niet zelf de beloning van zijn dood geven aan wie Hij wilde?</i>	-	I.132
I.156	Quot horas fuit mortuus? <i>Hoeveel uren is Hij dood geweest?</i>	I.76	I.133
I.157	Quare? <i>Waarom [is Hij veertig uur dood geweest]?</i>	-	I.134
I.158	Qui cruxiferunt eum? <i>Wie hebben Hem gekruisigd?</i>	I.76	I.135
I.159	Cur jacuit in sepulcro duas noctes et unum diem? <i>Waarom heeft Hij twee nachten en een dag in het graf gelegen?</i>	I.78	I.136
I.160	Quo ivit anima ejus post mortem? <i>Waarheen is zijn ziel na de dood gegaan?</i>	I.76	I.137
I.161	Quando descendit ad infernum? <i>Wanneer is Hij ter helle nedergedaald?</i>	(I.76)	I.137
I.161a	An ita tamdiu fuit in inferno ac devastavit eum quamdiu ad iudicium veniens actus nostros cujusque examinabit? <i>Is Hij zo lang in de hel geweest of heeft Hij die vernietigd zolang Hij, komend om te oordelen, onze en zijn daden zal beoordelen?</i>	-	-
I.162	Quare non statim post mortem resurrexit? <i>Waarom is Hij niet meteen na zijn dood opgestaan?</i>	I.77	I.138
I.163	Cur ergo tam cito surrexit? <i>Waarom dus is Hij zo snel opgestaan?</i>	-	I.139
I.164	Quare in prima die hebdomadae? <i>Waarom op de eerste dag van de week?</i>	I.79	I.140
I.165	Cur in tertia die passionis? <i>Waarom op de derde dag van zijn lijden?</i>	-	I.141
I.166	Ubi mansit illis quadraginta diebus? <i>Waar is Hij die veertig dagen gebleven?</i>	I.76	-
I.167	Qualem formam habuit post resurrectionem? <i>Welke vorm had Hij na zijn wederopstanding?</i>	I.80	I.142
I.168	Quali forma viderunt eum sui? <i>In welke vorm zagen de zijnen Hem voor zich?</i>	I.80	I.143
I.169	Apparuit vestitus? <i>Verscheen Hij gekleed?</i>	I.80	I.144
I.170	Quotiens apparuit? <i>Hoe vaak is Hij verschenen?</i>	I.81	I.145
I.171	Cur dicit evangelista: 'Apparuit primo Mariae Magdalene'? <i>Waarom zegt het evangelie: 'Hij is het eerst aan Maria Magdalena verschenen'?</i>	I.82	I.146
I.172	Ascendit solus? <i>Is Hij alleen ten hemel gevaren?</i>	I.83	I.147
I.173	Qua forma ascendit? <i>In welke vorm is Hij ten hemel gevaren?</i>	I.83	I.148
I.174	Quare non statim ascendit cum surrexit? <i>Waarom is Hij niet meteen ten hemel gevaren toen Hij was opgestaan?</i>	I.84	I.149
I.175	Quid est Christum in dextera Patris sedere? <i>Wat betekent het dat</i>	I.85	I.150

Christus aan de rechterhand des Vaders gezeten is?

I.176	Qualiter 'interpellat pro nobis' Patrem? <i>Hoe 'pleit Hij voor ons' bij de Vader?</i>	I.86	I.150
I.177	Cur non misit mox Spiritum Sanctum, sed post decem dies? <i>Waarom zond Hij niet meteen de Heilige Geest, maar pas na tien dagen?</i>	-	I.151
I.178	Habet Christus nunc plenum gaudium? <i>Heeft Christus nu volkomen blijdschap?</i>	I.87, (I.88)	I.152
I.179	Quomodo est Ecclesia ejus corpus et electi membra? <i>Hoe is de Kerk zijn lichaam en de uitverkorenen zijn ledematen?</i>	I.89	I.153
I.180	Quare corpus ejus de pane et sanguis de vino conficitur? <i>Waarom wordt zijn lichaam gemaakt uit brood en zijn bloed uit wijn?</i>	I.90	I.154
I.181	Cum species panis et vini videatur, quomodo caro et sanguis praedicatur? <i>Aangezien de gedaante van brood en wijn gezien wordt, hoe predikt men dat zij vlees en bloed zijn?</i>	-	I.155
I.182	Quae salus est in hoc? <i>Welke zaligheid is daarin?</i>	I.91	I.156
I.183	Habent plus sanctitatis qui plus accipiunt? <i>Hebben zij die meer [van de hostie] ontvangen, meer van het heilige?</i>	-	I.157
I.184	Quam mercedem habent qui hoc digne tractant? <i>Welke beloning hebben zij die dat waardig behandelen?</i>	I.92	I.158
I.185	Quid de his sentis qui hoc indigne et contra canonum instituta agunt? <i>Wat vindt u van hen die dat onwaardig behandelen en die tegen de instellingen van de bijbelboeken ingaan?</i>	I.92	I.159
I.186	Proba. Bewijs dat [dat degenen die in zonde leven, verraders en kruisigers van de Heer zijn].	-	I.160
I.187	Dei causa solius et suae salutis atque totius Ecclesiae. [Priesters moeten de mis vieren] <i>alleen vanwege God en hun eigen heil en het heil van de hele Kerk.</i>	-	I.160
I.188	Potest populus ex eis culpam trahere? <i>Kan het volk van [onwaardige priesters] schuld krijgen?</i>	I.93	-
I.189	Quid si inscii eis communicaverunt? <i>Wat als zij onwetend met hen omgaan?</i>	I.93	-
I.190	Conficiunt corpus Domini tales? <i>Vormen zulke mensen [= onwaardige priesters] het lichaam des Heren?</i>	I.93	I.161
I.191	Cum ergo bonum sit quod per eos conficitur et accipientibus non ab eis, sed a Christo detur, cur bonum percipienti in perniciem vertitur? <i>Aangezien het dus goed is dat [zijn lichaam] door hen [bij de eucharistie] gevormd wordt en het aan degenen die het ontvangen niet door hen, maar door Christus wordt gegeven, waarom wordt het goede voor degene die het tot zich neemt naar de ondergang gekeerd?</i>	-	-
I.192	Proba. Bewijs [dat ook het goede schadelijk is als het aangenomen wordt tegen Gods gebod in].	-	-
I.193	Si quis est positus in mortis periculo, num muniendus est ab his	-	-

viatico? *Als iemand in levensgevaar verkeert, mag hij dan niet door hen met een hostie beschermd worden?*

I.194	Possunt Deum placare pro populo? <i>Kunnen zij God verzoenen voor het volk?</i>	-	-
I.195	Sumunt hi corpus Domini? <i>Nemen zij het lichaam des Heren tot zich?</i>	-	-
I.196	Nonne Judas idem accepit quod Petrus? <i>Heeft Judas niet hetzelfde ontvangen als wat Petrus heeft ontvangen?</i>	-	-
I.197	Est eis obediendum? <i>Moet men [slechte priesters] gehoorzamen?</i>	-	I.162
I.198	Possunt solvere vel ligare? <i>Kunnen [slechte priesters] ontslaan of binden?</i>	-	I.163
I.199	Non potest homo sua propter eos derelinquere? <i>De mens kan zijn bezittingen toch niet vanwege hen achterlaten?</i>	-	-
I.200	Qualiter fit consensus ad illorum actus? <i>Hoe gebeurt de instemming met hun daden?</i>	-	-
I.200a	Quid de pastoribus his consentientibus? <i>Wat zegt u van de pastores die met hen instemmen?</i>	-	-
I.200b	Sunt ordinandi filii sacerdotum? <i>Mogen de zonen van priesters gewijd worden?</i>	-	-
I.200c	Proba. <i>Bewijs [dat het vergif van de vaders op de zonen is overgegaan].</i>	-	-
I.200d	Quid est lignum scientiae boni? <i>Wat is de boom van de kennis van het goede?</i>	-	-
I.200e	Quod lignum mali? <i>Wat is de boom [van de kennis] van het kwade?</i>	-	-
I.200f	Dic, quaesco, horum reproborum sacerdotum et infidelium quis erit finis vel cruciatus eorum? <i>Zeg me, vraag ik u, wat het einde of de foltering zal zijn van die onwaardige en ongelovige priesters.</i>	-	-
I.201	Debent malis verba Dei dici? <i>Moeten de woorden van God aan de slechten verteld worden?</i>	-	-
I.202	Debent tolerari, cum Christus toleravit Judam? <i>Moeten zij verdragen worden, sedert Christus Judas verdroeg?</i>	-	I.164
I.203	Segregatum ab omni malo collocet te Deus, bone magister, in caelesti gremio. <i>Moge God u gescheiden van al het kwaad plaatsen in de hemelse schoot, goede meester.</i>	-	-

Liber secundus

II.1	Anima mea exsultat in Domino, quod, deterso ignorantiae nubilo, tanto per te illustratus sum scientiae radio. Quaeso itaque, decus Ecclesiae, ut liceat mihi adhuc aliqua inquirere. <i>Mijn ziel verblijdt zich in de Heer, omdat, nu de wolk der onwetendheid weggeveegd is, ik zo verlicht ben door u met de straal van kennis. Ik vraag u dus, sieraad van de Kerk, dat u me toestaat om nog enkele dingen te vragen.</i>	-	II.1

II.2	Dicitur malum nihil esse et, si nihil est, valde mirum videtur cur Deus angelos vel homines damnet, cum nihil faciant. Si autem aliquid est, videtur a Deo esse, cum omnia sint ex ipso, et sequitur quod Deus sit auctor mali et injuste eos qui hoc faciunt damnet. <i>Men zegt dat het kwaad niets is en als het niets is, schijnt het zeer wonderbaarlijk dat God engelen of mensen verdoemen zou, wanneer zij niets doen. Wanneer het echter iets is, schijnt het van God afkomstig te zijn, aangezien alles van Hem afkomstig is, en daaruit volgt dat God de maker is van het kwaad en ten onrechte hen verdoemt die dat doen.</i>	II.1	-
II.3	Quis est auctor peccati? <i>Wie is de maker van de zonde?</i>	-	-
II.4	Est grave peccare? <i>Is het erg om te zondigen?</i>	II.2	-
II.5	Quid dicis? Homicidium et adulterium non est malum? <i>Wat zegt u? Moord en overspel, is dat niet het kwaad?</i>	II.3	-
II.6	Cum scriptum sit: 'Nihil odisti eorum quae fecisti', quomodo dicitur Deus bonos amare, malos odio habere? <i>Aangezien geschreven is: 'U hebt niets gehaat van de dingen die U gemaakt hebt', hoe kan men dan zeggen dat God de goeden liefheeft en de slechten haat?</i>	II.4	-
II.7	Quid est liberum arbitrium? <i>Wat is de vrije wil?</i>	II.5	II.2
II.8	Quid dicis de his qui saeculum relinquit, religionis habitum sumunt, transacto aliquo tempore rejiciunt et pejores quam prius fuerint fiunt? Quidam vero aliqua bona incipiunt, postea deserunt, ad iniquitatem redeunt. <i>Wat zegt u van hen die het wereldlijke bestaan achterlaten, het habijt aantrekken, het na een bepaalde tijd afwerpen en erger zijn dan zij voorheen waren? Sommigen beginnen wel aan goede dingen, laten die later in de steek en keren terug tot de zonde.</i>	-	-
II.9	Quomodo servit diabolus Deo? <i>Hoe dient de duivel God?</i>	II.6	-
II.10	Qualiter serviunt membra ejus electis? <i>Hoe dienen zijn ledematen de uitverkorenen?</i>	-	(II.3)
II.10a	Quid dicis de presbyteris qui ecclesias lucri gratia dimittunt et alias accipiunt? <i>Wat zegt u van de priesters die hun kerken in de steek laten vanwege winstbejag en andere kerken aannemen?</i>	-	-
II.11	Cur mali hic divitiis affluunt, potentia florent, sanitate videntur; econtra boni inopia tabescunt, a malis injuste opprimuntur, debilitate marcescunt? <i>Waarom zijn die kwaden overvloedig in rijkdommen, floreren zij in macht, zijn zij sterk in gezondheid; terwijl daarentegen de goeden machteloos te gronde gaan, onrechtvaardig onderdrukt worden door de slechten, verwelken door de verzwakking?</i>	II.7	II.3
II.12	Cur econtra quidam boni hic divitiis redundant, potentia sublimantur, valetudine roborantur; mali autem penuria, oppressione, infirmitate laborant? <i>Waarom hebben bepaalde goeden dan wél een overvloed aan die rijkdommen, worden door macht verheven, gesterkt door hun gezondheid; [terwijl bepaalde] slechten echter zwoegen door gebrek, onderdrukking en zwakheid?</i>	(II.7), II.9	II.4
II.12b	Quot modis homini accidit infirmitas corporis et molestia? <i>Op hoeveel manieren wordt de mens ziek van lichaam en zwak?</i>	-	II.5
II.13	Quare quidam mali diu vivunt, quidam vero boni citius moriuntur et econtra aliqui boni diuturnam vitam ducunt, mali vero celerius	II.39	II.6

obeunt? *Waarom leven bepaalde slechten lang, terwijl bepaalde goeden sneller sterven en leiden daarentegen andere goeden een lang leven terwijl [sommige] slechten sneller verloren gaan?*

II.14	Sunt felices qui adversis non tanguntur? <i>Zijn zij die niet door tegenslagen worden geraakt, gelukkig?</i>	(II.8, II.10, II.11)	II.7
II.15	Pro Dei amore fac me hoc celerius videre? <i>Voor de liefde van God, doe me dat sneller zien [dat de verdoemden nooit macht zullen hebben al zijn ze koning en de uitverkorenen macht hebben ook al zijn ze in een kerker opgesloten].</i>	-	II.8
II.16	In Dei nomine quid loqueris? Nonne mali hic conviviis delicianur, decore et commixtione mulierum jocundantur, pretiosa veste gloriantur, pecunia et magnificis aedificiis exaltantur; econtra hic boni carceribus includuntur, verberibus tunduntur, fame et siti et aliis cruciatibus affliguntur? <i>In Godsnaam, wat zegt u daar? Worden de slechten hier soms niet verwend met maaltijden, schertsen zij niet met de schoonheid en de omgang van vrouwen, pralen zij niet met hun dure kleding, verheffen zij zich niet met hun geld en schitterende gebouwen, terwijl daarentegen de goeden hier in kerkers opgesloten worden, geslagen worden met zweepen, neergeworpen worden door honger en dorst en andere kwellingen?</i>	II.12	II.9
II.17	Unde sunt dignitates? <i>Vanwaar zijn de waardigheden?</i>	-	II.10
II.18	Quam sententiam profers de his qui eas emunt vel vendunt? <i>Welk oordeel spreekt u uit over hen die [deze waardigheden] kopen of verkopen?</i>	-	-
II.19	Habent prelati majus meritum apud Deum? <i>Hebben prelaten meer loon bij God?</i>	II.13	II.11
II.20	Cum electi non sint de mundo, cur cum reprobis patiuntur adversa mundi? <i>Aangezien de uitverkorenen niet van de wereld zijn, waarom ondergaan zij dan de tegenslagen der wereld samen met de slechten?</i>	-	-
II.21	Cum Deus sit omnipotens, ut dicitur: 'Omnia quaecumque voluit fecit' et iterum: 'Subest tibi posse omne quod volueris', cur dicitur de eo quod quaedam non possit, id est mentiri et praeteritum non facere quin sit praeteritum? <i>Aangezien God almachtig is, zoals men zegt: 'Alles wat Hij maar wilde heeft Hij gemaakt', en voorts: 'Het is in uw macht om alles te kunnen wat U wilt', waarom zegt men over Hem dat Hij bepaalde dingen niet kan, namelijk liegen en maken dat wat gebeurd is, niet gebeurd is?</i>	-	II.12
II.22	Quid est providentia Dei? <i>Wat is de goddelijke voorzienigheid?</i>	II.38	-
II.23	Si Deus cuncta futura praescivit et ea ita ventura per prophetas praedixit et non possit in sua providentia falli et caelum et terra prius transient quam verba Dei possint immutari, videtur quod ex necessitate cuncta evenierint quae unquam contigerunt vel adhuc ventura sunt. <i>Als God alle toekomstige dingen van tevoren heeft geweten en de dingen die zullen komen door profeten voorspeld heeft en zich niet zou kunnen vergissen in zijn voorzienigheid, en hemel en aarde eerder vergaan dan dat de woorden van God kunnen veranderen, [dan] schijnt het dat alle dingen noodzakelijk gebeuren die ooit zijn gebeurd of nog moeten komen.</i>	II.38	-
II.24	Accidit aliquid casu? <i>Gebeurt er iets door toeval?</i>	II.41	-

II.25	Quomodo tunc aliquae ecclesiae vel aedificia etiam bonorum, fortuitu, igne invadente, quasi casu concremantur? <i>Hoe komt het dat sommige kerken of zelfs gebouwen van goede mensen, toevallig als het ware per ongeluk verbranden als er brand uitbreekt?</i>	II.42	-
II.26	Cum mors et aegritudo sint poenae peccati, cur haec pecora patiuntur, cum per discretionem peccare nesciant? <i>Aangezien dood en ziekte straffen zijn voor de zonde, waarom lijdt dan ook het vee, dat niet weet te onderscheiden dat het zondigt?</i>	-	-
II.27	Hoc potest esse de domesticis. Quid dicis de agrestibus? <i>Dat kan het geval zijn bij de huisdieren. Wat zegt u over de wilde dieren?</i>	II.40	-
II.28	Quid est praedestinatio Dei? <i>Wat is Gods voorbeschikking?</i>	(II.37)	-
II.28a	Quomodo possunt dignosci? <i>Hoe kunnen zij [= degenen die gered zullen zijn tegenover degenen die veroordeeld zullen zijn] onderscheiden worden?</i>	-	-
II.29	Si nullus potest salvari nisi praedestinati, ad quid alii creati sunt vel in quo sunt rei qui pereunt? <i>Als niemand kan worden verlost tenzij ze daartoe zijn voorbestemd, waartoe zijn de anderen dan geschapen ofwel waaraan zijn degenen die ten gronde gaan schuldig?</i>	(II.37)	-
II.30	Quare permittit Deus electos peccare? <i>Waarom staat God het toe dat de uitverkorenen zondigen?</i>	-	-
II.31	Salvantur praedestinati, si non laborant? <i>Worden de voorbestemden verlost als zij zich niet inspannen?</i>	(II.37)	-
II.32	Sicut illi videntur rei qui multa de Deo audierunt et obsequi noluerunt, ita videntur innoxii qui nunquam aliquid de Deo audierunt et ideo non fecerunt. <i>Zoals zij schuldig schijnen die veel over God gehoord hebben en niet hebben willen gehoorzamen, zo schijnen zij onschuldig die nooit iets over God hebben gehoord en het daarom niet hebben gedaan.</i>	-	-
II.33	Possunt excusari qui Deum ignorant et bona et ideo faciunt mala? <i>Kunnen zij vrijgepleit worden die God en het goede niet kennen en daarom het slechte doen?</i>	II.14	-
II.33a	Quid est originale peccatum? <i>Wat is de erfzonde?</i>	-	-
II.33b	Planius edicito. <i>Leg dat duidelijker uit.</i>	-	-
II.33c	Cum omne peccatum sola voluntate perpetretur, non video quomodo juste infanti recens animato vel nato peccatum imputetur, praesertim cum nullam voluntatem peccandi habeat nullamque justitiam facere vel intelligere praevaleat? <i>Aangezien elke zonde alleen begaan wordt door de wil, zie ik niet hoe het rechtvaardig is dat een kind dat net bezielde ofwel geboren is de zonde aangerekend krijgt, temeer daar het geen enkele wil om te zondigen heeft en niet de kracht heeft om een rechtvaardigheid te doen of te begrijpen.</i>	-	-
II.33d	Cum scriptum sit: 'Filius iniquitatem non portabit patris', et item: 'Unusquisque onus suum portabit', quomodo juste ab infante exigitur quod a parente delinquitur? <i>Aangezien geschreven is: 'Een zoon zal de ongerechtigheid van zijn vader niet dragen' en ook: 'Ieder zal zijn eigen last dragen', hoe kan dan rechtvaardig van een kind gevorderd</i>	-	-

worden wat door zijn ouder misdaan is?

II.33e	Nihil magis cupio audire. <i>Niets wil ik liever horen [dan deze verhandeling over de zonde].</i>	-	-
II.33f	Cum caro tantum ab Adam assumatur, anima autem a Deo tribuatur, mirum est quomodo juste ab anima exigatur quod per carnem contrahitur. <i>Aangezien alleen het vlees van Adam wordt genomen maar de ziel door God wordt toebedeeld, is het wonderbaarlijk hoe het rechtvaardig is dat van de ziel gevorderd wordt wat het vlees zich op de hals heeft gehaald.</i>	-	-
II.33g	Quomodo in iniquitate concipitur? <i>Hoe wordt [de mens] in zonde verwekt?</i>	-	-
II.33h	Adhuc scrupulus animum meum tenet, cui fortiter inhaeret. <i>Nog steeds houdt een bezorgdheid mijn ziel vast, waar zij stevig aan blijft hangen.</i>	-	-
II.33i	Cum caro insensibilis sit ac per se nihil facere possit, nulla ratione video qualiter adversus spiritum concupiscere dicatur et eum ad consensum sui attrahere adstruatur. <i>Aangezien het vlees ongevoelig is en zelf niets kan doen, zie ik helemaal niet in hoe men kan zeggen dat [het vlees] tegen de geest in begeert en hoe wordt onderbouwd dat het de geest overhaalt om [met het vlees] in te stemmen.</i>	-	-
II.33j	Quomodo potest spiritus ab anima superari? <i>Hoe kan de geest overheerst worden door de ziel?</i>	-	-
II.33k	Quid igitur faciant? <i>Wat doen zij dus?</i>	-	-
II.33l	Habet incrementum anima? <i>Groeit de ziel?</i>	-	-
II.33m	Qualiter nascuntur quidam fatui, cum animae rationales sint? <i>Hoe kan het dat er dwazen geboren worden, aangezien zielen verstandig zijn?</i>	-	-
II.34	Sunt animae ab initio creatae aut creantur quotidie? <i>Zijn de zielen vanaf het begin geschapen of worden zij dagelijks geschapen?</i>	II.15	-
II.35	Cum Deus summe bonus et summe sanctus nonnisi bonas et sanctas animas creet et ipsae propter obedientiam ejus corpora intrent, omni admiratione et omni stupore est mirandum cur eant in infernum, si illud corpusculum mox fuerit mortuum. <i>Aangezien God die het toppunt van goedheid en heiligheid is, niets heeft geschapen behalve goede en heilige zielen, en die wegens gehoorzaamheid aan Hem lichamen ingaan, is het verbazend, met alle mogelijke verbazing en verbijstering, waarom zij naar de hel gaan als het lichaampje al snel zal zijn gestorven.</i>	II.16	-
II.36	Sciunt aliquid animae in corporibus infantium? <i>Weten de zielen iets in de lichamen van kinderen?</i>	II.17	-
II.37	Cur vocas corpus immundum de christiano homine natum? <i>Waarom noemt u het lichaam, geboren uit een christelijk mens, onrein?</i>	II.18	-
II.38	Cum homo totus in baptismo emundetur et conjugium bonum praedicetur, quomodo ejus semen immundum dicitur? <i>Aangezien de gehele mens wordt gereinigt in de doop en verkondigd wordt dat het huwelijk goed is, hoe kan zijn zaad dan onrein genoemd worden?</i>	II.18	-
II.39	Cum illa commixtio nequeat fieri absque delectatione carnali et ille	II.19	-

infans non possit repugnare parentibus, ut puta adhuc informatus, quomodo est ipse immundus aut culpa vel poenae obnoxius? *Aangezien die vermenging niet kan plaatsvinden zonder vleselijke bekoring en het kind zich niet tegen zijn ouders kan verzetten, bijvoorbeeld omdat het nog ongevormd is, hoe kan het dan zelf onrein of onderworpen zijn aan schuld of straf?*

II.40	Si omnes in Adam mortui, quomodo nascuntur vivi? <i>Als allen in Adam gestorven zijn, hoe kunnen zij dan levend geboren worden?</i>	(II.19)	-
II.41	Si peccata relaxantur in baptismo, cur baptizantur qui de eis nascuntur? <i>Als de zonden worden verlicht in de doop, waarom worden zij die uit hen geboren worden, gedoopt?</i>	(II.19)	-
II.41a	Si praegnans mulier baptizatur, prodest infanti illa baptizatio, si in ea moriatur? <i>Als een zwangere vrouw gedoopt wordt, baat die doop het kind als het in haar sterft?</i>	-	-
II.42	Cur non permittit Deus quosdam nasci ut baptizentur aut natos prius morte subtrahit quam regenerentur? <i>Waarom staat God het niet toe dat sommigen geboren worden opdat zij gedoopt worden of onttrekt hij geborenen eerder aan de dood dan dat zij wedergeboren worden?</i>	II.20	-
II.43	Quam poenam habent parvuli? <i>Welke straf hebben de kleine kinderen?</i>	II.20	-
II.44	Nocet aliquid infantibus quod de illicito conjugio, scilicet de adulterio vel cognatis vel monachis vel monialibus nascuntur? <i>Schaadt het kinderen iets dat zij worden geboren uit een onwettige verbintenis, namelijk uit overspel of uit een bloedverbintenis of [als kinderen van] monniken of nonnen?</i>	II.21	-
II.45	Nocent peccata parentum filiis vel filiorum parentibus? <i>Schaden de zonden van de ouders de kinderen of die van de kinderen de ouders?</i>	II.22	-
II.46	Est grave peccatum ducere cognatam? <i>Is het een zware zonde om een bloedverwante te huwen?</i>	II.23	-
II.47	Quomodo hoc probas? <i>Hoe bewijst u dat [dat het volgens de natuur geen zonde is maar wel volgens de Kerk]?</i>	II.23	-
II.48	Quare tunc olim sancti patres suas duxerunt consanguineas? <i>Waarom huwden voorheen de heilige vaderen hun bloedverwanten?</i>	II.24	-
II.49	Quomodo probas non esse peccatum cognatam ducere? <i>Hoe bewijst u dat het geen zonde is om een bloedverwante te huwen?</i>	II.24	-
II.50	Licet. <i>Het is toegestaan [als twee broers met twee zussen trouwen].</i>	II.24	-
II.51	Non possum intellegere quomodo sit illicitum commatres vel filiolas ducere. <i>Ik kan niet begrijpen hoe het onwettig is om peetmoeders of peetdochters te huwen.</i>	II.25	-
II.51a	Propter quod sacramentum? <i>Volgens welk sacrament [is het verboden om met twee zusters te trouwen]?</i>	-	-
II.51b	Quid de commatribus? <i>Wat vindt u van [trouwen met] peetmoeders?</i>	-	-
II.51c	Licet plus quam unam uxorem ducere? <i>Mag men met meer dan één vrouw trouwen?</i>	-	-

II.52	Anima mea, gratulare, quia omnia quae desiderasti contigit te audire. Eia nunc, nobilis doctor, pocula Spiritus Sancti tibi abunde infusa conservis largiter eructa et, qui mihi jam de praelatis dixisti, de reliquis Ecclesiae ministris quid sentias insinua. <i>Mijn ziel, verheug je, want je hebt alles gehoord wat je wilde. Welnu, edele leermeester, openbaar royaal voor uw mededienaars de bekers van de Heilige Geest die voor u overvloedig zijn gevuld; en u, die mij heeft verteld van de prelaten, maak bekend wat u vindt van de overige dienaren van de Kerk.</i>	II.26	-
II.53	Quid dicis de mundi contemptoribus, scilicet monachis vel aliis habitu religiosus? <i>Wat zegt u van degenen die de wereld versmaden, namelijk de monniken ofwel de andere geprofeste religieuzen?</i>	II.27	II.13
II.54	Quid sentis de militibus? <i>Wat vindt u van de ridders?</i>	II.28	II.14
II.55	Quam spem habent mercatores? <i>Welke hoop hebben de kooplieden?</i>	II.29	II.15
II.56	Nonne sacra loca frequenter visitant, libenter Deo sacrificant, eleemosynas multas dant? <i>Bezoeken [de kooplieden] de heilige plaatsen dan niet frequent, offeren zij niet vrijelijk aan God, geven zij niet veel aalmoezen?</i>	II.29	II.16
II.57	Quid varii artifices? <i>Hoe staat het met de diverse werklieden?</i>	II.30	II.17
II.58	Habent spem joculariores? <i>Hebben de speellieden hoop?</i>	-	II.18
II.59	Quid dicis de publice poenitentibus? <i>Wat zegt u van degenen die openlijke penitentie doen?</i>	II.31, II.32	-
II.60	Quid de fatuis? <i>Wat [zegt u] van de zwakzinnigen?</i>	II.33	II.19
II.61	Quid de agricolis? <i>Wat van de boeren?</i>	II.35	II.20
II.62	Quid de parvulis? <i>Wat van de kleine kinderen?</i>	II.34	II.21
II.63	Ut videtur, pauci sunt qui salvantur. <i>Het lijkt erop dat er weinig zijn die worden gered.</i>	-	II.21
II.64	Cum scriptum sit: 'Christus pro impiis mortuus est' et 'gratia Dei pro omnibus gustavit mortem', profuit mors ejus impiis? <i>Aangezien geschreven is: 'Christus is voor de goddelozen gestorven' en: 'Hij heeft door Gods genade voor allen de dood gesmaakt', baat zijn dood dan de ongelovigen?</i>	II.36	-
II.65	Cum Christus sit ipsa misericordia 'et miserationes ejus super omnia opera ejus', qui venit vocare non justos, sed peccatores, cur non est misertus eorum? <i>Aangezien Christus het mededogen zelve is 'en zijn barmhartigheid over al zijn werken' is, die komt om niet te roepen de rechtvaardigen, maar de zondaars, waarom heeft Hij zich dan niet erbarmd over hen?</i>	II.43	II.22
II.66	Possunt aliquibus signis internosci boni et mali? <i>Kunnen de goeden en de kwaden van elkaar onderscheiden worden door enige tekenen?</i>	II.44	-
II.67	Si in morte Christi peccata sunt remissa, cur baptizamur? <i>Als in Christus' dood alle zonden zijn weggenomen, waarom worden we dan gedoopt?</i>	-	-
II.68	Quot modis relaxantur peccata? <i>Op hoeveel manieren worden de</i>	II.45	II.23

zonden verlicht?

II.69	Quibus? <i>Welke [zeven manieren]?</i>	II.45	II.23
II.70	Quid valet confessio? <i>Wat is de waarde van de biecht?</i>	-	II.24
II.71	Est etiam iudicium? <i>Is er ook een oordeel?</i>	II.46, II.47	II.25
II.72	Valet poenitentia vel eleemosynae, si non deseruntur peccata? <i>Is penitentie of aalmoezen iets waard, als de zonden niet achterwege worden gelaten?</i>	II.48	II.26
II.73	Proderunt benefacta malis? <i>Zullen weldaden de slechten baten?</i>	II.50	II.27
II.74	Cur concessit Deus judaeis legalia sacrificia, cum non auferrent peccata? <i>Waarom heeft God de joden wettige offers toegestaan, aangezien die de zonden niet wegnemen?</i>	-	II.28
II.75	Cum homines non colerent nisi unum Deum ab initio, unde coepit idolorum culturae superstitio? <i>Aangezien de mensen vanaf het begin slechts één God aanbaden, waar kwam dan het bijgeloof van de aanbidding van afgoden vandaan?</i>	II.52	II.29
II.76	Ubi fuit Babel? <i>Waar was Babel?</i>	II.53	II.30
II.76a	Sunt altaria auro vel gemmis praeparanda? <i>Moeten altaars met goud of edelstenen uitgerust worden?</i>	-	-
II.76b	Quibus maxime propitiatur nobis Deus? <i>Waardoor wordt God het meest met ons verzoend?</i>	-	-
II.77	Prodest Hierosolymam petere aut alia sacra loca invisere? <i>Baat het Jeruzalem te bezoeken of andere heilige plaatsen op te zoeken?</i>	II.51	II.31
II.78	Cur Deus non concessit homini ut sumpto cibo saltem per septimanam posset carere illo? <i>Waarom heeft God het de mens niet toegestaan dat hij als hij voedsel heeft gegeten, ten minste zeven dagen zonder kan?</i>	II.54	II.32
II.79	Est homini terminus vitae praestitutus et si potest hunc excedere vivendo vel praevenire moriendo? <i>Is het levenseinde voor de mens van tevoren bepaald en zo ja, kan hij daar overheen gaan door [langer] te leven of dat voorkomen door [eerder] te sterven?</i>	II.55	II.33
II.80	Proba. <i>Bewijs [dat de mens zijn levensduur door eigen schuld kan verkorten].</i>	-	II.34
II.81	Peccat iudex, si reos punit? <i>Zondigt de rechter als hij de schuldigen straft?</i>	II.56	II.35
II.82	Peccant ministri qui a iudicibus jussi damnatis mortis supplicium inferunt? <i>Zondigen de beulen die op bevel van de rechters de doodstraf voltrekken bij de veroordeelden?</i>	II.57	II.36
II.83	Qui in criminibus fuerint deprehensi et a iudicibus ad equuleum vel ad aliud supplicium damnati et in ipso mortis articulo poenituerint, est spes aliqua de illis? <i>Zij die op heterdaad betrapt zullen zijn en door de rechters veroordeeld tot de pijnbank of een andere doodstraf en in het moment van hun dood spijt betuigen, is er voor hen enige hoop?</i>	II.58	II.37
II.84	Quae causa est quod pueri melius quaeque possunt discere senes? <i>Hoe</i>	II.59	II.38

komt het dat kinderen beter kunnen leren dan ouderen?

II.85	Quo venit arca testamenti? <i>Waar is de ark des verbonds terechtgekomen?</i>	-	II.39
II.85a	Cur non possunt iusti signa facere hoc tempore sicut olim fecerunt? <i>Waarom kunnen de rechtvaardigen in deze tijd geen tekenen verrichten zoals ze dat voorheen deden?</i>	-	-
II.86	Intellexerunt prophetae quae scripserunt? <i>Begrepen de profeten wat zij schreven?</i>	II.60	II.40
II.87	Quare tunc ita obscure et non manifeste sua scripta ediderunt? <i>Waarom hebben ze hun geschriften dan zo duister en niet duidelijk voor de dag gebracht?</i>	II.60	II.41
II.87a	Cum Septuaginta Hebraei fuerint, cur aliter transtulerunt quam prophetae scripserunt? <i>Aangezien de zeventig [bijbelvertalers]¹ Hebreeën waren, waarom hebben zij dan anders vertaald dan de profeten het hebben opgeschreven?</i>	-	-
II.88	Habent homines custodes angelos? <i>Hebben mensen beschermengelen?</i>	II.61	II.42
II.89	Cum Deus omnia sciat et sancti angeli in eo cuncta cernant, quid potest eis referri quod nesciant? <i>Aangezien God alles weet en de heilige engelen in Hem alles zien, wat kan hun [dan nog] verteld worden dat zij [nog] niet weten?</i>	II.62	II.43
II.90	Sunt jugiter angeli in terra cum his quos custodiunt? <i>Zijn de engelen altijd op aarde met degenen die zij bewaken?</i>	II.63	II.44
II.91	Qualiter apparent hominibus? <i>Hoe verschijnen zij aan de mensen?</i>	-	II.45
II.92	Sunt daemones hominibus insidiantes? <i>Zijn er duivels die de mensen belagen?</i>	II.64	II.46
II.93	Possunt obsidere quos volunt? <i>Kunnen zij belagen wie zij willen?</i>	II.65	II.47
II.94	Quid valet olei unctio infirmis? <i>Wat baat de zalving van olie voor de zieken?</i>	II.66	II.48
II.95	Prodest poenitentia in extremis? <i>Is penitentie aan het eind van het leven zinvol?</i>	II.67	II.49
II.96	Unde dicitur mors? <i>Waarom wordt het ‘dood’ genoemd?</i>	II.68	II.50
II.97	Cum peccata in baptismo dimittantur et cum mors sit poena peccati, cur permittitur post baptismum electis dominari? <i>Aangezien de zonden worden afgenomen in de doop en de dood een straf is voor de zonde, waarom is het [de dood] dan toegestaan om na de doop [nog] te heersen over de uitverkorenen?</i>	II.69	II.51
II.98	Dimittuntur reprobis peccata in baptismo? <i>Worden de zonden van de verdoemden afgenomen in de doop?</i>	II.71	-
II.99	Cur permittit eos ad baptismum vel ad alia sacramenta accedere, cum sciat eos ab his deficere? <i>Waarom staat Hij het hun toe tot de doop of</i>	-	-

¹ Met ‘Septuagint’ wordt gewoonlijk de Grieks-Aramese vertaling van het Oude Testament bedoeld. Uit de context en het (hier niet geciteerde) antwoord blijkt dat Honorius duidt op de vervaardigers van die vertaling.

tot de andere sacramenten te komen, aangezien Hij weet dat zij zich daarvan zullen losmaken?

II.100	Quae est ‘blasphemia Spiritus Sancti, quae non remittitur neque in hoc saeculo neque in futuro’? <i>Welke is ‘de blasfemie van de Heilige Geest, die niet wordt vergeven noch in deze wereld noch in de volgende’?</i>	-	II.52
II.101	Nocet bonis si occiduntur vel subita morte rapiantur? <i>Schaadt het de goeden als zij worden doodgeslagen of door een plotselinge dood worden weggerukt?</i>	II.72	II.53
II.102	Prodest malis si diu decumbant in lectis, antequam moriantur? <i>Baat het de slechten als zij lange tijd ziek in bed liggen voordat zij sterven?</i>	II.73	II.54
II.103	Obest justis aliquid si in cimiterio ecclesiae non sepeliantur? <i>Schaadt het de rechtvaardigen iets als zij niet begraven worden op het kerkhof van een kerk?</i>	II.75	II.55
II.104	Confert eis aliquid quod in sacris locis tumultantur? <i>Baat het hun iets dat ze ter aarde worden besteld op gewijde plaatsen?</i>	II.76	II.56
II.105	Prodest malis si in sacro loco sepeliantur? <i>Baat het de slechten als zij begraven worden op een gewijde plaats?</i>	II.76	II.57
II.106	Longe te faciat Deus, bone doctor, a malis et civibus aethereis societ te Christus in astris. <i>Moge God u ver van de slechte mensen houden, goede leraar, en moge Christus u tot metgezel maken van de hemelburgers in de sterren.</i>	-	III.1

Liber tertius

III.1	Jam innumeris hydrae capitibus praecisis, aliis atque renascentibus pro eis, eia, lux Ecclesiae, arripe gladium tuae nobilis linguae et silvam quaestionum in qua erro succide, ut liceat mihi errabundo per te ad campum scientiae exire, et qualiter circa morientes agatur evolve. <i>Nu al talloze koppen van de slang zijn afgesneden en er steeds andere voor in de plaats komen, welnu, licht der Kerk, grijp het zwaard van uw edele tong en hak het woud van vragen weg waarin ik ronddwaal, opdat ik door u aan het dwalen kan ontkomen naar het veld van wijsheid, en ontvouw wat er gebeurt met de stervenden.</i>	III.1	III.1
III.2	Est hic paradisos locus corporeus vel ubi? <i>Is dat paradijs een concrete plaats en waar is het?</i>	-	-
III.3	Perducuntur illuc omnes animae justorum? <i>Worden alle zielen der rechtvaardigen daarnaartoe gebracht?</i>	-	III.2
III.4	Qui sunt perfecti? <i>Wie zijn de volmaakten?</i>	III.3	III.3
III.5	Qui sunt just? <i>Wie zijn de rechtvaardigen?</i>	III.3	III.3
III.6	Quid potest esse per quod hi liberentur? <i>Wat kan het zijn waardoor zij worden bevrijd?</i>	III.3	III.4
III.7	Cur magis aguntur hi dies? <i>Waarom worden die dagen vermeerderd?</i>	III.4	-
III.8	Quid est purgatorius ignis? <i>Wat is het vagevuur?</i>	III.5	III.5
III.9	Quali forma sunt ibi positi? <i>In welke vorm zijn zij daar geplaatst?</i>	-	-

III.10	Cum corpus sit insensibile et per se nihil possit operari nisi quod anima per illud operatur quasi per instrumentum, qua ratione damnatur? <i>Aangezien het lichaam gevoelloos is en zelf niets kan doen behalve datgene wat de ziel door het [lichaam] doet als door een stuk gereedschap, om welke reden wordt het dan verdoemd?</i>	III.6	-
III.11	Quot animae perveniunt ad caelum? <i>Hoeveel zielen komen er in de hemel?</i>	III.7	III.6
III.12	Satisfecisti mihi de his. Nunc dic qualiter agatur circa malorum exitum. <i>U heeft mij hierover voldaan. Nu zeg hoe het gaat met het einde van de slechten.</i>	-	III.7
III.13	Quid est infernus vel ubi? <i>Wat is de hel en waar is ze?</i>	III.8	III.8
III.14	Quae? <i>Welke [negen straffen zijn er in de hel]?</i>	III.8	III.9
III.15	Quare tot miserias patiuntur? <i>Waarom lijden zij zoveel ellende?</i>	III.9	III.10
III.16	Qualiter sunt ibi positi? <i>Hoe zijn ze daar [in de hel] geplaatst?</i>	-	III.11
III.17	Heu! Quid unquam natus est homo qui tali plectetur supplicio? <i>Ach, waarom is de mens ooit geboren als hij geslagen wordt met zo'n zware straf?</i>	-	III.12
III.18	Qui sunt membra ejus? <i>Wie zijn de ledematen [van de duivel]?</i>	III.10	III.13
III.19	Heu! Videbunt eos justi? <i>Wee! Zullen de rechtvaardigen hen zien?</i>	III.11	III.14
III.20	Non dolent justi, cum eos viderint ita torqueri? <i>Worden de rechtvaardigen niet verdrietig, wanneer zij hen zo gemarteld zien worden?</i>	III.12	III.15
III.21	Non orant pro eis? <i>Bidden zij niet voor hen?</i>	III.13	III.15
III.22	In quo inferno erant justi ante adventum Christi? <i>In welke hel waren de rechtvaardigen voor de komst van Christus?</i>	III.14	III.16
III.23	Quam poenam habebant ibi? <i>Welke straf hadden zij daar?</i>	III.14	III.17
III.24	Cognoscunt se ibi? <i>Herkennen zij elkaar daar?</i>	III.15	III.18
III.25	Orant animae pro caris suis? <i>Bidden de zielen voor hun dierbaren?</i>	III.16	III.19
III.26	Qualiter orant? <i>Hoe bidden zij?</i>	III.17	III.20
III.27	Habent plenum gaudium? <i>Hebben zij volmaakte vreugde?</i>	III.18	-
III.28	Quae est domus Patris et multae mansiones? <i>Wat is het huis des Vaders en de vele woningen?</i>	III.19	III.21
III.29	Sciunt animae quae hic aguntur? <i>Weten de zielen wat hier gebeurt?</i>	III.20	III.22
III.30	Possunt apparere quando volunt vel quibus volunt? <i>Kunnen zij verschijnen wanneer ze willen en aan wie ze willen?</i>	III.21	III.23
III.31	In qua forma apparent? <i>In welke vorm verschijnen ze?</i>	-	III.24
III.32	Unde veniunt somnia? <i>Waar komen dromen vandaan?</i>	III.22	III.25

III.33	Benedictum Dei Verbum, qui tot secreta mihi reserat per os tuum. Nunc, si rogare auderem, libenter de antichristo audirem. <i>Gezegend zij het woord Gods, die zoveel geheimen via uw mond aan mij heeft ontsloten. Nu, als ik het zou durven te vragen, zou ik graag over de antichrist [willen] horen.</i>	III.23	III.26
III.34	Suscitabit mortuos vere? <i>Zal Hij waarlijk de doden opwekken?</i>	III.23	III.27
III.35	Quali aetate venient illi duo? <i>Met welke leeftijd zullen die twee [Elia en Henoch] komen?</i>	III.23	III.28
III.36	Cum dictum sit: 'Dies illi propter electos breviabuntur', erunt tunc dies breviores quam nunc? <i>Aangezien gezegd is: 'Vanwege de uitverkorenen zullen die dagen worden verkort', zullen de dagen dan korter zijn dan nu?</i>	-	III.29
III.37	Quid postea erit? <i>Wat zal daarna zijn?</i>	III.25	III.30
III.38	Quid est 'novissima tuba'? <i>Wat is de 'laatste bazuin'?</i>	III.25	III.31
III.39	Quae est 'resurrectio prima'? <i>Wat is de eerste opstanding?</i>	-	III.32
III.40	Qua die? <i>Op welke dag [zal die opstanding plaatshebben]?</i>	III.25	III.33
III.41	Erit tunc aliquis in mondo? <i>Zal er dan iemand op aarde zijn?</i>	-	III.34
III.42	Quid de illis fiet? <i>Wat zal er van hen worden?</i>	-	III.35
III.43	Resurgent qui in matribus sunt mortui? <i>Zullen zij die in hun moeders zijn gestorven, verrijzen?</i>	III.26	III.36
III.44	Qua aetate vel qua mensura? <i>Met welke leeftijd en welke grootte [zullen de ongeboren kinderen verrijzen]?</i>	III.26	III.37
III.45	Aliquando devorat lupus hominem et caro hominis vertitur in suam carnem; lupum vero ursus, ursum leo. Quomodo resurget ex his homo? <i>Soms verslindt een wolf een mens en het vlees van de mens verandert in zijn vlees; een beer [verslindt] vervolgens de wolf, een leeuw de beer. Hoe zal de mens uit hen verrijzen?</i>	III.26	-
III.46	Si capilli et ungues praecisi in locum suum redeunt, nonne deformes erunt? <i>Als de afgesneden haren en nagels naar hun plaats terugkeren, zullen ze dan niet misvormd zijn?</i>	III.27	-
III.47	Qui hic habuerunt bina capita vel plura membra vel quibus defuerunt aliqua aut pingues aut macres fuerunt resurgent tales? <i>Degenen die hier twee hoofden hebben gehad of meerdere ledematen of die enkele [ledematen] misten of dik of mager waren, zullen die zó verrijzen?</i>	III.27	-
III.48	Quid sentis de abortivis? <i>Wat denkt u over [de opstanding van] miskramen?</i>	-	-
III.49	Qualia corpora habebunt? <i>Wat voor lichamen zullen zij hebben?</i>	III.27	III.38
III.50	Qua hora fiet iudicium? <i>Op welk uur zal het oordeel plaatshebben?</i>	-	III.39
III.51	Qualiter veniet Dominus ad iudicium? <i>Hoe zal de Heer naar het oordeel komen?</i>	III.28	III.40

III.52	Erit iudicium in valle Josaphat? <i>Zal het oordeel in het dal van Josafat zijn?</i>	III.28	-
III.53	Quomodo ad dexteram vel ad sinistram? <i>Hoezo [worden de rechtvaardigen en de goddelozen] aan de rechterhand of de linkerhand [geplaatst]?</i>	-	III.41
III.54	Quali forma apparebit ibi Dominus? <i>In welke vorm zal daar de Heer verschijnen?</i>	-	III.42
III.55	Erit ibi crux, scilicet lignum in quo Dominus est passus? <i>Zal daar het kruis zijn, namelijk het hout waaraan de Heer geleden heeft?</i>	-	III.43
III.56	Quare faciet Filius iudicium? <i>Waarom zal de Zoon het oordeel doen?</i>	III.29	-
III.57	Est ibi sedes in qua sedeat, ut dicitur: 'Sedebit super sedem majestatis'? <i>Is daar een zetel waarin Hij gezeten zou zijn, zoals gezegd wordt: 'Hij zal zitten op de troon zijner heerlijkheid'?</i>	(III.28), III.32	III.44
III.58	Habebunt apostoli sedes, ut dicitur: 'Sedebitis super sedes duodecim'? <i>Zullen de apostelen zetels hebben, zoals gezegd wordt: 'Gij zult zitten op twaalf zetels'?</i>	III.28	III.45
III.59	Qualiter fiet iudicium? <i>Hoe zal het oordeel plaatsvinden?</i>	III.30	III.46
III.60	Qui sunt qui iudicant? <i>Wie zijn degenen die oordelen?</i>	III.28	III.47
III.61	Quomodo iudicabunt justos? <i>Hoe zullen zij de rechtvaardigen oordelen?</i>	-	-
III.62	Qui sunt qui iudicantur? <i>Wie zijn degenen die geoordeeld worden?</i>	III.30	III.48
III.63	Dicentur haec sonis verborum? <i>Zullen die dingen gezegd worden met het geluid van woorden?</i>	-	-
III.64	Quomodo iudicentur? <i>Hoe zouden zij geoordeeld worden?</i>	-	-
III.65	Qui sunt qui sine iudicio pereunt? <i>Wie zijn degenen die zonder oordeel verloren gaan?</i>	III.30	III.49
III.66	Videbunt ipsi Christum? <i>Zullen zichzelf Christus zien?</i>	III.30	III.50
III.67	Quare dicitur de eis: 'Non resurgunt impii in iudicio'? <i>Waarom wordt over hen gezegd: 'De goddelozen staan niet op bij het oordeel'?</i>	-	-
III.68	Qui iudicantur et pereunt? <i>Wie worden geoordeeld en gaan verloren?</i>	III.30	III.51
III.69	Quis benedixit istos et quis maledixit illos? <i>Wie heeft hen gezegend en wie heeft hen vervloekt?</i>	-	-
III.70	Quomodo iudicabunt eos sancti? <i>Hoe zullen de heiligen hen oordelen?</i>	-	-
III.71	Habet Dominus furorem vel iram? <i>Heeft de Heer woede of toorn?</i>	III.31	-
III.72	Habebunt iusti defensores aut mali accusatores? <i>Zullen de rechtvaardige mensen verdedigers hebben of de slechte mensen aanklagers?</i>	III.31	III.52
III.73	Quid est quod dicitur: 'Libri aperti sunt et liber vitae et iudicati sunt mortui de his quae erant scripta in libris'? <i>Wat betekent het dat gezegd</i>	-	-

wordt: *‘De boeken zijn geopend en het boek des levens, en de doden zijn geoordeeld op grond van hetgeen in de boeken geschreven is’?*

III.74	Quid sequitur? <i>Wat volgt daarna?</i>	III.32	III.53
III.75	Quid est: ‘Transiens ministrabit illis’? <i>Wat is: ‘Naar hen toekomend zal hij hen bedienen’?</i>	-	-
III.76	Quid est ‘Tradet regnum Deo et Patri’ et ‘Deus erit omnia in omnibus’? <i>Wat is: ‘Hij zal het koningschap overdragen aan God en de Vader’ en ‘God zal alles in allen zijn’?</i>	-	-
III.77	Quid postea de mundo erit? <i>Wat zal er daarna met de wereld gebeuren?</i>	III.33	III.54
III.78	Interibit penitus mundus? <i>Zal de wereld geheel en al vergaan?</i>	III.33	III.55
III.79	Replesti me bonis domus Domini. At dic qualia corpora habebunt sancti. <i>U heeft me vervuld met de goede dingen van het huis des Heren. Maar vertel me welke lichamen de heiligen zullen hebben.</i>	III.34	III.56
III.80	In qua aetate vel in qua mensura erunt? <i>Op welke leeftijd of in welke grootte zullen zij zijn?</i>	III.34	-
III.81	Erunt vestiti vel nudi? <i>Zullen zij gekleed zijn of naakt?</i>	III.34	III.57
III.82	Possunt licenter facere quod volunt? <i>Kunnen zij naar eigen believen doen wat ze willen?</i>	III.34	-
III.83	Quid operantur? <i>Wat doen ze?</i>	III.34	-
III.84	Quae est laudatio eorum? <i>Wat is hun lof?</i>	III.34	-
III.85	Recordantur malorum quae in corpore patiebantur? <i>Herinneren zij zich het leed dat zij leden in het lichaam?</i>	III.34	-
III.86	Non habent inde dolorem? <i>Hebben zij daar geen verdriet van?</i>	III.34	-
III.87	Super altitudinem terrae sustulit me tua aurea lingua. Nunc eia, dic mihi illorum gaudia. <i>Uw gouden tong heeft me boven de hoogte van de aarde gebracht. Nu, vertel me over hun vreugden.</i>	III.35	III.58
III.88	Quae sunt haec? <i>Welke zijn die [vreugden]?</i>	-	III.59
III.89	Hoc planius edicito. <i>Verklaar dat nader.</i>	III.35	III.60
III.90	Levasti me super me. Haec sunt quae concupivit anima mea audire. Haec rogo te aliquibus modis exprimere. <i>U hebt me boven mezelf uitgetild. Dit zijn de dingen die mijn ziel begeerde te horen. Ik vraag u deze dingen op enkele manieren uit te drukken.</i>	III.36	III.61
III.91	O gloria! <i>Wat een genot [zou het zijn om net zo mooi te zijn als Absalom]!</i>	III.36	III.61
III.92	O gratia! <i>Wat een gunst [zou het zijn om net zo snel te zijn als Asaël]!</i>	III.36	III.61
III.93	O ingens decus! <i>Wat een ontzaglijke eer [zou het zijn om net zo sterk te zijn als Simson]!</i>	III.36	III.61
III.94	O claritudo! <i>Wat een roem [zou het zijn om net zo vrij te zijn als]</i>	III.36	III.61

Augustus]!

III.95	O dulcedo! Wat een bekoring [zou het zijn om net zo rijk te zijn als Salomo]!	III.36	III.61
III.96	O suavitas! Wat een aangenaamheid [zou het zijn om net zo gezond te zijn als Mozes]!	III.36	III.61
III.97	O magnificentia! Mihi videtur, si cui optio ex his eligendi daretur, unumquodque prae regno jure eligeretur; si quis autem his omnibus polleret, merito toti mundo praeferendus esset. Wat een grootsheid! Het lijkt me, als aan iemand de keus gelaten zou worden uit deze zaken, elk daarvan terecht verkozen zou worden boven een koninkrijk; maar als iemand deze dingen allemaal in zijn macht heeft, dan zou hij te verkiezen zijn boven de verdienste van de hele wereld.	III.36	III.62
III.98	O Deus! Oh God [het moet zo indrukwekkend zijn om net zo wijs te zijn als Salomo]!	III.36	III.62
III.99	O beatitudo! Wat een zaligheid [om alle mensen als vriend te hebben met een vriendschap zoals David en Jonatan]!	-	III.62
III.100	O ineffabilitas! Wat een onuitsprekelijk [groot genoeg zou het zijn als alle mensen het met me eens waren, zoals Laelius en Scipio het eens waren]!	-	III.62
III.101	O sublimitas! Wat een verhevenheid [om net zo machtig te zijn als Alexander de Grote]!	III.36	III.62
III.102	O celsitudo! Wat een hoogte [zou het zijn om net zo geëerd te worden als Jozef door de Egyptenaren]!	III.36	III.62
III.103	O magnitudo! Wat een grootsheid [zou het zijn om net zo veilig te zijn als Elia en Henoch]!	-	III.62
III.104	O majestas! Wat een waardigheid [zou het zijn om dezelfde vreugde te voelen als iemand die sterft en naar de hemel wordt gebracht terwijl hij op weg is naar de pijnbank]!	-	III.62
III.105	O immensa delectatio! Wat een onmetelijke vreugde [zou het zijn als ik een vriend had die al de genoemde eigenschappen zou bezitten]!	-	III.62
III.106	O inenarrabilitas! Ita ego delector in sermonibus tuis sicut in omnibus divitiis. Mihi videtur quod si quis quaedam ex his, non dico omnia, haberet, dignior toto mundo esset. Si quis autem his omnibus esset plenus, videretur jure Deus. Wat een onbeschrijfelijkheid [zou het zijn als ik vele vrienden had die al die dingen in overvloed zouden hebben]! Ik verheug me in uw woorden zoals in alle rijkdommen. Het lijkt me dat als iemand iets, ik zeg niet alles, daarvan zou hebben, hij waardiger zou zijn dan de hele wereld. En als iemand echter goed voorzien zou zijn van al die dingen, dan zou hij terecht God lijken.	III.37	III.63
III.107	Sicut dulcis fons sitientem agricolam, ita delectabilis fons de ore tuo distillans meam refocillat animam. Sed o incomparabiliter beati, qui ad tam ineffabilia bona sunt praedestinati! Zoals een zoete bron een dorstige akkerman [verkwikt], zo verkwikt de heerlijke honing die uit uw mond druppelt, mijn ziel weer. Maar o onvergelijkbaar zalig [zijn zij], die voorbestemd zijn voor zulke onuitsprekelijke, goede dingen!	-	III.64
III.108	Heu! Quantas lacrimas miseriae nunc cogit fundere fons tuae	-	-

eloquentiae! Scient omnes sancti quae ego feci? *Ach! Hoeveel tranen van ellende noopt de bron van uw welsprekendheid me te vergieten! Weten alle heiligen wat ik heb gedaan?*

III.109	Quid tunc valet confessio et poenitentia peccatorum, si non delebuntur et si ipsi debent foeda et turpia flagitia nostra scire, quae etiam exhorresceres cogitare? <i>Wat baat dan de biecht en de penitentie van de zondaren, als zij niet zullen worden teniet gedaan en als zij onze afschuwelijke en smadelijke schanddaden moeten weten, waarvan je huivert als je eraan denkt?</i>	-	-
III.110	Vellem hoc mihi exemplo probari. <i>Ik zou [graag] willen dat dit [dat men zich in het hiernamaals niet meer schaamt over de fouten die men in dit leven beging, ook al worden die nooit uit het geheugen van God en de heiligen gewist] aan mij werd bewezen met een voorbeeld.</i>	-	-
III.111	Scio. <i>Ik weet [dat David zich schuldig maakte aan moord en overspel].</i>	-	-
III.112	Novi. <i>Ik weet [dat Maria zondares was, Petrus Jezus heeft verloochend en Paulus de kerk heeft vervolgd].</i>	-	-
III.113	Credo. <i>Ik geloof [dat zij toch in de hemel zijn].</i>	-	-
III.114	Non abhorrent angeli tales vel sancti qui pene nihil peccaverunt? Non habebunt eos pejus? <i>Verafschuwen zulke engelen of heiligen die vrijwel niet hebben gezondigd, hen niet? Zullen zij hen niet slechter achten?</i>	-	-
III.115	O immensa laetitia! <i>Wat een onmetelijke vreugde [voel ik nu ik weet dat engelen en heiligen zich juist zullen verheugen in de redding van zondige mensen]!</i>	-	III.64
III.116	Eia, si Deus et omnes sancti volunt quod ego, tunc volo similis esse Petro. <i>Hee, als God en alle heiligen willen wat ik wil, dan wil ik zijn zoals Petrus.</i>	-	III.64
III.117	Et, si possunt, quare non aliud caelum faciunt? <i>En als ze [alles] kunnen, waarom maken ze dan niet een andere hemel?</i>	-	III.65
III.118	Haec omnia possunt credi de apostolis et sanctis summis. Circa nos bene geritur, si nobis in servitio eorum vivere conceditur. <i>Dat alles kan geloofd worden van de apostelen en de hoogste heiligen. Het wordt voor ons goed geregeld als het ons wordt toegestaan te leven in hun dienstbaarheid.</i>	-	III.66
III.119	Ita replesti cor meum gaudio, quod pene vidi faciem Domini in nubilo raptus in caeli gremio. Idcirco laetor super eloquia tua sicut qui invenit spolia multa. <i>U heeft mijn hart weer zo gevuld met vreugde, dat ik bijna het gezicht van de Heer in de wolken heb gezien, terwijl ik meegevoerd werd in de schoot van de hemel. Daarom verheug ik me over uw welsprekendheid zoals iemand die een grote buit gevonden heeft.</i>	-	(weg) ²
III.120	O mirabilis contrarietas! Sicut illorum gaudia sunt inexcogitabilia et inedicibilia, ita istorum supplicia sunt incomparabilia et ineffabilia. <i>O wonderbaarlijke tegenstrijdigheid! Zoals de vreugden van de enen</i>	-	(weg)

² In het Straatsburgse handschrift met de *Proza-Lucidarius* ontbreekt tussen f. 63 en f. 64 een blad (Muusers 1988, 78). Hierdoor breekt de Middelnederlandse tekst af halverwege de bewerking van Lat III.118 (Mnl III.66). De rest van Lat III.118 tot en met het begin van Lat III.121 ontbreekt; halverwege Lat III.121 begint de Middelnederlandse tekst weer (Mnl III.67).

ondenkbaar en niet uit te drukken zijn, zo zijn de straffen van de anderen onvergelykbaar en onuitsprekelyk.

III.121	Hoc non intelligo. <i>Dat begrijp ik niet [dat de verdoemden ‘uit de wagen van God gevallen zijn’].</i>	-	(III.67)
III.122	Jucunditate et exultatione repleat te Deus, optime magister, in sanctorum glorificatione et videas regem gloriae in suo decore et videas bona Hierusalem omnibus diebus vitae tuae. <i>Moge God u vervullen met genoeg en gejubel, allerhoogste meester, in de verheerlijking der heiligen en moge u de koning der heerlijkheid zien in zijn schoonheid en moge u het goede van Jeruzalem zien in alle dagen van uw leven.</i>	-	III.68

Overzicht 2: De *Vers-Lucidarius*

Dit is een overzicht van de vragen van de *Vers-Lucidarius*. In de eerste kolom staan de nummers van de vragen (eigen nummering). In de tweede kolom staan de vragen zoals overgeleverd in handschrift Brussel, KB 15642-51 (B1). Hierbij is volgens modern gebruik interpunctie aangebracht en is het gebruik van u/v en i/j gemoderniseerd. De derde kolom geeft aan in welk vers in mijn editie van B1 de vraag begint, zodat de vragen snel teruggevonden kunnen worden in de editie. In de vierde kolom staan de nummers van de corresponderende Latijnse vragen en/of andere bronnen. *RB* duidt op Maerlants *Rijmbijbel* (regelnummering van Gysseling 1983), *SpHist* betekent *Spiegel historiael* (regelnummering van De Vries en Verwijs 1863). Een x staat voor een ongeïdentificeerde bron; bij een streepje (-) is het aannemelijk dat de auteur geen bron heeft gebruikt.

vraag	<i>Vers-Lucidarius</i>	vers	bron
I.1	Meester, wat sullen wi gheloven in Gode Daer wi of houden sine ghebode?	37	I.2, (Du I.5)
I.2	Meester, nu bericht mi des Wat dinghe dat Gad selve es.	49	I.2
I.3	Meester, men seit ons sonder waen, Dat God in drien personen is bevaen.	75	- / x
I.4	Meester, dattu goet moet ghescien, Hoe comt dat men deilt in drien?	87	I.3
I.5	Lieve meester, bericht mi, Twi God Vader gheheten si.	131	I.4
I.6	Bericht mi meester, dattu God lone Twi God is gheheten Sone.	143	I.5
I.7	Waer om heti Heilich Gheest, Die boven der werelt heeft volleest?	153	I.6
I.8	Meester, ic waerts gherne vroeder Twi dat men tot Gode niet en seyt moeder, Also wel als doet Vader. Des bericht mi alle gader.	183	I.7
I.9	Meester, segt nu noch ghereet, Waer om God niet dochteren heet.	197	I.8
I.10	Bericht mi meester, of ghi mi mint, Twi die Heileghe Gheest niet heet kint Also wel als die Sone doet – Des so waer ic gherne vroet.	209	I.9
I.11	Noch segt mi meester, tonser lere: Waer woent God onse lieve Here?	223	I.10
I.12	Bericht mi, lieve meester fijn, Hoe vele datter hemelen sijn.	245	I.11
I.13	Meester, hoe comt dat God onse Vader, In allen steden is alle gader, Ende Hi selve is lichamelike Woenende in hemelrike?	263	I.12

I.14	Segt mi, meester wel geraect, Wiste God eer Hi die werelt maectte Elke dinc eer si gescien soude Onder derde ende boven der moude?	277	I.13
I.15	Na dat God was sonder beghin, Meester, ende sijn heilege sin Alle dinc maecte ende liet wesen, Soe eest geloeflijc in desen Dat Hi een enich leven lede Eer Hi die werelt ye gerede.	293	I.15, Du I.8
I.16	Meester, waer was die volmaecte God eer Hi die werelt maecte?	327	x
I.17	Meester, wet ghi die waerheit yet Twi God die werelt worden liet?	341	I.16, I.19
I.18	Bericht mi meester, des ic micke, Maect God die werelt tenen stücke?	353	(I.20), RB 105-326
I.19	Bericht mi meester, in dine lesse, Al dat God maecte hevet kennese?	435	I.21
I.20	Wel lieve meester, laet mi horen Twi sijn van inghelen ix choren.	457	I.23, I.24
I.21	Noch soe segt mi, meester rene, Twi dat God niet bleef allene.	471	I.25
I.22	Meester, hoe menich nature speciale, Maect God al sonder hale?	481	I.26, I.27, I.29, I.28
I.23	Noch segt mi, meester bequame, Hebben dinghelen enige name?	507	I.30, I.31
I.24	Meester, condy yet geweten, Hoe deerste inghel was geheten?	517	I.31, I.32, I.33, I.34, I.35, I.36
I.25	Twij bleef lucifer niet langer daer? Des berecht mi openbaer.	552	I.37, I.38, I.39, I.40, I.41
I.26	Meester, ic wiste gherne die waerhede, Twi die duvelen niet sijn tere stede.	591	I.41
I.27	Segt mi meester, of ghijt gebiet, Waer om en verloeste God niet Ingelen die vanden hemel vielen Alsoe wel als menschen zielen?	607	I.44
I.28	Bericht mi vanden ingelen de bleven In Gods memorie sonder sneven.	631	I.53
I.29	Meester, twi God der ingelen stede Mit inghelen niet weder vullen dede.	645	I.47
I.30	Noch segt mi meester, sijt dus vroet, Weten dingel al dat men doet?	667	I.48
I.31	Meester, mogen die viande volbringen	681	I.49

	Haren wille in allen dinghen?		
I.32	Lieve meester, maect mi vroet, Weten dinghele al dat men doet?	699	I.56
I.33	Twī was Lucifer ende sijn gesellen Gemaect ter eweliker quellen?	709	x, I.52
I.34	Lieve meester, maect mi vroet, Wat vorme hebben dingelen goet?	719	I.54, I.55
I.35	Bericht mi, meester wel geraect, Twī die menschen was gemaect.	733	I.57
I.36	Meester, segt mi in corten uren, Twī die mensche van soe crancken naturen.	742	I.63
I.37	Segt mi, meester goedertieren, Of God maecte alle dieren.	758	I.67
I.38	Wanneer was die helle gemaect, Daer die menege bi ontraect?	802	Du I.15, Du I.16, Du I.17
I.39	Berecht mi meester, lieve geselle, Hoe menege pine is inde helle?	816	Du I.19
I.40	Meester, soudi berechten connen Wat liechte was eer quam die zonne?	864	Du I.29
I.41	Lieve meester, maect mi wijs Wanneer God maecte tparadijs.	876	RB 455-472
I.42	Bericht mi meester, als ic gome, Of God int paradijs plante bome.	902	RB 473-490, I.69, RB 491-508
I.43	Waer was Adam, onse eerste vader, Ghemaect, berecht mi alle gader?	946	(I.68), RB 786-792, RB 509-526
I.44	Meester, maect mi des wijs, Was Eva gemaect int paradijs?	974	(I.70), I.71, RB 555-568
I.45	Waer omme waren alle creatures Niet gemaect in eenre uren?	1002	I.72
I.46	Twī heeft God den mensche gegheven Dat hi emmer in sonden moet sneven?	1014	I.73
I.47	Meester of Adam ware bleven Int paradijs sonder sneven, Mit wat genoechte soude hi Kinder ghewonnen hebben, segt mi?	1035	I.74, I.75, I.76, I.77, (I.78)
I.48	Twī scaemdem Adaem meer Nader sonden, dan hi dade eer?	1067	I.80
I.49	Gaf hem enige cleideren God, Als si braken sijn ghebod?	1083	RB 753-758, RB 765-766, I.90
I.50	Bericht mi, meester mit talente, Twī waren si verraden vanden serpente?	1099	I.83, I.86, I.85

I.51	Segt mi twi si tharen onvramen Soe saen uten paradise quamen.	1115	I.91, I.92, <i>RB</i> 793-796, <i>RB</i> 803-808
I.52	Meester, waer trac onse here Adam Doe hi uten paradise quam?	1148	I.93, <i>RB</i> 781-784, <i>RB</i> 826-842
I.53	Meester, waest allene bider vrucht, Die hinc ins paradijs lucht, Dat Yeva met Adame Tparadijs ruimte tharen onvrame?	1186	I.94, I.95, I.96
I.54	Bericht mi meester, mit dier lere: Was tgebod groet van onsen Here?	1222	I.97, I.98, I.99, I.100
I.55	Meester, nu bericht mi das Welc die eerste sonde was.	1269	I.101
I.56	Twi God Adaem sijn sonden niet verliet, Als Hine uten paradise stiet.	1329	I.112
I.57	Segt mi hoe Adaem te genaden Hadde gecomen van sinen misdaden, So dat hem God in gere wijs En hadde verboden tparadijs.	1357	I.106
I.58	Meester of God es vol genaden, Twi en vergaf Hi niet Adams misdaden?	1371	x
I.59	Waer omme sende God niet hare Apostel of propheten of martelaren Om te sterven voir Adame, Die ons brochte ter sonden blame?	1399	(I.115, I.116, I.117, I.118)
I.60	Lieve meester, bericht mi scoene, Bi wat reden die Gods Sone Meer vleischelic wert dan die Vader Of die Heilege Gheest al gader.	1453	I.119
I.61	Meester, in hoe vele manieren Quam die menscheit, condijt visieren?	1481	I.120
I.62	Twi en sende die Vader van hemelrike Sinne Soen niet in aertrike Eer die duvele in die werelt geraecte Daer Noe derke om maecte?	1505	I.121, I.122, I.123
I.63	Brochte enige sonde Gods lam Na datti vanden sondigen geslachte quam?	1563	I.125
I.64	Bericht mi meester, of ghi mi mint, Hoe Maria ontfinc haer kint.	1583	I.125, I.126, I.127, I.128
I.65	Segt mi meester, in u gedachte, Waerom God quam bi nachte?	1615	I.129
I.66	Meester, conste God alle wijshede Als Hi was in sijn jonchede?	1627	I.130, I.131
I.67	Gheschiede enige miracle doe onse behoeder	1647	I.132, I.133, I.134

	Gheboren was van sijne moeder?		
I.68	Bericht mi, meester vanden gedichte, Twi God vanden coningen nan gichte.	1751	I.135, x
I.69	Twi voer God in Egypten lant Uut des quaets Herodes hant?	1777	I.136
I.70	Meester, wetti die reden yet, Twi God in siere joncheit predicte niet?	1795	I.137
I.71	Meester, wilt mi dat verdragen, Dat ic u nu hier sal vragen: Ende twi hem God danne Dopen dede van sinte Janne?	1811	I.138, I.139
I.72	Waeromme gehingede die doet Ende die zware passie groet?	1849	(I.141, I.142, I.143, I.144, I.145, I.146) (x)
I.73	Meester, wat misdede Judas, Na dien dats Vaders wille was Dat sijn Sone die doot coes? Des bericht mi sonder loes!	1887	I.147
I.74	Waer omme starf Hi ant hout Die Here die quite onse scout?	1902	I.148, I.149
I.75	Wat sal die Vader den Sone geven Die dor ons liet sijn leven?	1922	(I.154), (x)
I.76	Waer omme doe ons sceppers geest Als Hi sciet uter werelt tempeest?	1932	I.160, I.166, I.156, (I.161), I.158
I.77	Meester, waer om verroes God niet Te hant doe Hi van der werelt sciet?	1954	I.162
I.78	Meester, segt mi in u gedachte, Twi Hi was doot i dach ende ii nachte.	1974	I.159
I.79	Twi verrees Hi op des sonnen sdaechs nacht, Berecht mi dat oft u macht.	1992	I.164
I.80	Wat gedaente hadde die Here groot Doe Hi verrees vander doot?	2002	I.167, I.168, I.169, I.140
I.81	Hoe dicke verbaerde Hem Gods lam Sinen jongeren eer Hi te hemelrike clam?	2014	I.170
I.82	Twi gewaget die ewangelie das Dat Magdaline deerste was Die Gode sach na sine doot Mit hare begaerte groot?	2076	I.171
I.83	In wat vormen voer Hi te hemelrike wert God, die den mensche hadde so wert?	2090	I.172, I.173
I.84	Segt mi meester, of ghijt gebiet, Bi wat saken en voer God niet Inden hemel also saen	2104	I.174

	Als Hi uten grave was gestaen?		
I.85	Meester, is u yet bekant Of God sit svaders rechter hant?	2138	I.175
I.86	Hoe bidt Mariën haren Sone Over die doechde sijn gewone, Ende hoe die Zone bit den Vader, Dies berecht mi alle gader.	2154	I.176
I.87	Meester, heeft God blijscap groot Inden hemel sonder genoot?	2186	I.178
I.88	Meester, nu wilt mi bedieden: Wat segdi van geleerden lieden?	2222	(I.178)
I.89	Proeft meester, met dine gewerke, Hoe goed is die Heilege Kerke?	2238	I.179
I.90	Meester, twi es Gods lichame Betekent bi den brode bequame, Ende oec sine preciose bloet Betekent is biden wine goet?	2266	I.180
I.91	Nu segt mi meester, in uwer lere, Hoe die mensche mach comen tonsen Here.	2306	I.182
I.92	Meester, die ten outare gaen Ende Gods lichame ontfaen, Sijn si des te heileger yet? Daer af doet mi een bediet.	2332	I.184, I.185
I.93	Hoe eest metten papen die in sonden Messe singen met haren monden?	2360	I.190, I.189, I.188
II.1	Meester, maect God die sonden yet? Daer af doet mi een bediet.	2398	II.2
II.2	Noch berecht mi, meester goet, Eest zwaer dinc dat men sonde doet?	2434	II.4
II.3	Segt mi meester, met uwen monde, Of manslacht is hoeftsonde.	2456	II.5
II.4	Twi es dat God die goede mint Ende die quade niet en kint?	2480	II.6
II.5	Bericht mi meester, lude of stille: Wat mach bedieden vri wille?	2500	II.7
II.6	Bericht mi meester, sonder swike: Dienen die duvelen Gode van hemelrike?	2510	II.9
II.7	Nu bericht mi, meester vroet: Twi hebben hier die quade soe groot goet?	2542	II.11, (II.12)
II.8	Meester, twi heeft God gegeven Den enen meer pinen in dit leven, Dan Hi enen andren doet Des soe waer ic gerne vroet.	2584	(II.14), x

II.8b	Of onse paep es in sonden bevaen, Moeten wi hem sijn onderdaen?	2682	-/x
II.9	Meester, twi heeft die salige mensche Die eerste rijcheit te wensche?	2714	II.12
II.10	Meester, nu segt mi den fijn Of si allen onsalich sijn, Die onverduldich sijn in armode Ende haer pine niet en nemen int goede.	2740	(II.14) (x)
II.11	Meester, hoe salt met hem staen Die gewillike penitencie ontfaen?	2760	(II.14) (x)
II.12	Wat segdi meester, in uwen moet Van hem die winnen tquade goet?	2790	II.16
II.13	Meester, nu doet mi verstaen Van hem die kerkelic goet ontfaen, Of van clerken die bekinnen Die scrifture in haren zinnen, Of si meer loens van onsen Here Hebben dant folc van minder lere.	2842	II.19
II.14	Meester, die doecht node horen Worden si int ende verloren?	2886	II.33
II.15	Bericht mi, meester wel geraect: Waren alle die zielen te gader gemaect Of sijnse gemaect bequame Sdagelixs ins smenschen lichame?	2898	II.34
II.16	Wat segdi, meester van onsen behoede, Maecte God enige ziele dan goede? Mi wondert herde sere twaren Datter soe vele ter hellen varen.	2920	II.35
II.17	Meester, segt mi, of gi mi mint Of die ziele es wetende twint?	2946	II.36
II.18	Meester, waerom heet smenschen lichame Onsuver ende vul der blame, Die van kerstine es geboren? Dat soudic alre gerne horen.	2968	II.37, II.38
II.19	Indien de nature der mannen ende der wiven Sonder genoechte niet mach bliven Vleischelike comen van haer beide hitte, Twi hevet kint van Adaems smitte?	3010	II.39, (II.40, II.41)
II.20	Twi laet God ter werelt incomen in Kinder die inder moeder doet sijn, Of sterven eer si doepsel ontfaen? Dat soudic herde gerne verstaen.	3032	II.42, II.43
II.21	Hoe men in keesdom wint i kint, Hevet dersonden yet en twint?	3048	II.44
II.22	Meester, gi moet mi ontbinden,	3062	II.45

	Of svader ende moeder deren den kinde, Of des kints sonden yet den vader Of der moeder, bericht mi algader.		
II.23	Comter zware sonden of in live Die sijnre nichten neemt te wive?	3096	II.46, II.47
II.24	Meester, ic hoerde gerne bedieden, Waer omme hoge lieden Haren magen nemen te wive, Dan ander liede in desen live.	3116	II.48, II.49, II.50
II.25	Bericht mi meester, met uwen monde: Mach men ville trouwen sonder sonde?	3152	II.51
II.26	Meester, laet mi uwe conciencie smaken Van pape ende van haren saken, Ende van papen der heileger kerken Ende die in religione werken.	3170	II.52
II.27	Meester, die in religione sijn, Hoe gedane wort aren fijn?	3216	II.53
II.28	Meester, nu wilt mi verklaren Wat gi segt van desen riddaren.	3232	II.54
II.29	Meester, nu vant mi bedieden: Wat sal gevallen den coeplieden?	3254	II.55, II.56
II.30	Meester, nu doet mi verstanden Van werclieden die werken met handen.	3274	II.57
II.31	Meester, wat segdi van der scare Die penitencie doen openbare?	3292	II.59
II.32	Wat segdi van hem die doen sonde Ende daer in bliven tot alre stonde?	3302	II.59
II.33	Meester, wat sal hem geburen Die dul sijn van naturen?	3330	II.60
II.34	Wat segdi van kindren die jaren iii Of iiii sijn out, berrichtes mie?	3348	II.62, <i>SpHist</i> III, 7, cap. 40, vs. 15-48
II.35	Wat segdi van hem die houden tlant Alle dage winnen mitter hant?	3392	II.61
II.36	Betekent mi, meester mit uwen rade, Jaf God starf dor die quade Also Hi dede dor die goede, Des berecht mi der oetmoede.	3410	II.64
II.37	Na dat die vercorne hebben verdient Dat sij sijn ons Heren vrient, Twi laet hem God dan die rike Torment gedogen in ertrike?	3460	(II.28, II.29, II.31)
II.38	Meester, bericht mi gereet, Wat es svader mogentheit?	3542	II.22, II.23

II.39	Es die doot tallen stonden Ene ziecheit over smenscen sonden?	3558	II.13
II.40	Nu segt mi meester, in welker maniere Dat siec worden die wilde dieren.	3592	II.27
II.41	Bericht mi meester, mit allen: Gescien alle dingen bi gevalle?	3608	II.24
II.42	Meester, waerom gesciet dat Dat kerken verbernen ende heilege scat?	3616	II.25
II.43	Gi segt: God es vol genaden; Twi staet Hi dan niet in staden Hem die haren tijt leiden in sonden Dat si ter hellen niet werden vonden?	3640	II.65
II.44	Lieve meester, leert mi merken Te kennet die goet sijn int gewerke, Of die fel sijn van naturen. Dat wistic gerne, mocht mi geburen.	3690	II.66
II.45	Meester, hebdi yet ondervonden, In hoevele smenschen sonden Hier ter werelt worden gegeven Van Gode die ons gaf dit leven?	3718	II.68, II.69
II.46	Noch so segt mi, meester fijn, Hoe vele dat vonnesse sijn.	3770	II.71
II.47	Meester, somme seggen gemene Dat maer een vonnesse es allene.	3774	II.71
II.48	Meester, dat u God geve al goet: Is penitencie aver toe goet, Alset die mensch also staet Dat hi die sonden niet en laet?	3828	II.72
II.49	Meester, bericht mi gereet Vanden onvroeden tondersceet.	3856	x
II.50	Wat loen sal sal hebben die sondare Van sinen sonden? Maect mi clare!	3926	II.73, x
II.51	Meester, wat segdi van den gonen Die pelegrimagen sijn gewone Te doene, taken of tander stede, Daer sijt beloven mit haesticheden?	3956	II.77, x
II.52	Meester, wane quamen die gebode Diemen hout vanden afgode?	4006	II.75
II.53	Meester segt mi, dat u God lone: Waer staet die torre van Babilone?	4030	II.76, x
II.54	Bericht mi meester, sonder sneven: Twi die mensce niet mach leven Achte dage mit enen male? Berecht mi dies, so doedi wale.	4072	II.78, x

II.55	Segt mi, lieve meester mijn: Is elken geset sine termijn, Hoe lange hi hier leven sal? Des bericht mi van al.	4102	II.79
II.56	Segt mi meester, met uwen monde: Doet die rechter enige sonde Omdat hi die quade verdoet? Des soe waer ic gerne vroet.	4136	II.81
II.57	Doet die mensch enige sonde Diese hanct, blind of wonde?	4144	II.82
II.58	Meester, ic soude gerne weten, Die met sonden es beseten Ende om die sonde gewijst ter doot Ende berouwenesse heben groot Van haren sondeliken daden, Of si vinden sellen genade.	4152	II.83
II.59	Twī die juonge kindren bet leren Dan die oude, dats mij begeren.	4178	II.84
II.60	Meester, wisten die propheten te voren Alle dat si seiden? Laet mi horen.	4194	II.86, II.87
II.61	Meester, ist waer als men seget, Dat elc sijn engel te hebben pleget?	4246	II.88
II.62	Twī vertrect dingel onsen Sceppare Smenscen weldaet ende maecse mare, Ende Hi selve alle dinge weet? Des bericht mijn gereet.	4270	II.89
II.63	Meester, of die engel eenpaerlike Mitten mensche sijn in aertrike, Wanneer comen si vor Gode, Daer si houden sine gebode?	4300	II.90
II.64	Meester, berecht mi ten wensch: Heeft die duvel macht over den mensch?	4322	II.92
II.65	Meester, berecht mi dat ter stede Ende segget mi die waerhede, Of si tfat der kersten lieden Mogen besitten, wilt mi bedieden.	4362	II.93
II.66	Segt mi, meester mit genende: Helpt yet den mensche in sijn ende Dat hi die olye ontfaet Als hem die doot ane gaet?	4399	II.94
II.67	Berecht mi, lieve meester goet: Is penitencie iewer toe goet?	4419	II.95
II.68	Berecht mi, meester wijs man, Wanne dat deerste sonde quam.	4455	II.96
II.69	Bericht mi meester, ic hebs hope: Mits dat die sonden ende die cope	4471	II.97

	Werden vergeven ten lesten stonden, Ende die doot es i pine van sonden, Twi laet God die vercorne kerstine Die doot gedogen ende die pine?		
II.70	Meester, ic hoerde gerne bedieden, Twi dat wilen eer die lieden So out waren van gedane, Eer sijt tgelove vingen ane.	4503	x
II.71	Lieve meester, wilt mi bedieden Ende seggen, of ter quader liede Sonden sijn vergeven also saen Alsi tsacrament hebben ontfanen.	4575	II.98
II.72	Bericht mi meester, te wensce, Of yet deert den goeden mensce Dat hi starf haesteliken doot, In desen waerliken noot.	4593	II.101
II.73	Noch bericht mi, meester vroet, Of die quade yet es goet, Dat hi hier legge ende bederve Ende daer na op sijn bedde sterve.	4611	II.102
II.74	Meester, helpen die messen yet Den levende in sijn verdriet?	4625	<i>SpHist</i> III, 7, cap. 51, vs. 1-12
II.75	Nu segt mi meester, i bediet Of den goeden mensche deert yet Die menne graeft buten kerchove, Ende buten der stede van groten love.	4655	II.103
II.76	Heb dire yet gelesen of Of men den lichame int kerchof Begraeft, oft der zielen helpt yet? Daer af doet mi een bediet.	4675	II.104, II.105, <i>SpHist</i> III, 7, cap. 48, vs. 1- 32
III.1	Segt mi meester, uwen raet, Hoe dat mitter zielen staet, Die hier versceden bede gemene Ziele ende lichame mit groten wene.	4735	III.1
III.2	Bericht mi meester, op minne groot Hoe God die sine troest ter noot.	4759	<i>SpHist</i> III, 7, cap. 47, vs. 1-44
III.3	Bericht mi meester, lieve man, Welc sijn die volmaecte zielen dan?	4807	III.4, III.5, III.6
III.4	Meester, ic soude gerne vragen, Waeromme dat sijn vii dagen In elke weke ende nemmeer. Berecht mi des ic hebs geer.	4889	III.7, x
III.5	Meester, nu berecht mi hier, Of purgatorie es een vier, Of wat mach purgatorie wesen? Nu bevroet mi van desen.	4943	III.8
III.6	Bi wat reden eest dat comet	4987	III.10

	Dat God den lichame soe doemt?		
III.7	Meester, hebdi iet vernomen Hoe vele zielen die sullen comen Te hemelrike ende worden ontfaen Als dese werelt sal te gaen?	5017	III.11
III.8	Meester, waer staet die helle, Der onsaliger zielen quellen?	5031	III.13, III.14
III.9	Ay meester, is u yet bekend, Twi die zielen dogen sulc torment?	5115	III.15
III.10	Meester, wie sijn die in der hellen Gepijnt sijn ende dus quellen?	5129	III.18
III.11	Berecht mi meester, lieve geselle, Wie is die rechter van der hellen?	5147	III.19
III.12	Meester, als die goede gesellen sien Der quader groot torment gescien, Sullen sijns hebben gene ontfermicheit? Des bericht mi gereit.	5187	III.20
III.13	Noch segt mi meester, i bediet, Of die zalige bidden yet Over die gene die sijn gedaen In der hellen mit pinen bevaen.	5205	III.21
III.14	Noch segt mi, meester lofsam, Eer God in de werelt quam, In wat hellen waren die gerechte Die uutvercoren Gods knechte?	5225	III.23, III.22
III.15	Meester, kent deen den andren Die in dander werelt wandren?	5264	III.24
III.16	Meester, die sijn in hemelrike, Bidden si over die sijn in aertrike?	5282	III.25
III.17	Meester, hebdi yet gelesen, Hoe daer der goeder bede sellen wesen?	5298	III.26
III.18	Meester, die in hemelrike sijn gedaen, Hebben si volmaecte bliscap ontfaen?	5306	III.27
III.19	Segt mi, meester sonderlinge, Welc es der zaliger woninge?	5328	III.28
III.20	Meester, ic warts gerne vroet: Weten die zalige al dat men doet?	5342	III.29
III.21	Meester, seg mi sonder sparen, Die ziele die van hene varen, Comen si weder ter werelt yet Te segne wat hem es gesciet?	5360	III.30
III.22	Noch segt mi, meester, tonser vrome, Wane dat comt die drome.	5400	III.32

III.23	Meester, ic soude gerne horen Waer Antkorst worde geboren.	5424	III.33, III.34, III.35
III.24	Meester, hebdi yet vernomen Hoe Enoc ende Elyas sullen comen?	5536	x
III.25	Als Antkerst sinen wille heeft gedaen, Sal dan die werelt yet langen staen?	5542	III.37, III.38, III.40
III.26	Lieve meester, maect mi vroeder, Of een kint van sire moeder Doot ter werelt wort geboren, Sal ment der zien ende horen?	5572	III.43, III.44, III.45
III.27	Meester, smenschen haer ende sijn naghele, Die aen hem staen so behagele, Selt dan anden mensche staen, Als hi ten vonnesse moet gaen?	5600	III.46, III.47, III.49
III.28	Meester, hebdi yet vernomen Hoe God ten vonnesse sel comen?	5642	III.51, III.52, (III.57), III.58, III.60, x
III.29	Meester, nu bericht mi scone, Bi wat reden die Gods Sone Sal doen tuterste vonnesse. Dat wistic gerne te mijnre lesse.	5744	III.56
III.30	Meester, hebdi yet verstaen Hoe God die goede sel ontfaien?	5794	III.59, III.62, III.65, III.66, III.68
III.31	Meester, bericht mi van desen: Of God yet tornich can wesen.	5878	III.71, III.72
III.32	Bericht mi, meester na dine lesse, Hoet wesen sel na tfonnesse.	5924	III.74, III.57
III.33	Meester, hebdi yet vorsien, Wat metter welt sal gescien?	5956	III.77, III.78
III.34	Meester, segt mi die reden al, In wat vormen die mensch verrisen sal.	6016	III.79, III.80, III.81, III.82, III.83, III.84, III.85, III.86
III.35	Nu bericht mi, meester rike, Wat bliscepen hebben die zielen in hemelrike? Ic wiste gerne, sonder waen, Hoe hare bliscap is gedaen.	6058	III.87, III.89
III.36	Meester, nu doet mi verstaen Hoe elke bliscap es gedaen.	6088	III.90, III.91, III.92, III.93, III.94, III.95, III.96, III.98, III.97, III.101, III.102
III.37	Ic segge, meester, in mijn gedochte, Die dit al volbringen mochte, Dat hi van Gode meer hadde te lone Dan die ingel van den trone.	6170	III.106

Overzicht 3: De *Proza-Lucidarius*

Dit is een overzicht van de vragen van de *Proza-Lucidarius*. In de eerste kolom staan de nummers van de vragen (eigen nummering). In de tweede kolom staan de vragen zoals afgedrukt in de editie van Gottschall 1992. Hierbij heb ik volgens modern gebruik interpunctie aangebracht en het gebruik van u/v en i/j gemoderniseerd. Voorts gebruik ik een moderne s voor beide representanten van de s (Gottschall onderscheidt in haar editie de ronde s aan wordeinde en de lange s op alle andere posities) en gebruik ik een reguliere z waar Gottschall een z met lus gebruikt. De derde kolom geeft aan op welke pagina in editie-Gottschall de betreffende vraag begint, zodat vragen daarin snel teruggevonden kunnen worden. In de vierde kolom staan de nummers van de corresponderende Latijnse vragen en/of andere bronnen. Eventuele andere bronnen worden globaal weergegeven; een exactere bronvermelding is te vinden in de editie van Gottschall. Een x staat ook in dit overzicht voor een ongeïdentificeerde bron.

vraag	<i>Proza-Lucidarius</i>	pag	bron
I.1	O meester, ic bidde di, dattu totter eeren Godes ende nutticheit der Hillighen Kerken my wilt antwoorden op myne vraghe.	161	I.1
I.2	Men secht, dat nyemant en weet, wat God is, ende dat duncket my onbehoerlic wesen, dat wy sullen anebeden, dat wy niet en weten. Hijr omme laet ons van Gode begynnen ende segghe my ten eersten, wat God is.	161	I.2
I.3	Wo salmen verstaen, dat de Hilighe Dryvoldicheit een God is?	162	I.3
I.4	Waer omme wort He gheheten de Vader?	162	I.4
I.5	Waer omme het He de Sone?	162	I.5
I.6	Waer omme hiet He de Hilige Gheest?	162	I.6
I.7	Nu men secht, dat de vader sy de overste macht of de overste gudertierenheit, waer omme en wort He dan niet gheheten ene moder?	163	I.7
I.8	Nu men secht, dat de Sone is de waerheit of de wijsheit, waer omme en wort He dan niet gheheten een dochter?	163	I.8
I.9	Waer omme en wort de Heilighe Gheest nicht gheheten der beyder sone, also dat de ene weer de vader ende de ander de moder?	163	I.9
I.10	Waer woent God?	163	I.10
I.11	Wat is dat to segghen?	163	I.11
I.12	Wo salmen verstaen, datmen secht, dat God tot eenre tijt ende altoes al heel is in allen steden ende nochtan in ghienre stede en is?	164	I.12
I.13	Weet God al dinck?	164	I.13
I.14	Wo spreect God tot den enghelen of totten menschen?	165	I.14
I.15	Nu God sunder beghin ghewest hevet, mach men dan niet gheloven, dat God een ewich leven leyde, eer He de werlt schoep?	165	I.15

Van der werlt

I.16	Wat sake wast, dat de werlt ghescapen waert?	165	I.16
I.17	Woe is de werlt ghemaket?	165	I.17
I.18	Seghede He dat in den ghelude der woerde?	165	I.18
I.19	Was daer oec enich merren ofte toven inder scheppinghe?	166	I.19
I.20	Hevet God oec icht ghescapen by stucken?	166	I.20
I.21	Kunt de elementen oec Gode verstaen of ghevolen?	167	I.21
I.22	Wat ist, datter ghescreven staet: Et is gheworden avent ende morghen, een dach?	167	I.22
I.23	Bedude dat noch opeliker!	167	I.23
I.24	Waer omme wyl He hebben neghen choer der enghelen?	168	I.24
I.25	Waer omme wolde He hebben een choer der menschen?	168	I.25
I.26	Waer omme wolde God, dat dat ghetal der uutvercoernen allene solde wesen van enghelen ende van menschen?	168	I.26
I.27	Wodanich is der enghelen natuer?	169	I.29

Van den enghelen

I.28	Wanneer synt de enghelen ghemaket?	169	I.27
I.29	Seghede God dese woerde?	170	I.28
I.30	Hebben de enghelen namen?	170	I.30
I.31	Michaël, Gabriël, Raphaël, synt dat ghene namen?	170	I.31
I.32	Waer ynne was he Gode en teghen?	170	I.32, I.33
I.33	Wat gheschede daer do?	170	I.34
I.34	Wiste he sinen val to voren?	170	I.35
I.35	Wo langhe was he in den hemel?	170	I.36
I.36	Waer omme en was he niet langher in den hemelscher soeticheit?	171	I.37
I.37	Wat sundijchden de anderen?	171	I.38
I.38	Wo hielden sie mit hem?	171	I.39
I.39	Wat gheschiede hem doe?	171	I.40
I.40	Waer omme en vellen se niet alle gader in de helle?	171	I.41
I.41	Waer omme en mochten se niet weder to penitenciën?	171	I.42
I.42	Waer omme en mochten se niet?	172	I.43

I.43	Waer omme en heeft se Cristus niet verloest als den menschen?	172	I.44
I.44	Waer omme en schop God de engehele so danich niet, dat se niet en mochten sundighen?	172	I.45
I.45	Waer om en heeft God ghene ander engehele gheschapen in oer stede?	173	I.47
I.46	Weten de duvels al dinck?	173	I.48
I.47	Vermoghen die duvels al, dat se willen?	173	I.49
I.48	Wat seechstu van den gueden enghelen?	173	I.50
I.49	Wo ijst, dat se niet en moghen sundighen?	174	I.51
I.50	Waer omme en worden de quaden engehele oec so niet ghevestighet?	174	I.52
I.51	Was de val der quader engehele een sake, dat de guede engehele ghevestighet werden?	174	I.53
I.52	Wat ghedaenten hebben de enghelen?	174	I.54
I.53	Woedanich is de ghelijcheit?	174	I.55
I.54	Weten of vermoghen de engehele al dinck?	175	I.56
I.55	Hevet de val der quader engeheleghijt verminret den tal der gueden?	175	I.57
I.56	Waer ommen is de mensche ghemaket?	175	I.58
I.57	Waer van is de lichamlieke substantie?	175	I.59
I.58	Waer van is de gheestlike substantie?	176	I.60
I.59	Woedanich is dat belde?	176	I.61
I.60	Makede God den menschen mit den handen?	177	I.62
I.61	Waer omme hevet God den menschen ghemaket van der snoder materiën?	177	I.63
I.62	Waer van heeft de mensche den namen ontfanghen?	177	I.64
I.63	Waer omme heeft God de deeren gheschapen, nu de mensche dat deer niet en behovet en solde hebben in den paradise?	178	I.65
I.64	Waer omme heft God dan gheschapen de vlegghen ende muggghen ende ander dinghe, die den menschen schadelic synt?	178	I.66
I.65	Waer to heeft He se dan ghemaket?	178	I.67
Van der stede, daer de mensche gheschapen waert, ende van den paradise			
I.66	Waer is de mensche gheschapen?	179	I.68, Gen 23, x, 2 Sam 5, Vincentius

I.67	Wat is dat paradijs ende waer ist ghelegghen?	180	I.69
I.68	Waer is dat wijff gheschapen?	181	I.70, Gen 2
I.69	Waer omme is dat wijff ghemaket van den manne?	181	I.71
I.70	Waer omme en sint de uutvercoernen niet tosamen gheschapen ghelijc den enghelen?	181	I.72
I.71	Waer omme en madeke God den menschen soedanich niet, dat he niet sundighen en mochte?	182	I.73
I.72	Wo solden se kinder ghewonnen hebben, hadden se in den paradyse ghebleven?	182	I.74
I.73	Wo solden de wyve kinder baren?	182	I.75
I.74	Solde dat kint oeck so kranc wesen ende so onsprekende alst nu is?	182	I.76
I.75	Wo langhe solden se gheweest hebben in den paradijse?	183	I.77
I.76	Wo mochten se alle in den paradyse ghebleven hebben?	183	I.78
I.77	Weren se naket?	183	I.79
I.78	Wat is, dat de scrijfture secht, dat se na den sunden segghen, dat se naket weren, recht of se dat eerst niet ghesien en hadden?	183	I.80
I.79	Segghen de menschen Gode in den paradyse?	183	I.82
I.80	Waer omme bedroech de duvel den menschen?	184	I.83
I.81	Waer omme verhengghede God, dat de mensche becoert waert, do He to voren wiste, dat he verwonnen solde werden?	184	I.84
I.82	Sprack dat serpent?	184	I.85
I.83	Waer omme sprack de duvel mer doer dat serpent dan doer een ander dier?	184	I.86
I.84	Was wetenheit gudes ende quades ghelegghen inden appel?	184	I.87
I.85	Wo langhe weren se in den paradyse?	185	I.90
I.86	Waer omme en weren se daer niet langher?	185	I.91, Gen 2, Gen 3
I.87	Wat was cherubyn of dat vurighe sweert?	188	I.92
I.88	Waer ghenck Adam, do he uut den paradyse gheworpen was?	188	I.93, Gen 4, Gen 5, Gen 6, Gen 7, Gen 8, Gen 9, Gen 10
I.89	Wat hadde de mensche ghesundighet, dat he ghedreven waert uut den paradise?	199	I.94

I.90	Wat was dat quaet, dat he van den appele at?	199	I.95
I.91	Dat bewise.	199	I.96
I.92	Dat is boven al dinck recht, dat alle redelike creatuer gheen dinc en sette boven den willen des scheppers.	199	I.97
I.93	Dat is ommer also.	199	I.98
I.94	Gheen sijns.	200	I.99
I.95	Wo solde he voldoen voer de sunde?	200	I.107, I.108
I.96	Waer omme en bleef he niet altemale verloren?	200	I.109
I.97	Waer omme en sande God ghenen enghel, omme den menschen to verlosen?	200	I.115
I.98	Waer omme en schoep God ghenen nyen menschen, vander eerden ende sande den uut, omme den menschen to verlosen?	200	I.116
I.99	Waer omme en sande God ghenen patriarchen ofte propheten?	201	I.117
I.100	Bedude dese dinghe.	201	I.118
I.101	Ghebenedijt sy de reden dijns mondes, de my van den hemele ghegeven hebste den Sone Godes. Mer segghe my: Waer omme is de Sone mensche gheworden ende nyet de Vader noch de Hilighe Gheest?	201	I.119
I.102	Waer omme wolde He gheboren werden van der joncfrouwen?	202	I.120
I.103	Wo wan de hilighe joncfrou Maria Cristum?	202	I.126
I.104	Waer omme was He neghen maende lanck besloten in den joncferliken buke?	203	I.127
I.105	In wat uren is He gheboren?	203	I.128
I.106	Waer omme is He in der nacht gheboren?	203	I.129
I.107	Wiste dat kint oeck ychtes wat?	203	I.130
I.108	Mochte dat kijnt gaen of spreken, so vroe alst gheboren was?	203	I.131
I.109	Ghescheden oec yenich wonder, do Cristus gheboren waert?	204	I.132
I.110	Wat weren de?	204	I.133
I.111	Ic wolde hyr gheerne enen gheestliken sijn of horen.	204	I.134
I.112	Waer omme toech Cristus de dre coninghe, de mit ghaven to Hem quemen?	205	I.135
I.113	Waer omme vloet Cristus meer in Egipten dan in yenich ander lant?	205	I.136
I.114	Waer omme en leerde He nicht ende waer omme en dede He ghen teyken in dertich jaren?	205	I.137

I.115	In Cristo was vulheit der gotheit also, dat ghene gracie in Em en mochte meere werden ende waer omme waert He dan ghedopet?	206	I.138
I.116	Waer omme waert He in den water ghedopet?	206	I.139
I.117	Daer is ghescreven van Cristo, dat He schone was in der ghedaente boven de kijnder der menschen. Was He dan oeck schone in den lichame?	206	I.140
I.118	Was He lydelick ofte sterflic?	207	I.141
I.119	Waer omme staerf He?	207	I.142
I.120	Eeysschede de Vader den doet van Em?	207	I.143
I.121	Waromme doden Hem de joden?	207	I.144
I.122	Wellick vader mochte ummermeer enen guden ende enen enyghen Sone so laten doden, weert dat He et mochte verbeden?	207	I.145
I.123	Woe was dat recht by Gode, dat He den alrebesten gaff voer de ongherechtighen?	208	I.146
I.124	Ist dat die Vader den Sone overghelevert hevet, als ghescreven is: God en heeft synen eghenen Sone nicht ghespaert, meer He hevet Ene voer ons allen overghelevert, ende ist dat de Sone Hem selven overghelevert hevet, als ghescreven is: De Hem selven overghelevert hevet voer ons, wat sundighede dan Judas, de Hem oeck overleverde?	208	I.147
I.125	Waer omme wolde He sterven in den holte?	208	I.148
I.126	Waer omme starf He an den cruce?	209	I.149
I.127	Was syn doet ghenoech voer alre menschen sunde?	209	I.150
I.128	Dat bewyse.	209	I.151
I.129	Gheensijns.	209	I.152
I.130	Want sijn leven is langher dan untellelike werlde, ende ic dede sulke sunde, dat al de werlt nicht beteren en kunde.	209	I.153
I.131	Wat gaf Hem de Vader voer den verdienst?	209	I.154
I.132	Mochte He dat loen synre dodes nicht gheven, wen He wolde?	209	I.155
I.133	Hoe manighe ure was He doet?	210	I.156
I.134	Waer om?	210	I.157
I.135	Wie cruysten Hem?	210	I.158
I.136	Waer omme lach He in den grave twe nacht ende enen dach?	210	I.159
I.137	Waer ghenck sijn ziele nader doet?	210	I.160, I.161
I.138	Waer omme en verrees Hy niet te hant na der doet?	211	I.162
I.139	Waer om verrees He dan so gheringhe?	211	I.163

I.140	Waer om verrees He inden eersten dach van der weken?	211	I.164
I.141	Waer om verrees He des derden daghes na sijnre doet?	211	I.165
I.142	Wat ghedaente hadde Cristus na sijnre verrisenisse?	211	I.167
I.143	In wat ghedaenten seghen Hem sijn discipulen?	211	I.168
I.144	Hadde He oec cleder an?	211	I.169
I.145	Woe vake openbaerden He hem na sijnre verrisenisse?	212	I.170
I.146	Waer om seghet de ewangelista, dat He eersten openbaerde Mariën Magdalenen?	213	I.171
I.147	Clam Cristus alleen op te hemel?	213	I.172
I.148	In wat ghedaente clam He op?	213	I.173
I.149	Waer om en steech He nyet to hant op, do He verresen was?	213	I.174
I.150	Wat is, dat Cristus sittet ter rechterhant des Vaders?	214	I.175, I.176
I.151	Waer omme en sande He rechtevoert nyet den Hilighen Gheest, mer He wachte de tien daghe lanc na den, dat He ten hemele steghen was?	214	I.177
I.152	Hevet Cristus nu volcomen blijscap?	215	I.178
I.153	Wo is de hilighe kerke Cristus lycham ende de uutvercoerne menschen syne lede?	215	I.179
I.154	Waer omme wart dat licham Cristi consacriert van den brode ende dat bloet van den wijne?	216	I.180, Hugo Ripelin van Straatsburg
I.155	Nu daer ghesien wart de ghedaente des brodes ende des wijns, wo predeket men dan, dat dat sy dat vleesch ende dat bloet Cristi?	218	I.181
I.156	Wat salicheit is hier inne ghelegghen?	218	I.182
I.157	Hebben se oec meerre hilicheit, de meer ostien ontfanghen?	219	I.183
I.158	Wat loen hebben de ghene, de dyt werdeliken ontfanen?	219	I.184
I.159	Wat voelstu van den ghenen, de dat onwerdeliken ontfanghen?	219	I.185
I.160	Om wat saken sullen de priesters misse doen?	219	I.186, I.187
I.161	Maken de quaden priesters oec dat lycham Cristi?	220	I.190
I.162	Salmen den quaden priesteren oec ghehoersam wesen?	220	I.197
I.163	Moghen de quaden priester oec wal binden ende ontbinden?	221	I.198
I.164	Salmen de quaden oec verdraghen?	221	I.202
II.1	Mijn ziele hevet sick hoghe vervrouwet in den Heren, want ick	222	II.1

bin overmits dy verluchtet mit den groten lichte der wetentheit.
Hijr om bid ic dy dat ick noch meer vraghen moghe.

II.2	Wat is de vrye wille?	222	II.7
II.3	Waer om hebben de quaden menschen overvlodeliken rijcdom ende bloyen in der macht ende in ghesuntheit des lichaems ende de gueden menschen arbeiden in armoden ende werden onrechtverdeliken verdrucket van den quaden ende vergaen in ziecheiden ende in crancheiden des lichams?	222	II.10, II.11
II.4	Waer omme hebben somighe guede menschen overvloedicheit ende rijcdom ende werden verhoghet in der macht ende ghesterket in der ghesontheit. Ende somighe quade mensche arbeiden in armoden ende in crancheiden ende werden verdrucket?	223	II.12
II.5	Omme wo vele saken wort den menschen ghegheven ziecheit of moynisse des lychams?	224	II.12bis, x
II.6	Waer omme leven somighe quade menschen langhe ende somighe guede sterven gheringhe? Ende somighe gude menschen leven langhe ende de quaden sterven gheringhe?	225	II.13
II.7	Sint de menschen onselich, de gheen wederstoet en hebben?	226	II.14
II.8	Omme de leven Godes, laet my dat gheringhe weten.	227	II.15
II.9	In den namen Godes, wat sechstu nu? En hebben de quaden menschen hijr niet weelde ende werschap ende vervrouwen hem van schoenheit der wijve ende gloriëren in costelen clederen ende werden verhoghet mit ghelde ende guede ende mit groten tymmer? Ende die gueden menschen werden ghesloten in kerkenen ende werden gheslaghen mit swaren slaghen ende ghepinighet mit hongher ende dorst ende mit vele verdriett?	228	II.16
II.10	Waer van comen de werdicheit ende de machten op der eerden?	229	II.17
II.11	Hebben de prelaten ende oversten oec meer verdienstes by Gode?	229	II.19
II.12	Nu God almechtich is, als de scrijftuer secht: Al, dat He wil, dat heeft He ghedaen, waer omme secht men dan van Gode, dat He some nicht en vermach als lieghen ende doen, dat de dinghe, de ghescheet sint, niet ghescheen en weren?	230	II.21
II.13	Segghe nu, wattu voelste van den ghenen, die de werlt versmaen als monike ende ander gheestlike lude?	231	II.53
II.14	Wat voelstu van den ridderen ende van den hoveluden?	231	II.54
II.15	Segghe, wat hope hebben de kremers ende coeplude?	231	II.55
II.16	Versoeken se niet de heilighen stede ende offeren Gode ende gheven vele aelmissen?	231	II.56
II.17	Wat sechstu dan van den ghemeinen hantwerkes luden?	232	II.57
II.18	Hebben de speellude oec enighen hope?	232	II.58
II.19	Wat sechstu van den dwasen?	232	II.60

II.20	Wat voelstu van den ackerluden?	232	II.59
II.21	Wat voelstu van den cleynen kynderen?	232	II.62, II.63
II.22	Want mit Cristus is barmhertiche ende syne ontfarmenisse synt over al syne werke, de daer niet ghecomen en is, om te ropen de rechtverdighen, met de sunders. Waer omme en is He dan niet barmhertich den bosen menschen?	233	II.65
II.23	In wo vele manieren werden de sunden vergheven?	233	II.68, II.69
II.24	Wat batet de bijcht?	234	II.70
II.25	Ist daer oec een ordel Godes?	234	II.71
II.26	Mach de aelmisse of penitencie oec baten, als men niet laten en wil de sunde?	234	II.72
II.27	Moghen oec de gude werke oec den quaden menschen baten?	235	II.73
II.28	Waer omme ghaff God den joden de offerhande van schapen, ossen ende bucken ende der ghelike, do nochtan de offerhande de sunde niet af nemen en mochte?	235	II.74
II.29	Van den anbeghinne der werlt en pleghen de menschen anders niet te oefenen dan enen God. Waer van began dan die afgodie ende de oefninghe van velen goden?	236	II.75
II.30	Waer was de torn Babel?	237	II.76
II.31	Bate dat oec, datmen bedevaert wandert to Jherusalem of to anderen hilghen steden?	237	II.77
II.32	Waer omme en heeft God den menschen niet verliet, dat als he ghegheten hevet, dat he dan moghe der spise ontberen ene weke lanck?	238	II.78
II.33	Is den menschen oec gheset een seker termijn des levens, ende of de mensche den termijn mach overgaen, so dat he langher leve ofte vercorte, so dat he eer sterve?	238	II.79
II.34	Bewyse, dattu sechst.	239	II.80
II.35	Sundighet de richter oec, als he de misdadighen pinighet?	239	II.81
II.36	Sundighen de dienres oec, als se de pyne des dodes andoen den ghenen, de van den richters verwesen synt?	239	II.82
II.37	De ghene, de in misdaet sint begrepen ende van den richters verwesen werden totter galghen of tot anderen pijnen, als se dan waren rouwen krighen in der ure des dodes, is daer dan oec hope tot hoerre salicheit?	240	II.83
II.38	Wat sake ist, dat de kinder bet leren dan olde lude?	240	II.84
II.39	Waer bleef de Arke des Testamentes?	240	II.85
II.40	Verstonden oec de propheten selven, dat se screven?	241	II.86

II.41	Waer omme bescreven se dan so bedect ende niet openbaer?	241	II.87
	Van den enghelen		
II.42	Hebben de menschen oec enghelen, daer se van bewaert werden?	242	II.88
II.43	Nu God al dinc weet ende die hillighe engele al dinck in Gode sien, wat mach men em dan kundighen, dat se niet en weten?	242	II.89
II.44	Sint de enghelen altoes op der eerden by de ghene, de se bewaren?	243	II.90
II.45	Woe openbaeren se den menschen?	243	II.91
II.46	Sint daer oec duvels, de den menschen laghe legghen?	243	II.92
II.47	Moghen de duvels besitten, wat se willen?	244	II.93
II.48	Wat batet de hilighe olye, de men den zielen doet?	244	II.94
II.49	Batet de penitencie oec wat, de een mensche annemet in synen lesten?	245	II.95
II.50	Waer van komt de name des dodes?	245	II.96
II.51	Nu de sunde vergeven werden in der doepe ende de doet ene pyne is der sunden, waer omme verhenghet God dan, dat de doet na der doepe herschappie hevet over de uutvercoerne menschen?	245	II.97
II.52	Wat is blasphemie in den Hillighen Gheest, de niet vergeven en wert in deser werlt of in der tocomender werlt?	246	II.100
II.53	Schadet den guden menschen oec, of sie ghedodet werden ofte begrepen in der haestigher doet?	246	II.101
II.54	Batet den quaden menschen oec, dat se langhe siec to bedde ligghen, eer se sterven?	247	II.102
II.55	Schadet den rechtverdighen menschen oeck wat, of se niet begraven worden op den kerchhof?	247	II.103
II.56	Batedet em oec wat, dat se begraven werden in hilghen steden?	247	II.104
II.57	Batet den quaden oec, dat se in den hilghen steden begraven werden?	248	II.105
III.1	O gude meister, Got mote di verlossen van allen quade ende versellen dy mit den oversten borgheren in den hemel. Nu vertelle my, wo dattet gheet den guden menschen, als se sterven?	248	II.106, III.1
III.2	Werden daer al der rechtverdighen menschen zielen gheleit?	248	III.3
III.3	We synt de volkomene menschen?	248	III.4, III.5
III.4	Waer moghen se mede verloest werden?	249	III.6
III.5	Wat is dat veghevuer?	249	III.8
III.6	Wo vele ziele komen daer totten hemele?	250	III.11,

Van der pynen der quaden

III.7	Du heveste my nu ghenoech ghesecht van desen dinghen. Segghe my nu, wo dattet den quaden gheet in hoeren verscheiden?	250	III.12
III.8	Wat is die helle ende waer is de helle?	251	III.13
III.9	Wat sint de?	251	III.14
III.10	Waer omme lyden se so vele pyne?	252	III.15
III.11	Wo sijn se daer ghestalt?	254	III.16, (Pseudo- Augustinus)
III.12	Och arme, waerto is de mensche ye gheboren, de verwesen sal werden to so danighen pinen?	255	III.17
III.13	Wo synt des duvels lede?	255	III.18
III.14	Moghen de rechtverdighen de quaden oec sien in den pynen?	255	III.19
III.15	Solen em de rechtverdighen oec bedroven, als se de quaden so sien pinighen?	255	III.20, III.21
III.16	In wat hellen weren de rechtverdighen voer der toecomst Cristi?	256	III.22
III.17	Wat pinen hadden de gueden daer?	256	III.23
III.18	Bekennet de rechtverdighen malcanderen oec?	256	III.24
III.19	Bidden de zielen oec voer er vrende?	257	III.25
III.20	Wo bidden sie?	257	III.26
III.21	Wat is dat hues des Vaders ende mit vele woninghe, daer Cristus van seghet in den hillighen ewangelio?	257	III.28
III.22	Weten de zielen oec, wat men hier doet?	257	III.29
III.23	Moghen de zielen em openbaren, wanneer se willen ende wen se willen?	257	III.30
III.24	In wat ghedaenten openbaren de zielen?	258	III.31
III.25	Waer van komen de dromen?	258	III.32
Van Entekerst			
III.26	Ghebenedijt sy dat woert Godes, dat my so vele verborghene dinghe openbaert hevet doer dynen mont. Nu dorste ic dy meer bidden, so wolde ic gheerne horen van Entekerste.	259	III.33
III.27	Sal he waerlike doden verwecken?	260	III.34, Hildegard van Bingen, Adso, Gregorius de

			Grote, Mat 24, Op 12-13, Op 19, Dan 8, Petrus Lombardus
III.28	In wodianigher oeltheit solen de twee profeten comen?	270	III.35, Gen 5, 2 Kon 2, Adso, Op 11, Mal 4, Hugo Ripelin, Hiëronymus, Dan 8, 2 Tess 2, Hildegard van Bingen
III.29	Nu dat hillighe ewangelium seghet, dat de daghe sullen verkortet werden om dat uutverkoerne, solen de daghe dan korter wesen dan sie nu syn?	274	III.36
III.30	Wat sal daer na gheschien?	274	III.37, Mat 24
III.31	Wat is de leste bazune?	275	III.38
III.32	Wat is de ierste verrisinghe?	276	III.39
III.33	In wat daghe sal de gheschien?	276	III.40
III.34	Sal dan oec yemant op der werlt wesen?	276	III.41
III.35	Wat sal van den gheschien?	277	III.42
III.36	Sult de oec verrisen, de in der moder lichame ghestorven synt?	277	III.43
III.37	In wat oltheit of groetheit solen de menschen verrisen?	277	III.44
III.38	Woedanighe lichame sult se hebben?	277	III.49
Van der uren des ordels			
III.39	In wat uren sal dat ordel ghescheen?	278	III.50
III.40	Wo sal de Here ten ordele komen?	278	III.51
III.41	Wat is, dat de gueden gheset sullen werden ter rechterhant ende de quaden ter lucherhant?	278	III.53
III.42	In wat ghedaente sal de Here em daer openbaren?	279	III.54
III.43	Sal daer dat cruce wesen dat selve holt, daer die Heer an ghepassiet is?	279	III.55
III.44	Sal daer een stoel wesen, daer de Heer op sitten sal alst ewangelium secht: He sal sitten op den stoel sijne moghentheit?	279	III.57
III.45	Hebben de apostele oec stole, alst ewangelium secht: Ghy sult sitten op de twelf stoele ende ordelen die twelf gheslechte van Ysrahel?	279	III.58

III.46	Wo sal dat ordel gheschien?	280	III.59
III.47	We sint deghene, de mit Gode ordelen?	280	III.60
III.48	We sint deghene, de gheordelt werden ende beholden?	280	III.62
III.49	We sint de sonder ordel verdomet werden?	281	III.65
III.50	Solen de Cristum oec sien?	281	III.66
III.51	We sint die, de daer gheordelt werden ende verdomet?	281	III.68
III.52	Hebben de rechtverdighen in den ordel Godes oec beschermers?	281	III.72
III.53	Wat sal gheschien, alst ordel daen is?	282	III.74
III.54	Wat sal dan van der werlt gheschien?	282	III.77
III.55	Sal die werlt dan alte male vergaen?	282	III.78
Van den lichamen der hillighen			
III.56	Du hevest my vervult mitten gueden des Heren, nu segghe my, wodaenighe sult de hillighen hebben inden lichame?	283	III.79
III.57	Solen se ghecleidet of naket wesen?	283	III.81
III.58	Segghe my er blyschap?	283	III.87
III.59	Wat sint de blyschappen?	284	III.88
III.60	Dit segghe my opeliker.	284	III.89
III.61	Du hevest my verheven boven my selven, want dit sint de dinghe, de myne siele begheert te hoerne. Nu bidde ic dy, bedude my mit enigher maneren, dattu ghesecht hevest.	284	III.90, III.91, III.92, III.93, III.94, III.95, III.96
III.62	My duncket, mochte yemant den koer hebben van dessen ghaven, de solde een ytlic van dessen sevenen billich kesen voer enich koninckrijke. Meer weer yemant begHAVet mit al dessen ghaven, den solde men billich setten over al die werlt.	285	III.97, III.98, III.99, III.100, III.101, III.102, III.103, III.104, III.105
III.63	Dyt weer onsprekelike blyscap. Ick hebbe so grote ghenoechte in dynen woerden als in alle rijckdomme. My duncket, hadde yemant somighe van dessen ghaven ende niet al, de wer weerdigher dan alle de werlt. Mer weer yemant vervult myt al dessen ghaven, die schene God te wesen.	286	III.106, 1 Kor 2,9
III.64	Als een soete fonteine lavet den dorstighen ackerman, so hevet de soete honich zeem, de uut dinen munde drupet, ghelavet myne ziele. De menschen sin onbegripelike selich, de to so onbegrijpliken guede voer gheseen sin.	290	III.107, III.115, III.116, Pseudo-Augustinus
III.65	Ende moghen se enen anderen hemel maken, waer omme en doen seet dan nicht?	292	III.117

III.66	Alle desse dinghe machmen gheloven van den apostelen als van den oversten hillighen, meer dat weer ons groet, dat wy mochten leven in eren dienste.	292	III.118
-	<i>Ontbreekt door materiaalverlies</i>	-	(III.119)
-	<i>Ontbreekt door materiaalverlies</i>	-	(III.120)
(III.67)	<i>Vraagstelling ontbreekt door materiaalverlies</i>	(293)	(III.121)
III.68	O alre beste meister, God mote di in der gloriën der hillighen vervullen mit blijsschapen ende mit hogher vrouden, op dattu seen moghete den Konync der ewigher gloriën in sijnre schoenheit ende du seen moghete de gude van Jherusalem alle de daghe dijns levens in ewicheit der ewicheit.	294	III.122

Overzicht 4: De *Artes-Lucidarius* en de Duitse *Lucidarius*

Dit is een overzicht van de vragen van de *Artes-Lucidarius* en de vragen van boek I en II van de Duitse *Lucidarius*. De eerste kolom bevat de nummers van de Middelnederlandse vragen (eigen nummering). In de tweede kolom worden die vragen afgedrukt naar mijn editie van handschrift Londen, BL Add. 10286. In de derde kolom staat het regelnummer waarop de Middelnederlandse vraag begint in mijn editie. In de vierde kolom staan de nummers van de corresponderende Duitse vragen (nummering in de editie van Gottschall und Steer 1992). De Duitse vragen staan tot slot in de laatste kolom, geciteerd uit de editie van Gottschall en Steer. Hierbij is voor de rechte s en de z-met-lus, zoals Gottschall en Steer die gebruiken, stelselmatig gebruik gemaakt van een reguliere s respectievelijk een z. In de geciteerde vragen in Duits en Middelnederlands is telkens moderne interpunctie aangebracht en is u/v en i/j aangepast aan modern gebruik.

vraag Mnl	<i>Artes-Lucidarius</i>	regel in editie	vraag Duits	<i>Duitse Lucidarius</i>
I.1	Wat sel wy gheloven van Gode?	47	I.1	Waz suln wir von Gote gelûben?
I.2	Hoe machmen die Godheyt in drien delen?	54	I.2	Wie mac sich ein Gotheit in drú geteilen?
I.3	Sullen die drie namen nymmermeer scheyden, doe die Zoen die menscheit aen naem, namse doe die Vader ende die Heylighe Gheest?	70	I.3	Wen sich die drie Genemede niemer gescheiden mugen, da der Sun die Menscheit an sich nam, nam Si do mit ime der Vater unde der Helige Geist?
I.4	Hoe coemt dat God in allen syden is?	97	I.4	Wie kumet daz, daz Got in allen Stettin ist unde doch in einer Stete deste minre niht ist, unde daz Er allenthalben ist?
I.5	Nu du my hebste berechtet vanden Schepper, nu salte my segghen van den scheppenisse des hemels ende der eerden, ende vanden dinghen die daer in ghescapen sijn.	105	I.5	Nu du mir geseit hast von deme Schópher, nu solt du mir sagen von der Gescóphede dez Himels unde der Erde unde von den Dingen, die God dar inne geschaphen hat.
I.6	Was Hy eer Hi die werlt schoep?	121	I.6	Waz Er eine, e Er die Welt geschûfe?
I.7	Doer schoep God die werlt doe?	127	I.7	Dur waz geschûf Er die Welt?
I.8	Hoe stonet eer die werlt wart ghescapen?	141	I.8	Wie stünt ez, e die Welt wurde?
I.9	Welc waren die vier elementen?	148	I.9	Wele warent die vier Elementa?
I.10	Wat schoep God alder eerst?	153	I.10	Waz geschûf Got aller erst?
I.11	Hoe heet die eerste enghel?	159	I.11	Wie hiez der erste Engel?
I.12	Hoe langhe was hi in hemelrijc?	168	I.12	Wie lange waz er in den himelischen Eren?
I.13	Waer om schoep hem God doe Hi wist dat hi vallen solde?	171	I.13	Dur waz gescûf in Got, do Er wol wiste, daz er vallen solte?

I.14	Hoe quam dat?	182	I.14	Wie komet daz?
I.15	Wanneer wort die helle gescapen?	194	I.15	Wenne wart die Helle geschafen?
I.16	Hoe is die helle?	202	I.16	Wa ist die Helle?
I.17	Heeft die helle oeck gront?	210	I.17	Hat die Helle Grunt?
I.18	Hoe manighen name heeft die helle?	221	I.18	Wi manigen Namen het die Helle?
I.19	Du salte my segghen wat sy beduden.	224	I.19	Die solt du mir sagin unde waz si betúten.
I.20	Waer is die helle?	280	I.20	Wa ist die ober Helle?
I.21	Hoe is die hemel ghescapen?	288	I.21	Wie ist der Himel geschafen?
-	-	-	I.22	Wie mac daz geschehen, wen wir sehen wol, daz die Sunne unde der Mane von ostirt hin in westert loufet?
I.22	Ende doer wat scoep God dat alsoe?	296	I.23	Dur waz geschûf diz Got alsuz?
I.23	Hoe coemt dat die hemel omme lopet ende en mach doch niet stille staen?	304	I.24	Wie cumet daz der Himel iemer loufet?
I.24	Van welken slechte is die hemel?	315	I.25	Welher Slahte ist der Himel?
I.25	Hoe menich is der hemelen?	321	I.26	Wie manic ist der Himele?
I.26	Wat is inden anderen tween?	330	I.27	Ist in den zuein Himelen ith?
I.27	Doe die zonne anden vierden daghe wort ghescapen, wat licht was daer doe die zonne niet en scheen?	347	I.28 + I.29	Wenne wart die Sunnen geschaffen? + Waz liehtes waz, e die Sunne schein?
I.28	Waer wart Adam ghescapen?	359	I.30	Wo wart Adam geschaffen?
I.29	Hoe waer Eva ghescapen?	368	I.31	Wa wart Eva geschafen?
I.30	Waer is dat paradijs?	370	I.32	Wa ist daz Paradis?
I.31	Nu dat paradijs op der werlt is, waerom en moghen wij daer niet in comen?	376	I.33	So lanc daz Paradis uf dirre Erden ist, warumbe múge wir dar in nith comen?
I.32	Hoe langhe was Adam inden paradise?	385	I.34	Wie lange waz Adam in dem Paradiso?
I.33	Dat ovet dat inden paradise wast dat om den mensche wille ghescapen wort, sal dat ovet nu	388	I.35	Daz Obez, daz in dem Paradiso waz, daz waz durch den Menschen gescaffen. War zû sol daz Obes nu, do der Mensche dar uz wart

	comen inden mensche daer ute is?			verstozen?	
I.34	Die zielen en dorren eten off drincken want so wie etet die moet eten lossen.	397	I.36	Die Geiste bedurfent Essendez nith noch Trinkenez. Wen swer isset der möz ouch daz Ezzen downen.	
I.35	Ho lossen sy dat eten?	407	I.37	Wie dowent su daz Essen?	
-	-	-	I.38	Wie soltent die Menschen han gekindet, ob sie volle standen werent in dem Paradiso?	
I.36	Hoe langhe leefde Adam?	411	I.39	Wie lange lebete Adam?	
I.37	Hoe olt was Abel doe hem sijn broer versloech?	419	I.40	Wie alt waz Abel, do in sin Brûder erslûc?	
I.38	Wie was die man die die boecstave vant?	425	I.41	Wer waz der erste Man, der die Bûchstaben vant?	
I.39	Wie was die eerste man die ye sanghes began?	430	I.42	Wer waz der erste Man, die ie der Gecelthe began?	
I.40	Wie was die eerste coninc?	443	I.43	Wer waz der erste Kúnic nach der Sintflût?	
I.41	Wy willen dese reden laten staen ende segge my vander ordinanciën der werlt.	454	I.44	Wir sulen dise Rede lan bliben eine wile unde solt du mir sagen von der Ordenunge dirre Welte.	
I.42	Waer van wart die eerde ghevesticht dat sy niet en mach wyken?	463	I.45	Wavon wirt die Erde gevestent, daz sie nith gewichen mac?	
I.43	Waer van comen die springbornen?	478	I.46	Wa von komen die Ursprünge?	
I.44	Nu salte my segghen hoe dese werlt is ghedeelt in viren.	487	I.47	Nu sage mir, wie disu Welt sie geteilet.	
I.45	Hoe is dat derdendeel betymmert?	503	I.48	Wie ist daz drite Teil geteilet, daz wir da buwen?	
I.46	Nu seg my vanden dele dat hiet Azia.	507	I.49	Nu sage mir von dem Teile, daz da heizet Asya.	
I.47	Lopet dat water doer den paradijs?	526	I.50	Rinnent die Wazer durch daz Paradise?	
I.47	(antwoord)	529	I.51	Nu sage mir, wa enspringent die Wasser?	
I.48	Welc lant licht biden paradise alre naest?	552	I.52	Welhes Lant lit dem Paradiso aller nahest?	
I.49	Waer van coemt dat?	585	I.53	Wa von komet daz?	
I.50	Nu daer so menigherhande lude sijn, hoe ist dat sy malckander niet en doden?	697	I.54	Sit so manigerhande lúte da sament sint, wie kúmet daz, daz si einander nith entötent?	

I.51	Dat alre manne kunne van Adam ende van Eva ghecomen sijn, hoe sijn si dan in so wonderlike verwen ghedeelt?	707	I.55	Nu seit uns die Shrift, daz allez menslich Kunne von Adame unde von Even komen si. Wie sint sie nu so wunderliche verwandelet?
I.52	Nu saltu my segghen van den dieren die daer inden lande sijn.	731	I.56	Nu sage mir, wie die Tier genant sint, die in deme Lande sint.
-	-	-	I.57	Nu hest du mir geseit von India. Nu sage mir von deme Lande, daz da heizet Parthia.
I.53	Nu seghe my vanden lande Mesopotania.	786	I.58	Nu sage mir von dem Lande Mesopotamia.
I.54	Nu segghe my vanden anderen dele.	842	I.59	Nu sage mir von dem anderen Teile der Welte.
I.55	Nu hebstu my gheseit vanden tween delen der werlt. Nu seg my vanden derden dele dat daer heet Affrica.	902	I.60	Nu hest du mir geseit von dem zwen Teilen der Welte. Nu sage mir von dem dritten Teile, daz da heizet Affrica.
I.56	Dat verneme ic gheerne, want God hevet vele wonders in den bosschen verborghen.	952	I.61	Daz verneme ich gerne, wen Got het michel Wunder in den Insulen verborgen.
I.57	Du hebste my gheseyt dat vander manen hent tot den sterren al vuer is ende onder dat vuer vervroren water is. Nu seg my: hoe mach dat sijn?	1051	I.62	Nu hest du mir geseit von den Manin biz an daz Gestirne daz der Ether fúrin si, unde ob deme fúr gefroren Wasser si, daz sage mir, wie daz cume.
I.58	Waer bi sullen wi dat merken?	1068	I.63	Wie suln wir daz merkin?
I.59	Wat nature heeft dat water?	1073	I.64	Wele Nature hat daz Wasser?
I.60	Hoe staet het om dat meer?	1081	I.65	Wie stat ez umbe daz Mer?
I.61	Waer van coemt dat?	1089	I.66	Wa von cumet daz?
I.62	Waer van coemt die wint?	1104	I.67	Wa von kument die Winde?
I.63	Waer van coemt die eerbevinghe?	1125	I.68	Wa von cumet der Ertbideme?
I.64	Nu horen wi dicwil dat die eerde bevet ende niet hol en is.	1131	I.69	Nu sehen wir dicke, daz Ertbideme wirt in den Steten, die niendert löcheret sint.
I.65	Waer van coemt dat die eerde hoer opheft?	1142	I.70	Wavon cumet, daz sich die Erde uf düt?
I.66	Hoe isset om dat lant van Ciciliën?	1157	I.71	Wie cumet ez umbe daz Lant Siciliam?
I.67	Inden mere is een stat daer bellen die honden onder den watere. Seg my, hoe mach dat sijn?	1167	I.72	In dem Mer ist ein Stat, da bellent die Hunde under dem Wassere. Daz sage mir, wie daz cumet!

I.68	Waer van coemt die vorst?	1179	I.73	Wa von cumet der Frost?
I.69	Nu die sonne des somers so hoghe is ende des winters soe leghe is, waer van coemtet dan dat die daghen des somers soe lanc sijn ende des winters soe cort?	1190	I.74	So die Sunne in dem Winter ist so nider unde in dem Sumer so hoch, wie kumet daz, daz die Dage dez Summers so lanc sin unde dez Winters so curz?
I.70	Wat sprecstu vanden luden die daer heten antipedes?	1209	I.75	Waz sprichest du von den Lúten, die da heizent Antipedes?
I.71	Wat holdetse dat sy niet en vallen?	1217	I.76	Waz habet si denne uf, daz si nith envallent?
I.72	Waer van hebben wi die nacht?	1224	I.77	Wa von habent wir die Naht?
I.73	Waer coemtet dat die sonne dwers loept anden hemel?	1231	I.78	Wie cumet, daz die Sunne so twerhez löfet an dem Himel?
I.74	Waer om schoep dat God alsoe?	1242	I.79	Durch waz geschuof Got daz also?
I.75	Als die sonne nimmer meer uut den teykenen en coemt, hoe coemtet dan dat die maenden in dat jaer niet ghelike en sijn?	1268	I.80	So lanc so die Sunne niemer kumet uz den zwelfen Zeichen, wie kumet es, daz die Manode alle Jar nith gelich sint?
I.76	Nu seg my vanden planeten.	1282	I.81	Nu sage mir von den Planeten.
I.77	Hoe mach dat sijn, dat een sterre is beyde avensterre ende morghensterre?	1299	I.82	Wie mac daz sin, daz der eine Sterne si beide der Morgensterne unde der Abentsterne?
I.78	Welc is dan die avensterre als hi voer der sonnen loept?	1310	I.83	Wel Sterne ist der Morgensterne, so Venus ist der Obent Sterne?
I.79	Nu wil my seggen vanden planeten.	1323	I.84	Nu sage mir volle von den Planeten.
I.80	Hoe groet sijn die planeten?	1334	I.85	Welher michele sint die Planeten?
I.81	Hoe dunct ons dat die sterren soe smal sijn?	1345	I.86	Wie dunkent unz denne di Sternen so smal?
I.82	Van welker naturen sijn die sterren?	1354	I.87	Welher Natur ist daz Gestirne?
I.83	Hoe coemt dat?	1365	(I.88)	Wie cumet daz?
I.84	Nu seg my vander manen.	1373	I.89	Nu sage mir von dem Manen.
I.85	Hoe coemt dat?	1381	I.90	Wie cumet daz?
I.86	Hoe coemt dat die mane toe ende off neemt?	1395	I.91	Wie cumet daz, daz der Mane so zû unde abe nimet?
I.87	Hoe coemt dat die mane die selve teyken doer lopet die de sonne doer loept, ende doch der sonnen niet	1414	I.92	Wie cumet, daz der Mane die selben Zeichen loufet, die dú Sunne löfet, unde doch der Mane

	volghen en mach?			der Sunnen nith gevolgen mac?
I.88	Wat is dat swarte dat wij zien inder manen?	1428	I.93	Waz ist der swarze Flecke, den wir in dem Manen sehent?
I.89	Wat sprecstu daer van wanneer die mane hoer verwandelt?	1439	I.94	Waz sprichez du da von, daz sich der Mane verwandele?
I.90	Wat segstu vander cometa?	1459	I.95	Waz sprichestu von der Cometa?
I.91	Hoe coemt dat wi die sterren sien schieten vander lucht?	1473	I.96	Wie cumet daz, daz wir die Sternen sehent schiezen von dem Himele?
I.92	Waer van comen die vensteren die daer comen des morghens voer den daghe?	1495	I.97	Wa von cumet die Vinsterin in dem Dage?
I.93	Waer om en schijnt dan die mane niet?	1506	I.98	War umbe schinet der Mane niht?
I.94	Waer van coemt die donre ende die haghel?	1518	I.99	Wa von cumet der Dunre unde der Hagel?
I.95	Waer van comen die stenen die daer vallen?	1543	I.100	Wa von koment die Steine, die da vallent?
I.96	Hoe coemt dat die scure des somers is ende des winters niet en valt?	1561	I.101	Wie cumet daz, daz der Hagel dez Sumeres sleht unde dez Winters niht?
I.97	Waer van coemt die snee?	1579	I.102	Wa von komet der Sne?
I.98	Hoe coemtet dattet bloet reghent?	1595	I.103	Wa von cumet daz es Blüt regent?
I.99	Waer van coemt dat die vorsken ende andere wormkijns reghent in sommighen steden?	1603	I.104	Wa von cumet daz, daz die Frösche unde die Wurme etswa regint?
I.100	Van wat gheslachte is die reghenboge?	1619	I.105	Weler Hande ist der Regenbogen?
I.101	Hoe coemt dat die bornen winters soe warm sijn ende des somers colt?	1633	I.106	Wie kumet, daz die Burnen in deme Sumere sint calt unde in dem Wintere so warm?
I.102	Waer van sijn sommighe wateren soe onghesont?	1647	I.107	Wie cumet daz, daz súmeliche Wasser so ungesund sint?
I.103	Waer van is die zee sout?	1657	I.108	Wa von ist daz Mer gesalzen?
I.104	Waer van coemt die dou ende die ripe?	1664	I.109	Wa von comet der Tówe unde der Rife?
I.105	Hoe coemtet om den menschen dat sommighe sijn cort ende sommich lanck?	1673	I.110	Wie cumet daz, daz der Menschen sumeliche sint so curz, sumeliche so lanc?

I.106	Hoe coemt dat alle dyeren warden van eenre materiën gheschapen ende doch soe onghelijc sijn?	1695	I.111	Wie cumet, daz alle Tier von einer Materie werden geschafen unde daz si doch so ungelich sint?
I.107	In hoe menighen daghen wart dat kint gheschapen in sijnre moeder live?	1736	I.112	In wie menegeme Tage wirt daz Kint in siner Mütter Libe geschaffen?
I.108	Wanneer dat kint dan levendich wart, waer van levet dan tot dyer tijt dattet gheboren wart?	1769	I.113 + x	So daz Kint lebinde wirt, wez lebet ez denne unz es geboren wirt?
I.109	Hoe is des menschen breynpanne gheschapen?	1798	I.114	Wie ist dez Menschen Hirne geschafen?
I.110	Waer van wast dat haer?	1812	I.115	Wa von wasset daz Har?
I.111	Waer van wassen die naghelen?	1819	I.116	Wa von wassent die Nagele?
I.112	Waer van grauwen die lude?	1828	I.117	Wa von grawent die Lute?
I.113	Nu hebste my gheseyt hoe alle luden gheschapen sijn, nu seg my wat eynde sy nemen.	1837	I.118	Nu hestu mir geseit, wie alle Dinc geschaffen sint. Nu sage mir, wel Ende si nemint!
-	-	-	I.119	Wie cumet ez umbe dez Menschen Ende?
-	-	-	I.120	Wer wisenet die Selen, die da genesin suln?
-	-	-	I.121	Wie cumet ez umbe die sundige Sele?
-	-	-	I.122	Wie stat ez unbe daz Gotesriche nach dem jungesten Dage?
-	-	-	I.123	Wie groze Gnade gewinnen die Seligen nach dem jungesten Dage?
I.113	(antwoord)	1842	II.1	Nu hestu mich wol underwiset von der Ordenunge der Welte, wie si gescafen ist unde wie si zerteilet ist unde wie si Ende nemen sol. Nu solt du mir sagen mit der Underwisunge dez Heiligen Geistes, wie die helige Cristenheit erhaben wurde unde wie si von Anegenge geordinet si unde waz die manige Antreite sin, die wir degeliche sehint, die men begat in der heligin Cristenheit, unde wie sú Ende nemen sule, unde wie sich ein iegelicher dez bewaren sule, daz er ith verliere die Gemeinde der Heiligen Cristenheite.
II.1	Is den mensche oeck nutte dat hi die hoghe dinghen verstaet?	1854	II.2	Ist den Menschen ith nütze, daz er sich der tōgenen Dinge verste?

II.2	Is ons dat oec goet dat wi der drier namen an een aenroepen ende niet alle drie versceyden?	1865	II.3	Ist uns daz iht gût, swenne wir der drier Namen einen anrûfen ane die anderen?
II.3	Sijn die Vader ende die Zone alsoe heylich als die Heylighe Gheest, waerom en seytmen dan niet die Heylighe Vader of die Heylighe Zone alsmen seyt die Heylighe Gheest?	1880	II.4	Sit der Vater unde der Sun alsoe helic sint alsoe der Helige Geist, warunbe sprichet men me der Helige Geist, den der Heilige Vater oder der Helige Sun?
II.4	Doe God den mensche verlossen woude, waer om nam die Zone die menscheit meer an hem dan die Vader off die Heylighe Gheest?	1898	II.5	Do Got den Menschen wolte lidigen, war unbe nam der Sun die Menscheit me an sich den der Vater oder der Helic Geist?
II.5	Doet God soe sere ontfarmde over den menschen dat Hi hem verlossen wolde mit synen dode, waerom en verlost Hi den duvel niet als den menschen?	1913	II.6	Do sich Got so verre uber den Menschen erbarmite, daz Er den erlidegete mit sime Tote, warunbe lost Er den Tivel nith also wol als den Menschen?
II.6	Waer van quam dat God den mensche mit nyemande en mochte verlossen dan mit sijns selves dode, dat Hi niet en sende enen enghel oft enen heylighen mensche die ghedodet mochte worden voerden mensche?	1936	II.7	Wa von com daz, daz Got den Menschen mit niemanne erlidigen mohte, wen mit sines selbis Dode? Wen so ich mich verwene, do dez dehein Rat mohte sin, der Mensche solte mit der Martele erlediget werdin, do moht Got wol einen Engel oder einen anderen heiligen Menschen gesendit han, der für den Menschen gemartelet were.
II.7	Welc was die eerste sonde die begaen wart in der werlt?	1967	II.8	Weles waz die erste Sunde, die ie begangin wart in der Cristenheite?
II.8	Hoe menigherwijs wort symonia ghedaen oft begaen?	1990	II.9	In wie manige Wiz wirt Symonia begangen?
II.9	Is het groter sonde dat een mensche stele dan dat hi symonia begaet?	2001	II.10	Weder Sunde ist grozer, daz der Mensche nimt den Wûcher oder daz er Simoniam begat?
II.9	(antwoord)	2025	II.11	Ich wil daz wol gelöben, daz dehein Dinc sie gesezet in der heiligen Cristenheite, ez si gesezzet durch eteliche Bezeichenunge (...)
II.10	Nu salte my segghen oft een mensche oec nutte is dat hi die dinghen al verstae.	2030	II.11	(...) Nu solt du mir sagen, ob daz dem Menschen iht nûzze si, daz er sich der Dinge aller verstat.
II.11	Soe waer manich ambocht onbegaen, want manichte begaen dat ambocht die doch die rechte kenninghe niet en weten.	2046	II.12	So were manig Ambt nith begangen, wen maniger begat daz Ambt unde hilfet ez tûn, der doch der heiligen Bezeichenunge nith enweiz.

II.12	Hoe ist dan omme die leyen die der beter kenninghe niet en vorstaen?	2064	II.13	Wie stat ez unbe die Leigen, die sich der grozen Bezeichenunge niht verstan encúnnet noch enmugent?
II.13	Nu salte my ordinancie beduden, die wi daghelics sien ander mene cristenheit.	2088	II.14	Ich han wol vernomen, daz es dem Menschen gût ist, daz er gerne lernet. Michel besser ist, ob er gerne leret. Da von solt du mich underwissen, waz die Ordininge betúte, die wir degelich begant in der Cristenheit.
II.14	Doer wat warden die daghelicse ghetiden gheset als metten, laudes, prime, tercie, sexte, noene, versper ende complete?	2096	II.15	Durch waz wurdent die siben Dage Cit gesezet: Metin, Prima, Tercia, Sexta, Nona, Vesper unde Complete?
II.15	Wat beteykent die prime?	2118	II.16	Waz betútet die Prima?
II.16	Waer om singhen wi den ghelove inder prime meer dan tot eenre ander tijt?	2131	II.17	Durch waz singen wir den Gelouben iht me ze Primen denne ze anderen Dage Ziten?
II.17	Waer om begaen wi die tercie?	2148	II.18	Durch waz began wir die Tercie?
II.18	Nu seg my van der sexten.	2159	II.19	Nu sage mir von der Sexta.
II.19	Waer om ludetmen tot der noene meer dan totten anderen tyden?	2165	II.20	Durch waz lútet man daz meiste Zeichen me ze Nonen denne zû eime anderen Zite?
II.19	(antwoord)	2184	II.21	Durch waz fürte Er den Schacher in daz Paradise e anderer siner heiligen Selen?
II.20	Waer om dede Hi dat Hi den sonder alre eerste voerde inden paradise?	2194	II.22	Durch waz det Er daz?
II.21	Nu seg my waervan die vespere sy gheset.	2204	II.23	Durch waz wart die Vespere gesezzet?
II.22	Waer om singhen wi die complete want sy doch gheen wile en heeft inden daghe?	2222	II.24	Durch waz singe wir die Complete so lanc, sit sie niht deheine Wile an dem Tage hat?
II.23	Nu hebste my berecht vanden dachtiden, nu saltu my segghen waer om dat wi die metten singhen.	2239	II.25	Nu hestu mich wol bereitet von dem Dage. Nu sage mir, war unbe wir die Metin singen.
II.24	Waer om singhen wi die twe psalmen totter metten ende der vesperen als Magnificat ende Benedictus, die uuten ewangelio ghemaect sijn?	2253	II.26	Durch waz singet men zû Metin unde zû Vesperin die zwene Salmen Magnificat unde Benedictus, die uz dem Ewangelio sint gemaht?

II.25	Waer om singhen wi die metten des morghens voerden daghe?	2274	II.27	Dur waz singet men die Metin zû Osteren bi dem Dage?
II.25	(antwoord)	2281	II.31	Waz betutet daz Humeral?
II.25	(antwoord)	2294	II.32	Waz betútet die Alba?
II.25	(antwoord)	2304	II.33	Waz betútet der Gurtel?
-	-	-	II.34	Waz betútet, daz men den Hantfan treit an der linken Hant?
II.25	(antwoord)	2307	II.35	Waz betútet die Stola unde daz si in sweigen Enden vor dem Prester nider hangit?
II.26	Wat bedudet die alba dat sy gans heel is, ende die casel, wat bedudet dat?	2335	II.36	Waz betútet die Casukel, daz sie alleumbe ganz ist?
II.27	Nu sullen wi segghen van des bisschops ghewade.	2365	II.37	Nu suln wir grifen an der Bischofe Gewete unde solt du mir sagen, durch waz der Bischof den Roc an lege under die Casukel.
-	-	-	II.38	Waz betútent die Scandalia?
II.28	Wat bedudet die infula?	2372	II.39	Waz betútet die Infula?
II.29	Waer om draghen die bisscoppen dat vingherlijn totter missen?	2378	II.40	Durch waz treit der Bischof daz Vingerlin zû dem Ambte?
II.29	(antwoord)	2387	II.41	Waz betútet daz Pallium, daz nieman tragen sol denne die Erzbischofe?
II.29	(antwoord)	2396	II.27	Dur waz singet men die Metin zû Osteren bi dem Dage?
II.30	Waer om spreken wi dat scoene ghebet voer der lessen?	2450	II.28	Durch waz spreken wir zû Metin daz frone Gebet vor der lezen?
II.31	Wat bedudet die clocke?	2478	II.29	Waz bezeichent die Gloken?
II.32	Nu saltu my segghen wat dat bedudet datmen inder kerken pleecht te doene.	2491	II.30	Nu sage mir, waz daz Kilch Gewant betute.
II.33	Wat bedudet dat humerael?	2504	II.31	Waz betutet daz Humeral?
II.33	(antwoord)	2507	II.41	Waz betútet daz Pallium, daz nieman tragen sol denne die Erzbischofe?
-	-	-	II.42	Nu sage mir, waz betúte daz Ambaht?
-	-	-	II.43	Waz betútet der Introitus?

-	-	-	II.44	Waz betútet die Dalmatica?
-	-	-	II.45	Nu volle sage mir von dem heiligen Ambte.
-	-	-	II.46	Waz betútet daz Rouchfas?
-	-	-	II.47	Waz betútet die Leze in der Messin?
-	-	-	II.48	Waz betútet daz Gradal?
-	-	-	II.49	Durch waz singet men den Sanc nach Ostern niht?
-	-	-	II.50	Waz betútet daz Alleluia?
-	-	-	II.51	Waz betútet, daz der Priester den Segin git vor dem Ewangelio unde niht vor der Lezin?
-	-	-	II.52	Ich weiz nu wol, wie daz Ambte geordinet ist vor dem Ewangelio. Nu solt du mir sagen, waz daz betúte, daz sich daz Ambt also verwandelet nach dem Ewangelio.
-	-	-	II.53	Waz betútet der Priester mit dem Grüz unde daz er also balde spricht: ‘Oremus’, daz betútet: ‘Nu biten wir’?
-	-	-	II.54	War unbe ist die Offerende herter gemaht denne der ander Sanc?
-	-	-	II.55	Waz betútet die stille Messe?
-	-	-	II.56	Waz betútet der Priester, so er sich in der stillen Messe unbekeret?
-	-	-	II.57	Waz betútet, daz er nach dem Swigene des Ambtes so lute singet die Prefacion?
-	-	-	II.58	Waz betútet daz ander Swigen unde daz men daz Wasser mischet zû dem Opfer?
-	-	-	II.59	Die Bezeicheneunge solt du mir alle sagen nach ein ander.
-	-	-	II.60	Waz betútet, daz der Bischof den Segin git vor dem Agnus Dei unde in der Priester niht engit unz nach der Messen?
-	-	-	II.61	Waz betútet die jungeste Collecta?
II.34	Was die misse van aenbeghin gheordineert als sy nu is?	2524	II.62	Waz die Messe von Anegenge geordinet alse wir si begant?

II.34	(antwoord)	2587	II.63	Waz sprichest du von den, die mit irme Spothē unde mit geköse stant under der Messe?
II.35	Wat segstu vanden offer des wi plegghen inder missen?	2597	II.64	Waz sprichest du von dem Opfer, dez wir da pfleggin?
II.36	Nu spreken sommighe lude dattet beter ware datment den armen gave dan ment den papen brengt.	2613	II.65	Nu sprechent sumeliche, daz men den Armen gebe, daz were besser denne daz men ez dem Priester opferte.
II.37	Wanneer wi die aelmissen gheven, die gheve wi Gode ende wanneer wi offeren soe offeren wi Gode. Welc mach Hem dan bequaemliker wesen?	2626	II.66	So wir daz Almûsen gebent, daz gebe wir Gote, unde so wir opfern, so opfern wir Gote. Waz mac Ime denne eines iht lieber sin danne daz andere?
-	-	-	II.67	Nu sage mir von dem Crisemen.
-	-	-	II.68	Waz betutet daz Firmen?
-	-	-	II.69	Waz betutet daz Ambt, so men den Crisemen wihet?
-	-	-	II.70	Waz betútet unser Herre da mite, daz er dez Dages sinen Jungeren ir Fûze twuóc?
-	-	-	II.71	Waz betútet daz Ambt, daz wir zû vinsten Metin begant?
-	-	-	II.72	War unbe sleht men dez Dages fûr uz dem Steine?
-	-	-	II.73	Warunbe lûte wir niht in den drien Dagen?
-	-	-	II.74	Warunbe endecke wir den Alter?
II.38	Wat bedudet dat wi des selven daghes die daechstiden an dat beghin ende an dat eynde soe stille lesen?	2640	II.75	Waz betútet, daz wir die Dagecit in den Dagen so stille singent unde ane Anegende unde ane Ende sprechent?
II.39	Nu wi die daechs tiden soe stille singhen, waer om singhen wi die metten dan soe lude?	2656	II.76	Sit wir die Dagezit so stille singent, war unbe singe wir die Metin so lute?
II.39	(antwoord)	2668	II.77	War umbe wart unser Herre an dem sehstin Dage gemartilet?
II.39	(antwoord)	2672	II.78	War umbe singet men der Messin dez Dages niht?
II.39	(antwoord)	2679	II.79	War unbe segent men dez Dages Gotis Lichamen niht?

-	-	-	II.80	Waz betútet daz Crúce?
-	-	-	II.81	Waz betútet, daz unser Herre hiesch trinken an dem Crúce, unde do ez Ime braht wart, daz Er do niht wolte tringen?
II.39	(antwoord)	2683	II.82	Was betútet, daz wir dez Dages nemeliche bitent unbe di Cristenheit?
II.39	(antwoord)	2687	II.83	Waz betútet, daz wir zû jegelicheme Gebete dûnt die Venie ane fûr die Juden?
II.39	(antwoord)	2692	II.84	Waz betútet die Antifone, die wir dez Dages singen gegen dem Crúce?
II.39	(antwoord)	2725	II.85	Nu hest du mich underwiset des heligen Ambtes, daz wir began dez Fritages. Nu soltu mich underwisen dez Ambtes, daz wir began an dem heiligen Samezdage.
-	-	-	II.86	Sit unser Herre Jesus Cristus den Töf an sich nam an dem Frietage, so were öch billich, daz wir die Töfe dez selben Tages begiengen.
II.39	(antwoord)	2737	II.87	Waz betútet die Kerce, die man dez Dages wihet?
II.39	(antwoord)	2752	II.88	Waz betútet, daz men die Kercen vor den Kinden in den Töf stozet?
II.40	Wat bedudet die dope?	2765	II.89	Waz betútet der Touf?
II.40	(antwoord)		II.90	Wie comet, daz uns der Touf niht alse wol erlidigen mac von dem Tode des Libes alse von dem Tode der Selen?
II.40	(antwoord)	2781	II.91	Wenn wurdent die Zuelfboten getouft?
II.41	Wat bedudet dat men den Tractus naden Alleluya singhet?	2801	II.92	Waz betútet, daz men den Tractum dez Dages singet nach dem Alleluia?
II.42	Waer om stont onse Here inden derden daghe op?	2837	II.93	Durch waz erstûnt unser Herre an dem dritten Dage?
II.43	Waer om stont Hi op inder nacht?	2845	II.94	Durch waz erstûnt Er in der Naht?
-	-	-	II.95	Durch waz erstûnt Er mit dem Ertbideme?
-	-	-	II.96	Unser Herre erstûnt an dem Samestage. Durch waz began wir

				die Urstende an dem Sunnen Dac?
II.44	Waer om heten wi den sevenden dach inder weke den sonnendach?	2856	II.97	Durch waz heize wir den sibenden Dac Sunne Ddac?
-	-	-	II.98	Durch waz segenet men den Burnen alle Sunnen Dace?
-	-	-	II.99	Dur waz wurden die Crúce Dage gesezzet?
-	-	-	II.100	Dur waz coment die hochgecit Ostern, Uffart unde Pfingesten so ungelich?
-	-	-	II.101	Nu sin wir comen an die Stat, daz wir reden sulen von den Pfingestin unde von dem heiligen Geiste.

Overzicht 5: De gedrukte *Lucidarius* en de Franse *Second Lucidaire*

Dit is een overzicht van de overgeleverde tekst van de gedrukte *Lucidarius* en de corresponderende Franse tekst. In de linkerkolom staat de tekst van de gedrukte *Lucidarius* van Van der Noot, getranscribeerd uit druk Den Haag, KB 227 A 23 (eigen afschrift). Het overgeleverde fragment van Van der Noots druk is één vel papier (van ca. 313-314 bij 199-220 mm.), aan beide kanten bedrukt met vier pagina's. Een van de in totaal acht pagina's is bedrukt met het drukkersmerk van Van der Noot, de andere zeven bevatten tekst. De bladzijden zijn niet genummerd. De nummering in dit overzicht is van mijn hand. De volgorde is gereconstrueerd op basis van het feit dat de tekst van (wat in mijn nummering heet) 10) aansluit op die van 11 ('dienen ende ee' – 'ren eenen god almach[tich]'). Met dat gegeven kan het vel maar op twee manieren gevouwen worden. Aangezien het drukkersmerk op de laatste pagina terecht moet komen, blijft er maar één volgorde over. Na p. 4 ontbreken vier pagina's, blijkens vergelijking met de Franse tekst. De vijfde pagina van de volgorde wordt daarom p. 9 genoemd, en zo verder. Aan de ene kant van het vel staan, met de klok mee vanaf linksboven, de pagina's 1, 12 (met drukkersmerk), 9, 4, aan de andere kant: 11, 2, 3, 10. Het papier is in slechte conditie: het is flinterdun en vertoont gaten. In het midden van het vel zit een wat groter gat, waardoor de bladzijden 1 en 12 (en aan versozijde daarvan: 2 en 11) gehavend zijn. Zowel in de hoogte als in de breedte is het vel afgesneden. Gevolg: bladzijde 1 (versozijde: 2) mist de drie onderste regels en heeft een gehavende drie-na-onderste regel, daarnaast mist bladzijde 12 (versozijde: 11) ook de ondermarge (en in geval van bladzijde 11: de onderste drie regels). Bladzijde 12 mist bovendien zijn linkerhelft, bladzijde 11 op versozijde van 12 mist zijn rechterhelft; bladzijde 9 mist zijn rechterhelft, bladzijde 10 zijn linkerhelft. Al met al zijn alleen de pagina's 3 en 4 min of meer in zijn geheel overgeleverd. Zie ook 'Wat overgeleverd is' in § 5.4.

In dit overzicht heb ik de Nederlandse tekst voorzien van moderne interpunctie en het gebruik van u/v en i/j gemoderniseerd. In de rechterkolom staat de corresponderende tekst van de *Second Lucidaire*, volgens de druk van Jean de la Fontaine, Lyon, ca. 1500 (druk I in de lijst van D. Ruhe 1993, 137-138, geciteerd naar de editie van Ruhe 1993). De teksten worden door mij in stukken gepresenteerd om de vergelijking te vereenvoudigen.

Van der Noot

Pagina 1 (in de linkerbovenhoek van deze bladzijde bevindt zich een gat, waardoor de eerste letters van de bovenste regel weggevallen zijn. De onderrand van de bladzijde is weggesneden, waarbij er waarschijnlijk drie volledige regels verdwenen zijn)

“... verwermt. Als ick naect was, so hebdi mi gecleet. Ende hebt noch veel meer wercken der caritaten ghedaen, vanden welcken ick u nu loonen wille.”

Ende totten quaden, ghevende sijn sentencie, salhi segghen aldus: “Gaet, ghi vermaledide, in dat eewich helsche vier dwelck u bereyt es gheweest van aenbeghin der werelt, met alle den duvelen.”

Dit aldus ghedaen sijnde, sal ons lieve Heere ende alle dye heylyghe inghelen ende archangelen ten hemele op climmen in die eewighe glorie.

Ende die quade selen ter hellen dalen metten duvelen, daer si nemmermeer uut comen en selen, maer selen eewelick in pinen, in

Jean de la Fontaine 1500

189

“... vous m’avez chauffé; quant j’estoye nud, vous m’avez revestu et avés fait plusieurs euvres charitables des quesles je vous veulx maintenant recompenser.”

Et aux mavaïs, en gettant sa sentence, dira ainsi: “Allés, mauditz, au feu eternal d’enfer qui vous est appareillé des le commencement du monde avec tous les dyables.”

Et ce fait, Nostre Seigneur Jhesu Crist et tous les saintz et saintes et anges et arcanges s’en monteront avecques les bons en la gloire eternelle de paradis,

Et les mauvaiz descendront en enfer avecques tous les dyables, dont jamais plus ne sauront, mais seront en peine, douleur et tristesse au feu

droefheyt, ende in dat helsche vier blyven.

d'enfer eternellement.

Die discipel: Wie sijn die ghene die verdoempt selen sijn?

190

D: Maistre, qui sont ceulx qui seront damnés?

Die meester: Dat selen sijn die joden, die heydenen, die ongheloovighe ende dye quade kerstenen die ghestorven sijn in dootsonden sonder biechte en berou.

M: Mon enfant, ce seront les Juifz et mescrans et les mauvaiz crestiens qui seront mortz en peché mortel sans s'en confesser ne repentir.

Ende inden daghe des oerdeels salmen openbaerlijck deen danders consciencie sien, midts den welcken een ieghelijck hem selven oerdeelen sal.

Et verra l'on clerement au jour du Jugement la conscience l'un de l'autre, par la quelle ung chascun se jugera de luy mesmes,

Ende in deser manieren sal alle goet ende quaet kinlijck sijn. Want noit niemant gheen quaet en dede hoe secrete ofte verborghen dat [.....]

et en ceste maniere seront sceuz tous biens et maulx, car oncques nul ne fit ne fera aucun mal ne peché, tant secret soit il,

[onderaan bladzijde ontbreken 3 regels]

qui ne soit alors veu clerement et manifesté publicquement devant Dieu et devant tout le monde.

Pagina 2 (de onderrand van de bladzijde is weggesneden, waardoor vier regels zijn verdwenen. In het midden van de bladzijde is het papier gehavend, zodat de tekst daar onleesbaar is geworden).

191

Welck sijn die vruechden des ewighen levens?

D: Maistre, quelles sont les joyes de paradis?

Die meester: Si sijn so utermaten [groot] [d]atmen dat niet en soude connen ghesegge[n]. Want die goede menschen selen onsen lieven Heer [sien] aensicht teghen aensicht ende selen alle dinc [weten....]hi

M: Mon enfant, elles sont si tres grandes qu'on le ne sauroit dire, car les sauvés verront Dieu face a face et sauront toutes choses comme les anges.

Die lichamen der duechdelijcker mensch[en sull]en so claer sijn als die sonne. Si selen seer rassch [gegaen?] sijn daert hen belieft, ghelijck tghepeys dat [...] seer lichtelijc d[rae]cht dairt wilt.

Les corps des sauvés seront clers et reluisans comme le soleil. Ilz seront incontinent ont ilz voudront, comme la pensee qui est incontinent transportee ont elle veult.

Si en selen h[em niet] scamen naer [naect te?] sine voer deen dander, wa[nt si sull]en van alle [sonden] gesuvert sijn. Ende selen so [met d]er lyefden en[de der] graciën ons liefs Heeren Jhesu Cristi ghevesticht sijn datsi nemmermeer en souden connen ghesondighen noch eenich quaet ghepeysen.

Ilz ne auront point de honte d'estre tous nudz l'un devant l'autre, car ilz seront purifiez de peché et seront tellement confirmés en grace et en l'amour de Nostre Seigneur que jamais plus ne pourront pecher ne avoir aucun mauvais pensement.

Si en sellen hongher noch dorst hebben, want si en selen niet den influenciën der planeten onderdaen sijn midts den welcken die degestien inden lichaem des menschen wercken,

Ilz n'auront ne fain ne soif, car ilz ne seront plus suggetz aux influences des planettes moyennant les quelles se fait la digestion au corps humain,

maer si selen daer inder ewicheyt onghecorompeert sijn ghespijst mitter graciën

mais seront pardessus incorruptibles et perpetuelez et repeuz de la grace de Dieu. Ilz ne

ons liefs Heeren Jhesu Cristi. Si selen niet
connen afghelaten noch ghecesseren onsen
Heere te loven ende te danckene vander grooter
ontfermherticheyt die Hi hen gedain heeft.

Ende metten cortsten gheseyt die vruecht ende
genuecte des eewyghen levens es so
uutnemende

[onderaan bladzijde ontbreken 4 regels]

Pagina 3

len al tsamen vergadert, dat waer al niet te
ghelijcken teghen de minste glorie des
eewig[hen] levens, want alle die bliscapen
deser werelt sijn verganckelijck ende comen te
nieute als roeck. Mair die ghenoechten des
eewighen levens dueren eewelijc sonder inde.

Die disci[pe]l: Hoe veel chooren der in[ghelen]
sijn int eewich leven?

Die m[eester]: Neghen.
Den eerste [es den ch]oor der seraphynnen, die
den alder hoo[chst es].
Den tweeden es den choor der cherubinnen.
Den derden vanden throonen.
Den vierden es vanden machtigen.
Den vijfden vanden princen.
Den ses[ten v]anden heerscapen.
Den sevensten vanden virt[u]en.
Den achsten vanden archangelen.
Ende den neghensten vanden inghelen, dwelck
den nedersten es van al, ende alle die santen
ende santinnen van hemelrijcke sijn boven hen.
-

Die discipel: Hebben wi ieghelijck eenen
goeden inghel die ons bewaert?

Die meester: Ieghelijck heeft eenen goeden
inghel dien voer den quaden bescermt ende
vermaenten duecht te doen. Desghelijcx hadde
ons lyeve Heere oock inghelen die Hem
dienden.

Ende d[...] valsche prophete Antekerst sal oock
eenen inghel hebben dyen bescermen

Pagina 4

sal van so veel quaets te doene als hi wel doen
soude. Dese inghelen sijn vanden ondersten
choor die gheheeten wort den choor der
inghelen, ghelijc ic dat gheseyt hebbe.

Vander manen, van den reghenboghe, van den

sauront cesser de rendre graces a Dieu de la
grant grace qu'il leur aura faite.

Et a brief parler, les joyes de paradis sont si
grandes

qu'il n'est entendement qui les sceust
comprendre, car se tous les biens et liesses qui
sont, furent et seront au monde estoient

ensemble, si ne seroit ce riens a la comparaison
de la moindre gloire de paradis, car toutes les
joyes de ce monde sont transitoires et s'en
passent comme fume, mes les joyes de paradis
sont perpetuelles et sans fin.

*[de vragen 192-201 komen niet voor in de
Franse drukken]*

202

D: Maistre, quantes ordres d'anges sont en
paradis?

M: Mon enfant, il en y a neuf:
le premier est appellé l'ordre des seraphins qui
est le plus hault,
le segond des cherubins,
le tiers des trones,
le .iiii. des puissances,
le quint des princeps,
le sexte des seigneuries,
le septiesme des vertus,
le huitiesme des archanges
et le neuvieme des anges qui est le plus bas. Et
tous les saintz et saintes de paradis sont
pardessus ces neuf ordres
comme seigneurs pardessus leurs serviteurs.

203

D: Maistre, avons nous chascun de nous ung
bon ange qui nous garde?

M: Mon enfant, chascun a son bon ange qui le
defent du mauvais et l'incite a bien faire. Et
aussi eut Jesu Crist des bons anges pour luy
ministrer.

Et l'Antecrist en aura ung qui le gardera

de faire tant de mal qu'il pourroit bien. Et sont
ces anges du dernier et plus bas ordre qui est
proprement appellé l'ordre des anges, comme je
t'ay maintenant dit.

wint, ende vander zee

Die discipel: Waerom verliest die mane somtijts haer licht oft claerheyt?

Die meester: Die mane en heeft anders geen licht dan dat hair die sonne gheeft. Ende tghebuert dycwijls dat deerterijck tusschen die sonne ende die mane es in soedaniger manieren als dat dye sonne der manen geen licht noch claerheyt ghegheven en can. Ende dan es die mane al doncker, want haer die eerde dlicht beneempt.

Maer als deerde niet recht tusschen beyden en es anders dan eens deels, dan heeftse alsoe veel claerheyt als haer die sonne sien mach. Ende als die eerde gheensins tusschen beyden en es, dan es si heel claer ende licht, want daer niet tusschen beiden en es. Ende om dese saken staet die mane altijt metten rugghe ter sonnen waerts.

Die discipel: Wat es den den reghenboghe die wi dicwijls in den hemel sien?

Die meester: Het sijn die stralen der sonnen die hen minghelen in die materie der manen, die dick es. Die vier verwen ontfangen ghelijc somige bloemen gedisponeert sijn.

Hier ontbreken vier bladzijden (p. 5-8)...

Pagina 9 (doordat het vel afgesneden is, ontbreekt de rechterhelft van p. 9)

¶ Hier na volghen die [.....]
.....]ghen kersten gheloofs

Die disc[ipel]: Hoe salmen leven om i[n den hemel te comen]?

Die me[ester]: Mint God boven alren [saken en uw naesten ghe]lijck u selven.

Die disc[ipel]: Welck sijn die sacramen[ten]?

204

D: Maistre, pour quoy pert la lune aucunes foiz sa clarté?

M: Mon enfant, la lune n'a autre clarté que celle que le soleil luy donne. Et avint souvant que la terre se treuve entre le soleil et la lune tellement que le soleil ne luy peut donner clarté, et lors est elle toute obscure, car la terre luy fait ombre.

Mais quant la terre n'est pas droitement entredeux, lors est elle clere de tant que le soleil la peut veoir. Et quant la terre n'est nullement entredeux, lors est elle toute clere, car il n'y a riens entredeux. Et par ceste cause a la lune tous jours le dos devers le soleil.

205

D: Maistre, quelle chose est l'arc que nous voyons en l'air?

M: Mon enfant, ce sont les raiz du soleil qui se fourrent en la matiere de la lune qui est espesse, et empraignent quatre couleurs par la matiere de la lune qui est disposee a telles couleurs recevoir, come plusieurs fleurs qui sont disposees

a recevoir plusieurs et diverses couleurs selon la nature des herbes et du lieu ont elles croissent.

... die waarschijnlijk beschreven zijn geweest met de vragen 206 (Maistre, dont viennent ces ventz, tonnerres, gellees, neges, plues, rosees et telles semblables choses?), 207 (Maistre, pour quoy est la mer salee?) en 208 (Maistre, quelz signes fera Dieu devant le Jugement?)

208a

D: Maistre, comment se peut on bien sauver?

M: Mon enfant, en aimant Dieu plus que toy mesmes et ton prochain comment toy mesmes.

[vraag 210 komt niet voor in de Franse drukken]

211

D: Maistre, quelz sont les sacremens de sainte

Die mee[ster]: Daer esser seven, te weten:
[.....]sel, biechte,
doerden de[.....]
.....sa]crament des outaers.
T[.....]crament des
houwelijcx [.....]

Die disci[pel]: Welck sijn die twelef art[i]kelen
des]gheloofs?

Die mee[ster]: Deerste es dat ghi moet
[gheloven in eenen God al]leene, die alles
machlich i[.....en]de
eertrijcx.

Dat tweede e[.....]
in God den eenighen soet[.....]
.....]

derde dat ghi moet ghelo[.....]
was vanden Heylighen G[.....]
haem der maghet Mari[.....]
die welcke Hem baerde so[.....]
.....]de sonder eenighe vleck[.....]
.....] suver maecht int baren en [.....]
.....]

[.....]de artikel / dat Hi ghepini

Pagina 10 (de linkerhelft van p. 10 ontbreekt)

[.....] ainden cruyce voer ons
[.....]

dat Hi ter hellen daelde [.....]
.....] die int voerboucht der
[.....]n derden
daghe vander [.....]

[.....] Hi ten hemel opclam en
[.....]s Vaders

Dat sevenste [.....]
.....]e sal coemen oerdeelen
[.....]

Dat achste: Ghi moet ge[loven in den
Heylighen Gh]eest.

Dat neghenste ghy [.....]
.....]eloove der heyliger Kerc[.....]
.....]atsi ghelooft: ende
laten [.....]

[.....]re es dat ghy gheloof [..]n

Eglise?

M: Mon enfant, il y en a sept, c'est assavoir:
baptisme, confirmation, confession, l'ordre de
prestrise, le sacrement de l'autel, l'enhuilement
et le sacrement de mariage.

212

D: Maistre, quelz sont les douze articles de la
foy?

M: Mon enfant, il y en a douze: le premier si est
que tu dois croire en ung seul Dieu tout puissant
qui a fait le ciel et la terre;

le second que tu dois croire en Nostre Seigneur
Jesu Crist, Filz de Dieu eternel;

le tiers qu'il fut conceu du benoist Saint Esperit
au precieux ventre de la Vierge Marie sans
semence d'omme, la quelle l'enfanta sans peine
et sans douleur et sans aucune corruption ne
macule de peché, mais demoura vierge
entierement a l'enfantement, devant et après;

le quart qu'il print mort et Passion

soubz la main de Pilate et qu'il fut crucifié et
mourut en la croix pour nous et fut ensevely au
Saint Sepulcre;

le cinquiesme qu'il descendit en enfer et delivra
les saintes ames qui estoient au limbe, et
resuscita le tiers jour de mort a vie;

le sixiesme qu'il s'en montra au ciel en s'assiet
en la destre Dieu le Pere tout puissant;

le septiesme qu'il viendra au jour du Jugement
juger lez mortz et les vifz;

le huitiesme que tu dois croire en le benoist
Saint Esperit;

le neufiesme que tu dois croire en sainte mere
Eglise, en croyant en ce qu'elle croit et en
faisant ses commandemens, en la quelle
chascun peut faire son sauvement et avoir
remission de ses pechez et que le bien fait d'une
persone peut aider a l'autre;

le dixiesme que tu doys croire en la remission

[.....]sonden, dat
als ghy be[.....]
.....]echt hebt met berouwe-
[.....]e voldaan
hebt nader oer-[.....]
.....]t Vadere ghedaen hebben
[.....]at si u dan
heerlijck ende [.....]

[.....]llefste: dat wi alle tsamen
[.....]verrisen selen
in ons selfs [.....]

[...]t twelefste dat wi als wy
[.....]ven selen
sonder emmer-[.....]
.....] goede selen sijn inder ee-
[.....]de: ende die
quade in dye [.....]
sonder inde.

[.....]ien gheboden
ons Heeren

[Die disci]pel: [.....]oden ons
Heeren?

[Die mees]ter:
[.....]enboden
dienen, ende ee[.....]

*Pagina 11 (de rechterhelft en de onderrand van
p. 11 zijn weggesneden)*

][.....]ren eenen God almach[tich].

[.....]ydelijck den
naem God [.....]
verdighe sake oft noo[.....]
.....]

[.....]ghe daghen vieren su[.....]
.....] eenich lichamelijck
[.....]nden
wachtende te [.....]

[.....] is dat ghi moet eer[.....]
.....]nich sijn uwe ghee[.....]
.....] ghelijck als sijn u vad[.....]
.....]ren der heyligher Ke[.....]

[.....]nen mensche met sla[.....]
.....]noch met wercken,
ee[.....]

Dat seste es, dat ghi ni[.....]
.....] oft ontvremden met
[.....]scheden mit
overdae[.....]

des pechez, c'est a dire que, quant tu t'es
deuement confessé de tous tes pechez et as
acomply ta penitence selon l'ordonnance de ton
confesseur et fait satisfacion suffisante, qu'ilz te
sont tous pardonnez et remiz;

le unziesme que nous resusciterons tous de mort
a vie au jour du Jugement en nostre mesmes
chair et corps entierement;

le douziesme que des que nous serons
resuscitez, nous vivrons eternellement sans
jamais plus mourir, et seront les bons en la
gloire eternelle de paradis et les mauvais en
enfer en pleurs et gemissemens eternellement.

209

D: Maistre, quelz sont les dix commandemens
de la loy?

M: Mon enfant, il en y a dix. Le premier est que
tu dois adorer, servir et

honnourer ung seul Dieu tout puissant.

Le segond est que tu ne dois jurer le nom de
Dieu en vain et sans cause legitime ou
necessité, comme en jugement ou en autre cas
semblable.

Le tiers est que tu dois sanctifier les festes en
servant Nostre Seigneur sans faire aucune
operacion temporelle et en toy gardant de peché
tant que pourras, car les festes sont desdiees
pour Dieu servir et pour faire le salut de l'ame.

Le quatrieme que tu dois porter honneur et
reverence et toute obeissance a tes parens
espirituelz et temporelz, comme sont tes pere et
mere et les pasteurs de sainte Eglise.

Le cinquiesme que tu ne dois tuer, battre ne
frapper persone, ne luy faire aucun oultrage de
fait, de dit ne de pensee.

Le .vi. que tu ne seras point larron en prenant
l'autrui comme par rapine, par usure, par barat,
par tromperie ou autrement par faulceté.

[.....]te es: ghi en sult ghee[...
.....]

[.....]ste es ghi en sult ghee[.....
.....]recht noch valsche
ee[.....]r[...].sche
oneerlijcke v[.....]
.....]persoon.

Dat neghenst[.....
.....]heyt doen met werck
[.....]

[Dat laat]ste ghebodt ees ghi en su[lt]
[.....]he]melvaert noch sijn
u[.....]ren.

Die d[iscipel]: Meester, hoe verre ees
[.....]ni hier tot inder
hei[.....]?

[Onderaan bladzijde ontbreken 3 regels]

Le .vii. que tu n'accompliras point le peché de
fornication.

Le .viii. que ne porteras point faulx
tesmoignage comme en toy jurant en jugement
ou en disant aucunes faulces parolles detractives
et diffamatoires d'aucune personne.

Le .ix. que tu ne convoiteras point la femme
d'un autre par concupiscence charnelle.

Le .x. que tu ne seras envieux du bien d'autrui
en desirant avoir le sien par faulceté et en
procurant son dommage.

213

D: Maistre, combien a de chemin d'icy en
paradis et d'icy en enfer?

M: Mon enfant, c'est assés questionné jusques
une autre foys. Mais Dieu nous doit la grace de
forvoyer le chemin d'enfer et de si bien
ensuivre le chemin de paradis que nous y
puissions parvenir. Amen.

Overzicht 6: Dirc van Delft: *Tafel vanden kersten ghelove*

Voor hoofdstuk 20 van het Somerstuc in zijn *Tafel vanden kersten ghelove* heeft Dirc van Delft gebruik gemaakt van het *Elucidarium*. In dit overzicht zijn de desbetreffende 36 vragen opgenomen met de corresponderende Latijnse vragen. In de eerste kolom staan de nummers van de vragen van Dirc van Delft (eigen nummering). In de tweede kolom staan de vragen, geciteerd naar de editie van Daniëls 1937-1939. Ten opzichte van die editie heb ik de interpunctie en het gebruik van u/v en i/j licht aangepast. In de derde kolom staat vermeld waaraan de vraag (V) en het antwoord (A) ontleend zijn, waarbij een 'x' betekent dat deze informatie niet in het *Elucidarium* aangetroffen is.

Dirc van Delft, cap. XX, 121 e.v.		<i>Elucidarium</i>
1	O gloriose meester, laet di niet verdrieten mijn vraghen te ontbinden ende seg mi wat dat God si.	V: I.1 + I.2 A: I.2 + x
2	Dats wonderlijk, dat wi anbidden dat wi niet en kennen.	V: I.2 A: x
3	En mach ic niet van Gode weten, wat dat Hi is?	V: x A: I.2 + x
4	Hoe is sijn naem?	V: x A: x
5	Hoe verneem ic enen God drievoudich?	V: I.3 A: I.3 + I.4-I.6
6	Wair woent doch God?	V: I.10 A: I.12
7	Woent Hi inder hellen oec?	V: x A: x
8	Waer woende God, eer Hi enich dinghe schiep?	V: x ¹ A: x
9	Weet oec God alle dingen elc alleen ende bisonder?	V: I.13 A: I.13 + x
10	Pleecht oic God te spreken?	V: I.14 A: x
11	Waerom sciep God die werlt?	V: I.16 A: I.16 + x
12	Hoe dede God, doe Hi die werelt sciep?	V: I.17 A: I.17
13	Was Hi oic langhe dairover?	V: I.19 A: I.19
14	Wanneer maecte Hi die werlt?	V: x A: x
15	Is hemel ende aerde niet een scoen palaes?	V: x A: x

¹ Er lijkt enig verband met vraag en antwoord van Mnl I.16 in de *Vers-Lucidarius* ('Waer was die volmaecte God, eer Hi die werelt maecte?'). Zie ook hierboven, hoofdstuk 6, noot 11.

16	Wat is die enghelsche natuer?	V: I.29 A: I.29 + x
17	Waerom en hielt Lucifer hem niet in desen staet?	V: x A: x + I.32
18	Wat misdeden die ander enghelen, die oec mit hem nedervielen?	V: I.38 A: I.38-I.40 + x
19	Wairom becoorde die bose geest den mensche inden paradijs?	V: I.83 A: I.83 + x
20	Die jongher vraecht, hoe langhe dat Adam was inden paradijs.	V: I.90 A: I.90 + I.91
21	Waer ghinc doe Adam, die bedroefde man?	V: I.93 A: I.93 + x
22	Wairom mochte die mensche weder comen ten staet, dair hi of was ghevallen ende niet die bose gheest?	V: I.114 + x A: I.114
23	Most God ymmer mensche warden, soude die mensche verlost werden?	V: x A: (vgl. I.118)
24	Waerom woude God anden cruus sterven?	V: I.149 A: I.148 + I.149
25	Hoe was God ghescapen, naedat Hi vanden dode was verresen?	V: I.167 A: I.167-I.169
26	Wairom liet Hi ons sijn lichaem opter aerden inder ghedaente van brode ende van wijn?	V: I.180 A: x + I.180
27	Moghen oec die quade priesteren dat sacrament consacrieren ende ons absolveren?	V: I.190 A: I.190
28	Is die misse eens quaets priesters also guet gehoort als eens anders?	V: x A: I.190 + x
29	Sijn ymmer die sonden also groot als men seit?	V: II.4 A: x
30	Is dat goet recht, dat een mensch van tijtlike sonde draghen sal ewighe pijn?	V: x A: x
31	Mach een mensch weder te ghenaden comen, al heeft hi swaerlick teghen Gode misdaen?	V: x A: x
32	Hoe mach dat wesen, dat die quade so grote voorspoet in der werlt hebben?	V: II.11 A: II.11 + x
33	Wairom laet God die salighe menschen in sonden vallen?	V: II.30 A: II.30 + x
34	Waer heeft God den mensche liever, die sijn sonden groteliken betert, of den ghenen, die nye groteliken teghen Hem en misdeden?	V: x A: x
35	Waermede ende mit wat teiken sel men die guede uten quade kennen ende mercken?	V: II.28a A: x

36 Laet nu dair of horen, hoe die werlt mit doechden ende sonden, goet ende
quaet om gaet? V: x
A: x

Meister, ghebenedijt sijn dijn woorden dijns monts, die mi wel dertich x
questiën hebt berecht ende ic dancke di ende bidde God, dat ict wel
verstaen moet ende beleven ende dat Hi ju daer dat ewighe leven voor
gheve.

III

Tekstedities

De edities

In dit boek zijn diplomatische edities opgenomen van de *Vers-Lucidarius* (de volledige tekst in Brussel, KB 15642-51 en de excerpten in Brussel, KB II 270 en Brussel, KB II 116), en van de *Artes-Lucidarius* (de volledige tekst in Londen, BL Add. 10286 en het excerpt in Groningen, UB 405). De fragmenten van de *Vers-Lucidarius* die bewaard worden onder signatuur Brussel, KB IV 1031, geef ik niet uit. De reden daarvoor is dat er een betrouwbare diplomatische editie beschikbaar is, namelijk die van Van Dijk in *TNTL* 90 (1974). De verzen van B4 corresponderen met vs. 5330-5487 en 5806-5963 van B1 in mijn editie. Ik neem ook geen editie op van de *Proza-Lucidarius*. Deze tekst is eveneens beschikbaar in een uitstekende moderne editie, de kritische editie van Dagmar Gottschall uit 1992. De gedrukte *Lucidarius* van Thomas van der Noot krijgt hier geen aparte diplomatische editie, aangezien de tekst van Den Haag, KB 227 A 23 al volledig opgenomen is in Overzicht 5 hierboven.

De *Vers-Lucidarius* in handschrift Brussel, Koninklijke Bibliotheek Albert I, 15642-51 is één keer eerder uitgegeven: door Philip Blommaert in 1851, in het derde deel van zijn *Oudvlaemsche gedichten der XIIIe, XIIIe en XIVe eeuwen*. De editeur schrijft in zijn voorwoord:¹

Ofschoon het HS., door geene goede hand geschreven zy, hebben wy hetzelfde zoo getrouw mogelijk uitgegeven met deszelfs vlekken en onkiesheden; daer wy dachten dat het beter ware de misstellingen en duistere zinnen te laten bestaan, zooals zy er in voorkomen, dan dezelve door gewaegde veranderingen of willekeurige byvoegselen op te helderen en te verklaren.

In de praktijk echter heeft hij de tekst in het geheel niet overgenomen zoals hij in het Brusselse handschrift is overgeleverd. Stilzwijgend heeft hij interpunctie aangebracht en corrupte plaatsen veranderd. Zijn editie werd al snel hevig bekritiseerd. Ze wemelt volgens Jonckbloet van ‘zinstorende schrijffouten’,² terwijl Verdam in een paginalang artikel talloze plaatsen aanduidt waar Blommaert de evident corrupte tekst eenvoudig had kunnen emenderen, maar dat niet gedaan heeft. De bezwaren van Verdam hebben alle betrekking op Blommaerts gebrekkige kennis van de Middelnederlandse taal: hij emendeert niet alle plaatsen waar de kopiist (volgens Verdam) evidente fouten maakte. Zo is het volgens Verdam duidelijk dat de verzen 61 en 62 na vs. 70 afgedrukt hadden moeten worden, dat in vs. 5 (‘Jhesu Cristo ics oec vermane’) het woord ‘vermane’ verbeterd moet worden in ‘vermone’ en dat men uit 3392-3393 (‘Wat segdi van hem die houden ’t lant, / Alle dage winnen mitter hant?’) het woord ‘houden’ dient te schrappen.³

Dat Blommaert veel schrijffouten in het handschrift heeft overgenomen in zijn editie, is voor het moderne onderzoek niet het grootste bezwaar van zijn werk. Bezwaarlijker is het juist dat hij zo veel fouten heeft verbeterd – en niet altijd correct. Het Brusselse handschrift KB 15642-51 kent talrijke vreemde verschrijvingen en afwijkende spellingen, en Blommaert grijpt daarbij dikwijls in om de versregels ‘beter’ te maken. Het resultaat is een publicatie die weliswaar over het algemeen goed leesbaar is, maar niet meer de oorspronkelijke tekst uit het vroeg-vijftiende-eeuwse

¹ Blommaert 1838-1851, dl. 3, iii.

² Jonckbloet 1851-1855, dl. 3, 270 n.

³ Verdam 1881. Ik geef deze voorbeelden weer met mijn eigen versnummering. Volgens Blommaerts telling gaat het om de vss. 59 en 60 die volgens Verdam na vs. 68 zouden horen, om vs. 3 resp. 3395-3396.

handschrift bevat. Een paar voorbeelden van Blommaerts emendaties. Van ‘Waer omme doe ons sceppers geest / Als hi sciet vter werelt tempeest’ (1932-1933) maakt hij terecht: ‘Waerhenen voer ons sceppers geest / Als hi sciet uter werelt tempeest?’ (in zijn editie: 1936-1937). Maar of bijvoorbeeld de emendatie in vs. 1089-1090 net zo terecht is, valt te bezien. Hierin legt de meester uit waarom God Adam en Eva kleding gaf die gemaakt was van dierenhuiden. B1 is daarbij overduidelijk corrupt: ‘Dit decsel is van doden dieren / Ende dusterfelic in allen manieren’. Blommaert verandert het non-woord ‘dusterfelic’ in ‘dus sterfelic’ (1102), maar daarmee is de zin niet veel beter geworden. Een betere emendatie zou zijn ‘du best sterfelic’; men vergelijk hiertoe ook de verzen in Maerlants *Rijmbijbel*: ‘dit decsel es van doeden dieren / Ende du best steruelic van manieren’ (757-758).⁴ Een ander geval waarin Blommaerts lezing fout is, is die in vs. 2032. Er wordt verteld hoe Jezus zich na zijn wederopstanding vertoonde aan de Maria’s die terugkeerden van zijn graf. In het handschrift staat: ‘den iij marien / Die quamen soe ic hore lien / Van sinen graue wenende sere / Om die minne van onsen here’ (2030-2033). Blommaert heeft in plaats van ‘grauē’, ‘gracie’, waardoor de zin een apokoinou-constructie krijgt: ‘Die quamen, soe ic hore lien, / Van sinen gracie wenende sere / Om die minne van Onse Here’ (2035-2037).

Ook om een andere reden is het moeilijk om met Blommaerts editie te werken: zijn regelnummering klopt door meerdere drukfouten al vanaf vers 570 niet en is daardoor zeer verwarrend. Hij drukt enkele malen een versnummer een regel te hoog of te laag af en telt zelfs twee keer een regel als nummer 1510 (zodat in zijn telling 1520 eigenlijk al regel 1530 is, en zo verder).⁵ Wanneer men gebruik maakt van Blommaerts editie, kunnen er eenvoudig misverstanden ontstaan bij het verwijzen naar een bepaald vers.

In de jaren ’40 zag promovendus Simon Schreiber de problemen met Blommaerts uitgave. Hij verzorgde een diplomatisch afschrift, dat echter nooit in druk is verschenen. Wie een betrouwbare editie van de *Vers-Lucidarius* in Brussel KB 15642-51 wil raadplegen, kan daardoor noch bij Blommaert, noch bij Schreiber terecht. De hier volgende diplomatische uitgave is bedoeld om in die leemte te voorzien.

Mijn versnummering wijkt af van de versnummering van zowel Blommaert als Schreiber. Dat ze afwijkt van die van Blommaert, behoeft na bovenstaande geen betoog. Ik heb er daarnaast ook voor gekozen om niet mee te gaan met Schreibers nummering. Aangezien Schreibers afschrift niet in druk is verschenen en tegenwoordig vrijwel onvindbaar is, zal afwijken van zijn telling weinig misverstanden kunnen opleveren.⁶ Mijn versnummering loopt al vanaf het eerste vers anders dan die van Schreiber: waar hij de eerste zin van de proloog (‘Helpt maria edel coninghinne’) als vers 1 telt, laat ik mijn telling beginnen bij het incipit, met als gevolg dat de eerste regel van de proloog bij mij al vers 3 is. Na vers 348 – bij Schreiber dus 346 – wijkt mijn verstelling nog verder af: zijn verzen 347-350 zijn bij mij niet 349-352 maar 348a-348d. Eenzelfde verdere verschuiving vindt plaats na 354 (Schreiber: 356), 456 (Schreiber: 458), 466 (Schreiber: 472) en 480 (bij Schreiber inmiddels 490). Het verschil is veroorzaakt doordat ik niet zozeer de verzen van de geschreven tekst nummer, zoals Schreiber deed, maar de gelinieerde regels in het

⁴ *Rijmbijbel* geciteerd naar Gysseling 1983. De relatie tussen de *Vers-Lucidarius* en de *Rijmbijbel* is in § 2.3 nader uitgewerkt.

⁵ Zie voor de fouten in Blommaerts versnummering ook Van Dijk 1974, 108-109.

⁶ Het enige nadeel is dat daarmee ook afgeweken wordt van de telling in Van Dijks editie van Brussel, KB, IV 1031. Van Dijk geeft namelijk zowel Blommaerts als Schreibers telling weer (Van Dijk 1974).

handschrift. Wanneer een vers in de marge is genoteerd – en dus niet op een met liniëring aangebrachte regel – tel ik hem niet afzonderlijk mee, maar wordt hij aangeduid als regel a, b enzovoorts. Volgens hetzelfde principe hebben de vier regels die de kopiist op de laatste bladzijde leeg heeft gelaten (maar die wel van rubricatie zijn voorzien), alle een regelnummer gekregen (6291-6294).

De editie is een diplomatische editie. Dat wil zeggen dat ernaar gestreefd is de tekst zo getrouw mogelijk weer te geven zoals deze in het handschrift overgeleverd is. Er is niet ingegrepen in de tekst; ook evidente fouten zijn niet verbeterd. Er wordt geen tekstkritiek geleverd. Slechts in uitzonderlijke gevallen staat er bij een schrijffout een voetnoot om aan te geven dat dit vreemde woord daadwerkelijk zo in het handschrift staat en wordt er een verbetering – soms op basis van Blommaert – voorgesteld. Dit is bijvoorbeeld het geval bij het vers:

Dune scoenste niet sijn soe coene
(1238)

Bij ‘scoenste’ is in een voetnoot aangegeven dat het woord zo in het handschrift staat, maar dat Blommaert de emendatie ‘souts’ heeft voorgesteld.

Abbreviaturen zijn opgelost, waarbij de toegevoegde letters in de editie gecursiveerd zijn. Vet betekent dat de tekst in het handschrift geschreven is in rode inkt (de incipit) of rood onderstreept is (de vragen).⁷ Wanneer letters zijn doorgehaald en/of geëxpungeerd, staan ze tussen dubbele rechte haken: [[a]]. Tekstverlies ten gevolge van schade aan het materiaal is weergegeven met enkele rechte haken. In vs. 348d staat aldus aangegeven dat van ‘sang[en]’ de laatste twee letters verdwenen zijn onder een inktvlek. Letters die de kopiist in eerste instantie oversloeg en die daarna zijn toegevoegd, hetzij in de marge hetzij boven de regel, staan tussen enkele aanhalingstekens. Wanneer een letter is veranderd in een andere, staat dat in de editie aangegeven tussen enkele aanhalingstekens met een schuine streep tussen de letters: ‘x/y’ betekent x is veranderd in y. In vs. 3391 bijvoorbeeld stond aanvankelijk ‘gewielt’. De eerste krul van de ‘w’ werd vervolgens geëxpungeerd, zodat deze letter gelezen moest worden als ‘v’: ‘gevielt’. Dat wordt weergegeven als: ge‘w/v’ielt.

In de transcriptie wordt geen onderscheid gemaakt tussen de ronde s (aan wordeinde) en de rechte s (elders). Het gebruik van u/v en i/j is niet genormaliseerd. De vragen zijn niet genummerd omdat ze dat in het handschrift ook niet zijn. In Overzicht 2 hierboven zijn alle vragen geciteerd en genummerd en staat telkens aangegeven in welk vers de desbetreffende vraag te vinden is. Wanneer in de lopende tekst van deze studie verwezen wordt naar een vraagnummer, kan aldus met behulp van Overzicht 2 gevonden worden welke vraag bedoeld is.

Op de editie van B1 volgen die van twee andere Brusselse handschriften: de zestien verzen van de *Vers-Lucidarius* in B2 en de Antichrist-passage uit de *Vers-Lucidarius* in B3. Deze teksten hebben in mijn editie een dubbele versnummering: een nummering die begint bij vers 1, en een nummering die aangeeft welke verzen in B1 hiermee corresponderen (te weten: vs. 225-240 voor B2 en vs. 5425-5535 + 5542-5571 voor B3). B2 en B3 zijn volgens dezelfde uitgangspunten geëditeerd als B1.

⁷ Een uitzondering hierop vormen de eerste letters van de antwoorden: deze zijn alle geschreven in rood, maar in de editie om praktische redenen niet vet afgedrukt.

De *Artes-Lucidarius* in Londen, BL Add. 10286 (L) is nog niet eerder uitgegeven. Volgens bovenstaande editiecriteria geef ik die tekst uit, waarbij in de lopende tekst onderstreepte woorden in de transcriptie eveneens onderstreept zijn. Het excerpt uit deze *Lucidarius* in Groningen, UB 405 (G) is uitgegeven door Leendertz in *TNTL* 15 (1896). Omdat zijn editie kritisch is, en omdat het slechts om een klein stuk van de *Artes-Lucidarius* gaat, heb ik ervoor gekozen dit excerpt hier op te nemen in een diplomatische editie. De tekst in G correspondeert met de regels 907-1044 en 769-782 in L.

1 **Dit is die dietsche lucidarius hoe die**
2 **clerc den meester vraecht ende di meester**
antwert.¹
3 **H**² elpt maria edel coninghinne³
4 Ende verclaert mijne sinne
5 Ihesu christo⁴ ics oec vermane
6 Vrouwe uwen heylighen sone
7 Die verlost den sondare
8 Met sijne passien sware
9 Doen hi aenden cruce staerf
10 Ende minschelike daer an bedaerf
11 ¶ Vader sone heyligh gheest⁵
12 V soe biddic alre meest
13 Dat ghi mi v gracie sent
14 Dat dit dichte worde volent
15 Ende allen heylighen van hemelrike
16 Soe biddic oec ghetrouwelike
17 Dat si der heyligher drivoldichede
18 Voir mi doen haer ghebode,
19 Dat mi goods gratie onsteke
20 Dat mi sin nocht cracht ghebreke
21 Te dichten eenen lucidaris
22 Daer mi die reden of wel swaer is
23 En haddic van hem gheene bate
24 Daer ic mi dus op verlate
25 Dat is opten hemelschen vader
26 Aen hem staet mijn troest algader
27 Apostelen martelaren ende confessoren
28 Ende allen die ten hemel horen
29 Hen allen biddic ende vermane
30 Mi naernsteliken bi te stane
31 Voir die heylighe drieboldichede
32 Eenpaerlike met hare bede
33 Dat god minen sin soe verclare
34 Dat ic dichten moet tware
35 Dattie Lucidaris heuet in
36 Dus vraecht di clerc in sijn beghin
37 ¶ **Meester wat sullen wi ghelouen in gode**
38 **Daer wi of houden sine ghebode**⁶
39 Clerc verstant mij sonder vechten⁷
40 Ic sal v velle wel berechten
41 Alsoe verre voirt als den leeken lieden
42 Gheerloft is te bedieden
43 Onse gheloue is dat die hemelsce vader

¹ Geschreven met rode inkt.

² H: rode initiaal van zes regels hoog.

³ Doordat Blommaert in zijn editie de incipit opneemt als titel en de tekst en tekstnummering pas met deze versregel laat beginnen, wijkt mijn telling al direct af van die van hem.

⁴ Geschreven met de Griekse afkorting 'xpo'.

⁵ In de linkermarge staat een teken (een soort grote C) dat in de rest van de tekst telkens het begin van een nieuwe vraag aanduidt. Ik geef dat teken weer als een paragraafteekentje (¶).

⁶ Vragen zijn in het handschrift rood onderstreept, hier vet weergegeven.

⁷ De eerste letter van elk antwoord is geschreven in rode inkt.

44 Sonder beghin is allegader
45 Ende sonder inde oec sal sijn
46 Alse di werelt sal nemen fijn
47 Wat soude hier of meer ghesproken
48 Dese woorden hebbent al beloken
49 ¶ **Meester nv bericht mi des**
Wat dinghe dat gad selue es
50 God is een substantie sekerlike
51 Altoes wonende in hemelrike
52 [1 v] Van soe groter moghentheit
53 Ende van so groter ouer wijsheit
54 Ende van so groter clareheit
55 Als ons die scrijfture wel seit
56 Dat die inghelen vanden trone
57 Die woenen inden hemel scone
58 Sijn vij warf clare int ansichte
59 Dan die zonne mit haren lichte
60 Nochtan begheren si onversadeliken
61 Te sien gods anscijn van hemelrike
62 Nochtan is dat allegader niet
63 Bider clareheit die men an gode siet
64 Hi es so scone ende soe clare
65 Dat sire [[bi leuen]]⁸ alle bi leuen dare
66 Mit groter blijscap sonder verlaet/nc⁹
67 En gheen wesen dunct hem lanc
68 Die oyt [[d]]¹⁰ daer mit hem hebben ghesijn
69 Het en dunct hem niet niet dan .j. wijlkijn
70 Dat doet gods almachtichede
71 Die al veruult die hoghe stede
72 Onvertallicke glorie sal daer wesen
73 Nemmere sal mens den leken lesen
74 ¶ **Meester men seit ons sonder waen**
Dat god in drien personen is beuaen
75 Clerc verstan mi sonder hone
76 God is een maniere van iij persone
77 Nochtan en eest maer .j. waerachtich god
78 Die ouer al heuet sijn ghebod
79 In hemelrike ende in die helle
80 Verstant clerc [[dat]] 'wat'¹¹ ic vertelle
81 Tselue haddi sonder beghinsel
82 Ende sel oec hebben alsoe wel
83 Eer hi die werelt maectte ye
84 So waren dese dese personen drie
85 ¶ **Meester dattu goet moet ghesien**
Hoe comt dat men deilt in drien
86 Bescouwe clerc die sonne scone
87 Die scijnt an des hemels troene
88 Bi hare soe willic dit prouen
89 So onse verstannisse mach behouen
90 Want in haer sijn iij dinghe
91 Die men mach merken sonderlinghe
92 Ende ic segdi hoet mach sijn
93 Deerste is een substance vierijn
94 Tander scijnte terde h[[ei]]'it¹²
95 Clerc nv verstant wel ditte
96 Dit moghen wi alle wel sien

⁸ Doorgehaald.

⁹ Oorspronkelijk: 'verlaet'. 'et' is doorgehaald, erboven is 'nc' geschreven: 'verlanc'.

¹⁰ Doorgehaald.

¹¹ 'dat' doorgehaald, 'wat' erboven geschreven.

¹² Oorspronkelijk 'heite'; de 'ei' is doorgehaald en erboven is 'it' geschreven.

100 Dat *maer* een *sonne* en is *onder hem* drien
 101 Want waer deen is van desen
 102 Daer moet dander ij oec wesen
 103 Also is oec sonder spot
 104 An drien persone een waerachtich god
 105 [2r] Want is die vader in eneghe stede
 106 Daer is *emmer* die sone mede
 107 Ende waer die vader *ende* die sone sy
 108 Der is die heileghe gheest oec bi
 109 Want dese personen alle drie
 110 En sceden hem *niet* no sceden nie
 111 Bider sonnen verstaen wi alle gader
 112 Gode den almachtighen vader
 113 Bider scijnte verstaen wi dan
 114 Den gods sone houti hier an
 115 Ende bi den licht verstaen wi meest
 116 Den almachtighen heileghen gheest
 117 Nv verstant hoe die gods sone
 118 Mach sijn een god in drien persone
 119 Die vader sende in ertrike den sone
 120 Ende *menscheit* nam an die gone
 121 Ende waert biden heilighen gheest ontfaeen
 122 In deser wijs mach men verstaen
 123 Dat dese personen allen drie
 124 In gheenre wijs en sceiden nie
 125 Noch deen van den andren ghedeilt
 126 Dit gheloue ganst ende heilt
 127 Elke ziele van haren wonde
 128 Ende gheeft haer bade *ende* gesonde
 129 Nv wachti van duuels roue
 130 Ende houte vast in dit geloue
 131 ¶ **Lieue meester bericht mi**
 132 **Twī god vader gheheten si**
 133 Verstant clerc wat ic di lere
 134 Om dat god die rike here
 135 Es fonteyne *ende* beghinsel
 136 Van alle *der* werelt weet men wel
 137 Ende alle dinghen vut hem comen
 138 Tonser salicheit ende vromen
 139 Ende dat niemant was voer hem
 140 Daer of ic wel seker bem
 141 Ende hi die achterste sel wesen
 142 Van alle der werelt so wi lesen
 143 ¶ **Bericht mi meester dattu god lone**
 144 **Twī god is gheheten sone**
 145 Clerc verstant mi openbare
 146 Die scijnte comt vander *zonnen* clare
 147 Also was die sone alle gader
 148 Gheformeert van den vader
 149 Daer of ontfinc hi sine claerhede
 150 Daer hi die werelt *verlichte* mede
 151 Hier om ist goet recht op dat hi
 152 Vader *ende* sone gheheten si
 153 ¶ **Waer om heti heilich gheest**
 154 **Die bouen der werelt heeft volleest**
 155 Clerc die gene is die gone
 156 Die sprinct *vten* vader *ende vten* sone
 157 [2v] Ende in gheblasen van hem beiden
 158 Dat si niet en moghen sceiden
 159 Dat coemt vander gods cracht
 160 Des heilich gheest grote macht
 161 Dit moeten wi ghelouen
 162 Sullen wi comen int rike *daer* bouen
 163 Die vader is die alle dinc op hout
 164 Mit sire mogender gewout
 165 Ende die duuel mit sire lere
 166 Alle dinc mit groter eren

167 Men mach verstaen den sone allegader
 168 Die *emmer* vast is anden vader
 169 Die alle dinc maect leuende meest
 170 Betekent ons die heileghe gheest
 171 Soe wat die vader doet
 172 Dats biden sone des sijt vroet
 173 Daer die wille comt vanden vader
 174 Ende vanden anderen ij alle gader
 175 Ende elc van desen personen drie
 176 Betekent een dinc gheloues mie
 177 Die vader gheeft den heileghen wille
 178 Die [[vader]]¹³ sone *verstannesse* lude *ende* stille
 179 Ende vanden heileghen gheest
 180 Comt ons gedinkenesse meest
 181 Nv weetstu clerc geloues mie
 182 Wat si beteken alle drie
 183 ¶ **Meester ic waerts gherne vroeder**
 184 **Twī dat men tot gode niet en seyt moeder**
 185 **Also wel als doet vader**
 186 **Des bericht mi alle gader**
 187 Clerc nv verstant mi wale
 188 Om die gheslachte principale
 189 Die int beghin quamen al gader
 190 'Vanden almaechtigen vader.'¹⁴
 191 Daer na hi synen sone sende
 192 In ertrike in sware elende
 193 Om dat hi soude ontfaeen lijf
 194 Ende verlossen man *ende* wijf
 195 Ende om die sonden van adame
 196 Die ons brochte in deerste blame
 197 ¶ **Meester segt nu noch ghereet**
 198 **Waer om god niet dochteren heet**
 199 Om dat die zone meest algader
 200 Dan die dochter ghelijc den vader
 201 Des moghen wi wel wesen vroel[der]]'t'¹⁵
 202 Verstant clerc in dinen moet
 203 Die sone is comen van den vader
 204 Die hem altoes houden te gader
 205 Ende van hem beiden comt die gheest
 206 Die alre gauen is vele meest
 207 Ende waer dat deen persone sy
 208 Dander twee sijnre *emmer* by
 209 [3r] ¶ **Bericht mi meester of ghi mi mint**
 210 **Twī die heileghe gheest niet heet kint**
 211 **Also wel als die sone doet**
 212 **Des so waer ic gherne vroet**
 213 Des soe willic v maken vroeder
 214 So moeste svaders sone heten moeder
 215 Want die gheest comt van hem beiden
 216 Mits der groter godlicheide
 217 Daer om heet hi heilich gheest
 218 Die ouer al heeft sijn volleest
 219 Also vele machten heuet hi
 220 Also vader *ende* sone sonder si
 221 Dat deen wille wil dander mede
 222 Dits vray geloue in kerstenhede

¹³ Doorgehaald.

¹⁴ Deze versregel was aanvankelijk overgeslagen. In de linkermarge vóór vers 189 en 191 is een verwijsteken (een andreaskruis met stippen tussen de armen) geschreven. Op de onderste regel van de bladzijde is de overgeslagen versregel geschreven, naast hetzelfde verwijsteken in de linkermarge.

¹⁵ Oorspronkelijk: 'vroeder'. De slotletters 'der' zijn doorgehaald; boven 'vroel' is een 't' geschreven.

223 ¶ **Noch segt mi meester tonser lere**
 224 **Waer woent god onse lieue here**
 225 Clerc bi sijne groter [[oetmodich[[ede]]'eit']]
 'moghentheit'¹⁶
 226 Es hi in allen steden geleit
 227 Noch is hi lichamelike
 228 Altoes woenende in hemelrike
 229 Sident dat god die here groet
 230 Voer in den hemel na sine doet
 231 Sone *quam* hi in dese werelt niet
 232 Met sinen lichame dat besiet
 233 Mer sine *gracie ende* goedertierenhede
 234 Die sijn al *omme* in elken stede
 235 *Daer* die gerechte mensche es
 236 Des sijt seker *ende* ghewes
 237 *Daer* men an roept *met* herten claer
 238 Sine ghenaden comen daer
 239 Ist inde zee ist in vloede
 240 Opt lant of in viers gloede
 241 Altoes is hi gereet
 242 Wiene mint mit herten heet
 243 Hem te helpen *ende* bi 'te'¹⁷ stane
 244 Ende hem niet af te gane
 245 ¶ **Bericht mi lieue meester fijn**
 246 **Hoe vele[[inghelen]]¹⁸ datter hemelen sijn**
 247 Clerc iij hemele sonder waen
 248 Sijn bouen *der* lucht gestaen
 249 Nv verstaet mi *herde* wel
 250 Ic [[sa]]¹⁹ segghe dat is een hemel
 251 *Daer* men die goede zielen in sal leiden
 252 Die hier vander werelt [[s]]²⁰ *versceiden*
 253 E[[e]]n 'ander' hemel is vele scone²¹
 254 *Daer* die inghelen in wonen vanden trone
 255 Die derde hemel es scoenste *ende* meest
 256 *Daer* in woent die heilige gheest
 257 Nochtan scijnt gods aensichte
 258 Voer dese hemele *herde* lichte
 259 Die sielen leuen *daer sonder* rouwe
 260 Om die claerheit die sier scouwen
 261 [3v] Want nouwer en hebben si breke
 262 Dit sal gedueren ewelike
 263 ¶ **Meester hoe comt dat god onse vader**
 264 **In allen steden is alle gader**
 265 **Ende hi selue is lichamelike**
 266 **Woenende in hemelrike**
 267 Clerc god is in allen steden
 268 Bi sier groter mogentheden
 269 Nochtan is hi lichamelike
 270 *Daer* bouen in sijn hemelrike

¹⁶ Oorspronkelijk: 'oetmodichede'. 'ede' is doorgehaald en erboven is een 't' geschreven (waarschijnlijk als afkorting voor 'eit', waardoor men 'oetmodicheit' dient te lezen). Het gehele woord is doorgehaald en in de rechtermarge is met lichtere inkt 'moghentheit' geschreven.

¹⁷ Aanvankelijk overgeslagen en boven de regel toegevoegd.

¹⁸ Doorgehaald met rode inkt.

¹⁹ Doorgehaald.

²⁰ Doorgehaald.

²¹ De regel bevat twee verbeterde schrijffouten: 'Een' met drie eee's (de eerste kleine 'e' na de capital is doorgehaald) en 'ander' was aanvankelijk overgeslagen (boven de regel toegevoegd).

271 *Ende* also mogende in de helle
 272 Als in den hemel soe ic vertelle
 273 Bi deser reden ist recht alle gader
 274 Dat hi sal heten die hemelsche vader
 275 Salich is hi diet verdient
 276 Dat dese here is sijn vriend
 277 ¶ **Segt mi meester wel geraect**
 278 **Wiste god eer hi die werelt maecte**
 279 **Elke dinc eer si gescien soude**
 280 **Onder derde ende bouen der moude**
 281 Ia hi clerck wonderlike wel
 282 Hi wiste tgepens *ende* nieman el
 283 Der ingelen sin *ende* hare namen
 284 Ende alle menschelike lichamen
 285 Bekende hi te voren *ende* haer bediet
 286 Eer hi de werelt worden liet
 287 Smenschen geluc *ende* sijn sneuen
 288 Voer wiste hi eer hi hem gaf sijn leuen
 289 Ende wat men penst quaet of goet
 290 Nv besie elc wat hi doet
 291 Ende hi soe diene onsen here
 292 Dat hi sine dinc ten besten kere
 293 ¶ **Na dat god was sonder beghin**
 294 **Meester ende sijn heilige sin**
 295 **Alle dinc [[liet]]²² maecte ende liet wesen**
 296 **Soe eest geloeflijc in desen**
 297 **Dat hi een enich leuen lede**
 298 **Eer hi die werelt ye gereede**
 299 Hets gescreuen sonder blijf
 300 Dat in hem was geestelic lijf
 301 [[Dat in hem was]]²³ Eer hi beganste maken yet
 302 Van dat hem die geest riet
 303 In scrijturen eest gelesen
 304 Dat hi alle dinc voer hem liet wesen
 305 Ia in visioen hijt al sach
 306 Eer hi yet te maken plach
 307 Ende oec die claerheit vanden ingelen
 308 Die hi mit hem woude minghen
 309 Der werelt maecsel dede hi al
 310 Voer hem comen groet *ende* smal
 311 Ende den hemel sonder waen
 312 Ende die sterren diere an staen
 313 [4r] Sonne *ende* mane quamen alle gader
 314 Voer den almachtigen vader
 315 Dit was al eer hi maecte yet
 316 Van dat hem die geest riet
 317 Ghelijc enen *timmerman* die wil maken
 318 Een werc dat wel sal geraken
 319 Die *timmeringe* moet tee'r'ste²⁴ staen
 320 In sijn gedochte sonder waen
 321 Ende van den werke tfondament
 322 Salt goed *ende* vast sijn bekent
 323 Voer dien dat god die werelt maecte
 324 Ende alle dinc der in gestaecte
 325 Waest niet dan een deemsterhede
 326 Hiet caos dits waerhede
 327 ¶ **Meester waer was die volmaecte**
 328 **God eer hi die werelt maecte**
 329 Clerc bi sijne groter mogentheden
 330 So is hi nu ter seluer stede
 331 Daer hi doe was geloues mi
 332 Want der werelt scepper was hi

²² Doorgehaald.

²³ Doorgehaald met rode inkt.

²⁴ De 'r' is boven het woord geschreven.

333 Ende voer hem en was gene dinc
 334 Daer omme hiet hi coninc
 335 Almachtic scepper waerachtich god
 336 Die ouer al heuet sijn ghebod ,²⁵
 337 Van²⁶ hem en dorren wi *niet* bedieden
 338 Te verre voer [[I]]²⁷ die leke lieden
 339 Daer om willic dit achter laten
 340 Ende volgen der ystorien straten
 341 ¶ **Meester wet ghi die waerheit yet**
 342 **Twī god die werelt worden liet**
 343 Clerc dit hebbic wel vreescht
 344 Om sine goedertierenheit meest
 345 Ende dat hi niet wilde wesen allene
 346 In sijn hoge zale rene
 347 Sonder geselschap soe en woude hi
 348 Niet besitten sijn rike vri
 a ‘Nv laet *ons* besien *ende* gomen’
 b ‘dat wi te sinen sittene comen’
 c ‘Dat ghedueren sal *sonder vergangen*’
 d ‘Met solase met sueten sang[en],²⁸
 349 Der werelt maecsel was gedaen
 350 Eer men .j. oghe op soude slaen
 351 Dat was spacie herde cleine
 352 Der hi dus vele maecte alleine
 353 ¶ **Bericht mi meester des ic micke**
 354 **Maect god die werelt tenen stucke**
 a ‘Clerc die *here* die *nienē*’
 b ‘verstarf makede al teere’
 c ‘waerf’,²⁹
 355 **Beide hemel ende firmament**³⁰
 356 **Ende al datter loept omtrent**
 357 **Maer hi visierde in sticken**
 358 **In vi dagen mogen wi micken**
 359 **Van niet maect god int beghin**
 360 **Die hemel ende inghelen daer in**
 361 **Oec maecte hi aertrike mede**
 362 **Verstaen wi al hier ter stede**
 363 **Dit maecti al mit sinen woerde**

²⁵ Na deze regel lijkt er een leesteken te staan in de vorm van een komma; mogelijk is het slechts een inktvlekje.

²⁶ Hierna staat er een doorgehaalde ‘l’.

²⁷ Doorgehaald.

²⁸ 348a t/m d zijn met lichtere inkt in de rechtermarge naast de verzen 348-350 geschreven. Vanaf ‘vri’ in vers 348 loopt een horizontale lijn naar ‘Nv’, het eerste woord van de bijgeschreven tekst. Blommaert plaatst deze verzen na ‘Der hi dus vele maecte alleine’ (in mijn telling vers 352, bij hem 350), waardoor ze in zijn telling de verzen 351-354 vormen. Voor die plaatsing zijn geen aanwijzingen in het handschrift.

De laatste letters van ‘sangen’ zijn onleesbaar door een vlek.

²⁹ 354a t/m c zijn met lichtere inkt in de rechtermarge geschreven naast de verzen 354-355. Vanaf ‘stucke’ in 354 loopt een horizontaal lijntje naar ‘Clerc’ in de bijgeschreven tekst.

³⁰ Vragen zijn gewoonlijk rood onderstreept, antwoorden niet; maar hier zijn waarschijnlijk bij wijze van vergissing alle regels onderstreept vanaf de vraag in 353 tot en met 394 van het antwoord.

364 **En licht als ic bescreuen hoerde**
 365 **[4v] Doe sach god dat licht was goet**
 366 **Ende versciēt mitter spoet**
 367 **Tlicht vander deemsterhede**
 368 **Ende hier verstaen wi ter stede**
 369 **Dat lucifer mit sire scaren**
 370 **Versceden wort al openbare**
 371 **Mits hare houerdigen sonden**
 372 **Van dien ingelen tien stonden**
 373 **¶ Des anderen dages dus ist bekint**³¹
 374 **Maecte god dat firmament**
 375 **Ende allen die planeten mede**
 376 **Visierde hi hi ter stede**
 377 **Ende het is tfirmament genant**
 378 **Om dat dect der werelt rant**
 379 **¶ Den derden dach lesen wi van gode**
 380 **Dat hi maecte mit sinen gebode**
 381 **Twater en verzament in .j. couent**
 382 **Dat is onder tfirmament**
 383 **Daer haer die droecheit openbaerde**
 384 **Heten wi bi namen aerde**
 385 **Ende des waters verzameninghe**
 386 **Al daer si te gader ghingen**
 387 **Heet hi bi namen [[heten]] ‘die’**³² zee
 388 **Daer toe dede hi noch mee**
 389 **Want hi sach al dat was goet**
 390 **Sprac hi aldus des sijt vroet**
 391 **Ic wille der werelt geuen cruut**
 392 **Ende doenre groenheit comen vut**
 393 **Ende daer toe menigerhande vrucht**
 394 **Die bescinen**³³ sal die lucht
 395 [[Clerc die here die noyt verstarf]]
 396 [[Maecte altemale tot eenre warf]]³⁴
 397 Al dat hi seide was ghedaen
 398 Na sinen wille mostet alle gaen
 399 ¶ Ten vierden daghe also ic wane
 400 Maecti sonne [[ed]]³⁵ ende mane
 401 Ende sterren die hi omtrent
 402 Geset heuet an tfirmament
 403 ¶ Ten vijften daghe visierde onse here
 404 Water locht mit groter eren
 405 Der lucht gaf hi dat vliegen conde
 406 Ende dat swam ghinc te gronde
 407 Visschen voghelen dats waer
 408 Waeren oec ghemaect daer
 409 ¶ Ten sesten daghe sprac gods woert
 410 Dat beesten souden comen voert
 411 Hi wiste wel dat wesen soude
 412 Dat die mensche die vander moude
 413 Gemaect soude sijn sonder vallen
 414 Nochtan ontfermes hem met allen
 415 Ende wilde die mensche beesten geuen

³¹ De paragraaftekens in de linkermarge, hier en in 379, 399, 403 en 409, zijn geschreven in lichtere inkt, en niet gerubriceerd (zoals elders wel gebruikelijk).

³² ‘heten’ doorgestreept, ‘die’ erboven geschreven.

³³ ‘bescinen’ is niet het meest logische woord; ‘bestuven’ zou beter passen, maar staat er niet. Blommaert (398) houdt het op ‘bescinen’.

³⁴ Deze twee regels (395-396) zijn met diagonale halen in lichtere inkt over beide regels doorgehaald. De regels horen niet hier te staan, maar tussen 354 en 355; ze zijn daar dan ook in de marge bijgeschreven.

³⁵ Doorgehaald.

416 Om te verlichten sijn zwaer leuen
 417 [5r] Daer na sprac god maken wi den man
 418 Nv merke ende verstaet die can
 419 Te wien sprac god maken wie
 420 Der personen soe sijn drie
 421 Daer na sprac die driuoldicheit gemene
 422 Dan is den mensche niet ere clene
 423 Datten god maecte bi vorrade
 424 Al maecte hi bi sire genade
 425 Alle die ander creaturen
 426 Hi en sprac niet thare naturen
 427 Also hi ten mensche dede
 428 Ende oec was hi gemaect mede
 429 Na der zielen na gods beelde
 430 Dats den mensche grote weelde
 431 O mensche nv pens ter vaerde
 432 Om hem die v maecte soe waerde
 433 Dattu niet verboerts sijn rike
 434 Om die genuechte van aertrike
 435 ¶ Bericht mi meester in dine lesse
 436 Al dat god maecte heuet kennese
 437 Iaet clerck verstant mine lere
 438 Al heuet beseffen in onsen here
 439 Sonne sterre ende mane
 440 Beseffen gode inden omme gane
 441 Dat si van hem hebben ontfan
 442 Dat si niet stille en moghen staen
 443 Die erde beseffen dats waer
 444 Mitter vrucht die soe bringhet hare
 445 Na hare naturen thare tijt
 446 Dits al waer des seker sijt
 447 Soe doen der zee vloeden mede
 448 Die emmer keren thare stede
 449 Daer si vyt te comen plien
 450 Dit mach elc merken ende sien
 451 Soe doet znee haghel ende wint
 452 Beseffen al der maechden kint
 453 Die dode beseffen mede gode
 454 Die verrisen mit sine gebode
 455 Die hille beseffet oec eenpaerlike
 456 Die macht gods van hemelrike
 a 'Want soe wedergaf ten stonden'
 b 'Die zielen die soe had verslonden'
 c 'Soe doen oec alle vreeselike'
 d 'dieren Beseffen gode na hare'
 e 'manieren' ³⁶
 457 ¶ Wel lieue meester laet mi horen
 458 Twi sijn van inghelen .ix. choren
 459 Clerck om dat elc iij choren scoene
 460 Dienen souden enen persone
 461 Ende om [[tsine]]³⁷ altoes tsine gereit
 462 Te dienste der driuoldicheit
 463 Oec maecte god tsinen winsche
 464 Die .x.de³⁸ scare[[n]]³⁹ vanden minsche
 465 Die hem souden wesen onderdaen
 466 En te zinen dienste staen
 a 'Ay salich mensche nv pijndi sere'
 b 'Te vriende te houdene desen here'
 c 'di salre af comen groten loen'
 d 'Na dit leuen die hoge troen'⁴⁰

467 Ouer die[[re]]⁴¹ inghelen diere vielen
 468 Soe sijn ghecoren die goede sielen
 469 [5v] Te besitten die volmaecte glorie
 470 Die volprisen can geen memorie
 471 ¶ Noch soe segt mi meester rene
 472 Twi dat god niet bleef allene
 473 Verstant mi clerck wel gereit
 474 Om sine grote edelheit
 475 Vander driuoldicheit scone
 476 Soe wilde hi hebben in den troene
 477 Mit hem die inghelen ende den mensche
 478 Ende hem te dienen ten wensche
 479 Ende mit hem te sine eenpaerlike
 480 In sijn soete hemelrike
 a 'Ay wel salich wort di men'
 b 'sche die sijn spel'
 c 'soe comt te wen'
 d 'sche Dat hi sal'
 e 'comen in die zale'
 f 'Die ghemaect'
 g 'is soe wale'⁴²
 481 ¶ Meester hoe menich nature speciale
 482 Maect god al sonder hale
 483 Twe den inghelen enen gheestelike
 484 Der ander den mensche vleeschelike
 485 Dese nature gaf hi hem beiden
 486 Om dat si niet souden sceiden
 487 Den enghelen geloue gheestelike
 488 Den mensche bi geloue vleeschelike
 489 Clerck verstant noch wel gheraect
 490 Hoe die inghelen waren ghemaect
 491 Doe god seide licht nv besie
 492 Waren si gemaect geloef mie
 493 Soe ouer scone ende soe jolijcs
 494 En mach mense vol prisen in geenre wijs
 495 Noch verstaet ende hoort
 496 God en sprac te hem gene woort
 497 Also als hi hem ten mensche dede
 498 Hier bi verstaen wi ter stede
 499 Haer hoge edel nature
 500 Om dat god seide licht si ter vre
 501 Die inghelen sijn gheestelike viere
 502 Van gode ontsteken in allre manieren
 503 God diese heeft geuysiert
 504 Heefse mit sinen ansicht versiert
 505 Ende soe gescepen van naturen
 506 Dat hem gene sonde mach geburen
 507 ¶ Noch segt mi meester bequame
 508 Hebben dinghelen enige name
 509 Nv verstant mi clerck gereit
 510 Soe ouer grote wijsheit
 511 Soe leit an de inghelen bequame
 512 Dat hem behoefte genen name
 513 Michael gabriel raphael
 514 Dat sijn geen mamen⁴³ weet wel
 515 Mer toe namen willic v bedieden
 516 Soe hem hebben gegeuen die liede

³⁶ 456a t/m e zijn met lichtere inkt in de rechtermarge geschreven naast 456-458.

³⁷ Geëxpungeerd.

³⁸ 'de' met lichtere inkt boven de 'x' geschreven.

³⁹ 'n' met lichtere inkt doorgehaald.

⁴⁰ 466a t/m d zijn met lichtere inkt in de rechtermarge geschreven naast 466-468.

⁴¹ Geëxpungeerd.

⁴² 480 a t/m g zijn met lichtere inkt in de rechtermarge geschreven naast 480-483.

⁴³ Sic. Blommaert (528) emendeert 'namen'.

517 ¶ **Meester condy yet geweten**
 518 **Hoe deerste inghel was geheten**
 519 Sathaneel seit die scripture
 520 Die hadde god van siere nature
 521 [6r] In hemel gemaect soe scone
 522 Dat *daer* bouen inden trone
 523 Niemen en was sijn gelike
 524 Van den inghelen geestelike
 525 Maer hi verhouerde sinen scepper al
 526 Bi siere scoenheit die niet was smal
 527 Doe wilde hi hebben gebode
 528 Bouen sinen meester gode
 529 Ende bouen alle ingelen mede
 530 Doe was hi tsire onzalichede
 531 In deser houerde bedroghen
 532 Doe stacken god neder van hogen
 533 Ende hieten lucifer tier stont⁴⁴
 534 Doe waert hi dat lelicste diet
 535 Dat god ter werelt ye worden liet
 536 Die te voren was soe scone
 537 Mit gode inden hogen trone
 538 Die te voren was soe clare
 539 Die is nv soe lelic en soe *ommaer*
 540 Hine wiste van sinen valle niet
 541 Eer hi viel in dat verdriet
 542 God gehingde dese saken
 543 Dat hi dandere vaste woude maken
 544 In hem *met* clare verstanne
 545 Dor lucifer gebrekennesse
 546 Want hine was niet vul .j. vre
 547 In hemelrike seet die scripture
 548 Hi smaecte die glorie als niet
 549 Daer hi soe varinge vte sciet
 550 Want te hant dat hi gemaect was
 551 Soe viel die quade sathanas
 552 ¶ **Twij bleef lucifer niet langer daer**
 553 **Des berecht mi openba'e'r[[e]]**⁴⁵
 554 Om dat onse *here* niet en woude
 555 Dat hi die blijscap smaken soude
 556 Daer bouen inden hogen trone
 557 Ende om datti varinge woude
 558 Gebod hebben menichfoude
 559 Inden hemel bouen hem allen
 560 Daer om lieten god vallen
 561 Sommeghen ingelen beclagenden das
 562 Dat lucifer soe scone was
 563 Ende sine houerde ende verheffinge
 564 Ende pensden of hi sonderlinghe
 565 Gode mochte verwinnen nv besiet
 566 Met sijnre cracht *maer* neen hi niet
 567 Hi wilde onder hem hebben soe wi *scriuen*
 568 Dandere ingelen *maer* het moeste bliuen
 569 Doe stacken god mit sinen gesellen
 570 Inder doncker put hellen
 571 Hare geen was nie soe stout
 572 Dat hi dorst comen in gods gewout
 573 [6v] Som bleuen si hanghen in die lucht
 574 Die den mynsche doen grote vrucht
 575 Want si sijn die ons raden
 576 Sonde te doene ende quade daden

577 Som sijnse int water belent
 578 Die doen ons tsnachts torment
 579 Ende bedwelmen soe onsen sin
 580 Dat wire omme bliuen in
 581 Nemmermeere hebben si genade
 582 Dat si vlien bi haers selfs rade
 583 Si hebben oec den zege verloren
 584 Hets gescreuen men macht horen
 585 Om dat si daden bi niemans toedoen
 586 Soe quade dade ende soe cone
 587 Ende si hem setten *met* hare macht
 588 Iegen der drie personen [[n]]⁴⁶ cracht
 589 Daer omme moeten si ewelike
 590 Verloren bliuen inden slike
 591 ¶ **Meester ic wiste gherne die waerhede**
 592 **Twii die duuelen niet sijn tere stede**
 593 Om dat si pinen sullen so wi horen
 594 Die met god onsen here behoren
 595 In aertrike met haren curingen
 596 Om te beletten hemelsche dingen
 597 Maer die de coringe weder staen
 598 Sullen met gode sijn ontfanen
 599 Alsi sceden van desen liue
 600 Maer die onsalige keytiue
 601 Die horen na duuels raet
 602 Meer dan om hemels staet
 603 Die sullen ter laetster vren
 604 Der hellen pine moeten besuren
 605 Die sal duren sonder verganc
 606 Mit tormenten inden vulen stanc
 607 ¶ **Segt mi meester of ghijt gebied**⁴⁷
 608 **Waer om en verloeste god niet**
 609 **Ingelen die vanden hemel vielen**
 610 **Alsoe wel als menschen zielen**
 611 Nv horic seggen die reden fijn
 612 Om dat die inghelen onsterffelec sijn
 613 Ende van niete gemaect waren
 614 So vielen si mit lange misbaren
 615 Hadde god der ingelen vorme genomen
 616 Ende waer ons niet comen te vromen
 617 Want hem en hadde bi gere naturen
 618 Enige doot worden te sure
 619 Daer om wast dat hi ontfinc
 620 Menschelike vorme ende ane ghinc
 621 Dat hi dor hem steruen woude
 622 Ende soe bringen tsine behoude
 623 Die sterfelijc wort wielen eer
 624 Ende sal oec bliuen emmermeer
 625 [7r] Tot dat hi vaert van deser werelt
 626 Die valsche is ende verdwerelt
 627 O mensche want dit verstaen
 628 Want god door di heuet gedaen
 629 So bistu wel sculdich tallen stonden
 630 Tsinen dienste sijn gebonden
 631 ¶ **Bericht mi vanden ingelen de bleuen**
 632 **In gods memorie sonder sneuen**
 633 Clerc doe en wiste hare geen
 634 Een twint van desen helscen ween
 635 Maer si merctten te wat misquamen
 636 Mits der houerde dander quamen

⁴⁴ Er volgt geen vers dat rijmt op 533; waarschijnlijk ontbreekt er dus een regel.

⁴⁵ Oorspronkelijk: 'openbare'. De laatste 'e' is geëxpungeerd en boven de 'a' is een 'e' toegevoegd, zodat het wordt: 'openbaer'.

⁴⁶ Doorgehaald.

⁴⁷ Paragraaftekens zijn gewoonlijk in bruine inkt geschreven en met een verticaal streepje gerubriceerd (net als de eerste letter van elke regel). In 607 echter is het paragraafteken in zijn geheel met rood geschreven.

637 Doe vruchten si gode meer dan si daden
 638 Ende [[si]]⁴⁸ bleuen vast an sinen genaden
 639 Doe si beseuen ende sagen
 640 Datse god van diese plagen
 641 Gehouden hadde te siere glorien
 642 Ende bleuen vaste in haer memorien
 643 Ende seker staende sonder hoen
 644 Met gode inden hogen troen
 645 ¶ **Meester twi god der ingelen stede**
 646 **Mit inghelen niet weder vullen dede**
 647 Clerc ic berichte di van desen
 648 Het hadde ongelic gewesen
 649 Dat een ander maniere van ingelen
 650 Inden troen souden mingelen
 651 Ende verullen⁴⁹ der geenre stede
 652 Die verboerde mit houerdichede
 653 Of sine hadden geweest alsoe scone
 654 Als lucifer was inden trone
 655 Ende die gene die mit hem vellen
 656 Inden [[aff]] afgront vander hellen
 657 Ende hadde ander waerf onse sceppare
 658 Ingelen gemaect also clare
 659 Si hadden 'hem'⁵⁰ ander weruen geset
 660 legden den here ombesmet
 661 Hi wiste wel hadde hijt gedaen
 662 Si hadden die houerde mede bestaen
 663 Vander steden daer dander waren
 664 Die neder vielen mit haren scaren
 665 Daer om sone maecte hi
 666 Geen ander ingel seet men mi
 667 ¶ **Noch segt mi meester sijt dijs [[wijs]]⁵¹ vroet**
 668 **Weten dingel al dat men doet**
 669 Clerc sine weten gene dingen
 670 Meer dan hem god wil gehingen
 671 Ende dan hem liet die heilege gheest
 672 Doe si vielen inder hellen tempeest
 673 Sine weten oec niet te nomene
 674 Van dingen die sijn toe comende
 675 Maer alle dingen fijn die sijn verleden
 676 Weten si voer pensichede
 677 [7v] Maer haer subtile nature
 678 Mach niemant weten te geenre vre
 679 Dan die godlicheit allene
 680 Diet almaecte groet ende clene
 681 ¶ **Meester mogen die viande volbringen**
 682 **Haren wille in allen dinghen**
 683 Clerc en gene goede dingen
 684 En mogen si no willen volbringen
 685 Sine hebbens gene macht te doen
 686 Vanden helschen bandoen
 687 Daer si in liggen ende [[bar]]⁵² braden
 688 Om hare grote ouerdaden
 689 Si hebben groten nijt op den mensch
 690 Dat hem sijn spel is comen te wijnsch
 691 Daer om pinen si tallen stonden
 692 Den mensche te bringen in sonden
 693 Om dat hi die glorie heuet
 694 Daer si vut sijn gesneuet
 695 Ende sine hebbens niet te macht

696 Vanden ingelen die ons wacht
 697 Te temperen na haren [[macht]]nide⁵³
 698 Des mach die mensch wesen blide
 699 ¶ **Lieue meester maect mi vroet**
 700 **Weten dinghele al dat men doet**
 701 Clerc en is niet bi naturen
 702 Sine wetent al in corter vren
 703 Van dat comen is of comen sal
 704 In hemelrike of hier int dal
 705 Want si scouwen wel bi dichte
 706 Alle dinc in gods ansichte
 707 Sonder pine doen si alle dinc
 708 Bi der gracen vanden hemelschen coninc
 709 ¶ **Twi was lucifer ende sijn gesellen**
 710 **Gemaect ter eweliker quellen**
 711 Haren val was te voren voracht
 712 Inder iij personen cracht
 713 Daer si worden so fier onder hem lieden
 714 Dat si der glorien niet ontbieden
 715 Ende die valscheit die dander hadden
 716 Ende vielen neder geliken padden
 717 Om haer verwanen wast al
 718 Dat si vielen int helse dal
 719 ¶ **Lieue meester maect mi vroet**
 720 **Wat vorme hebben dingelen goet**
 721 Clerc vorme nv besie
 722 Also god heeft seit men mie
 723 Ghelikerwijs dat ment was[[t]]⁵⁴
 724 Inden zeghel duwet sijt seker das
 725 Also sijn dingelen alle gader
 726 Gheformeert vten ansiches des vader[[s]]⁵⁵
 727 Ende dragen die vorme van 'sijn'⁵⁶ ansichte
 728 Dat volmaect is van allen lichte
 729 [8r] Want sijn ansicht is also gedaen
 730 Dat sie alle voetsel of ontfaien
 731 God onne ons des voetsels rene
 732 Ende verde ons vanden helschen weene
 733 ¶ **Bericht mi meester wel geraect**
 734 **Twi die menschen was gemaect**
 735 Clerc om dat so vele ingelen vellen
 736 Mit lucifer inder hellen
 737 Ende svaders scare so gemindert was
 738 Vanden ingelen sijt seker das
 739 Soe moesten die menschen gemaect wesen
 740 Hier om wort die mensche goet
 741 Die x scaren den benic vroet
 742 ¶ **Meester segt mi in corter vren**
 743 **Twi die mensche van soe crancken naturen**
 744 Lieue clerc nv want mi horen
 745 Het was ghedaen om sduuels toren
 746 Ende hem te scanden nv besie
 747 Ende dat die mensch seit men mie
 748 Soude besitten tsinen lone
 749 In hemelrike dewighen trone
 750 Die de duuelen verboerden ter tijt
 751 Daer si noch of hebben nijt
 752 Op den ghebreckeliken mensche
 753 Dat sijn pel⁵⁷ is comen te winsche
 754 Daer hi mit sinen broschen lichamen

⁴⁸ Doorgehaald.

⁴⁹ Sic. Blommaert (664) emendeert: 'vervullen'.

⁵⁰ Aanvankelijk overgeslagen en boven de regel toegevoegd.

⁵¹ Doorgehaald met rode inkt.

⁵² Doorgehaald.

⁵³ 'macht' is doorgehaald en geëxpungeerd. De 't' is gebruikt als linkerpoot van de 'n' van 'nide'.

⁵⁴ De 't' is doorgehaald.

⁵⁵ De 's' is doorgehaald.

⁵⁶ 'sijn' is boven 'ansichte' geschreven.

⁵⁷ Sic. Blommaert leest hier (766): 'spel'.

755 Sal besitten te sijne vramen
 756 Die stede daer si den val of daden
 757 Bi houerden tharen scaden
 758 ¶ **Segt mi meester goedertieren**
 759 **Of god maecte alle dieren**
 760 Ia hi clerck clene ende groet
 761 Maect hijt al dors smenschen noot
 762 Om sijn nutschap soe eest al
 763 Dat is op berghe ende in dal
 764 Luse vloen worme onwerde
 765 Maect hi al dors smenschen houerde
 766 Al sine pinden soudon si weten
 767 Datten die worme sonden eten
 768 Ende souder omme houerde laten
 769 Ende volghen der caritaten
 770 Datten soe clene j wormekijn
 771 Mach biten inden liue sijn
 772 Ende niet heeft die macht van onsen here
 773 Dat hijt wormekijn van hem were
 774 Mit sinen gebode als hi soude
 775 En dade die sonden menichfoude
 776 Die de mynsche ouer hem heuet
 777 Die hier op ertrike leuet
 778 En hadde die mensche te genen stonden
 779 Gode verwracht met sinen sonden
 780 Die wormen diene dus bestaen
 781 [8v] Soudon hem wesen onderdaen
 782 O mensche houerdich ende fier
 783 Doe dine penitencie hier
 784 Dattu niet worts verslonden
 785 Vanden wormen der helscher sonden
 786 Die altoes sullen biten ende cnagen
 787 Also langhe als god op hemel sal dagen
 788 Men vindt in wormen sonder linge
 789 Grote nutschap ende leeringe
 790 Somme sijn si geueineert
 791 Dat ons helpt ende niene deert
 792 En waren si niet als ic calle
 793 Gheuenijnt soe waren wi alle
 794 Vander quader lucht geuenijnt
 795 Dus bliuen si ouer ons gepijnt
 796 Crude stene vrucht ende bome
 797 Maecte goed al tonser vrome
 798 Vissche voghele heeft hi gegeuen
 799 Den mynsche diere bi soude leuen
 800 God maecte dinc en gene
 801 Sonder tonser nutschap allene
 802 ¶ **Wanneer was die helle gemaect**
 803 **Daer [[de]]⁵⁸ die menege bi ontraect**
 804 Als lucifer ende sine ghesellen
 805 Inder houerde vellen
 806 Waren si mit mitten godliken gebode
 807 Gheworpen inder hellen node
 808 Die staet inder werelt ende
 809 Daer sijn si mit groten scende
 810 Inde deemsterheden daer geen man
 811 Van vulen stancke gedueren can
 812 Oec willic dat ghijs seker sijt
 813 Si is bouen nauwe ende beneden wijt
 814 Die wide en mach nieman weten
 815 Dan god diet al heuet gemeten
 816 ¶ **Berecht mi meester lieue geselle**
 817 **Hoe menege pine is inde helle**
 818 Clerck van pinen ende van misquame

819 So heeft die helle vij name
 820 Men seit dat een helle is
 821 In latine geheten lacus mortis
 822 Dat bediet ene zee der doot
 823 Die ziele die coemt in dier noot
 824 En heeft nemmermere genade
 825 Wat saken men ouer hare dade
 826 So blijft ewelike in de stede
 827 Scagnum ignus⁵⁹ hiet si mede
 828 Dat bediet een pine van viere
 829 Want soe is van sulker maniere
 830 Also heeft die steen die leet inde zee
 831 Der droge en waert nemmermee
 832 Twater blijft emmer bouen
 833 [9r] Also eest bider zielen verscouen
 834 Die ewelike sonder inde moet
 835 Bernen in de helsche gloet
 836 Ende altoes coude ende hitten beuoelen
 837 Sonder lauennesse ende sonder coelen
 838 Te hebben nemmermeer daer na
 839 Soe heet obliuionis terra
 840 Dat bediet een lanc vergeten
 841 Want die wie daer in wort geseten
 842 Die moeten ewelike als keytuen
 843 Van gode vergheten bliuen
 844 Tartarus so hiet soe mede
 845 Dat bediet rouwe en serichede
 846 Weninge ende wringhinghe van handen
 847 Hellende ende krijskijn van tanden
 848 Oec spreckt die scripture aldus
 849 Dat die helle heet herebus
 850 Dat bediet een [[ewich]]⁶⁰ vierich drake
 851 Dats der zielen een zware wrake
 852 Want vierijn is sijn nature
 853 Die en bluscht te geenre vren
 854 Oec heet soe iehenna mede
 855 Dats een vier ende heet stede
 856 Diere worden worpen in
 857 Bliuen daer eweliken sonder gewin
 858 Hem en mach niet meere geburen
 859 Lauennesse te geenre vren
 860 Nv pens mensche ende merke
 861 Die biste gemaect na gods gewerke
 862 Dattu scouwes dese pine
 863 Daert soe swaer in is te sine
 864 ¶ **Meester soudi berechten comen**
 865 **Wat liechte was eer quam die zonne**
 866 Clerck verstant mine tale
 867 Ic sal di berechten wale
 868 Licht quam eerst vanden claren
 869 Steden der inghelen in waren
 870 Maer somme boken die lien mede
 871 Ende seggen dat god wesen dede
 872 Ende wolken licht hem verbaerde
 873 Daer die werelt mede verclaerde
 874 Tot dien datter sonnen claerhede
 875 Die werelt verlichte in elken stede
 876 ¶ **Lieue meester maect mi wijs**
 877 **Wanneer god maecte tparadijs**
 878 Den derden daghe doe hi vut
 879 Comen dede bome ende cruut
 880 Het staet an der werelt beghin
 881 Dat is int hoechtste mere no min

⁵⁸ Doorghaald.

⁵⁹ Sic. Lees (met Blommaert 840): 'stagnum ignis'.

⁶⁰ Doorghaald.

882 Al *daer* soe heuet god gheset
 883 Aldus descriuet ons die wet
 884 Die stede is scoenste *ende* wel geraect
 885 [9v] Die god *ter werelt* heeft gemaect
 886 Beide bi berghe *ende* bi landen
 887 Wt onser wandelinge gestan' d'en⁶¹
 888 *Ende* banter oec mede waerlike
 889 Al dat na hem *quam* in ertrike
 890 *Ende* die minste sonde sonder waen
 891 En hadde alle werelt niet of gedaen
 892 Sonder *ihesus* kerst allene
 893 Mit sinen bloede heiligen bloede rene
 894 Het is [[mitter]]⁶² geuest mitter *zeere*
 895 Dat ment *gewonne nemmermere*
 896 *Daer* en mach [[in]]⁶³ niement in comen
 897 Al mocht hem al die *werelt* vromen
 898 Het staet toter manen hoge
 899 Des bleeft vander diluuie droge
 900 *Daer* gaet een vierijn muere scone
 901 Omtrent toten hagen crone
 902 ¶ Bericht mi meester als ic gome
 903 Of god int paradijs plante bome
 904 Int paradijs plante onse here god
 905 Alrehande hout na sijn gebod
 906 Oec seide hire diere niet om en loech
 907 Dat god plante inden houe hoech
 908 Alder tieren froyt van smake sochte
 909 Om dat den man genoeghe mochte⁶⁴
 910 Bede die sake *ende* dat op sien
 911 Inde midde waert van dien
 912 Soe plan[t]e⁶⁵ hi des leuens hout
 913 Dat heeft die cracht *ende* die⁶⁶
 914 Dat het groten vrucht mach geuen
 915 Gesonde *ende* lange leuen
 916 Noch seggen [[boeken]]⁶⁷ *somme* boeken meer
 917 Datti mach leuen *emmermer*
 918 Die dat nutte vander vrucht
 919 Die staet ins paradijs lucht
 920 Die god oec plante *daer* binnen
 921 Den boem die quaet *ende* go[.]⁶⁸ doet kinnen
 922 Die heeft *daer* om den naem ontfæn
 923 *Daer* om datter adaem in heeft misdaen
 924 *Daer* is sulc boem seit die vite
 925 Diere of ate hi ware quite
 926 Van honger van dorste nv besie
 927 *Daer* is sulc boem seit men mie
 928 Int paradijs sonder waen
 929 Die alle moetheit doet vergaen
 930 *Daer* sijn bome tieghen alle quale
 931 Inden paradise geplant wale
 932 *Daer* sijn oec iij riuieren
 933 Hare namen willlic v visieren

⁶¹ 'gestaan', met boven de 'a' een nasaaltide en boven de 'e' een kleine 'd'.

⁶² Doorgehaald.

⁶³ Doorgehaald.

⁶⁴ 'mochte' is enigszins scheef op de regel geschreven, op ruime afstand van 'genoegen'.

⁶⁵ De 't' is verdwenen t.g.v. een kleine beschadiging van het perkament.

⁶⁶ Blommaert (926) vult hier aan: 'wout'.

⁶⁷ Doorgehaald met een witte kras (poging om weg te radieren?).

⁶⁸ Middenin 'goet' is een letter geradeerd.

934 Phison of gangnes heet die een
 935 Diere dore loept herde reen
 936 Men vint gout in hare sant
 937 [10r] Tbeste dat yeman vant
 938 Gyon of nylus comt gelopen
 939 Doer dat lantschap van europen
 940 Dus hieten dander ij riuieren
 941 Tigris *ende* effrates *dus* esser viere
 942 Dicke lopen si doer die aerde
 943 *Ende* doen hem wech hare vaerde
 944 Dese comen vut sparadijs stat
 945 Also die boken orconden plat
 946 ¶ Waer was adam onse eerste vader
 947 Ghemaect berecht mi alle gader
 948 Clerc nv geloeft mi das
 949 In dat lantschap van damas
 950 Was hi gemaect herde zaen
 951 *Ende* ontfinc *der mensche* gedaen
 952 Maer ebron hiet die pit
 953 *Daer* hi vut gemaect was verstant dit
 954 *Daer* in was hi *ende* sijn wijf
 955 Bede begrauen na haer lijf
 956 In spelunca duplici
 957 Aldus *vertelt* die bibel mi
 958 In dien acker *versloech* also wel
 959 Caym sinen broeder abel
 960 God droech adaem vander aerden
 961 *Vandaer* hine gemaect hadde *waerde*
 962 Int paradijs om dat hi woude
 963 Dat hi *daer* in werken soude
 964 Niet dat hi pinen soude dornoot
 965 Maer ghenoechte hebben groot
 966 God geboet hem wiltuut weten
 967 Dat hi van alder vruch soude eten
 968 Sonder die hinc anden boem
 969 Die goet *ende* quaet leert men goem
 970 Op wat daghe dat dure af ets
 971 Sprac god ic wille dattuut weets
 972 Saltu sterfelijc *mensche* wesen
 973 Nv houti vaste an desen
 974 ¶ Meester maect mi des wijs
 975 Was [[v]]⁶⁹ *eua* gemaect int paradijs
 976 Ia soe in midden vanden *paradise*
 977 Dat seet ons die scripture wise
 978 God dede comen in adame
 979 Enen slaep van groter vrame
 980 *Ende* deden ligghen in een stede
 981 *Ende* nam een ribbe *ende* vleysch mede
 982 *Ende* maecter af een wijf allene
 983 Vleysche van vleysche *been van bene*
 984 Doe set hise voer adame
 985 Om dat hi hoer woude geuen name
 986 Hi sprac dit vleesche *ende* dit been
 987 I⁷⁰ van den minen alin een
 988 Virago sal mense nomen
 989 [10v] Desen naem isser vanden man comen
 990 Aldus heet so voer die sonden
 991 Maer *daer* na in corten stonden
 992 Doe so de sonden hadde gedaen
 993 Hiet se *eua* sonder waen
 994 Verstant clerc sonder blame
 995 Twi soe gemaect was van adame

⁶⁹ Onzeker is of de 'v' doorgehaald is of gelezen moet worden als geabbrevieerde 'ver' (=vrouwe).

⁷⁰ Blommaert (1000) leest voor de 'I' die er staat: 'Is'.

996 Om dat een vleesche *ende* een bloet
 997 Soude bede wesen sijt des vroet
 998 *Ende* oec een wille nv besie
 999 Onder hem beden seggic die
 1000 *Ende* een genoechte moeten si houden
 1001 Sullen si mit [[goet]]⁷¹ gode sijn behouden
 1002 ¶ **Waer omme waren alle creaturen**
 1003 **Niet gemaect in eenre vren**
 1004 Om dat god woude openbare
 1005 Dat adaem hem gelike ware
 1006 *Ende* oec alle creaturen *verre ende* na
 1007 Van hem soude comen als dede eua
 1008 Deen van den andren geboren
 1009 Also ghi hier na sult horen
 1010 Vleeschelike van liue te liue
 1011 Tot dat die stede der keytiue
 1012 Veruult waren in den trone
 1013 Mit saligen zielen *ende* scone
 1014 ¶ **Twi heeft god den mensche gegheuen**
 1015 **Dat hi emmer in sonden moet sneuen**
 1016 [[Om tontfane te meren loen]]⁷²
 1017 Clerc god heeft den mensche gegheuen
 1018 Dat hi *emme* 'n/r'⁷³ in sonden moet sneuen
 1019 Om tontfane te meren loen
 1020 Met hem in den hogen trone
 1021 Waer hi niet gesneeft is mijn *verstaen*
 1022 Sone hadde genen loen ontfaen
 1023 Mit sinen gewerke inden *paradise*
 1024 Des lieten god sneuen god die wise
 1025 Haddi niet gesneeft *sonder* waen
 1026 Sone haddi goet noch quaet gedaen
 1027 Des waren haren loen te minder
 1028 Want some shere adaems kinder
 1029 Die gaen nv om *haer* weldaden
 1030 Mit haren meester te raden
 1031 Die hem hier van sonden wachten
 1032 *Ende* ontsien der sonden geslachten
 1033 Sullen voer god bet ontfaen wesen
 1034 Dan enich inghel *daer* wi of lesen
 1035 ¶ **Meester of adam ware bleuen**
 1036 **Int paradys sonder sneuen**
 1037 **Mit wat genoechte soude hi**
 1038 **Kinder ghewonnen hebben segt mi**
 1039 Clerc scripture ons dus seit
 1040 Ghelijc dat deen hant in dander leit
 1041 [11r] *Sonder ghenoechte verstant ditte*
 1042 *Ende* sonder enigerhande smitte
 1043 *Ende* sonder pine oec voert brocht
 1044 En hadden si gode niet verwrocht
 1045 *Ende* oec willincs v maken vroeder
 1046 Alsoe tkint *waer* comen [[d]]⁷⁴ vander moeder
 1047 Sout hebben [[s]]⁷⁵ gehat sine tale
 1048 *Ende* ghesproken alsoe wale
 1049 Also nv doen die kinder van xxxx iaren
 1050 Dit sijn reden claer twaren
 1051 Die mensche en hadde in gere wise
 1052 Smerte vonden inden *paradise*
 1053 *Dan*⁷⁶ sonde die mensche hebben gedaen

1054 Ten boem gheeft mi te *verstaen*
 1055 Die gheue 'n/t'⁷⁷ te weliken leuen
 1056 Mit solase sonder sneuen
 1057 Al toter tijt *ende* tot der vren
 1058 Dat die stede der felle [[l]]⁷⁸ gheburen
 1059 Waer adaems kinder waren *veruult*
 1060 In deser reden hem niemant verdult
 1061 Dan soe souden si eweliken
 1062 Gheuaren hebben in hemelrike
 1063 Sonder enich weder stoet
 1064 *Ende* hadde gesijn ingels genoet
 1065 Dus hadt mitten mensche *vergaen*
 1066 Hadde adaem gene sonde gedaen
 1067 ¶ **Twi scaemdem adaem meer**
 1068 **Nader sonden dan hi dade eer**
 1069 O[[o]]m⁷⁹ dat hi misdeds an die vrucht
 1070 Die hinc ans *paradijs* lucht
 1071 Nochtan wiste hi wel albloet
 1072 Dan⁸⁰ ouer swaren wederstoet
 1073 *Ende* tquade dat *daer* of soude gescien
 1074 Aldus ist gescreuen van dien
 1075 Si ondadn haer ogen na desen
 1076 Niet datsi blint hadden gewesen
 1077 *Maer* haer kint beroerde in desen
 1078 Also als wijt hebben ghelesen
 1079 In haren naturliken [[leit]]⁸¹ leide
 1080 Dat soe te voren niet en deide
 1081 *Ende* begonsten hem te scamen beide
 1082 Van haren naturliken lede
 1083 ¶ **Gaf hem enige cleideren god**
 1084 **Als si braken sijn ghebod**
 1085 Ia hi beide yeuen *ende* adame
 1086 Om te decken haren lichame
 1087 Hi gaf hem ij rocken van beesten velle
 1088 *Daer* bi *verstaen* wi na mijn vertellen
 1089 Dit decsel is van doden dieren
 1090 *Ende* dusterfelic⁸² in allen manieren
 1091 *Ende* al dat van di comen sal
 1092 Sal ter doot groet *ende* smal
 1093 [11v] Doe stac hise vten *paradise*
 1094 Om dat si aten *verboden* spise
 1095 Vij vren of luttel min
 1096 Waren si ten *paradise* in
 1097 *Maer* hadden si gods gebod gedaen
 1098 Si waren *daer* in bleuen sonder waen
 1099 ¶ **Bericht mi meester mit talente**
 1100 **Twi waren si verraden vanden serpente**
 1101 Clerc nv *verstant* mi wel
 1102 Tserpentus⁸³ glat *ende* snel
 1103 *Ende* luxurios bouen allen dieren
 1104 *Ende* subtiyl in [[al]]⁸⁴ alre manieren

⁷¹ Doorghaald.

⁷² Regel doorghaald met rode inkt.

⁷³ Oorspronkelijk: 'emmen', waarna door de 'n' heen een 'r' (voor 'emmer') is geschreven.

⁷⁴ Doorghaald.

⁷⁵ Doorghaald.

⁷⁶ Blommaert (1066) leest hier 'Dats'; er staat in het handschrift Dat, met een nasaaaltide.

⁷⁷ Oorspronkelijk: 'gheuen', waarna de 'n' is veranderd in een 't'.

⁷⁸ Doorghaald.

⁷⁹ Tussen de 'O' en de 'm' van 'Om' staat een doorghaalde letter, waarschijnlijk een 'o'.

⁸⁰ Blommaert (1084) leest Den.

⁸¹ Doorghaald.

⁸² Blommaert (1102) leest 'dus sterfelic'. Op basis van vergelijking met de *Rijmbijbel* (758) is vast te stellen dat men waarschijnlijk 'du best sterfelic' moet lezen.

⁸³ Blommaert (1114) 't serpente is'.

1105 Hier bi nam die viant tserpens gedane
 1106 Om den mensche in sijn strec te vane
 1107 Hi maect hem crom bi vas valschede
 1108 Ende glat bi luxurien seden
 1109 Ende 'fel bi'⁸⁵ subtielhede groet
 1110 Om den mensche te bringen ter doet
 1111 Verstant dit wel op dese tijt
 1112 Die viant hadde groten nijt
 1113 Dat die mensche soude comen
 1114 Ten blijscap die hem was genomen
 1115 Segt mi twi si tharen onvramen
 1116 Soe saen vten paradise quamen⁸⁶
 1117 Ic segt di clerc wel geraect
 1118 Also houde als ieue was gemaect
 1119 Wrochte si bi des viants rade
 1120 Ende beet inden appel tonser scade
 1121 Doe gaf sone teten harer haren here
 1122 Dat so sint becochte sere
 1123 Ter seluen vren wil dijt weten
 1124 Sint soe vanten appel eten
 1125 Dat soe ghemaect was vanden man
 1126 Dat was te middaghe houti daer an
 1127 Hier om balch hem god die wise
 1128 Ende stacse bede vten paradise
 1129 Voer tparadijs sette onse here
 1130 Cherubime dat hi den duuel kere
 1131 Dat hire nemmermere in en come
 1132 Dit dochte onsen here vrome
 1133 God gaf hem te hant
 1134 Een vierijn swert in sijn hant
 1135 Toten hemel hoech ende breet
 1136 Dat daer niemant in en mochte
 1137 Eert onsen here tijt dochte
 1138 Maer dat bloet dat sint liep
 1139 Wt sijn heilege wonden diep
 1140 Dat heeft menieghe ziele ghecocht
 1141 Ende weder ten paradise brocht
 1142 Ende pensde dat hijt soude beletten
 1143 Ende hem bringen tsiere in smetten
 1144 Dat hi nemmerme en soude comen
 1145 [12r] Ter blijscap die hem was ghenomen
 1146 Daer sijn wi comen mit groter eren
 1147 Bider gracen ons liefs heren
 1148 ¶ Meester waer trac onse here adam[[e]]⁸⁷
 1149 Doe hi vten paradise quam
 1150 Clerc hi ghinc ter seluer aerde
 1151 Daerne god wt maecte waerde
 1152 Ebron soe hiet dat lant
 1153 Daer adaem in wert becant
 1154 God die stacken vten paradise
 1155 Om dat hi na dorps wise
 1156 Die eerde oefne soude daer hi of te voren

1157 Gemaect was soe ghi moghet horen
 1158 Doe hi hadde gheleeft xv jaer
 1159 Waert geboren ouer waer
 1160 Sijn outste sone caym
 1161 Ende calmina sijn suster mit hem
 1162 Ende ouer xv jaer alsoe wel
 1163 Waert gheboren die goede abel
 1164 Ende sijn suster delbora
 1165 Ende ouer .c. jaer daer na
 1166 Vermoerde caym abel den goeden
 1167 Dorperlike met fellen moede
 1168 Dien beweende adaem ende ieue
 1169 C jaer doer sine lieue
 1170 Doene wilde adaem met sinen wiue
 1171 Nemmermeer meenten met haren liue
 1172 Voer di wile dat hi vernam
 1173 Den ingel die van gode quam
 1174 Die hem beual in sinen sermoen
 1175 Dat hi met yeuen hadt te doen
 1176 Want die vrucht die na hem quame
 1177 Soude gode sijn bequame
 1178 Doe was hi out .cc. jaer
 1179 Ende oec xxx wet voer waer
 1180 Doe wan hi sone seet
 1181 Nemmeer en noeme ons die wet
 1182 Kinder gewonnen bi sinen wive
 1183 Dan allene dese viue
 1184 Van seths gheslachte quam god
 1185 Die ouer al heuet ghebod
 1186 ¶ Meester waest allene bider l vrucht
 1187 Die hinc ins paradijs lucht
 1188 Dat yeua met adame
 1189 Tparadijs ruunde tharen onvrume
 1190 Allene waest niet bider vrucht
 1191 Dat si dogheden den zw'a'ren⁸⁸ plucht
 1192 Het was van haren houerdige saken
 1193 Dat si gods gebod verbraken
 1194 Ende si gode geenre⁸⁹ wilde wesen
 1195 In vroescapen soe wi lesen
 1196 Biden verf verradenesse van den serpente
 1197 [12v] Datse brochte ten zwaren tormento
 1198 Want god hadde hem vermeten
 1199 Ghingen si van den appel eten
 1200 Dat hem beide tiere stonden
 1201 Ghe vallen soude zware zonde
 1202 Datse die werelt al gemeen
 1203 Niet en brochten vten ween
 1204 Clerc duncti dat niet recht
 1205 Dat elc scalc ende elc knecht
 1206 Gode wesen onder daen
 1207 Ende te sinen dienste staen
 1208 Dit en wilde adaem niet weten
 1209 Ende viel in sonden mitter beten
 1210 Clerc en duncti oec niet recht
 1211 Dat elc besondich knecht
 1212 Sinen scepper ere ende waerde
 1213 Want hine sciep vander aerde
 1214 Hier om soe en pensede niet
 1215 Adam doe hi viel int verdriet
 1216 Hine dede iegens gods gebod
 1217 Ghelike enen quaden sot
 1218 Dat hi misdade moge wi scouwen
 1219 Dat ons alle dage mach rouwen

⁸⁴ De kopiist schreef 'al' en maakte aanstalten om daarna nog een 'l' te schrijven (zodat hij waarschijnlijk 'alle' zou spellen), maar hij maakte de tweede 'l' niet af en haalde 'al' door.

⁸⁵ 'fel bi': aanvankelijk overgeslagen en boven de regel toegevoegd, met rode haarlijntjes naar de regel.

⁸⁶ Ten onrechte is de vraag in de verzen 1115-1116 niet rood onderstreept. De eerste letter van de volgende regel is wel geheel met rode inkt geschreven, zoals telkens aan het begin van een antwoord.

⁸⁷ Doorgehaald met rode inkt.

⁸⁸ De 'a' is boven het woord geschreven.

⁸⁹ Blommaert (1206) leest onterecht 'gelike'.

1220 Want van den sonden die hi dede
 1221 Sijn noch [[j]]⁹⁰ besmit onse lede
 1222 ¶ **Bericht mi meester mit dier lere**
 1223 **Was tgebod groert⁹¹ van onsen here**
 1224 Tghebod van den hemelschen vader
 1225 Was so groet dat die werelt algader
 1226 Niet mochte beteren die misdaet
 1227 Diet gout inden cruce doe hi starf
 1228 Ende menschelike doer ons bedarf
 1229 Mere dan al die werelt is gods wille
 1230 Aldaer hi sit inden hemel stille
 1231 Bi reden willic dit prouen
 1232 Als der matren⁹² mach behouen
 1233 Besie quame yemen te di gegaen
 1234 Ende seide die werelt sel vergaen
 1235 En keerstu di omme niet
 1236 Ende god die alle dinc besiet
 1237 Di verbode dat te doene
 1238 Dune scoenste⁹³ niet sijn soe coene
 1239 Di tondervinden vanden omme keren
 1240 leggen tghebod van onsen here
 1241 Dat mach men merken bi adame
 1242 Die hem omme keerde tonser onvrme
 1243 Niet dat hi tansichte omme keerde
 1244 Maer gods ghebod niet en eerde
 1245 Als hi gebrac tgebod ons heren
 1246 Mits vrouwe yeua valscher leren
 1247 Want hi waende hebben geweest
 1248 [13r] Ghelike sinen meester als men leest
 1249 Hi dede meere sonde sijts gewes
 1250 Dan alle die werelt groet es
 1251 Want inde bete vanden appel
 1252 Dede hi vij sonden weet men wel
 1253 Ende banter oec mede waerlike
 1254 Al dat na hem quam in aertrike
 1255 Ende minste sonde sonder waen
 1256 En hadde alle werelt niet of gedaen
 1257 Sonder ihesus kerst alleine
 1258 Mit sinen heiligen blode reine
 1259 Nv verstant mensche roekeloos
 1260 Hoe di god die passi doer di coes
 1261 Doer die groete minne van di
 1262 Ay stenen herten twine pensdi
 1263 Ende doe dor sine wille pine
 1264 Hem te minnen ende dijn euenkerstine
 1265 Ghelike dijns selfs lichame
 1266 Dat ware dijnre zielen vrame
 1267 So soustu varen sekerlike
 1268 Mit gode in sijn rike
 1269 ¶ **Meester nv bericht mi das**
 1270 **Welc die eerste sonde was**
 1271 Clerc deerste sonde was houerde
 1272 In also vele als hi begaerde
 1273 Ghelijc gode sinen scepper tsine
 1274 Doe hi niet helt die gebode sine
 1275 Was hi vten paradise gesteken
 1276 Dus horic in scrifturen spreken
 1277 Doe wort adaem sonderlinge
 1278 Die nederste alre dingen
 1279 Die dupperste [[v]]⁹⁴ was te voren

1280 Ende bouen alle dinc vercoren
 1281 Wie dat hem ‘hier’⁹⁵ verheft meest
 1282 Wert voer gode een onsuuer gheest
 1283 Dander sonde als ic las
 1284 Dat hi niet onderdanich was
 1285 Te houden sijns sceppers gebod
 1286 Doe [[s]]⁹⁶ plaechden onse here god
 1287 Ende wract op hem ende op die sine
 1288 Mit herde menegerhande pine
 1289 Die derde sonde als ict vant
 1290 Die was ghiericheit genant
 1291 Dat hi ghinc nutten sonder waen
 1292 Dat hem god hadde heten laten staen
 1293 Hi begherde meer mitter herten
 1294 Dan hem god gaf ‘des’⁹⁷ haddi smerte
 1295 Die vierde horic sacrelege noemen
 1296 Die hem quam te groter onvromen
 1297 Om dat hi nam inden paradise
 1298 Die geestelike verboden spise
 1299 Die hi in die heilege stede stal
 1300 [13v] Daer ons of quam den zwaren val
 1301 Ia de vule sterfelike sonden
 1302 Daer wi mede sijn gebonden
 1303 Nv heeft hi ons daer vut [[a]]⁹⁸ verloest
 1304 Mit siere passien ende vertroest
 1305 Gheestelike keifdom⁹⁹ was die vichte
 1306 Alsi vel ins duuels plichte
 1307 Ende bi tserpens rade [[de]]¹⁰⁰ misdede
 1308 Daer al die menschelichede
 1309 Of moet dogen zwaer verdriet
 1310 Omdat hi sinen scepper liet
 1311 Die hem gheestelike trouwe gaf
 1312 Ende daer bouen zweerlike snaf¹⁰¹
 1313 Mit lucifer in keesdoeme
 1314 Die seste sonde en mach niet bliuen
 1315 Dats groet iamer als wi scriuen
 1316 Want hi den xij gheslachte groet
 1317 Mit eenre beten gaf den doot
 1318 Ende omme die bete moeten varen
 1319 Ter hellen menich moeder baren
 1320 Ia ghelike¹⁰² men delft in die aerde
 1321 Den licham mitter vaerde
 1322 Die nemmermere daer na mach comen
 1323 Sinen vrienden tenigen vromen
 1324 Also deluen die viande
 1325 Die sondige zielen mit haren handen
 1326 Tallen tiden is sonder ent
 1327 Ende sone mach smelten no dwinen
 1328 Soe ons seggen die diuinen
 1329 ¶ **Twī god adaem sijn sonden niet verliet**
 1330 **Als hine vten paradise stiet**
 1331 Clerc hadde onse here [[vergeten]]¹⁰³ vergeuen
 1332 Adam sijn zware sneuen

⁹⁰ Doorgehaald.

⁹¹ Sic. Blommaert (1235) heeft ‘groet’.

⁹² Sic. Blommaert (1245) heeft ‘naturen’.

⁹³ Sic. Blommaert (1251) heeft ‘souts’.

⁹⁴ Doorgehaald.

⁹⁵ Aanvankelijk overgeslagen en boven de regel toegevoegd.

⁹⁶ De aanzet voor een ‘s’ is doorgehaald.

⁹⁷ Aanvankelijk overgeslagen en boven de regel toegevoegd, waarbij een rood haarlijntje tussen ‘gaf’ en ‘haddi’ aangeeft waar het woordje hoort.

⁹⁸ Doorgehaald.

⁹⁹ Sic. Blommaert (1318) heeft ‘Keisdom’.

¹⁰⁰ Doorgehaald.

¹⁰¹ Sic.

¹⁰² Blommaert (1333) leest onterecht ‘Van ghelike’.

¹⁰³ Geëxpungeerd en doorgehaald.

1333 So varinge sonder einige pine
 1334 Men hadde geseit dies [[ansichte]]¹⁰⁴ anscine
 1335 Dat hi niet wreken dorste die misdaet
 1336 Die hi dede ins paradijs graet
 1337 Dus dede god als die wise
 1338 Ende stacken vten paradise
 1339 Omme dat hi verpenitencien soude
 1340 Sine sonden menichfoude
 1341 Waert niet becocht na mijn verstaen
 1342 So hadde lucifer onrecht gedaen
 1343 Die allene om een gepens
 1344 Verloes den hemelschen chens
 1345 Hadde hem god thans vergeuen
 1346 Die hemel waer ongeordineert bleuen
 1347 Om dat dit niet wesen mochte
 1348 Soe becochte herde onsochte
 1349 Ihesus christus¹⁰⁵ onse behout
 1350 Mit sijne passien menichfout
 1351 [14r] Om of te doen smenschen sonden
 1352 Daer hi zwaerliken in was gebonden
 1353 Tot dat svaders sone af [[dd]]¹⁰⁶ dede
 1354 Mit sine pure menschelichede
 1355 Als hi quam in dat ertrike
 1356 Van sijns vaders hoge rike
 1357 ¶ **Segt mi hoe adaem te genaden**
 1358 **Hadde gecomen van sinen misdaden**
 1359 **So dat hem god in gere wijs**
 1360 **En hadde uerboden tparadijs**
 1361 Adaem hadde eer moeten verwinnen
 1362 Den duuel met crachte wilt bekinnen
 1363 Ghelike dat verwonnen was
 1364 Die quade felle sathanas
 1365 Van onsen here van hemelrike
 1366 Soudi hebben behouden gods rike
 1367 Ende hebbe gepijnt die waren verloren
 1368 Doer sine misdaet wildijt horen
 1369 En weder brocht ten paradise
 1370 Dat niemant mochte doen dan god die¹⁰⁷ wise
 1371 ¶ **Meester of god es vol genaden**
 1372 **Twī en vergaf hi niet adams misdaden**
 1373 Clerc god mocht hebben gedaen
 1374 Ende ten mensche weder ontfāen
 1375 Ende vergeuen sine misdden¹⁰⁸
 1376 Sonder te comen te genaden
 1377 Maer hadde hem god vergeuen
 1378 Althant sijn zwae'n/r'¹⁰⁹ sneuen
 1379 Soe en ware hi nemmermeer
 1380 Ghecomen te alsuker¹¹⁰ ere
 1381 Alsi nv mach gewinnen
 1382 In den hemel bider gods minnen
 1383 Hadde hi hem sijn sonden verlaten
 1384 Sonder te doen enige bate
 1385 Soe waren dan die sonden bleuen

1386 Int paradijs sonder sneuen
 1387 Ende gods rike waer niet volmaect
 1388 Noch so scone noch so wel geraect
 1389 Alst nv es des ben ic vroet
 1390 Verstant wel in dinen moet
 1391 Dat god noyt onsuuerlike
 1392 Wilde laten comen in hemelrike
 1393 Si moesten gesuuet sijn te voren
 1394 Souden si tsire blijscap horen
 1395 Hier om wilde die here god
 1396 Ons suueren mit siere bitter doet
 1397 Haddi die doot niet vercoren
 1398 Soe waren wi allen bleuen verloren
 1399 ¶ **Waer omme sende god niet hare**
 1400 **Apostel of propheten of martelaren**
 1401 **Om te steruen voir adame**
 1402 **Die ons brochte ter sonden blame**
 1403 [14v] Clerc om dat niemant sonder hi
 1404 Hem mochte verlossen geloues mi
 1405 Want si waren alle tien stonden
 1406 Gheboren mit adaems sonden
 1407 Daer om en mochte mensche en geen
 1408 Dander verlossen vten helschen ween
 1409 Want alle die ye lijf ontfinghen
 1410 En hadden vter hellen niet comen bringen
 1411 Een ziele van adaems valle
 1412 Daerse god verloeste alle
 1413 Propheten voer seiden in haer spraken
 1414 Dat niemant soude mogen wreken
 1415 Dan hi die gene die allene
 1416 Worde geboren van eenre maget rene
 1417 En maget na hem bleue dan
 1418 Onbesmet van allen man
 1419 Doe sende die vader tot der¹¹¹ maget
 1420 Gabriele ende heeft beiaget
 1421 Dat si biden heiligen geest ontfinc
 1422 Den gods sone dats ware dinc
 1423 Die onsen pays heeft beia[[get]] 'echt'¹¹²
 1424 Ende die duelen alle verzaecht
 1425 Ende heeft te broken hare macht
 1426 Mits der iij personen cracht
 1427 Dits die redene als ic merke
 1428 Dat hi selue sijn hant werke
 1429 Verlossen moeste met siere doet
 1430 Inden cruce dor onse doot¹¹³
 1431 Clerc ons seit die scripture
 1432 Dat sine pine te diere vre
 1433 Was meere inden cruce graet
 1434 Dan alle der werelt misdaet
 1435 Want mit eenen dropel van sinen bloede
 1436 Haddi ons brocht te siere hoede
 1437 Haddi gewilt ende begaert
 1438 Maer hi hadde ons soe waert
 1439 Dat hi [[wilde]]¹¹⁴ zware passie wilde dogen
 1440 Openbare voer alle ogen
 1441 Die hem daden die fellen ioden
 1442 Die quade honden die vule roden

¹⁰⁴ Geëxpungeerd en doorgehaald.

¹⁰⁵ Geschreven met de Griekse afkorting 'xps'.

¹⁰⁶ Doorgehaald.

¹⁰⁷ Blommaert (1384) leest 'dien'; inderdaad staat er op de 'e' van 'die' en vreemd tekentje, een vinkje (een scherp v'tje), maar dat kan niet aangezien worden voor een nasaaltide.

¹⁰⁸ Sic; de 'a' ontbreekt.

¹⁰⁹ Oorspronkelijk 'zwaen'; de 'n' is doorgehaald en boven de 'e' is een 'r' toegevoegd.

¹¹⁰ Sic; de 'l' ontbreekt.

¹¹¹ Er zou evt. ook 'den' kunnen staan (hoewel dat grammaticaal niet correct is), zoals Blommaert (1433) heeft.

¹¹² Oorspronkelijk 'beiaget', waarna de laatste drie letters geëxpungeerd en doorgehaald werden. Erboven werd 'echt' geschreven, zodat er 'beiaecht' kwam te staan.

¹¹³ Sic. Blommaert (1444) verbetert dit stilzwijgend in 'noot'.

¹¹⁴ Doorgehaald.

1443 Mit zwaren slagen *ende met grote* in sijn ansichte
1444 Daer sine bespogen bedichte
1445 *Ende* liet hem [[steken]]¹¹⁵ in sijn herte steken
1446 Datter bloet vut moeste leken
1447 Soe sijn wi dul *ende* pensen wi niet
1448 Om tswaer *vernoy ende* verdriet
1449 Dat hi dogede *ende* wilde becoren
1450 Doer onsen wille die waren *verloren*
1451 Tottien dat hi *ouer* ons betaelde
1452 Mit sinen bloede *ende* weder haelde
1453 ¶ **Lieue meester bericht mi scoene**
1454 **Bi wat reden die gods sone**
1455 [15r] **Meer [[dan die]]¹¹⁶ vleischelic wert dan die vader**
1456 **Of die heilige gheest al gader**
1457 Clerc om dat was voer seit
1458 Van den propheten *ouer* waerheit
1459 Dat die gods sone gelden soude
1460 Mit sire doot des menschen scoude
1461 Dus vorseiden sijt *ende* god wilt
1462 Dat hi dragen soude smenschen scilt
1463 *Ende* sijn geboren van enen wiue
1464 Die maget *ende* reen soude bliuen
1465 *Ende* soude worden onse broeder
1466 Dit wilde god onse behoeder
1467 Want smenschen grote misdaet
1468 Moeste hebben vleeschelike aflaet
1469 Van des gods sons doot
1470 Soude hi comen vter noot
1471 *Ende* bringen in sijns vaders¹¹⁷ rike
1472 Mit sijne doot bitterlike
1473 Hadde die gods sone *niet* vleeschelike gewesen
1474 Soe en hi ons niet mogen genesen
1475 Niet te mere dan die heilige gheest
1476 Noch die vader *maer* haer volleest
1477 Is altoes een waerachtich god
1478 Die *ouer* [[s]]¹¹⁸ al heeft gebod
1479 Dits die reden dat hi alle gader
1480 M[[it]]¹¹⁹ eer vleeschelic is dan die vader
1481 ¶ **Meester in hoe vele manieren**
1482 **Qvam die menscheit condijt visieren**
1483 Clerc in drie manieren deedse god
1484 Vort comen na sijn gebod
1485 Ten eersten maecti waerde
1486 Adame van der reynre aerde
1487 Een ander van den man allene
1488 Euan van adaems vleisch en bene
1489 In sinen slaep was soe gemaket
1490 Dat hi lach voer gode al naket
1491 Inder derder manieren so icket *vernam*
1492 Comende vanden wiue *ende* vanden man
1493 Mit vleescheliker genoechten gewonnen
1494 Comende van hem beiden vut geronnen
1495 Des vaders sone was allene
1496 Gheboren van eenre maget rene
1497 Alsonder enicht mans scout
1498 Dit is wonder menichfout
1499 Die preuelegie was hem gehouden
1500 Dat hi sonder enichs mans scouden
1501 Van eenre maget soude sijn geboren
1502 Om te verlossen die waren verloren
1503 Mit sinen mensheliken bloede
1504 Dier helscher armoede
1505 ¶ **¶ Twi en sende die vader van hemelrike**
1506 **Sinen soen niet in aertrike**
1507 [15v] **Eer die duuele in die werelt geraecte**
1508 **Daer noe derke om maecte**
1509 Clerc siere comste was geen tijt
1510 Te verlossen die werelt wijt
1511 Want haddi doe neder gecomen
1512 In aertrike tonser vromen
1513 *Ende* hi ons doe hadde verloest
1514 Mit sinen bloede *ende* getroest
1515 Deen hadde den anderen doen *verstaen*
1516 Dat hare vorders hadden gedaen
1517 Daer si bat geloefden an
1518 Dan an gode diese wan
1519 *Ende* waer hi comen na die vloet
1520 Van der diluue als ic *verstoet*
1521 Si hadden gewaent dat noe
1522 Abraham *ende* haer vorders mee
1523 Dat hi bi lieden waer comen
1524 Den mensche te baten ente vromen
1525 *Ende* waer hi comen na moyses tijt
1526 Des willic dat ghi seker sijt
1527 Dat dan die onsalige [[saken]]¹²⁰ ioden
1528 Souden hebben geseit die vule roden
1529 Dat hadde gesijn bi moyses lere
1530 Niet bider cracht van onsen here
1531 *Ende* vander crafte de afgod der sarasine
1532 Daer omme wilde god dese pine
1533 Niet gedogen tien stonden
1534 Om af te doen smenschen sonden
1535 Dus en was geen tijt sijn comen
1536 Om den mensche staen te vromen
1537 *Ende* quame hi ten doemsdage
1538 Om of te doene tsmenschen plage
1539 Sone ware niet bekint
1540 Sine passie *ende* sijn torment
1541 Men hadde niet geseit dat sijn macht
1542 Den mensche vut sonden hadde gebracht
1543 Daer om *quam* hi ter rechter tijt
1544 Om te verlossen den groten strijt
1545 Daer wi lagen in groter werre
1546 Daer di duuelen om sijn erre
1547 *Ende* haddi langer yet gemerret
1548 Wi waren alle bleuen verwerret
1549 In onsen sonden sonder ghenaden
1550 Also onse vorders daden
1551 *Ende* die hemel en hadde *niet* gewesen
1552 Mitten saligen als wi lesen
1553 Die nv mit gode sijn *vercoren*
1554 *Ende* besitten dat was *verloren*
1555 Daer om *quam* hi ter [[rec]]¹²¹ rechter tijt
1556 Om te meren smenschen delijt
1557 Want die liede waren in misdaden
1558 In dier tijt soe sere verladen
1559 [16r] Dat si sonden daden bouen naturen
1560 Dat zwaerlic wilde besuren
1561 Onse here *christos*¹²² onse behout

¹¹⁵ Doorgehaald.

¹¹⁶ Doorgehaald met rode inkt, waaronder de bruine doorhaling nog zichtbaar is.

¹¹⁷ De 's' staat niet op de regel, maar zit vast aan het afbreekteken voor 'er'.

¹¹⁸ Doorgehaald (het kan ook om de aanzet van een 'h' o.i.d. gaan).

¹¹⁹ Doorgehaald.

¹²⁰ Doorgehaald.

¹²¹ Doorgehaald (onzeker: 'rec', 'ret', 'rect' o.i.d.).

1562 Om ons te benemen thelsche cout
 1563 ¶ Brochte enige sonde gods lam
 1564 Na datti vanden sondigen geslachte quam
 1565 Clerc [[o]]¹²³ god onse here was geboren
 1566 Vanden suueren geslachte te voren
 1567 Dat ye in dese werelt quam
 1568 Daer die gods sone lijf af nam
 1569 Dat geslachte hilt hi vrie
 1570 Daer sijn moeder af quam marie
 1571 Maer niet dat si waren quite
 1572 Van adaems sonden seit die vite
 1573 Maer si hielden hem bat van sonden
 1574 Dant¹²⁴ els iemen te dien stonden
 1575 Ende hier om seit men dat si
 1576 Meer van sonden waren vri
 1577 Maer die maget was onbesmet
 1578 Van allen sonden verstant dit
 1579 Want die vader vander hemelrike
 1580 Hadse daer af geuriet [[van]]¹²⁵ sekerlike
 1581 Dat so noch haer lieue kint
 1582 Mit sonden en waren besmit twint
 1583 ¶ Bericht mi meester of ghi mi mint
 1584 Hoe maria ontfinc haer kint
 1585 Clerc gelijc dat wilener
 1586 Bider cracht van onsen here
 1587 Die groge¹²⁶ roede ontfinc watere
 1588 Also ontfinc si haers scepers lede
 1589 Mit aue¹²⁷ den soeten woerde
 1590 Dat soe vanden ingel hoerde
 1591 Als hi [[soude]]¹²⁸ seide dat si soude
 1592 Drogen een kint sonder mans scoude
 1593 Mitten worde soe ontfinc
 1594 Den gods sone dats waer dinc
 1595 In haren gebenediden lichame
 1596 Dat was ons allen grote vrame
 1597 Belokenre dore quam hi nare
 1598 Dit is alle der werelt clare
 1599 Ende nam an hare menschelike nature
 1600 Ende ghinc vut beslotenre dure
 1601 Sonder pine genas si van hem
 1602 Der af ic wel seker ben
 1603 Ende die gods sone onse broeder
 1604 Lach ix maende in sijnre moeder
 1605 In bekennessen dat hi die ix coren
 1606 Wilde verlossen die waren verlore
 1607 Mit salige zielen ende met sionen
 1608 Ende bringen in den hogen trone
 1609 Ter minnacht quam hi ter werelt in
 1610 Om te v[[a]]er claren¹²⁹ smenschen sin
 1611 [16v] Die in die deemsterheden verdoelde
 1612 Ende in die zwaren sonden vermoelde
 1613 Maer sijn moeder die suuer maecht

1614 Heefter ons aflaet af beiaecht
 1615 ¶ Segt mi meester in v gedachte
 1616 Waer om god quam bi nachte
 1617 Clerc hi wilde stillekine comen
 1618 Soe ic in die scripture hebbe vernomen
 1619 Te verlossen die waren in deemsterheden
 1620 Bi sijnre groter oetmodicheden
 1621 Hi togede oetmoedicheit int beghin
 1622 Als hi quam ter werelt in
 1623 Ende int ende daer toe mede
 1624 Doe hi liet sijn menschelichede
 1625 Aenden cruce tusschen twee dieuen
 1626 Ende al om des menschen lieue
 1627 ¶ Meester conste god alle wijshede
 1628 Als hi was in sijn ionchede
 1629 Clerc verstant te dire vrame
 1630 Hi vorwiste in siere moeder lichame
 1631 Hi was triesor ende sciencie al
 1632 In hemelrike ende hier int dal
 1633 Doe hi [[was]]¹³⁰ van siere moeder was geboren
 1634 Was hi alsoe vroet als na of voren
 1635 Hi was [[ge]]¹³¹ vleeschelic sone geestelic vader
 1636 Daer omme wiste hijt alle gader
 1637 Dat was gesciet ende gescien soude
 1638 In den hemelen bouen der moude
 1639 Hi hadde wel mogen spreken ende gaen
 1640 Als hi was ter werelt ontfanen
 1641 Also wel als teiniger vre
 1642 Maer dat hi die menschelike nature
 1643 Volgen wilde inder ionchede
 1644 Also sijnre moeder gheslachte dede
 1645 Die starfelic waren in allen stonden
 1646 Nv hebstu die waerheit ondervonden
 1647 ¶ Ghesciede enige miracle doe onse behoeder
 1648 Gheboren was van sijnre moeder
 1649 Iaet vij miracle herde scone
 1650 Soe dede die vader van den trone
 1651 Sinen wel lieuen sone teren
 1652 Nv hoert ende wantse leren
 1653 Deerste was dat die vader van den trone
 1654 Dede verbaren een sterre scone
 1655 Bouen den andren was so clare
 1656 Dat een wonder te telne ware
 1657 Die leden die coningen te handen
 1658 Om gode te doen offerhande
 1659 Te bethleem daer sine vonden
 1660 In aermen luderlike gewonden
 1661 Inde sterre is [[betelent]]¹³² betekent wel
 1662 Ghods clareheit ende niet el
 1663 [17r] Als hijt mit sire passien verlichte
 1664 Die lagen ins duuels plechte
 1665 In lucifers stric geuaen
 1666 Dander mirakel was sonder waen
 1667 Dat die zonne hadde enen ommerinc
 1668 Goude gelijc dats waere dinc
 1669 Die der sonnen omme ginc
 1670 Daerse sceen ende liege v twint
 1671 Oec dochte den lieden dat leet
 1672 Voer die zonne een purper cleet
 1673 Dese sonne bediet die genade ons heren
 1674 Die ons allen wel mach leren
 1675 Ende ons brochte vter hellen persse

¹²² Griekse afkorting: 'xpos' met tilde.

¹²³ Doorgehaald.

¹²⁴ Sic: 'Dat' met een nasaaltild. Blommaert (1577) heeft 'dan'.

¹²⁵ Doorgehaald.

¹²⁶ Sic. Blommaert (1590) heeft 'droge'.

¹²⁷ Blommaert (1592) heeft 'ane', wat ook mogelijk is.

¹²⁸ Doorgehaald met rode inkt, waaronder de bruine doorhaling nog zichtbaar is.

¹²⁹ Er staat 'v' a claren', waarbij de eerste 'a' is doorgehaald.

¹³⁰ Doorgehaald.

¹³¹ Doorgehaald.

¹³² Doorgehaald.

1676 Daer wi allen in waren gewassen
 1677 Wi verstaen biden ommerinc
 1678 Die passie die hi ane vinc
 1679 Dat hise soude moeten besuren
 1680 Ouer allen creaturen
 1681 Want hi van lichame tederst was
 1682 Was sine pine meest als ic las
 1683 Doe hi anden cruce starf
 1684 Ende menshelike dor ons bederf
 1685 Dus geleet¹³³ die passie den ommerinc
 1686 Die omtrint die sonne ginc
 1687 Want soe liep die werelt al omme
 1688 Ende verlosset altenen zonne
 1689 Die derde miracle also ic las
 1690 Oec van eenre fonteine was
 1691 Die van water in olye verkeerde
 1692 Alsoe was geboren die wel geleerde
 1693 Die olye ende die fonteine
 1694 Bediet sine oetmodich[[ede]]‘eit’¹³⁴ reine
 1695 Dies hi noch ouervloyende es
 1696 Diet an hem soect sijts gewes
 1697 Met vraye biechten dat verstaet
 1698 Hi geeft den mensche aflaet
 1699 Ende daer na gheeft hi hem te lone
 1700 In hemelrike die ewige trone
 1701 Die vierde was volmaect vrede
 1702 Die doe was in elke stede
 1703 Want niemen was in dien tiden
 1704 Die op andren wilde striden
 1705 Die gods sone mach wel vrede heten
 1706 Want hi versoende die waren in veten
 1707 Mit sire sware bitter doot
 1708 Anden cruce door onsen noot
 1709 Die vijfde miracle was
 1710 Dat die keyser geboot das
 1711 Dat men alle die werelt beschriuen soude
 1712 Bede die ionge ente die oude
 1713 Ende te sinen dienste staen
 1714 Dat gebod was gedaen
 1715 [17v] Die keiser die dat gebod
 1716 Bediet die gods sone albloot
 1717 Diet al maecte mit sire hant
 1718 Dat was inder werelt rant
 1719 Om dat hem soude sijn onderdaen
 1720 Ende te sinen dienste staen
 1721 Hi maecte alle zalicheit vri
 1722 Mit sinen bloede geloues mi
 1723 Wie sijn vrihede wil ontfaien
 1724 Die moet dat dopsel ane vaen
 1725 Die seste was dat hem te gader helden
 1726 Dertich manne met gewelden
 1727 Die welke niet wilden gelouen
 1728 Dat hi here was van hier bouen
 1729 Ende riepen genade an haren mamet
 1730 Ende hilden hem an duuels wet
 1731 Als hi dat sach die mochte meest
 1732 Sende hi onder hem een tempeest
 1733 Dat si [[liete]]¹³⁵ alle lietent sleuen
 1734 Dat hi hem hadde gegeuen
 1735 Want si seiden in hare partijen

1736 Dat hi gene heerscapien
 1737 Ouer hem lieden hebben soude
 1738 Dus gevielt als god woude
 1739 Daer mede togede [[c]]¹³⁶ hi openbare
 1740 Dat hi almachtich god ware
 1741 Die vij miracle hoert heran
 1742 Dat een stomme spreken began
 1743 Dat bediet stom volc ende doue
 1744 Die te hem keren mit geloue
 1745 Bider goedertierenheit van onsen here
 1746 Ende bi sijnre discipelen lere
 1747 Die te voren doef waren inden sin
 1748 Ontfingen gods geloue daer in
 1749 Mitten geloue moeti ons eruen
 1750 Als wi van deser werelt deruen
 1751 ¶ Bericht mi meester vanden gedichte
 1752 Twi god vanden coningen nan gedichte¹³⁷
 1753 Ic segt di [[lieue]]¹³⁸ wel lieue clerc milde
 1754 Om dat god onse here wilde
 1755 Altemale trecken in sijn rike
 1756 Wat dat is in dit aertrike
 1757 Ende mit giften comen te genaden
 1758 Also die iij coningen daden
 1759 Want hi begeert gifte tallen stonden
 1760 Dats vray biechte ouer die sonde
 1761 Ende penitencie te doen daer [[no]]¹³⁹ naer
 1762 Gewillike met herten claer
 1763 Ende hem te [[doen]]¹⁴⁰ hoeden van misdaden
 1764 Ende gode te bidden genade
 1765 Ende hem te houden ouer here
 1766 Ende hem te done werdicheit ende ere
 1767 [18r] Ende te minnen mit caritaten
 1768 Dat mach hem comen te baten
 1769 Die dus doet god sal hem geuen
 1770 Mit hem t’e’welike¹⁴¹ leuen
 1771 Deen coninc woende in asya¹⁴²
 1772 Dander in [[e]]¹⁴³ affrica
 1773 Die derde in europen lant
 1774 Dat herde wide was bekant
 1775 Dit sijn der werelt enden drie
 1776 Daert al in is gelouets mie
 1777 ¶ Twi voer god in egypten lant
 1778 Vut des quaets herodes hant
 1779 Dat was om dat die here milde
 1780 Gheene heerscapie togen wilde
 1781 Hi wilde plegen na moyses done
 1782 Die tfolc verloeste van pharaone
 1783 Ende leet vut siere felre vete
 1784 Int soete lant van behete
 1785 Dat hem god hadde geloeft daer
 1786 Te voren ouer menich iaer
 1787 Also verloeste god die sine

¹³³ Sic. Blommaert (1688) emendeert ‘geleec’.

¹³⁴ Er stond ‘oetmodichede’. ‘ede’ werd doorgehaald en boven de ‘h’ werd een kleine ‘t’ geschreven, als afbreekteken voor ‘eit’: ‘oetmodicheit’

¹³⁵ Doorgehaald.

¹³⁶ Voor ‘hi’ een doorgehaalde letter: een ‘c’ of de aanzet voor een ‘o’?

¹³⁷ Sic. Blommaert (1755) emendeert ‘gichte’.

¹³⁸ Doorgehaald.

¹³⁹ Doorgehaald.

¹⁴⁰ Doorgehaald.

¹⁴¹ De eerste ‘e’ van ‘tewelike’ was overgeslagen en is boven de regel toegevoegd.

¹⁴² ‘asya’, maar op de ‘y’ staat een kringeltje dat voor een ‘r’-abbreviatuur zou kunnen worden aangezien, zodat men kan menen dat er ‘asyra’ staat.

¹⁴³ Doorgehaald.

1788 Vter felre helscher pine
 1789 Ende leedse int salige iherusalem
 1790 Daer si fel regneren selen mit hem
 1791 Eweliken al sonder ende
 1792 Sonder verdriet ende meswende
 1793 Te dien rike doe ons god comen
 1794 Als ons hi die werelt sal doemen
 1795 ¶ **Meester wetti die reden yet**
 1796 **Twi god in siere ioncheit predichte niet**
 1797 Clerc in lucase vinde wi bescreuen
 1798 Dat hi [[wilde]]¹⁴⁴ geenre predicacie wilde plegen
 1799 Hine hadde den volke eer getoge ‘n/t’¹⁴⁵
 1800 Sine miracle ende verhoget
 1801 Ende oec gaf exempel onse here
 1802 Dat niement soude prediken ere
 1803 Eer hi tsinen dage ware gehouden
 1804 Ende gods leeringe hadden onthouden
 1805 Dat hi daer na mochte gewaelike
 1806 Prediken gods wort van hemelrike
 1807 Die vter scrifturen niet castien
 1808 Ende die rechte leringe niet en lyen
 1809 Van ihesus christus onsen here
 1810 Misdoen tegen hem alte sere
 1811 ¶ **Meester wilt mi dat verdragen**
 1812 **Dat ic v nv hier sal vragen**
 1813 **Ende twi hem god danne**
 1814 **Dopen dede van sinte ianne**
 1815 Verstant mi clerck ende denc
 1816 Om dat die hemelsche coninc
 1817 Wilde twater mit hem wien
 1818 Om dat soude den mensche vrien
 1819 [18v] Ende of doen alle die smetten
 1820 Die den mensche sere missetten
 1821 Twater is contrarie den viere
 1822 Ende tfolc gelijc den sonden fiere
 1823 Dat altoes van herten is heet
 1824 En si dattet water weder steet
 1825 Alsoe doet [[doet]]¹⁴⁶ doepsel oec die sonden
 1826 Daer die mensche mede is gebonden
 1827 Tot dat hi es gewyet
 1828 Met gods kersine ende [[be]]¹⁴⁷ gebenediet
 1829 Want wi waren alle ins duuels net
 1830 Eer dat hi brac die oude wet
 1831 Ende hi wiede mit sinen bloede
 1832 Om ons te bringen te sire hoede
 1833 Niement en mach behouden wesen
 1834 Also wi in scrifturen lesen
 1835 En si dat hi waert gewiet
 1836 Inde vonte ende gebenediet
 1837 Ende daer na in groter oetmodichede
 1838 Sijn lijf ende sijn ziele bevrede
 1839 Ay hoe oetmodich was die here groet
 1840 Doe hi dor ons ontfinc die doot
 1841 Dat leerdi ons so wi lesen
 1842 Dat wi oetmodich sullen wesen
 1843 Ende goedertieren elc iegen andren
 1844 Om dat wi in sijn rike wandren
 1845 Doetstu dijn euenkersten anders yet
 1846 Dan du wilts datti gesciet
 1847 Dat sal god andi wreken
 1848 Daer di therte ont twe sal breken
 1849 ¶ **Waeromme gehingede die doet**
 1850 **Ende die zware passie groet**
 1851 Clerc soude die mensche genesen
 1852 Vander hellen alsoe wi lesen
 1853 Soe moeste die gods sone die doot
 1854 Gedogen oms smenschen noot
 1855 Want hadde god niet gestoruen
 1856 Wi waren alle in die helle bedoruen
 1857 Maer na [[.]]¹⁴⁸ sine godlike nature
 1858 Mochte hem geen doot worden te sure
 1859 Maer nader mensceit hi gewan
 1860 Die bitter doot houti daer an
 1861 In oetmoedich[[eit]]‘eden’¹⁴⁹ starf hi
 1862 Om den mensche te maken vri
 1863 Voer hem scheluen starf hi niet
 1864 Mae vor tfolorene¹⁵⁰ diet
 1865 Weder te bringen ter straten
 1866 Daerse adam vut hadde gelaten
 1867 Sine passie clerck nv merke
 1868 Leet hi door sijn hant gewerke
 1869 Daer waert die menschelike nature
 1870 Gode herde zere te sure
 1871 [19r] Als die gods sone wort verbolgen
 1872 Sal hi der giericheit volgen
 1873 Ende sal willen hebben vergolden sine doot
 1874 Die hi ontfinc doers smenschen noot
 1875 Met open wonden bloedich sere
 1876 Sal totten mensche spreken onse here
 1877 Besieh¹⁵¹ dit bedo ‘e’ chde¹⁵² ic doer di
 1878 Wat hebstu geleden doer mi
 1879 Dan sal hine nemen sine vriende
 1880 Die hem getrouweliken diende
 1881 Ende settense in sijns vaders riken
 1882 Dat geduren sal eeweliken
 1883 Hi sal oec spreken totten lieden
 1884 Die sonden daden ende quaet rieden
 1885 Geet in die ewelike pine gereet
 1886 Die op v sal bernen heet
 1887 ¶ **Meester wat misdede iudas**
 1888 **Na dien dats vaders wille was**
 1889 **Dat sijn sone die doot coes**
 1890 **Des bericht mi sonder loes**
 1891 Clerc god wilde die doot smaken
 1892 Dorons dat sijn ware saken
 1893 Om die grote quade felheit
 1894 Misdede iudaes is mi geseit
 1895 Ende om die verradenesse die hi dede
 1896 Niet allene om sijns sceppers doot
 1897 Noch om sijn anxte groot
 1898 Want vorsproken was gods curinge
 1899 Van menigen propheten sonderlinge
 1900 Ende om dattet was alsoe voersien

¹⁴⁴ Doorgehaald.

¹⁴⁵ De ‘n’ is doorgehaald, de ‘t’ is erboven geschreven.

¹⁴⁶ Doorgehaald.

¹⁴⁷ Doorgehaald.

¹⁴⁸ Doorgehaalde letter, mogelijk een ‘c’ of de aanzet tot een ‘g’.

¹⁴⁹ Aanvankelijk: ‘oetmoedicheit’, waarna de kleine zwevende ‘t’ (afkorting voor ‘eit’) is doorgehaald en er achter de ‘h’ ‘eden’ is geschreven.

¹⁵⁰ Sic: ‘Mae vor tfolorene’. Blommaert (1867) heeft: ‘Maer voer ’t ferlorene diet’.

¹⁵¹ Onzeker: ook ‘Besich’ is mogelijk; hiervoor kiest Blommaert (1880).

¹⁵² ‘Bedochde’, waarna er een ‘e’ is toegevoegd boven de ‘o’ en de ‘c’.

1901 Soe moeste sine doet gesien
 1902 ¶ **Waer omme starf hi ant hout**
 1903 **Die here die quite onse scout**
 1904 Clerc om dat hi [[wilde]]¹⁵³ verlossen wilde
 1905 Die lagen ins duuels gewilde
 1906 Die biden houte waren verloren
 1907 Ende moesten dogen der hellen toren
 1908 Om dat adaem inden appel beet
 1909 Daer noch die duuel fel ende wreet
 1910 Tonswaert draecht groten nijt
 1911 Om dat wi lagen in sijn bijt
 1912 Ende mitten cruce sijn ondregen
 1913 Daer god onse here an was geslegen
 1914 Dat [[hou]]¹⁵⁴ cruce was van houte viere
 1915 Dat dede god in dier maniere
 1916 Datti mitten cruce die iij hoecken
 1917 Der werelt wilde besøeken
 1918 Wie dat sine vriende waren
 1919 Ende hem sine doot openbaren
 1920 Dat si souden pensen om die smerte
 1921 Her leuen dore mit goeder herten
 1922 [19v] ¶ **Wat sal die vader den sone geuen**
 1923 **Die dor ons liet sijn leuen**
 1924 Clerc ten ionxten sal die vader
 1925 Den sone geuen die macht algader
 1926 Vanden vonnesse ouer sijn diet
 1927 Ende dies hem onderwinden niet
 1928 Dat wert den sone een scone sone
 1929 Tfonnesse te hebben in sijn bandone
 1930 Dat sal den genen wesen goet
 1931 Die hem hier of lof ende ere doe[[d]]t¹⁵⁵
 1932 ¶ **Waer omme doe**¹⁵⁶ **ons sceppers geest**
 1933 **Als hi sciet vter werelt tempeest**
 1934 Mit enocken ende elyas in tparadijs
 1935 Dus maect ons die scrifture wijs
 1936 Tot xl wilen so was hi daer
 1937 Ende opten derden dach daer naer
 1938 Ter tijt vander minnacht rechte
 1939 Verloste hi vter hellen sijn knechte
 1940 Abrahame ende sijn andre vriend
 1941 Die niet der hellen hadden [[ge]]‘ver’dient¹⁵⁷
 1942 Ende adame den eersten ma‘m/n’¹⁵⁸
 1943 Ende menige die ic niet genoemen can
 1944 Vut den torment vander hellen
 1945 Ende vter leeder duuele quellen
 1946 Ende leedese int soete paradijs
 1947 Des maect ons die scrifture wijs
 1948 Ende die lichame bleuen der aerde
 1949 Also es als god selue begaerde
 1950 Clerc ioden ende sarasine
 1951 Daden gode anden cruce pine
 1952 Die ioden gauen den valschen raet
 1953 Ende die heiden daden die daet

¹⁵³ Doorgehaald.

¹⁵⁴ Doorgehaald.

¹⁵⁵ De ‘d’ is geëxpungeerd, de ‘t’ erachter geschreven.

¹⁵⁶ Sic. Blommaert (1936-1937) emendeert: ‘Waerhenen voer’.

¹⁵⁷ Oorspronkelijk: ‘gedient’, waarna ‘ge’ is doorgehaald en daarboven ‘ver’ is geschreven.

¹⁵⁸ Er stond ‘mam’, waarna de eerste poot van de slot-‘m’ een haal naar beneden kreeg (zodat deze ‘m’ gelezen moest worden als ‘n’).

1954 ¶ **Meester waer om verroes**¹⁵⁹ **god niet**
 1955 **Te hant doe hi van der werelt sciet**
 1956 Clerc soe hadde tloodsche geslachte
 1957 Hebben geseit dat hi in onmacht
 1958 Hadden gesijn maer niet al doot
 1959 Ende waer ontfloen der vresen groot
 1960 Het was vorsproken sonder sage
 1961 Dat hi soude verrisen ten derden dage¹⁶⁰
 1962 Nader pinen van sire curengen
 1963 Dit sijn alle ware dingen
 1964 Waer hi niet tsire tijt verresen
 1965 Si souden in twiuel hebben gewesen
 1966 Daeromme verrees hi ter rechter tijt
 1967 Des moet hi sijn gebenedijt
 1968 Ende haddi langer ene vre
 1969 Gernerret so en ware die scrifture
 1970 Nie veruult mit waren worden
 1971 Soe ment vanden propheten hoerden
 1972 Des verrees hi ter rechter vre
 1973 Soe ons orcont die scrifture
 ‘Meester segt mi in v gedachte’¹⁶¹
 1974 [20r]¹⁶² ¶ **Meester segt mi in v gedachte**
 1975 **Twi hi was doot .j. dach ende ij nachte**
 1976 Die twe nachte bedieden seit men mie
 1977 Clerc ij dode dat segic die
 1978 Als [[b]]¹⁶³ die ziele vanden lichame sceiden moet
 1979 Dats een doot des ben ic vroet
 1980 Dander doot nv merct alhier
 1981 Heeft die ziele int helsche vier
 1982 Elc mensche wese wel vroet
 1983 Ende versta in sinen moet
 1984 Soe wie dat hier steruet rene
 1985 En starft maer een doot allene
 1986 Clerc dat god oec een dach
 1987 In sijn graf besloten lach
 1988 Meent dat hi in die goede ten doemsdage
 1989 Verlossen sal vans duuels plage
 1990 Ende oec bringen sel tsinen lichte
 1991 Dat comen sal vuts vaders ansichte
 1992 ¶ **Twi verrees hi op des sonnen sdaechs nacht**
 1993 **Berecht mi dat oft macht**
 1994 Hi so wilde den sondach in alre manieren
 1995 Bouen alle die andren versieren
 1996 Tsware iugement sal oec comen
 1997 Opten sondach hebbic vernomen
 1998 Ende wert op den paesdach volent
 1999 Dat vreeslijc iugement
 2000 Dit doen ons die gene weten
 2001 Die de scrifture hebben gemeten
 2002 ¶ **Wat gedaente hadde die here groot**

¹⁵⁹ Onzeker: waarschijnlijk ‘verroes’, maar ‘verrees’ (Blommaert, 1958) is niet uitgesloten.

¹⁶⁰ De ‘d’ van ‘dage’ is verbeterd uit een andere letter (mogelijk een ‘a’).

¹⁶¹ Deze regel, die gelijk is aan de eerste van het volgende katern, is met rood onderstreept en geheel rechts in de ondermarge geschreven, eindigend in de binding. De kopiist noteert telkens op deze wijze in de ondermarge aan het eind van een katern de eerste regel van het volgende katern: zo ook op f. 39v, 59v, 79v en 99v.

¹⁶² De tekst op f. 20r is moeilijk leesbaar, doordat het perkament donker gekleurd is en de tekst op verso zijde doorschijnt. Vooral de onderste helft is slecht leesbaar.

¹⁶³ Doorgehaald.

2003 **Doe hi verrees vander doot**
 2004 Hi was vij warf meer scone
 2005 Dan die *zonne* vanden trone
 2006 Maer inde vorme en *vertogedi* hem niet
 2007 Sinen iongeren dat besiet
 2008 Maer inde zelue vorme gewaerlike
 2009 Die hi hier op hadde op aertrike
 2010 Want sine hadden niet *connen* gedogen
 2011 Sine clærheit te sien mit ogen
 2012 Hi hadde an cleder van der lucht
 2013 Des sijt seker [[d]]¹⁶⁴ sonder ducht
 2014 ¶ Hoe dicke *verbaerde* hem gods lam
 2015 Sinen iongeren eer hi te hemelrike *clam*¹⁶⁵
 2016 Twaelf werf *vertogede* hem die *here groot*
 2017 Sine vrienden na sine doot
 2018 Teerste was soe ic hore lien
 2019 Iosep van aramatien
 2020 Daer hi inden kerker lach gevaen
 2021 Om dat hine van der cruce hadde gedaen
 2022 Marien sire moeder ander warf
 2023 Die bi hem was als hi starf
 2024 Om te uerbliden haren sin
 2025 Daer ongetallic rouwe was in
 2026 [20v] Derde waerf *verbaerde* hi hem
 2027 Magdalenen ic seker bem
 2028 Ghine die minne die so hadde *groot*
 2029 In hem geleit vor sine doot
 2030 Ter vierder warf den iij marien
 2031 Die *quamen* soe ic hore lien
 2032 Van sinen graue¹⁶⁶ wenende sere
 2033 Om die minne van onsen here
 2034 Ter vijfter waerf *vertogede* onse here
 2035 *Sint* iacob sinen rechts zwere
 2036 Want *sint* iacob hadden *vermeten*
 2037 Dat hi binnen vij dage en soude eten
 2038 Hine soude sinen scepper sien
 2039 Watter hem af soude gescien
 2040 Ter sester werf die here milde
 2041 Vertogede hem peter als hi wilde
 2042 Al daer hi sat in groten wene
 2043 Buten sine gesellen allene
 2044 Om die locheninge die hi dede
 2045 Daer men pijnje sijns sceppers lede
 2046 Ter zeuender werf pilgrime twee
 2047 Die gingen int lant van galilee
 2048 In wene ende in tormente groot
 2049 Om ihesus haers sceppers doot
 2050 Ter achter waerfe¹⁶⁷ quam hi geuaren
 2051 Daer alle sine iongeren waren
 2052 Sonde allene *sint* tomaes
 2053 Die al der doe niet en was
 2054 Daer *quam* hi in besloten dore
 2055 Dat sine sagen wel ter cure
 2056 Ter negender werf seit die scrifture
 2057 Vertogede hi tomas sine figure
 2058 Mit verschen [[v]]¹⁶⁸ bloedigen wonden
 2059 Ende heet dat hise soude gronden
 2060 Ende met vingeren tasten

2061 Ende hem hilden in geloue vaste
 2062 Want hi ware die selue degen
 2063 Die anden cruce was geslegen
 2064 Ten tiender werf *verto*‘ge’den¹⁶⁹ onse here
 2065 Op die marine van tybere
 2066 Sinen *iongren* die vischeden in die marine
 2067 Mit haren clenen scepelkine
 2068 Ter elfter werf dats noch mee
 2069 Op den berch van galilee
 2070 Daer sine sagen mit ogen ane
 2071 Also men ons doet te *verstane*
 2072 Ter twaelfter werf daer si saten
 2073 Alle teenre tafel ende aten
 2074 Dus *vertogede* die here groot
 2075 Twaelf weruen na sine doot
 2076 ¶ **¶ Twi gewaget die ewangelie das**
 2077 **Dat magdaline deerste was**
 2078 **[21r] Die gode sach na sine doot**
 2079 **Mit hare begaerte groot**
 2080 Clerc god dede vele tien stonden
 2081 Dies dewangeliste niet bevonden¹⁷⁰
 2082 Maer ander lieden brochtent voert
 2083 Diet vanden discipelen hadden gehoert
 2084 Ende screuent in vele boken
 2085 Daer ment noch mach soeken
 2086 Dat dit is die waerhede
 2087 Dat hi vele dingen dede
 2088 Die ons niet orcont die templede
 2089 Van menigen sonderlinge exemple
 2090 ¶ **¶ In wat vormen voer hite hemelrike wert**
 2091 **God die [[dor die]]¹⁷¹ den mensche hadde so wert**
 2092 Clerc toten volken¹⁷² ‘so’¹⁷³ voer hi
 2093 In die selue vorme die here vri
 2094 Als hi van sire moeder ontfinc
 2095 Dit is seker ware dinc
 2096 Bouen den volke hi hem *verbaerde*
 2097 In die selue vorme *ende verclaerde*
 2098 Als hi verrees van dode te liue
 2099 Mit sinen bloedigen wonden viue
 2100 Ende voerde *met* hem onsen vader adame
 2101 Die hi brochte vter helscher blame
 2102 Ende leden ins sijns vaders rike
 2103 Daer hi sal leuen eewelike
 2104 ¶ **¶ Segt mi meester of ghijt gebiet**
 2105 **Bi wat saken en voer god niet**
 2106 **Inden hemel also saen**
 2107 **Als hi vten graue was gestaen**
 2108 Clerc god liet om drie saken
 2109 Die ic di voert wille maken
 2110 Haddi geuaren mit sinen wonden
 2111 In den hemel op die stonden
 2112 Sijn verrisen hadde te geenre stont
 2113 Inde werelt geworden cont
 2114 Also wel alsoet nv es
 2115 Des sijt seker ende gewes
 2116 Dus so wilde hi hem *vertogen*
 2117 Dat men sien mochte met ogen

¹⁶⁴ Doorgehaalde letter, waarschijnlijk een ‘d’.

¹⁶⁵ Ten onrechte is de vraag in 2014-2015, die wel begint met een paragraafteken, niet onderstreept.

¹⁶⁶ Sic. Blommaert (2036) leest ‘gracie’.

¹⁶⁷ Sic: ‘waefe’ met voor de ‘f’ een ‘r’-tilde: ‘waerfe’ dus, of ‘waerefe’.

¹⁶⁸ Doorgehaald: een ‘v’ of de aanzet tot een ‘w’.

¹⁶⁹ oorspronkelijk: ‘*vertoden*’, waarna ‘ge’ erboven is geschreven: ‘*vertogeden*’.

¹⁷⁰ Ten onrechte staat er opde ‘o’ van ‘bevonden’ nog een nasaal-tilde.

¹⁷¹ Doorgehaald.

¹⁷² Sic. Blommaert (2095) heeft ‘wolken’.

¹⁷³ Aanvankelijk overgeslagen en boven de regel toegevoegd.

2118 Dat hi waerlike was verresen
 2119 Ende oec vander doot genesen
 2120 Dander sake was sonder sage
 2121 Dat hi [[van]]¹⁷⁴ na den xlsten dage
 2122 Wilde betogen gewaerlike
 2123 Dat hi voer in hemelrike
 2124 Ende dat alt volc mochte weten
 2125 Dat hitbelof der propheten
 2126 Hadde veruult hier op aertrike
 2127 Die derde sake was sekerlike
 2128 Dat noch antkerst gewerke
 2129 Grote pine sal doen die heilege kerke
 2130 [21v] Die kerke betekent ons bequame
 2131 Ihesus gebenedide lichame
 2132 Omme die plage die sal comen
 2133 Bi antekerste hebbic vernomen
 2134 Daerom sal god na die plage
 2135 Die welt¹⁷⁵ laten staen xl dage
 2136 In bekenesse alblood
 2137 Dat hi bleef xl dage na sijn doot
 2138 ¶ **Meester is v yet bekant**
 2139 **Of god sit svaders rechter hant**
 2140 Die sone is rechter hant ende lucher bede
 2141 Ende here van als hemels gelede
 2142 Also is hi licht ende glorie
 2143 Bouen alder werelt memorie
 2144 Alle die ye spraken met monde
 2145 En soude sijn glorie niet gegronnen
 2146 Doer dies wille clerck soe merke
 2147 Dat alle staet ans soens gewerke
 2148 Ende wat soe wille die sone
 2149 Die vader wil oec tgone
 2150 Ende soe wille oec die heile'ge'geest¹⁷⁶
 2151 Na dat ict ware hebbe vor heest
 2152 Want alle iij sijn si een god
 2153 Van wien wi houden ons gebod
 2154 ¶ **Hoe bidt marien haren sone**
 2155 **Ouer die doechde sijn gewone**
 2156 **Ende hoe die zone bit den vader**
 2157 **Dies berecht mi alle gader**
 2158 Ic segt di clerck al sonder waen
 2159 Hoe ic die waerheit hebbe verstaen
 2160 Die moeder gods comt sonder vorste
 2161 Ende toent den sone haer borste
 2162 Ende seit tot hem lieue sone
 2163 Nv penst dat ic was die gone
 2164 Die di [[I]]¹⁷⁷ queecte hier mede
 2165 Lieue kint hore mine bede
 2166 Ic [[heb]]¹⁷⁸ biddi dattu in dijn arme
 2167 Den mensche nemes ende sijns ontferme
 2168 Ende vergift hem dat hi miswrochte
 2169 Iegen di want dune duer cochte
 2170 Dan keert hi hem ter o moeder waert
 2171 Ende doet al dat soe begaert
 2172 Dan so gaen so bedete gader
 2173 Voer den almachtigen vader
 2174 Die so toecht sine wonden

¹⁷⁴ Doorgehaald.

¹⁷⁵ Sic, geen r-tilde.

¹⁷⁶ Aanvankelijk: 'heilegeest', waarna boven het woord 'ge' is toegevoegd.

¹⁷⁷ Doorgehaalde letter, een 'l' of de aanzet voor een 'h'.

¹⁷⁸ Doorgehaald met rode inkt, waaronder de bruine doorhaling nog zichtbaar is.

2175 Die hi ontfinc doers smenschen sonden
 2176 Ende seit lieue vader [[seit]]¹⁷⁹ siet
 2177 Dit vernoy ende verdriet
 2178 Dit doechdic al dor den mensche
 2179 Om sijn spel bringen te wensche
 2180 Dan soe seit die vader zaen
 2181 Neemten die of hebt gedaen
 2182 [22r] Sine sonden door uwe minne
 2183 Ende brincken ten hemel inne
 2184 Ic salne blidelike ontfacen
 2185 Ende doen dat ghi wilt hebben gedaen
 2186 ¶ **Meester heeft god blijschap groot**
 2187 **Inden hemel sonder genoot**
 2188 Ic segt di clerck volmaecte minne
 2189 Soe heeft god in allen zinne
 2190 Mit sinen vader vanden trone
 2191 Ende met sinen gotliken persone
 2192 Als hi siet tgeselschap ombesmit
 2193 Dat ter rechter hant sijns vaders sit
 2194 Ende om dat wi bi sijne doot
 2195 Sijn comen vter helscher noot
 2196 Maer [[dan]]¹⁸⁰ als hi dan weder [[sit]]¹⁸¹ siet
 2197 Opt gebreckelike diet
 2198 Dat hi liet na sine doot bliuen
 2199 Om wien hi hem liet ontluien
 2200 Dat heet gene duechde pliet
 2201 Ende oec emmer ten sonden tiet
 2202 Ende oec siet dat die heilege kerke
 2203 Mede doelt in haren werke
 2204 Ende die sarasinen ende die ioden met
 2205 Niet willen ontfacen die nuwe wet
 2206 Ende niet willen ontfacen die dowe
 2207 Die hi coft mit sinen cop
 2208 Ende hi menschelike vorme nam
 2209 Om ons te bringen vter hellen dam
 2210 Ende wi emmer met onser quaethede
 2211 Volgen den helschen onvrede
 2212 Ende altoes die doecht laten
 2213 Ende volgen der helscher straten
 2214 Sone heeft hi niet na de menschelichede
 2215 Inden hemel volmaecten vrede
 2216 Ende om dat hem die mensche dus ontgaet
 2217 Die hi cochte inder cruce graet
 2218 Maer na die gotheit gereet
 2219 Is hi altoes enen blide god weet
 2220 Hin wast waent noch verblijt
 2221 Om gene saken in geenre tijt
 2222 ¶ **Meester nv wilt mi bedieden**
 2223 **Wat segdi van geleerden lieden**
 2224 Papen clercken ende canoniken
 2225 Begeuen lieden ende monicken
 2226 Ende al volc van religione
 2227 Die hem setten quaet te done
 2228 Van desen sijn een groot deel
 2229 Die den duuel dienen geheel
 2230 Ende sijn oec in allen stonden
 2231 Ins duuels strec gebonden
 2232 Ende verliesen den oppersten tempele
 2233 Elc neem hier bi exemple
 2234 [22v] Wie dat valt van hogen sta[[d]]te¹⁸²
 2235 Vele te meer is sijn ombate

¹⁷⁹ Doorgehaald.

¹⁸⁰ Doorgehaald en geëxpungeerd.

¹⁸¹ Doorgehaald.

¹⁸² De 'd' is geëxpungeerd.

2236 Nv besie elc dat hi hem houde
 2237 In gods blijscap menichfoude
 2238 ¶ Proeft meester *met* dine gewerke
 2239 Hoe goed is die heilege kerke
 2240 Clerc verstant te dire vrame
 2241 Also gelijc als die lichame
 2242 Van lichame wort getrect
 2243 So blijft die lichame gestrect
 2244 Sonder beuolen op die aerde
 2245 Alse thoeft is sijnre waerde
 2246 Aldus was gemaect nv merke
 2247 Gods lichame die heilege kerke
 2248 Ende waert al eens met hare
 2249 Op den berch van monte caluare
 2250 Doe hi anden cruce stoet
 2251 Ende doer¹⁸³ den mensche gaf sijn bloet
 2252 Ghelijc dat die *tonge* den lichame berecht
 2253 Ende *met* tallen *daer* ouer vecht
 2254 Also sijn die liede op aertrike
 2255 Berecht van gode van hemelrike
 2256 Die hier dan sijn in sine stede
 2257 Bi sire groter oetmodichede
 2258 Alse pause bisscopen en papen
 2259 Die hier sijn sine cnapen
 2260 Ende vele leker liede mede
 2261 Die hier besitten sine stede
 2262 Besien dat si geuen sulc recht
 2263 Haren euenkosten¹⁸⁴ nv ende echt
 2264 Ende sulc recht van hem si gedaen
 2265 Als si van gode willen ontfaen
 2266 ¶ **Meester twi es gods lichame**
 2267 **Betekent bi den brode bequame**
 2268 **Ende oec sine preciose bloet**
 2269 **Betekent is biden wine goet**
 2270 Clerc om dat die here groot
 2271 Sprac ic ben dat leuende broot
 2272 Dat van den hemel *quam* allene
 2273 Ende geue der sielen voetsel rene
 2274 Hi seide ten mensche in aertrike
 2275 Ic bin die wijngaert rancke *waerlike*
 2276 Daer omme is is dat heilege bloet
 2277 Betekent bi den wine goet
 2278 Gelike dats smenschen lichame
 2279 Geuoet es biden brode bequame
 2280 Also worden die zielen alle gader
 2281 Geuoet vanden hemelschen vader
 2282 Gelijc dat tbroot gemaect es
 2283 Van vele granen sijts gewes
 2284 Also was ons heren lichame
 2285 Gemaect te meneger sielen vrame
 2286 [23r] Hier om ist recht dat hi
 2287 Biden brode betekent si
 2288 Die wijngaert rancke es lanc
 2289 Ende gaet recht op haren ganc
 2290 Ende tsap es soete *ende* bequame
 2291 Ende verblijt menigen lichame
 2292 Also dede ons heren bloet
 2293 Dat vut sire siden woet
 2294 Doe hi dogede die sware smerte
 2295 Dat menige ziele scoet int herte
 2296 Ende droncken so vele van sijnre passien in
 2297 Dat si verbliden in haren sin
 2298 Ende si den duuel oec ontgingen

¹⁸³ Sic.

¹⁸⁴ Sic.

2299 Mitter soeticheit die si ontgingen
 2300 Van sire passien die was groot
 2301 Die hi ontfinck dor onsen noot
 2302 Hieromme es dat bloet sine
 2303 Betekent biden heilegen wine
 2304 Ende biden brode des gelike
 2305 Sijn heilege lichame *waerlike*
 2306 ¶ **Nv segt mi meester in vwer lere**
 2307 **Hoe die mensche mach comen tonsen here**
 2308 Clerc met [[.]]¹⁸⁵ penitencien *ende* met vastene
 2309 Ende met doechden *therte* telastene
 2310 Ende dattu does allen lieden
 2311 Dattu wils datti gesciede
 2312 Dat es die wech *ende* die strate
 2313 Daer die ziele af heuet bate
 2314 Gelijc die spise [[d]]¹⁸⁶ inden lichame *verteert*
 2315 Soe *wert* die ziele van gode geleert
 2316 Ia metter doecht die 'es'¹⁸⁷ in hare
 2317 Dits die rechte *waerheit* *ende* clare
 2318 Ende al hadde wi enige dingen
 2319 Die ons tegent herte gingen
 2320 Wi moeten nochtan *verduldich* wesen
 2321 Ende dancken gode van al desen
 2322 Metter herten een *paerlike*
 2323 Sullen besitten sijn rike
 2324 Mit sinen vrienden algemene
 2325 Om dat wi hebben doepsel rene
 2326 Om hem geliken van genade
 2327 Die onsen vorme willen *nam* ane
 2328 Ende wort onse broeder ditstgeloue
 2329 Elc sie dat hi niet en doue
 2330 Ende blue in dit geloue vaste
 2331 Soe waert mit gode sijn raste
 2332 ¶ **Meester die ten outare gaen**
 2333 **Ende gods lichame ontfaen**
 2334 **Sijn si des te heileger yet**
 2335 **Daer af doet mi een bediet**
 2336 Clerc ic segt di *waerlike*
 2337 Diene ontfaen gerechtelike
 2338 [23v] Ende dan sonder hoeft sonden
 2339 In haren ende worde vonden
 2340 Dobbelt loen dit es bescreuen
 2341 So sel hem onse here god geuen
 2342 a Om dat sine oetmodelike [[gaen ten outare]]¹⁸⁸
 2343 c Ende besmet sijn met sonde zware
 2344 b Ontfingen in dit ertrike
 2345 d *Maer* die sondelike gaen *ten outare*¹⁸⁹
 2346 Die doen met haren gewerke
 2347 Iegen gode *ende* die heilege kerke
 2348 Ende si slachten oec sekerlike
 2349 Die gode cruusten swaerlike
 2350 Ende si besmetten oec de wet
 2351 Die ons van gode es geset
 2352 Ende geuen quade exempelen den lieden

¹⁸⁵ Doorgehaalde (?) aanzet tot een stokletter (?).

¹⁸⁶ Doorgehaald.

¹⁸⁷ Aanvankelijk overgeslagen en boven de regel toegevoegd.

¹⁸⁸ Doorgehaald.

¹⁸⁹ Met lichtere inkt is voor de eerste letters van de regels 2342-2345 een kleine a, c, b en d genoteerd, die gerubriceerd zijn met haarlijntjes links ervan. Men moet hieruit begrijpen dat de volgorde van de verzen moet zijn: 2342-2344-2343-2345, hetgeen klopt met de rijmwoorden.

2353 Also si daden die gode verrieden
 2354 Ende vercopen anderwaerf waerlike
 2355 Ende geuen hem den duuel op ewelike
 2356 Ende verderuen hem so sere
 2357 Dat mense sal quallen emmermere
 2358 Inder hellen pine sonder ent
 2359 Daer waert hem een zwaer torment
 2360 ¶ **Hoe eest metten papen die in sonden**
 2361 **Messe singen met haren monden**
 2362 Clerc die sijn dan [[all]]¹⁹⁰ alre meest
 2363 Verdoemt vanden heiligen geest
 2364 Metten worden die si spreken daer
 2365 Maken si gods lichame voer waer
 2366 Gods lichame en es te minder niet
 2367 Dat en die paep in sonden tiet
 2368 Die goede worden ende¹⁹¹ werden niet quaet
 2369 Al hout die pape sondeliken staet
 2370 Want gelijc dat die sonne claer
 2371 Scijnt op die vule moeder vorwaer
 2372 Nochtan ontfaet so gene smitte
 2373 Vander modder verstant wel ditte
 2374 Maer die modder waert vander sonnen haert
 2375 Als es die pape in sondelike vaert
 2376 Ende hi handelt gods lichame scoene
 2377 Hine es niet te heileger een bone
 2378 Te minder en es niet dat sakement
 2379 Dit willic dat elc mensche kint
 2380 Al ontfinde oec een goet kerstijn
 2381 Gode van den handen sijn
 2382 Het es gode wel bequame
 2383 Ende den mensche grote vrame
 2384 Op dat hi es sonder hoefsonden
 2385 Maer ontfinde hine teniger stonde
 2386 Als hi in hoeftsonde leeft
 2387 Herde zwaerlike hi dan sneeft
 2388 Also de blinde leit den blinden
 2389 Die niet en weten waer si belenden
 2390 [24r] Want elc leit andren inden pit
 2391 Lieue clerc verstant wel dit
 2392 Dus vallen se bede in die scade
 2393 Geuroeden si dat si niet en daden
 2394 Also eest recht metten sondare
 2395 Die valt inder helscher scare
 2396 Wat¹⁹² waren si beide buten hoeftsonden
 2397 Soe waren si vor gode salich vonden
 2398 ¶ **Meester maect god die sonden yet**
 2399 **Daer af doet [[ons]]¹⁹³ mi een bediet¹⁹⁴**
 2400 God en maecte noyt sonden
 2401 Dat hebbic wel vonden
 2402 Al waest dat adam sonde dede
 2403 Mit sijnre quader [[gu]]¹⁹⁵ gulsichede
 2404 Als hi inde appel beet
 2405 So inde bibel bescreuen steet
 2406 Hoe mochte die sonden mere sijn yet
 2407 Dan dat men gode te male tiet
 2408 Nemmermere en dade men fel sonde

¹⁹⁰ Doorgehaald.

¹⁹¹ Ten onrechte staat er op ‘en’ (deel van de ontkenning) een tilde, waardoor men ‘ende’ dient te lezen.

¹⁹² Sic. Lees ‘want’ (ook Blommaert, 2399).

¹⁹³ Doorgehaald.

¹⁹⁴ Blommaert (2401) laat met deze vraag het tweede boek beginnen.

¹⁹⁵ Doorgehaald.

2409 Helt men gods gebod talre stonde
 2410 God heeft twe dingen gemaect
 2411 Scoen edel ende wel geraect
 2412 Dat ene es die nature
 2413 Dander sceppenesse der creature
 2414 Die creatures versieren dats waer
 2415 Den hemel scone ende claer
 2416 Gelijc dat verwe blauw of grone
 2417 Visiere die huse in haren done
 2418 Also visiert die goede siele wale
 2419 Mit haren lichte ons heren sale
 2420 Nature doet ons oec verstaen
 2421 Dat wi moeten sijn onderdaen
 2422 Gode sullen wi besitten sijn rike
 2423 Dat geduren sal ewelike
 2424 Sceppenesse bedieden dingel scone
 2425 Die vielen van den hogen trone
 2426 Om die sonden die sonden die si daden
 2427 Bi haren wille tharen scaden
 2428 Ende werden soe afgriselic gedaen
 2429 Soe ons scripture doet verstaen
 2430 God onse here [[d]]¹⁹⁶ en daet niet
 2431 Dat si dogen sulc verdriet
 2432 Maer die hemelsche coninc
 2433 Laet gesciet alle dinc
 2434 ¶ **Noch berecht mi meester goet**
 2435 **Eest zwaer dinc dat men sonde doet**
 2436 Nv verstant clerc talre stonde
 2437 Smenschen alre minste sonde
 2438 Ia hoeftsonde es mere waerlike
 2439 Want die mensche verliester mede
 2440 Dan altemale dit aertrike¹⁹⁷
 2441 Hemelrike die hoge stede
 2442 [24v] Eenre siele stede is mere geacht
 2443 Dan ‘hier’¹⁹⁸ alle der werelt macht
 2444 Als die mensche doet hoeft sonde
 2445 Soe doet hi te diere stonde
 2446 Herde grote lelchede
 2447 Gode ende den engelen mede
 2448 Daer bi proue ic welte rechte
 2449 Dat alle die gods gader die gods cnechten
 2450 Sullen besitten inden hogen trone
 2451 Met gode den eweliken lone
 2452 Die hoeftsonden bliuen inden ent¹⁹⁹
 2453 Sullen besitten der hellen torment
 2454 Nochtan mach niemen seker sijt
 2455 Sonder sonde leiden sinen tijt
 2456 ¶ **Segt mi meester met uwen monde**
 2457 **Of manslacht is hoeft sonde**
 2458 Clerc man slachte es dicke g[[r]]oet²⁰⁰
 2459 Die om gode te wreken doet
 2460 Also dauid dede die here groot
 2461 Die goliase sloech ter doot
 2462 Want hi plach te crancken sere
 2463 Gods volc in allen kere
 2464 Ende sloecht doot waer hi mochte
 2465 Hier bi dauid dit niet becochte

¹⁹⁶ Doorgehaald.

¹⁹⁷ 2439 en 2440 staan verkeerd om. Blommaert heeft deze vergissing verbeterd in zijn editie (2442-43).

¹⁹⁸ Aanvankelijk overgeslagen en boven de regel toegevoegd, met rode haarlijntjes naar de regel.

¹⁹⁹ Sic: ‘Die hoeftsonden’ zonder ‘in’. Blommaert (2455) emendeert: ‘Die in hoeftsonden bliuen in den ent’.

²⁰⁰ De ‘r’ van ‘groet’ is geëxpungeerd: ‘goet’.

2466 Of die sarrasine ouer mere
 2467 Doet slaen om onsen here
 2468 In deser wijs doen si vrome
 2469 Bede ter zielen enten lichame
 2470 Maer die kersten sielen slaen doot
 2471 Die doen hoeft sonde groot
 2472 Dat si den genen nemen tleuen
 2473 Dor wien hem god wilde geuen
 2474 Aenden cruce menschelike
 2475 Om hem te bringen tsinen rike
 2476 Nv merke dan die es vroet
 2477 Wat hi iegen gode misdoet
 2478 Die den andren nemen tleuen
 2479 Dat hem god heuet gegeuen
 2480 ¶ **Twi es dat god die goede mint**
 2481 **Ende die quade niet en kint**
 2482 Clerc god mint alle dingen
 2483 Die hi maecte sonder lingen
 2484 Maer alle dinc dat wel verstaet
 2485 En set hi niet in enen staet
 2486 Hi sal doen als die dorscher doet
 2487 Die dorscht sijn coren metter spoet
 2488 Daer na neemt hi tgoede greyn
 2489 Ende leget al op een pleyn
 2490 Ende dat caf datter af gaet
 2491 Soe leet hi elder dat verstaet
 2492 Ende also sceit god die coene
 2493 Elke dinc na sinen doene
 2494 [25r] Hier om seit men dat god allene
 2495 Met alle dinc van sonden rene
 2496 Ende die in aren sonden bliuen
 2497 Sijn keitue alre keituen
 2498 Want hi sentse ter hellen pine
 2499 Om ewelike daer in tesine
 2500 ¶ **Bericht mi meester lude of stille**
 2501 **Wat mach bedieden vri wille**
 2502 Wel lieue clerc vri wille dat es
 2503 Des sijt seker ende gewes
 2504 Dat een mensche tgoede vor tquade
 2505 Mach kieser bi sijns selfs rade
 2506 Desen vrien wille des sijt wijs
 2507 Hadde die mensche int paradijs
 2508 Eer hijt verboerde mit sinen daden
 2509 Bi des serpens valschen rade
 2510 ¶ **Bericht mi meester sonder swike**
 2511 **Dienen die duuelen gode van hemelrike**
 2512 Nv verstant mi clerc ende lere
 2513 Si dienen gode onsen here
 2514 Ia also vele als gods viande
 2515 Pinen metten helschen brande
 2516 Daeromme heefse god geset
 2517 Gelike enen pinende smet
 2518 God sprac met sinen monde claer
 2519 In die scrifture ouer waer
 2520 Ic sal maken enen scalc in aertrike
 2521 Die sal geduren ewelike
 2522 Die welke s'c'alc scalc²⁰¹ sal wesen
 2523 I begrijmt smet als wi lesen
 2524 Die smet sal hem trubilacie geuen
 2525 Diese verdienen in dit leuen
 2526 Met ongetemperde coude ende hitte

2527 Die sellen leggen in sduuels pitte
 2528 Scrifture seit ons gewaerlike
 2529 Dat hi die vercorne in aertrike
 2530 Pinen sal ende hem pogen
 2531 Te bringen vut gods ogen
 2532 Ende waer hi mach in sonden vellen
 2533 Ende met trubilacien quellen
 2534 Dat si gods souden vergeten
 2535 Hier om pijnt hi wildijt weten
 2536 Te vallen inder hellen scende
 2537 Om te bringen met ellende
 2538 God bescerme alle die sine
 2539 Dat si niet comen in sulker pine
 2540 Daer men heeft *emmer* mere
 2541 Rouwe droefheit ende sere
 2542 ¶ **Nv bericht mi meester vroet**
 2543 **Twi hebben hier die quade soe groot goet**
 2544 God gedogt dat si worden rike
 2545 Om v dingen sekerlike
 2546 [25v] Teerste is dat si begeren
 2547 Tquade goet iegen den wille ons here
 2548 Ende qualic winnen ende beiaegen
 2549 Dies werden si ter hellen gedragen
 2550 Dander es wut²⁰² verstaen
 2551 Of si iet goeds hebben gedaen
 2552 Dat si daer of hier in aertrike
 2553 Van gode ontfaen haer hemelrike
 2554 Dit aertsche goet es haer loen
 2555 Ouer des vader hogen troen
 2556 Al datsi doen ende begeren
 2557 Dats hoe si den scat mogen meren
 2558 Die derde dinc dat seggic di
 2559 Als doen si quaet hoe dat si
 2560 Daer in hem herde sere glorificeren
 2561 Ende gaen haer sonden dobbeleren
 2562 Die vierde dinc willic v belien
 2563 Dat es dat si sullen beurien
 2564 Die zalige met haren [[geve]]²⁰³ gewerke
 2565 Die si doen tegen die heilige kerke
 2566 Om te nemen exempel te bet
 2567 Om te scouwen haer sonden besmet
 2568 Die vijfte dinc mach niet bliuen
 2569 Maer ik willen di beschriuen
 2570 God latet oec sommige sondaren
 2571 In sonden te regneren te varen
 2572 Om dat si in genen dingen
 2573 Connen gelouen sire geselingen
 2574 Die de vercorne in aertrike
 2575 Dagelix gedogen sekerlike
 2576 Dat oec die quade tsulker stede
 2577 Siecheit heeft in sine lede
 2578 Daer omme geeft hem god die plage
 2579 Dat hi hem bepense alle dage
 2580 Hoe bitter dat sijn die helseche dingen
 2581 Die si met haren sonden bringen
 2582 Want pensden si om de gods genade
 2583 Si souden hem in biechten beraden
 2584 ¶ **Meester twi heeft god gegeuen**
 2585 **Den enen meer pinen in dit leuen**
 2586 **Dan hi enen andren doet**
 2587 **Des soe waer ic gerne vroet**
 2588 Clerc²⁰⁴ god doet om v saken

²⁰¹ Tussen de 's' en de 'a' van 'salc' heeft de kopiist geprobeerd een kleine 'c' toe te voegen. Toen bleek dat het woord daarmee niet duidelijker werd, schreef hij het gehele woord 'scalc' opnieuw.

²⁰² Sic. Lees 'wilt' (zo ook in Blommaert, 2553).

²⁰³ Doorgehaald.

2589 Den mensch dicke ongemake
 2590 Teerste es dat god die goede
 2591 Den mensch verleent armoede
 2592 Om dat hi sijn hoecheit sal laten sincken
 2593 Ende te bat om sine ziele dincken
 2594 Want hi hem in armoeden meer oetmoet
 2595 Te gode *waert ende* dogede doet
 2596 Dan hi in sijn rijcheit dede
 2597 Daer hi [[h]]²⁰⁵ was verladen mede
 2598 [26r] Want al tgepeins *ende* sinen zin
 2599 Lach anden scat *ende* antgewin
 2600 Als hi daer na in armoeden vel
 2601 Dancte hijs gode *ende* pensde wel
 2602 Dat hijt om sine bate dede
 2603 Dat hi hem verliet die rijchede
 2604 Ende oec meer penitencie *ende* pine
 2605 Dan hi dede in die rijcheit sine
 2606 Aldus soe dede lasaruus
 2607 Die al verloes goet *ende* huus
 2608 Ende dancte gode soe lanc so meere
 2609 In sijn armoede vaste *ende* sere
 2610 Daer om heeft hi den hogen loen
 2611 Met gode in den hogen troen
 2612 Dander sake dat es anscine
 2613 Doet [[go]]²⁰⁶ god om te prouen die sine
 2614 Want hi prouet [[siriant]]²⁰⁷ sinen siriant
 2615 Also men doet den diamant
 2616 Die men op een anbilt legghet
 2617 Ende slaeter op soe men pleghet
 2618 Blijft hi geheelt *daer* ter stede
 2619 Soe weet men wel die waerhede
 2620 Dat es een fray dyamant
 2621 Also proefde ioseppe sinen siriant
 2622 Die men vele tribilacien dede
 2623 Om te bringen vut sire stede
 2624 Wat pine hi dogede of laste
 2625 Hi bleef *emmer* angode vaste
 2626 Daer om soe mach hi wel wesen
 2627 Een vray diamant soe wi lesen
 2628 Die derde sake doe ic di verstaen
 2629 Dats alse die mensche heeft misdaen
 2630 Dat hi hem wachten sal tallen stonden
 2631 Voert meer van sonden
 2632 Gelijc den sot die men bint met banden
 2633 Eer hi quaet doet metten handen
 2634 Want leet men gaen ontbonden
 2635 Hi soude quaet doen tallen stonden
 2636 Hadde hijs gebruuft *ende* macht
 2637 Ende vanden bande waer onthacht
 2638 Alsoe [[gedoget]]²⁰⁸ menich mensche gedoget
 2639 Menighe pine om tsinen verhoget
 2640 Bede an ziele *ende* an lichame
 2641 Om te vliene der hellen blame
 2642 Die wel met mindren tormente
 2643 Soe mere pine soe mere pr loen
 2644 Van gode hier an en es geen hoen
 2645 Die vierde sake hebbic onder vonden
 2646 Dat *hem* die mensche sal wachten van sonden
 2647 *Waer* geworden van gods couente²⁰⁹

2648 Ende tsuwen tquade sonder waen
 2649 Ende voert an die vaen
 2650 [26v] Gelijc dat die vader castijt sijn kint
 2651 Soe doet oec god die hi mint
 2652 Die hier doget pine *ende* smerte
 2653 Ende gode danct met goeder herte
 2654 Hi dwaet hier of sijn vageuier
 2655 Dat fel es *ende* onghier
 2656 Die vijfte si di bekent
 2657 Dat die mensch hier doghet torment
 2658 Heeft hi vele hoeft sonden gedaen
 2659 Ende [[hier]]²¹⁰ hire niet of en wille staen
 2660 Ende hem bekeren teniger doget
 2661 Ende gode kennen ouer uoget
 2662 Dese sijn in de sonden geuoecht
 2663 Ende hebben hem soe wel genoecht
 2664 Dat sire niet willen comen vut
 2665 Des bliuen si sduuels bruut
 2666 Dese hebben hier helle *ende* ginder mede
 2667 Ende altoes rouwe *ende* serichede
 2668 Noyt was nieman in sonden beuaen
 2669 Op dat hire wilde aue staen
 2670 Ende sine sonden wilde belien
 2671 Gode *ende* sinte marien
 2672 Ende willike penitencie doen
 2673 God en vergaf hem sijn misdoen
 2674 Ende aflaet van sire misdat
 2675 Dats den mensch groot toeverlaet
 2676 Hi es [[ons]]²¹¹ ontfermich die grote here
 2677 Ende genadich vtermaten sere
 2678 Ia den genen [[de]]²¹² die genaden
 2679 An hem roepen van haren misdaden
 2680 Dus mach die sondaer tallen stonden
 2681 Genade vinden van sinen sonde
 2682 Of onse paep es in sonden beuaen
 2683 Moeten wi hem sijn onder daen²¹³
 2684 Du biste sculdich dinen paep te [[dienen]] ‘minnen’²¹⁴
 2685 Ende in doechden te versinnen
 2686 Ende hem onder[[dadich]] danich te sine
 2687 Met alle den vijf sinne dine
 2688 Al *waert* dijn paep also *quaet* j tirant
 2689 Als men vint in enich lant
 2690 Du en selten niet iugeren
 2691 Met dinen worden in gere manieren
 2692 Want sire grote sonde doen an
 2693 Die blameren gods dienst man
 2694 Niemen soude andren doen waerlike
 2695 Dan swader sone van hemelrike
 2696 Scriture die papen bringen voert
 2697 Is gods wille *ende* sine woert
 2698 Elc souts hebben ontfermichede

²⁰⁴ Aanvankelijk ‘Cler’; met rode inkt is er een ‘c’ aan het slot toegevoegd.

²⁰⁵ Doorghaald.

²⁰⁶ Doorghaald.

²⁰⁷ Doorghaald.

²⁰⁸ Doorghaald.

²⁰⁹ 2642-2647: vers 2647 hoort eigenlijk tussen 2642-2643 in. In de linkermarge ter hoogte van 2642-2643 schreef de kopiist een verwijstekentje (een rood plusje met een bruin kriebeltje). In de kantlijn van 2647 plaatste hij opnieuw het verwijsteken, zodat we weten dat 2647 naar voren geschoven moet worden.

²¹⁰ Doorghaald.

²¹¹ Doorghaald.

²¹² Doorghaald en geëxpungeerd.

²¹³ Ten onrechte is de vraag in 2682-2683 niet onderstreept; ook Blommaert (2685-2686) onderscheidt deze vraag niet.

²¹⁴ ‘dienen’ geëxpungeerd en met rood doorghaald, ‘minnen’ erboven geschreven.

2699 Dat sijn paep dede quaethede
 2700 Want hi van bloede ende vleesche es
 2701 Als een ander des sijt gewes
 2702 [27r] Ende heeft temptacie in sijn wandren
 2703 Van den [[an]] duuel bouen andren
 2704 Om dat hi sit in de [[he]]²¹⁵ stede ons heren
 2705 Ende moeten volk doget leren
 2706 Hoe si den duuel sullen ontgaen
 2707 Ende gods rike ane gaen
 2708 Dan peinst die duuel in allen [[stonden]]²¹⁶ sinne
 2709 Mochte hi den herde verwinnen
 2710 Hi soude te bat lude ende stille
 2711 Die scape hebben tsinen wille
 2712 Herde van sinen prechiaenen es die paep
 2713 Ende prochiane sijn sijn scaep
 2714 ¶ **Meester twi heeft die salige mensche**
 2715 **Die eerste rijcheit te wensche**
 2716 Verstant clerc in dinen moet
 2717 Dat die salige hebben goet
 2718 Dats om dat si alle goede dingen
 2719 Met haren goede sullen volbringen
 2720 Ende met haren goeden gewerken
 2721 Vorderen sullen die heilege kerke
 2722 Met altemale [[haren]] haer machte
 2723 Hebben si doecht in haer gedachte
 2724 Si sijn oec bouen alre²¹⁷ sake
 2725 In haer herte wel te gemake
 2726 Om dat si metten saligen sullen wesen
 2727 Van gode gecroent soe wi lesen
 2728 Om dat si laten alle quaethede
 2729 Van sonden ende van onsuuerhede
 2730 Darse die duuel te vele stonden
 2731 Tempeert om te bringen in sonden
 2732 Sijn oec herde gans in haer lede
 2733 Om die grote gerechtichede
 2734 Die si doen haren euenkersten
 2735 Om die minne van ihesus kersten
 2736 Hier om en sinse god weet
 2737 Niet bedroeft van eniger siecheit
 2738 Maer emmer in hogen ende blide
 2739 Om haer doecht tallen tiden
 2740 ¶ **Meester nv segt mi den fijn**
 2741 **Of si allen onsalich sijn**
 2742 **Die onuerduldich sijn in armode**
 2743 **Ende haer pine niet en nemen int goede**
 2744 Die haer pine gode wanlouen
 2745 Worden van den [[d]] hemel verscouen
 2746 Ende sullen die onsalichste sijn
 2747 Die hier ter werelt nemen fijn
 2748 Ende sullen oec gecleet wesen
 2749 Met helscher blixme so wi lesen
 2750 Also droge hout bernet hier
 2751 Sullen si bernen in dat helsche vier
 2752 Dat nemmermere sal te gaen
 2753 Als ons scripture doet verstaen
 2754 [27v] Hier bi soude elc creature
 2755 Die waren in trubulacien sture
 2756 Gode louen in sijn pine
 2757 Om ewelic met hem te sine
 2758 In sijn soete hemelrike
 2759 Dat sal geduren ewelike

2760 ¶ **Meester hoe salt met hem staen**
 2761 **Die gewillike penitencie ontfaen**
 2762 Clerc die hier oefne haer leden
 2763 In penitencie met scaerphede
 2764 Die worden gecleet weldelike
 2765 Met gode in sine hemelrike
 2766 Onse here geselt die hi mint
 2767 Also die vader doet sijn kint
 2768 Ende heefden in wanckenesse gedaen
 2769 Ende metter armoden beuaen
 2770 Als es een mensche rike van goede
 2771 Nochtan mach hi wel hebben armoede
 2772 Al stille dragen in sijn herte
 2773 Die hem doet grote smerte
 2774 Van goede of vanden vrienden sine
 2775 Die hi weet in groter pine
 2776 Ende hem niet geholpen mach
 2777 Sijn herte bloet nacht ende dach
 2778 Dan danct hi gode dat hijt hem sent
 2779 Soe waer dat hi belent
 2780 Ende nemet goeden moede
 2781 Ende danct gode van allen gode
 2782 Dese sijn wel met onsen here
 2783 Om dat si quaetheit haten sere
 2784 Ende si verbliden een paerliken
 2785 Om t[[e]]gewin²¹⁸ van hemelrike
 2786 Men [[v]] vint in schrifturen bescreuen
 2787 Dat die salige sullen leuen
 2788 Met bliscapen ten ionxten dage
 2789 Daer god sel doen sine clage
 2790 ¶ **Wat segdi meester in vwen moet**
 2791 **Van hem die winnen tqade goet**
 2792 Clerc verstant wel mine woert
 2793 Als die tqade comt soe voert
 2794 Dat hem geluc oueruloyt hier
 2795 Ende hi wort weldich ende fier
 2796 Soe slacht hi den vissche die vloten
 2797 Buten den andren met haren roten
 2798 Dese verbliden dat si buten gaen
 2799 Dan wordense metten engelen geuaen
 2800 Daer mense doot tharen onvromen
 2801 Als si buten den water comen
 2802 Of si geliken die gherne scinken
 2803 Ende dicke soeten dranc drincken
 2804 Ende die int ende bitter waert
 2805 Daer toe osuuer²¹⁹ ende haert
 2806 [28r] Selc waert haren dranc ewelike
 2807 Dat si sullen drincken iamerlike
 2808 Waert om haer houerde groot
 2809 Die si hier drinken sonder noot
 2810 Ouer haer verweende cleder hier
 2811 Worden si gewijst int helsche vier
 2812 Daer vule wormen tallen stonden
 2813 Hem sullen cripen in den monde
 2814 Ende al om ouer haer lijf
 2815 Dus bliuen si ewelijc keytijf
 2816 Want hets aldus bescreuen
 2817 Die hier in sonden leiden haer leuen
 2818 Ende haren scepper niet en wiken
 2819 Varen ter hellen eweliken
 2820 Maer clerc die hier 'sijn'²²⁰ versmacht

²¹⁵ Doorgehaald en geëxpungeerd.

²¹⁶ Doorgehaald en geëxpungeerd.

²¹⁷ Sic. Er staat ofwel 'akre', ofwel 'alre' met dubbel 'r', waarvan de eerste rond is.

²¹⁸ De eerste 'e' is geëxpungeerd.

²¹⁹ Sic. Een nasaaltide ontbreekt.

²²⁰ 'sijn' aanvankelijk overgeslagen; boven de regel toegevoegd.

2821 In armoeden beide dacht *ende* nacht
 2822 Ende gedogen grote berste
 2823 Van coude *van* honger *ende van* dorste
 2824 Die sinen gelike den genen al
 2825 Die teerst hebben sulc geual
 2826 Dat si moeten drincken *ende* smaken
 2827 Bitteren dranc in waren saken
 2828 Ende dan alle die bitterhede
 2829 Verkeert in groter soetichede
 2830 Also doet god dor sine oetmode
 2831 Die des menschen armoede
 2832 Verkeert in bliscapen groot
 2833 Ende maecse engele genoet
 2834 Om haren honger *ende* derst
 2835 Salse voeden ihesus kerst
 2836 Om die pine die si dogen
 2837 Sellen si sitten vor gods ogen
 2838 Hier om *omme* est dat darne sijn
 2839 Met gode in sijn rike fijn
 2840 Ende sullenre in bliuen sekerlike
 2841 Sonder *ende* oeccewelike
 2842 ¶ **Meester nv doet mi verstaen**
 2843 **Van hem die kerkelic goet ontfacen**
 2844 **Of van clerken die bekinnen**
 2845 **Die scripture in haren zinnen**²²¹
 2846 **Of si meer loens van onsen here**
 2847 **Hebben dant folc van minder lere**
 2848 Verstant clerc van desen doene
 2849 Al hebben liede van religione
 2850 Alsoe pause *ende* bisscoppen mede
 2851 In aertrike meer mogenthede
 2852 Dat leec volc of des gelike
 2853 Sine comen niet te bat in hemelrike
 2854 Op dat si doen iegen gods gewerke
 2855 Ende tegen tgebod der heileger kerke
 2856 Dat si selue doen gebieden
 2857 Die werelt dore allen lieden
 2858 [28v] Ende gene goede exemple hanteren
 2859 Voer tfolc daert an mach leren
 2860 Te comen ter helscher glorie
 2861 Die soete es bouen alre memorie
 2862 Onthouden si den volke gods woert
 2863 Ende sijt hem niet en seggen voert
 2864 Si sullen hebben also vele te meer
 2865 Inder hellen torments *ende* seer
 2866 Als si meer consten dan dander lieden
 2867 Dit horic in scripturen bedieden
 2868 Die heilege liede hebben bescreuen
 2869 Die misdoet in dit leuen
 2870 God sal ouer hem ten vtersten dage
 2871 Doen vele zware plage
 2872 Ten doemsdage ten lesten stonden
 2873 Daer god sal togen sine wonden
 2874 Van weerliken lieden horic bedieden
 2875 Coningen grauen of ander lieden
 2876 Scepen scouten *ende* baeliuwen
 2877 Eest dat sijt volc te sere verduwen
 2878 Ende achter steken van den rechte
 2879 Si varenre *om* ins duuels plechte
 2880 Mer berechten si die liede wel
 2881 Ende haer ondersate niet sijn fel
 2882 Si sullen te meren loen hier bouen
 2883 Ontfaen daer men gode sal louen

²²¹ Sic: ten overvloede staat er een nasaaltide op 'zinnen'.

2884 Daer die angelen met sange
 2885 Altoes sijn sonder verlange
 2886 ¶ **Meester die do'e'cht**²²² **node horen**
 2887 **Worden si int *ende* verloren**
 2888 Die doecht in hebben *ende* daer af keren
 2889 Si *verliesen* den loen van onsen here
 2890 Ende worden gesteken inden torment
 2891 Daer *nemmermere* ziele weder went
 2892 b Ende werken na der lere ons heren
 2893 a Die goede worde gerne leren²²³
 2894 Ende toten *ende* daer in volstaen
 2895 Die sullen gods glorie ontfacen
 2896 Ende sal geduren *emmermere*
 2897 Met gode onsen lieuen here
 2898 ¶ **Bericht mi meester wel geraect**
 2899 **Waren alle die zielen te gader gemaect**
 2900 **Of sijnse gemaect bequame**
 2901 **Sdagelixs ins smenschen lichame**
 2902 God die noyt geestelic verstarf
 2903 Maecte alle dinc teenre warf
 2904 Maer elc hadde haer nature
 2905 Also ons seit die scripture
 2906 God die alle dinc vorsiet
 2907 Ende elken geeft sijn bediet
 2908 Maecte die zielen van sulker naturen
 2909 Dat niemen te geenre vren
 2910 [29r] Can geweten haer subtylhede
 2911 Met geenre hande behindichede
 2912 Tallen tiden die here vri
 2913 Soe conformeert zielen hi
 2914 Van sonderlingen gedane
 2915 Ende sentse den mensche ane
 2916 Dan soe seit die sone algader
 2917 Tot nv heeft gewrocht mijn vader
 2918 Ende nv werke ic dageliken
 2919 In menschen zielen in aertriken
 2920 ¶ **Wat segdi meester van onsen behoede**
 2921 **Maecte god enige ziele dan goede**
 2922 **Mi wondert herde sere twaren**
 2923 **Datter soe vele ter hellen varen**
 2924 Clerc god der werelt scepparen
 2925 Maecte noyt ziele dan clare
 2926 Die heilege geest versierde mede
 2927 Mit sine groter oetmoedichede
 2928 Ende bi naturen te leiden haren tijt
 2929 Ende te comen vter verelt strijt
 2930 Maer also comt in haer onsuuer vat
 2931 Wart soe trach *ende* soe lat
 2932 Mit des lichamen genoechte
 2933 Dat soe *verget* haers selfs behoefte
 2934 In ouer ate in ouer drancke
 2935 Die stinct bouen alle stancke
 2936 In luxurien *daer* houerde in leecht
 2937 Daer menige ziele bi es ontweecht
 2938 Te lucifer den helsen drake
 2939 Niet bi ons heren make
 2940 Hi geefse den lichame suuer *ende* claer
 2941 Had soere haer gehouden nar²²⁴

²²² 'docht', met een 'e' erboven geschreven.

²²³ 2892 en 2893 staan in het handschrift verkeerd om. In de linkermarge is aangegeven dat de regels omgedraaid moeten worden: voor 2892 staat een 'b', voor 2893 een 'a'. Beide letters hebben links een rood lijntje gekregen.

²²⁴ Waarschijnlijk 'nar', mogelijk staat er een r-tilde op ('naerr').

2942 Maer si minnen meer *tonsuer* vat
 2943 Dan si doen die hemelsche stat
 2944 Daer *omme* wijst hise vut sinen rike
 2945 Ende beueelse den duuel ewelike
 2946 ¶ **Meester segt mi of gi mi mint**
 2947 **Of die ziele es wetende twint**
 2948 Nv verstant mi clerc in desen
 2949 Men vint in boeken soe wi lesen
 2950 Dat ian babiste²²⁵ kende kerst
 2951 In sire moeder daer hi in erste
 2952 Hier an eest goet te verstante
 2953 Dat die ziele heeft vroetscap ane
 2954 Wanneer datse god bequame
 2955 Sent inder moeder lichame
 2956 Maer dor die crancke nature
 2957 Die heeft die ionge creature
 2958 Also comt ter werelt in
 2959 Een cranc vleiscelic begin
 2960 Hier *omme* willen die zielen binnen
 2961 Haer vroetscap niet laten kinnen²²⁶
 2962 [29v] Voer die tijt ende die vre
 2963 Dat die menshelike nature
 2964 So es comen tharen dagen
 2965 Datse vroetscap mach dragen
 2966 Dits die redene twi tionge kint
 2967 In vroetscepen niet en [[o]] es bekint
 2968 ¶ **Meester waer om heet smenschen lichame**
 2969 **Onsuer ende vul der blame**
 2970 **Die van kerstine es geboren**
 2971 **Dat soudic alre gerne horen**
 2972 Clerc dat doe ic v verstaen
 2973 Om dat hi *met* onsuerheden es ontfacen
 2974 Dat sijn versprokene saken
 2975 Dat hem niemant suuer mach maken
 2976 En si met penitencie allene
 2977 Sel si vor gode worden rene
 2978 Also seit dauid die vroede
 2979 Wie mach mi bringen te mere hoede
 2980 Die es ontfacen inder onsuerhede
 2981 Also als mi mijn moeder dede
 2982 Die mensch was te liuereert
 2983 Van sinen sonden ende geclaereert
 2984 Maer ander weruen dat verstaet
 2985 Es seder comen smenschen zaet
 2986 In onsuerheden onbequame
 2987 Metter genoechten des lichame
 2988 Die hi doet te meniger vren
 2989 Dat die ziele moet besuren
 2990 Also waert ter helscer glode
 2991 In tormente der armoede
 2992 Men vint dat die liede in huwelike
 2993 Kinder winnen [[a]] dagelike
 2994 Nochtan dat hare liede staet
 2995 Onsuer es es ende oec quaet
 2996 Elc mensche *versta* in sinen sin
 2997 Dats *om* die sonden *daer* si sijn in
 2998 Ende si doen alle dage
 2999 Als si hebben stede ende lage
 3000 In luxurie ende in houerde
 3001 Daer die mensche *in* verleyt onwerde
 3002 Ende in vele andren dingen
 3003 Daer si hem mede onder mingen

²²⁵ Sic.

²²⁶ 2959-2961 zijn slecht leesbaar doordat de tekst van verso zijde doorschijnt.

3004 Daer *omme* wort die mensche meest
 3005 Geuloect van den heiligen geest
 3006 Dits die reden dat verstaet
 3007 Dat herde onsuer es smenscen saet
 3008 Als deen den andren vint in sonden
 3009 Ende sie niet of werden ontbonden
 3010 ¶ **Indien de nature der mannen ende der wiuen**
 3011 **Sonder genoechte niet mach bliuen**
 3012 **Vleischelike comen van haer beide hitte**
 3013 **¶ Twi heuet kint van adaems smitte**²²⁷
 3014 [30r] Clerc nv verstant wel ditte
 3015 Dat elc kint heuet die smitte
 3016 Dats om genoechte moeder ende vader
 3017 Die vloyt ins kints geboert²²⁸ algader
 3018 Tkint en mach niet weder staen
 3019 Dat sine vorders hebben gedaen
 3020 Het moeder delachtich an wesen
 3021 Soe *sint* ambrosius seit van desen
 3022 Ghelike dat erue mach verwandren
 3023 Comen van den enen op den andren
 3024 Also 'comet'²²⁹ die smitte van adame
 3025 Hier an elxs menschen lichame
 3026 Metten doepsel mach men afdwaen
 3027 Die sonden *daert* kint mede es beuaen
 3028 Maer om [[om]] sijn onsuerheit groet
 3029 Moeten wi alle smaken die doot
 3030 Ende daer na te gods vonnesse comen
 3031 Dus hebbict int scrifture vernomen
 3032 ¶ **Twi laet god ter werelt incomen in**
 3033 **Kinder die inder moeder doet sijn**
 3034 **Of steruen eer si doepsel ontfacen**
 3035 **Dat soudic herde gerne verstaen**
 3036 Clerc gods vonnesse ende sijn lere
 3037 Sijn so vtermaten groot sere
 3038 Dat icker af swige sonder bediet
 3039 Want en cont gegronnen niet
 3040 Maer si hebben sonderlinge glorie
 3041 Ende dancken gode *met* alre memorie
 3042 Dat si sijn ontgaen der hellen
 3043 Ende der leder duuel quellen
 3044 Si sijn in deemsterheden sonder pine
 3045 Daer hem lieden in staet te sine
 3046 Tot dien dat god domen sal
 3047 Te iosephat int soete dal
 3048 ¶ **Hoe men in keesdom vint j kint**
 3049 **Heuet dersonden yet en twint**
 3050 Nv verstant clerc ende lere
 3051 Het en deert hem min no mere
 3052 Op dat es also gedaen
 3053 Dattet doepsel heuet ontfacen
 3054 Ende *daer* na te genen stonden
 3055 En volget vaders no moeders sonden
 3056 Die scrifture doet ons an scine
 3057 Dat bede vader ende moeder sine
 3058 Die moeten ontgelden die soene
 3059 Iegen gode van haren misdoene
 3060 Dat si mit haren vulen werke
 3061 Daden iegen die heilege kerke
 3062 ¶ **Meester gi moet mi ontbinden**

²²⁷ Net als op de recto zijde van dit folium zijn de onderste regels slecht leesbaar doordat de tekst van de andere zijde doorschijnt.

²²⁸ Sic. Blommaert (3020) heeft 'geboert'.

²²⁹ Aanvankelijk overgeslagen en boven de regel toegevoegd, met een rood haarlijntje naar de regel.

3063 **Of svader ende moeder deren den kinde**
 3064 **Of des kints sonden yet den vader**
 3065 **Of der moeder bericht mi algader**
 3066 *[30v]* Clerc hets in scrifturen vonden
 3067 Dat tkint niet ende wert gebonden²³⁰
 3068 In ghere wijs ins vaders misdaet
 3069 Noch inder moeder dat verstaet
 3070 Ende sine worden oec niet vereladen
 3071 Van haren kindren misdaden
 3072 Op dat sise in haer ionchede
 3073 Leren te doen gode zeden
 3074 Beide met worden ende met slane
 3075 Om goede costume tontfane
 3076 Eest dat tkint moeder ende vader
 3077 In quaetheiden ontfleet alle gader
 3078 Ende niet willen doen bi haren rade
 3079 So sijn si quite haren misdaden
 3080 Maer willen si quaet gedogen
 3081 Ende sijt hem verbieden mogen
 3082 Te laten sijn quade daden
 3083 Doen sijt niet si bliuen verladen
 3084 Metter quaetheit daer si toe comen
 3085 Die si hem mochten hebben benomen
 3086 Daer omme soudens si pinen sere
 3087 Die kinder te leren goede lere
 3088 Die wile dat sise mogen dwingen
 3089 Mit slane of met andren dingen
 3090 Eer dat si vter ioncheit terden
 3091 Ende in haer quaetheit verherden
 3092 En deerde iosuee niet alle gader
 3093 Dat hi hadde enen quaden vader
 3094 Ende het en deerde hem oec twint
 3095 Dat hi hadde een quaet kint
 3096 ¶ **Comter zware sonden of in liue**
 3097 **Die sijnre nichten neemt te wiue**
 3098 Na der nature die vleeschelic es
 3099 En eest geen sonde wijt gewes
 3100 Maer biden verbode van onsen sceppare
 3101 So eest groot sonde ende zware
 3102 Bi reden willic dit betogen
 3103 Ende di hier leggen vor ogen
 3104 En had niet geweest sonde
 3105 Dat adam den appel beet mitten monde
 3106 Ende genut hadde die vrucht
 3107 Daer wi af hebben zwaer plucht
 3108 En hadde hem god verboden niet
 3109 Ende tegen sijn gebod niet verstiet
 3110 Sone hadt gene sonde gewes
 3111 Also wi in scripture lesen
 3112 Soe wie dat dan misdoet
 3113 Iegen gods gebod die es onvroet
 3114 Ende sal daer omme dogen zware
 3115 Pine dits seker ware
 3116 ¶ **Meester ic hoerde gerne bedieden**
 3117 **Waer omme hoge lieden**
 3118 **[31r] Haren magen nemen te wiue**
 3119 **Dan ander liede in desen liue**
 3120 Clerc verstant wel mi ter made²³¹
 3121 In ouden *[[s]]*²³² tiden wast karitate
 3122 Dat die neue nam die nichte

3123 Om die maescap houden dichte
 3124 Het was doe costume ende wet
 3125 Omme die maechsciep²³³ te houden bet
 3126 Dat si wel mochten leden haer *[[led]]* leuen
 3127 Dat es in ouden boeken bescreuen
 3128 Beide met magen ende met vrienden
 3129 Die si wilden ende dat verdienden
 3130 Dat sise soudens doen in haren sin
 3131 Also deutronemie heuet in
 3132 Ende doer haer mage vreemde laten
 3133 Niet dat sise soudens laten
 3134 Het was karitate in allen zinne
 3135 Dat elc sijn euenkersten mime
 3136 Dit was in doude wet scripture
 3137 Eer god menschelic nature
 3138 Van marien hadde op heuen
 3139 Ende ter doot wat bedreuen
 3140 Als hij maecte die scone soene
 3141 Tusschen middach ende noene
 3142 Tusschen den vader ende den mensche
 3143 Doe hij sijn spul brochte te wensce
 3144 Daer was die maechscap gevriet
 3145 Ende thuwelic gebendiet
 3146 Ende menige ander regel goede
 3147 Die ons god gaf om sinen bloede
 3148 Ende god sprac met sinen monde
 3149 Diet verbrake dade sonde
 3150 Nv besie elc eest wijf of man
 3151 Dat hi houde wel sinen ban
 3152 ¶ **Bericht mi meester met uwen monde**
 3153 **Mach men ville trouwen sonder sonde**
 3154 Clerc gelijc dat een wijf goede
 3155 Es moeder haers kints in vleesce ende in bloede
 3156 Also es dijn wille dijn geestelic kint
 3157 Des en twivelt niet en twint
 3158 Ende dat kint der kinder broeder
 3159 Ende dijn wijf sijn geestelic moeder
 3160 Ende als een wijf heeft een kint
 3161 Ende dat dieheilige kerke bekint
 3162 Dan es soe gevader staphans
 3163 Ende *[[c]]*geestelike suster des mans
 3164 Villen te nemen in huwelike
 3165 Verbiet die scripture sekerlike
 3166 Ende en es oec niet geset
 3167 Noch georloft inde nuwe wet
 3168 Ende god en wil oec niet gedogen
 3169 Dat sulke huwelic moge wesen
 3170 *[31v]* ¶ **Meester laet mi uwe concienzie smaken**
 3171 **Van pape ende van haren saken**
 3172 **Ende van papen der heileger kerken**
 3173 **Ende die in religione werken**
 3174 Clerc verstant dus eest bescreuen
 3175 Leden papen een goet leuen
 3176 Ende goede exempele den volke geuen
 3177 Ende hem wel houden sonder sneuen
 3178 Ende si leden trechte voert
 3179 Den rechten wech ter helscer ‘hemelscher’²³⁴ poert

²³⁰ Blommaert (3070) leest hier: ‘Dat ’t kint niet en wert gebonden’, wat een betere zin is. Evenwel: zowel op ‘niet’ (of: ‘met’) als op ‘en’ staat een tilde.

²³¹ Sic. Blommaert (3123) heeft ‘mate’.

²³² De aanzet tot een ‘s’ is doorgehaald.

²³³ Mogelijk moeten we lezen: ‘maechscip’; de ‘e’ van ‘sciep’ kan geëxpungeerd zijn (er staat een klein puntje onder). Blommaert (3128) heeft ‘maechscap’.

²³⁴ In het handschrift stond ‘ter helscer poert’. Een latere hand plaatste een verwijstekentje (een omgekeerde ‘v’) tussen ‘ter’ en ‘helscer’ in 3179, en eenzelfde tekentje rechts naast regel 3178. Daarnaast schreef hij (in textualis) ‘hemelscher’.

3180 Ende dan sijn van goeder lere
 3181 Ende tfolc bringen tonsen here
 3182 Gelike dat sout wert der vormen stanc
 3183 Soe wert die paep den hemelscen²³⁵ ganc
 3184 Ende menigen mensce doet hi
 3185 Te hemel comen van sonden vri
 3186 Leuen si oec wel ende niet en leren
 3187 Dien volke die woerde ons heren
 3188 So slachten si der colen die leget
 3189 Int vier ende gene lucht en geuen
 3190 Ende haer in dassche verblint
 3191 Dat so niet mach sijn bekint
 3192 Leren si oec wel ende leden oec quaet leuen
 3193 So sijn si bider clocke bescreuen
 3194 Daer scone lucht vut gaet
 3195 Ende haer selue metten clepel slaet
 3196 Soe sere dat so breket ontwee
 3197 Des gelike min nocht mee
 3198 Leren si qualic ende qualiken leuen
 3199 So sijn si biden roeke bescreuen
 3200 Die tfier verdoemt ende verblint
 3201 Datter geen lucht wert bekint
 3202 Nv wese elc pape soe beraden
 3203 Dat sijn volc in geenre scaden
 3204 Bi sinen toedoen ne gha
 3205 Daerse die viant mede va
 3206 Wa'er/n't²³⁶ waert sijn volc bi hem ontraect
 3207 Grote pine hem daer af naect
 3208 Wat si sullenre om sonder ent
 3209 Besitten der hellen torment
 3210 Maer eest dat volc hem seluen deert
 3211 Ende hijt na sijnder macht weert
 3212 Met goeder leren ende met cast[[e]]ien
 3213 Die liede hem seluen vermaledien
 3214 Die paepe es van haren misdaden
 3215 Quite maer si bliuen verladen
 3216 ¶ **Meester die in religione sijn**
 3217 **Hoe gedane wort aren fijn**
 3218 Verstant clerc na desen saken
 3219 Eest dat sire genoecte in maken
 3220 Religioselike sonder hoeft sonden
 3221 Ende si int ende so worden vonden
 3222 [32r] Sint pauwel spiegel der heileger kerken
 3223 Seit dat si met gode werken
 3224 Maer die ten hoeft sonden gaen
 3225 Ende tcloesterlike 'gewerke'²³⁷ laten staen
 3226 En qualike hantieren haer abijt
 3227 Die bliuer omme vermaladijt
 3228 Ende sullen die onsalichste wesen
 3229 Daer wi in scrifturen of lesen
 3230 Ende int helsce vier belenden
 3231 Ende emmerme aldaer vut wenden
 3232 ¶ **Meester nv vilt mi verclaren**
 3233 **Wat [[si seggen]]²³⁸ gi segt van desen**
ri'd'daren²³⁹
 3234 Clerc die hem met rouen generen
 3235 Ende haren euenkersten deren

3236 Ende dustrueren met haren gewerke
 3237 Daer si mogen die heilege kerke
 3238 Ende vercauseren²⁴⁰ dagelike
 3239 Weduwen ende wesen iamerlike
 3240 Van desen is dat dauid seit
 3241 Dat si leuen in der onsaliche[[e]]it
 3242 Hier omme sal gods gramheit comen
 3243 Op hem int ende ende salse domen
 3244 Ende dan worden si geset
 3245 Inder hellen vu't/l'²⁴¹ ende besmet
 3246 Van andren seit die scripture
 3247 Die oetmoedich ende gerecht ter cure
 3248 Ende gerne na goeden raden werken
 3249 Ende weduen ende wesen gesterken
 3250 Ende die heilege kerke houden te rechte
 3251 Dauid seit dat 'sijn'²⁴² gods knechte
 3252 Ende sullen hebben haer woeninge
 3253 In hemelrike sonder linge
 3254 ¶ **Meester nv vant mi bedieden**
Wat sal gevallen den coep lieden
 3255 Wie in haren comenscap liegen
 3256 Ende haren euenkersten bedriegen
 3257 Ende vervalschen haer comenscapen
 3258 Daer si mede sijn begrepen
 3259 Die dus tgoet te hope iagen
 3260 Valre mede te ins duuels plagen
 3261 Want als si sceden van desen liue
 3262 Soe bliuen si ewelike keitiue
 3263 Den getrouwen [[staet]] coepman staet dus niet
 3264 Die getrouwe comenscap pliet
 3265 Ende hem geueert mit waren worden
 3266 En sal niet besitten der hellen borde
 3267 En sal niet weten van der pinen
 3268 Daer den quaden staet in te sine
 3269 Maer gods blijscap bescouwen
 3270 Mit hem ende met onser [[w]] vrouwen
 3271 Die den genen es gereet
 3272 [[Ende nemmerme]]²⁴³ Die hier in weldoen volsteet
 3273 [32v] ¶ **Meester nv doet mi verstanden**
Van werc lieden die werken met handen
 3274 Clerc die werken metter valscede
 3275 Ende 'ont'houden²⁴⁴ haer lede
 3276 Ende haer dach hure niet verdienen
 3277 Desen sal haer dinc ontsien
 3278 Van duscane eest bescreuen
 3279 Om dat si leiden een valsce leuen
 3280 Dat het en es gene [[sa]] scande
 3281 Dat si vallen ins duuels hande
 3282 Maer die getrouwelike werken
 3283 Die winnnen²⁴⁵ haer broet zalich dat merke

²³⁵ Sic. Blommaert (3186) emendeert 'helscen'.

²³⁶ Aanvankelijk stond er 'Waert'. De 'er' is vervolgens omgevormd tot een 'n' ('Want').

²³⁷ Aanvankelijk overgeslagen en boven de regel toegevoegd.

²³⁸ 'si seggen': met rood doorgehaald.

²³⁹ Aanvankelijk: 'ridaren'; boven de 'ri' is een tweede 'd' geschreven.

²⁴⁰ 'vercauseren': volgens MNW IX, 123 een verschrijving voor 'vertanseren' ofwel 'vertasseren': afzetten, uitzuigen.

²⁴¹ Aanvankelijk: 'vut' (zo ook in Blommaert 3248: 'uutende'); de 't' is omgevormd tot 'l': 'vul'.

²⁴² Aanvankelijk overgeslagen en boven de regel toegevoegd.

²⁴³ 'Ende nemmerme': de 'E' is zoals gebruikelijk gerubriceerd. Daarna zijn de twee woorden met rood doorgehaald. De 'D' van 'Die' is vervolgens gerubriceerd.

²⁴⁴ 'ont': aanvankelijk overgeslagen en boven de regel toegevoegd.

²⁴⁵ Sic: 'winnen' met op de 'i' ten onrechte nog een nasaaltide, waardoor er goedbeschouwd dus 'winnnen' staat.

3286 Inde scrifture es gestanden
 3287 Die sijn broot wint met handen
 3288 Hies salich dat seker sijt
 3289 Als ons orcont dauijt
 3290 Ende sullen hebben groot pardoen
 3291 Die haer werc getrouwelike doen
 3292 ¶ **Meester wat segdi van der scare**
 3293 **Die penitencie doen openbare**
 3294 Lieue clerc en [[seg]] sech dat niet
 3295 Dat si penitencie doen iet
 3296 Dat openbaer penitencie hiet
 3297 Dats el niet dat verstaet
 3298 Da't/n'²⁴⁶ dat si bespotten die heilege kerke
 3299 Ende oec gode met haren werke
 3300 Ende bedriegen haer ziele mede
 3301 Ende comen daer mede ter helscer stede
 3302 ¶ **Wat segdi van hem die doen sonde**
 3303 **Ende daer in bliuen tot alre stonde**
 3304 Het staet bescreuen in een sermoen
 3305 Die verbliden in quaet doen
 3306 Ende glorieren in haren misdaden
 3307 Daer si mede sijn geladen
 3308 Dat haer sonden worden twiuout
 3309 Dats hare zielen zwaer scout
 3310 Ende gaen si dan tharen preester
 3311 Van haren sonden die sijn deester
 3312 Wil hise dan te penitencie bringen
 3313 So gaen si iegen den pape dingen
 3314 Ende seggen dan en mach niet vasten
 3315 Noch mi seluen soe verlasten
 3316 Maer geeft mi dat ic mach doen
 3317 Ende maken dus een lanc sermoen
 3318 Om te hebben penitencie clene
 3319 Ouer haer sonden onrene
 3320 Ende geeft hi hem iet te vele
 3321 Daer si mede verbinden haer kele
 3322 Dan eten si ende drinken te bat
 3323 Ende maken hem te penitencie lat
 3324 Ende doen niet haers papen beuelen
 3325 Daer omme moeten haer zielen quelen
 3326 [33r] Die genoechte vanden lichame
 3327 Die maect die ziele onbequame
 3328 Die dus hare penitencie laten achter
 3329 Sullen besitten der hellen lachter
 3330 ¶ **Meester wat sal hem geburen**
 3331 **Die dul sijn van naturen**
 3332 Clerc si waren inder kinderscare
 3333 Di steruen beneden iij [[dage]]²⁴⁷ iaren
 3334 Want sine kennen geen misdoen
 3335 Des sijn si ter hellen ontfloen
 3336 Om dat si van sonden sijn onbekent
 3337 Laetse god dogen gene torment
 3338 Maer en segge niet vanden sotten
 3339 Wien toe comen is met lotten
 3340 Ende vroet waren in haren begin
 3341 Ende daerna dul in haren sin
 3342 Dat [[die]] 'si'²⁴⁸ geliken sellen den andren
 3343 Die mitten ionge kindren wandren
 3344 Want die scrifture gewaecht niet
 3345 Dat si dogen sullen yet

²⁴⁶ Oorspronkelijk: 'dat' (of 'dae'?), waarna de 't' is omgevormd tot 'n': 'dan'.

²⁴⁷ Doorgehaald en geëxpungeerd.

²⁴⁸ 'die' is geëxpungeerd en 'si' is erboven geschreven.

3346 Anders dan die innocentie
 3347 Die ontgaen sijn den tormenten
 3348 ¶ **Wat segdi van kindren die iaren iij**
 3349 **Of iij sijn out berrichtes mie**
 3350 Verstant clerc ende wille gedogen
 3351 Alle die niet spreken en mogen
 3352 In de mate van iij iaren
 3353 Of oec ionger te waren
 3354 Ende die dan op haer lede
 3355 Hebben ontfane theilege kerstenhede
 3356 Die worden alle gewaerlike
 3357 Gecroent int soete hemelrike
 3358 Ende in gods rike gesent
 3359 Sonder tontfane iugement
 3360 Ende sonder pine haert hier ane
 3361 Sullen si hebben engle gedane
 3362 Ende die kinder die van v iaren sijn
 3363 Als si [[i]] doen haren fijn
 3364 Of die daer bouen sijn van ouden
 3365 Sullen becopen hare scouden
 3366 Ende van goede werken werden gedoemt
 3367 Wien dat scaet of vroemt
 3368 So nauwe is die helse strate
 3369 Dat daer niemant af hebben mach bate
 3370 Sonder die ten ende worden wonden
 3371 Vri ende suuer van allen sonden
 3372 Dit willic v in een bispel
 3373 Bedieden ende prouen wel
 3374 Het was een man ende had .j. kint
 3375 Dat met herten hadde gemint
 3376 Om trint so wast .v. ier out
 3377 Dat sire becochte sine scout
 3378 [33v] Dat kint was van sulker sede
 3379 Quam hem toe enich onvrede
 3380 So sprac lachter ende onnere
 3381 Der mogenthede van onsen here
 3382 Dat alte sware te noemen es
 3383 Des kints vader en rocht niet des
 3384 Ende liets hem gebruiken al
 3385 Daert af had zwaer misval
 3386 Want daer tsat op swaders scoet
 3387 Ende hadde bliscap groot
 3388 Quam [[doe]] die duuel doe wast genee²⁴⁹
 3389 Ende brac hem den hals ontwee
 3390 Ende vordet mit hem ter hellen
 3391 Dus ge'w/v'ielt²⁵⁰ als ic v telle
 3392 ¶ **Wat segdi van hem die houden tlant**
 3393 **Alle dage winnen mitter hant**
 3394 Nv verstant mi clerc van desen
 3395 So sul[[len]]'re'²⁵¹ vele behouden wesen
 3396 Ia die gene die eenuoudelike
 3397 Ende sinpel²⁵² sijn hier in aertrike

²⁴⁹ 'genee' volgens MNW II, 1398 op deze plaats een verkeerde lezing voor 'gevee'. 'gevee': In vete met iemand verkerend, in vijandschap zijnde met iemand, vijandig gezind jegens iemand, met haat vervuld jegens iemand; 'Met gevee is veel geknoeid door overschrijvers en uitgevers' (MNW II, 1790-1791).

²⁵⁰ Aanvankelijk 'gewielt', waarna onder de eerste krul van de 'w' een punt gezet is, zodat deze krul geëxpungeerd is en de 'w' een 'v' is geworden: 'gevielt'.

²⁵¹ Aanvankelijk 'sullen'; 'len' geëxpungeerd, erboven 're' geschreven ('sulre').

²⁵² Sic.

3398 Want si voeden tfolc ons heren
 3399 Ende met pinen si hem generen
 3400 Alsoot ons dauid die prophete
 3401 Doet verstaen bi gods behete
 3402 Die gene die mit sire pinen
 3403 Hi voet den lichame sine
 3404 Ende nuttet als bepijnt es
 3405 Die es salich sijt seker des
 3406 Die de pine van sine leden
 3407 Nvt in sire menscelichede
 3408 Ende gode *daer* in es onder daen
 3409 God sal hem in sijn rike ontfaen
 3410 ¶ **Betekent mi meester mit uwen rade**
 3411 **Iaf god starf dor die quade**
 3412 **Also hi dede dor die goede**
 3413 **Des berecht mi der oetmoede**
 3414 God onse here en starf niet
 3415 Ouer dat *verloren* diet
 3416 Nochtan seit men dat die *here groot*
 3417 Ouer alle mensche smaect die doot
 3418 Verstant mi clerc in dinen moet
 3419 God die [[I]] storte sijn heilege bloet
 3420 Ouer die *vercoorne* sekerlike
 3421 Om dat hise bringen wilde tsinen rike
 3422 Eer god dor die mensche lied²⁵³ sijn leuen
 3423 Was tfolc in so sware sneuen
 3424 Datse anden sone niet wilde gelouen
 3425 Eer sine van den liue sagen rouen
 3426 An den cruce dor den mensce
 3427 Om sijn spel te bringen te wensche
 3428 *Daer* om seit men ouer waer
 3429 Dat hi starf ouer alle sondaren
 3430 [34r] Hi starf oec *ende* liet sijn leuen
 3431 Ouer alle die gene die sullen leuen
 3432 Niet ouer die leuende in dien tiden
 3433 Dat hi die doet wilde liden
 3434 Ende niet om die doe waren
 3435 In dor doncker hellen geuaren
 3436 Ihesus sprac selue dese tale
 3437 Ic liet mijn leuen altemale
 3438 Dor mine *vercorne* wet dat wel
 3439 Van den huse van israhel
 3440 Israhel beduut gods sale
 3441 Scripture betekent ons dat wale
 3442 Die *vercorne* scape sijn de gone
 3443 Die met hem sellen dragen crone
 3444 Om wien die gods sone quam
 3445 Ende nam menscelike vorme an
 3446 Hi sprac mijn bloet stort ic saen
 3447 Om mijn *vercorne* die waren geuaen
 3448 Dits tselue bloet dat af dwaet
 3449 Sijn wi vroet alle onse misdaet
 3450 Die scripture leert ons aldus
 3451 Dat die doot ihesus christus
 3452 En starf anders niet den quaden
 3453 Da²⁵⁴ *verdomene* om haer misdaden
 3454 Die *vermaledide* ontsien *herde* zere
 3455 Die doot van onsen lieuen here
 3456 Dat hise op hem sal wreken
 3457 Om hare besondige treken
 3458 Si sullen in de helscen ruiere
 3459 Ons haer sonden ongehiere

²⁵³ Sic. Blommaert (3425) heeft 'liet', maar de laatste letter is zeker een 'd'.

²⁵⁴ Sic. Lees met Blommaert (3456) 'Te'.

3460 ¶ **Na dat die vercorne hebben [[ge]] 'ver' dient**²⁵⁵
 3461 **Dat sij sijn ons heren vriend**
 3462 **Twiliet hem god dan die rike**
 3463 **Torment gedogen in ertrike**
 3464 Om dat si sullen te meere loen
 3465 Hebben met gode in den hogen troen
 3466 Om tfernoy *ende* om den vaer
 3467 Die si hier dogen ouer waer
 3468 God wille dat si af dwaen
 3469 Die sonden die si 'hier'²⁵⁶ hebben gedaen
 3470 Want hine wil niet dat die sine
 3471 Ginder no hier gedogen pine
 3472 Iaf die *vercorne der* sonden plegen
 3473 In aertrike *ende* si *daer* iegien
 3474 Gene penitencee hebben gedaen
 3475 Sullen si nochtan gods rike *ontfaen*
 3476 Clerc noch *verstant* mi bet
 3477 Gods *predestinacie* is *dus* geset
 3478 Dat si behouden sijn rike
 3479 Diet verdienen in dit aertrike
 3480 Wat hets aldus bescreuen
 3481 Dat si besitten tewige leuen
 3482 [34v] Die hier penitencie ontfaen
 3483 Ende des willen achter gaen
 3484 Moetet becopen int ander lijf
 3485 Sijn se man ofte wijf
 3486 Men wint in scripture *ter* stonde
 3487 Dat god sprac mit sinen monde
 3488 In mijns vaders huus so staen
 3489 Vele woeninge sonder waen
 3490 Ende elc mensch na sine pine
 3491 Sel besitten die woninge sine
 3492 Die dor gode meest arbeit
 3493 Sal mit hem hebben meest *waardicheit*
 3494 Die dor hem meest pijnt in dit leuen
 3495 Wert mit hem meest verheuen
 3496 Ende die minst bliscapen heeft te lone
 3497 *Daer* bouen ins vaders trone
 3498 Hem sal dincken dat hire heeft meest
 3499 So groot wart sijn volleest
 3500 Niement mach doen die pine gene
 3501 Sonder bi gods gracie allene
 3502 Niement en mach *met* genen dingen
 3503 Van gode gecrigen woningen
 3504 Dan hem god ordeneerde die rike
 3505 Eer hi maecte dit aertrike
 3506 Want hemelrike en es niement niet
 3507 Dan des geens dire *omme* spiet
 3508 Ende die gone die onsen here
 3509 Ontsteken wille mit sire lere
 3510 *Daer* omme en mach geen quaet
 3511 Mensche doen go'e'de²⁵⁷ daet
 3512 Sonder bider gracie allene
 3513 Die hem geeft tkint *van nazarene*
 3514 Noch niemen en mach doer pine
 3515 En si bi den wille sine[[.]]²⁵⁸
 3516 Van elken mensch es gods wille wel
 3517 Dat hi af sta *der* sonden spel

²⁵⁵ Aanvankelijk: 'gedient'. 'ge' doorgehaald, 'ver' erboven geschreven.

²⁵⁶ Aanvankelijk overgeslagen en boven de regel toegevoegd.

²⁵⁷ Aanvankelijk 'gode', waarna er een 'e' boven de 'o' is toegevoegd.

²⁵⁸ Geëxpungeerde letter.

3518 Want wil hi *der* sonden af staen
 3519 God salne gerne ontfæen
 3520 Ende oec houden ouer sijn kint
 3521 Dat hi met alre herten mint
 3522 Theilege vonnesse hadde god te voren
 3523 Geordeneert eer hi waert geboren
 3524 Ende eer hi maecte wijf of man
 3525 Wiste hijt al houti hier an
 3526 Den mensche maect hi van sconen leden²⁵⁹
 3527 Om dat hi in allen steden
 3528 Deen den andren soudē minnen
 3529 Ende ouer broeder ende suster kinnen
 3530 Ende [[wil]]²⁶⁰ doen so hi wilde dat men hem
 dade
 3531 So soude god hebben sijns genade
 3532 Want hine wilde niet gedogen
 3533 Dat deen den andren soude verhogē
 3534 [35r] Ende onder woete leggen ende doen
 onwerde
 3535 Wie dat doet god belges hem herde
 3536 Of die hordom ane vaen
 3537 Of die manne doot slaen
 3538 Of ander sondeliken daden
 3539 Dies men niet en soude sijn beraden
 3540 Die wilde besitten tparadijs
 3541 Dat werweent es ende [[lor]] iolijs
 3542 ¶ **Meester bericht mi gereet**
 3543 **Wat es svader mogentheit**
 3544 Soete clerc verstant mi wel mi
 3545 Hets ene kennesse waer om dat hi
 3546 Alle dinc voer seit behendelike
 3547 Die hi maecte in dit aertrike
 3548 Ende die gescieden van beginne
 3549 Hier of dar sijt wel in inne
 3550 Want gene aertsche creature
 3551 En mach comen te geenre vre
 3552 Vten state daer so in was geset
 3553 Dus ist bescreuen in douwe wet
 3554 Maer dat vor sien heeft die here vri
 3555 So heeft hi geondiniert dat segic di
 3556 Dat hi bede dach ende nacht
 3557 Te verwandelen heuet macht
 3558 ¶ **Es die doot tallen stonden**
 3559 **Ene ziecheit ouer smenscen sonden**
 3560 Die doot en es tallen tiden niet
 3561 Gemaect om smenscen verdriet
 3562 Om den goeden mensce is si gemaect
 3563 Te comen ter glorien die soete smaect
 3564 Als hi scoet vter werelt nide
 3565 Die sine ziele hilt in stride
 3566 Also lange als hi hier regneert
 3567 Raet die duuel datter zielen deert
 3568 Daer om was gemaect die doot
 3569 Die salige te bringen vter noot
 3570 Ende daer na te gods rike comen
 3571 Daer [[deen]]²⁶¹ geen ende wort genomen
 3572 Ic rade elken mensch te siene
 3573 Ende om dese glorie te verdiene
 3574 Clerc die doot es oec gemaect
 3575 Dore den sondare ongeraect
 3576 Die altoes pijnt nacht ende dacht

3577 Hoe hi sinen wille volbringen mach
 3578 In sonden ende in quaetheden
 3579 Om te vorderen sine vule zeden
 3580 Dese wille god *ter* werelt niet laten
 3581 Om dat dat si doen den goeden onbate
 3582 Ende hars selfs ziele scaden
 3583 Mit [[sinen]]²⁶² haren sondeliken daden
 3584 Desen geeft god die doot
 3585 Dat es der iamerliker noot
 3586 [35v] In de helle mitten duuelen wreet
 3587 Ter pinen die nemmermere vergeet
 3588 Van deser pine van deser noot
 3589 So verde ons die here groot
 3590 En moet ons bringen in sijn rike
 3591 Dat geduert ewelike
 3592 ¶ **Nv segt mi meester in welker maniere**
 3593 **Dat siec worden die wilde dieren**
 3594 Nv merct clerc al sonder ducht
 3595 Si worden siec vander quader lucht
 3596 Het et sijn oec sekerlike
 3597 Negeen beesten in dit aertrike
 3598 Die siec sijn en die doot ontfæen
 3599 En es bi gods wille gedaen
 3600 Al steruen beesten ende dieren
 3601 Dicke elke na sire maniren
 3602 Sine hebb'e'n²⁶³ der zielen twijnt
 3603 Na hare doot dat wel bekint
 3604 Want die geest die si hebben in
 3605 Sterft mitten vleesch meere no min
 3606 Ende alle beesten waren gescepen
 3607 Om des menschen nutscheppen
 3608 ¶ **Bericht mi meester mit allen**
 3609 **Gescien alle dingen bi gevalle**
 3610 Clerc bi geualle sciet twint
 3611 Maer gods wille dat bekint
 3612 Ende bi ordenacien vten vader
 3613 Vut wien spruten alle dinc te gader
 3614 Dit mogen wi merken alle dage
 3615 Beide an vriende ende an mage
 3616 ¶ **Meester waer om gesciet dat**
 3617 **Dat kerken [[en]] verbernen ende heilege scat**
 3618 Clerc men wint gescreuen waerlike
 3619 Dat hier in aertrike
 3620 Gesciet dinc sonder redene geen
 3621 So wat het si groot of clene
 3622 Dicke geualt dat kerken of clusen
 3623 Verbernen ende ander gods husen
 3624 Daer dat goet qualic was gewonnen
 3625 Daer si mede waren gebonden
 3626 Alst kerkelike diet sondelike leeft
 3627 Geualt dicke dat die kerke sneeft
 3628 Om dat si hem soudē [[k]] castien
 3629 Ende haer sonden te bet belien
 3630 God geeft oec den weerliken mensch
 3631 Om dat sine dingen gaen te wensch
 3632 Om dat hi hem soude bedincken
 3633 Van dingen die de ziele versincken
 3634 Ende pensen dat hem doet die scade
 3635 Dat es om sijnre zielen genade
 3636 So wat die mensche te rampe heeft
 3637 Dancke emmer gode dat hi leeft
 3638 [36r] Met goeder herten mit bliden sinne

²⁵⁹ Geschreven op een inktvlek (een doorgekrast woord?).

²⁶⁰ Doorgehaald en geëxpungeerd.

²⁶¹ Met rood doorgehaald.

²⁶² Met rood doorgehaald.

²⁶³ De 'e' was aanvankelijk overgeslagen ('hebbn') en is boven de 'n' toegevoegd.

3639	So blijft hem gods bliscap inne	3696	Sine sijn niet in haer ansichte
3640	¶ Gi segt god es vol genaden	3697	Fel noch suer seit tgedichte
3641	¶ Twi staet hi dan niet in staden	3698	Goede maniere sonder linge
3642	Hem die haren tijt leiden in sonden	3699	Hebben si in haer wandelinghe
3643	Dat si ter hellen niet werden vonden	3700	Ende van soeten worden altoes
3644	Nv verstant clerc wat god doet	3701	Want si sijn al sonder loes
3645	Hi toent den mensch ontfermige moet	3702	Ende hebben menigerhande doget
3646	Die hem seluen kennen in armoden	3703	Daer haer euenkersten bi verhoget
3647	Ende hem dancken mit oetmoede	3704	Die poetertieren sijn in haren sin
3648	God es ontfermich op hem lieden	3705	Hebben vele quaetheiden in
3649	Die bekennen hare quaetheden	3706	Donckere ansicht hebben si
3650	Ende diere vroet of willen staen	3707	Mit valschen op sien dat segic di
3651	Ende gewillige penitencie ontfaien	3708	Ter quaetheit dapper ende snel
3652	Ende vroet ter doget sijn gereit	3709	Traecht ter doecht dat wet wel
3653	Hem geeft hi sine onfermicheit	3710	Dat ouer quade venijn
3654	Maer die doecht wanen hebben in	3711	Dat hi draecht int herte sijn
3655	Ende te verre betrouwen haren sin	3712	Mit quaden moede bedenckelike
3656	So dat hi hem daer op verlaten	3713	Dat stort hi vut grammelike
3657	Ende hem seluen doen gene bate	3714	Fel sijn si oec van gelate
3658	Dese bedrieht hare fierheitde	3715	Beide in huus ende opter strate
3659	Ende verliesen gods ontfermichede	3716	Snauwende op meisniede op wijf
3660	Niement soude wesen te fier	3717	Dits die maniere vanden keytijf
3661	Om weldaet de hi doet hier	3718	¶ Meester hebdi yet onderuonden
3662	Want gene weldaet blijft ongeloeft	3719	In [[so]] hoe vele smenschen sonden
3663	Elc sie dat hi hem seluen niet en hoent	3720	Hier ter werelt worden gegeuen ²⁶⁸
3664	Mit fier heden of met andren sonden	3721	Van gode die ons gaf dit leuen
3665	Die sine ziele mogen wonden	3722	Clerc bi vij manieren segic di
3666	God [[heef't]] ²⁶⁴ geeft den gerechtigen lieden	3723	Wert die mensch van sonden vri
3667	Sine gifte ende sine miede	3724	Doopsel is teerste [[g]] begin
3668	Sine doecht gaet ter werelt dure	3725	Dat vele doechden bringet in
3669	Ende besnijt elke creature	3726	Want het dwaet of smenschen sonden
3670	Want hi scinen doot wel clare	3727	Daer hi mede es gebonden
3671	Sine sonden ²⁶⁵ op menige sondare	3728	Tot hi heeft die heilege dope
3672	Ende voet hare lieder lede	3729	Die god cochte te diere cope
3673	Ende sent hem reyn ende dan mede	3730	Wie niet wert gedoopt in sinen name
3674	Ende ander menige scoen teyken	3731	En heeft van sinen rike gene vrame
3675	Daer hi sine macht doet anschijn	3732	Gerechte biechte es dander graet
3676	Dus toecht hi sine ontfermichede	3733	Mit penitencien diere toe staet
3677	Dagelix an de menschelichede	3734	Als wi vinden van dauite
3678	Ende na'dien ²⁶⁶ dat god es gerecht	3735	Diese wel doet wort van sonden quite
3679	So dade hi den duuel onrecht	3736	Martelie tlichame es die derde
3680	Op dat hi hem name die gone	3737	Die doet die ziele grote verrede ²⁶⁹
3681	Die geenre weldaet sijn gewone	3738	Iegen den fellen luciferre
3682	Hi laet elken gebruiken tsine	3739	Dat hire dick om es erre
3683	Ist in den hemel of in de pine	3740	Als hem die siele daer mede ontgaen
3684	Daerom hiet hi gerecht coninc	3741	Ende comt in des hemels staet
3685	Want hi beghert gene dinc	3742	[37r] Tfierde is van berouwenesse der tranen
3686	Dan hem toe comt mit rechte	3743	Dat bluscht die sonden so ic wane
3687	Dus bliuen die duuelen sijn knechte	3744	Ende brinct die ziele ten hogen rike
3688	Nv laet ons pinen ende clagen	3745	Dat geduren sal ewelike
3689	Dat wi sine hulde beiagen	3746	Tfijfte is mit almossen te done
3690	[36v] ¶ Lieue meester leert mi merken	3747	Also men ons seit in den sermoene
3691	Te kennen²⁶⁷ die goet sijn int gewerke	3748	Also blust dwater tvier
3692	Of die fel sijn van naturen	3749	Also blust daelmossen de sonden hier
3693	Dat wistic gerne mocht mi geburen	3750	Also men geuet mildelike
3694	Nv verstant mi clerc gereet	3751	Om den here van hemelrike
3695	Die gerechtige hebben in hem sekerheit	3752	Daer omme worden oec verlaten
		3753	Vele sonden vtermaten
		3754	Tseste es dine euenkersten te vergeuene
		3755	Dat hi misdoet in dit leuen
		3756	Also god vergaf sine doet

²⁶⁴ De 't' van 'heeft' is boven het woord toegevoegd. Daarna is het woord met rood doorgehaald.

²⁶⁵ Sic. Lees 'sonne' (zo ook Blommaert, 3674)

²⁶⁶ Er stond 'nadat', maar bedoeld was 'nadien dat': boven 'dat' is 'dien' geschreven, met een rode streep die aangeeft dat 'dien' direct na 'na' hoort te staan.

²⁶⁷ Onzeker. Blommaert (3694) heeft 'kennen', maar de slotletter is zeker geen 'n'.

²⁶⁸ Sic. Blommaert (3723) emendeert 'vergeven'.

²⁶⁹ 'vrede' met achter de 'v' een afkortingsstreep voor 're' of 'er', dus 'verrede' of vrerede'. Blommaert (3740) heeft terecht 'verde'.

3757 Doe hi dogede die pine groot
 3758 Want god spreckt dat si sijn
 3759 Salich die haren euenkerst[[e]]ijn
 3760 Dor gode vergeuen sine misdaden
 3761 Onse here sal sijns hebben genade
 3762 Tseuende ponte is gemate
 3763 Mit gerechter karitate
 3764 Want sine is der doechde vrouwe
 3765 Ende verloest die siele van allen rouwe
 3766 Want men seit tallen stonden
 3767 Dat so bluscht tsmenscen sonden
 3768 Dit sijn die goede poynte vij
 3769 Die ons bringen van allen sneuen
 3770 ¶ **Noch so segt mi meester fijn**
 3771 **Hoe vele dat vonnesse sijn**
 3772 Clerc ij hoerdic bedieden
 3773 In scripturen voer den lieden
 3774 Meester somme seggen gemene
 3775 Dat maer een vonnesse es allene²⁷⁰
 3776 Clerc daer moeder vmmer ij wesen
 3777 Deen es biechte die ons doet genesen
 3778 Van allen sondeliken daden
 3779 Daer wi mede sijn verladen
 3780 Als een tot den paep seget
 3781 Sine sonden die de ziele [[vergeuet]]²⁷¹ verweget
 3782 Dan is die pape der zielen domere
 3783 Ende hi van sinen sonden nomere
 3784 Die penitencie es oec mede
 3785 Orkonde al der stede
 3786 So wie dat hier die papen domen
 3787 Van haren sonden die tot hem comen
 3788 En worden daer of nemmermeere
 3789 Gedoemt vor god onsen here
 3790 Hets bscreuen²⁷² [[s]] dat so sal comen
 3791 Dat god niet twewerf sal domen
 3792 Want hi houter hem gepayt mede
 3793 Die hier die pape doet in sine stede
 3794 [37v] Die hem hier in biechten wrogen
 3795 Ende hem te penitencien voegen
 3796 Worden ten ionxsten dage ontladen
 3797 Van allen sondeliken daden
 3798 Sint pau'lus/wels²⁷³ seit dat heilege diet
 3799 En doemen wi ons seluen niet
 3800 In rechter biechten voir die pape
 3801 Weder het here si of knape
 3802 Of in wat maniere si sijn van state
 3803 Hare sonden en worden niet verlaten
 3804 Ter tijt dat god onse here sal comen
 3805 Mit sinen [[o]] iongeren die werelt domen
 3806 Ten doemsdage sal dander sijn
 3807 Dat seget ons scripture fijn
 3808 Daer wert geexamineert²⁷⁴ gewaerlike
 3809 Al dat ye quam in aertrike
 3810 Daer sal god recht rechter wesen
 3811 Dat seggen diet hebben gelesen
 3812 Daer sal die duuel tallen stonden
 3813 Wroeger sijn van smenscen sonden

3814 Diere dan mede worden beuonden
 3815 Werden in de helle gebonden
 3816 God sel seggen vermaledijt sidi hier²⁷⁵
 3817 Gaet in dat ewige vier
 3818 Dat v sonder [[sal]] ende sal pinen
 3819 Dat sal hi seggen tot den sinen
 3820 Comt gi gebenedide te hant
 3821 Te mijns vader rechter hant
 3822 Ende ontaet daer sine glorie
 3823 Daer soete [[e]] es bouen alre memorie
 3824 Die v sal [[d]] geduren sonder fijn
 3825 Dit sel der saliger loen sijn
 3826 Nv sie elc ionge ende oude
 3827 Dat hijt niet verliese bi sijnre scoude
 3828 ¶ **Meester dat v god geue al goet**
 3829 **Is penitencie auer toe goet**
 3830 **Alset die mensch also staet**
 3831 **Dat hi die sonden niet en laet**
 3832 Clerc verstant ende hore na mi
 3833 Een exempel so segic di
 3834 Nv verstant wel mijn bediet
 3835 Gelike dat arsater niet
 3836 En mach genesen tegenen stonden
 3837 Des menscen diepe sonden²⁷⁶
 3838 Eer dat yser al sonder waen
 3839 Vut sinen wonden es gedaen
 3840 En binnen ende buten gedwegen
 3841 Mit saken diere goet sijn iegen
 3842 Also en helpt penitencie niet
 3843 Also langge als men der sonden pliet
 3844 Maer wil men der sonden af staen
 3845 Die penitencie die men heeft gedaen
 3846 [38r] Sal hem dan comen te baten
 3847 Als men die sonden heeft gelaten
 3848 Want so ons seit salomoen
 3849 Vanden genen die sonde doen
 3850 Dat si sijn scalke sekerlike
 3851 Der sonden al hier in aertrike
 3852 Niemen mach mit genen saken
 3853 Den besondigen scalc vri maken
 3854 Soder²⁷⁷ met weldaden allene
 3855 Die mach men vri maken ende rene
 3856 ¶ **Meester bericht mi gereet**
 3857 **Vanden onuroeden ondersceet**
 3858 Clerc verstant mijn bedieden
 3859 Drie manieren sijn van onvroden lieden
 3860 Teerste es onwetentheit van zinne
 3861 Als hem die mensch niet wilt bekinnen
 3862 Wat dat hoert ten geloue
 3863 Ende hout hem vaste an duuels roue
 3864 Ende niet te kerken wille gaen
 3865 Daer hi [[tee]] tgeloue mach verstaen
 3866 Dese sijn ter werelt so verweret

²⁷⁰ Ten onrechte is de vraag in 3774-3775 niet onderstreept.

²⁷¹ Met rood doorgehaald.

²⁷² Sic.

²⁷³ Er staat 'paulus', maar boven 'lus' is 'wels' geschreven. Men dient dus te lezen: 'pauwels'.

²⁷⁴ Sic. Blommaert (3811) leest 'geexamineert', maar de derde letter is geen 'e'.

²⁷⁵ Ad 3812-3816: De volgorde in het handschrift is: 3812 – 14 – 15 – 13 – 16. In de linkermarge ter hoogte van de ruimte tussen 3812 en 3814 staat een rood plusje. In de linkermarge naast 3813 (de regel ná 3815) staat opnieuw een rood plusje, ten teken dat 3813 ingevoegd moet worden tussen 3812 en 3814. Beide rode plusjes zijn over een tekentje in gewone inkt heen geschreven. Ik geef de verbeterde volgorde weer.

²⁷⁶ Sic. Blommaert (3840) heeft 'wonden', wat waarschijnlijk een terechte emendatie is.

²⁷⁷ Sic. Lees 'sonder'.

3867 Dat god op hem es vererret
 3868 Van dustanigen lieden seit die prophete
 3869 In den souter bi gods behete
 3870 Dat haer woerde sijn quaet ende loes
 3871 Ende haer leuen valsche ende boes
 3872 Want sine willen niet bestaen
 3873 Enige doecht noch ane vaen
 3874 Desen vorden niet vroet van zinne
 3875 Ten ionxsten dage so ic kinne
 3876 Want si veronwerden die weldaden
 3877 Daer om en sal gescien gene genade
 3878 Ende hare pine sal dobbeleren
 3879 In de helle sonder cessen
 3880 O mensche onwetende van sinne
 3881 En verlies niet die gods minne
 3882 Om tquade goet van aertrike
 3883 Maer pine [[om]] altoes om gods rike
 3884 Dander onwetentheit van lieden
 3885 Is die gods lere horen bedieden
 3886 Ende al eest dat sijt verstaen
 3887 Sine latent niet int herte gaen
 3888 Ende en soeke niet gods gewerke
 3889 Te sermoen noch in de kerke
 3890 Dese [[ver]]²⁷⁸ bliuen vermaledijdt mede
 3891 Of en doe gods ontfermichede
 3892 Dus seit ieremie die prophete
 3893 Diet voerwiste bi gods behete
 3894 Dat si hem meer te quaetheden
 3895 Gereden dan ten goeden zeden
 3896 Bi redene proue ic dit
 3897 Daer tfolc zwaerlike 'of'²⁷⁹ es besmit
 3898 [38v] Want hadden si van cledren berste
 3899 Ende oec honger of dorste
 3900 Si souden hem pinen [[j]] mere
 3901 Om te gecrigen haer lijfnere
 3902 Sone beiden si niet toter stont
 3903 Dat ment hem stake inde mont
 3904 Om dat die ziele is beter dan die lichame
 3905 Waren wi sculdich te doene hare vrame
 3906 Om hare te bringen ten leuen
 3907 Dat ten zaligen es gegeuen
 3908 Die derden onwetenthede van lieden
 3909 Die willic v al hier bedieden
 3910 Dat sijn die so beestich sijn van sinne
 3911 Dat sij gene doecht hebben inne
 3912 Want wat men hem seit met monde
 3913 En connen si twint gegronen
 3914 Want si en connen goet noch [[e]] quaet
 3915 Dese vinden voer gode ofelaet
 3916 Hare dulheit [[h]] ende haer blame
 3917 Quam hem van den eersten adame
 3918 Wat en hadden sine sonden gesijn
 3919 Wi souden te male behouden sijn
 3920 Ende hadden vol van doechden gewesen
 3921 So wi in scrifturen lesen
 3922 Hier om radic elken ter vaert
 3923 Dat hi die sotte niet veronwaert
 3924 Want hire die helle an mach winnen
 3925 Wille hijs hem niet bekinnen
 3926 ¶ Wat loen sal sal hebben die sondare
 3927 Van sinen sonden maect mi clare
 3928 Van den weldaden die hi heeft gedaen

3929 Sal hi emmer loen ontfanen
 3930 Eest in dit leuen sijts gewes
 3931 Of int ander dat beter es
 3932 In dit te wesen rike van goede
 3933 Dat hi hier hout in sier hoede
 3934 Of dat sine name wort geeert
 3935 In hoecheiden ende gemeert
 3936 Dit es die loen in dit leuen
 3937 Die god den sondare pleget tegeuene
 3938 Ende in die helle wort oec sijn pine
 3939 Te minder om sijn weldaet sine
 3940 God die here is van den trone
 3941 Geeft elken sonderlinge lone
 3942 Na sine verdiente in hemelrike
 3943 Of in de helle wrake des gelike
 3944 Die in de helle minste pine heeft
 3945 Hem dinct datti meest sneeft
 3946 E²⁸⁰ donslichste is van hem allen
 3947 Die daer inde helle vallen
 3948 Inden hemel eest niet des gelike
 3949 Want daer besit elc sijn rike
 3950 [39r] Elken tsine soe wel genoecht
 3951 Alsoot onse here heeft geuoecht
 3952 Die minste heeft van[[den]] 'svaders'²⁸¹ trone
 3953 Waent sijn van den meesten loen
 3954 Soe wel genoecht elken tsine
 3955 Ende dat comt al bi gods ansine
 3956 ¶ Meester wat segdi van den gonen
 3957 Die pelegimagen sijn gewone
 3958 Te doene taken of tander stede
 3959 Daer sijt belouen mit haesticheden
 3960 Het ware beter datment gelt gaue
 3961 Den armen ende daer mede lauede
 3962 Dan sijt verteren achter straten
 3963 Daert hem luthel comt te baten
 3964 Sint daniel beuroet ons des
 3965 Wie dat sonder hoeft sonden es
 3966 Ende heeft den heiligen geest [[heuet]] ontfanen
 3967 Die mogen pelegimagen gaen
 3968 Ia met haren properen goede
 3969 Dat hem es comen van goeder hoede
 3970 Of hebben gewonnen mit labure
 3971 Ende onder hem es worden tsure
 3972 Ende dan deilen van g dien goede
 3973 Die gene die hebben armoede
 3974 Die op hem roepen ende kermen
 3975 Diere sullen si van herten ontfemen
 3976 Dese sijn die in de heilige kerke
 3977 Delachtich werden mit haren gewerke
 3978 Ende oec bidden in den wech mede
 3979 Om alre hande zalichede
 3980 Dustane pelegimagine es goet
 3981 Dat weet ic wel in minen moet
 3982 Vondmen lieden diese dus [[gaen]] daden
 3983 God soude hem doen genaden
 3984 Maer diese doen om prijs ende lof
 3985 Dese hebben haer loen daer of
 3986 Op den wech tsine diuerse dinge
 3987 Of si vinden sonderlinge
 3988 Busschen merscen castele ende port
 3989 Ende ander dinc weder ende voert
 3990 Ende tetene sonderlinge spise

²⁷⁸ Geëxpungeerd.

²⁷⁹ Aanvankelijk overgeslagen en boven de regel toegevoegd.

²⁸⁰ Sic. Blommaert (3949) heeft 'en'.

²⁸¹ Aanvankelijk: 'vanden trone'. 'den' werd doorgehaald, 'svaders' boven de regel toegevoegd.

3991 Die si vinden in menegerhande wise
 3992 Daerin nemensi haren loen
 3993 Maer desen wech es al hoen
 3994 Ende en baet hem niet een twint
 3995 Also men bescreuen vint
 3996 Die oec pelegirimagien beginnen
 3997 Ende tgoet mit woeker winnen
 3998 Of mit causeren of mit liegen
 3999 Pinen hem gode te bedriegen
 4000 Ende si worden 'gode'²⁸² also bequame
 4001 Ende sinen sancten also gename
 4002 [39v] Alse herodis was den wiuen
 4003 Wies kinder hi dede ontliuen
 4004 Ende mit sinen bloedigen handen
 4005 Hem lieden sloech uut²⁸³ haren tanden
 4006 ¶ **Meester wane quamen die gebode**
 4007 **Diemen hout vanden af gode**
 4008 Clerc vten torre van abel²⁸⁴
 4009 Quamen deerste afgode wet men wel
 4010 In dien torre was gemaect waerlike
 4011 Deerste *coninc* van aertrike
 4012 Nenborch²⁸⁵ was sinen name
 4013 Hi dede maken een beelde bequame
 4014 Scone ende suuer van finen goude
 4015 Om dat tfolc dat aen bede soude
 4016 Int ende dwanc hi sinen vader
 4017 Tfolc te aenbedene alle gader
 4018 Alle die gone die tot hem quamen
 4019 Aenbeden hare afgode tsamen
 4020 Also deden si oec te romen sonder spot
 4021 Aenbeden si romeluse haren afgod
 4022 Ende aldus waren die afgode
 4023 Eerst weruen verheuen bouen
 4024 Ende die duelen daer na quamen
 4025 Inder afgoden lichamen
 4026 Ende spraken vut hem openbaer
 4027 Ende bedrogen de liede claer
 4028 Ende noch alle dage doen
 4029 Die hem houden an haer sermoen
 4030 ¶ **Meester segt mi dat v god lone**
 4031 **Waer staet die torre van babilone**
 4032 Verstant clerck ende niet en laet
 4033 Daer nv die grote babilone staet
 4034 Die boken seggen ons aldus
 4035 Datten dede maken die *coninc* sormitanus²⁸⁶
 4036 Het waren gigante die maectent so vast
 4037 Want sinen wilden gene gast
 4038 Si waenden hebben so hoech gemaect
 4039 Dat hi ten hemel hadde geraect
 4040 Ende waenden also gode gekregen
 4041 Maer haer waen moesten bliuen
 4042 Daer sende god onder hem lieden
 4043 Talen van lxxij manieren
 4044 Doe verstont niemen anders tale
 4045 Dus bleeft achter toren ende sale
 4046 Die tor was lanc wijt ende so gedaen

²⁸² 'gode' aanvankelijk overgeslagen en boven de regel toegevoegd.

²⁸³ Blommaert (4008) heeft 'mit', wat niet uit te sluiten is.

²⁸⁴ Sic. Blommaert (4011) emendeert 'Babel'.

²⁸⁵ Blommaert (4015) emendeert 'Nemroth'.

²⁸⁶ De naam van de koning is slecht leesbaar. Blommaert (4038) leest 'semiramus', maar dat staat er niet.

4047 Dat hi .xl. milen hadde beuaen
 4048 Noch so volget daer meer na
 4049 Die muer was hoech xliiij stadia
 4050 Ende elc stadia wie dat wondert
 4051 Hout passie xxv hondert
 4052 Ende elc passie als ic bescriue
 4053 Die so hout voeten viue
 Ende elc xxv stadien maken die²⁸⁷
 4054 [40r] Ende elc xxv stadien maken die mile
 4055 Die hout .ij.m.²⁸⁸ passie sonder gile
 4056 Ten naesten dat wijt seggen mogen
 4057 So was die muer iij milen hoge
 4058 Des muers dicke soe ic vonde in boeken
 4059 Was c ende l gelachten wies roeke
 4060 Elc gelachte was een vadem lanc
 4061 Die mi seide hebbe danc
 4062 Men seit dat vut deser stede sal gaen
 4063 Een slange die sal bevaen
 4064 Al aertrike mit hare macht
 4065 Dat sal gedogen die gods cracht
 4066 Hets bescreuen also wi lesen
 4067 Dat antkerst die slange sal wesen
 4068 Mit worden sal hi venijn
 4069 Alle die werelt ende oec pijn
 4070 Ende hem maken aelmachtich god
 4071 Die aen hem gelouen die sijn sod
 4072 ¶ **Bericht mi meester sonder sneuen**
 4073 **Twie die mensce niet mach leuen**
 4074 **Achte dage mit enen male**
 4075 **Berecht mi dies so doedi wale**
 4076 Clerck hadde die mensce te gere tijt
 4077 Honger noch dorst des seker sijt
 4078 Op dat hi met enen male
 4079 Vijf dage mocht leuen wale
 4080 Sone soude hi de lede sine
 4081 Niet willen geuen teniger pine
 4082 Hier om heeft den god gescepen
 4083 Dat hi mit honger is begrepen
 4084 Ende oec moet dorsten sonder gile
 4085 Op dat hi leeft enige wile
 4086 Ambrosius seit die god hadde waert
 4087 Dat honger es een scarp zwaert
 4088 Ende dat hi comt tallen stonden
 4089 Van smenscen vule sonde
 4090 Daer om gaf hem god in desen
 4091 Dat hi van honger bedwongen soude wesen
 4092 Ende gaf den lichame die macht
 4093 Dat hi moet pinen mit sier cracht
 4094 Ende den duuel daer mede ontgaen
 4095 Diene gerne soude vaen
 4096 Wet dat sonder pine sekerlike
 4097 Niemen mach comen in hemelrike
 4098 Daer omme doecht hi honger ende coude
 4099 Ende ander pine menich foude
 4100 Dat hi gods rike sel verweruen
 4101 Als hi siere sielen sel deruen
 4102 ¶ **Segt mi lieue meester [[s]] mijn**
 4103 **Is elken geset sine termijn**
 4104 **Hoe lange hi hier leuen sal**
 4105 **Des bericht mi van [[den]] [[v]] al**

²⁸⁷ Deze regel is in de ondermarge geschreven. Hij begint niet aan de linkerkantlijn, maar halverwege de bladspiegel, en eindigt in de binding van het handschrift.

²⁸⁸ De 'm' (van .ij.m., tweeduizend) is boven de 'ij' geschreven.

4106 [40v] Clerc elc mensce groot ende smal
 4107 Is geset hoe lange hi leuen sal
 4108 Ende bouen sier tijt sonder gile
 4109 Mach niemen leuen gene wile
 4110 Maer elc mensce mach wel sijn leuen
 4111 Voer sine tijt corten sine tijt²⁸⁹
 4112 In vele manieren des seker sijt
 4113 Eest in water of in strijt
 4114 Of verbernen in viere
 4115 Of verbeten worden van diere
 4116 Ende verhangen oec met linen
 4117 Dat corten doet sijn termine
 4118 Dustane dingen en sijn niet
 4119 Van gode geset diet al gebiet
 4120 Desen slachten den huerlinge
 4121 Die haren loen verliesen met quaden dingen
 4122 Dat men hem vor tijt orlof geeft
 4123 Dus doet god die qualiken leeft
 4124 Hier in aertrike mit vule²⁹⁰ sonden
 4125 Hi geeft hem orlaf vor sine stonden
 4126 Ende cort hem sijn rechte telt
 4127 Om die sonden daer hi in quelt
 4128 Niet dat si alle gods rike deruen
 4129 Die in desen maniere steruen
 4130 Sonder penitencie ende confesse
 4131 Dat waer een zwaer lesse
 4132 Maer die steruen in [[d]] goede memorie
 4133 Die waren int fier van pugatorie²⁹¹
 4134 Daer [[ar]]²⁹² sijn si seker van gods rike
 4135 Mitten saligen sekerlike
 4136 ¶ Segt mi meester met vwen monde
 4137 Doet die rechter enige sonde
 4138 Om dat hi die quade verdoet
 4139 Des soe waer ic gerne vroet
 4140 Ic segt di clerck alsonder waen
 4141 Hi dede sonde liet hise gaen
 4142 Want hi es geset in de stede
 4143 Te rechten ouer die verboerde lede
 4144 ¶ Doet die mensch enige sonde
 4145 Diese hanct blind of wonde
 4146 Clerck verstant wel mijn bediet
 4147 Hine doet daer an sonde niet
 4148 Op dat hi beuelet tgerechte
 4149 Hine heefs vor [[de]] gode gene plechte
 4150 Is hi mit rechte geiugeert
 4151 Omme die quaetheit die hi anteert
 4152 ¶ Meester ic soude gerne weten
 4153 Die met sonden es beseten
 4154 Ende om die sonde gewijst ter doot
 4155 Ende berouwenesse heben²⁹³ groot
 4156 Van haren sondeliken daden
 4157 Of si vinden sellen genade
 4158 [41r] Clerck [[m]] ic sal di berechten sciene
 4159 God es herde goedertieren
 4160 Ende ontfermich tallen stonden
 4161 Als die mensch claget sine sonden
 4162 An den here van hemelrike

4163 Hi vergeefse hem vrindelijke
 4164 Ende ontfaten mit beiden handen
 4165 Ende setten in purgatorie te handen
 4166 Ende daer na inden hogen troen
 4167 Dits der berouwenesse loen
 4168 Also purgierde god te hant
 4169 Den dief die hinc ter rechter hant
 4170 Als hi op hem riep genade
 4171 Van sinen sondeliken daden
 4172 Hi vergafse hem vriendelijke
 4173 Ende senden in sijn vader rike
 4174 So doet hi hem allen niet hem somen
 4175 Die te genaden willen comen
 4176 Ende ten ende berouwenesse ontfanen
 4177 God onse here ontfancse saen
 4178 ¶ Twi die iunge kindren bet leren
 4179 Dandie oude dats mij²⁹⁴ begeren
 4180 Clerck die ionge hebben nuwe sin
 4181 Daer geen gepens en es in
 4182 Van gonon dingen [[nany]] namelijk
 4183 Dan om hare leren eenlike
 4184 Die oude delst sijn gepens
 4185 Om sijn goet haer ende gens
 4186 Bede bider zee ende bi lande
 4187 Om winninge menegerhande
 4188 Daer omme comet dat si
 4189 Niet so vele leren dat segt²⁹⁵ ic di
 4190 Alse die van haren sinne
 4191 Vri ende van goeder minne
 4192 Ende nouwer om hebben morkelinge
 4193 Dan allene om haer leringe
 4194 ¶ Meester wister die propheten te voren
 4195 Alle dat si seiden laet mi horen²⁹⁶
 4196 Ia si wel lieue clerck goet
 4197 Si vor wistent al in haren moet
 4198 Twi sijt spraken so doncker care
 4199 Si en haddent bet [[op hare]]²⁹⁷ geset op hare
 4200 Si waren niet sculdich haer gepens
 4201 Den lieden te seggen hare ende gens
 4202 En betaemt niet den wer'c'man²⁹⁸ clerck
 4203 Dat hi alle lieden vorseit sijn werc
 4204 Want waer elc sijns wercs vroet
 4205 So en waer si conste nouwer toe goet
 4206 Het waren patriarken diet fundament
 4207 Eerst weruen maecten mit genent
 4208 Vander heileger kerken allegader
 4209 Dit mogen wi merken biden vader
 4210 [41v] Propheten waren niet ontweget
 4211 Si vorseident sacrament dies men pleget
 4212 Bi scrifturen ende bi wetten
 4213 Die de vader hem lieden setten
 4214 Dapostel die daer na quamen
 4215 Brochtent tgeloue alte zamen
 4216 Mit predicacien ende mit leringe
 4217 Brochten sijt tfolc te goeden dinge
 4218 Ende leren hoe men die niwe wet houde

²⁸⁹ Sic. Blommaert (4114) emendeert: 'Corten voer sine tijt'.

²⁹⁰ Sic. Blommaert (4127) heeft 'vule'.

²⁹¹ Sic. Blommaert (4136) heeft 'purgatorie', maar de eerste 'r' staat niet in het handschrift.

²⁹² Met bruine inkt geëxpungeerd en met rood doorgehaald.

²⁹³ Sic. Blommaert (4158) heeft 'hebben'.

²⁹⁴ Sic. Blommaert (4182) heeft 'mijn'.

²⁹⁵ Mogelijk is de 't' geëxpungeerd en moeten we 'seg' lezen (zo ook bij Blommaert, 4192).

²⁹⁶ Ten onrechte is de vraag in 4194-4195 niet onderstreept. Hij begint wel met een paragraafteken en de eerste letter van het antwoord is met rode inkt geschreven, net als bij alle andere vragen.

²⁹⁷ Doorgehaald en geëxpungeerd.

²⁹⁸ De 'c' is boven het woord toegevoegd.

4219	Van ihesus onse behoude	4276	Ende bringen die weldaet also saen
4220	Scripture is op dat bescreuen	4277	Vor gode als sise hebben ontfæn
4221	Dat alle die gene die leuen	4278	Oracius die meister seget
4222	Sullen merken ende verstaen	4279	Dat dingle gode te seggene pleget
4223	Wat god dor ons heeft gedaen	4280	Smenscen doecht ende sijn gewin
4224	Ende wi moeten houden die gewerke	4281	Eest dat hire genoechte heuet in
4225	Die god gaf die heilige kerke	4282	Van onser weldaet dancken si eenpaerlike
4226	Op dat wi behouden sullen sijn	4283	Gode den here van hemelrike
4227	Als wi doen onsen fijn	4284	Ende si bedrouen alsoe sere
4228	Die heilige kerke es moeder allene	4285	Als hem die menschen [[d]] te sonden keren
4229	Van allen die hebben dopsel rene	4286	Ende hi den duuel dienen gaet
4230	Ende soe ne willen niemant ontfæn	4287	Daer hi die helle om ontfæet
4231	Die gene doepsel ane vaen	4288	Maer dewangelie seit ons dat
4232	God es selue die heilige kerke	4289	Als die mensce es besmit
4233	Die ons leert mit [[sinen]] ‘goeden’ ²⁹⁹ werken	4290	Met sinen quaden [[s]] vulen sonden
4234	Dat dede hi ons wel anscine	4291	Die de arme sielen wonden
4235	Doe hi leet die zwa[[e]]re pine	4292	Ende hi dan te biechten gaet
4236	Ende an den cruce storte sijn bloet	4293	Ende penitencie daer of ontfæet
4237	Om ons te bringen in sijn behoet	4294	Ende hise doet met goederherten
4238	Die desen got niet en minnen	4295	Ouer die sonden die sere smerten
4239	Ende sine werken niet willen kinnen	4296	Dan so verblijt sijn engel sere
4240	Alsi steruen sal hise saen	4297	Ende danckes gode onsen here
4241	Vut sinen ogen heten gaen	4298	Dat hi den duuel es ontgaen
4242	Ende geuen hem dewelike pine	4299	Die hi was worden onderdaen
4243	Daer hem altoes in staet te sine	4300	¶Meester of die engel een paerlike
4244	Op hem sullen sine worden sniden	4301	Mitten mensche sijn in aertrike
4245	Gelike zwerden an deiden ³⁰⁰ ziden	4302	Wanneer comen si vor gode
4246	¶Meester ist waer als men seget	4303	Daer si houden sine gebode
4247	Dat elc sijn engel te hebben pleget	4304	Clerc als die mensce heeft te doene
4248	Clerc elc mensce ende elc poort	4305	Van sinen engel om te maken soene
4249	Heeft enen ingel die hem toe hoort	4306	Van sinen fellen zwaren zonden
4250	Diese achterwaren ende leerden	4307	Daer hi mede es gebonden [[ende]]
4251	Hoe si hem van sonden bekeren	4308	Ende hi sinen engel begaert
4252	Die ingel die de stede wachten	4309	Dan comt hi neder metter vaert
4253	Pinen hem bi [[nachte]] dagen ³⁰¹ ende bi nachte	4310	Mit enen wensce so comen si
4254	Dat deen den andren te rechte hout	4311	Die mensce te maken van sonden vri
4255	Ende niet verburen bi sire scout	4312	Vanden hogen troen hier neder
4256	Ende si elken doen recht ende wet	4313	In corter stont keren si weder
4257	Eest an lijf of an let	4314	[42v] Als si den mensch hebben beraden
4258	Ysidorius die meester seget	4315	Van sinen sonden ende ontladen
4259	Alle dat die ziele te hebben pleget	4316	Ende haer glorie en es niet te minder
4260	Heeft enen ingel diene wachte	4317	Waer dat [[d]] si sijn hier of ginder
4261	Bede bi dage ende bi nachte	4318	Gods glorie ende sine gichte
4262	[42r] Hare te geuen solaes ende troest	4319	S[[me]]couwen si ende sijn ansichte
4263	Hem te dienen diese heeft verloest	4320	Van hier beneden in aertrike
4264	Dingel vertellen gode daert al an staet	4321	Alsi waren in hemelrike
4265	Der zielen doecht ende haer weldaet	4322	¶Meester berecht mi ten [[wecht]] wensch
4266	Ende also starft in die doget	4323	Heeft die duuel macht ouer den mensch
4267	Soe ontfæetse die hemelsce voget	4324	Clerc verstant ende wes vroet
4268	Dan es haer ingel herde blide	4325	Telken dat die mensce misdoet
4269	Dat hise heeft brocht vter werelt stride	4326	Die duuel descriuet also saen
4270	¶Twi vertrect dingel onsen sceppare	4327	Als hi die sonde heeft gedaen
4271	Smenscen weldaet ende maecse mare	4328	Dan temteert hine voert
4272	Ende hi selue alle dinge weet	4329	Om te bringen in mere moert
4273	Des bericht mijn³⁰² gereet	4330	Mits den sonden heeft hi ouer hem macht
4274	Clerc verstant mi ten wensce	4331	Biden gedoge des gods cracht
4275	Dengle ‘dienen’ ³⁰³ den mensche	4332	Ende trect ons ommer te quaetheden
		4333	Dus heeft die mensch luttel vreden
		4334	Danne vertrect elc luciferre
		4335	Met groten scerne smenscen werre
		4336	Ende sine sonden blidelike
		4337	Daer hi mede verboert hemelrike
		4338	Maer als die mensche weder staet

²⁹⁹ ‘sinen’ doorgehaald, ‘goeden’ erboven geschreven.

³⁰⁰ Sic. Blommaert (4248) heeft ‘beiden’.

³⁰¹ ‘dagen’: of er op ‘dage’ inderdaad een nasaaltilde staat, is onzeker; wellicht moeten we dus ‘dage’ lezen.

³⁰² Sic. Blommaert (4276) heeft ‘mi’.

³⁰³ Aanvankelijk overgeslagen en boven de regel toegevoegd, met een rood haarlijntje dat de plaats aangeeft.

4339 Die sonden die de ziele verslaet
 4340 Mit biechten ende met weldaden
 4341 Dan comnten sijn ingel beraden
 4342 Dan worden die duuelen in corter stont
 4343 Geworpen inder hellen afgront
 4344 Van sinen opper meister in groter werre
 4345 Ende waert op [[op]] hem herde erre
 4346 Om dat hem die siele sijn ontgaen
 4347 Die hem te voren was onderdaen
 4348 Om dat die mensch liet [[sine]] 'die'³⁰⁴ sonden
 4349 So blijft hi inde helle gebonden
 4350 Want god wil niet gehingen
 4351 Dat die duuel mit enige dinge
 4352 Den goeden mensch meer quellen
 4353 Daer hine mede bringt ter hellen
 4354 Maer die mensce die tallen stonden
 4355 Vaste bliuet in sinen sonden
 4356 Ende hem niet wille ter doget keren
 4357 Die verliest die hulde ons heren
 4358 Ende die helle sal sine wesen
 4359 Daer hi nemmermere mach genesen
 4360 Dan sijn die duuelen in groten riuiele
 4361 Dat hem die ziele es worden tedele
 4362 ¶ **Meester berecht mi [[ter]] dat ter stede**
 4363 **Ende segget mi die waerhede**
 4364 **Of si tfat der kersten lieden**
 4365 **Mogen besitten wilt mi bedieden**
 4366 [43r] Clerc sine mogen gene termine³⁰⁵
 4367 Besitten tfat der suuer kerstine
 4368 En si dat hem wille orlouen
 4369 Die hoge coninc van hier bouen
 4370 Wat hi doget dat verstaet
 4371 Dat een wort gepijnt om sine weldaet
 4372 Dat comt hem daer na te groten lone
 4373 Dat hi weder staet des [[vad]] vians hone
 4374 In penitencie ende in weldaden
 4375 Die emmer blijft in goeden staden
 4376 Betide heeft oec die duuel macht
 4377 Van den ingel die den mensch wacht
 4378 Dat hi den quadent mensch maect ongesont
 4379 Ende neemt hem tlijs³⁰⁶ incorter stont
 4380 Dat comt biden vulen sonden
 4381 Die hi doet te meniger stonden
 4382 Dan leet hine onder die sine
 4383 Sgoets menscen lichame is gewiet
 4384 Gelike den tempel die god vriet
 4385 Ende sacraert³⁰⁷ mitter heileger dope
 4386 Des wi mogen sijn in hope
 4387 Biolye bi kersine sonder waen
 4388 Sijn ons vele sonden af gedaen
 4389 Want die scrifture seit aldus
 4390 Dat die tempel ihesus christus
 4391 Es die goede kersten mensche
 4392 Als hi sijn spel set te wensche
 4393 In desen tempel rust tallen stonden
 4394 Hi die mach vergeuen sonde
 4395 Dat es ihesus onse behout
 4396 Die af dede onse scout

4397 Mit sire zware bitter doot
 4398 Dancke wijs hem wi hebbens noot
 4399 ¶ **Segt mi meester mit genende**
 4400 **Helpt yet den mensche in sijn ende**
 4401 **Dat hi die olye ontfacet**
 4402 **Als hem die doot ane gaet**
 4403 Ia soe clerc al sonder waen
 4404 Die penitencie hebben [[ontfaen]] gedaen
 4405 Ende in berouwenesse steruen
 4406 Si helpt hem gods rike verweruen
 4407 Die olie es een sakermert
 4408 Dat den duuel sere werblent
 4409 Ende leet die siele vter helle pade
 4410 Mits haere ander weldaden
 4411 Alsoe sceet vten lichame
 4412 So hefser³⁰⁸ of grote vrame
 4413 Hem waer beter sonder waen
 4414 Dat hi geen olye hadde ontfacen
 4415 Die mit hoeftsonden es geladen
 4416 Wat³⁰⁹ so hem niet staet in staden
 4417 Maer dagelix sonden doet si of
 4418 [43v] Als die wint doet vliegen caf
 4419 ¶ **Berecht mi lieue meester goet**
 4420 **Is penitencie iewer toe goet**
 4421 Doet een mensce ten lesten stonden
 4422 Penitencie ouer sine sonden
 4423 Ende grote berouwenesse heuet
 4424 Van den sonden daer hi in cleuet
 4425 Die winden emmer ontfermicheit
 4426 An onsen here vor waer geseit
 4427 Want ons leet die scrifture
 4428 Wanneer ende te welker vre
 4429 Dat een versucht om sine sonden
 4430 Ende genade bidt tallen stonden
 4431 So salse hem wel vriendelike
 4432 Die here verlaten van hemelrike
 4433 Ende setten in den wech te hemel waert
 4434 Daer hi sal comen al onvervaert
 4435 Dats in vier der purgatorie
 4436 Dat seggent die heileger liede memorie
 4437 Dat men die vule sonden hier
 4438 Of moet doen int vageuier
 4439 Noch seg[[t]]³¹⁰ ic di sonder vragen
 4440 Die gene die hier haer sonden dragen
 4441 Totten ende ende die wille laten niet
 4442 Die sonden laten int verdriet
 4443 Bi di waende hi langer leuen
 4444 Sine hadden die sonden niet begeuen
 4445 Maer die quade vule sonden
 4446 Laten den mensch ten lesten stonden
 4447 Dan willen si niet langer sijn
 4448 Mitten sondare dats anscijn
 4449 Dit sijn die hare sonden vercopen
 4450 Ende altoes ten sonden lopen
 4451 Ende hem seluen niet willen reden
 4452 Iegen dat zware hene sceden
 4453 Van desen ist geauntuert
 4454 Sine hebben gods rike verbuert
 4455 ¶ **Berecht mi meester wijs man**
 4456 **Wanne dat deerste sonde quam**
 4457 Clerc van der beete die beet adam

³⁰⁴ 'sine' doorgehaald, 'die' erboven geschreven.

³⁰⁵ Blommaert (4369) voegt 'te' toe: 'Clerc, sine mogen te gene termine'.

³⁰⁶ Blommaert (4382) emendeert: 'tlijf'. Er staat echter 'tlijs', met zoals gangbaar een ronde 's' aan het slot.

³⁰⁷ Sic. Blommaert (4388) heeft 'sacreert'.

³⁰⁸ Onzeker: 'hefser' of 'heffer' (Blommaert 4415 kiest voor het eerste).

³⁰⁹ Sic. Blommaert (4419) heeft 'Want'.

³¹⁰ De 't' is geëxpungeerd.

4458 Daer hi om vten paradise [[quam]] ran
 4459 Daer of quam ons deester val
 4460 Ende dit grote ongeval
 4461 Oec isser ons af comen die doot
 4462 Die den mensce doet [[grote]] pine groot
 4463 Clerc verstant mine gebode
 4464 Ic segge dat sijn drie dode
 4465 Deen hebben die kinder clene
 4466 Dander die ionge liede gemene
 4467 Die derde die oude liede gedogen
 4468 Dus hebben wise alle drie vor ogen
 4469 Elc heuet sine pine sonderlinge
 4470 [44r] Vander doot bi gods gehinge
 4471 ¶ Bericht mi meester ic hebs hope
 4472 Mits dat die sonden ende die cope
 4473 Werden vergeuen ten lesten stonden
 4474 Ende die doot es .j. pine van sonden
 4475 Twi laet god die vercorne kerstine
 4476 Die doot gedogen ende die pine
 4477 Clerc hadde god den mensce gegeuen
 4478 In den vonte onsterfelike leuen
 4479 So soude die mensche gebrekelyke
 4480 Hebben geweest narstelyke
 4481 Tdoopsel om donsterflicheide
 4482 Te gecrigen oec daer mede
 4483 Gegeuen so heeft god gemene
 4484 Elken mensce die doot allene
 4485 Ende dat haer niemen mach ontgaen
 4486 Hine moeder of sijn geuaen
 4487 Nv verstant clerck sonder hoen
 4488 Te meere pijn te mere loen
 4489 Die meest pinen heeft in aertrike
 4490 Ende des danct gode van hemelrike
 4491 Sinen loen sal wesen twiuout
 4492 Dit geloue vaste hout
 4493 Also wi bescreuen lesen
 4494 Sone mach niement behouden wesen
 4495 Of hi en si ander weruen geboren
 4496 Dat bediet doopsel als wi horen
 4497 Wie do' o'psel³¹¹ in de vonte ontfaet
 4498 Heeft van adams sonden aflaet
 4499 Ende es geset inder wech mit eren
 4500 Te comen ter blijscap ons heren
 4501 Ende macher bi winnen saen
 4502 Die glorie die niet mach vergaen
 4503 ¶ Meester ic hoerde gerne bedieden
 4504 Twi dat wilen eer die lieden
 4505 So out waren van gedane
 4506 Eer sijt tgeloue vingen ane
 4507 Clerc doe wast tgeloue so clene
 4508 Dat niemen wilde ontfaen doopsel rene
 4509 Hine wiste 'bede'³¹² quaet ende goet
 4510 Ende vat den doopsel bestoet
 4511 Het was doe costume mede
 4512 Dat men elken tgeloue sede
 4513 Als doe wiste j [[ker]]sarasin
 4514 Wat sculdich was te doen een kerstijn
 4515 Ende docht hem gods wet
 4516 Beter sijn dan sine mamet
 4517 So dede hi hem dopen inder namen
 4518 Svaders soens ende s[[c]]heilichs³¹³ geest amen

³¹¹ Aanvankelijk 'dopsel', waarna een tweede 'o' boven het woord is toegevoegd.

³¹² Aanvankelijk overgeslagen en boven de regel toegevoegd.

4519 Aldus dede sinte mertijn
 4520 Die int geloue wert goet kerstijn
 4521 Nv heuet die kerke anders geset
 4522 [44v] Want vele kinder storuen besmet
 4523 Ende mochten der hellen niet ontgaen
 4524 Eer dat si doopsel hadden ontfaen
 4525 Ende hier omme ist ionge kint
 4526 Gedoopt eert sonde bekint
 4527 Srifture³¹⁴ seit ons warlike
 4528 Die ongedoopt verliest gods rike
 4529 Elc mensch die wil sijn behouden
 4530 Moet int herte twe poente houden
 4531 Dats doopsel ende vray geloue
 4532 Hier in niement en doue
 4533 Mie niemen blijft behouden biden doopsel allene
 4534 Hine hebbe goet geloue ende rene
 4535 Ende tgeloue mach niet sonder doepsel sijn
 4536 Dat seget sinte augustine
 4537 Of en comtoe sonderlinge
 4538 Bi gods gracen in waren dinge
 4539 Also propheten ende mertalaren
 4540 Die vor gods [[passie]] geborte gepassijt waren
 4541 Die niet mochten hebben die dope
 4542 Ende storuen op christus hope
 4543 Hadden sij tijt gehadt in dit leuen
 4544 Sine waren niet sonder doopsel bleuen
 4545 Van dustane seit die scrifture
 4546 Dat si behouden sijn ter vre
 4547 Men heeft vonden dat gesciede
 4548 Van selken ongedoopten diede
 4549 Dat si oec hadden oflaet
 4550 Dor svaders ende moeder weldaet
 4551 In de wangelij³¹⁵ mach men lesen
 4552 Dat god onse here dede genesen
 4553 Een maget die noyt hadde bekint
 4554 Vanden geloue yet een twint
 4555 Noch diese ter werelt brocht in
 4556 En hadde doopsel meer no min
 4557 Maer al so gelouede an ihesus mede
 4558 Dat hise genas dor haer bede
 4559 Wie vray geloue wille ane gaen
 4560 Moet int herte iij pointen ontfaen
 4561 Wie vraye geloue int herte draecht
 4562 Sijn mont toent dat ende gewaecht
 4563 Ende sine werken doet anscine
 4564 Al omme sine euenkerstine
 4565 Oec moet hi hebben ontferme
 4566 Bede op crancke en op arme
 4567 Ende getrouwe sijn in sine werke[[n]]³¹⁶
 4568 Sallen mimmen die heilege kerke
 4569 Clerc wie dese pointe wel hout
 4570 God sel hemvergeuen³¹⁷ sine scout
 4571 Als die ziele ente lichame
 4572 Sceden sullen mit groter scamen

³¹³ De eerste 'c' is geëxpungeerd.

³¹⁴ Sic. De 'c' van 'schrifte' ontbreekt (wel bij Blommaert, 4531).

³¹⁵ Sic.

³¹⁶ Aanvankelijk 'werken'. Het nasaaltide ismet verticale lijntjes doorgehaald. Blommaert (4571) leest overigens 'siere' i.p.v. 'sine', maar dat kan ik er niet van maken; 'snre' zou er kunnen staan.

³¹⁷ Sic: tussen 'hem' en 'vergeuen' is geen spatie opengelaten.

4573 Die van andren moeten sceden
 4574 [45r] Sonder twiuel onder hem beiden
 4575 ¶ **Lieue meester wilt mi bedieden**
 4576 **Ende seggen of ter quader liede**
 4577 **Sonden sijn vergeuen also saen**
 4578 **Alsi tsacrament hebben ontfæen**
 4579 Clerc in de vonte dat verstaet
 4580 Vergeeft hem god alle misdaet
 4581 Maer vallen si weder in de sonden
 4582 So dobbelren si tallen stonden
 4583 Ende werden weder [[zal]] zwaerlijc beulect
 4584 In sonden daer si vut waren getrect
 4585 God sal seggen mit sinen monde
 4586 Ic verlaet di dine sonde
 4587 Wel onsalich kersten mensce
 4588 Ende dijn spel was comen te wensce
 4589 Maer dor die sonden daer du quames an
 4590 Bistu comen inden helscen ban
 4591 Daer di in staet te sine
 4592 Ewelike in groter pine
 4593 ¶ **Bericht mi meester te wensce**
 4594 **Of yet deert den goeden mensce**
 4595 **Dat hi starf haesteliken doot**
 4596 **In desen waerliken noot**
 4597 Clerc verstant wel mijn bediet
 4598 Die goede en steruen qualike niet
 4599 Na der zielen dat verstaet
 4600 Hoe dat mitten lieue gaet
 4601 Wat dode die gerechtige steruen
 4602 Dus soe moeti hemelrike verweruen
 4603 Clerc vele lieden hebben pine
 4604 Dat si iugieren haren euenkerstine
 4605 Ter hellen mit haren worden fel
 4606 Want niemant weet die[[n]]³¹⁸ waerheit el
 4607 Dan god diet al iugeren sal
 4608 Ten ionxsten dage groet ende smal
 4609 Ic rade dat elc vor sie sijn sake
 4610 Ende late sijn euenkersten met gemake
 4611 ¶ **Noch bericht mi meester vroet**
 4612 **Of die quade yet es goet**
 4613 **Dat hi hier legge ende bederue**
 4614 **Ende daer na op sijn bedde sterue**
 4615 Clerc wat dode die quade smaken
 4616 Sine kennen gode in gere saken
 4617 Ende haer leuen es alte quaet
 4618 Om dat si niet belien haer misdaet
 4619 Den pape ende haer vule sonden
 4620 Diese leden ter hellen gronden
 4621 Hare pine die si hier dogen
 4622 En machse ginder niet verhoghen
 4623 Die pine en helpt den quaden niet
 4624 Die altoes der sonden pliet
 4625 ¶ **Meester helpen die messen yet**
 4626 [45v] Den leuende in sijn verdriet³¹⁹
 4627 Men heeft vonden te meniger stede
 4628 Dat messen ende ander bede
 4629 Den leuenden heeft goet gedaen
 4630 Als hi in node was beuaen
 4631 Dat heeft men onder uonden wel
 4632 Nv hore hier af j bispel
 4633 Een man was van sinen vianden

4634 In prisone mit zwaren banden
 4635 Ende wet dat sijn wijf plach
 4636 Ouer hem tofferen op silken dach
 4637 Als die man quam tsinen wiue
 4638 Seide hi haer doe ic was keitiue
 4639 Geuaen daer ic zwaerlike lach
 4640 Soe was emmer somige dach
 4641 Dat ic was onbonden ende vri
 4642 Maer ic en weet die reden twi
 4643 Doe hi haer vertrac sine clage
 4644 Doe pensede soe om die dage
 4645 Also messen ende gebede
 4646 Met offerande ouer hem doen dede
 4647 Die misse staet oec in staden
 4648 Den doden op dat hi niet te seere es verladen
 4649 Mit vulen sonden inde doot
 4650 Niet te zwaer noch 'niet'³²⁰ te groot
 4651 So mach die messe met offerande
 4652 Den doden wel in staden standen
 4653 Op dat die mensce begerte groot
 4654 Daer toe hadde vor sine doot
 4655 ¶ **Nv segt mi meester j bediet**
 4656 **Of den goeden mensche deert yet**
 4657 **Die³²¹ menne graeft buten kerchoue**
 4658 **Ende buten der stede van groten loue**
 4659 Clerc verstant te dire vrame
 4660 Eest dat men des goeden lichame
 4661 Begraeft buten der heileger kerken
 4662 Men sel verstaen ende merken
 4663 Dat die ziele niet wort ontfæen
 4664 Om tquade dat so heeft gedaen
 4665 Na die doot of te oec te voren
 4666 Maer omme die sonden wort verloren
 4667 Als elc goet mensce doet sijn ende
 4668 In wat steden dat hi belende
 4669 Die stede es emmer gebenedijt
 4670 Daer af ende wel seker sijt
 4671 Want god onse here die goede
 4672 Wyede die werelt mit sinen bloede
 4673 Daer hine ane dem cruce starf
 4674 Ende menschlike dor ons bedarf
 4675 ¶ **Heb dire yet gelesen of**
 4676 **Of men den lichame int kerchof**
 4677 **Begraeft oft der zielen [[baet]] helpt yet**
 4678 **Daer af doet mi een bediet**
 4679 [46r] Vele lieden bengeren³²² ende seggen
 4680 Dat si in kerken willen leggen
 4681 Het comt hem dicken in bederuen
 4682 En si dat si in hoeftsonden steruen
 4683 Helpt den goeden ende staet in staden
 4684 Want si teer worden verladen
 4685 Van sonden ende van quaetheden
 4686 Mits den goeden heiligen steden
 4687 Ende mits der messen die men daer doet
 4688 In de kerke des sijt vroet
 4689 Want goede liede vor waer
 4690 Soe vergadren dicke daer
 4691 Ende vrienden ende mage so men pleget
 4692 Comen ten graue soe men seget

³²⁰ Aanvankelijk overgeslagen en boven de regel toegevoegd.

³²¹ Sic. Blommaert (4661) heeft 'Dat'.

³²² Sic: 'begere' met op de eerste en op de laatste 'e' tildes, dus 'bengeren'. Men dient met Blommaert (4683) ; begeren' te lezen.

³¹⁸ De tilde op 'die' is met twee lijntjes doorgehaald.

³¹⁹ 4626: ten onrechte niet onderstreept (men heeft er echter wel aan gedacht de eerste letter van het antwoord met rode inkt te schrijven).

4693 En bidden ouer haer vriende sere
 4694 Den hogen *coninc* onsen here
 4695 Dat hi *der* zielen *vergeuen* moete
 4696 Van haren sonden die zware boete
 4697 Ende soe saen worde beweget
 4698 Ter glorien *daer* men ons af seget
 4699 Den quaden deert vor *waerheit*
 4700 Dat men in heileg[[en]]'er'³²³ steden leit
 4701 Want die duuel hets talre tijt
 4702 Bede gramscap ende nijt
 4703 Soe dat si dicke mit *groter* onwerde
 4704 Den lichame worpen *ver* erden
 4705 Also ic v sel bedieden wel
 4706 Wat dat wilen eer [[gebel]] geuel
 4707 Een bisscop was die felix hiet
 4708 Die eens [[stede]] sede *ende* ne loech niet
 4709 Dat hi een *nonne* kende
 4710 Die haer suuerhede minde
 4711 *Maer* haer tonge was tallen stonden
 4712 Tspotten ente *scernen* onbonden
 4713 Dese starf *ende* wart geleit
 4714 Inde kerke also men seit
 4715 Snachts sach die *coster* die [[w]] visioen
 4716 Den lichame ontgrauen *ende* staende doen
 4717 Vor den outaer in ij sticken sniden
 4718 Ende deen helft bernen tien tiden
 4719 Ende dander helft bleef ongescaet
 4720 Sdages *daer* na [[op]] dat hi op staet
 4721 Vertelde hijt den couente daer
 4722 En leedse vor den outaer
 4723 Aldaer hise bernen sach
 4724 Op den steen die *daer* lach
 4725 Sach ment litteken vanden viere
 4726 Noch *mere* noch min in dier manire
 4727 Of *daer* hadde gesijn te hant
 4728 Eens menscen vorme *verbrant*
 4729 Clerc noch bedinge noch ween
 4730 En helpt den quaden niet en sleen
 4731 [46v] *Maer* verloren soen blijft si niet
 4732 Diemen doet ouer tferloren diet
 4733 Want so keert op die gone
 4734 Die *der* weldaet sijn gewone
 4735 ¶ Segt mi meester uwen raet
 4736 Hoe dat mitter zielen staet
 4737 Die hier *versceden* bede gemene
 4738 Ziele *ende* lichame mit groten wene³²⁴
 4739 Ghelijc .j. brudegom die wert wt
 4740 Verweendelic om sine bruut
 4741 Mit sconen geselschap tontfane
 4742 Ende mit [[lucifer]] liefliker gedane
 4743 Alsoe doen die ingelen scone
 4744 Die comen vten hogen trone
 4745 Als die goede mensce is *versceden*
 4746 Niemen³²⁵ si die ziele *ende* leden
 4747 Mit groten sange blideliken
 4748 Tons liefs heren hemelrike
 4749 Dat rike sal hi den genen geuen
 4750 Dies verdienen in dit leuen
 4751 *Maer* die ziele die hene gaet

³²³ Aanvankelijk 'heilegen', waarna de kopiist dit verbeterde in 'heileger' (door 'en' door te halen en een r-abbreviatuurteken in te voegen).

³²⁴ Blommaert (4739) laat bij deze vraag het derde boek beginnen.

³²⁵ Sic. Blommaert (4750) heeft 'Nemen'.

4752 Ende sonder weldaet vten lichame sceet
 4753 Die wert oec mit feesten groot
 4754 Ontfaen in deeuwelike doot
 4755 Ende geworpen in der hellen pine
 4756 Daer haer altoes in staet te sine
 4757 Van der pine verde ons god
 4758 Die ouer[[al]] al heeft gebod
 4759 ¶ Bericht mi meester op minne groot
 4760 Hoe god die sine troest ter noot
 4761 Clerc dicke gevalt dat
 4762 Dat heilege liede rumen haer vat
 4763 Die vor haer doot *veruaert* sijn sere
 4764 Want si ontsien den groten here
 4765 Weet dat een heilich man lach
 4766 Veruaert op sinen sterfdach
 4767 'M/N'a'³²⁶ sine doot hi hem verbarde
 4768 In een abijt *ende* hi verclaerde
 4769 Sinen iongeren *ende* dede hem verstaen
 4770 Hoe vriendelike hi was ontfaen
 4771 Licht in dien vaer tiden stonden
 4772 So dede hi of sommige sonden
 4773 Die hi wanic vor sinen inde
 4774 Licht ouer hem niet bekinde
 4775 Want bede stille *ende* openbare
 4776 Vertroest god die sijn in vare
 4777 Dat si gene vrese te groot
 4778 En sullen hebbe vor [[sine]] haere doot
 4779 Een monic was in .j. couent te samen
 4780 Die anthonis heet bi namen
 4781 Die themelrike tiden began
 4782 Mit vele tranen vort an
 4783 [47r] Die scripture hi ondersochte
 4784 Also hi alre beste mochte
 4785 Niet dat hi clergie in scouwe
 4786 *Maer* alle worden van berouwe
 4787 Dat sijn sin *daer* bi ontsteke
 4788 Als hi selke worde spreke
 4789 Hoe hi comen mochte *daer* bouen
 4790 Snachts na sijn bidden *ende* louen
 4791 Soe quam hem an een visioen
 4792 Ende men sprac te hem reet dijn doen
 4793 God die hiet di hene varen
 4794 Hi antworde en hebbe te waren
 4795 Gene troest te vaerne mede
 4796 Ende men antworde hem ter stede
 4797 Mac van dinen sonden gescal
 4798 Si worden di *vergeuen* al
 4799 Doe hi dit eens hadde gehoert
 4800 Doe bleef hi in ware vroet
 4801 Ter naester nacht *daer* naer
 4802 Was hem gedaen so groten vaer
 4803 Dat hem an *quam* enen rede
 4804 Daer hi sijn *ende* in dede
 4805 Ende voer ter glorien van her bouen
 4806 Daer die engelen gode louen
 4807 ¶ Bericht mi meester lieue man
 4808 Welc sijn die volmaecte zielen dan
 4809 Clerc die *met* genen hoeft sonden
 4810 In den *ende* worden vonden
 4811 Ende die oec houden die gebode
 4812 Die ons sijn comen van gode
 4813 Die dan doet meer goeder gewerke
 4814 Dan gebiet die heilege kerke

³²⁶ Er stond 'Ma'; de laatste poot van de 'M' werd doorgehaald met drie diagonale lijntjes.

4815 Ghelike liede van religione
 4816 Ende maechden van heiligen doene
 4817 Die de welt laten dor armoede
 4818 Dese sijn in gods hoede
 4819 Om dat si leiden een zwaer leuen
 4820 Dan ons die .x. gebode geuen
 4821 Aldus staen volc al sonder waen
 4822 Waert mit onsen here ontfanen
 4823 Clerc noch willic v bedieden
 4824 Van der oerder der gehuwede lieden
 4825 Soe wie har huwelic wel houden
 4826 Haren loen wert hem wel vergouden
 4827 Ende elc man is sculdich sijn wijf
 4828 Te minnen als sijns selfs lijf
 4829 Ende twijf oec weder haren man
 4830 Mit alre herten soe si can
 4831 Ende moeten beide sijn een wille
 4832 Onder hem tween lude ende stille
 4833 Dits dordinacie die onse here
 4834 Selue maecte mit groter ere
 4835 [47v] Soe wat mensche heeft ontfanen
 4836 Dien bant van huwelic ende bestaen
 4837 Die pine hem dat hijt so houde
 4838 Dat hi die ziele vor gode behoude
 4839 Soe datten god niet en sent
 4840 Ter hellen als hi dit leuen ent
 4841 Wie dat desen staet wel hout
 4842 Ende niet brect bi sire scout
 4843 Ende hem wel hout [[l]]³²⁷ in wel daden
 4844 Vorgode [[w]] vint hi genade
 4845 Ende es ter selker tijt geboren
 4846 Dat hi mit gode es vercoren
 4847 Die haer penitencie niet hebben gedaen
 4848 Moeten inde purgatorie gaen
 4849 Ende leiden pine vor har sonden
 4850 Vort an al toten stonden
 4851 Dat si mogen wesen vertroest
 4852 Mit weldaden en verloest
 4853 Van haren vrienden die na hen bleuen
 4854 In dese werelt na haren leuen
 4855 Ne maer si sijn nv herde dinne
 4856 Die ane die dode leggen minne
 4857 Ende die aelmossen ouer hem geuen
 4858 Van dat hem bleef na dit leuen
 4859 Daer om dincken si sere hinderen
 4860 Die hare ziele beuelen hare kinderen
 4861 Die lieuer hadden een scoep met wine
 4862 Dan die ziele van vader ende moeder sine
 4863 Vter pinen waren verloest
 4864 Ende met gode waren vertroest
 4865 Hier om soudan wi keitiue
 4866 Ons bepeinsen binnen onsen liue
 4867 Om hemelrike tontfane
 4868 Ende op geen aeldinge te laten stane
 4869 Want hebben sijt goet biden ende
 4870 Hem en roect waer die ziele belende
 4871 Al waer se in der hellen gront
 4872 Dits groet iamer talre stont
 4873 Sulke werden ter purgatorie gesent
 4874 So ons scripture doet bekent
 4875 Die werden verloest binnen vijf dagen
 4876 Met weldaden hoer ic gewagen
 4877 Sulke binnen .xx. dagen ende iij

³²⁷ De doorgehaalde letter kan ook de aanzet tot bijvoorbeeld een 'w' zijn.

4878 Also scripture orcont mie
 4879 Sulke sijnre in der iaren hondert
 4880 Dits waer wien dat wondert
 4881 Selke moeder oec in staen
 4882 Tot dat iugement worde gedaen
 4883 Dese mach sere verlangen
 4884 Na deser werelt vergangen
 4885 Wat alse haer purgatorie es leden
 4886 Comen si ter eweliken vreden
 4887 [48r] Daer moet ons onnen te commene
 4888 Hi diet almachtich es te dommene
 4889 ¶ Meester ic soude gerne vragen
 4890 Waer omme dat sijn vijf dagen
 4891 In elke weke ende nemmeer
 4892 Berecht mi des ic hebs geer
 4893 Verstat clerc en beuroet di des
 4894 Dat iij ende iij seune es
 4895 Biden iij dagen verstaen wi gereit
 4896 Dalmachtige drieuoldicheit
 4897 Ende biden andren dagen te samen
 4898 Sijn betekent onser alre lichamen
 4899 Die gemaect sijn van substancien viere
 4900 Dat seit ons scripture al hire
 4901 Drie crachten in den mensch sijn
 4902 Also men vint int latijn
 4903 Deerste crachte es dat verstaet
 4904 Dat soe heeft wille teniger daet
 4905 Dander dat so met haren rade
 4906 Kieser mach tgoede vor tquade
 4907 Die derde cracht es sonder waen
 4908 Datse gedenckenesse heeft ontfanen
 4909 Van der godli'k/h'eit³²⁸ ons heren
 4910 Dit mach men merken ende leren
 4911 In scripture hore ic gewagen
 4912 Dat die weke loept op vijf dagen
 4913 Daer omme willic v visieren
 4914 Twi [[mach]]³²⁹ men den lesten dach 'moet'³³⁰ vieren
 4915 Ende eren bouen alle die andren
 4916 Om dat men sel ter kerken wandren
 4917 Ende god bidden om genade
 4918 Van allen sondeliken daden
 4919 Of die ziele heeft gedaen dinc
 4920 Mit haren iij giften die so ontfinc
 4921 Vander drieuoldicheit³³¹ scone
 4922 Die es woenende inden trone
 4923 Dat soere pardoen of moeten ontfanen
 4924 Ende voert aen in doechden volstaen
 4925 Ende of die lichame es besmet
 4926 Iegen gods ons heren wet
 4927 Dat hijt op den sondach boete
 4928 In de kerke mit goeder moete
 4929 Elc kersten mensche es gebonden
 4930 Den sondach te vieren van sonden
 4931 Ende iegens gode in baten staen
 4932 Van dat hi in de weke heeft misdaen
 4933 Want op den gebenediden sondach
 4934 Verrees god vten graue daer hi in lach
 4935 Daer bi soude wi den sondach wel
 4936 Van sonden wieren quaet ende fel

³²⁸ Aanvankelijk: 'godlikeit', waarna de 'k' is veranderd in een 'h': 'godliheit' (of andersom).

³²⁹ Met rood doorgehaald.

³³⁰ Aanvankelijk overgeslagen en boven de regel toegevoegd.

³³¹ Sic (evt.: 'drieuoldicheit').

4937 Ende horen sermone ende messen
 4938 Met alle onser verstantessen
 4939 [48v] Die dus doen sullen ontfaen
 4940 Pardoen van dat si hebben misdaen
 4941 Ende worden te gode geweget
 4942 Als ons scripture seget
 4943 ¶ **Meester ‘nv’³³² berecht mi hier**
 4944 **Of purgatorie es een vier**
 4945 **Of wat mach purgatorie wesen**
 4946 **Nv beuroet mi van desen**
 4947 Clerc verstant mijn bedieden
 4948 Ic segdi dat selke lieden
 4949 Al hier purgatorie dogen
 4950 Om grief die si hebben vorogen
 4951 Eest van honger of van naectheden
 4952 Of van couden an haren leden
 4953 Of onwarscip van magen
 4954 Die dese vroendelike³³³ verdragen
 4955 Op dat si dancken van desen
 4956 Soe macht wel purgatorie wesen
 4957 Noch es een purgatorie groot
 4958 Die de ziele doecht na der doot
 4959 Maer dese en es niet dier gelike
 4960 Die men gedoecht in aertrike
 4961 Want der purgatorien vier
 4962 Gedogede niemant .j. dach hier
 4963 Al ware hi van stale te hant
 4964 Also haert al³³⁴ die diamant
 4965 Hine moste [[steru]] dwinen ende stelruen³³⁵
 4966 Ende te puluer verbernen
 4967 Want purgatorie es so heet
 4968 Dat artste vier haer scade heet
 4969 Bi reden proue ic di dit hier
 4970 Of men sterue .j. vier
 4971 An de want verstant wel ditte
 4972 Daer die ziele inden purgatorie sitte
 4973 Soe comen haer heilege liede te voren
 4974 Diese in dese werelt hadde vercoren
 4975 Ende ere daden ende gichten
 4976 Dese hare purgatorie lichte
 4977 Mit soeten roke mit troesten goet
 4978 Dat haer pine lichten doet
 4979 Dit doen si dicke sonder waen
 4980 Tes si der pinen sijn ontgaen
 4981 Ende [[sitten]] mitten saligen gesellet
 4982 Daer alle torment is geuellet
 4983 Niement mach gods rike ontfaen
 4984 Vor sine sonden sijn of gedaen
 4985 Mit weldaden hier in aertrike
 4986 Of met purgatorien int ander rike
 4987 ¶ **Bi wat reden eest dat com’e’t**³³⁶

³³² Aanvankelijk overgeslagen en boven de regel toegevoegd.

³³³ Het is niet uitgesloten dat de ‘o’ van ‘vroendelike’ veranderd is in een ‘i’. Blommaert (4958) heeft ‘vriendelike’.

³³⁴ Sic. Lees (met Blommaert, 4968) ‘als’.

³³⁵ Sic. Blommaert (4969) heeft ‘sterven’.

³³⁶ De ‘e’ is van ‘comet’ was aanvankelijk overgeslagen en is midden boven de ‘mt’ geschreven (zodat men de ‘e’ tussen de ‘m’ en de ‘t’ toevoegt, en niet na de ‘o’ zoals vanwege het rijmwoord te verwachten zou zijn). Blommaert (4991) negeert de toevoeging en leest ‘comt’.

4988 **Dat god den lichame soe doemt**
 4989 Clerc om dat hi hier veronwerde
 4990 God te doen ere ende werde
 4991 [49r] Ende hi lieuer had sine genoechte
 4992 Dan der arrem zielen behoefte
 4993 Ende hi die zielen te sonden trechte
 4994 Meer dan so selue mecte
 4995 Want die ziele soude dicke bestaen
 4996 Doeht wille de lichame ane gaen
 4997 Daer om wert god verbolgen
 4998 Dat die ziele den lichame moet volgen
 4999 Dat radic den mensche gebreckelic
 5000 Dat hi sijn [[vlescele]] vleesce houde soberlic
 5001 Dat sine ziele ten lesten stonden
 5002 Vor gode salich worde vonden
 5003 Sint ambrosius die seget
 5004 Gelike dat een lants here pleget
 5005 Die op sine [[v]] viande wille striden
 5006 Wat hi mach mit allen nide
 5007 En als hi hem comt naer
 5008 Soe doet hi hem pine zwaer
 5009 Hi bernt hem op die woenstede sine
 5010 Ende daer na doet hi hem mere pine
 5011 Want hine slaet toter doot
 5012 Dat doet hem doen die nijt groot
 5013 Also sel god werken op den lichame
 5014 Die vule sonden ende die blame
 5015 Ten ionxsten dage als hijt sal domen
 5016 Dat van den eersten man es comen
 5017 ¶ **Meester hebdi iet vernomen**
 5018 **Hoe vele zielen ‘dat’³³⁷ sullen comen**
 5019 **Te hemelrike ende worden ontfaen**
 5020 **Als dese werelt sal te gaen**
 5021 Clerc ic segdi sonder waen
 5022 Dat in gods rike worden ontfaen
 5023 Also menige ziele dats bescreuen
 5024 Als ingelen vielen die waren verheuen
 5025 Met lucifer den ouer moeden
 5026 Die leget in der hellen gloede
 5027 Ende die met hem waren verdult
 5028 Als haer steden werden veruult
 5029 Soe sel der werelt ende sijn
 5030 Dus ist bescreuen int latijn
 5031 ¶ **Meester waer staet die helle**
 5032 **Der onsaliger zielen quellen**
 5033 Clerc ij manieren van helle sijn
 5034 Daer die ziele in dogen carijn
 5035 Dene bouen der andre gestaen
 5036 Van den ij hellen sonder waen
 5037 Wet dat opperst helle staet
 5038 Int nederste van der werelt graet
 5039 Dat nederste is een put sonder gront
 5040 Dat maect ons scripture cont
 5041 Topperste es soe vreselic
 5042 Men mach ‘ge’pensen³³⁸ haer gelijc
 5043 [49v] Want haer vier es so gedaen
 5044 Dattet niet mach te gaen
 5045 Daer es krijslinge van tanden
 5046 Ende wringinghe van handen
 5047 Ende weninghe van ogen
 5048 Om den rou die si dogen

³³⁷ Aanvankelijk overgeslagen en boven de regel toegevoegd.

³³⁸ ‘ge’ aanvankelijk overgeslagen en boven de regel toegevoegd.

- 5049 In dat vreselike vier
5050 Dat anxstelike es *ende onghier*
5051 Die nederste put es in deerde
5052 Gemaect mit groter onwerde
5053 Gelike dat men den lichame
5054 Mit vleesch *ende* mit deluet tstamen³³⁹
5055 Also deluen oec die viande
5056 Die zielen inden put *met* haren handen
5057 Wat hem [[l]]³⁴⁰ mogen gene weldaden
5058 Nemmermere staen in staden
5059 Hier sach die rike [[w]] vrecke
5060 Die broot ontsiden den gods knechte
5061 Lasaruse den heiligen man
5062 Dit soe seit ons sinte ian
5063 *Daer* es een sonderlinge vier
5064 Dat vreselic es *ende onghier*
5065 Al liep in alle die werelt fonteine
5066 *Ende* alt water dat god doet reinen
5067 Sone sout blusscen nemmermeere
5068 Hets so heet *ende* bernt so sere
5069 Noch min geliken *hem onse* viere
5070 Dan men een screue in deser manire
5071 *Daer* es oec vier des sijt wijs
5072 Dat couder es dan enich ijs
5073 *Ende* bernt so sere sonder waen
5074 Als stro in een ouen gedaen
5075 Al leit men in dat coude vier
5076 Een yser berch verstant hier
5077 Hi soude *verwandelen* wel lise
5078 Tenen coude verbernen yse
5079 In desen vier hebbic *verstaen*
5080 Dat daer grote draken in gaen
5081 Die vreselike sijn *ende* gapen
5082 *Ende* laten die ziele niet slapen
5083 Van *der* pinen die si hem doen
5084 Si gheuen hen menigen vul prisoen
5085 In desen put es sonder wanc
5086 Vter maten zwaer stanc
5087 Die torment es alte zwaer
5088 Die de zielen dogen daer
5089 Die duuelen slaense eenpaerliken
5090 Mit yseren roeden iamerlike
5091 Dus dogen si dach *ende* nacht gereet
5092 Menich torment *ende* menich leet
5093 *Ende* alle pine es hem vor ogen
5094 Die dese pine moeten dogen
5095 [50r] Noch soe es daer een torment
5096 Die si dogen al ongehent
5097 Dat es deemsterhede soe groot
5098 Men mach gepensen haren noot
5099 Ia soe dicke dat mense tasten mach
5100 *Ende* die geduret nacht *ende* dach
5101 Dat om die sonde daer si in blamen
5102 Als si lieten dit aertsce leuen
5103 Dese sonden sullen sonder waen
5104 Ten ionxsten vor haer hoeft staen
5105 Daer brieschen die [[l]]³⁴¹ duuelen mit monden
5106 Dach *ende* nacht tallen stonden
- 5107 Gelike stieren die sijn verwoet
5108 *Ende* altoes qualike gemoet
5109 *Daer* toe sijn *der* zielen handen
5110 Gebonden met yseren banden
5111 Die heet sijn gelike den viere
5112 Dit es pine onghiere
5113 God late dier pine ontgaen
5114 Alle die fr kersten sijn gedaen
5115 ¶ **Ay meester is v yet bekend**
5116 **¶ Twi die zielen dogen sulc torment**
5117 Dat si tgeslachte van hemelrike
5118 Soe onwerden in aertrike
5119 Dies wille god dats die viande
5120 Veronwerden *ende* doen scande
5121 Want alsi waren in desen liue
5122 Veronwerden si die gods keitiue
5123 Ia mitten vier *der* onreinichede
5124 Datter zielen beiaecht *onurede*
5125 Mitten duuelen int helse vier
5126 Dat vreselike es *ende onghier*
5127 En waren *vercout* in de doecht al
5128 Des si besitten thelsce dal
5129 ¶ **Meester wie sijn die in der hellen**
5130 **Gepijnt sijn ende dus quellen**
5131 Clerc in desen zwaren torment
5132 Sone is el niemant bekend
5133 Dan die haer lijf in hoeftsonden enden
5134 *Ende* haer misdaet niet en bekenden
5135 Also houerdige *ende* nidige mede
5136 *Ende* luxurie *ende* gierige hede
5137 *Ende* die de lieden raden van bachten
5138 Dies hem niemant en can gewachten
5139 *Ende* hordom doen *ende* valschede orconde
5140 *Ende* altoes quaet spreken mit monde
5141 *Ende* hem oec van haren sonden
5142 Niet biechten te ghene stonden
5143 *Ende* gene weldaet willen ane gaen
5144 Ouer die sonden disi hebben gedaen
5145 Dat sijn si die worden bekend
5146 Mitten duuelen in haer torment
5147 [50v] ¶ **Berecht mi meester lieue geselle**
5148 **Wie is die rechter van der hellen**
5149 Clerc ic saltu seggen nv
5150 Lucifer es daer baeliu
5151 *Ende* die duuelen die met hem vielen
5152 Die tormenten smenscen zielen
5153 Van gode hebben si die macht
5154 Die zielen te pinen nacht *ende* dach
5155 Vor hare quade vule sonden
5156 Daer si mede waren beuonden
5157 Dit sijn die rechters ons heren
5158 Die de quade tormenteren
5159 Mitten helscen vier heet
5160 Dat hem altoes es gereet
5161 Clerc ic segge dat men seget
5162 Dat tuterste vier van *der* hellen pleget
5163 Lichter te bernen sonder waen
5164 Dan stro dat in den ouen es beuaen
5165 *Ende* tselker stede des sijt wijs
5166 Soe ist couder dan enich ijs
5167 Die sielen die in deser pinen staen
5168 Die moeten eweliken gaen
5169 Vanden vier mit groter coude
5170 Dus dogen si pine menichfoude
5171 *Ende* vander coudem de hitte
5172 Elc es sculdich te merken ditte
5173 *Ende* hem te pinen naerstelike

³³⁹ ‘mit deluet tstamen’. Blommaert (5058) laat de plaats van ‘mit’ open, en heeft: ‘ende ... delvet t’samen’. De kopiist heeft tussen ‘mit’ en ‘deluet’ een woord overgeslagen: Men begraaft het lichaam met vlees en ... tegelijk.

³⁴⁰ Doorghaald: de aanzet tot een stokletter.

³⁴¹ Doorghaald: aanzet tot een stokletter.

5174 Hoe dat hi come te gods rike
 5175 Die propheten doen ons gewach
 5176 Dat die quade vor domsdach
 5177 Sellen die zalige sien in hemelrike
 5178 Mit haren ogen sekerlike
 5179 Daer sal tkint kennen den vader
 5180 Moeder geslachte alle gader
 5181 Ende die salige donsalige al
 5182 Dae³⁴² si sellen leggen int helsche dal
 5183 Die zalige sellen hebben bliscap groot
 5184 Daer si ontgaen der hellen noot
 5185 Ende donsalige droefheit ende toren
 5186 Dat si gods rike hebben verloren
 5187 ¶ **Meester als die goede gesellen sien**
 5188 **Der quader groot torment gescien**
 5189 **Sullen sijns hebben gene ontfermicheit**³⁴³
 5190 **Des bericht mi gereit**
 5191 Clerc als siet tkint in de helle der moeder
 5192 Of sinen vader suster of breroeder³⁴⁴
 5193 Ende twijf haren getrouweden man
 5194 Die soe mitter wet gewan
 5195 In de helle dogen zwaer verdriet
 5196 Si en sullen re een twint op micken niet
 5197 Niet te meer dan si sagen spelen
 5198 Visschen int water ende velen
 5199 [51r] Daud seit ons die prophete
 5200 Diet al wiste bi gods behete
 5201 Dat die goede werden te make
 5202 Als si sullen sien die gods wrake
 5203 Ouer die besondige zielen
 5204 Die hier in hoeft sonden vielen
 5205 ¶ **Noch segt mi meester .j. bediet**
 5206 **Of die zalige bidden yet**
 5207 **Ouer die gene die sijn gedaen**
 5208 **In der hellen mit pinen beuaen**
 5209 Clerc en ware niet betame
 5210 Want nemmermeere gene vrame
 5211 Noch genaden dat [[seg]] si v cont
 5212 En wort hem inder hellen gront
 5213 Wat men ouer hem lieden bade
 5214 Ende mochte doen gene scade
 5215 Want haer iugement is comen
 5216 Dat hem gene weldaet mach vromen
 5217 Diere in sijn bliuer ewelike
 5218 Van gode vegeten³⁴⁵ in den slike
 5219 In[[de]]³⁴⁶ scripturen hebbic gelesen
 5220 Dat die zalige selen wesen
 5221 Soe vaste an onsen here geuoecht
 5222 Dat hem al wel genuecht
 5223 Tfonnesse dat god den quaden
 5224 Doet dor haer sondeliken daden
 5225 ¶ **Noch segt mi meester lofsam**

³⁴² Sic. Blommaert (5186) heeft ‘Doe’.

³⁴³ Aanvankelijk stond er ‘ontfermicheit’. Een haarlijntje tussen de ‘n’ en de ‘c’ moet waarschijnlijk aangeven dat er twee pootjes tussen moeten, zodat er ‘ontfermicheit’ komt te staan.

³⁴⁴ Sic: tussen de ‘b’ en de ‘r’ van ‘broeder’ staat een r-abbreviatuurtekentje, zodat we moeten lezen ‘berroeder’ of ‘breroeder’.

³⁴⁵ Sic: de ‘r’ van ‘vergeten’ ontbreekt.

³⁴⁶ Op de ‘n’ van ‘In’ staat een abbreviatuurtekentje zoals dat ook regelmatig voorkomt op de ‘n’ van ‘Ende’; dat is met twee haarlijntjes doorgehaald.

5226 **Eer god in de werelt quam**
 5227 **In wat hellen waren die gerechte**³⁴⁷
 5228 **Die vut vercoren gods knechte**
 5229 Clerc nv wille mi verstaen
 5230 Si waren in enen stede gedaen
 5231 Daer deen den andren was onbekent
 5232 Maer sine hadden geen torment
 5233 Nochtan waenden si hebben geweest
 5234 In de swaerste helle soe men leest
 5235 Om dat si waren gemeenlike
 5236 Gesloten buten hemelrike
 5237 Maer daer na als god gebood
 5238 Ende hi gesmaect hadde die doot
 5239 So brochte hi sine bestorie knechte
 5240 Daer bouen buten alle geuechte
 5241 Maer die helle en brac hi niet
 5242 Daer inne was tferloren diet
 5243 Clerc die inde [[l]] nederste helle staen
 5244 Waren si inde opperste gedaen
 5245 Hem soude dincken sekerlike
 5246 Dat si waren in hemelrike
 5247 Iint³⁴⁸ donckerste lach die vracke rike
 5248 Doe hi bat een droppel waters oetmoedlike
 5249 Lasaruse gods gestade [[wrent]] vrient
 5250 [51v] [[In abrahams scoot doe hijs bat]]³⁴⁹
 5251 Dies iegen gode hadde [[v]] verdient
 5252 Lasaruse gods [[v]] vrient doe sat
 5253 In abrahams scoot hijs hem bat
 5254 Abraham antworde ende sel[[i]]de³⁵⁰
 5255 Den rken³⁵¹ vrecken dat sine bede
 5256 Lasarus niet soude horen
 5257 Want hi die alhier te voren
 5258 Een luttel van den crumen bat
 5259 Ende du weder seits hem dat
 5260 Ende husses op hem die honde dine
 5261 Die oft litten die rouen sine
 5262 Daer omme wert di niet gesent
 5263 Mede te minren dijn torment
 5264 ¶ **Meester kent deen den andren**
 5265 **Die in dander werelt wandren**
 5266 Int vterste vonnesse so men seit
 5267 Sel elc andren³⁵² kennen gereit
 5268 Noch so willic di meer bedieden
 5269 Dat dan alle die gerechtige lieden
 5270 Sullen andren kennen also saen
 5271 Dat si in hemelrike sijn gedaen
 5272 Ende haer geslachten ende haer magen
 5273 Ende haer vriende die si oit sagen

³⁴⁷ ‘gerechte’: boven de ‘r’ is een lus van een stokletter zichtbaar. ‘gerechte’ zou dus verbeterd kunnen zijn uit ‘gelechte’, maar het lijkt er meer op dat de kopiist na de eerste ‘e’ wel begon aan een ‘l’ (of bijv. ‘k’) maar zich op tijd bedacht en direct ‘gerechte’ schreef (de ‘r’ en de tweede ‘e’ volgen elkaar te mooi op voor de eerste mogelijkheid).

³⁴⁸ Onzeker. Tussen de hoofdletter ‘I’ en ‘nt’ staat een soort ypsilon, hoewel zeker geen ‘ij’ of ‘y’, eerder een doorgestreepte ‘i’ (met een punt eronder?).

³⁴⁹ De hele regel is met bruine inkt geëxpungeerd en met rode inkt doorgehaald.

³⁵⁰ De ‘i’ is geëxpungeerd.

³⁵¹ Sic.

³⁵² Boven de ‘a’ van ‘andren’ een niet nader te bepalen tekentje, mogelijk de aanzet tot een woord dat erboven geschreven moest worden.

5274 Die dan sijn in hemelrike
 5275 Sullen andren kennen gewaerlike
 5276 Ende har namen ende haer gewerke
 5277 Ende wat si deden dor die heilege kerke
 5278 Die quade die inde helle wandren
 5279 Sullen oec kennen malc andren
 5280 Ende haer sonden ende haer misual
 5281 Sullen si kennen groot ende smal
 5282 ¶ **Meester die sijn in hemelrike**
 5283 **Bidden si ouer die sijn in aertrike**
 5284 Clerc so ons seggen boeken
 5285 Soe bidden si ouer die versoecken
 5286 Ende diese mit bedwingen nopen
 5287 Ende op hare hulpe hopen
 5288 Ende si bidden oec herde zere
 5289 Ouer die dienen onsen here
 5290 Datse god hoede ouer die viant
 5291 Die den sinen doet groten pant
 5292 Ende dat si mit salicheden
 5293 Moeten comen ter hemelscher steden
 5294 Ende of sij sijn in dolingen
 5295 Datse god daer [[vt]] vut moet bringen
 5296 Ende sinen vader worden gesent
 5297 In den troen daer alle rouwe ent
 5298 ¶ **Meester hebdi yet gelesen**
 5299 **Hoe daer der goeder bede sellen wesen**
 5300 Ic seg di clerck sonderlinge
 5301 Al haer begerte is bedinge
 5302 [52r] En sine begeren gene dinc
 5303 Dan selue wille die hoge coninc
 5304 Al dat si bidden ende begaren
 5305 Dat geeft hem god sonder sparen
 5306 ¶ **Meester die in hemelrike sijn gedaen**
 5307 **Hebben si volmaecte bliscap ontfanen**
 5308 Clerc ic does di een bediet
 5309 Volmaecte bliscap hebben si niet
 5310 Eer leden wort dat iugement
 5311 Dan wort hem vol blijschap bekent
 5312 Si slachten hem die sijn geseten
 5313 Teenre maeltijt daer si eten
 5314 Mit bliscepen ende hebben delijt
 5315 Also eest mit hem des seker sijt
 5316 Also pensen om hare gewaden
 5317 Die si thuus lieten onberaden
 5318 Sone doet hem die feeste geen goet
 5319 Als hem dit coemt in haren moet
 5320 Also sorgen die zalige al
 5321 Om haer vrienden int aertsce dal
 5322 Hoe si de glorie sullen ontfanen
 5323 Ende den duuel wede staen
 5324 Als die volmaecte te gader comen
 5325 Wert elc blide oms anders vrome
 5326 Ende dit waert dat iugement
 5327 Dat hem vele bliscap wert bekent
 5328 ¶ **Segt mi meester sonderlinge**
 5329 **Welc es der zaliger woninge**
 5330 Der zaliger zale es gods ansichte
 5331 Dats volmaecte van allen lichte
 5332 Daer wonen si in die zalich sijn
 5333 In dat soete claer ansijn
 5334 Gelijc dat smenscen sielen leget
 5335 In den mensche ende leuens pleget
 5336 Soe leeft die zalige ziele rike
 5337 In gods ansijn van hemelrike
 5338 Al sonder pine ende verdriet
 5339 Also ons scripture te seggene pliet
 5340 Die meest sonden heeft gedaen

5341 Die wert vor gode best ontfanen
 5342 ¶ **Meester ic warts gerne [[v]] vroet**
 5343 **Weten die zalige al dat men doet**
 5344 Die in hemelrike sijn geraect
 5345 Weten al dat me in aertrike maect
 5346 Ia als si willen in haren moet
 5347 Nv verstant hets di goet
 5348 Noch segic di wiltuut horen
 5349 Die ter purgatorien behoren
 5350 Die en weten twint niet
 5351 Wat in dese werelt gesciet
 5352 En si dat hem worde bekent
 5353 Bi den engel die he'n/m'³⁵³ god sent
 5354 [52v] Of bi sonder linge vrienden
 5355 Wien³⁵⁴ si in dese welt dienden
 5356 Maer die in de helle sijn geseten
 5357 En mogen vander werelt niet weten
 5358 Nie meer dan ons es bekent
 5359 Waer dat die ziele belent
 5360 ¶ **Meester seg mi sonder sparen**
 5361 **Die ziele die van hene varen**
 5362 **Comen si weder ter werelt yet**
 5363 **Te segne wat hem es gesciet**³⁵⁵
 5364 **Die in de purgatorie comen**
 5365 **Mogen niet vut al sout hem vromen**
 5366 **Si hadden van haren ingel ontfanen**
 5367 **Orlof wien si sijn onderdaen**
 5368 **Maer als si orlof mogen gewinnen**
 5369 **Soe comen si mit allen sinne**
 5370 **Ende segge'r/n'**³⁵⁶ **die menscheit**³⁵⁷ **haren staet**
 5371 **Vander purgatorien graet**
 5372 **Dan bidden si om weldaden**
 5373 **Diese daer vut mogen ontladen**
 5374 **Ende als die weldaet es gedaen**
 5375 **So wort so verloest saen**
 5376 **Dan bidt so ouer hem vaste**
 5377 **Diese van der pinen ontlaste**
 5378 **Maer die sijn ter [[pinen]] bliscap ons heren**
 5379 **Daer en es geen weder keren**
 5380 **Wie daer comt ma'c'h'**³⁵⁸ **niet wt**
 5381 **Daer in es een so groot dedut**
 5382 **Die oec ter hellen sijn gevaren**
 5383 **Mogen hem niet openbaren**
 5384 **Te geenre wilen in geenre stont**
 5385 **Sine bliuen inder hellen gront**
 5386 **Ende gedogen der hellen plage**

³⁵³ Aanvankelijk stond er 'hen', waarna er aan de 'n' een extra pootje werd toegevoegd: 'hem'.

³⁵⁴ Misschien stond er aanvankelijk 'wier', waarna de arm van de 'r' werd verlengd tot een 'n': 'wien'; dit is echter niet goed uit te maken (de 'n' ziet er vreemd uit, maar heeft toch zeker wat weg van de 'n' van bijvoorbeeld 'Ende' in 5495 of 'van' in 5507).

³⁵⁵ In 5363 eindigt de vraag. Ten onrechte zijn ook de verzen 5364-5399 onderstreept.

³⁵⁶ Aanvankelijk stond er 'segger', waarna de arm van de 'r' werd verlengd tot 'n': 'seggen'.

³⁵⁷ Onzeker: misschien staat er 'mensch' (Blommaert 5373), misschien moeten we 'menscheit' lezen (het lidwoord 'die' i.p.v. 'den' maakt de tweede lezing aannemelijk, hoewel het afkortingstekens niet goed te vinden is).

³⁵⁸ Aanvankelijk: 'mah'. De 'c' is boven de regel toegevoegd.

5387 **Daer in toten doemsdage**
 5388 **Sine mogen gene orlof ontfaen**
 5389 **Dor dondaet die si hebben gedaen**
 5390 **Al scijnt dat si hem verbaren**
 5391 **Die sijn inder duuel scaren**
 5392 **Hets een duuel in haer gelike**
 5393 **Oft een ingel van hemelrike**
 5394 **Om den mensce te [[bringen]]**³⁵⁹ **bedriegen**
 5395 **Pensen si alle toes om liegen**
 5396 **Hoe si den mensce mogen deren**
 5397 **Ende vander glorie gods keren**
 5398 **Die sijn verloren dor haer houerde**
 5399 **Ende vielen in groter onwerde**
 5400 **¶ Noch segt mi meester tonser vrome**
 5401 **Wane dat comt die drome**
 5402 Clerc het geualt wel ode
 5403 Dat si dicke comen wan gode
 5404 Als den saligen sel gescien enige dinc
 5405 Soe sent hem die hemelsche [[coc]] coninc
 5406 [53r] In drome wat hem gescien sal
 5407 Ende latent vor weten al
 5408 Aldus quaemt hem in drome te voren
 5409 Ioseppe dat hi was vercoren
 5410 Here te sijn in egypten lant
 5411 Dat scripture wel becant
 5412 Bi wilen geuallet oec wel
 5413 Dat drome comen van den duuel
 5414 Ende brinct den mensche in dolingen
 5415 Daer hi sel sel vorderen quade dingen
 5416 Dus quam pilatus wijf te voren
 5417 Dat so beletten soude den toren
 5418 Tusschen ihesum den milden
 5419 Ende die ioden diene crucen wilden
 5420 Oec geualt wel dat men siet
 5421 Wat men den mensch dagelix gesciet
 5422 Ist in sprake of in horen
 5423 Comt hem gerne snachs te voren
 5424 **¶ Meester ic soude gerne horen**
 5425 **Waer antkorst worde geboren**
 5426 Clerc nv verstant ende hoert
 5427 In babilonie in de grote poert
 5428 Hi sal in³⁶⁰ hebben sduuels geest
 5429 Ende vermogen satanas vulleest
 5430 In de stede van corosan
 5431 Wert hi geuoestert seit *Sint* ian
 5432 Ende op gehouden met duuilen
 5433 Ende ge queect mit nigramacien
 5434 Hi sel hem maken here *ende* god
 5435 Ende ouer al doen houden sijn gebod
 5436 Hi sal xxxij iær te voren comen
 5437 Eer god die *werelt* sal domen
 5438 Van caymes geslachte wert hi geboren
 5439 Dats der *werelt* een groot toren
 5440 Ouer alle die *werelt* sonder spot
 5441 Sel hi hebben sijn ghebod
 5442 In iij maniren *dus* ist geset
 5443 Sel hi tfolc bringen te sire wet
 5444 Int eerste sullen hem edel *ende* rike
 5445 Dor sinen groten scat wiken
 5446 Die scat die heeft sijn *verloren*
 5447 Sel hem dan alle comen te voren
 5448 Tgemein volc wert hem onderdaen

5449 Of het sel die doot ontfaen
 5450 Hi sel van bouen .j. vier doen comen
 5451 Herde vreselic hebbic vernomen
 5452 Dat die gene sal verslaen
 5453 Die hem niet worden onderdaen
 5454 Papen clercken groot *ende* smal
 5455 Sel hi vten geloue bringen al
 5456 Mit sire ouer grote cleergien
 5457 Soe sel hise alle vermaledien
 5458 [53v] Alle scripture worden hem onderdaen
 5459 Die der duuelen bestaen
 5460 Alle subtiylheit sel in hem³⁶¹ wesen
 5461 Also wi bescreuen lesen
 5462 Tfierde poynt es dat hi sal
 5463 Die van religione bedriegen al
 5464 Mit miraculen die hi sal togen
 5465 Die si sullen sien mit ogen
 5466 Ende sine teeken sullen hem doncken so claer
 5467 Dat sise houden sellen ouewaer³⁶²
 5468 Hi sel ongedoept op doen staen
 5469 Aldus doet men ons verstaen
 5470 Maer die doopsel hebben ontfaen
 5471 Sel hi niet mogen op doen staen
 5472 Want god en sals niet gehingen
 5473 Dat hi soude volbringen
 5474 Dat hise soude doen verriisen
 5475 Mit sire cracht in gere wisen
 5476 Maer den ongedoopten lieden
 5477 Sel hi wel mogen gebi'e'den³⁶³
 5478 Dat si dor sijn gebod op staen
 5479 Als hijt gebiet wert gedaen
 5480 Die leuende sellen sinen wille
 5481 Al om orconden lude *ende* stille
 5482 Dus wert hem al onderdaen
 5483 Dat die *werelt* heeft beuaen
 5484 Daer na sal lucifer comen
 5485 Also als ict hebbe vernomen
 5486 Ende sel in een onsuuer vat gaen
 5487 Dat noyt doopsel hadde ontfaen
 5488 Ende sal hem doen prediken sijn gebod
 5489 Hi sel seggen du biste god
 5490 Waer achtich dat weet ic sonder loes
 5491 Dus worden die liede radeloes
 5492 Vele te kennen³⁶⁴ sal hi togen
 5493 Ende den volke leggen vor ogen
 5494 Den blinden sel hi geuen licht
 5495 Ende den cropel doen gaen richt
 5496 Die vor hem *stom* *ende* doef staen
 5497 Sel hi doen spreken *ende* horen saen
 5498 Te iherusalem sel hi geraten
 5499 Ende den tempel doen weder maken
 5500 Ende salre in setten een outaer
 5501 Ende hem seluen offeren daer
 5502 Ende maken altoes hem seluen god
 5503 Als of hi ouer al hadde gebod
 5504 Alse die ioden dit hebben vernomen
 5505 Sullen si alle tot hem comen
 5506 Ende aen beden oetmoedelike
 5507 Alse ouer god van hemelrike
 5508 Dan sellen comen prediken sere

³⁶¹ Mogelijk is 'hem' verbeterd uit 'hent'.

³⁶² Sic, de 'r' ontbreekt.

³⁶³ Aanvankelijk: 'gebidden'; boven de 'i' is een 'e' toegevoegd.

³⁶⁴ Sic. Blommaert (5495) heeft: 'Vele tekenen'.

³⁵⁹ Met rood doorgeshaald.

³⁶⁰ Een 'i' met een nasaaltide is moeizaam tussen 'sal' en 'hebben' in geschreven.

5509 Enoc ende elyas twort ons heren
 5510 [54r] Dat dan bede groot ende clene
 5511 Sullen ontfane geloue gemene
 5512 Ende weder bi predicacie keren
 5513 Dat sullen doen gode teren
 5514 Geere predicacie sel hi plegen
 5515 Vor hi xxx iaer heeft gedregen
 5516 Daer na sel hi regneren sekerlike
 5517 Twee iaer in dit aertrike
 5518 Dan sel hi climmen op enen berch
 5519 Die keitijf die vule dwerf
 5520 Ende seggen ten volke compt te mi
 5521 Hemelrike es v eygen vri
 5522 Ende dan sal hi opwert vliegen
 5523 Ende hem seluen bedriegen
 5524 Op die lucht sal hi willen rusten
 5525 Dan sal hi neder vallen ende bersten
 5526 Ende varen inder hellen pine
 5527 Ewelike ende oec die sine
 5528 Daer salne god mitten monde
 5529 Vermaledien te dien stonde
 5530 Om dat hi die heilige kerke
 5531 Vellede mit sinen gewerke
 5532 Ende die an sine geloue bliuen
 5533 Werden verdoemt soe wi scriuen
 5534 En si dat se hem bekeren
 5535 Weder ten geloue ons heren
 5536 ¶ **Meester hebdi yet vernomen**
 5537 **Hoe enoc ende elyas sullen comen**
 5538 Clerc in dier maniren in dier wijs
 5539 Datse god sette in paradijs
 5540 In dien gelike in dien gedane
 5541 Sullen 'w/s'i'³⁶⁵ wesen dat ic wane
 5542 Als antkerst sinen wille heeft gedaen
 5543 Sal dan die werelt yet langen staen³⁶⁶
 5544 Ia so [[achter]] clerc achter die plage
 5545 So salse staen noch xl dage
 5546 Ende dat sal doen gewaerlike
 5547 Die hoge here van hemelrike
 5548 Dor die gene wilt verstaen
 5549 Die antkorst vten geloue liete gaen
 5550 Om dat si bliuen den seluen stonden
 5551 Mogen beteren hare sonden
 5552 Ende sullen gelouen gewaerlike
 5553 Dat hise [[bedroeft]] bedroech zwaerlike
 5554 Als die xlste dach neemt fijn
 5555 So sal der werelt inde sijn
 5556 Ende als soe ende heeft genomen
 5557 Dan soe sullen ingelen comen
 5558 Ende blasen seere mit bosinen
 5559 Ende doent der werelt dorscinen
 5560 Dat een vreselic vonnesse sal sijn
 5561 Op den mensch dat wert anscijn
 5562 [54v] Hare horne sullen ropen ouer al
 5563 Staet op gi dogen groot ende smal
 5564 Ter minnacht salt verrisen so wi horen
 5565 Alle dat ter werelt wert geboren
 5566 Si worden [[w]] verresen alsoe saen
 5567 Dat men een oge op soude slaen
 5568 Die scripture doet ons gewach
 5569 Dat sel wesen op enen sondach
 5570 Dan sellen vergaderen alte zamen
 5571 Die zielen mitten lichamen

³⁶⁵ Aanvankelijk 'wi', verbeterd in 'si'

³⁶⁶ 5542-5543 zijn ten onrechte niet onderstreept.

5572 ¶ **Lieue meester maect mi vroeder**
 5573 **Of een kint van sire moeder**
 5574 **Doot ter werelt wort geboren**
 5575 **Sal ment der zien ende horen**
 5576 Clerc hets aldus bescreuen
 5577 Dat alle die ye hadden leuen
 5578 Ende in der moeder buc lijf ontfingen
 5579 Sellen comen te dien gedinge
 5580 In der zeluer gedaen twaren
 5581 Als of si waren van xxx iaren
 5582 Al waer oec een mensch geboren
 5583 Van enen wolf als wi horen
 5584 Ende oec ander beesten verslonden
 5585 Het soude verrisen tien stonden
 5586 Bede in vleesce ende in bloede
 5587 Ende oec comen vor gode den goeden
 5588 Want al dat mensch heeft gewesen
 5589 Sal dan van der doot genesen
 5590 Ende tfleesch dat van den beesten quam
 5591 Blijft der aerden als ic vernam
 5592 Niement sal daer hebben gebrekenesse
 5593 Van sinen leden dits waer lesse
 5594 Clerc ic sal di seggen mee
 5595 Al hadden die vissche inder zee
 5596 Enen mensce geeten al
 5597 Weet oec dat hi verrisen sal
 5598 Soe dat an hem niet sal missitten
 5599 Van genen dingen no van smitten
 5600 ¶ **Meester smenschen haer ende sijn [[s]]naghe'le'**³⁶⁷
 5601 **Die aen hem staen so behagele**
 5602 **Selt dan anden mensche staen**
 5603 **Als hi ten vonnesse moet gaen**
 5604 Nv hoert clerc ic salt di wisen
 5605 Dat si also niet sullen verrisen
 5606 Ende togen bi exempel dan
 5607 Wat onse 'here'³⁶⁸ den mensche ian
 5608 Gelijc enen die maect een vat
 5609 Ende niet wel geraect dat
 5610 Soe maect hi vander seluer aerde
 5611 I beter ende van mere waerde
 5612 Also sel oec god die hoge coninc
 5613 Wel mogen maken een ander dinc
 5614 [55r] Ouer des menschen lichame
 5615 Also sijn wille es ende bequame
 5616 Ongelijc der eerster v'ro/or'men³⁶⁹
 5617 Die lach inder aerden onder die worme
 5618 Hi sel den mensche enen lichaem maken
 5619 Dat vander aerde niet sal maken
 5620 Sonder onsuerheit sel hi wesen
 5621 Ende vol claerhede so wi lesen
 5622 Al hadde een mensche ter werelt iiij handen
 5623 Ende ij hoefden op sinen buuc standen
 5624 Ende oec vinger vj of vij
 5625 Het gaet al of ten andren leuene
 5626 Want [[..]]³⁷⁰ elc wort daer al volmaect
 5627 Ende van lichamen wel geraect
 5628 So dat hem niet sel missitten

³⁶⁷ Aanvankelijk: 'snaghe'. Met rode inkt werd de 's' doorgehaald en werd er 'le' achter geschreven: 'naghele'

³⁶⁸ Aanvankelijk overgeslagen en boven de regel toegevoegd.

³⁶⁹ Aanvankelijk: 'vromen'; 'ro' is geëxpungeerd, erboven is 'or' geschreven ('vormen').

³⁷⁰ Een tweetal letters is geëxpungeerd en daarna weggekrabd.

5629 Noch oec letten ghene smitten
 5630 Dat hem gebrect sal god meren
 5631 Heeft hi te vele hi salt weren
 5632 Die zalige sullen der lichame bringen
 5633 Onbesmit van allen dingen
 5634 Ende sullen sijn soe ouer clare
 5635 Dat een wonder te seggene ware
 5636 Onsterflic sellen haer lichamen sijn
 5637 Dus leert ons die scripture fijn
 5638 Die quade sullen *daer* vor ogen
 5639 Haren lichamen moeten togen
 5640 So lelijc *ende* soe zwert van sonden
 5641 Men mocht gepensen te stonden
 5642 ¶ **Meester hebdi yet vernomen**
 5643 **Hoe god ten vonnesse sel comen**
 5644 Hi sal comen als .j. keyser rike
 5645 Mitten geselschap van hemelrike
 5646 Die ingelen soe ic hore wagen
 5647 Sellen cruce *ende* crone dragen
 5648 Tsere *ende* nagele mede
 5649 Die vor wonden sine lede
 5650 Dese tekene sal [[wort bekent]]³⁷¹ hi togen
 5651 Elken mensche vor sine ogen
 5652 Bi den teeken wort hi bekent
 5653 Dat hi sal doen vreselic iugement
 5654 Dan sal opstaen ouer al
 5655 Alle die doden groot *ende* smal
 5656 Om te comen gemeenlike
 5657 Iegen den here van hemelrike
 5658 Delementen sellen *verstormen* sere
 5659 Om den anxst van onsen here
 5660 Ende oec mede sonne *ende* mane
 5661 Sellen verliesen hare gedane
 5662 Die sterre die wi anden troen sien
 5663 Sullen gode mede ontsien
 5664 Al aertrike sal beuen dan
 5665 Om die vrese die men sal sien an
 5666 [55v] *Daer* sel elc redene moeten geuen
 5667 Van dat hi misdede in dit leuen
 5668 Te iosephat sel gescien
 5669 Tfonnesse dat wi mogen ontsien
 5670 Iosephat dat es een dal
 5671 *Daer* god die werelt doemen sal
 5672 Bouen dien dale des sijt wijs
 5673 Staet dat aertsce paradijs
 5674 Clerc nv wille mi noch *verstaen*
 5675 Tfonnesse wert inde lucht gedaen
 5676 *Daer* sullen wesen die mertelaren
 5677 Ende oec der apostelen scaren
 5678 Confessore *ende* volc van religione
 5679 Die weder stonden sduuels bandone
 5680 Si sullen sitten maken van der lucht
 5681 Des sijt seker sonder ducht
 5682 *Haer* concienzie *haer* heilige leuen
 5683 Die sullen hem *daer* sitten geuen
 5684 *Daer* sal god maken sijn sitten gereit
 5685 Op den stoel der almachticheit
 5686 *Daer* sal hi roepen sine vriende
 5687 Die hem in deser werelt diende
 5688 Ende salse setten tsijnre rechterhant
 5689 Ende doen hem sine glorie bekant
 5690 Ende sal seggen gi gebenedide
 5691 Gi *waert* die gene die mijns belide
 5692 Als ic achter straten ginc

5693 Ende mi zware coude beuinc
 5694 Ghi cledet mi *ende* voedet wel
 5695 Ic was dorstich gi gaeft mi voetsel
 5696 Herberge soe gaef di mi
 5697 Ende mine voete soe dwoech di
 5698 Ende gi *versoentet* mi mede
 5699 Als ic hadde serichede
 5700 *Daer* omme si di gebenedijt
 5701 Met minen vader talre tijt
 5702 Want mine glorie sal *versien*
 5703 Ende mijn engelen sellen verdienen
 5704 Ter luchter side sellen die *quade* staen
 5705 Herde droeue *ende* sere ondaen
 5706 God sal tot hem seggen dan
 5707 Ic was naect gine gaeft mi niet an
 5708 Hongerich ginc ic achter straten
 5709 Van v quam mi niet te baten
 5710 Van dorste dogedic groot leet
 5711 V herberge was mi ongereet
 5712 V en ontfermde niet mijnre lede
 5713 Vol houerde *waerdi* mede
 5714 Ende gierich om taersche goet
 5715 *Daer* om seldi inder hellen gloet
 5716 Noch sal hi spreken te hande
 5717 Tot sinen leeden vianden
 5718 [56r] *Waerdi* comen teniger stonden
 5719 Te genaden van vwen sonden
 5720 Ic hadde v getoecht gereit
 5721 Mine grote ontfermicheit
 5722 Dor vwe sonden staet v te sine
 5723 Ewelike inder hellen pine
 5724 Nv gaet van mi *vermaledijt*
 5725 Moeti wesen in alre tijt
 5726 Dan sullen ‘si’³⁷² sien van *daer* si staen
 5727 Dat die helle sal sijn ontdaen
 5728 Dan sullen si vallen als een loet
 5729 Mit haren anschijn op *daerde* al bloet
 5730 Ende souden *gerne daer* in vlien
 5731 Mocht men [[te]] tgeluc gescien
 5732 Want hare pine sullen si sien vor ogen
 5733 Die si ewelike moeten dogen
 5734 Sine *vercorne* [[s]] *dus* ist gesciet
 5735 Sel hi geuen sine ontfermicheit
 5736 Ende hi sal togen sine vianden
 5737 Hem te lachter ente scanden
 5738 Sijn cruce *ende* sijn wonden
 5739 Die hi ontfinc dor onse sonden
 5740 Hi sal .j. vier van bouen doen comen
 5741 Also als ic hebben vernomen
 5742 Ende doen verbernen wel sciene
 5743 Alle die werelt *met* enen viere
 5744 ¶ **Meester nv bericht mi scone**
 5745 **Bi wat reden die [[d]] gods sone**
 5746 **Sal doen tuterste vonnesse**
 5747 **Dat wistic gerne te mijnre lesse**
 5748 Hets recht der pinen ane uat
 5749 Dat hi die bate *daer* af ontaet
 5750 Die sone ontfinc die bitter doot
 5751 Den mensche te lossen vter noot
 5752 Want hi wiste wel *ende* sach
 5753 Dat die mensche in sonden lach
 5754 Ende iamer like was bedrogen
 5755 Biden viant die viel van hogen

³⁷¹ Geëxpungeerd en doorgehaald.

³⁷² Aanvankelijk overgeslagen en boven de regel toegevoegd.

5756 In der dieper hellen crijt
 5757 Des hi op den mensche hadde nijt
 5758 Dat hi die glorie soude ontfaen
 5759 Die hem bi houerden was ontgaen
 5760 Doe pijnde hi hem ende pensede
 5761 Hoe hi enich dinc geueinsde
 5762 Daer hi den mensch mochte mede
 5763 Doen vallen van der weerdichede
 5764 Ende nemen dat hem god had gegeuen
 5765 Doe dede hi den mensch sneuen
 5766 Des beclagede hem de zone den vader
 5767 Ende seide moet emmer ter hellen al gader
 5768 Dat ye in aertrike quam
 5769 Van adame den eersten man
 5770 [56v] Dat waer rouwe sonder genoot
 5771 Ic soude eer die bitter doot
 5772 Dor den armen mensch ontfaen
 5773 Vader docht v goet gedaen
 5774 Die vader merct ende [[kint]] bekint
 5775 In den sone [[die]] wie hi mint
 5776 Dat hi wille mit sinen leden
 5777 Behouden smenschen erfachticheden
 5778 Dus wert die sone soe men saget
 5779 Geboren van ere suuer maget
 5780 Ende wilde daer na steruen
 5781 Dor den mensche ende bedruen³⁷³
 5782 Om dese dinc om dese clage
 5783 Sel die vader ten doemsdage
 5784 Te josephat int soete dal
 5785 Den sone geuen die macht al
 5786 Mede te doen al sijn geuoech
 5787 Dits den mensche eren genoech
 5788 Datten svaders sone sal doemen
 5789 Als hi ten vonnesse sal comen
 5790 Want hi weet wel te voren
 5791 Dat hi dor den mensch wert vercoren
 5792 Hi sal te genadiger wesen
 5793 Den mensche so wi hopen in desen
 5794 ¶ **Meester hebdi yet verstaen**
 5795 **Hoe god die goede sel ontfaen**
 5796 Die goede sullen hebben die 'haren'³⁷⁴ ganc
 5797 Onder die quade al gemanc
 5798 Ende die quade sullen hem mingen
 5799 Oonder³⁷⁵ die goede ten gedinge
 5800 Daer werder vele ouer goed bekint
 5801 Die quaet worden in iugemint
 5802 Ende vele salre quaet schinen opt velt
 5803 Die god sel nemen mit geweld
 5804 Clerc daer sellen ingelen wesen
 5805 Die sellen onder lesen
 5806 Die goede vten wieden
 5807 Dus horic scripture bedieden
 5808 Gelike dat die ackermanne
 5809 Tcoren sceden mitten wanne
 5810 Ende tcaf leggen op een pl[[i]]ein³⁷⁶
 5811 Ende op ander side dat goede grein
 5812 Also sullen dengelen die goede sceden
 5813 Bi ordinacien onder hem lieden
 5814 Ia in vier partien dats waer

5815 Worden si versceden daer
 5816 Deerst geselschap hore ic nomen
 5817 Sel volmaectelike te gode comen
 5818 Ende sellen oec ouer tfonnesse wesen
 5819 Daer men die quade vut sal lesen
 5820 Die vermaledijt sullen bliuen
 5821 Bede mit ziele ende met liue
 5822 [57r] Dander geselschap hore ic lesen
 5823 Die gecrone³⁷⁷ in haer huwelic hebben genesen³⁷⁸
 5824 Ende getrouwe sijn elc andren
 5825 Ende hier sonder hoeft sonden wandren
 5826 Ende biechte spreken mit haren monde
 5827 Ende rouwe hebben haren sonde
 5828 Ende [[ouer]] daer af penitencie ontgingen
 5829 Die si voldaden in waren dingen
 5830 Dan sal elc goet kersten sijn bekent
 5831 Vri ende quite int [[q]] iugement
 5832 Ende ouer liden tfonnesse zwaer
 5833 Dat den quaden sel gaen tenaer
 5834 Ende omme haer quade vule sonden
 5835 Worden si in de helle verslonden
 5836 Derde geselschap dats anschijn
 5837 Sel sonder vonnesse verdoemt sijn
 5838 Dat sullen wesen di sonder wet
 5839 Waren ende in sonden [[d]] besmet
 5840 Gelike ioden en sarasine
 5841 Die onsen here daden pine
 5842 Doe hi tsinre passien ginc
 5843 Ende hem niet en helden ouer coninc
 5844 Ende niet gelofden an sine gebode
 5845 Ende aen beden haer af gode
 5846 Op desen sal geen vonnesse gaen
 5847 So ons scripture doet verstaen
 5848 Daer si ten vonnesse sellen [[gaen]] standen
 5849 Sellen si gode sien tharen scanden
 5850 Ende sellen verdoemt van hem gaen
 5851 Als sijn ogen op sal slaen
 5852 Tfierde geselschap moegedi horen
 5853 Sel mit gods vonnesse sijn verloren
 5854 Dat worden die vermaledide kerstine
 5855 Die hier gode deden onwerde anscine
 5856 Ende valscheit der heileger kerken
 5857 Mit haren quaden bosen gewerke
 5858 Als god dese sal sien mit ogen
 5859 Sal hi hem sine gramschap togen
 5860 Ende sal tot hem seggen ter tijt
 5861 Nv gaet van mi vermaledijt
 5862 Ic hadde honger ende dorst groet
 5863 Gene gaeft mi niet te mine noot
 5864 Nv verstat ende sijt des vroet
 5865 Dat die quade kersten meer misdoet

³⁷³ Sic. Blommaert (5784) emendeert 'bederven'.

³⁷⁴ Aanvankelijk overgeslagen en boven de regel toegevoegd.

³⁷⁵ Sic.

³⁷⁶ Van 'pliein' is de eerste 'i' geëxpungeerd, zodat men 'plein' dient te lezen.

³⁷⁷ Sic. MNW (II, 1180) vertaalt 'gecrone' als 'Met eene kroon versierd; bij uitbr. voortreffelijk; lat. insignis', met daarbij dit citaat uit de *Vers-Lucidarius*. Verdam (1881, 243) stelt hier de lezing 'getrouwe' voor. Het MNW (t.a.p.) echter vermeldt: 'Het zou gemakkelijk zijn, voor *gecrone* een ander woord in den tekst te brengen, b.v. *getrouwe*, te meer daar *gecrone* in de hier voorkomende opvatting in andere talen onbekend schijnt; doch *Lanc.* III, 6444 staat vermoedelijk hetzelfde woord in superl.: "Hi sal die gecroenste (gecroneste of gecroontste?) riddere wesen ende die warechste van allen...; hine quamer niet in met sonden besmet, alse sijn nu ten stonden die ongetrouwe sondaren".'
³⁷⁸ 'genesen', lees 'gewesen'.

5866 Iegen gode dan die int geloue es bekint
 5867 Ende oec gode niet en kent
 5868 Nv wachti kersten wat gi does
 5869 Want du wets wel alstu misdoes
 5870 Ende alstu sonde heues gedaen
 5871 Saltu gereet te biechte gaen
 5872 Ende hebben rouwe van dinen sonden
 5873 Daer du mede worts gebonden
 5874 [57v] Want dese kennesse en heeft niet
 5875 Tonsalige ongelouige diet
 5876 Daer omme en sullen[[l]]³⁷⁹ si niet die pine
 5877 Hebben gelike quade kerstine
 5878 ¶ **Meester bericht mi van desen**
 5879 **Of god yet tornich can wesen**
 5880 Clerc men dede noyt die saken
 5881 Daer men gram om mochte maken
 5882 Die here heeft so bliden gedane
 5883 Hem en gaet geen belgen ane
 5884 Noch gramschap in hem
 5885 Daer af ic wel seker bem
 5886 Clerc ic hebbe wel vernomen
 5887 Dat god onse here sal comen
 5888 Mit bliden anschijn in den crijt
 5889 Daer hi de welt sal maken quijt
 5890 Hi sal in dat domen sijn
 5891 Sochter dan dan .j. kammekijn³⁸⁰
 5892 Maer als die verdomenesse vallen sal
 5893 Op donsallige int helsche dal
 5894 Sullen si segge mit wenenden ogen
 5895 Dat si gods gramschap moeten dogen
 5896 Ende oec sine verbolgen sprake
 5897 Ende wert gene gramschap maer wrake
 5898 Wan den sonden die si hier daden
 5899 Doe si daden gene genaden
 5900 Haren armen euenkerstene
 5901 Ende sine gedochten niet der pinen
 5902 Die god dogede om hare sonden
 5903 Doe hi ontfinc sijn heilige wonden
 5904 An den cruce herde bitterlike
 5905 Om te verlosen al aertrike
 5906 Clerc verstat mi te wensche
 5907 Gelike dat die sone³⁸¹ siet elc mensche
 5908 Mit sinen ogen herde scone
 5909 Daer so gaet anden trone
 5910 Also sullen dan sonder waen
 5911 Alle concencie sijn ondaen
 5912 Daer sel [[alle]] elc andren sonden kennen wel
 5913 So wi doen die sonne anden hemel
 5914 Weder so doncker es of claer
 5915 Des mach elc hebben vaer
 5916 Is oec iemen die hier sine sonden
 5917 Den pape seit mit sinen monde
 5918 Ende penitencie gedaen op enich dach
 5919 Van den sonden wert [[e]]geen gewach
 5920 Ay mensche peinse ende micke
 5921 Dattu so beters dine stricke
 5922 Dattu ten ionxsten dage wort vonden
 5923 Claer ende suuer van sonden
 5924 ¶ **Bericht mi meester na dine lesse**

5925 **Hoet wesen sel na tfonnesse**
 5926 [58r] Alst tfonnesse wort gedaen
 5927 Soe worden alle die duuele geuaen
 5928 En geworpen in gront
 5929 Van der hellen dat si v cont
 5930 Ende die vermaledide [[int]] mit hem leden
 5931 Dat segic v ouer waerheden
 5932 Ende sellen daer ewelike bliuen
 5933 God sal metten saligen cliuen
 5934 In dat salige heilige iherusale'n/m³⁸²
 5935 Daer bliuen si ewelike met hem
 5936 Daer sellen si telker vren
 5937 Bescouwen svaders figure
 5938 Die sal wesen sonder genoot
 5939 Ende in hem hebben glorie groot
 5940 Daer sal dan die menschelichede
 5941 Rusten in de godlichede
 5942 Ende sine bliscap sal dor gangen
 5943 Elke ziele sonder verlangen
 5944 Alle bliscap wert daer anschijn
 5945 Elke na die verdiende sijn
 5946 Die [[v]]dan wert vanden minsten loen
 5947 In den hemel in gods troen
 5948 Hem sal dincken dat hi es
 5949 Vanden meesten sijt seker des
 5950 So wel salt hem genoegen
 5951 Daer se god tegader sal voegen
 5952 Want haer bliscap wert [[te]] alte gader
 5953 Dat si bescouwen den [[menschel]] hemelschen vader
 5954 Die verclaerde haer ansichte
 5955 Mit sinen glore mit sinen lichte
 5956 ¶ **Meester heb[[b]] di yet vor sien**
 5957 **Wat metter welt sal gescien**
 5958 Clerc god salse met enen viere
 5959 Te puluer verbernen sciene
 5960 Also sal gescien dese dinc
 5961 Gelike dat wilen die deluwe ginc
 5962 Bouen alle berge .xv. cubicus
 5963 Ende geduerde .xl. dage aldus
 5964 Also sal tfier bouen alle berge gaen
 5965 Also [[heb]] ict int ware hebbe verstaen
 5966 In deser wijs soe wert gedaen
 5967 Der welt wandelinge saen
 5968 Ende der werelt armoede mede
 5969 Dat coude [[ht]] hitte ende serichede
 5970 Dese vernoy sellen te gliden
 5971 Maer delementen sellen verbliden
 5972 Ende werden gesuuet van der donckerheit
 5973 Mit ouer talliger claerheit
 5974 Noch verstant mi herde wel
 5975 God sal maken enen niwen hemel
 5976 Die scoenre ende clare sal sijn
 5977 Dan nv es dat sonne schijn
 5978 [58v] Hi sel verniwen die sonne ende die mane
 5979 Mit sonderlingher gedane
 5980 Oec vint men als wi lesen
 5981 Dat die sonne claere sal wesen
 5982 Vij werf ant firmament
 5983 Dan soe met ons es bekent
 5984 Ende die sterre in haren schijn
 5985 Sellen vij 'werf'³⁸³ clare sijn

³⁷⁹ Aanvankelijk stond er 'sullel' of 'sullenl', waarna de 'l' werd geëxpungeerd en met diagonale haarlijntjes doorgehaald.

³⁸⁰ Sic. Blommaert (5894) emendeert 'lammekijn'.

³⁸¹ Sic. Blommaert (5910) emendeert 'sonne'. Op deze plaats in B4: 'zonne'.

³⁸² Aanvankelijk: 'iherusalen', waarna er aan de 'n' (die eindigde met een lange haal) nog een poot werd toegevoegd: 'iherusalem'.

5986 Ende die mane sal met enen ringhe
 5987 Versiert sijn sonderlinge
 5988 Die men noyt an haer gesach
 5989 In dese werelt op genen dach
 5990 God sal dan maken niwe aerde
 5991 Scoenre ende van mere waerde
 5992 Vij waruen dan so nv es
 5993 Des sijt seker ende gewes
 5994 Dat daerde ontfinc ons heren bloet
 5995 Dat vut sinen wonden woet
 5996 Ende der heileger martelaren
 5997 Die in aertrike gepassijt waren
 5998 Daer omme salse die hoge coninc
 5999 Versieren mit vele scoenre dinc
 6000 Dan nemmermere mach vergaen
 6001 Dit doet ons scripture doet verstaen
 6002 God salse versieren des sijt wijs
 6003 Gelike dat was taerdsche paradijs
 6004 Ende twater dat ons heren lichame
 6005 Dwoech tonser alre vrame
 6006 Ende niet stille mach staen
 6007 Dan sal sijn lopen sijn gedaen
 6008 Scripture seit dat water al
 6009 Clare sijn dan enich cristal
 6010 In de werelt sal dan nemmermere
 6011 Comen sonde rouwe noch sere
 6012 Maer bliscap ende groot delijt
 6013 Des willic da[t]³⁸⁴ gi seker sijt
 6014 Watter god mede doen sel daer naer
 6015 Dat waer mi te seggen zwaer
 6016 ¶ **Meester segt mi die reden al**
 6017 **In wat vormen die mensch verrisen sal**
 6018 Hi sal vij warf clare sijn
 6019 Dan nv es dat sonne schijn
 6020 Ende sal oec in de oude verrisen
 6021 Dat onse scepper dede die wi prisē
 6022 Maer omme dat es een soete'n/r³⁸⁵ sanc
 6023 Te hoorne doude ende die ionghe gemanc
 6024 Ende die kinder metten wiuen
 6025 Des willen sommige clercken scriuen
 6026 Dat elc sel verrisen in der ouden
 6027 Gelike dat hi voer ter moude
 6028 Daer sal men [[e]] mogen sien ende horen
 6029 Also naect als hi wert geboren
 6030 [59r] Des sullen si hem scamen niet
 6031 Gelike deen engel den andren siet
 6032 Si sullen scemeren van scoenheden
 6033 Die sullen bedecken hare leden
 6034 God sal cleden den lichame gereet
 6035 Mitten cleden der salicheit
 6036 Ende sine ziele sal god versconen
 6037 Mitter salicheit der drie personen
 6038 Si sullen haren wille volbringen
 6039 In allen maniren in allen dingen
 6040 Want haer wille wort .j. paerlike
 6041 Te louene gode van hemelrike
 6042 Si sullen hebben wel bedechte
 6043 Vor hem lieden gods ansichte
 6044 In wat steden si hem besetten

6045 Sullen si wesen sonder leten³⁸⁶
 6046 Haer gepeins wille ende wesen
 6047 Sel emmer in gode geuoech wesen
 6048 Daer om sal al haer gedochte
 6049 Vol bringen in soetheden sochte
 6050 Ende gedincken haere pine te zamen
 6051 Die si doechden mit haren lichamen
 6052 Gelike als een keyser rike
 6053 Die comt wt enen wige blidelike
 6054 Ende vertelt dat hi hadde geual
 6055 Dat hi den strijt verwan al
 6056 Also blide worden si te [[var]] waren
 6057 Dat si den duuel sijn ontfaren
 6058 ¶ **Nv bericht mi meester rike**
 6059 **Wat bliscepen hebben die zielen in hemelrike**
 6060 **Ik wiste gerne sonder waen**
 6061 **Hoe hare [[bbs]] bliscap is gedaen**
 6062 Clerc hore bliscap hore ic gewagen
 6063 Es sulc dat noyt ogen zagen
 6064 Noch oren hoerden sekerlike
 6065 Van soetheden dies gelike
 6066 Noch noyt mont vertellen mochte
 6067 Noch herte gepeinsen gedochte
 6068 Die scoenheit ende die verweende dingen
 6069 Die hem god sal geuen sonderlingen
 6070 Clerc ic doe di noch verstaen
 6071 Dat die salige sullen ontfanen
 6072 Xiiij glorien herde scone
 6073 Mit den vader in den trone
 6074 Daer wert hem lieden wel bequame
 6075 Vij der zielen ende vij den lichame
 6076 Die lichame sel hebben gereit
 6077 Scoenheit dapperheit ende stracheit
 6078 Weelde vroetscap ende gesonde
 6079 Ende ontsterflic in allen stonden
 6080 Die ziele sel ontfanen mere
 6081 Vij giften van onsen here
 6082 [59v] Dat es minne ende wijsheit
 6083 Vroetscap ende mogentheit
 6084 Grote sekerheit ende bliscap
 6085 Sel die ziele ontfanen in nap
 6086 Ende ewelike salt haer bliuen
 6087 Sonder nemmermere verdriuen
 6088 ¶ **Meester nv doet mi verstaen**
 6089 **Hoe elke bliscap es gedaen**
 6090 Nv verstat wel dese woert
 6091 Die ic di sal bringen voert
 6092 Clerc of di god gaue te lone
 6093 Die scoenheit van absolone
 6094 Die welken hadde smette no blame
 6095 In sinen sconen lichame
 6096 Sijn haere was gelike den goude
 6097 Dat hem stont op sine moude
 6098 Wie dese scoenheit bleue geheel
 6099 Die hadde een scoen verdeel
 6100 Ende waerstu daer toe also snel
 6101 Alsoe was die dapper asel
 6102 Want hine vant dinc gene
 6103 Hine verliepse wel met enen bene
 6104 Ende hine vincse wel gereit
 6105 Dat was grote dapperheit
 6106 Ende waerstu also starc in dinen doen
 6107 Alsoe was die sterke samsoen
 6108 Hi was die m gewapender man

³⁸³ Aanvankelijk overgeslagen en boven de regel toegevoegd.

³⁸⁴ 't' verdwenen door minuscule beschadiging van het papier.

³⁸⁵ Aanvankelijk: 'soeten'; de 'n' is veranderd in een 'r'.

³⁸⁶ Sic.

6109 Allene met sire hant verwan
 6110 Ende doot sloech op een velt
 6111 Dat was wonder ende gewelt
 6112 Ende hadstu daer toe in dijn bedwange
 6113 Alse keiser augustis hadde lange
 6114 Alle de werelt ende waer dijn eygen goet
 6115 Dats al niemen hadde [[een]] enen voet
 6116 Ende waerstu also wijs in dinen doen
 6117 Alse was die coninc salemoen
 6118 Die met sire wijsheit vroet
 6119 Al volbrochte dat hi bestoet
 6120 Ende waerstu daer toe also gesont
 6121 Alse moyses was teniger stont
 6122 Die noyt siecheit hadde gedragen
 6123 Als van enen tant te wagen
 6124 Hine hadde noyt zwaer verdriet
 6125 Dat hem sijn ogen donckeren yet
 6126 Ende hadstu oec van [[goe]] gode gegeuen
 6127 Dattu also lange soutstu leuen
 6128 Alse mathusalee die wel naer
 6129 Oec leuede tien hondert jaer
 6130 Ende waerstu ter werelt gemint met vlite
 6131 Alse ionitas was van dauite
 6132 Hi mindene bouen wijf ende man
 6133 Ende bouen hem seluen nochtan
 'Ende hadstu hier toe oec'³⁸⁷
 6134 [60r] Ende hadstu hier toe oec allene
 6135 Die wijsheit van der werelt gemene
 6136 Ende soe vordi waer ondaen
 6137 Ende in dijn herte woude gaen
 6138 Soe waerstu vele vroeder dan
 6139 Dan salomon die wise man
 6140 Ende waerstu also gemint te hant
 6141 Alse iosep was in egipten lant
 6142 Wien tfolc aenbeden mere
 6143 Dan gode onsen lieuen here
 6144 Ende waerstu oec een leits man
 6145 Bouen alle der werelt dan
 6146 Alse moyses was van die van israël
 6147 Soe waerstu mogende weet ic wel
 6148 Ende warent alle dine vriende
 6149 Die omtrint di waren ende dienden
 6150 So moestu sijn van goeden moede
 6151 Getrouwelike in seker hoede
 6152 Ende hadstu oec des verdient
 6153 Dat alle die werelt waer dijn vrient
 6154 Ende du oec mochte volbringen
 6155 Alle dat die werelt mocht vol stringen
 6156 So mochtstu mit rechte wel
 6157 Hebben iolijt ende spel
 6158 Ende waerstu also seker int herte dijn
 6159 Alse enoc ende elyas sijn
 6160 Die seker sijn van desen liuen
 6161 Dat si altoes leuende bliuen
 6162 Want niemen mach hem tparadijs
 6163 Nemen in geenre wijs
 6164 Dan god dieser in mede
 6165 Dit es grote sekerhede
 6166 Ende du mochts volbringen
 6167 Alle dese vorseide dingen
 6168 Ende alle dat ware onder den trone
 6169 Dit waer geften vele ende scone
 6170 ¶ Ic segge meester in mijn gedochte
 6171 Die dit al volbringen mochte

6172 Dat hi van gode meer hadde te lone
 6173 Dan die ingel van den trone
 6174 Clerc dijn gepeens ende dijn waen
 6175 Es min dan niet want verstaen
 6176 Want alle dese waerlike sticken
 6177 En mach men niet .j. caf micken
 6178 Iegen die bliscap die god bereet
 6179 Der zaliger zielen alsoe men sceet
 6180 Alle die ye spraken met monde
 6181 En geseiden niet te gronde
 6182 Want haer god heuet bereit
 6183 Mitten sone der drieuoldicheit
 6184 Hare bliscap ende haer glorie
 6185 Sal sijn bouen alre memorie³⁸⁸
 6186 [60v] Ay edel creature nv siet
 6187 Dat ghi dese glorie en verliest niet
 6188 Die v god heeft gegeuen
 6189 Als gi sceet van desen leuen
 6190 Du prijs die giften [[d]] vander werelt
 6191 Die walsch³⁸⁹ sijn ende verdwerlt
 6192 Iegen die scoenheit vanden trone
 6193 Die de zalighe hebben te lone
 6194 Ic segge dat absalons scoenheit
 6195 Waer der zielen een donckerhede
 6196 Die zalige sellen daer clare sijn
 6197 Dan nv es der sonnen scijn
 6198 Asahels grote dapperhede
 6199 Waer der zielen een traechede
 6200 Want so waert alre snel
 6201 Alse gepeins dat weet ic wel
 6202 Sampsoens stracheit dat verstaet
 6203 Waer met hare een crancke daet
 6204 Want der zaliger zielen cracht
 6205 Sal sijn van soe groter macht
 6206 Dat soet al sel verwinen
 6207 Wat iegen es met onminnen
 6208 Skeyzers augustus mogentheit
 6209 Also ons scripture seit
 6210 Waer met hare sijts gewesse
 6211 Een zwaer van genesse
 6212 Want machtiger man dan hi
 6213 Mochten vaen dat segic di
 6214 E niemen mach te genen stonden
 6215 Die zalige zielen houden gebonden
 6216 Niet te meer dan die ioden gemene
 6217 Mochten gebieden van nazerene
 6218 Ihesum den coninc milden
 6219 Te verrisene als hi wilde
 6220 Niemen machse vaen no deren
 6221 Si sijn altoes [[s]] daer si begheren
 6222 Si sijn daer ende willen hier ende ghins
 6223 Snelre dan enich gepeins
 6224 Dit es weelde ende mogentheit
 6225 Alle dat ic hier hebbe geseit
 6226 Salomoens grote wijsheide
 6227 Waer metter zielen dul hede³⁹⁰
 6228 Want ertsche vroetscap es el niet
 6229 Dan tonneerne taerdsch diet
 6230 Moysere gesonde waer siechede
 6231 Der zielen in alle hare lede

³⁸⁸ De tekst is aan de onderzijde van het blad (m.n. 6180-6185) moeilijk leesbaar door de donkere kleur van het perkament.

³⁸⁹ Sic. Lees met Blommaert (6194) 'valsche'.

³⁹⁰ Tussen 'dul' en 'hede' een lege plek.

³⁸⁷ Uiterst rechts in de benedenmarge geschreven.

6232 Want siecheit noch ongesonde
 6233 En mach haer deren te geenre stonde
 6234 Niet te meer dan een kersten
 6235 Mach dor houwen tsonne schijn
 6236 Dat hem deert of nose
 6237 Dits *daer* af die rechte glose
 6238 [61r] Van deser welt tlanghe leuen
 6239 Waer met hem een cort beweuwen
 6240 Ende ene wel gallike doot
 6241 Want haer bliscap es so groot
 6242 Ende haer leuen sonder verganc
 6243 Ende sonder enich verlanc
 6244 Wat so sal leuen ewelike
 6245 Mitten vader van hemelrike
 6246 Meere vroetscap dan men mach peinsen
 6247 Heeft elke ziele sonder veinsen
 6248 Ende die vroetscap sal geduren
 6249 Ewelike in allen vren
 6250 Enoe sekerheit ende heylen helyen
 6251 En es niet yegen der zielen vrien
 6252 Want hare vriheit es so gedaen
 6253 Dat so niet mach vergaen
 6254 Van ioseppe oec die minne
 6255 Waer hier tegen te prisene dinne
 6256 Want die minne der zielen goet
 6257 Blijft ewelike des sijt vroet
 6258 Die ere die moyses ontfinc
 6259 Doe hi mitten kindren van israel ginc
 6260 Om te leidene tysrahelsch diet
 6261 Die ere waer oec herde clene
 6262 Legen die heeft die ziele rene
 6263 Dat alle die werelt mach volbringen
 6264 Ware herde clene dingen
 6265 Legen die macht der zielen vri
 6266 Die gode comen es al bi
 6267 Alle dese bliscepen sijn al niet
 6268 Legen dat men vor gode siet
 6269 Grote genoechte sal *daer* wesen
 6270 Dat seggen sijt diet hebben gelesen
 6271 Si sullen sien *ende* mogen togen
 6272 Alle bliscap met haren ogen
 6273 Wat si willen *ende* begaren³⁹¹
 6274 Sel hem niemen mogen deren
 6275 Si sullen hebben groot delijt
 6276 In onsen sceppare talre tijt
 6277 Ende die [[alle]] ingelen allegader
 6278 Die wonen mitten vader
 6279 Clerc noch willic mi vermeten
 6280 Dat die zielen sullen weten
 6281 Elc anders bliscap daer
 6282 Daer si worden inden hemel claer
 6283 Ende sullen kennen haer vianden
 6284 Die sijn inder hellen bande
 6285 O wi wat bliscepen sel *daer* sijn
 6286 Daer die sonne in haren schijn
 6287 Sal sijn vij werf claerre
 6288 Ende scoenre en openbare
 6289 Dan si nv es op enigen dach
 6290 [61v] Des doet ons scripture gewach
 6291 |
 6292 |
 6293 |
 6294 |³⁹²

³⁹¹ Lees i.v.m. rijm: ‘begeren’.

6295 Dat nv es op enen dach
 6296 Elc salre hebben wenschen wout
 6297 Na sijnre begerte ionc *ende* out
 6298 God sal hem *daer* geuen gereit
 6299 Sine grote ontfermichede
 6300 *Daer* sal men bliscap gedichte
 6301 Sien in ihesus cristus ansichte
 6302 Grote [[bl]] scoenheit sel men *daer* scouwen
 6303 In marien onser vrouwen
 6304 Aldus gedaen soeten edelheit
 6305 Ay [[edel v]] verstant edel creature
 6306 Dattu niet verboeres teniger vre
 6307 Die bliscap die di es gehouden
 6308 Mit dinen sonden mit dinen scouden
 6309 Die mochs winnen in corter stont
 6310 Ende wachti van der hellen gront
 6311 Der zielen pine en es so clene
 6312 Sone heeft also vele rouwen allene
 6313 Also die hemel glorien heuet
 6314 Dits also waer als god leuet
 6315 Ende die ziele diere in staet te sine
 6316 Hebben altoes also grote pine
 6317 Also die zalige hebben weelde
 6318 Die sijn versiert mit gods beelde
 6319 Mensch peinst om dine sonden hier
 6320 Dattu niet met besitte thelsche vier
 6321 Dat *nemmermere* sel te gane
 6322 Teniger stont sonder waen
 6323 Mit cleenre pinen in dit leuen
 6324 Machstu blusschen [[en]]³⁹³ dat zware sneuen
 6325 Marien kint die gods sone
 6326 Die alre doechden es gewone
 6327 Moet ons verbringen *daer* sijn die sine
 6328 Ende verde ons van der hellen pine
 6329 Na dit [[corte]] arme corte leuen
 6330 Ende moet houden sonder sneuen
 6331 Des jonne ons die hemelsche vader
 6332 Nv segt amen alle gader

**Hier beghint een groet boec van den vij
dootsonden *ende* van den x gheboden**³⁹⁴

³⁹² Na het eerste vers op f. 61v (vs. 6290) zijn vier regels leeg gelaten; elk daarvan vertoont een korte verticale streep in rode inkt: de rubricatie is blijkbaar alvast aangebracht, in afwachting van de verzen.

³⁹³ Geëxpungeerd en doorgehaald.

³⁹⁴ Na de tekst van de *Lucidarius* is de bladzijde leeggelaten. Deze twee verzen staan op de onderste regels van de pagina.

VERS-LUCIDARIUS - Excerpt in Brussel, KB II 270 (f. 54r) (B2)

In handschrift Brussel, KB II 270 bevindt zich op f. 54r een excerpt uit de *Vers-Lucidarius*, corresponderend met de verzen 225-240 van B1 (een groot deel van Mnl I.11).

	Lucidarius zeit .¹	1
225	Bij zijnder groter mueghentheit	
226	Es hij in allen steden gheseit	
227	Nochtan es hij lichamelike	
228	Emmer wonende in hemelrike.	5
229	Sindert dat de heere groot	
230	Voer ten hemel na zine doot	
231	So ne quam hij met lichame niet	
232	In de‘se’ ² werrelt dat beziet	
233	Maer zine gracie ende ghenadichede	10
234	Die es altoes in elke stede	
235	Ja daer de gherechteghe mensche es	
236	Dies zijt zeker ende ghewes	
237	Daermen aenroupt met herten clare	
238	Sine ghenade comt stappans Dare	15
239	Eist In de zee oft In de vloede	
240	Eist op tlant oft in tviers gloede	

¹ Titel met rode inkt onderstreept.

² Na ‘de’ staat onderaan de regel een klein rood wigje. In de linkermarge staat eenzelfde rood wigje, met daarboven in de gewoonlijke, bruine inkt: ‘se’. Men moet voor ‘de’ dus ‘dese’ lezen.

VERS-LUCIDARIUS – Excerpt in Brussel, KB II 116 (f. 8r-11r) (B3)

In handschrift Brussel, KB II 116 bevindt zich op f. 8r-11r een excerpt uit de *Vers-Lucidarius*, corresponderend met de verzen 5425-5571 van B1 met uitzondering van 5536-5541 (ofwel Mnl III.23 en Mnl III.25, waarbij Mnl III.24 is overgeslagen).

5425	<i>[8r]</i> Waer antkerst gheboren sal zijn en hoe ¹	1
5426	NV ² verstaet wel ende hoert ³	
5427	In babelonien die grote poert	
5428	Hij sal in hebben sduvels gheest	
5429	En sal vermoghen sathanas vulleest	5
5430	In die stat van corosan	
5431	Wert hij ghevoestert seit zente Jan	
5432	En vp ghehauden met duuelien	
5433	Ende ghequeect met jngromancien ⁴	
5434	Hij sal hem maken heere ende god	10
5435	Ende elc zine doen gaen zijn ghebod	
5436	<i>[8v]</i> Hij sal drie en dertich jaer te voren comen	
5437	Eer god die weerelt hier zal domen	
5438	Van cayins gheslachte wert hi gheboren	
5439	Dat wert der weerelt een groet thoren	15
5440	Ouer alde weerelt zonder spot	
5441	Sal hij hebben zijn ghebod	
5442	In viere manieren dus eist gheset	
5443	Sal hij tfolc bringhen te ziere wet	
5444	In ⁵ deerste sullen hedele en rike	20
5445	Hem dor zinen scat wijken	
5446	Die scat die heeft ghe zijn verloren	
5447	Sal hem al comen te voren	
5448	Tghemeene volc wert hem onderdaen	
5449	Ofte het moet die doet ontfaen	25
5450	Den ⁶ anderen sal hi van bouen doen comen	
5451	Een vreeselic vier hebbic vernomen	
5452	Dat de ghene sal verslaen	
5453	Die hem niet willen zijn onderdaen	
5454	Papen cleercken groet en small	30
5455	Sal hij bringhen hutten gheloeue al	
5456	Met ziere zonderlingher cleergien	
5457	So sal hijse vermalendien	
5458	<i>[9r]</i> Scrifture wert hem onderdaen	
5459	Die ter duuelien bestaen	35
5460	Alle subtilheit sal in hem wesen	
5461	Also wij in scrifturen lesen	
5462	Die ⁷ derde maniere es dat hij sal	
5463	Die van religioene bedrieghen al	

¹ Geschreven in rode inkt.

² N: initiaal van 1 regel hoog in rode inkt.

³ Een moderne hand heeft hier in de rechtermarge geschreven: 'Lucidarius r. 5429'.

⁴ Jngromancien: lees 'nigromancien' (mogelijk is de eerste lange stok aan het woord bedoeld als linkerpoot van de n; evenwel is het vreemd dat de rechterpoot dan zo klein is. Eerder lijkt deze stok een j te zijn, gevolgd door een n).

⁵ I: initiaal van 1 regel hoog in rode inkt.

⁶ D: initiaal van 1 regel hoog in rode inkt.

⁷ D: initiaal van 1 regel hoog in rode inkt.

5464	Met myraclen die hi sal toghen	40
5465	Die zij sullen zien metten hoghen	
5466	Ende zijn teekene sullen hem duncken claer	
5467	Dat zijse zullen hauden ouer waer	
5468	Den ⁸ vierden salhij onghedoepte vp doen staen	
5469	Maer die hier doepsel hebben ontfæen	45
5470	Die so doet men my verstaen	
5471	Ne salhi niet moghen vp doen staen	
5472	God en saels hem niet moghen ghehinghen	
5473	Dat hijt soude moghen vulbringhen	
5474	Dat hijse soude moghen doen verrisen	50
5475	Met ziere macht in gheenre wijsen	
5476	Maer den onghedoepten lieden	
5477	Sal hij wel moghen ghebieden	
5478	Dat zij dor zijn ghebod vp staen	
5479	Als hijt ghebiet het wert ghedaen	55
5480	[9v] Die leuende sullen oec zinen wille	
5481	Ouer hem orconden lude en stille	
5482	Dus saelt hem wesen onderdaen	
5483	Dat in de weerelt wert beuaen	
5484	Daer na so sal lucifer comen	60
5485	Also als ict hebbe vernomen	
5486	En sal in een onzuuer vat gaen	
5487	Dat noyt doepsel en adde ontfæen	
5488	En sal predeken zijn ghebod	
5489	Hij sal doen andworden du best god	65
5490	Warachtich weet ic wel altoes	
5491	Dus werden die liede radeloes	
5492	Vele teekene sal hij toghen	
5493	Ende den lieden weerven voer oghen	
5494	Den blinden sal hij gheuen lecht	70
5495	Ende den cruepele doen gaen recht	
5496	Die voer hem doef ende stom staen	
5497	Sal hij doen hoeren en spreken zaen	
5498	Te jherusalem zal hij gheraken	
5499	En doen den tempel weder maken	75
5500	En salre in zetten eenen autaer	
5501	En doen hem seluen offeren daer	
5502	[10r] Ende maken hem seluen god	
5503	Als oft hi adde ouer al ghebod	
5504	Als die joden dit hebben vernomen	80
5505	Dan sullen zij alle tote hem comen	
5506	Ende anebeden oet moedelike	
5507	Ouer gode van hemelrike	
5508	Dan sullen comen predeken zeere	
5509	Enoch ende Elyas twoort ons heeren	85
5510	Dat beede cleene ende groet	
5511	Gheloeuen sullen tgheloeue bloet	
5512	En weder bi predecacien bekeeren	
5513	Dat sullen sij doen gode theeren	
5514	Ne gheene myracle ne sal hij pleghen	90
5515	Voer hij dertich jaer heeft de degghen	
5516	Vier dalf jaer jn eerderike	
5517	Sal hi regneren zekerlike	
5518	Dan sal hij clemmen vp eenen berch	

⁸ D: initiaal van 1 regel hoog in rode inkt.

5519	Die keytijf die onsaleghe dweersch	95
5520	En segghen te zinen volke comt te my	
5521	Hemelrike es hu eyghin vry	
5522	Van den berghe sal hij upwaert vlieghen	
5523	Ende hem entie zine bedrieghen	
5524	[10v] Vp die lucht sal hi hem willen hersten	100
5525	Dan sal hij vallen ende bersten	
5526	En varen inder hellen pine	
5527	Eeuwelike hij ende de zine	
5528	Daer zalne god metten monde	
5529	Vermalendien te diere stonde	105
5530	Omme datti die heleghe kerke	
5531	Vellede met zinen gheweerken	
5532	Ende die an zine gheloeue bliuen	
5533	Werden verdoumt als keytuen	
5534	En zij dat zij hem bekeeren	110
5535	Weder ten gheloeue ons heeren	
5542	Als antkerst zinen wille sal hebben ghedaen	
5543	Sal daer na de weerelt langhe staen⁹	
5544	Alzoe ¹⁰ verstaet naer die plaghe	
5545	Sal zoe noch staen veertich daghe	115
5546	Dat sal doen ghewaerlike	
5547	Die hoghe heere van hemelrike	
5548	Dor de ghene sal hijze laten staen	
5549	Die antkerst huten gheloeue dede gaen	
5550	Om dat zij binnen dien seluen stonden	120
5551	Moghen betren hare zonden	
5552	[11r] En sullen dan ghelouen waerlike	
5553	Dat hijse bedroghen adde zekerlike	
5554	Als die veertich daghe nemen fijn	
5555	So sal der weerelt hende zijn	125
5556	Als die weerelt hende heuet ghenomen	
5557	Dan zo sullen jnghelen comen	
5558	Ende blasen zeere met bizinen	
5559	Ende doen der weerelt wel anschine	
5560	Dat een vreeselic vonnesse zal zijn	130
5561	Vpten mensche alst wert aenschijn	
5562	Haer hoerne zullen roupen ouer al	
5563	Staet vp ghi doede groet en smal	
5564	Te middernacht sal verrisen als wij horen	
5565	Al dat ye wart gheboren	135
5566	Sij sullen verrisen alzo zaen	
5567	Als men een oeghe vp zoude slaen	
5568	Die scrifture doet ons ghewach	
5569	Dat wesen sal vp eenen sondach	
5570	Dan sullen verrisen alle te samen	140
5571	Die zielen metten lichamen	
5572	Hier na volghet zij hu becant	
5573	Eene prophetie van bulscamp¹¹	

⁹ Deze twee regels zijn geschreven in rode inkt.

¹⁰ A: initiaal van 1 regel hoog in rode inkt.

¹¹ Deze twee regels zijn geschreven in rode inkt.

ARTES-LUCIDARIUS – Londen, BL Add. 10286 (f. 115r-133r) (L)

De *Artes-Lucidarius* in handschrift Londen, BL Add. 10286 begint bovenaan f. 115r en eindigt in de eerste kolom van f. 133r.

1	[115ra] ¹ D ²	It boeck heet	44	hande arbeyt de al dese werlt
2		lucidarius Dat	45	heeft ghesciret . ende den ewi
3		is het is een	46	ghen wijsdom gheleret ⁴
4		voerluchter an	47	D ⁵ en iongher sprac tot
5		deren boeken	48	synen meister . wat
6		Anden boeke	49	sel wy ghelouen van gode
7	vintmen menighe doghent		50	Doe sprac die meister wij
8	like dinghen die anderen		51	sullen ghelouen dat an gode
9	boeken verborghen sijn		52	drie namen sijn ende dat die
10	Dat wiset ons dit boeck van ⁻³		53	drie een een waer god is
11	der scrift . ghewynne wij den		54	Doe sprac die iongher Hoe
12	gheesteliken sin Dat boeck		55	machmen die godheyt in
13	is gheheten aurea gemma		56	drien delen Die meister
14	dat bedudet guldene gemme		57	sprac Ander zonnen is die
15	Beteykent is ons daer by		58	schoenheit ende dat schijn ende
16	hoe dure dit boeck sy . Want		59	die hetten . ende en is doch
17	soe wat die scrift heeft		60	anders niet dan een zonne
18	bedect . dat heeft die luci		61	Ende soe waer dyer drie een
19	darius wt gherect Soe wie		62	is daer sijn sy alte samen
20	dit boeck gheerne lesen wil		63	Alsoe sijn die drie een waer
21	die ghewynt vele wijsdoms		64	god Want waer die vader
22	dat hi van den boecke niet		65	is daer is die zone ende die
23	lichte wort verveert wil		66	heylighe gheest Ende waer
24	hi holden dat hem lucida		67	die heylighe gheest is daer
25	rius heeft gheleert God ye		68	is die vader ende die zone
26	ghewas ende ymmermeer is		69	Doe sprac die iongher .
27	ende die sal een aenbeghin		70	sullen die drie namen nym
28	des boekes wesen wie dat		71	mermeer scheyden Doe
29	gheerne wil lesen die sal		72	die zoen die menscheit aen
30	hem rechte wel verstaen		73	naem . namse doe die vader
31	Hoet om dese reden sy ghe		74	ende die heylighe gheest Doe
32	daen Daer die iongher ende		75	sprac die meyster wanneer
33	die meister spreken mit		76	wy die zonne sien soe mo
34	malckander Die dit boeck		77	ghen wij wel weten hoet
35	screeff dat was die vra		78	om dessere de is ghedaen
36	gher Ende die heylighe gheest		79	Want die zonne mach hoer
37	dat was die lerer Die sal		80	nymmermeer delen ende daer
38	ons dat eynde brenghe		81	[115va] droghe wij van dyes hitten
39	dat wij die rechte waerheit		82	ende hebbet dat licht vanden
40	vinden om alle die dinck		83	schine Ende hebbet die winne
41	die anden boeken verborghen		84	van der schone . ende sijn dese
42	[115rb] sint Des helpe ons die ewi		85	drie doch niet een ander .
43	ghe wijsheit die an alre		86	Alsoe ist oec mit omme dese
			87	drie namen ander godheit
			88	Die vader sende den zoen

¹ Middenin bovenmarge: 'Lucidarius boeck'.

² D: initiaal van 6 regels hoog.

³ Afbreektentje: twee zeer dunne diagonale streepjes (haarlijntjes).

⁴ Regel opgevuld met een licht gebogen diagonale streep.

⁵ D: eenvoudige initiaal van 2 regels hoog.

89 Die zone nam die menscheit
 90 an hem . vanden heylighen
 91 gheest wart hi ontfanghen
 92 Aldus sijn die drie namen
 93 mitten heylighen wercken
 94 onderscheyden *ende* en werden
 95 doch van malcander niet
 96 ghedeelt Die iongher sprac
 97 hoe coemt dat god in allen
 98 syden is Die meister sprac
 99 dat woert dat ick spreke dat
 100 is in allen menschen oren
 101 ghelijc die dat voernemen
 102 konen *ende* en is des to mynre
 103 niet Alsoe is die godheit
 104 in allen steden Die iongher
 105 sprac Nv du my hebste
 106 berechtet vanden schepper
 107 Nv salte my segghen van
 108 den scheppenisse des hemels
 109 *ende* der eerden . *ende* vanden
 110 dinghen die daer in ghesca
 111 pen sijn Doe sprac die
 112 meister van gode dorren
 113 wij niet veerre spreken
 114 want die leken mochten
 115 licht comen an een twiuel
 116 als sy die reden vernemen
 117 die sy niet en verstonden .
 118 want wij sullen ghelouen
 119 dat hi ye ghewas *ende* ewe-
 120 lic bliuen sal Die iongher
 121 [115vb] sprac was hy eer hi die
 122 werlt schoep Die meister
 123 sprac hy en was niet want
 124 die gheschoep alle die werlt
 125 die was ye voer hem aen
 126 anbeghinne Die iongher
 127 sprac doer schoep god die
 128 werlt doe Die meister sprac
 129 Aen god sijn drie dinghen
 130 dat is die gheweldicheit .
 131 *ende* die wijsheit . *ende* die
 132 goetheit Doer dat schoep
 133 hy dese werlt dat hi die
 134 drie dinghen daer an beken
 135 de . *ende* met ghewelt schoep
 136 hi disse werlt Mit sijnre
 137 wijsheit heeft hise ghesci
 138 ret Mit sijnre goedertierenheit
 139 heeft hise ghestadicht *ende*
 140 den mensche verlost Die
 141 iongher sprac hoe stonet
 142 eer die werlt wart ghe
 143 scapen Die meister sprac

144 Doe en was daer anders
 145 niet dan een duyster cahos
 146 *ende* doe waren die vier ele-
 147 menten te zamen Die ion
 148 gher sprac welc waren die
 149 vier elementen Die meister
 150 sprac dat was dat vuer
 151 *ende* dat water . die lucht . *ende*
 152 die eerde Die iongher sprac
 153 wat schoep god alder eerst
 154 Die meister sprac . hemel
 155 *ende* eerde daer na die en
 156 ghelen daer na alle sceppe
 157 nissen der werlt *ende* alder
 158 lest den menschen Die ion
 159 [116ra] gher sprac hoe heet die eer
 160 ste enghel Die meister sprac
 161 nathanael . Den enghel
 162 maecte god soe schone dat
 163 hi bedroghen wart van gro
 164 ten hoghen moede dat hi
 165 gheworpen wart wten he
 166 mel in dat afgront der
 167 hellen Die iongher sprac
 168 hoe langhe was hi in
 169 hemelrijc Die meister sprac .
 170 niet dan een halue wyle
 171 Die iongher sprac waer om
 172 schoep hem god doe hi wist
 173 dat hi vallen solde Die meis
 174 ter sprac dat dede hi dat
 175 hi die ander enghelen mede
 176 steghede . *ende* van dyer tijt
 177 dat die duuelen worden ghe
 178 worpen daer van cregghen
 179 die enghelen soe grote mynne
 180 tot gode dat sy nimmermeer
 181 en moghen wiken van gode
 182 Die iongher sprac hoe quam
 183 dat Die meister sprac eer
 184 die duuelen *ende* sijn ghesellen
 185 vielen doe en wisten die
 186 enghelen niet vander hellen
 187 doe sy dat saghen to welken
 188 naden de duuelen quamen
 189 doe bekenden die enghelen
 190 in wat ghenaden dat hem
 191 god omholden hadde daer
 192 van cregghen sy tot gode sta-
 193 dighe mynne Die iongher
 194 sprac wanneer wort die
 195 helle gescapen Die meister
 196 sprac Ander seluer wylen
 197 [116rb] doe die duuelen dat dochten
 198 dat sy hem teghens god

199 setten wolden doe wort die
 200 helle van gods ghebot ghe
 201 scapen Die iongher sprac
 202 hoe is die helle Die meister
 203 sprac die helle die wij heten
 204 die inner⁶ die is anden
 205 ende der werlt ende is ander
 206 stat dat voer mist noch
 207 voer vuer nyemant daer
 208 leuendich comen en mach
 209 off kan Doe sprac die ion-
 210 gher . heeft die helle oeck
 211 gront Die meister sprack
 212 die helle is bouen enghe
 213 ende beneden wijt dat die
 214 wide nyemant en weet be
 215 haluen god allene . den gront
 216 en vant nyeman Want
 217 die boeken spreken dat ma
 218 nighe zielen ewelic vallen
 219 ende doch nimmermeer den gront
 220 en vinden Die iongher sprac
 221 hoe manighen name heeft
 222 die helle Die meister sprac
 223 elue Die iongher sprac
 224 du salte my segghen wat
 225 sy beduden Die meister
 226 sprac sy heten inder hey
 227 ligher scrift lacus mortis
 228 dat meent een zee des
 229 doots want die zielen die
 230 daer in comen die en mo
 231 ghen daer nimmermeer wt
 232 comen Si heet oeck stagnum
 233 ignis dat meent een zee
 234 des vuers want als die
 235 [116va] steen an des meers gronde
 236 nimmermeer droghe en wort
 237 alsoe sijn die zielen die daer
 238 in comen die hebben die ewi
 239 ghe hitte Si heet oec terra
 240 tenebrosa dat meent duyster
 241 eerde want die wech die tot
 242 der hellen gaet die is al vol

243 stancs ende roecs ende neuels
 244 Si heet oec tartarus dat meent
 245 martere want daer en is niet
 246 dan screyen der oghen ende
 247 knarssinghe der tanden van
 248 vercouden Sy heet oeck ter
 249 ra obliuionis dat is die eer-
 250 de der verghetinghe . want
 251 die zielen die daer in comen
 252 en warden nimmermeer van
 253 gode bedacht Sy heet oeck
 254 gehenna dat is een vuer der
 255 eerde want dat vuer der
 256 hellen is soe sterck dat wy
 257 leschen mit onsen vuere .
 258 Sy heet oec herebus dat me
 259 net drake want inwert ende
 260 wtwert sijn veel draken ende
 261 onreyne dieren die nimmer
 262 meer en steruen Sy heten
 263 oeck baratrum dat is ghierin
 264 ghe want sy ghiert hent
 265 anden ioncsten dach hoe sy
 266 die zielen verslinden moghen
 267 Sy heet oec stix dat is on-
 268 vroude want daer is die ewi
 269 ghe onvroude Sy heet oeck
 270 acheronta dat beduyt grym
 271 minghe want daer varen
 272 die duuelen wt als die vonc
 273 ken wt den ouen Si heet
 274 oeck flegeton van enen wa
 275 [116vb] ter dat daer wt loept ende
 276 dat stinct naden peke ende
 277 naden swauele ende is soe
 278 colt dat alle die helle ver
 279 leschet Die iongher sprac
 280 waer is die helle Die meister
 281 sprac . sy is in menighen ste
 282 den der werlt opten hoghen
 283 berghen ende inden weerderen
 284 Inden mere daer barnt swa-
 285 uel ende pick ende daer warden
 286 die zielen in ghewijst die ver
 287 lost sullen warden Die iongher
 288 sprac hoe is die hemel ghesca
 289 pen Die meister sprac den he
 290 mel heten die boeke firma
 291 mentum dat is vestinghe ende die
 292 is ghescapen dat hi omme lopet
 293 die zonne ende die mane van
 294 oesten hen to westen lopen ende
 295 hoer recht waer doch dat sy
 296 oester onder ghinghe . ende doer
 297 wat scoep god dat alsoe Die

⁶ Onduidelijk: ook ‘muer’ of ‘inuer’ zijn mogelijk.
 Volgens Schorbach (1894, 203): ‘inner’. Op de u van
 ‘muer’/‘inuer’, ofwel de tweede n van ‘inner’ staat echter
 een klein v-tekentje, zoals dat elders in het handschrift
 regelmatig voorkomt op een u of v, en niet op een n. De
 enige zekere uitzondering hierop is het v-tekentje op de
 n van ‘Indus’ op f. 118v, A, r.13. Ik verkies evenwel
 ‘inner’, omdat in de Duitse tekst zoals die uitgegeven is
 door Gottschall en Steer (1994) op deze plaats gezegd
 wordt: “Die helle, die *wir* heisen die inner helle” (I.16).

298 meister sprac daer omme dat
 299 die hemel niet en to brake .
 300 Want streuede die zonne ende
 301 die mane ende dat ghesterte
 302 niet⁷ teghen den hemel si lie-
 303 pen alsoe zere dat sy to bra-
 304 ken Die iongher sprac hoe
 305 coemt dat die hemel omme
 306 lopet ende en mach doch niet
 307 stille staen Die meister sprac
 308 want onder den hemel en
 309 is doch niet gheschapen daer
 310 hi op staen mach want hi
 311 is recht ront ende is euen
 312 slecht daer om heefften god
 313 soe gheschapen dat hi omme
 314 lopet Die iongher sprack
 315 [117ra] van welken slechte is die he-
 316 mel Die meister sprac die
 317 hemel is ghemaket wt den
 318 vier elementen dat wij heten
 319 firmamentum ende dat is ghelijc
 320 den vrozen wateren Die ion-
 321 gher sprac hoe menich is der
 322 hemelen Die meister sprac
 323 der hemelen dier sijn drie
 324 Die ene is vander manen
 325 hent totter zonnen Die ander
 326 is vander zonnen hent totten
 327 sternem Die derde is ouer
 328 den firmamentum daer god sel
 329 ue in is ende syn vriende
 330 Die iongher sprac wat is
 331 inden anderen tween Die meis-
 332 ter sprac vander eerden hent
 333 an die mane daer in sijn die
 334 bese gheesten ende die eten caco-
 335 de mones ende die weten alle
 336 quaet . ende die sijn daer toe
 337 gheset dat sy den menschen be-
 338 coren sullen ende die sint inder
 339 lucht ghewijst hent anden
 340 ioncsten dach . ende vander lucht
 341 nemen sy dat lijff als sy ons
 342 beschynen vander manen
 343 hent totten steernen daer is
 344 die ether die is vervoren
 345 daer in sijn die enghelen die
 346 ons bewaren sullen Die ion-
 347 gher sprac doe die zonne an-
 348 den vierden daghe wort ghe-
 349 scapen wat licht was daer
 350 doe die zonne niet en scheen

⁷ onzeker; i.p.v. 'niet' is ook 'met' mogelijk.

351 Die meister sprac sommige
 352 boeken die segghen dat die
 353 werlt was voerlichtet van
 354 den lichte dat vanden enghe-
 355 len scheen Die andere seggen
 356 [117rb] God hadde ghemaket een licht
 357 wolken daer van was die werlt
 358 verlicht vanden lichte Die ion-
 359 gher sprac waer wart adam
 360 gheschapen Die meister sprac
 361 inder stat die daer heet ebron
 362 ende daer starff hi oec Ende doe
 363 hi gheschapen was . doe leyden
 364 god in dat paradijs daer
 365 gaff hi namen alle dinghen
 366 die god gheschapen hadde Die
 367 iongher sprac hoe waer eua
 368 gheschapen Die meister sprac
 369 inden paradise wt adaems
 370 ribbe Die iongher sprac waer
 371 is dat paradijs Die meister
 372 sprac dat paradijs ist oest
 373 in der werlt ende leyt soe na bi
 374 den hemel soe dattet hogher
 375 is dan alle berghen Die ion-
 376 gher sprac nv dat paradijs
 377 op der werlt is waer om en
 378 moghen wij daer niet in co-
 379 men Die meister sprac daer
 380 voer staet groot ghewijdsoms
 381 ende berghe soe ghedaen van
 382 neuel dat daer nyemant
 383 in comen en mach dan met
 384 goeden werken Die iongher
 385 sprac hoe langhe was adam
 386 inden paradise Die meister
 387 sprac niet dan die selue wile
 388 Die iongher sprac dat [[oef]]⁸ ouet
 389 dat inden paradise wast dat
 390 om den mensche wille ghesca-
 391 pen wort sal dat ouet nv
 392 comen inden mensche daer
 393 vte is Die meister sprack
 394 dat ouet en wast niet te ver-
 395 gheeffs want het eten die hey-
 396 lighe gheesten die inden paradise
 397 [117va] sijn Die iongher sprac die
 398 zielen en dorren eten off
 399 drincken want so wie etet
 400 die moet eten lossen Die
 401 meister sprac du spreekste
 402 van lijffliken te eten des e-
 403 tens en pleecht nyemant

⁸ Doorghaald.

404 inden paradyse . mer alsoe
 405 die ziele gheestelic is soe is
 406 oec hoer spise gheestelic
 407 Die iongher sprac ho lossen
 408 sy dat eten Die meister sprac
 409 alsoe dat water droghet
 410 vander zonnen Die iongher
 411 sprac hoe langhe leefde adam
 412 Die meister sprac neghen
 413 hondert iaer *ende* dartich iaer
 414 doe starff hi to iherusalem
 415 *ende* wart begrauen in ebron
 416 *ende* die kuyl wart met hem
 417 gheuullet daer hi wt wart
 418 ghenomen doe hem god scoep
 419 Die iongher vraechde hoe
 420 olt was abel doe hem sijn
 421 broer versloech Die meister
 422 sprac doe hi lxxx iaer olt
 423 was doe wort hi in rama
 424 se doot gheslaghen Die ion
 425 gher vraechde wie was die
 426 man die die boecstaue vant
 427 Die meister sprac dat was
 428 enoch die was die eerste
 429 man die ye boeck screeff
 430 Die iongher sprac wie was
 431 die eerste man die ye sanghes
 432 began Die meyster sprac
 433 dat was jabs lamechs zo
 434 ne die hadde enen broeder
 435 die hiet jubal die was die
 436 eerste die den sanck vant
 437 *[117vb]* Die derde broeder die begonde
 438 te smeden met hameren
 439 *ende* mit ysere Die selue
 440 broeder hadde ene suster die
 441 hiet neomina die vant die
 442 const datmen weuen begon
 443 de Die iongher sprac wie
 444 was die eerste coninc Die
 445 meister sprac dat was zim
 446 nos zone die zeder was ghe
 447 heten melchisedech *ende* bi des
 448 coninghes tyden worden die
 449 luden in drien ghedeelt van
 450 sem quamen die vrien Van
 451 iaphet quamen die ridderen
 452 Van cham quamen die ege
 453 nen luden Die iongher sprac
 454 wy willen dese reden laten
 455 staen *ende* segge my vander
 456 ordinancien der werlt Die
 457 meister sprac dese werlt is
 458 recht ront *ende* om besloten

459 mit enen wyden mere *ende*
 460 daer in soe zwemmet die
 461 werlt als die daer inden
 462 witen des agijs Die iongher
 463 sprac waer van wart die
 464 eerde ghevesticht dat sy
 465 niet en mach wyken Die
 466 meister sprac die eerde en
 467 wort niet ghehouden dan
 468 vander gods ghenaden *ende*
 469 die eerde zwemmet inden
 470 watere *Ende* soe wie bouen in
 471 der lucht ware die en doch
 472 te die eerde niet breder we
 473 sen dan een penninck *Ende* dwars
 474 doer die *[[werlt]]*⁹ eerde lopen
 475 wateren die heten tracones
 476 daer in die wateren lopen daer
 477 *[118ra]* die eerde vochtich van wart
 478 Die iongher vraecht waer
 479 van comen die springbor
 480 nen Die meister sprac soe
 481 dat water wt ghiet vanden
 482 mere onder der eerden inden
 483 tracones *ende* die traco dat
 484 eynde vindet soe breect dat
 485 water wt der eerden *ende* loept
 486 hent weder inden mere coemt
 487 Die iongher sprac nv salte
 488 my segghen hoe dese werlt
 489 is ghedeelt in viuen Een
 490 strate gaet midden in die
 491 werlt *Ende* die is soe vorbrant
 492 dat daer gheen mensche we
 493 sen en mach Die ouerste
 494 twe straten die en sijn niet
 495 betymmert *ende* dat lant is soe
 496 ghedaen dat daer die zonne
 497 ewelic schijnt Die twe stra
 498 ten die daer midden omme
 499 sijn die sijn betymmert *ende* dat
 500 saltu mercken dat die werlt
 501 niet dan dat derdendeel be
 502 tymmert en is Die iongher
 503 sprac hoe is dat derdendeel
 504 betymmert Die meister sprac
 505 dat ene deel heet azia . dat
 506 ander europa . dat derde af
 507 frica Die iongher sprac nv
 508 seg my vanden dele dat hiet
 509 *[[affrica]]*¹⁰ azia Die meister
 510 sprac Azia dat leyt daer die

⁹ Doorgehaald.

¹⁰ Doorgehaald.

511 zonne op gaet . *ende* gaet wel
 512 half an dat meer In dien
 513 dele is dat paradijs recht
 514 daer die zonne op gaet Inden
 515 paradise ontsprinct den
 516 borne daer loept veer water
 517 [118rb] wt Dat ene hetet phison
 518 inden paradise alst daer
 519 wt coemt soe heet eet gan-¹¹
 520 ghes Dat ander heet geon
 521 inden paradise Alst daer
 522 wt coemt heetet nylus
 523 Dat derde hetet tibris Dat
 524 vierde [[eufates]]¹² eufates
 525 die twe en verwandelen hem
 526 niet Die iongher sprac lo
 527 pet dat water doer den pa
 528 radijs Die meister sprac
 529 die wateren sijn groot *ende* lo
 530 pen alsoe doer dat paradijs
 531 soe verderfdense een groot
 532 deel dat daer hiet ganges
 533 dat onsprinct to yndien wt
 534 enen berghe die hiet otto
 535 *ende* loept oesten in dat meer
 536 Dat daer hiet nylus dat
 537 ontspringhet wt enen ber
 538 ghe die hiet atlas *ende* loept
 539 weder in dat rode meer Dat
 540 heeft oec twee spring bornen
 541 *ende* lopen doer dat meer *ende*
 542 doer egipten lant daer keert
 543 hem *ende* die ander die gaen
 544 hent tot alexandrien daer
 545 comen sy dan in dat grote
 546 meer Tybris *ende* eufates
 547 die ontspringhen beyde in
 548 armenien wt enen berghe
 549 die hiet barcoatra *ende* lopen
 550 beyde bisonder in dat wen-
 551 delmeer Die iongher sprac
 552 welc lant licht biden para
 553 dise alre naest Die meister
 554 sprac als ons die boeken
 555 segghen in dat paradijs en
 556 [118va] mach nyemant comen dan
 557 mit gueden wercken want
 558 daer gaet een hoghe muer
 559 om die reykete inden hemel
 560 *ende* daer voer staen berghe
 561 *ende* grote wolde *Ende* daer by

562 licht een grote woestenyne
 563 die is vol draken *ende* qua
 564 de dieren dat daer nyemant
 565 comen en doer Daer nae
 566 leyt alre naest Indea dat
 567 lant heet na enen watere
 568 dat heet Indus¹³ *ende* dat ont
 569 sprinct wt enen berghe die
 570 heet caucasus *ende* dat water
 571 loept in dat rode meer . *ende*
 572 in dat lant is moghelic te
 573 comen An die ene helft lo
 574 pet dat wendelmeer Die
 575 ander helft is soe vol woldes
 576 dat daer nyemant veer in
 577 comen mach To India is
 578 een berch die heet cabrobe-
 579 nes daer loept dat meer
 580 omme *ende* daer legghen tien
 581 burghe in *Ende* in dien wer
 582 den alle iae twee winteren
 583 *ende* twee zomeren *ende* al daer
 584 is het groene Die iongher
 585 sprac waer van coemt dat
 586 Die meister sprac dat lant
 587 leyt den paradise alre naest
 588 *ende* dat water dat wt den pa
 589 radise lopet dat maect dat
 590 lant soe wastich dattet
 591 groen blijft *Ende* inden seluen
 592 watere sijn twee andere die
 593 ene hetet crisa . die ander
 594 erghe daer is in vele gol
 595 des *ende* daer vintmen oec
 596 [118vb] guldene berghe des goldes
 597 *ende* dat en mach nyemant
 598 crighen voer draken *ende*
 599 voer gripen To India is
 600 een berch die heet caspius
 601 daer van heet dat yspeen-
 602 sche meer . tusschen den ber
 603 ghe *ende* den meer bemuerde
 604 coninck alexander tweerhan
 605 de luden die heten gog *ende*
 606 magog Die luden eten ro-
 607 deren *ende* menschen vleisch
 608 Dat lant is ghedeelt in
 609 xliij delen daer in sijn oeck
 610 menigherhande luden Inden
 611 seluen wide staen drie berghe
 612 die ene heet germanus . die

¹¹ 'eet' en 'ganges' zijn aaneengescreven en gescheiden door een verticaal haarlijntje.

¹² Doorghaald.

¹³ Schorbach (1894, 207, noot 4) leest hier 'Juda' en voor 'Indea', twee regels hoger, leest hij 'Judea'. Er staat echter 'Indea' en 'Indus'.

613 ander costras . die derde ores-
 614 tras . Die bomen die daer
 615 op wassen die warden soe
 616 lanck dat sy vander hoechten
 617 warden verbrant In dien
 618 lande sijn lude die en sijn
 619 mer twee ellen lanck die
 620 vechten z¹⁴ teghen die cranen
 621 die selue lude en crighen
 622 gheen kinder dan ouer dat
 623 derde iaer [[ende]]¹⁵ olt ende die
 624 selue lude bouwen den peper
 625 ende is wit als hi wast ende
 626 inden crude sijn veel adderen
 627 ende slanghen . wanneer si dan
 628 den peper wynnē soe maken
 629 sy groten roeck daer mede
 630 veria ghen sy die adderen
 631 ende van dien roeck wart die
 632 peper swart Die landen
 633 die daer heten india sijn
 634 drie Inden enen lande sijn
 635 [119ra] lude die heten matrobij
 636 ende die sijn xii ellen lanck
 637 ende die vechten teghen die
 638 gripen die selue lude sijn
 639 ghescapen voer als een leeu
 640 ende hebben vederen ende clau
 641 wen als die diere Daer
 642 by an eenre ander syde sijn
 643 luden die heten agrotten die
 644 sijn alsoe onwetich dat sy
 645 gaen in een vuer ende gaen
 646 hem verbarnen Daer by
 647 sijn lude die slaen hoer ol
 648 deren wanneer sy olt sijn
 649 ende maken daer waerscap
 650 pen off ende die des niet en
 651 dede die waer een quaet
 652 mensche gheheten Daer bi
 653 sijn lude die eten raeu vis
 654 schen ende drincken solt water
 655 In dien lande sijn oeck lude
 656 die hebben die hielen voer
 657 ghekeert ende die teenen ach
 658 ter ende hebben achte teen
 659 ende xvi vingheren an der
 660 hant . ende die hebben hoof
 661 de als honden ende die clau
 662 wen groot ende crom ende wan
 663 neer sy spreken soe bellen sy

664 als die honden Daer by
 665 sijn noch wiue wanneer sy
 666 kinder wynnē soe sijn sy
 667 graeu ende haer olderdom
 668 worden sy swart ende dese
 669 lude werden te male olt .
 670 Daer by sijn wiue die tot
 671 enen male xv kinder wyn
 672 nen Daer by sijn lude die
 673 heten agrismespi¹⁶ ende mono-
 674 [119rb] culi de en hebben mer een
 675 oghe Daer by sijn lude die
 676 heten cyclopes die en hebben
 677 mer enen voet die lopen
 678 [[der]]¹⁷ drader dan enich voghel
 679 vlieghe mach ende wanneer
 680 het reghent soe bedecken
 681 sy hem mit dien voet Daer
 682 by sijn lude die en hebben
 683 gheen houet hoer oghen
 684 staen hem inden scouderen
 685 ende voer den mont ende voer
 686 die nose daer hebben sy twee
 687 gaten recht voer inder borst
 688 Biden water dat daer heet
 689 ganghes sijn lude die voet
 690 dat oeft dat wten paradise
 691 vliet die en pleghen anders
 692 gheen spise te eten Ende wan
 693 neer sy dan anders waer
 694 varen soe namense dat oeft
 695 mit hem ende wanneer sy oec
 696 anders wat aten soe storuen
 697 sy Die iongher sprac nv
 698 daer so menigherhande lu
 699 de sijn hoe ist dat sy malc
 700 kander niet en doden Die
 701 meister sprac dat heeft god
 702 soe ghescapen dat si sijn
 703 ondersceyden mit watere
 704 ende mit gheberchte dat sy
 705 tot malcander niet comen
 706 en moghen Die iongher
 707 sprac dat alre manne kunne
 708 van adam ende van eva ghe
 709 comen sijn hoe sijn si dan
 710 in so wonderlike verwen
 711 ghedeelt Die meister sprac
 712 Adam was die wijste man
 713 [119va] die ye gheboren wort doe hi
 714 wten paradise quam doe be

¹⁴ Na 'vechten' staat een onduidelijke letter (wellicht een r of z?)

¹⁵ Doorgehaald.

¹⁶ Onduidelijk: agrismespi of agrisinespi. Het Duits heeft hier 'armaspi' (I.53).

¹⁷ Doorgehaald.

715 kende hi die vruchten wel
 716 van wat naturen dat sy
 717 waren Ende soe wat wijff sy
 718 ete dat sy voert verkeert
 719 worde Doe waerscuwede adam
 720 syne dochteren dat sy die vruch
 721 ten nyet en aten Doe ver
 722 wonderden hem die wiuen
 723 hoet om die vruchten ware
 724 ende sy aten alle die vruchten
 725 die hem hoer vader [[on]]¹⁸ ver
 726 boden hadde Ende die kinder
 727 die doe vanden wiuen quamen
 728 die verwandelden hem naden
 729 vruchten als ic w voer ghe
 730 seyt hebbe Die iongher sprac
 731 Nv saltu my segghen van
 732 den dieren die daer inden
 733 lande sijn Die meister sprac
 734 Inden lande sijn slanghen
 735 ende lindwormen ende draken
 736 die sommige een huys ver
 737 slinden ende sijn soe snel dat
 738 sy dat meer ouer swemmen
 739 Inden lande is een dyer dat
 740 is voer als een ezel ende he
 741 uet voete als een ros ende
 742 bene als een leeu die mont
 743 gaet hem anden oren ende
 744 daer die tanden solden staen
 745 dat is hem een heel been
 746 ende sijn stemme is als een
 747 mensche Daer is oec een
 748 dyer dat heet cale dat is
 749 voer als een euer ende ach
 750 ter als een alf ende dat
 751 heeft hoernen eenre ellen
 752 lanc ende alset vechten wil
 753 soe leyt sijn enen hoern
 754 [119va] opten rugghe hent dat
 755 die ander moede is soe
 756 vecht dan met den ande
 757 ren ende dat dyer is alsoe
 758 koene opten water als
 759 opter eerden Noch is oec
 760 een ander dyer dat heet
 761 manticora den is dat ho
 762 uet als een mensche ende
 763 dat lijff na een leeu ende
 764 sijn verwe is bloet ver
 765 we ende lispet metter ton
 766 ghen als een adder dat
 767 dyer is sneller dan een

¹⁸ Doorgehaald.

768 voghel ende en eet niet
 769 dan mensche vleisch Inden
 770 water dat doer dat lant
 771 loept vintmen [[snigghen]] 'snicken'¹⁹
 772 alsoe groet datmen herber
 773 ghen vanden schulpen ma
 774 ket Daer gaen oeck alen
 775 die sijn xxx voeten lanck
 776 Daer gaen oeck wormen
 777 ghescapen [[.]]²⁰ als creefden
 778 die inder zee sijn die heb
 779 ben twe arme die sijn
 780 lx ellen lanck Daer mede
 781 sijn grote dieren in dat
 782 water ende ouer den seluen
 783 water coemt die steen
 784 magnes die yser ende stael
 785 to brecht Die iongher sprac
 786 nv seghe my vanden lan
 787 de mesopotania Die meis
 788 ter sprac mesopotanya
 789 heet na enen water dat
 790 doer dat lant loept Inden
 791 lande is een berch die
 792 heet annue die is drie
 793 dach reisen lanck In den
 794 [120ra] lande is babilonia die tym
 795 merde een gygant die heet
 796 mennyroth die burch mure
 797 is .l. ellen breet ende iij hon
 798 dert ende tzeuentich ellen wijt
 799 daer in gaen tien burch
 800 doren Inden lande is arabia
 801 ende saba ende vandaen coemt
 802 den wyeroeck Daer staet
 803 oec den berch oreb daer moy
 804 ses die ewe wart op ghe
 805 gheuen In den lande is ihe
 806 rusalem die [[.]]²¹ tymmerde eerst
 807 sem noes zone Daer by
 808 leyt een lant ende heet pales
 809 tina daer swemmet dat rode
 810 meer ende dat is soe daer soe
 811 wie daer enen visch in saghe
 812 hi meende dat hi hem reyken
 813 soude metter hant An die
 814 ander side des roden meers

¹⁹ 'snigghen' doorgehaald, 'snicken' in rechtermarge bijgeschreven. (MNW VII, 1397: 'snecke' is Oostmiddelnederlands voor 'sleckke' of 'slacke', dat (MNW VII, 1229) 'slak' betekent.)

²⁰ 1 letter doorgehaald.

²¹ Twee letters onleesbaar doorgehaald (mogelijk 'tym').

815 leyt dat lant van egipten
 816 ende dat gaet hent an dat ro-
 817 de meer Daer licht een
 818 burch dat heet tebe daer
 819 was sunte mauricius herto
 820 ghe biden lande leyt een berch
 821 die heet caucasus daer op
 822 sijn wiue die heten amaco-
 823 nes die vechten als die rid
 824 deren Daer by leyt een berch
 825 daer op wassen fyolen die
 826 schinen des nachts als keer
 827 sen Daer bi ligghen twe
 828 berghen als armeni ende daer
 829 op staet noees archa ende
 830 dat holt en mach nyemant
 831 mit vuer verbarnen Daer
 832 by is die muer asia daer
 833 in is ephesus daer sunte
 834 [120rb] iohannes rustede Daer na
 835 is frigia daer in leyt die
 836 schone Troya daer bi leyt
 837 pontus daer sunte clemens
 838 ende ouidius worden ghedrenct
 839 Dese landen lighen in asya
 840 ende is dat derdendeel vander
 841 werlt Die iongher sprac
 842 Nv segghe my vanden an
 843 deren dele Die meister sprac
 844 dat ander deel heet europa
 845 dat reiket vanden mere
 846 hent an dat gheberchte ende
 847 gaet byder dunouwe to
 848 talbich an dat meer daer
 849 in leyt zwauen ende beye
 850 ren sassen ende doringhen
 851 denemerken ende vrieslant
 852 keerlinghen ende vancrijc
 853 Andie ander side den lande
 854 leyt oesterlant ende krek
 855 dat reyket hent an dat meer
 856 Inden is een ieghe die
 857 heet dalmacia daer in is
 858 een borne daer steectmen
 859 die vackelen in dat sy scho
 860 ne barnen Inden lande
 861 sijn hoghe berghe To alre
 862 lest vanden [[b]]²² lande leyt
 863 een berch heet olympus
 864 die gaet ouer die wolken
 865 Ouer dien berghe leyt yta
 866 lia ende in dien lande is rome
 867 Inden lande is een ieghe

²² Doorgehaald.

868 die heet duscan daer by
 869 is ytalie ende apulia ende
 870 daer by ymbria To alre
 871 lest ist lombardia Doer
 872 dat lant lopet die fat in
 873 dat meer Daer bi leyt
 874 [120va] venegien ende tymmerde een
 875 coninc die heet euecus voer
 876 dien lande leyt lantbarden
 877 ende inden wilden berghe
 878 ontspringhet die rijen ende
 879 loept doer oesterlant ende
 880 vancen ende loept in dat
 881 meer ende daer ligghen gro
 882 te steden als colen vrecht
 883 mens spier ende ander grote
 884 steden daer na leyt hispa
 885 nia ende leyt na biden mere
 886 To dien lande hoert britannia
 887 schonen yberina thanatos
 888 Inden lande is een stede
 889 die heet schocia ouer den
 890 lande wendet die sonne Ende
 891 omme der sonnen wenden soe
 892 isset daer xiiij daghen ste
 893 des dach ende xiiij nacht ste
 894 des nacht Daer bi is een
 895 werder alle die bome die
 896 daer inden weerder ofte
 897 bosch sijn die en vallen
 898 nimmermeer [off]]²³ loeff off
 899 die roert an dat ghevroren
 900 meer daer die ewighe
 901 colde is Doe sprac die ion
 902 gher nv hebstu my gheseit
 903 vanden tween delen der
 904 werlt Nv seg my vanden
 905 derden dele dat daer heet
 906 affrica Die meister sprac
 907 Affrica dat is anden watere
 908 Yndus ende reyct to westen
 909 an dat wendel meer Inden
 910 dele sijn grote landen die
 911 sijn vol adderen ende wormen
 912 ende daer by is moerlant
 913 Indien lande is pancapulus
 914 [120vb] ende andere grote landen Daer
 915 by is een lant dat heet bic
 916 tate daer sijn in grote bur
 917 ghe die ene heet adroneus
 918 ende die ander vitaueum daer
 919 by leyt twetis ende kachago
 920 Daer by is een lant dat heet

²³ Doorgehaald.

921 getulia daer in was Iu
 922 gurta die lude inden lande
 923 eten ros *ende* dere In moer-
 924 lande is een berch die heet
 925 garama daer in is een born
 926 dat is daechs soe kolt dat
 927 ten nyemant drincken en
 928 mach *ende* des nachts soe heet
 929 datten nyement roeren en
 930 dor *Ende* daer is oeck een berch
 931 die heet saba van daen was
 932 die [[coninc]] 'coninghinne'²⁴saba die tot
 salome
 933 quam Biden moerlande is
 934 oec een grote woestine die
 935 is vol draken *ende* adderen
 936 Andat lant stotet dat wal
 937 lende meer dat is soe ver
 938 barnt vander sommen dattet
 939 wellet als een ketel ouer
 940 dat vuer Inden seluen wal
 941 lende meer is die hoechste
 942 berch die daer inder werlt
 943 is *ende* is soe hoghe dat hi
 944 gaet ouer die lucht die
 945 heet atlas daer en is der
 946 werlt niet meer Nv heb
 947 ben wij gheseit hoe dese
 948 werlt is ghedeelt *ende* ghe-
 949 scapen nv soe sullen wij
 950 segghen vanden bosschen
 951 die inden mere sijn Doe
 952 sprac die iongher dat ver
 953 neme ic gheerne want
 954 [121ra] god heuet vele wonders in
 955 den bosschen verborghen
 956 Doe sprac die meister die
 957 eerste bosch die heet cyprus
 958 Daer bi leyt een die heet
 959 creta Die ander colchos die
 960 is vol gouts Daer by leyt
 961 een die heet delos die was
 962 die eer die nader sintvloet
 963 inden mere lach Daer by
 964 leyt baran van daer coemt
 965 die alre beste mermelsteen
 966 *ende* die edelste steen Sardijs
 967 daer by leyt samos van
 968 daen was sibilla gheboren
 969 Daer by leyt een eylant

970 cicilia daer in is een berch
 971 die heet ethna wt dien
 972 berghe sietmen den swauel
 973 barnen daer warden die
 974 zielen in ghewijst Inden
 975 mere sijn twee eylande
 976 die ene heet cilla die an
 977 der caribdis daer en coemt
 978 gheen lijff het en is *verloren*
 979 Daer by is een eylant daer
 980 in sijn smede dat segghen
 981 die heydensche boeke dat si
 982 smeden donrestralen *ende* dat
 983 eylant is vol vuers *ende* die
 984 smeden staen midden inden
 985 vuere Die smeden heten
 986 cyclopes Inden seluen eylan
 987 de was volkanus die der
 988 hellen poerte pleghet te *ver*
 989 waren *ende* onse boeken willen
 990 dattet duelen sijn die de
 991 zielen pynen Daer by is
 992 een eylant dat heet sardi
 993 nia daer in *tymmerde* die
 994 [121rb] coninc sardinijs een vaste burch
 995 die was arcus zone In
 996 dien eylande en wart adder
 997 noch wolf ghebaren Inden
 998 seluen eylande is een worm
 999 die heet solifuga die is
 1000 als een spinne voer dien ve
 1001 nyne en mach gheen men
 1002 sche genesen In dien lan
 1003 de is een cruyt van sulker
 1004 naturen welc mensche die
 1005 daer van etet die lacht hem
 1006 seluen doot In dien lan
 1007 de is oec een borne wien
 1008 die drinct die wort ghesont
 1009 *ende* welc dieff dien drinct
 1010 die wort blint Daer bi is
 1011 een eylant dat heet bal
 1012 gharis daer vantmen eerst
 1013 werpen mitten slingheren
 1014 In dien eylant en sijn niet
 1015 dan witte scapen *ende* vander
 1016 wollen en werctmen die bes
 1017 te pellen Daer bi was een
 1018 eylant dat versanck met lu
 1019 den *ende* dat was meerre dan
 1020 tien *ander* eylanden *ende* daer
 1021 is nv dat gheleuerde meer
 1022 Daer by is een eylant daer
 1023 in is een holt dat heet ebe
 1024 nus dat en vervulet noch

²⁴ 'coninc' doorgehaald. Tussen 'die' en het
 doorgehaalde 'coninc' is een verwijsteken //
 aangebracht; in de rechtermarge is dit teken herhaald
 met daarbij het woord 'coninghinne'.

1025 en verbarnt *nymmermeer*
 1026 In dien eylande is een berch
 1027 die heet selene daer in
 1028 groefmen die filosofhen .
 1029 Hier te voren was een borne
 1030 die was lx ellen diep ende
 1031 was soe wijsliken ghegra
 1032 uen dat die sonne scheen
 1033 inden gront Inden wendel
 1034 meer is een eylant die heet
 1035 [121va] perdita die is altoes euen
 1036 groene ende schoene ende wast
 1037 euen soet als dat paradijs
 1038 Inden eylande quamen to
 1039 enen male heylighe lude
 1040 die smaecten dat cruyt
 1041 na die smake en smaecten
 1042 sy niet anders in .xv. iaer
 1043 *Nymmermeer* en mach daer
 1044 mensche comen dan god Nv
 1045 heb ik dy gheseyt hoe dese
 1046 werlt ghescapen ende ghe
 1047 deelt is wat du nv my
 1048 meer vraghes da wil ick
 1049 dy segghen mitter hulpen
 1050 van gode Doe sprac die ion
 1051 gher du hebste my gheseyt
 1052 dat vander manen hent tot
 1053 den sterren al vuer is ende
 1054 onder dat vuer vervoren
 1055 water is nv seg my hoe
 1056 mach dat sijn Doe sprac die
 1057 meister dy en dar niet ver
 1058 wonderen wat god mit synen
 1059 wonder wercken doet Doch
 1060 segghen die boeken dattet
 1061 vuer van hem seluen gheen
 1062 crachten heeft of het en cri
 1063 ghet die vochte materie soe
 1064 wart het eerst heet Dat sal
 1065 tu mercken bider *sonnen* hoe
 1066 die *sonne* ons naere is hoe sy
 1067 heter schijnt Doe sprac die ion
 1068 gher waer bi sullen wi dat mer
 1069 ken Doe sprac die meister wij
 1070 sien wel dat die snee die op
 1071 den berghe leyt eer vergaet
 1072 dan die inden dale leyt Doe
 1073 sprac die iongher wat natu
 1074 re heeft dat water Doe sprac
 1075 [121vb] die meister dat water heeft
 1076 drie naturen als natabilis
 1077 lauabilis ende potabilis dat

1078 [[bedy]]²⁵ beduyt datmen daer in
 1079 swemmet ende wasschet ende drinc
 1080 ket Doe sprac die iongher
 1081 hoe staet het om dat meer
 1082 Die meister sprac dat meer
 1083 verwandelt sijn nature na
 1084 der manen Als die mane
 1085 wasset soe wast dat meer
 1086 vij daghen ende als die mane
 1087 off neemt soe valt dat meer
 1088 vij daghe Die iongher sprac
 1089 waer van coemt dat Doe
 1090 sprac die meister inden mere
 1091 sijn veel groter berghe ende
 1092 inden berghen gaen veel gro
 1093 ter wateren Als dat water
 1094 dan anden gront coemt inden
 1095 berghen soe coemtet gherin
 1096 ghe weder wt ende driuet dat
 1097 meer veer opt lant soe [[n]]²⁶
 1098 en kant niet weder vallen
 1099 in seuen daghen wanneer het
 1100 dan stillet inden gronde soe
 1101 valt dat meer seuen daghe
 1102 Alsoe coemtet dat dat meer
 1103 *nymmermeer* en rust Doe sprac
 1104 die iongher waer van coemt
 1105 die wint Die meister sprac
 1106 die winde sijn [[veer]] 'vier'²⁷ ende die
 1107 heten cardinales ende van een
 1108 ygheliken comen twee winden
 1109 die heten collaterales Dat
 1110 wendelmeer valt an vier
 1111 eynden in dat afgront als
 1112 die waghe dan to samen
 1113 stotet van dien stote wart
 1114 dan een wint Als die vier
 1115 winden dan te samen comen
 1116 [122ra] bouen inden hemel soe warden
 1117 der winden xij vander groter
 1118 macht Oeck sijn manighe lan
 1119 den daer sijn in grote watere
 1120 als sy dan dringhen doer dat
 1121 water soe stijchtet ander lucht
 1122 ende weder wt daer van comen
 1123 die winde die daghelics by
 1124 ons sijn Doe sprac die ion
 1125 gher waer van coemt die
 1126 eerbeuinghe Die meister sprac
 1127 als die wint coemt in die

²⁵ Doorgehaald.

²⁶ Doorgehaald.

²⁷ 'veer' doorgehaald; daarna verwijstekens (/). In rechtermarge verwijstekens met daarbij: 'vier'.

1128 holle eerde *ende* sy daer niet
 1129 wt comen en moghen soe breect
 1130 die eerde Doe sprac die ion
 1131 gher nv horen wi dicwil dat
 1132 die eerde beuet *ende* niet hol en
 1133 is Doe sprac die meester waer
 1134 die eerde hart is daer is dat
 1135 water onder der eerden soe
 1136 schiet het dicwil dattet water
 1137 stotet onder des eerden alset
 1138 dan wter eerden niet breken
 1139 en mach soe verscricket *hem*
 1140 onder der eerden met soe groter
 1141 macht dat die eerde beuet
 1142 Doe sprac die iongher waer
 1143 van coemt dat die eerde hoer
 1144 op heft Doe sprac die meis
 1145 ter die eerde is ghescapen
 1146 naden mensche Die eerde is
 1147 dat vleisch die steene heeft sy
 1148 voer die bene die wortel
 1149 voer die aderen die bome *ende*
 1150 dat cruyt heeft sy voer dat
 1151 haer Als die wint dan coemt
 1152 onder die vlotende eerde soe
 1153 breken der eerde aderen *ende*
 1154 soe crijcht die wint soe grote
 1155 macht dat hi die eerde to
 1156 breect Doe sprac die iongher
 1157 hoe isset om dat lant van
 1158 cicilien Doe sprac die meester
 1159 [122rb] cicilia dat lant is onder der
 1160 eerden hol *ende* is soe vol van
 1161 swauel dat het roect *ende*
 1162 in manighen steden hoghe
 1163 barnt dat coemt daer van
 1164 dat die eerde doervulet is
 1165 *ende* die helle doem slaet daer
 1166 doer die eerde Die iongher
 1167 sprac Iden mere is een
 1168 stat daer bellen die honden
 1169 onder den watere . seg my hoe
 1170 mach dat sijn Die meester
 1171 sprac die selue stadt heet cilla
 1172 dat segghen die boeke dat dat
 1173 meer inder seluer stat in die
 1174 helle vallet soe wort die val
 1175 soe groot dat dat meer valt
 1176 doer den gronden dat den schip
 1177 luden dunct dat die honden
 1178 bellen inden watere Doe sprac
 1179 die iongher waer van coemt
 1180 die vorst Die meester sprac
 1181 Als die hetten coemt vanden
 1182 vuere alsoe coemt die colde

1183 vanden watere want wanneer
 1184 ons die *sonne* nae is soe heb
 1185 ben wij die hetten als si ons
 1186 veer is soe hebben wij die
 1187 colde Van desen dinghen delet
 1188 hem dat ier inden somer *ende*
 1189 inden winter Doe sprac die
 1190 iongher nv die *sonne* des so
 1191 mers so hoghe is *ende* des
 1192 winters soe leghe is waer
 1193 van coemt dan dat die da
 1194 ghen des somers soe lanc sijn
 1195 *ende* des winters soe cort Die
 1196 meester sprac dese werlt is
 1197 recht ront *ende* wij sijn andie
 1198 lenghe der werlt als die *son*
 1199 ne alder leghest gaet so lo
 1200 pet sy ouer ons soe sien wi
 1201 die *sonne* alre lancst *ende* so is
 1202 [122va] die dach lanck Des winters
 1203 lopet die *zonne* alre ouerst
 1204 anden hemel soe dunct ons
 1205 dat sy dwers loept soe is
 1206 sy te hant onder der eerde
 1207 dat wi hoer niet en sien soe
 1208 hebben wij den corten dach
 1209 Doe sprac die iongher wat
 1210 sprecstu vanden luden die
 1211 daer heten antipedes Die
 1212 meester sprac dese eerde is
 1213 als een pot soe sijn die
 1214 antipedes recht onder ons
 1215 *ende* hebben die voeten recht
 1216 teghen ons ghekeert Doe
 1217 sprac die iongher wat hol-
 1218 detse dat sy niet en vallen
 1219 Doe sprac die meester die
 1220 gods macht die dese eerde
 1221 minnede dat si niet en valt
 1222 die holt oec die lude op dat
 1223 sy niet en vallen Die ion-
 1224 gher sprac waer van hebben
 1225 wi die nacht Die meester
 1226 sprac als die *sonne* opter
 1227 eerden is soe hebben wij
 1228 den dach als sy dan coemt
 1229 onder der eerden soe hebben
 1230 wij den nacht Doe sprac die
 1231 iongher waer coemt dat
 1232 die *sonne* dwers loept an-
 1233 den hemel Die meester sprac
 1234 die *sonne* is ront *ende* die he
 1235 mel is recht ront *ende* anden
 1236 hemel loept die *sonne* *ende*
 1237 dat dat ghesterte als die

1238 sonne lopet dwers soe lopen
 1239 die sterren recht want lie
 1240 pen sy een strate soe to
 1241 brake die een den andere
 1242 Doe sprac die iongher waer
 1243 [122vb] om schoep dat god alsoe Die
 1244 meister sprac Alsoe veer
 1245 als van der manen is drie
 1246 stonden alsoe veer ist van
 1247 der sonnen hent totten ster
 1248 ren daer van hebben die
 1249 sterren alre meest macht
 1250 want het den hemel alre
 1251 naest is soe wat macht
 1252 die sonne heeft dat wandelt
 1253 sy naden sterren Soe sijn
 1254 der straten xij anden hemel
 1255 daer die sonne in loept ouer
 1256 dat iaer Die straten heten die
 1257 boeken xij teykenen dat sijn
 1258 die xij maenden In een ye-
 1259 ghelike maent wandelt hoer
 1260 die sonne naden teykenen die
 1261 inder straten lopen Dat
 1262 heeft god daer om ghescapen
 1263 want liep die sonne stadelic
 1264 in een teyken soe en verwan
 1265 delde hem dat iaer niet soe
 1266 hadden wij ewelike somer
 1267 ofte winter Doe sprac die
 1268 iongher Als die sonne nymmer
 1269 meer wt den teykenen en
 1270 coemt hoe coemtet dan dat
 1271 die maenden in dat iaer niet
 1272 ghelike en sijn Doe sprac
 1273 die meister sommighe van
 1274 dien xij teykenen staen hoghe
 1275 ende die ander leghe soe sijn
 1276 die planeten daer ouer Daer
 1277 na wandelen hem die xij
 1278 maenden soe welker naturen
 1279 dat ghesterte is dat leghest
 1280 lopet daer na wandelen hem
 1281 die maenden Doe sprac die
 1282 iongher nv seg my vanden
 1283 [123ra] planeten Die meister sprac
 1284 der planeten sijn vij alsoe
 1285 menighen dach wij hebben
 1286 inder weken Die alre minste
 1287 daer van is die mane daer
 1288 na die sonne ende die twe die
 1289 nen ons alle daghe die ander
 1290 viue lopen onder die sterren
 1291 Die ene heet saturnus die
 1292 loepet soe hoghe anden hemel

1293 dat hi xx iaer loept eer [[s]]²⁸
 1294 hi synen loep volbrengt
 1295 Die ander heet venus die he
 1296 ten wij de auensterre die
 1297 loept ij iaer die selue heten
 1298 wij oec die morghensterre
 1299 Doe sprac die iongher hoe
 1300 mach dat sijn dat een sterre
 1301 is beyde auensterre ende mor
 1302 ghensterre Die meister sprac
 1303 sommighe boeken spreken dat
 1304 hi een iaer loept voer der
 1305 sonnen Des iaers dat venus
 1306 voer der sonnen loept soe is
 1307 hi die morghen sterre Des
 1308 iaers als hi na loept soe is
 1309 hi die auensterre Die iongher
 1310 sprac welc is dan die auen
 1311 sterre als hi voer der sonnen
 1312 loept Doe sprac die meister
 1313 dat is der vijf planeten een
 1314 die wi heten maerten [[s]]²⁹ die
 1315 is veneri soe ghelijc datse
 1316 nyemant en kan kennen
 1317 voer den anderen Sommighe
 1318 boeken spreken dat die sel
 1319 ue sterre gaet soe hoghe
 1320 anden hemel dat wi hem
 1321 sien des morghens voer
 1322 der sonnen Doe sprac die
 1323 [123rb] iongher nv wil my seggen
 1324 vanden planeten Doe sprac
 1325 die meister die seste plane
 1326 te die heet marcurius ende lo
 1327 pet vij iaer Vanden sterren
 1328 segghen ons die boeke dat
 1329 hi des wijsdoms pleghe
 1330 Die seuende planete heet
 1331 jupiter die gaet naden
 1332 saturnus alre hoechst ende
 1333 lopet xij iaer Doe sprac
 1334 die iongher hoe groet sijn
 1335 die planeten Doe sprac die
 1336 meister die philosophi die
 1337 meten die mane dat [[s]]³⁰ hi
 1338 is alsoe breet als al die
 1339 werlt behaluen dat meer
 1340 ende sijn geweghe bedect [[is]]³¹
 1341 heeft soe is die sonne twe
 1342 werff soe breet Alsoe

²⁸ Doorgehaald.

²⁹ Doorgehaald.

³⁰ Doorgehaald.

³¹ Doorgehaald.

1343 breed die sonne is soe breed
 1344 sijn die ander planeten
 1345 Doe sprac die iongher hoe
 1346 dunct ons dat die sterren
 1347 soe smal sijn Doe sprac die
 1348 [[*sonne*]]³² meester dat doet die
 1349 grote hoechte Waer die son
 1350 ne also hoech als die ster
 1351 ren si souden ons alsoe
 1352 smal duncken als die ster
 1353 ren Doe sprac die iongher
 1354 van welker naturen sijn
 1355 die sterren Doe sprac die
 1356 meester dat [[*wij*]]³³ moghen
 1357 wij merken bider schrift
 1358 die zielen comen al van
 1359 den almachtighen gode
 1360 bouen die sterren Soe die
 1361 zielen dan varen doer dat
 1362 [*123va*] ghesterte welker sterre sy
 1363 dan naest coemt daer van
 1364 ontfangt sy die nature Doe
 1365 sprac die iongher hoe coemt
 1366 dat Die meester sprac daer
 1367 van spreken die boeken dat
 1368 die sterre die wi heten mar
 1369 ten dat hi des oerloghes
 1370 pleghe want die sterre is
 1371 heet *ende* droghe van natu
 1372 ren Doe sprac die iongher
 1373 nv seg my vander manen
 1374 Doe sprac die meester die
 1375 mane is die alre minste
 1376 onder den planeten sy lo
 1377 pet oec alre leechst bider
 1378 eerden daer om rechtet
 1379 hoer al die werlt na der
 1380 mane Doe sprac die ion-
 1381 gher hoe coemt dat Die
 1382 meester sprac die hemel
 1383 sche nature is soe sterck
 1384 dat sy die eertsche verwint
 1385 Doch heb ic di gheseyt dat
 1386 die mane is alsoe breed als
 1387 die eerde *ende* die mane ne
 1388 met die cracht vander son
 1389 nen daer om en ist gheen
 1390 wonder dat dat meer *ende* die
 1391 mensche *ende* al die werlt
 1392 wart regiert na der manen
 1393 want die mane is wt den
 1394 vier elementen ghescapen

³² Doorgehaald.

³³ Doorgehaald.

1395 Doe sprac die iongher hoe
 1396 coemt dat die mane toe *ende*
 1397 off neemt Die meester sprac
 1398 doe die planeten worden
 1399 ghescapen doe creech die ma
 1400 ne des waters te vele *ende*
 1401 der eerden daer om moeten
 1402 hem dat water *ende* die eerde
 1403 [*123vb*] regieren nader manen Oeck
 1404 en heeft hi gheen licht van
 1405 hem seluen dan hi vander
 1406 sonnen neemt *wanneer* hi is
 1407 bider sonnen soe is hi licht *ende*
 1408 vol *wanneer* hi dan van hoer
 1409 coemt soe verliest hi sijn
 1410 licht *ende* neemt off went hi
 1411 dan weder bider sonnen coemt
 1412 soe neemt hi weder toe dat
 1413 hi vol wart Die iongher
 1414 sprac hoe coemt dat die mane
 1415 die selue teyken doer lopet
 1416 die de sonne doer loept *ende*
 1417 doch der sonnen niet volghen
 1418 en mach Die meester sprac
 1419 die sonne loept crom *ende* die
 1420 mane loept recht . daer om
 1421 die teyken die die sonne doer
 1422 loept in enen iare sie lopet
 1423 doer die mane in ygheliken
 1424 maenden *ende* inden teyken
 1425 daer die mane in is eene
 1426 maent daer is die sonne
 1427 mer enen dach in Die ion
 1428 gher sprac wat is dat swar
 1429 te dat wij zien inder ma
 1430 nen Die meester sprac als
 1431 die mane dat licht vander
 1432 sonnen heeft alsoe heeft hi
 1433 oec die hette daer van coemt
 1434 dat sy vol wart doch bliuet
 1435 daer ymmer van die oude een
 1436 deel anden lichte *ende* dat is
 1437 dat swarte dat wi sien inder
 1438 manen Doe sprac die iongher
 1439 wat sprecstu daer van wan
 1440 neer die mane hoer ver
 1441 wandelt Doe sprac die meester
 1442 [*124ra*] Als die mane wort xiiij da
 1443 ghen out soe coemtet dicwil
 1444 dat die sonne dat is een half
 1445 *ende* die mane [[*da*]]³⁴ anderhalf
 1446 *ende* staen soe ghelike oft een
 1447 stijl stonde recht op inder

³⁴ Doorgehaald.

1448 eerden *ende* ghinc recht van
 1449 der sonnen doer der manen
 1450 soe is die sonne soe mach
 1451 tich dat sy die mane den
 1452 schijn beneemt dat hi wart
 1453 root *ende* wanneer hi hem *ver*
 1454 wandelt *ende* soe hoghe staet
 1455 anden hemel dat coemt van
 1456 gods wonder *ende* dat betekent
 1457 *ymmer* bisextum oft sterfte
 1458 ofte manslacht inden rike
 1459 Doe sprac die iongher wat
 1460 segstu vander cometa Doe
 1461 sprac die meister cometa
 1462 dat is een sterre *ende* en schijnt
 1463 niet dan wanneer hem dat
 1464 rike verwandelen sal Die
 1465 selue sterre salmen kennen
 1466 dat hi den schijn van hem
 1467 sendet als die mane Die
 1468 sterre en loept niet onder
 1469 die andere Die boeken wil
 1470 len dattet sy een licht dat
 1471 god mit sijne moghentheit
 1472 heeft onthouden inder lucht
 1473 Doe sprac die iongher hoe
 1474 coemt dat wi die sterren
 1475 sien schieten vander lucht
 1476 Die meister sprac Ic heb
 1477 di gheseit dat die sterren
 1478 breder sijn dan die eerde
 1479 *ende* si sijn soe hoghe dat sy
 1480 ons duncken smal te sijn
 1481 daer om en mach dat niet
 1482 [124rb] wesen dat sterren neder
 1483 vallen want een sterre te
 1484 brake [[al]]³⁵ die werlt meer
 1485 dan half . het schiet noch
 1486 tan dicwil soe grote stille
 1487 is opter eerden dat grote
 1488 windes vlaghen inder lucht
 1489 sijn soe vliecht dat vuer
 1490 onder die lucht vanden gro
 1491 ten stoten die daer warden
 1492 in die lucht als die wint
 1493 dan anden vuere coemt soe
 1494 to vliecht dat vuer to male
 1495 Doe sprac die iongher waer
 1496 van comen die vensteren
 1497 die daer comen des morghens
 1498 voer den daghe Doe sprac
 1499 die meister het coemt dat
 1500 die mane rechte staet tusschen

³⁵ Doorgehaald.

1501 der sonnen *ende* der eerden soe
 1502 verbiet die sonne der manen
 1503 dat sy horen schijn niet heb
 1504 ben en mach soe moetet een
 1505 venster warden Doe sprac
 1506 die iongher waer om en
 1507 schijnt dan die mane niet
 1508 Die meister sprac die schijn
 1509 die voer der sonnen gaet die
 1510 verbiet der manen dat sy
 1511 hoer schijn niet hebben
 1512 en mach die selue venste
 1513 ren waren alsoe langhe hent
 1514 dat die sonne vander manen
 1515 gaet voer der sonnen dat
 1516 sy in dat lant niet schinen
 1517 en mach Doe sprac die ion
 1518 gher waer van coemt die
 1519 donre *ende* die haghel Doe
 1520 sprac die meister als die
 1521 [124va] vier winden die wt den me
 1522 re comen bouen in die lucht
 1523 te samen stoten soe wort die
 1524 stoot soe groot dat sy vuer
 1525 *ende* licht wt stoten Soe hem
 1526 dat vuer *ende* lucht menghen
 1527 soe wort die stoot soe groot
 1528 dat wyen horen opter eer
 1529 den dat is dan die donre
 1530 Soe hem die die lucht dan scey
 1531 det van dien [[donre]]³⁶ vuere
 1532 soe schiet dat vuer to mael
 1533 sere dan sijn dan die donre
 1534 [[sta]]³⁷ stralen Als die donre-
 1535 strael dan coemt opter eer
 1536 den soe wart hi ijs graeu
 1537 *ende* die verwe neemt hi van
 1538 der lucht daer hi doer schiet
 1539 soe nemen die duelen den
 1540 steen inder lucht *ende* voeren
 1541 in welken lande hem god *ver*
 1542 heughet Doe sprac die ion
 1543 gher waer van comen die
 1544 stenen die daer vallen Doe
 1545 sprac die meister als opter
 1546 eerden grote hitten is soe
 1547 is inder lucht grote colde
 1548 soe hem die he[tte]dan
 1549 weder soeket soe[...]³⁸et sy

³⁶ Doorgehaald.

³⁷ Doorgehaald; lezing onzeker.

³⁸ Woord in deze en in de vorige regel onleesbaar door een vlek. Het gaat hierbij niet om een vlek op de foto, maar om een vlek in het handschrift. Datgene

1550 inden nebel *ende* den dou
 1551 moet hoer in die lucht
 1552 soe bewellet hoer die lucht
 1553 mit den nebel *ende* wint
 1554 menghet sy den enen tot
 1555 den anderen wat dan wa
 1556 ters daer onder is dat be
 1557 vriest dan *ende* als die wint
 1558 dan licht soe en macht
 1559 die lucht niet onthouden
 1560 soe moet sy dan neder vallen
 1561 [124vb] Doe sprac die iongher hoe
 1562 coemt dat die scure des so
 1563 mers is *ende* des winters
 1564 niet en valt Doe sprac die
 1565 meister des somers is die
 1566 sonne machtich dat sy den
 1567 nebel *ende* den dou mit hoer
 1568 in die lucht trecket *ende*
 1569 soe is ons die sonne na soe
 1570 moet die scure warden . des
 1571 winters soe is ons die son
 1572 ne veer *ende* die eerde en he
 1573 uet des douwes niet *ende* oec
 1574 en is die sonne niet mach
 1575 tich dat sy die vochticheit
 1576 mach onthouden daer om
 1577 en wart die scure des win
 1578 ters niet Doe sprac die ion
 1579 gher waer van coemt die
 1580 snee Doe sprac die meister
 1581 als die roeck op gaet in die
 1582 lucht soe menghet hem die
 1583 wint dat hi dick wart *ende*
 1584 en mach niet soe schoene wer
 1585 den want die nebel en is
 1586 niet daer onder als hi dan
 1587 dael valt soe is die eerde soe
 1588 colt dat die snee niet to
 1589 smelten en mach Aldus coemt
 1590 het om den reghen wanneer hi
 1591 hem teghen dou menghet *ende*
 1592 onder den roeck *ende* onder den
 1593 nebel dat en mach niet te sa
 1594 men vriesen Doe sprac die ion
 1595 gher hoe coemt dattet bloet
 1596 reghent Doe sprac die meister
 1597 als die sonne heet schijnt in
 1598 een rode stede *ende* wanneer hem

wat de vlek veroorzaakte, heeft namelijk ook op de
 tegenoverliggende pagina (fol.125r, kol.B) een vlek
 achtergelaten. Het Duits (I.100) heeft hier: 'So sich die
 hizzle wider uf zuhet, so hebit sie den nebel vnde den
 tûm mit ir uf in die lûfte'.

1599 die rode dou heuet in die
 1600 lucht soe verbarnt hem die

 1601 [125ra] lucht dat hi soe root wort
 1602 als een bloet Doe sprac die
 1603 iongher waer van coemt dat
 1604 die [[vos]]³⁹ vorsken *ende* andere
 1605 wormkijns reghent in sommi
 1606 ghen steden Die meister sprac
 1607 dat en schiet nymmermeer
 1608 daer dan rode water swem
 1609 met als die sonne daer soe
 1610 vaste in schijnt *ende* sy dan
 1611 die quade vochticheit in [[schi]]
 1612 [[net]]⁴⁰ cricht soe trectse die
 1613 hetten soe vaste weder tot
 1614 hoer dat sy die cleyne worme
 1615 mit hoer trect in die lucht
 1616 die moeten dan haeste vallen
 1617 want die lucht en machse
 1618 niet langhe onthouden Doe
 1619 sprac die iongher van wat
 1620 gheslachte is die reghenboge
 1621 Die meister sprac als die he
 1622 te dou vander eerden gaet
 1623 in die lucht hent hi totten
 1624 wolken coemt soe schietet
 1625 dicwil dat die sonne dwers
 1626 daer an schijnt soe verkeert
 1627 hem die wolken naden vier
 1628 elementen Dat groene heeft
 1629 hi vanden watere *ende* dat blau
 1630 vander lucht dat rode vanden
 1631 vuere die brune purpur
 1632 verwe nader eerden Doe
 1633 sprac die iongher hoe coemt
 1634 dat die bornen winters soe
 1635 warm sijn *ende* des somers
 1636 colt Die meister sprac die
 1637 eerde verstoppet inden winter
 1638 dat die hetten daer niet wt
 1639 en mach daer om is die hetten
 1640 [125rb] onder eerden *Ende* daer omme
 1641 sijn die springbornen win
 1642 ters soe warm *ende* die onder
 1643 der eerden lopen Des somers
 1644 is die eerde colt daer om
 1645 sijn die bornen des somers
 1646 soe colt Die iongher sprac
 1647 waer van sijn sommighe wa
 1648 teren soe onghesont Die
 1649 meister sprac het schiet dicwil

³⁹ Doorgehaald.

⁴⁰ 'schinet' doorgehaald.

1650 dat die wormen inder eerden
 1651 ligghen daer dat water ouer
 1652 lopet soe wart dat water
 1653 dan onghesont vanden wor
 1654 men . loeptet dan veer inder
 1655 eerden soe syghet hem dat
 1656 water dattet des beter wart
 1657 Doe sprac die iongher waer
 1658 van is die zee sout Die
 1659 meister sprac die zee leyt
 1660 recht onder der sonnen *ende*
 1661 siet hem daghelics *ende* vander
 1662 hetten wert het bitter als
 1663 sout Doe sprac die iongher
 1664 waer van coemt die dou *ende*
 1665 die ripe Die meister sprac
 1666 als di[e het]te⁴¹ des dachs bli
 1667 uet in[der]⁴² lucht soe gaet die
 1668 colde des nachts wt der eer
 1669 den soe douwet die lucht .
 1670 opter eerden is dan die col
 1671 de *ende* soe vrieset die dou to
 1672 ripe Doe sprac die iongher
 1673 hoe coemtet om den menschen
 1674 dat *sommighe* zijn cort *ende som*
 1675 mich lanck Die meister sprac
 1676 dat coemt vander materien
 1677 onderwilen *onmate* vette lude
 1678 die crighen dicst swacke
 1679 [125va] kindere want die grote vet
 1680 ticheit versticket die ma
 1681 terie dat sy moet verderuen
 1682 dat machstu merken daer
 1683 by Want wart die eerde
 1684 te seer ghemesset off ghe
 1685 dongt soe en brengt sy ghe
 1686 ne goede vrucht . alst alsoe
 1687 coemt dat die lude zijn van
 1688 goeder materien *ende* en vet
 1689 ten hem niet met eten oft
 1690 mit drincken soe wat kint
 1691 sy des nachtes telen dat co
 1692 met van soe goede verscher
 1693 materien dattet *nymmermeer*
 1694 swac wesen mach Doe sprac
 1695 die iongher hoe coemt dat
 1696 alle dyeren warden van *eenre*
 1697 materien ghescapen *ende* doch
 1698 soe onghelijc zijn Die meister
 1699 sprac du heefste waer van
 1700 dat die dyeren warden ghe

1701 scapen . dat is vanden vier
 1702 elementen . *ende* sy crighen
 1703 die natuer seer onghelijc
 1704 Een deel crighen der lucht
 1705 te vele daer om sijn sy
 1706 ander lucht Die ander cri
 1707 ghen des waters to vele
 1708 als die eynden *ende* gansen
 1709 Die ander dyeren krighen
 1710 der lucht te vele *ende* die sijn
 1711 snel als die hasen *ende* das
 1712 sen *Sommighe* crighen des
 1713 vuers to vele *ende* der eer
 1714 den . *ende* die warden starck
 1715 vander eerden *ende* toernich
 1716 vanden vuere als die lewen
 1717 [125vb] *ende* die beren Doch crijcht die
 1718 beer meer der eerden dan die
 1719 leeu *ende* daer om is hi traech
 1720 *Sommighe* dyren crighen der
 1721 lucht *ende* des vuers to vele
 1722 *ende* die worden toernich *ende*
 1723 snel als die lybaert *Sommi*
 1724 ghe crighen der eerden *ende* des
 1725 waters to vele *ende* die worden
 1726 traech als die ezelen *ende* die
 1727 ossen *Ende* naden seluen elemen
 1728 ten wandelt hem een yghelic
 1729 mensche . daer na dat hi die
 1730 elementen crijcht daer na heft
 1731 hi die settenisse . *ende* daer na
 1732 verwet hem oeck dat lijff *Ende*
 1733 nader verwen sullen die meis
 1734 ters sien hoe si den menschen
 1735 helpen moghen Doe sprac
 1736 die iongher in hoe menighen
 1737 daghen wart dat kint ghe
 1738 scapen in sijnre moeder liue
 1739 Doe sprac die meister die re
 1740 den en sal nyemant horen
 1741 dan die seer wijs is Dat kint
 1742 wart gheboren vander reyn
 1743 ster materien die wart ghe
 1744 samelt van beyden liuen *ende*
 1745 een yghelic wijff heeft in
 1746 hoer een camer die heet
 1747 matrix die is bynnen ruuch
 1748 daer om dat sy dat sy dat kint des
 1749 to bet daer in mach onthol
 1750 den Die selue camere heeft
 1751 vij cameran na dat die men
 1752 sche sal werden ghescapen
 1753 als dat kint dan ontfanghen
 1754 wart soe ist vij daghen melc
 1755 vij daghen bloet .vij. daghen

⁴¹ Onleesbaar door vlek (veroorzaakt door iets dat tussen 124v en 125r lag en ook op 124v een vlek achterliet).

⁴² Zie vorige noot.

1756 [126ra] wellet te samen .vij. daghen
 1757 wartet ghescapen .vij. daghen
 1758 warden hem die aderen ende
 1759 dat ghebeente In vijf da
 1760 ghen wast hem die huyt
 1761 ende alsoe wart die mensche
 1762 ghescapen in xl daghen .
 1763 daer om wie enen mensche
 1764 doot slaet die sal hem met
 1765 xl daghen beteren ende die
 1766 moet hi vasten Daer na
 1767 boetet hi die sonden mit .vij.
 1768 iaer vasten Doe sprac die
 1769 iongher wanneer dat kint
 1770 dan leuendich wart waer
 1771 van leuet dan tot dyer tijt
 1772 dattet gheboren wart Doe
 1773 sprac die meister wt des
 1774 wiues [[liues ga]]⁴³ leuere gaen
 1775 vele enghe aderen tot der
 1776 cameren daer dat kint in
 1777 leyt doer die aderen syghet
 1778 menstruus sanguis als doer
 1779 die aderen gaen dat coemt den
 1780 kinde voerden mont die sel-
 1781 ue aderen suket dat kint
 1782 dat is sijn spise hent dattet
 1783 gheboren wart . die spise is
 1784 soe cleyne dat hetse sughet
 1785 als die sonne dou dese reden
 1786 ghelouen die vrouwen wel
 1787 want sy weten wel dat si
 1788 die settinghe vanden menstruo
 1789 niet en coemt totter tijt
 1790 dat sy des Kindes swaer sijn
 1791 Du salte oec weten dat een
 1792 wijff tot ener dracht niet
 1793 meer dan .vij. kinderen mach
 1794 wynnen het en come van
 1795 [126rb] gods wonder want sy en
 1796 heeft niet dan .vij. cameren
 1797 als ic dy eer seyde Doe sprac
 1798 die iongher hoe is des men
 1799 schen breynpanne ghescapen
 1800 Die meister sprac die breyn
 1801 panne is in drien cameren
 1802 ghescapen Die ene pleecht
 1803 des wijsdommes die andere
 1804 die hoghenisse die derde die
 1805 ondersceydinghe Wanneer
 1806 die drie cameren euen staen
 1807 soe staet [[dinc]]⁴⁴ des menschen

⁴³ Doorgehaald.

⁴⁴ Doorgehaald.

1808 dinc wel ende wanneer sy ghe
 1809 scoert warden soe breect die
 1810 mensche an die een drie din
 1811 ghen Doe sprac die iongher
 1812 waer van wast dat haer
 1813 Die meister sprac vanden
 1814 dou die wt den mensche
 1815 gaet . daer om welc men
 1816 sche van colder nature is
 1817 die wart dat haer gheerne
 1818 lanc Doe sprac die iongher
 1819 waer van wassen die na
 1820 ghelen Die meister sprac
 1821 vanden dou die wter her
 1822 ten gaet daer om dachten
 1823 die oude lude dat sy den
 1824 vingherlijn droeghen dat
 1825 sy den wijsdom beholden
 1826 mochten die vander herten
 1827 gaen Doe sprac die iongher
 1828 waer van grauwen die
 1829 lude Die meister sprac al-
 1830 soe dat kinder sijn die wile
 1831 dat sy die lieflicheit [[hebben]]⁴⁵
 1832 vander hetten hebben die
 1833 wyle en grauwense niet
 1834 [126va] Ende die olde lude grauwen van
 1835 der colden wanneer hem die
 1836 lijflike hette ontgaet Doe
 1837 sprac die iongher nv hebste
 1838 my gheseyt hoe alle luden
 1839 ghescapen sijn nv seg my
 1840 wat eynde sy nemen Die
 1841 meister sprac die lude sijn
 1842 van steden dinghen ende die
 1843 vraghe is diepe by reden en
 1844 mochte dy nyemant wel
 1845 beduden ende berechten dan
 1846 mitter gauen des heylighen
 1847 gheest die den heylighen
 1848 cristenheit heeft gheleert
 1849 daer om watmen begaet
 1850 inder heyligher cristenheit
 1851 dat heeft al enen gheesteliken
 1852 sin ende een hoghe beteyke
 1853 ninghe Doe sprac die ion
 1854 gher is den mensche oeck
 1855 nutte dat hi die hoghe din
 1856 ghen verstaet Die meyster
 1857 sprac wat die mensche niet
 1858 en weet dat en mint hi oec
 1859 niet daer om sal een yghen
 1860 lic mensche die beteykenin

⁴⁵ Doorgehaald.

1861 ghe der goeder werken wel
 1862 weten soe mach hise lief
 1863 crighen tot allen goeden
 1864 dinghen Doe sprac die ion
 1865 gher is ons dat oec goet
 1866 dat wi der drier namen an
 1867 een [[roepe]]⁴⁶ aenroepen ende niet
 1868 alle drie versceyden Die meis
 1869 ter sprac daer staet ghescre
 1870 uen dat abraham die trini
 1871 tatem insach in drier en
 1872 ghelen schijn ende aenbedese
 1873 [126vb] voer enen god daer om en mo
 1874 ghen wi die heyliche godheit
 1875 niet delen Want wanneer
 1876 wi den enen name der heyli
 1877 gher drieuoldicheit bidden
 1878 soe bidden wi den vader den
 1879 zone ende den heylichen gheest
 1880 Doe sprac die iongher sijn
 1881 die vader ende die zone alsoe
 1882 heylich als die heyliche gheest
 1883 waer om en seymen dan niet
 1884 die heyliche vader of die hey
 1885 lighe zone als men seyt die
 1886 heyliche gheest Doe sprac die
 1887 meister Ic heb dy gheseyt dat
 1888 die drie namen een waer
 1889 god sijn ende die selue god is een
 1890 gheest Deus est spiritus⁴⁷ dat
 1891 meent god is die gheest wan
 1892 neer wi dan spreken die hey
 1893 lighe gheest to lest soe bedu
 1894 den wi dat drie namen een
 1895 waer god is ende van hem
 1896 alle heylichen gheheylicht
 1897 sijn Doe sprac die iongher
 1898 doe god den mensche verlossen
 1899 woude Waer om nam die
 1900 zone die menscheit meer an
 1901 hem dan die vader off die
 1902 heyliche gheest Doe sprac
 1903 die meister Indes menschen
 1904 leuen waren die drie namen
 1905 want het was recht dat die
 1906 vader den zone seynde ende dat
 1907 hem die zone ghehoersaem
 1908 was Die heyliche gheest
 1909 an nam die menscheit niet
 1910 want soe waren der twee zonen
 1911 [127ra] die ene ander menscheit die an
 1912 der ander godheit Doe sprac

1913 die iongher doet god soe sere
 1914 ontfarmde ouer den menschen
 1915 dat hi hem verlossen wolde
 1916 mit synen dode waerom en
 1917 verlost hi den duuel niet
 1918 als den menschen Die meister
 1919 sprac doe wast des duuels
 1920 schult groter dan des menschen
 1921 want die duuel vol van sijns
 1922 selfs wille was ende die men
 1923 sche wort verraden Oeck wast
 1924 des duuels schult also veel
 1925 groter dat hi gode selue be
 1926 roefde doe hem den mensche
 1927 benam mit synen rade die hem
 1928 seluen te loue ende te eren ghe
 1929 scapen hadde Die derde sake
 1930 was dat die duuel van gro
 1931 ten homoede viel ende die men
 1932 sche van sijner onwetenheit
 1933 dat hi den raet niet verstaen
 1934 en conde die hem die duuel
 1935 riet Doe sprac die iongher
 1936 waer van quam dat god
 1937 den mensche mit nyemande
 1938 en mochte verlossen dan mit
 1939 sijns selues dode dat hi niet
 1940 en sende enen enghel oft enen
 1941 heylichen mensche die ghedodet
 1942 mochte worden voerden mensche
 1943 Die meister sprac dat is recht
 1944 als men een dinck coept dat
 1945 houtmen voer eyghen want
 1946 die mensche was in des duuels
 1947 ghewalt Soe welc enghel
 1948 hem dan hadde ghecoft die
 1949 wolden voer sijn holden Daer
 1950 om en wolde hi des niet dat
 1951 sijn handwerck onder yemant
 1952 ware dan onder sijns selfs
 1953 [127rb] Gheen mensche en mochte
 1954 oec die werlt verlossen
 1955 want hi was inder seluer
 1956 vanghenisse daer adam in
 1957 was Oec wast die grootste
 1958 sake dat god selue ghemarte
 1959 lijft wart dat hi bewisen
 1960 woude die grote liefte dien
 1961 hi totten mensche hadde
 1962 ende dat hi den duuel daer me
 1963 de wolde schenden ende den men
 1964 sche die hi hadde verraden wol
 1965 de verlossen ende bouen den en
 1966 ghelen voeren Doe vraechde
 1967 die iongher welc was die eers

⁴⁶ Doorgehaald.

⁴⁷ Onderstreept.

1968 te sonde die begaen wart in
 1969 der werlt Die meister sprac
 1970 Nadien dat adam dat ghebot
 1971 brac soe was die eerste son-
 1972 de dat cayn synen broeder
 1973 abel dootsloech daer om dat
 1974 god sijn offer ontfanghen
 1975 hadde Sonder inder cristenheit
 1976 was die eerste sonde dat ana-
 1977 nias *ende* saphira sunte pie
 1978 ter den scat *versaecten* den
 1979 sy verborghen hadden daer
 1980 om moesten sy den doot liden
 1981 Die ander hoeftsonde was
 1982 symonia dat symon magus
 1983 die gauen godes copen wolde
 1984 daer *omme* verdoemden sunte
 1985 pieter *ende* sneden vander cris-
 1986 tenheit Inder seluer ver
 1987 domenissen sijn noch die ghe-
 1988 ne die alle gheestelic dinck
 1989 copen off vercopen Doe sprac
 1990 die iongher hoe menigher
 1991 wijs wort symonia ghedaen
 1992 oft begaen Die meister sprac
 1993 [127va] dat wart als die boeke spre-
 1994 ken voce [[lugua]]⁴⁸ lingua et sen
 1995 su Dat is mitten scatte off
 1996 mitten dinghe *ende* mitter
 1997 tonghen . dede die mensche
 1998 enighen coop *ende* doet hi enich
 1999 dinck om gheestelike dinghen
 2000 soe heeft hi symonia begaen
 2001 Doe sprac die iongher is het
 2002 groter sonde dat een mensche
 2003 stele dan dat hi symonia be-
 2004 gaet Die meister sprac dat
 2005 stelen is een slach der zielen
 2006 want hi beroeft sinen euen-
 2007 kersten sijns goedes *ende* dat
 2008 stelen was verboden langhe
 2009 voer cristus gheboorte Noch
 2010 tan en mochte gheen sonde
 2011 groter wesen dan die god
 2012 selue vercopet Want wanneer
 2013 die mensche die waerheit
 2014 swighet *ende* dat onrecht daer
 2015 mede beschermt soe heeft
 2016 hi die waerheit vercoft *van*
 2017 swighen dat is god selue
 2018 *ende* soe heeft hi symonia
 2019 ghedaen Wanneer hi dan e-
 2020 nich dinck doet om gheeste

⁴⁸ Doorgehaald.

2021 like dinghen soe heeft hi sy
 2022 monia ghedaen Want alle
 2023 gheestelike dinghen die inder
 2024 werlt sijn die sijn alle gauen
 2025 des heylighen gheestes Ick
 2026 wil des ghelouen dat enich
 2027 dinck is gheset inder heyli-
 2028 gher cristenheit ten is ghe-
 2029 set doer beteykeninghe Die
 2030 iongher sprac *ny* salte my
 2031 segghen oft een mensche oec
 2032 nutte is dat hi die dinghen
 2033 al verstaet Doe sprac die meister
 2034 [127vb] Alle dinghen die wi inder
 2035 heyligher cristenheit begaen
 2036 Die sijn gheestelic *ende* begaen
 2037 se daer *omme* dat wi ons
 2038 daer mede vermanen sullen
 2039 die gheestelike ghunst die wi
 2040 hebben sullen in gheenre
 2041 werlt Soe welc mensche hem
 2042 des ambochts verstaet die
 2043 begaet oec dat ambocht
 2044 *ende* die des niet en verstaet
 2045 die en begaet des niet Doe
 2046 sprac die iongher Soe waer
 2047 manich ambocht onbegaen
 2048 want manichte begaen dat
 2049 ambocht die doch die rechte
 2050 kenninghe niet en weten Die
 2051 meister sprac soe wie die ede-
 2052 le stene onder den swinen
 2053 worpt si sijn des te snoder
 2054 niet die swinen en moghen
 2055 se doch niet eten Want si en
 2056 weten hoer edele doghet niet
 2057 die inden stenen is Alsoe
 2058 coemt dat [[onne]]⁴⁹ *omme* dat hey-
 2059 lighe ambocht het en is des
 2060 te minre niet dattet die
 2061 mensche begaet . *ende* diet lut
 2062 tel verstaet off hijt oec te
 2063 rechte begaet Doe sprac die
 2064 iongher hoe ist dan *omme* die
 2065 leyen die der beter *kenninghe*
 2066 *kenninghe* niet en vorstaen
 2067 Doe sprac die meister een
 2068 dinck is dat die mensche niet
 2069 en mach weten dat ander
 2070 dat die mensche verlieset om
 2071 sijns selfs roekelosen wille
 2072 Wat die mensche niet en weet
 2073 dat sal hi vraghen *ende* kan

⁴⁹ Doorgehaald.

2074 hi dat niet verstaen soe en
 2075 *[128ra]* witet hem god niet Soe welc
 2076 mensche van sijns selfs ydel
 2077 heit niet en leert vanden
 2078 ewighen dinghen die wart
 2079 schuldich teghen gode want
 2080 den sin die hem god verleent
 2081 heeft die den niet en bruket
 2082 Oec en mach nyemant dat
 2083 ghewynnen dat hi niet en be
 2084 kemet alsoe en mach die men
 2085 sche ghene liefde tot godes dien
 2086 ste draghen die dat beteyke
 2087 ninghe niet en weet tot gods
 2088 dienste Die iongher sprac nv
 2089 salte my ordinancie beduden
 2090 die wi daghelics sien ander
 2091 mene cristenheit Doe sprac
 2092 die meister dat wil ic gheer
 2093 ne doen op datsi alle moghen
 2094 verbeteret warden die dit boec
 2095 lesen ofte horen Doe sprac
 2096 die iongher doer wat warden
 2097 die daghelicse ghetiden gheset
 2098 als metten . laudes . prime .
 2099 tercie . sexte . noene . versper .
 2100 ende complete . Doe sprac die
 2101 meister die vij. daghelicse ti
 2102 den sette hier to voren dauid
 2103 inder older ewen inder ere
 2104 der vij gauen des heylighen
 2105 gheestis dat hi gode daer
 2106 mede louede die grote gaue
 2107 ende kunste ende des wijsdommes
 2108 Daer na inder nyer ewe doe
 2109 worden die seluen hoechtiden
 2110 soe gheheylicht mitten wer
 2111 ken ihesu cristi datmen se
 2112 alle tijt begaet inder cristen
 2113 heit want soe welc men
 2114 sche daer toe bedwonghen
 2115 *[128rb]* is ende die vij ghetiden niet
 2116 en begaet die is gods dienste
 2117 ontbroken Doe sprac die ion
 2118 gher wat beteykent die pri
 2119 me Die meister sprac stont
 2120 onse here ghebonden voerden
 2121 rechter ende wart bespuwet
 2122 ende op sijn hals geslaghen
 2123 Doe hi doe op stont doe eys
 2124 chede hi syne iongheren
 2125 to prime vander stat daer
 2126 sy voeren vischen daer om
 2127 begaen wi die prime dat
 2128 wi gode louen syne barmhar

2129 ticheit die hi teghen ons
 2130 beghinc Doe sprac die ion
 2131 gher waer om singhen wi
 2132 den gheloue inder prime
 2133 meer dan tot eenre ander
 2134 tijt Doe sprac die viant⁵⁰ wi
 2135 en hebben anders gheen
 2136 wapen teghens den viant
 2137 dan den heylighen gheloue
 2138 daer om sette anastasius
 2139 datmen dien psalm soude
 2140 singhen alle tijt totter pri
 2141 men Quicumque vlt saluus esse⁵¹
 2142 daer die gheloue mede ghe
 2143 recket is dat wi ons daer
 2144 mede wapenen totter eerster
 2145 daechtijt dat ons die bosc
 2146 vianden niet en moghen
 2147 schaden Doe sprac die ion
 2148 gher waer om begaen wi
 2149 die tercie Doe sprac die meis
 2150 ter In die tercie wort onse
 2151 lieue here die doernen crone
 2152 opt hoeft gheset ende wart
 2153 vanden ioden ghecruyst
 2154 ende inder seluer tijt quam
 2155 *[128va]* die heylighe gheest tot den
 2156 xij apostolen daer om be
 2157 gaen wi die tercie vanden
 2158 heylighen gheeste Doe sprac
 2159 die iongher nv seg my van
 2160 der sexten Die meister sprac
 2161 Inder sexten tijt doe wart on
 2162 se here an dat cruce ghen
 2163 ghelt doer onsen sonden ende
 2164 dat hi ons verlossen wolde
 2165 Doe sprac die iongher waer
 2166 *[[men]]*⁵² om ludetmen tot der
 2167 noene meer dan totten an
 2168 deren tyden Die meister sprac
 2169 dat doetmen doer die hey
 2170 licheit die vander noenen be
 2171 teykent is Want inder noe
 2172 nen tijt versceyde god ende
 2173 wart mit een spere gheste
 2174 ken doer syne syden ende
 2175 daer liep wt water ende bloet
 2176 mitten bloede worden wi
 2177 verlost mitten watere wor
 2178 den wi ghedoept Inder sel
 2179 uer tijt wort dat vuerighe

⁵⁰ Sic. Opmerkelijke vergissing; bedoeld is 'meister'.

⁵¹ Onderstreept.

⁵² Doorgehaald.

2180 sweert gheschet dat ons
 2181 dat paradijs hadde verbo
 2182 den want doe voer die sca-
 2183 kers ziele in dat paradijs
 2184 eer enich ander heyliche Die
 2185 boeken spreken dat hi den
 2186 scaker voerde in dat paradijs
 2187 eer hi die helle te brac want
 2188 hi loefdet hem dat hi des sel
 2189 uen daechs mit hem wesen
 2190 solde inden paradise daer na
 2191 des selue nachts brac hi die
 2192 helle des smorghens stont hi
 2193 op vanden dode Die iongher
 2194 sprac waer om dede hi dat
 2195 hi den sonder alre eerste voer
 2196 [128vb] de inden paradise Die meister
 2197 sprac daer mede bewijste hi
 2198 dat hi doer den sonder ghe
 2199 martelijt ware ende dat hem
 2200 nyemant sijnre to vollen danc
 2201 ken en conde want die sonder
 2202 alsoe gheringhe to godes rike
 2203 coemt als die rechte Du sprac
 2204 die iongher nv seg my waer
 2205 van die vespere sy gheset
 2206 Doe sprac die meister onder
 2207 alle daechstyden en begaen wi
 2208 der ghene mit soe groten vlijt
 2209 als wi die vespere doer die
 2210 grote beteykeninghe der heyli
 2211 ghen werke dede heyliche crist
 2212 begheinc inder seluen tijt Inde
 2213 ander tijt doe gaf hi ons synen
 2214 heylighen lichaem ende sijn bloet
 2215 ende wasschede synen iongheren
 2216 die voete ende an die selue tijt
 2217 doe openbaerde hi den tween
 2218 iongheren lucas ende cleophas
 2219 dese bekenden in die brekinghe
 2220 des brodes ende wart oec inder
 2221 seluer tijt begraven Doe sprac
 2222 die iongher waer om singhen
 2223 wi die complete want sy doch
 2224 gheen wile en heeft inden da
 2225 ghe Doe sprac die meister
 2226 inder completen veruullen wi
 2227 alle die tijt die 'wy'⁵³ inden daghe
 2228 versumen in gods dienste
 2229 ende sullen ons dan gode beue
 2230 len dat hi ons des nachtes
 2231 bescerme In die selue stonde

⁵³ In de tekst een verwijsteken (/), in rechtermarge hetzelfde teken met daarbij de toevoeging 'wy'.

2232 bat die heyliche crist so seer
 2233 dat hi bloedich sweet swetede
 2234 In die selue tijt doe kundichde
 2235 hi alre eerst na sijnre opstan
 2236 dinghe den vrede tot synen iongheren
 2237 [129ra] ende sprac pax vobis dat is
 2238 vrede sy met w Die iongher
 2239 sprac nv hebste my berecht
 2240 vanden dachtiden nv saltu
 2241 my segghen waer om dat
 2242 wi die metten singhen Die
 2243 meister sprac hoe mochte die
 2244 selue tijt heylicher wesen
 2245 dan die selue tijt doe brack
 2246 god die helle ende nam daer
 2247 wt sine vriende Ende nader
 2248 metten [...] ⁵⁴ vergaf god petro
 2249 sijn sonden Ende nader metten
 2250 singhen wi laudes daer me
 2251 beduden wi die heyliche op
 2252 standinghe gods Die iongher
 2253 sprac waer om singhen wi
 2254 die twe psalmen totter metten
 2255 ende der vesperen als magnifi
 2256 cat ende benedictus die wten ewan
 2257 gelio ghemaect sijn Die meis
 2258 ter sprac die ander daechs ti
 2259 den sijn in vij ghedeelt in dat
 2260 aenbeghin ende in antiffenen
 2261 ende [[s]] ⁵⁵ psalmen int capittel in
 2262 versuuten ende in collecten . die
 2263 seuen tyden beduden die ar
 2264 beyt die wi liden in deser
 2265 werlt want die werlt sal
 2266 eynde nemen in vij daghen
 2267 inder weken Soe singhen wi
 2268 dan dat achtendeel totter ves
 2269 per ende die laudes totter met
 2270 ten daer mede beduden wi
 2271 die vroude die wi hebben
 2272 sullen wanneer dese werlt eynd
 2273 de neemt in gods rike Die ion
 2274 gher sprac waer om singhen
 2275 wi die metten des morghens
 2276 [129rb] voerden daghe Doe spra die
 2277 meister dat doe wi doer gro
 2278 te bekenninghe doe god dat volc
 2279 verlossen wolde van egipten
 2280 lande doe boet hi enen schoe
 2281 nen enghel vanden hemel ne
 2282 der comen die was ghecleidet
 2283 mit enen wolken Die enghel

⁵⁴ Twee letters doorgehaald.

⁵⁵ Doorgehaald.

2284 bedudet onsen heren ihesum
 2285 cristum die witte wolken sanc
 2286 ta maria sijn lieue moeder
 2287 wanneer die priester dat hu
 2288 merael dan op dat hoeft
 2289 leyt soe sal hi dencken hoe
 2290 god doer ons gheboren wort
 2291 als dan die priester dat ho-
 2292 uet mitten humerael decket
 2293 alsoe bedecte hem die godheit
 2294 mitter menscheit *Ieronimus*⁵⁶
 2295 heet die alba ephod dese alben
 2296 hadden inder ouder ewen
 2297 die waren ghewrocht van
 2298 hare die beteykeden dat cleet
 2299 daer adam mere ghecleet
 2300 was doe hi wten paradise
 2301 wart ghedreuen Onse alben
 2302 sijn wit dat beteykent dat
 2303 wi reyn ende claer sullen we
 2304 sen Dat gordel dat beteykent
 2305 stedighe cuuscheit daer me
 2306 de hem die gods dienre be
 2307 dwinghen sullen Stola dat
 2308 bedudet missio ende dat meent
 2309 sendinghe die stola heeft
 2310 twee beteykeninghe sy beteykent
 2311 den hoersaem dien den heyli
 2312 ghe crist leestede synen vader
 2313 doe hi hem sende in deser
 2314 werlt datmense leyt opten
 2315 hals Daer mede warden
 2316 wi vermaent dat hi selue
 2317 [129va] dat cruce droech daer hi den
 2318 doot an liden woude Dat die
 2319 beyde [[...]]ne⁵⁷ 'eynden'⁵⁸ der hanghen dat
 2320 beteykent dat hi vanden ioden
 2321 ende vanden heyden die cristen
 2322 heit vergadert heeft dat sy
 2323 den stoel legghen opten hals
 2324 dat bedudet sy onder dat
 2325 iock ihesu cristi sijn der hey
 2326 ligher ghehoersaemheit Die
 2327 twee straten die sy voer hem
 2328 draghen beduden dat sy macht
 2329 hebben to binden ende to ontbin
 2330 den Die basen vanden stole be
 2331 teykenen *perseueranciam bonorum*
 2332 *operorum* dat meent die stedicheit
 2333 der goeder werken die si horen

2334 ouersten voerdraghen sullen
 2335 Doe sprac die iongher wat
 2336 bedudet die alba dat sy gans
 2337 heel is Ende die casel wat be
 2338 dudet dat Die meister sprac
 2339 die casel bedudet gods rock
 2340 die was gans heel ende nerghent
 2341 ghenen naet en heeft . die sel
 2342 ue roc bedudet die heylighe
 2343 cristenheit . Dat die casel be
 2344 neden dael gaet voerden pries
 2345 ter dat bedudet die heyligen
 2346 die voer cristus gheboert wa
 2347 ren Datse achter dael han
 2348 ghet dat bedudet die cristen
 2349 heit die na cristus gheboert
 2350 ghelouich worden Dat die
 2351 priester beneden die handen
 2352 wt recket als een cruce dat
 2353 bedudet dat die twee cristenheit
 2354 beyde worden verlosset ouer
 2355 mids den heylighen cruce
 2356 wanneer die priester dan die
 2357 casel an doe soe striketmen
 2358 dat humerael daer ouer
 2359 [129vb] soe sietmen dan wel des pries
 2360 ters hoeft dat te voren bedect
 2361 was dat beteykent dat wi
 2362 na gods opuerstandinghe
 2363 volcomelic louen an god
 2364 die een hoeft is der cristenheit .
 2365 Doe sprac die iongher nv
 2366 sullen wi segghen van des
 2367 bisschops ghewade Die meis
 2368 ter sprac den roc dien die
 2369 bisscop an heeft die beteykent
 2370 die diepe lere die die bisscop
 2371 pen hebben sullen voer ander
 2372 lude Die iongher sprac wat
 2373 bedudet die infula Die meis
 2374 ter sprac si bedudet die volco
 2375 menheit alre doechden Ende die
 2376 twee teghele die beduden die
 2377 goede woerden ende goede werken
 2378 Doe sprac die iongher waer
 2379 om draghen die bisscoppen dat
 2380 vingherlijn totter missen Doe
 2381 sprac die meister daer mede
 2382 beteykense die geuie des hey
 2383 lighen gheestes Ende hoer hant
 2384 schoen sijn ghelijstet dat be
 2385 dudet dat hoer leuen vlochten
 2386 sal wesen wt den heylighen
 2387 doechden Ende dat gulden cruce
 2388 dat hi voer sijn borst heeft

⁵⁶ Onderstreep.

⁵⁷ Onleesbaar doorgehaald.

⁵⁸ Na 'beyde' verwijstekentje //. In linkermarge 'eynden' klein bijgeschreven (geen verwijstekentje aldaar).

2389 dat bedudet dat hi die passie
 2390 gods *nymmermeer* vergheten
 2391 en sal *Ende* dat *pallium* dat en
 2392 draecht nyemant dan die eert
 2393 sche bisscoppen dat beteykent
 2394 die oetmoedicheit ihesu christi⁵⁹
 2395 Die halsrinc [[daer den ioden]]⁶⁰
 2396 beteykent daer den ioden dat
 2397 si een lam sloeghen *ende* een
 2398 yghelic kersten *mensche* mit des
 2399 [130ra] lams bloede teykende Des
 2400 seluen nachts doe sende on
 2401 se here enen enghel mit enen
 2402 sweerde in welken huse hi des
 2403 bloedes niet en vant daer
 2404 sloech hi dat eerste dat daer
 2405 was gheboren onder den men
 2406 schen *ende* den vee . dat slachte
 2407 begonde hi an des conincs out
 2408 ste zoen In welken huse hi
 2409 dat lam vant en stacde hi
 2410 nyemant daer wort alre eerst
 2411 die mettentijt van beteykent
 2412 eer den daghe Dat lam betey
 2413 kent onsen here *ihesum cristum*
 2414 Datmen die twe cristenheit
 2415 bestriket dat beteykent onse
 2416 misdaet *ende* onse schult Des
 2417 seluen nachts en quam dat
 2418 israhelsche volc niet wt
 2419 der herberghen als hem god
 2420 gheboden hadde *ende* worden
 2421 in egipten lande alle versla
 2422 ghen Die eerste gheboren
 2423 dat bedudet dat onse here
 2424 des nachts te brac *ende* den
 2425 duuel verwan *ende* sijn vrien
 2426 de verlossede Des morghens
 2427 doe die slachte des nachts *ver*
 2428 gaen was doe wort dat selue
 2429 israhelsche volc verlost *ende*
 2430 voeren doer dat rode meer
 2431 *ende* loueden doe alre eerst den
 2432 waren god die selue mit *sijnre*
 2433 ghenade *ende* cracht verlost
 2434 hadde Daer om also sinte Ie
 2435 ronimus scrijft soe [[n]]⁶¹ en sullen
 2436 wi ander heylighen nacht
 2437 gheen onghemac hebben daer
 2438 mede sullen wi ons scheyden

⁵⁹ ‘christi’ geschreven met de Griekse afkorting ‘xpi’ met tilde.

⁶⁰ Doorgehaald.

⁶¹ Doorgehaald.

2439 vanden vianden die des nach-
 2440 [130rb] tes ghene ruste en crighen
 2441 Des seluen morghens sullen
 2442 wi blideliken mit den israhel-
 2443 schen volke onsen verlosser
 2444 bidden daer mede beduden wi
 2445 dat wi die ghene sijn die
 2446 mit synen bloede gheteykent
 2447 sijn *ende* mit *sijnre* passien
 2448 *ende* opuerstandinghe verlost
 2449 sijn Doe sprac die iongher
 2450 waer om spreken wi dat scoe
 2451 ne ghebet voer der lessen
 2452 Die meister sprac dat doen
 2453 wi daer om dat wi behouden
 2454 dat gods woert dat ons die
 2455 leser daer voer seyt daer na
 2456 spreket hi Iube domine benedicere⁶²
 2457 daer mede bedudet hi dat
 2458 nyemant en sal prediken sonder
 2459 oerloff *wanneer* hi dan die les
 2460 sen eynden wil soe seyt hi
 2461 Tu autem domine⁶³ daer mede be-
 2462 gheert hi aflaet off hi yet
 2463 anden prediken heeft misdaen
 2464 Soe segghen wi deo gracias
 2465 daer mede seggen wi gode
 2466 loff *ende* ere dat hi ons sijn
 2467 woert heeft ghesendet Die
 2468 responsoria singhen wi daer
 2469 na daer mede beduden wi
 2470 dat wi gods woert in goeden
 2471 werken sullen veruullen Dat
 2472 veers dat wi singhen inden
 2473 responsorien dat beteykent
 2474 dat wy alle rechte sullen leuen
 2475 als ons die leraers leren
 2476 want dat veers beteykent
 2477 die lere Doe sprac die iongher
 2478 wat bedudet die clocke Die
 2479 meister sprac alsoe wi die
 2480 [130va] die clocken luden soe pleghen sy
 2481 hier to voren mitten heerhoer
 2482 nen te blasen *ende* beteykent die
 2483 lerere Ihericho die stat wart
 2484 mitten heerhoernen ghewonnen
 2485 dat die muer van hoer seluen
 2486 nederviel alsoe sal al disse
 2487 werlt mitten heerhoern ver
 2488 wonnen warden dat is mitten
 2489 gods woerden die die predikers
 2490 prediken Doe sprac die iongher

⁶² Onderstreept.

⁶³ Onderstreept.

2491 nv saltu my segghen wat dat
 2492 bedudet datmen inder kerken
 2493 pleecht te doene Die meister
 2494 sprac dat ghewant dat die
 2495 bisscoppen hadden inder older
 2496 ewen dat was gheverwet inden
 2497 [[ten]]⁶⁴ vier elementen ende was ghe
 2498 scapen na menighen wonder
 2499 dat wi sien anden hemel Dat
 2500 wide datmen nv heeft inder
 2501 nyer ewen dat bedudet al on
 2502 sen here ihesum cristum ende die hei
 2503 lighe cristenheit Doe sprac die
 2504 iongher wat bedudet dat hu
 2505 merael Doe sprac die meister
 2506 sunte johannes scrijft in apo-
 2507 calipsi dat hi sach dat pallium
 2508 inhanghende ende beteykent
 2509 die volcomenheit der mynnen
 2510 tot gode dat pallium en mach
 2511 nyemant [[verleuen]]⁶⁵ verlenen
 2512 dan die paus ende dat hadde
 2513 alre eerst die paus die na
 2514 sunte pieter quam daer na
 2515 creghent die patriarchen
 2516 daer na die propheten daer
 2517 na die eertsche bisscoppen Die
 2518 ander bisscoppen en sullen dat
 2519 pallium niet hebben si en sijn
 2520 archebisscoppen voer vrede
 2521 nochtan en sal dat pallium
 2522 niemant hebben dan des paus
 2523 [130vb] voervrede Doe sprac die iongher
 2524 was die misse van aenbeghin
 2525 gheordineert als sy nv is Doe
 2526 sprac die meister die misse
 2527 wart alre eerst beghonnen bi
 2528 sunte pieters tyden Doe en
 2529 lasmen voerden offer niet
 2530 dan twe lessen die een wten
 2531 solter die ander wten wisa
 2532 ghe doe dat ewangelium ghe
 2533 screuen wartdoe lietmen die
 2534 wisaghen staen ende men las
 2535 dat ewangelium totter missen
 2536 Daer na sette celestinus die paus
 2537 datmen die antiffenen wt den
 2538 solter songhe voerden ewange
 2539 lio Daer na quam dat sunte
 2540 gregorius den sanck maecte
 2541 wten solter biden tiden doe son
 2542 ghen die luden alghemene

⁶⁴ Doorgehaald.

⁶⁵ Doorgehaald.

2543 kyrieleyson⁶⁶ doe gheboot grego
 2544 rius dattet nyemant en songhe
 2545 onder der missen Daer na
 2546 quam symachus die paus ende
 2547 sette datmen gloria in excelsis⁶⁷
 2548 songhe naden kyrieleyson⁶⁸ Ge-
 2549 lasius die paus die dichte den
 2550 tractus ende die sequencien⁶⁹ Da
 2551 masius die paus sette den
 2552 credo⁷⁰ Alexander die paus
 2553 gheboot datmen dat water
 2554 mitten wine wiede dat hem
 2555 die lude daer mede besprenghe
 2556 souden ende dat heyliche gods
 2557 huys Sixtus die paus sette
 2558 datmen sanctus⁷¹ songhe Ser-
 2559 gius die paus sette dat Agnus⁷²
 2560 dei Innocencius sette datmen
 2561 den paes gheue Sinte grego
 2562 rius vercierde die missen mit
 2563 allen dinghen want hi sette
 2564 die missen al dat iaer mit
 2565 collecten ende maecte al dat wi
 2566 [131ra] van sanghe hebben Die stille
 2567 misse die stichte alexandri
 2568 nus . Clemens . Origenis . bi
 2569 dese grote reden saltu mer
 2570 ken hoe groten dienst wi
 2571 onsen here bieden wanneer
 2572 wi lutterliken ende een yeghe
 2573 liken ene misse horen waer
 2574 om spreket sinte gregorius in
 2575 decretis⁷³ . dat een mensche
 2576 die inden ban is drie daghe
 2577 te rome inder burch sonder
 2578 misse is mit ghesonden liue
 2579 dat bedudet hoe grote sonde
 2580 die mensche des hebbe wan-
 2581 neer die mensche sonder misse
 2582 is ende hise hebben mach
 2583 Oeck scrijft hi ons dat som
 2584 mighe zielen niet en conden
 2585 verlost warden mitten goe
 2586 den wercken dan mitten of-
 2587 fer totter missen Daervan
 2588 spreckt Iheronimus⁷⁴ welc men

⁶⁶ Onderstreept.

⁶⁷ Onderstreept.

⁶⁸ Onderstreept.

⁶⁹ Onderstreept.

⁷⁰ Onderstreept.

⁷¹ Onderstreept.

⁷² Onderstreept.

⁷³ Onderstreept.

2589 sche daer ontwaerdeliken tot
 2590 ter missen steet met spot
 2591 te die is der ioden ghenoten
 2592 die onsen here bespotten
 2593 doe hi inden cruce henc *ende*
 2594 het is veel groter sonde want
 2595 hi dat wel weet *ende* die io
 2596 den des niet en wisten Doe
 2597 sprac die iongher wat segstu
 2598 vanden offer des wi pleghen
 2599 inder missen Die meester sprac
 2600 der offeren sijn twe dat ene
 2601 brengt die priester voer
 2602 hem seluen *ende* voer al die
 2603 cristenheit Dat offer bedudet
 2604 *[131rb]* onsen here *ihesum cristum* Dat
 2605 ander is datmen offert tot
 2606 den altaer *ende* dat offer bren
 2607 ghet een yghelic mensche
 2608 voer hem seluen *wanneer* wi
 2609 totter missen offeren soe be
 2610 teykene wi sinte maria mag
 2611 dalena die gode saluede doe
 2612 hi totter martelien ghinc
 2613 Doe sprac die iongher nv
 2614 spreken *sommighe* lude dattet
 2615 beter ware datment den ar
 2616 men gaue dan ment den
 2617 papen brengt Die meester
 2618 sprac die dat segghen die
 2619 gheliken hem die luden die
 2620 de redene *[[spreken]]*⁷⁵ spraken
 2621 het waer beter dat maria
 2622 magdalena die salue hadde
 2623 vercoft om drie hondert *pen*
 2624 ninghen dan dat si die salue
 2625 goot op godes hoeft Doe
 2626 sprac die iongher *wanneer*
 2627 wi die aelmissen gheuen die
 2628 gheue wi gode *ende* *wanneer*
 2629 wi offeren soe offeren wi
 2630 gode . welc mach hem dan
 2631 bequaemliker wesen Die
 2632 meester sprac een yghelic
 2633 dinc heeft sijn beteykeninge
 2634 dat machstu daer bi mer
 2635 ken . die di eten ofte drinc
 2636 ken ghift . *ende* ghift hi di
 2637 dat ene hi en is di niet
 2638 meer sculdich . mer dat een
 2639 wil metten anderen wesen
 2640 Doe sprac die iongher wat

2641 bedudet dat wi des seluen
 2642 *[131va]* daghes die daechstiden an dat
 2643 beghin *ende* an dat eynde soe
 2644 stille lesen Die meester sprac
 2645 dat wi die daechstiden soe sol
 2646 le singhen dat bedudet dat hem
 2647 die xij apostolen soe sere *[[v]]*⁷⁶
 2648 vruchten dat hoerre gheen en
 2649 dorste lyen dat sy *ihesum* be
 2650 kenden *ende* dat wi die daechs
 2651 tiden an dat beghin *ende* an dat
 2652 eynde soe cort of keren dat
 2653 bedudet dat die heylighe
 2654 crist an dat beghin *ende* an dat
 2655 eynde is Doe sprac die ion
 2656 gher nv wi die daechs tiden
 2657 soe *[[cort singhen]]*⁷⁷ stille singhen
 2658 waer om singhen wi die
 2659 metten dan soe lude Die
 2660 meester sprac Inder metten
 2661 bedude wi die passie *ende*
 2662 die martelie *ende* die claghe
 2663 der heylighen die worden
 2664 al screyende verslaghen
 2665 Mer die daechstiden bedu
 2666 den wi die passie ons heren
 2667 die wart swighende versla
 2668 ghen als een lam Die men
 2669 sche wart anden sesten da
 2670 ghe ghescapen daer om wort
 2671 hi anden sesten daghe ver
 2672 losset . des daechs en singhen
 2673 wi ghene misse . daer mede
 2674 beduden wi die grote on
 2675 vroude die wi daer om heb
 2676 ben dat dit van onsen scul
 2677 den ghecomen is dat die
 2678 heylighe crist verslaghen
 2679 wart *Ende* wi en deruen
 2680 des daechs gods lichaem niet
 2681 *[131vb]* wyen want cristus hem des
 2682 seluen daechs offerde synen
 2683 vader *ende* des daechs bidden
 2684 wi om den heylighen cristen
 2685 heit want doe bat onse he
 2686 re selue om die ghene die
 2687 ghenesen solden Wi sullen
 2688 tot eweliken bede dat *Ave*
 2689 *maria*⁷⁸ spreken soe dencken
 2690 wi hoerre ontrouwe dat die
 2691 ioden onsen here bespotten

⁷⁴ Onderstreept.

⁷⁵ Doorgehaald.

⁷⁶ Doorgehaald.

⁷⁷ Doorgehaald.

⁷⁸ Onderstreept.

2692 anden cruce Die antiffen
 2693 die wi des daechs singhen
 2694 teghen den cruce dat beduyt
 2695 die drie spraken als griecs
 2696 hebreusch ende latijn die wa
 2697 ren die eerste die hem be
 2698 kenden die selue reden bedu
 2699 det den brieff die daer wart
 2700 ghescreuen anden cruce Dat
 2701 wi dat cruce bedecken dat
 2702 bedudet dat [[wi]]⁷⁹ onse here sy
 2703 ne ghenade den ioden verber
 2704 ghede Die hongherdoeck
 2705 diemen inder vasten hanghet
 2706 voerden altaer die bedudet
 2707 die onreyne mure die ons
 2708 dat paradijs voerspiret
 2709 hadde wanneer wi dan den
 2710 doeck laten vallen dat bedu
 2711 det dat ons die selue muer
 2712 verlosset wart mitter heyli
 2713 gher passien Oec bedudet
 2714 die selue doeck dat den ioden
 2715 al bedecket was dat inder
 2716 older ewen ghescreuen was
 2717 ons heren lichaem die des
 2718 donredaechs gheseghent was
 2719 [132ra] die neemt die priester des
 2720 vridaechs doe wiede hem god
 2721 selue ihesus cristus Dies da
 2722 ghes en singhen wi niet
 2723 dat bedudet dat die heylige
 2724 passie roept voer ons to
 2725 gode Anden saterdach soe
 2726 eyndet die onvroude ende
 2727 dan beghint die vroude
 2728 daer om is dat ambocht
 2729 voer der dopen vander mar
 2730 telien ende nader dope is si
 2731 al vander opstandinghe
 2732 Die lessen diemen des daechs
 2733 lest voerder dopen die sijn
 2734 al wter older ewen dat be
 2735 dudet dat die olde ewe al
 2736 een ende nam an die heyliche
 2737 dope Die keerse diemen do
 2738 pet des daechs bedudet on
 2739 sen here ihesum cristum Als
 2740 mense ontfengt soe kundicht
 2741 men die opstandinghe Als
 2742 men die wieroec daer in
 2743 steect dat bedudet dat hem
 2744 die heyliche vrouwen totten

2745 graue versochten ende dat hi
 2746 doe leuendich opghestaen was
 2747 Die schoenen sanck diemen
 2748 ouer der keersen singhet
 2749 dat bedudet dat grote lof
 2750 dat die zielen songhen doe
 2751 si cristus vander hellen ver
 2752 lost hadde Dat licht dat
 2753 ander keersen is dat be
 2754 duyt die macht des heyli
 2755 ghen gheestes daer om soe
 2756 steectmen die keerse eerst
 2757 [132rb] in die dope eermense ont
 2758 fengt voerden kinderen dat
 2759 men daer mede bedude dat
 2760 gheen mensche ontfanghe
 2761 die gauen des heylichen ghees
 2762 tis hi en warde eer ghe
 2763 reynicht mit den heyiligen
 2764 dope Doe sprac die iongher
 2765 wat bedudet die dope Die
 2766 meester sprac daer om steect
 2767 men den mensche inden dope
 2768 dat hi die werlt selue ver
 2769 mide daer om trectmen hem
 2770 weder wt dat hi gode be
 2771 kerne Ende die dope dat is die
 2772 doot ihesu cristi mit onsen
 2773 sonden hadden wi verdient
 2774 twe doden des liues ende der
 2775 zielen Die ene heeft ons
 2776 god van verlost Die ander
 2777 hebben wi voer ons dat wi
 2778 daer reden sullen voer ghe
 2779 uen totten ioncsten daghe
 2780 soe moeten wi mit liue
 2781 ende mit ziele opstaen Wi en
 2782 lesen des niet dat die xij
 2783 apostolen ye ghedoept wa
 2784 ren Oec en was hem die
 2785 dope gheen noot want al
 2786 die cristenheit inden loue
 2787 was Doe onse here inden cru
 2788 ce henc doe wart het al
 2789 ghedoept inden bloede ende
 2790 inden watere dat wt ons
 2791 heren syde liep Daer om
 2792 lesen wi dat sinte paulus
 2793 sint wart ghedoept want
 2794 hi doe inder cristenheit niet en
 2795 [132va] was Oeck lesen wi vanden
 2796 kinderen die herodes doden
 2797 liet dat die al onghedoept
 2798 waren ende dat en is niet want
 2799 sy worden ghedoept in hoer

⁷⁹ Doorgehaald.

2800 selues bloet Doe sprac die
 2801 iongher wat bedudet dat
 2802 men den tractus naden alle
 2803 luya singhet Die meister
 2804 sprac Alleluya is een hemelsch
 2805 sanck ende vanden hemel ist
 2806 comen ende het beteyket die
 2807 hemelsche vroude ende die op
 2808 standinghe daer om singhen
 2809 wi dat alleluya dat die ghe
 2810 doepten sijn opghestaen an
 2811 der zielen Ende soe singhen wi
 2812 den tractus daer na ende daer
 2813 mede wart beteykent dat si
 2814 seer moeten arbeyden want
 2815 die tractus bedudet arbeyt Ende
 2816 daer om singhen wi oec al die
 2817 paesche weke dat graduael
 2818 ende dat bedudet oec arbeyt
 2819 die wi liden in deser werlt
 2820 Ende mitten alleluya beduden wi
 2821 die vruenchde daer wi noch in
 2822 comen sullen inden anderen
 2823 saterdaghe wanneer men die
 2824 wester [[hugh]]⁸⁰ huwen of trect
 2825 ende neemt soe singhen wi
 2826 twee alleluya ende daer mede
 2827 beduden wi die tweuoldighe
 2828 ghenade die wi naden ioncsten
 2829 daghe sullen vercrighen als
 2830 wi mit ziel ende mit liue
 2831 op staen sullen ende daer om is
 2832 die vesper des auents soe
 2833 cort want wi die beteykenin-
 2834 ghe al anden ambochte hebben
 2835 [132vb] behanghen der die vesper
 2836 was gheset Doe sprac [[onse]] 'die iongher'⁸¹
 2837 [[here]]⁸² waer om stont onse
 2838 here inden derden daghe op
 2839 Die meister sprac daer om
 2840 dat hi bewijsde dat hi al sijn
 2841 vriende hadde verlost die on
 2842 der den drien tiden waren als 'voer'⁸³
 2843 [[onder]]⁸⁴ der older ewen ende onder
 2844 der nyer ewen Doe sprac die
 2845 iongher waer om stont hi
 2846 op inder nacht Die meister
 2847 sprac dat hi ons daer mede

⁸⁰ Doorgehaald.

⁸¹ 'onse' doorgehaald, 'die iongher' in de rechtermarge bijgeschreven.

⁸² Doorgehaald.

⁸³ 'voer' in rechtermarge bijgeschreven.

⁸⁴ Doorgehaald.

2848 beteykende dat wi sorghe sol
 2849 den hebben totter toecoemste
 2850 opuerstandinghe Als dat nie
 2851 ment en weet tot welker vre
 2852 hi vanden dode op stont des
 2853 nachts Ende alsoe weynich mach
 2854 yemant weten wanneer onse he
 2855 re ten ioncsten daghe comen sal
 2856 Doe sprac die iongher waer
 2857 om heten wi den seuendendach
 2858 inder weke den sonnendach
 2859 Die meister sprac die sonne
 2860 bedudet gode daer om heten
 2861 wi den dach nader sonnen want
 2862 hem god selue ghewyct heeft
 2863 Doe god alre eerst die werlt
 2864 scoep doe vierde hi den sonnen
 2865 dach Des sondaechs wart dat
 2866 israhelsche volc verlost wt
 2867 egipten lant Des sondaechs
 2868 wart god ghedoept Des sondaechs
 2869 offerden hem die drie coninghen
 2870 Des sondaechs maecte hi van
 2871 water wijn Des sondaechs
 2872 versocht hem die duuel Des
 2873 sondaechs quam hi riden als
 2874 [133ra] inden palmdaghe Des sondaechs
 2875 verwecte hi lazarus vander doot
 2876 Des sondaechs stont hi op van
 2877 den dode Des sondaechs quam
 2878 die heylighe gheest op sijn ion
 2879 gheren Des sondaechs sullen
 2880 wi opstaen mit liue ende mit
 2881 ziele ten ionsten daghe Amen

2882 Explicit lucidarius

Nota

- 1 M⁸⁵ Erket hoe die nydighe
- 2 werlt staet Doe mi goet
- 3 ick doe di quaet Help my
- 4 op ick werp di neder Ere my
- 5 ick schen dy weder Die nydi
- 6 ghe werlt wil ymmer han
- 7 To goeden luden bosen wan
- 8 Bekende hem seluen een yghelic
- 9 man Hi beloghe den anderen
- 10 selden an Ontrouwe beschel
- 11 de alle man Die hem seluen
- 12 niet hoeden en kan Die nydi
- 13 ghe werlt is soe fel Dat hem
- 14 des nyement schamen en wil
- 15 Die nydighe werlt daer na

⁸⁵ M: eenvoudige initiaal van twee regels hoog.

16 weruet Datmen goede lude *ver*
17 deruet Die nydighe werlt ar
18 gher is Dan die dueldes sijt
19 ghewes Die waerheit is sla
20 ghen doot Rechtuerdicheit
21 is in groter noot Bedrieghin
22 ghe is gheboren Dat gheloue
23 heeft den strijt verloren Mil
24 dicheit is nv colt Hat *ende*
25 nijt is menichfolt Lijdsamheit
26 is neder gheslaghen Oncuys
27 heit regniert alle daghe Die
28 [133rb] nydighe werlt heeft *ver*
29 dient Waer men hem mit
30 spise dient Wanneer die ta
31 fel is op ghedaen Soe is
32 die vrientscap al *vergaen* Die
33 nydighe tonghe soudeorter
34 zijn Had ick den wille mijn
35 Die selden comet totten besten
36 Des moeten hem die maden
37 vesten Trouwe is vander
38 werlt comen Des heuet die
39 olde ghene vromen Die nv
40 mit zweren winnen kan Hem
41 dunct hi si een kloec man
42 Gheestelike lude ghehouerdi
43 ghet Die heeft die duuel har
44 de weert Die prouen *ende* ker
45 ken wil copen Die mach na
46 den pause lopen Gheloue is
47 wt om trou te halen Ic duch
48 te sy moeten beyde dwalen
49 Dat nyemant kan bedwin
50 ghen Dat kan die penninck
51 volbringen Penninck salue
52 is soe goet Datsi verkeert
53 des wisen moet Ic wolde
54 waer een gheestelic man
55 were Dat hi die houerdie
56 ontbere *Ende* hilde soe zijn
57 leuen Dat hi goeden schijn
58 gheue Die dese werlt heeft
59 bescreuen God gheef hem
60 dat ewighe leuen Amen .

ARTES-LUCIDARIUS – Excerpt in Groningen, UB 405 (f. 216r-216v) (G)

In handschrift Groningen, UB 405 bevindt zich op f. 216r-216v een excerpt uit de *Artes-Lucidarius*, corresponderend met de regels 906-1044 en 769-782 in L (Mnl I.55, I.56 en een deel van I.52).

1 [216rb]¹.M. I² n affrica es dat water indus ende
2 gheet weestwaert an die wendel-
3 zee daer in leecht ‘w/v’ele³ wider
4 ieghenoden ende groet lant daer bi lee-
5 cht libia daer is vele nadren ende an-
6 der boser diere . daer bi leecht een lant
7 heet dentipolus ende bereta ende ander g’r’oet⁴
8 lant . daer bi leecht bisartim daer in
9 zijn .ij. crachtighe borghe . ene heet atro-
10 meus . die ander heet bizatium . ende an
11 dre uele stede . Daer bi is een lant heet
12 getulia ende mituidia daer in was hon
13 gher . die liede die in dien lande zijn
14 eten ros ende andere diere roe . Daer bi
15 is der moer lant . In die lande is ene
16 borch heet saba . daer henen was die
17 coninghinne te salomone hore wijs
18 heit teuernemen . daer bi is ene borch
19 heet gamma daer in is borne hi is des
20 daghes zo cout datten nieman en
21 mach ghewinnen ende nachts zo heet
22 datten nieman en mach doghen . bi
23 der moorlande is ene grote woestine
24 vol nadren ende draken . Al dat lant
25 sceedt die wallende zee dats zo heet
26 vander zonnen dat altoes walt ‘als’⁵ een
27 ketel . In die zelue wallende zee is een
28 die hoechste berch die in die werelt is
29 die heet aalas die reiket ouer die lucht
30 daer en is der werelt niet meer .M.⁶ Nu
31 hebbe wi gheseghet hoe die werelt ghe
32 deelt is . nu zele wi van den insulen
33 zeggen die in de zee zijn . So dat weet
34 ic gherne want god heeft menich won
35 der in den insulen verborghen .M.
36 Deerste insule heet cyprus daer bi
37 leecht een heet creta . daer bi leecht

¹ Kolom A bevat het einde van Maerlants *Clausule van der Bible*, gevolgd door een uitermate kort Latijns receptje dat begint met ‘Jeghen den steen . Contra calculum’ en slechts zeven regels van de kolom inneemt. Kolom A is daarmee nog niet helemaal vol: na het receptje is één regel opgevuld met twee golvende lijnen, de vijf regels daaronder zijn leeg. Het excerpt uit de *Lucidarius* begint bovenaan kolom B.

² Voor de initiaal staat (in de marge) een ronde ‘m’(die afwijkt van de gangbare ‘m’ in de lopende tekst), voor ‘magister’ of ‘meester’. (Zie daarover ook Leendertz 1896, 96 noot 1 en 97, noot 3). De I is een initiaal met penwerk, drie regels hoog.

³ Aanvankelijk: ‘wele’. De eerste arm van de ‘w’ is geëxpungeerd (er is een puntje onder geplaatst), zodat men dient te lezen ‘vele’.

⁴ Aanvankelijk: ‘goet’. De ‘r’ is boven het woord geschreven: ‘groet’.

⁵ Aanvankelijk overgeslagen en boven de regel toegevoegd.

⁶ Leendertz (1896, 97, zie ook noot 3 op die bladzijde) lost het tekentje dat hier tussen twee puntjes staat, op als een ‘m’ (voor ‘magister’ of ‘meester’). Een hoofdletter ‘M’ lijkt mij de meest voor de hand liggende transcriptie, hoewel het niet uitgesloten is dat het tekentje een paragraafteken (‘¶’) moet zijn.

38 een heet colehohos daer is vele edels
 39 gouds . daer bi leecht een heet delos
 40 dat was deerste daer nie vloede in
 41 in quam daer bi leghet marram da
 42 nen coemt die beste mermelsteen .
 43 daer bi is sardijns . daer bi is oec een
 44 die heet samos danen was sibilla
 45 gheboren daer bi leecht cecilia . In die
 46 leecht een berch heet ethau vut dien
 47 berghe zietmen sulfer bernen . daer
 48 werden oec die zielen ghepijnt thent
 49 hem gheholpen werdt ende zi hare
 50 zonden ghearnen . In die lande zijn
 51 .ij. berghe die ene heet cicilla . die ander
 52 [216va] karibdis . bi dien berghe en coemt g'h'een⁷
 53 scip en zi verloren daer bi is ene *insula*
 54 daer in zijn smede dat zeit ons dat
 55 heidene boec die smeden den donreslac'h⁸
 56 ende staen al midden den viere . die sme-
 57 den heiten cyclopes . In der eerster insu-
 58 len vulcanus die der hellen plach ter
 59 porten . Onze boeke willen weten dat
 60 hi tsi die de zielen pijnt . daer bi es
 61 een heit dardinas . daer timmerde sar
 62 din die was hercules zone hi maecte
 63 ene wel uaste borch . In dier insulen
 64 en werden nemmer nadre noch wolf
 65 gheboren . daer in is oec een worm
 66 die heit dolifoga . daer is oec ene spin
 67 ne en waer die worm daer niet dier
 68 en mocht niemen ghenesen . In dier
 69 Insulen is een cruut welc ziec mensc'h⁹
 70 dat eet hi licht zijns ondancs dat
 71 hi steruen moet . daer is oec een bor-
 72 ne welc ziec mensche zo en drinct
 73 hi werdt [[blint]] altehant ghenesen .¹⁰
 74 ende . welc ghesont mensche zone drinct
 75 hi werdt blint . Daer bi is ene *insula*
 76 daer . worden deerste slanghen von-
 77 den . In dier insulen en zijn dan wit-
 78 te scape . Van dier wollen werctmen
 79 die alre beste purpure . daer bi is ene
 80 *insula* die verzanc hier teuoren met
 81 den lieden dier was meer dan tien
 82 lantscape daer zwemt die leuer-
 83 zee . daer bi is ene *insula* daer in
 84 is hout dat heit ebenus dat en valt
 85 nemmermeer noch dan bernt nem-
 86 mermeer . daer in is oec ene borch die
 87 heet senada . daer in groeuen hier teuo-
 88 ren die filosofhen enen borne die [.]¹¹

⁷ Aanvankelijk: 'geen'. De 'h' is boven de regel toegevoegd.

⁸ De 'h' is schuin boven de 'c' toegevoegd.

⁹ De 'h' is schuin boven de 'c' toegevoegd.

¹⁰ Bij Leendertz: 'hi werdt altehant ghenesen'. 'blint' is volgens hem doorgestreept (Leendertz 1896, 98, noot 3). In het handschrift is 'blint' echter niet doorgestreept. Wel is het woord wat vager dan de omringende tekst; mogelijk heeft men dus geprobeerd het te raderen. Hierbij werd ook het woord 'ghesont' in 74 enigszins weggevaagd.

89 was .lx. scachte diep *ende* was zo listic‘h’¹²
 90 ghegrauen dattie zonne sceen opten
 91 bodem *ende* al opten gront . In die wen-
 92 delzee is ene Insula *ende* heit persida
 93 dats emmer euen groene *ende* wast
 94 alze tzûete¹³ paradijs . daer in qua-
 95 men tenenmale heilighe liede dies
 96 ghesmakeden om die mate van .xv.
 97 iaren . daer en mach en gheen mens-
 98 sche metten lichame meer comen zider
 99 dat god zente *brandanen* zende . daer
 100 vliet een water daer in zijn ale
 101 .xxxij. voete lanc . In dat zelue wa-
 102 ter zijn worme die zijn ghescapen
 103 [116vb] alze creefte *ende* hebben arme .vi. ellen
 104 lanc . die worme zijn zo starke dat
 105 zi die elpendiere int water trecken
 106 tehem . In dien zeluen water zijn
 107 snoeke die zijn zo grote *ende* zo lanc
 108 dattie liede herberghen van horen
 109 scellen maken . *gheloue die wille* .¹⁴

[De rest van de kolom is leeg]

¹¹ Aan het slot van deze regel staat een (deel van een) onherkenbare letter (de aanzet tot een ‘w’, slechts een kriebel als regelvulling?).

¹² De ‘h’ is schuin boven de ‘c’ toegevoegd.

¹³ Sic. Boven de ‘u’ staat een ‘o’: ‘zûete’.

¹⁴ ‘gheloue die wille’ is met een andere hand toegevoegd.

Bibliografie

Gebruikte afkortingen:

LMA = *Lexikon des Mittelalters*. München [etc.], 1980-1998. 9 dln.

PBB = *Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur*

MNW = *Middelnederlandsch woordenboek*

SpL = *Spiegel der letteren*

TNTL = *Tijdschrift voor Nederlandse taal- en letterkunde*

Verfasserlexikon = *Die deutsche Literatur des Mittelalters. Verfasserlexikon*. Begründet von W. Stammer, fortgeführt von K. Langosch. 2^e, völlig neu bearbeitete Auflage. Berlin [etc.], 1978-1999. 10 dln.

VMVA = *Verslagen en mededelingen van de koninklijke Vlaamse academie voor taal- en letterkunde*

ZfdA = *Zeitschrift für deutsches Altertum*

ZfdPh = *Zeitschrift für deutsche Philologie*

ZfrPh = *Zeitschrift für romanische Philologie*

Acquoy 1875-1880: J.G.R. Acquoy: *Het klooster te Windesheim en zijn invloed*. Utrecht, 1875-1880. 3 dln.

Van Anrooij 2002: W. van Anrooij: ‘Poenten’ in de Middelnederlandse letterkunde. Een geledingssysteem in het zakelijke en discursieve vertoog’. In: W. van Anrooij e.a.: *Alt t’Antwerpen in die stad. Jan van Boendale en de literaire cultuur van zijn tijd*. (Amsterdam, 2002), 65-80 en 166-168.

Bange 1995: P. Bange: ‘De *Dietsche Lucidaris*: Een Middelnederlandse *summa* voor het volk?’. In: P. Bange (red.): *Geloof, moraal en intellect in de Middeleeuwen*. (Nijmegen, 1995), 15-24.

Bange 1999: P. Bange (vert.): *Een catechetische dialoog uit de twaalfde eeuw: Honorius’ Elucidarium*. Ingeleid, vertaald en becommentarieerd. Nijmegen, 1999. (Middeleeuwse studies; 14).

Bartelink en Van der Meer 2001: G. Bartelink en F. van der Meer (vert.): *Gregorius de Grote: Dialogen. Het leven van Benedictus en andere heiligen*. Vertaald en van een nawoord voorzien. Met een ten geleide van G. Mathijssen. Nijmegen, 2001.

Becker 1914: A. Becker: *Die deutschen Handschriften der kaiserlichen Universitäts- und Landesbibliothek zu Strassburg*. Strassburg, 1914.

Bemolt van Loghum Slaterus 1938: A.J. Bemolt van Loghum Slaterus: *Het klooster Frenswegen*. Arnhem, 1938. Diss. UvA.

Berendrecht 1996: P. Berendrecht: *Proeven van bekwaamheid. Jacob van Maerlant en de omgang met zijn Latijnse bronnen*. Amsterdam, 1996. (Nederlandse literatuur en cultuur in de Middeleeuwen; 14). Diss. Leiden.

Van den Bergh 1837: L.Ph.C. van den Bergh: *Nederlandsche volksromans. Eene bijdrage tot de geschiedenis onzer letterkunde*. Amsterdam, 1837.

Van den Bergh 1841: L.Ph.C. van den Bergh: ‘Geestelijke gedichten van Jacob van Maerlant en anderen, uit de 13de en 14de eeuw’. In: *Nieuwe werken van de maatschappij der Nederlandsche letterkunde te Leiden* 5 (1841), 2^e stuk, 1-124.

Bernt 1997: G. Bernt: ‘Walahfrid Strabo’. In: *LMA* 8 (1997), 1937-1938.

- Bertelsmeier-Kierst 2003: C. Bertelsmeier-Kierst: 'Fern von Braunschweig und fern von Herzogen Heinriche? Zum A-Prolog des "Lucidarius".' In: *ZfdPh* 122 (2003), 20-47.
- Biemans 1996: J.A.A.M. Biemans: 'Het Gronings-Zutphense Maerlant-handschrift. Over de noodzakelijkheid der handschriftenkunde'. In: *Queeste* 3 (1996), 197-219.
- Biemans 1997: J.A.A.M. Biemans: *Onsen Speghele Ystoriale in Vlaemsche. Codicologisch onderzoek naar de overlevering van de Spiegel historiael van Jacob van Maerlant, Philip Utenbroeke en Lodewijk van Velthem, met een beschrijving van de handschriften en fragmenten*. Leuven, 1997. 2 dln. (Schrift en schriftdragers in de Nederlanden in de Middeleeuwen. Paleografie, codicologie, diplomatiek).
- Bilderdijk 1825: W. Bilderdijk: *Nieuwe taal- en dichtkundige verscheidenheden*. Dl. 4. Rotterdam, 1825.
- Bischoff 1986: B. Bischoff: *Paläographie des römischen Altertums und des abendländischen Mittelalters*. 2^e überarbeitete Auflage. Berlin, 1986. (Grundlagen der Germanistik).
- Blaise 1975: A. Blaise: *Lexicon Latinitatis Medii Aevi*. Turnholti, 1975. (Corpus christianorum, continuatio mediaevalis).
- Blommaert 1838-1851: Ph. Blommaert (ed.): *Oudvlaemsche gedichten der XIIe, XIIIe en XIVe eeuwen*. Gent, 1838-1851. 3 dln.
- Braekman 1969: W.L. Braekman: 'Middelnederlandse didactische gedichten en rijmspreuken'. In: *VMVA* 1969, 79-111.
- Brandt 1849: C.J. Brandt: *Lucidarius. En folkebog fra Middelalderen*. Kjøbenhavn, 1849.
- Brefeld 1994: J. Brefeld: *A Guidebook for the Jerusalem Pilgrimage in the Late Middle Ages: A Case for Computer-Aided Textual Criticism*. Hilversum, 1994. Diss. Groningen.
- Bremond, Le Goff et Schmitt 1982: C. Bremond, J. le Goff et J.-C. Schmitt: *L'Exemplum*. Turnhout, 1982. (Typologie des sources du Moyen Âge occidental; 40).
- Breure 1987: L. Breure: *Doodsbeleving en levenshouding. Een historisch-psychologische studie betreffende de Moderne Devotie in het IJsselgebied in de veertiende en vijftiende eeuw*. Hilversum, 1987. (Middeleeuwse studies en bronnen; 5). Diss. Utrecht.
- Brinkman 1991: H. Brinkman: 'De stedelijke context van het werk van Jan de Weert (veertiende eeuw)'. In: H. Pleij e.a.: *Op belofte van profijt. Stadsliteratuur en burgermoraal in de Nederlandse letterkunde van de middeleeuwen*. (Amsterdam, 1991), 101-120 en 362-368.
- Brinkman 1994: H. Brinkman: 'Alder wysheit fundament'. Profane ethiek in enige verzamelingen Middelnederlandse rijmspreuken'. In: J. Reynaert e.a.: *Wat is wijsheid? Lekenethiek in de Middelnederlandse letterkunde*. (Amsterdam, 1994), 230-245 en 423-425.
- Brugmans 1898: H. Brugmans: *Catalogus codicum manu scriptorum universitatis Groningae bibliothecae*. Groningae, 1898.
- De Bruin 1977: C.C. de Bruin (ed.): *Het Oude Testament. Eerste stuk: Genesis – II Koningen*. Leiden, 1977. (Verzameling van Middelnederlandse bijbelteksten; grote reeks, afdeling I: Het Oude Testament, Eerste stuk).
- De Bruin 1980: C.C. de Bruin: *Handboek der kerkgeschiedenis*. Dl. 2: *De Middeleeuwen*. Leeuwarden, 1980.
- Buckl 1992: W. Buckl: 'Überlieferungsgeschichte - Rezeptionsgeschichte - Literaturgeschichte. Das Beispiel des 'Lucidarius'.' In: R. Bräuer und O. Ehrismann (hgg.): *Mediävistische Literaturgeschichtsschreibung. Gustav Ehrismann zum Gedächtnis (Symposion Greifswald 1991)*. (Göppingen, 1992), 153-172.
- Buddingh 1842-1843: D. Buddingh: *Geschiedenis van opvoeding en onderwijs, met betrekking*

- tot het bijbellezen en godsdienstig onderrigt op de scholen in de Nederlanden. 's Gravenhage, 1842-1843. 2 dln.
- Bumke 1995: J. Bumke: 'Heinrich der Löwe und der *Lucidarius*-Prolog'. In: *Deutsche Vierteljahrsschrift* 69 (1995), 603-633.
- Bunte 1989: W. Bunte: *Juden und Judentum in der mittelniederländischen Literatur (1100-1600)*. Frankfurt am Main [etc.], 1989. (Judentum und Umwelt; 24).
- Catalogus der letterkundige nalatenschap van wijlen Jacobus Koning*. Amsterdam, 1833. 2 dln.
- Claassens 1998: G.H.M. Claassens: 'Dat en is sonder reden niet. Over de zeven vragen van Seghelijn van Jherusalem'. In: *SpL* 40 (1998), 25-54.
- Cockx-Indestege 1984: E. Cockx-Indestege: 'Jan Smeken en Thomas van der Noot, makers van *Den spiegel der behoudenessen*, Brussel ca. 1508'. In: F. Vanwijngaerden, J.-M. Duvosquel, J. Mélard, L. Viaene-Awouters (red.): *Liber amicorum Herman Liebaers*. (Brussel, 1984), 213-234.
- Cohen 1982: J. Cohen: *The Friars and the Jews. The Evolution of Medieval Anti-Judaism*. Ithaca [etc.], 1982.
- Cohen 1983: J. Cohen: 'The Jews as Killers of Christ in the Latin Tradition, from Augustine to the Friars'. In: *Traditio* 39 (1983), 1-27.
- Crane 1890: Th.F. Crane (ed.): *The Exempla or Illustrative Stories from the Sermones Vulgares of Jacques de Vitry*. London, 1890. (Publications of the Folk-lore Society; 26).
- Daniel 1960: N. Daniel: *Islam and the West. The Making of an Image*. Edinburgh, 1960.
- Daniel 1984: N. Daniel: *Heroes and Saracens. An Interpretation of the Chansons de Geste*. Edinburgh, 1984.
- Daniëls 1937-1939: L.M.Fr. Daniëls (ed.): *Meester Dirc van Delf: Tafel van den kersten ghelove*. Naar de handschriften uitgegeven, ingeleid en van aantekeningen voorzien. Antwerpen [etc.], 1937-1939. 3 dln. (Tekstuitgaven van Ons geestelijk erf; 4-7).
- David 1858-1859: J. David: *Rymbybel van Jacob van Maerlant, met voorrede, varianten van hss., aantekeningen en glossarium*. Brussel, 1858-1859. 3 dln.
- Davies 1986: J.G. Davies (ed.): *A New Dictionary of Liturgy and Worship*. London, 1986.
- Degli Innocenti 1984: M. Degli Innocenti: *L'Elucidario' volgarizzamento in antico Milanese dell' 'Elucidarium' di Onorio Augustodunense*. Padova, 1984. (Medioevo e umanesimo; 55).
- Degli Innocenti 1993: M. Degli Innocenti: 'Storia di un libro. Volgarizzamenti e fortuna dell'Elucidarium in Italia'. In: In: E. Ruhe (hg.): *Elucidarium und Lucidaires. Zur Rezeption des Werks von Honorius Augustodunensis in der Romania und in England*. (Wiesbaden, 1993), 149-290.
- Deschamps 1972: J. Deschamps: *Middelnederlandse handschriften uit Europese en Amerikaanse bibliotheken*. 2e, herz. dr. Leiden, 1972.
- Van Dijk 1973: R.Th.M. van Dijk: 'Middelnederlandse Lucidariusboeken'. In: *TNTL* 89 (1973), 275-291.
- Van Dijk 1974: R.Th.M. van Dijk: 'De Kampse fragmenten van de Dietsche Lucidarius'. In: *TNTL* 90 (1974), 106-131.
- Van Dijk 1984: R.Th.M. van Dijk: 'Geert Grote en de Moderne Devotie. Een beweging van vernieuwde innerlijkheid in de late Middeleeuwen'. In: *Moderne Devotie. Figuren en facetten. Tentoonstelling ter herdenking van het sterfjaar van Geert Grote 1384-1984*. (Nijmegen, 1984), 11-36.
- Van Dijk en Mertens 1993: R.Th.M. van Dijk en Th. Mertens: 'Termen uit het kerkelijk leven

- van de late Middeleeuwen'. In: Th. Mertens e.a.: *Boeken voor de eeuwigheid. Middelnederlands geestelijk proza*. (Amsterdam, 1993), 341-359 en 490-492.
- Doberentz 1881: O. Doberentz: 'Die Erd- und Völkerkunde in der Weltchronik des Rudolf von Hohen-Ems (Fortsetzung)'. In: *ZfdPh* 12 (1881), 387-454.
- Dozy 1845: R.P.A. Dozy: 'Brief aan M. de Vries'. In: *Verslagen en Berigten uitgegeven door de Vereeniging ter bevordering der oude Nederlandsche letterkunde* 2 (1845), 33-56.
- Duinhoven 1975-1981: A.M. Duinhoven: *Bijdragen tot de reconstructie van de Karel ende Elegast*. Assen, 1975-1981. 2 dln. Diss. Utrecht.
- Düwell 1972: H. Düwell: 'Noch nicht untersuchte Handschriften des *Elucidarium* von Honorius Augustodunensis'. In: *Scriptorium* 26 (1972), 337-342.
- Düwell 1974: H. Düwell (hg.): *Eine altfranzösische Übersetzung des Elucidarium. Edition des Elucidaire der Handschrift Lambeth Palace 431*. München, 1974. (Beiträge zur romanischen Philologie des Mittelalters; 7).
- Van Eeghem 1961-1969: W. van Eeghem: 'Brusselse dichters: Thomas van der Noot (ca. 1475 – ca. 1525)'. In: *De Brusselse post* 11 (1961)-19 (1969), telkens p. 2.
- Endres 1906: J.A. Endres: *Honorius Augustodunensis. Beitrag zur Geschichte des geistigen Lebens im 12. Jahrhundert*. Kempten [etc.], 1906.
- Ernst und Gottschall 1989: U. Ernst und D. Gottschall: 'Neu aufgefundene Handschriften des 'Elucidarium' von Honorius Augustodunensis'. In: *Scriptorium* 43 (1989), 289-312.
- Firchow and Grimstad 1989: E.S. Firchow and K. Grimstad (ed.): *Elucidarius in Old Norse Translation*. Reykjavík, 1989. (Stofnun Árna Magnússonar á Íslandi; 36).
- Flint 1964: V.I.J. Flint: 'The Original Text of the *Elucidarium* of Honorius Augustodunensis from the Twelfth Century English Manuscripts'. In: *Scriptorium* 18 (1964), 91-94.
- Flint 1972a: V.I.J. Flint: 'The Career of Honorius Augustodunensis. Some Fresh Evidence'. In: *Revue Bénédictine* 82 (1972), 63-86.
- Flint 1972b: V.I.J. Flint: 'The Chronology of the Works of Honorius Augustodunensis'. In: *Revue Bénédictine* 82 (1972), 215-242.
- Flint 1975a: V.I.J. Flint: 'The "Elucidarius" of Honorius Augustodunensis and Reform in Late Eleventh Century England'. In: *Revue Bénédictine* 85 (1975), 178-189.
- Flint 1975b: V.I.J. Flint: 'The Sources of the "Elucidarius" of Honorius Augustodunensis'. In: *Revue Bénédictine* 85 (1975), 190-198.
- Flint 1977: V.I.J. Flint: 'The Place and Purpose of the Works of Honorius Augustodunensis'. In: *Revue Bénédictine* 87 (1977), 97-127.
- Flint 1982a: V.I.J. Flint: 'Henricus of Augsburg and Honorius Augustodunensis: Are they the same Person?' In: *Revue Bénédictine* 92 (1982), 148-158.
- Flint 1982b: V.I.J. Flint (ed.): 'Honorius Augustodunensis: *Imago mundi*'. In: *Archives d'histoire doctrinale et littéraire du Moyen Age* 57 (1982), 7-153.
- Flori 1992: J. Flori: 'La caricature de l'islam dans l'occident médiéval. Origine et signification de quelques stéréotypes concernant l'islam'. In: *Aevum* 66 (1992), 245-256.
- De Flou en Gailliard 1895: K. de Flou en E. Gailliard: 'Beschrijving van Middelnederlandsche en andere handschriften die in Engeland bewaard worden'. In: *VMVA* 1895, 31-263.
- Frenken 1914: G. Frenken: *Die Exempla des Jacob von Vitry. Ein Beitrag zur Geschichte der Erzählliteratur des Mittelalters*. München, 1914.
- Garrigues 1975: M.-O. Garrigues: 'Quelques recherches sur l'oeuvre d'Honorius Augustodunensis'. In: *Revue d'Histoire Ecclésiastique* 70 (1975), 388-425.
- Garrigues 1983: M.-O. Garrigues: 'L'anonymat d'Honorius Augustodunensis'. In: *Studia monastica* 25 (1983), 31-71.

- Garrigues 1986: M.-O. Garrigues: 'L'Oeuvre d'Honorius Augustodunensis: Inventaire critique'. In: *Abhandlungen der Braunschweigischen Wissenschaftlichen Gesellschaft* 38 (1986), 11-136.
- Garrigues 1987: M.-O. Garrigues: 'L'Oeuvre d'Honorius Augustodunensis: Inventaire critique' [vervolg]. In: *Abhandlungen der Braunschweigischen Wissenschaftlichen Gesellschaft* 39 (1987), 123-228.
- Gerritsen 1963: W.P. Gerritsen: *Die wrake van Ragisel. Onderzoekingen over de Middelnederlandse bewerkingen van de Vengeance Raguidel, gevolgd door een uitgave van de Wrake-teksten*. Assen 1963. 2 dln. Diss. Utrecht.
- Gerwing 1989: M. Gerwing: 'Gregor'. In: *LMA* 4 (1989), 1663-1665.
- Van Gijsen 1993: A. van Gijsen: '17 juni 1514: Thomas van der Noot publiceert *Tscep vol wonders*. De drukker-uitgever als verspreider van artes-teksten'. In: M.A. Schenkeveld-van der Dussen [e.a.] (red.): *Nederlandse literatuur, een geschiedenis*. (Groningen, 1993), 131-136.
- Giordano 2003: C. Giordano: 'Die 'Elucidarium'-Rezeption in den germanischen Literaturen des Mittelalters. Ein Überblick'. In: *Mittellateinisches Jahrbuch* 38 (2003), 171-187.
- Glier 1978: I. Glier: 'Allegorische, didaktische und satirische Literatur'. In: W. Erzgräber (hg.): *Europäisches Spätmittelalter*. (Wiesbaden, 1978), 427-454.
- Gössmann 1991: E. Gössmann: 'Hildegard von Bingen'. In: *LMA* 5 (1991), 13-15.
- Goetz 1993: H.-W. Goetz: 'Orosius'. In: *LMA* 6 (1993), 1474-1475.
- Goossens 1991: J. Goossens: 'Zwischen niederdeutsch und niederländisch. Die Dynamik der ostniederländischen Sprachlandschaft'. In: *Niederdeutsches Jahrbuch* 114 (1991), 108-133.
- Gottschall 1992: D. Gottschall: *Das 'Elucidarium' des Honorius Augustodunensis. Untersuchungen zu seiner Überlieferungs- und Rezeptionsgeschichte im deutschsprachigen Raum mit Ausgabe der niederdeutschen Übersetzung*. Tübingen, 1992. (Texte und Textgeschichte; 33).
- Gottschall, Muusers, Meyenberg 1991: D. Gottschall, C.A.M. Muusers, R. Meyenberg: 'Lucidarius (Elucidarium), -rezeption'. In: *LMA* 5 (1991), 2159-2162.
- Gottschall und Steer 1994: D. Gottschall und G. Steer (hgg.): *Der deutsche Lucidarius*. Band 1: *Kritischer Text nach den Handschriften*. Tübingen, 1994. (Texte und Textgeschichte; 35).
- Grayzel 1933: S. Grayzel: *The Church and the Jews in the XIIIth Century. A Study of their relations during the years 1198-1254, based on the papal letters and the conciliar decrees of the period*. Philadelphia, 1933.
- Grimstad 1993: K. Grimstad: 'Elucidarius'. In: Ph. Pulsiano, K. Wolf, P. Acker, D.K. Frey (eds.): *Medieval Scandinavia. An Encyclopedia*. (New York [etc.], 1993), 163-164.
- Gumbert 1975: J.P. Gumbert: 'Iets over laatmiddeleeuwse schrifttypen, over hun onderscheiding en hun benamingen'. In: *Archief- en bibliotheekwezen in België* 46 (1975), 273-282.
- Gumbert 1988: J.P. Gumbert: *Manuscripts datés conservés dans les Pays-Bas*. Dl. 2: *Les manuscrits d'origine Néerlandaise (XIVe-XVIe siècles) et supplément au tome premier*. Leiden [etc.], 1988.
- Gurjewitsch 1987: A.J. Gurjewitsch: *Mittelalterliche Volkskultur*. München, 1987. [oorspr.: Moskou, 1981].
- Gysseling 1983: M. Gysseling (ed.): *Rijmbijbel*. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 15.001. Van woordindices voorzien door W. Pijnenburg. Leiden, 1983. (Corpus van Middelnederlandse teksten (tot en met het jaar 1300); reeks II, deel 3-4).

- Haacke und Arduini 1986: R. Haacke und M.L. Arduini: 'Honorius Augustodunensis'. In: *Theologische Realenzyklopädie*. Bd. 15 (New York, 1986), 571-578.
- Hamm 2002a: M. Hamm: *Der deutsche 'Lucidarius'*. Band 3: *Kommentar*. Tübingen, 2002. (Texte und Textgeschichte; 37).
- Hamm 2002b: M. Hamm: 'Wer war Herzog Heinrich? Der 'Lucidarius' und die Entstehung des A-Prologes'. In: *ZfdA* 131 (2002), 290-307.
- Hansen 2000: A.M. Hansen: 'The Icelandic *Lucidarius*, Traditional and New Philology'. In: G. Barnes and M. Clunies Ross (ed.): *Old Norse Myths, Literature and Society. Proceedings of the 11th International Saga Conference 2-7 July 2000, University of Sydney*. (Sydney, 2000), 118-125.
- Harper 1998: R. Harper: *Als God met ons is... Jacob van Maerlant en de vijanden van het christelijke geloof*. Amsterdam, 1998. (Nederlandse literatuur en cultuur in de Middeleeuwen; 19). Diss. Leiden.
- Heidlauf 1915a: F. Heidlauf: *Das mittelhochdeutsche Volksbuch Lucidarius*. Berlin, 1915. Diss. Berlin.
- Heidlauf 1915b: F. Heidlauf (hg.): *Lucidarius, aus der Berliner Handschrift*. Berlin, 1915. (Deutsche texte des Mittelalters; 28).
- Helgason 1957: J. Helgason (ed.): *The Arna-Magnæan manuscript 674 A, 4to: Elucidarius*. Copenhagen, 1957. (Manuscripta Islandica; 4).
- Hermans 1979: J.M.M. Hermans: *Het Gronings Zutphense Maerlant handschrift. Codicologische studies rond handschrift 405 van de Universiteitsbibliotheek te Groningen*. Groningen, 1979.
- Hesketh 1996-2000: G. Hesketh (ed.): *La lumere as lais by Pierre d'Abernon of Fetcham*. London, 1996-2000. 3 dln. (Anglo-Norman Text Society; 54-58).
- Hoffmann von Fallersleben 1857: H. Hoffmann von Fallersleben: *Übersicht der mittelniederländischen Dichtung*. 2^e Ausgabe. Hannover, 1857. (Horae Belgicae; 1)
- Hogenelst 1997: D. Hogenelst: *Sproken en sprekers. Inleiding op en repertorium van de Middelnederlandse sproke*. Amsterdam, 1997. 2 dln. (Nederlandse Literatuur en Cultuur in de Middeleeuwen; 16). Diss. Leiden.
- Hogenelst en Van Oostrom 1995: D. Hogenelst en F. van Oostrom: *Handgeschreven wereld. Nederlandse literatuur en cultuur in de Middeleeuwen*. Amsterdam, 1995.
- Jacobs 1915: J.H. Jacobs: *Jan de Weert's Nieuwe doctrinael of Spieghel van sonden*. 's-Gravenhage, 1915. Diss. Leiden.
- Jansen-Sieben 1989a: R. Jansen-Sieben: 'Burleske recepten'. In: K. Porteman und K.E. Schöndorf (hgg.): *Liber amicorum Kaare Langvik-Johannessen*. (Leuven, 1989), 109-114.
- Jansen-Sieben 1989b: R. Jansen-Sieben: *Repertorium van de Middelnederlandse artes-literatuur*. Utrecht, 1989.
- Jansen-Sieben en Van der Molen-Willebrands 1994: R. Jansen-Sieben en M. van der Molen-Willebrands (ed.): *Een notabel boecxken van cokeryen. Het eerste gedrukte Nederlandstalige kookboek, circa 1514 uitgegeven te Brussel door Thomas Vander Noot*. Amsterdam, 1994.
- Jonckbloet 1851-1855: W.J.A. Jonckbloet: *Geschiedenis der Middennederlandsche dichtkunst*. Amsterdam, 1851-1855. 3 dln.
- Jonckbloet 1888-1892: W.J.A. Jonckbloet: *Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde*. 4^e dr., herzien en tot den tegenwoordigen tijd bijgewerkt door C. Honigh. Groningen, 1888-1892. 6 dln.
- Jones 1942: C.M. Jones: 'The Conventional Saracen of the Songs of Geste'. In: *Speculum* 17

- (1942), 201-225.
- Kinkade 1984: R.P. Kinkade: 'Elucidarium and Spanish Lucidario'. In: J.R. Strayer (ed.): *Dictionary of the Middle Ages*. Dl. 4 (New York, 1984), 434-435.
- Klein 1995: J.W. Klein: '(Middel nederlandse) handschriften: productieomstandigheden, soorten, functies'. In: *Queeste* 1995, 1-30.
- Kleinhans 1993a: M. Kleinhans: '*Lucidare vault tant a dire comme donnant lumiere*': *Untersuchung und Edition der Prosaversionen 2, 4 und 5 des Elucidarium*. Tübingen, 1993. Diss. Würzburg. (Beihefte zur *ZfrPh*; 248).
- Kleinhans 1993b: M. Kleinhans: 'Zwischen Orthodoxie und Häresie: die englischsprachige Rezeption des Elucidarium'. In: Ernstpeter Ruhe (hg.): *Elucidarium und Lucidaires. Zur Rezeption des Werks von Honorius Augustodunensis in der Romania und England*. (Wiesbaden, 1993), 291-322.
- Klunder 2001: N. Klunder: [recensie van Bange 1999]. In: *Ons geestelijk erf* 75 (2001), 125-126.
- Klunder 2003: N. Klunder: 'Dezen onverdroten werkman in den Vlaamschen wijngaard: Philip-Marie Blommaert (1808-1871)'. In: W. van Anrooij, D. Hogenelst en G. Warnar (red.): *Der vaderen boek. Beoefenaren van de studie der Middelnederlandse letterkunde. Studies voor Frits van Oostrom ter gelegenheid van diens vijftigste verjaardag*. (Amsterdam, 2003), 37-48, 257-259, 293-295.
- Klunder 2004: N. Klunder: 'Op het breukvlak van geestelijke en artesliteratuur. De handschriftelijke inbedding van de Middelnederlandse *Lucidarius*-teksten'. In: O.S.H. Lie en J. Reynaert (red.): *Artes in context. Opstellen over het handschriftelijk milieu van Middelnederlandse artesteksten*. (Hilversum, 2004), 25-40.
- Kock 1999: Th. Kock: *Die Buchkultur der Devotio Moderna. Handschriftenproduktion, Literaturversorgung und Bibliotheksaufbau im Zeitalter des Medienwechsels*. Frankfurt am Main, 1999. (Tradition – Reform – Innovation. Studien zur Modernität des Mittelalters; 2).
- Kohl 1971: W. Kohl: *Das Bistum Münster. 2: Die Klöster der Augustiner-Chorherren*. Berlin, 1971. (Germania Sacra; neue Folge 5, 2).
- Kohl 1980: W. Kohl: 'Konversen und verwandte Gruppen in den Klöstern der Windesheimer Kongregation'. In: K. Elm (hg.): *Ordensstudien I: Beiträge zur Geschichte der Konversen im Mittelalter*. (Berlin, 1980), 67-91.
- Kohl, Persoons und Weiler 1977: W. Kohl, E. Persoons und A.G. Weiler (hgg.): *Monasticon Windeshemense. Teil 2: Deutsche Sprachgebiet*. Unter Schriftleitung von Klaus Scholz. Brüssel, 1977. (Archief- en bibliotheekwezen in België; extra nummer, 16).
- Kornrumpf und Völker 1968: G. Kornrumpf und P.-G. Völker: *Die deutschen mittelalterlichen Handschriften der Universitätsbibliothek München*. Wiesbaden, 1968. (Die Handschriften der Universitätsbibliothek München; 1).
- Kroon e.a. 1993: S. Kroon [e.a.] (ed.): *A Danish Teacher's Manual of the Mid-Fifteenth Century (Cod. AM 76, 8°)*. Vol. 1: *Transcription and facsimile*. Lund, 1993.
- Kwakkel 2002: E. Kwakkel: *Die Dietsche boeke die ons toebehoeren. De karteizers van Herne en de productie van Middelnederlandse handschriften in de regio Brussel (1350-1400)*. Leuven, 2002. Diss Leiden.
- Kwakkel 2003: E. Kwakkel: 'A New Type of Book for a New Type of Reader. The Emergence of Paper in Vernacular Book Production'. In: *The Library. The Transactions of the Bibliographical Society* 7th series, 4 (2003), 219-248.
- Leendertz 1895: P. Leendertz: 'Het Zutensch-Groningsche handschrift'. In: *TNTL* 14 (1895), 265-283.

- Leendertz 1896: P. Leendertz: 'Het Zutfensch-Groningsche handschrift'. In: *TNTL* 15 (1896), 81-99 en 270-277.
- Leendertz 1897: P. Leendertz: 'Het Zutfensch-Groningsche handschrift'. In: *TNTL* 16 (1897), 25-43 en 129-141.
- Lefèvre 1954: Y. Lefèvre: *L'Elucidarium et les lucidaires. Contribution, par l'histoire d'un texte, à l'histoire des croyances religieuses en France au moyen âge*. Paris, 1954. (Bibliothèque des écoles françaises d'Athènes et de Rome; 180).
- Lefèvre 1992: Y. L[efèvre]: 'Elucidarium, Lucidaires'. In: *Dictionnaire des lettres françaises*. Publié sous la direction de G. Grente. [Dl.1]: *Le moyen âge*. Édition entièrement revue et mise à jour sous la direction de G. Hasenohr et M. Zink. ([z.p.], [1992]), 403-405.
- Lie 1989: O.S.H. Lie: 'Middel nederlandse didactische literatuur in verzen en in proza. Van mondelinge voordracht naar leescultuur?'. In: F.P van Oostrom en F. Willaert (red.): *De studie van de Middel nederlandse letterkunde: Stand en toekomst*. (Hilversum, 1989), 201-221.
- Lie 1994: O.S.H. Lie: 'What is truth? The verse-prose debate in medieval Dutch literature'. In: *Queeste* 1 (1994), 34-65.
- Lieftinck 1959: G.I. Lieftinck: *Problemen met betrekking tot het Zutphens-Groningse Maerlant-handschrift*. Amsterdam, 1959. (Mededelingen der Koninklijke Nederlandse Academie van Wetenschappen; afdeling letterkunde, nieuwe reeks, 22, 2).
- Vander Linden en De Vreese 1906-1938: H. vander Linden en W. de Vreese (ed.): *Lodewijk van Velthem's Voortzetting van den Spiegel historiael (1248-1316)*. Brussel, 1906-1938. 3 dln.
- Löffler 1930: K. Löffler (hg.): *Quellen zur Geschichte des Augustinerchorherrenstifts Frenswegen (Windesheimer Kongregation)*. Soest, 1930. (Veröffentlichungen der Historischen Kommission des Provinzialinstitutes für Westfälische Landes- und Volkskunde).
- Van Loey 1959: A. van Loey: 'Een en ander met betrekking tot de taal van het Zutphens-Groningse handschrift'. In: *VMVA* 1959, 421-434.
- Luff 1999: R. Luff: *Wissensvermittlung im europäischen Mittelalter. 'Imago mundi'-Werke und ihre Prologe*. Tübingen, 1999. (Texte und Textgeschichte; 47).
- Lyna 1924: F. Lyna: 'Een teruggevonden handschrift (Brussel, Hs. II. 270)'. In: *TNTL* 43 (1924), 289-323.
- Matthews Sanford 1948: E. Matthews Sanford: 'Honorius, *Presbyter* and *Scholasticus*'. In: *Speculum* 23 (1948), 397-425.
- Meier 1981: C. Meier: 'Hildegard von Bingen'. In: *Verfasserlexikon* 3 (1981), 1257-1280.
- Meinsma 1903: K.O. Meinsma: *Middeleeuwsche bibliotheken*. Zutphen, 1903.
- Mellinkoff 1982: R. Mellinkoff: 'Judas's Red Hair and the Jews'. In: *Journal of Jewish Art* 9 (1982), 31-46.
- Th. Mertens 1991: Th. Mertens: 'De geestelijke literatuur tussen theologie en filologie'. In: F.P. van Oostrom e.a.: *Misselike tonghe. De Middel nederlandse letterkunde in interdisciplinair verband*. (Amsterdam, 1991), 130-141 en 218-224.
- Th. Mertens 1993: Th. Mertens: 'Boeken voor de eeuwigheid. Ter inleiding.' In: Th. Mertens e.a.: *Boeken voor de eeuwigheid. Middel nederlandse geestelijk proza*. (Amsterdam, 1993), 8-35 en 361-372.
- V. Mertens 1968: V. Mertens: 'Ein Lucidarius-Fragment des 12. Jahrhunderts'. In: *ZfdA* 97 (1968), 118-126.
- Van Mierlo 1928: J. van Mierlo: *Geschiedenis van de Oud- en Middel nederlandse letterkunde*. Antwerpen [etc.], 1928.

- Migne 1862: J.-P. Migne (ed.): *Sancti Isidori Hispalensis episcopi: Sententiarum libri tres*. In: *Patrologia Latina* 83 (Parisiis, 1862), 537-738.
- Migne 1878: J.-P. Migne (ed.): *Sancti Isidori Hispalensis episcopi: Etymologiarum libri viginti*. In: *Patrologia Latina* 82 (Parisiis, 1878), 74-728.
- Migne 1895: J.-P. Migne (ed.): *Honorii Augustodunensis: Opera omnia*. In: *Patrologia Latina* 172 (Parisiis, 1895).
- Migne 1902: J.-P. Migne (ed.): *Sancti Aurelii Augustini, Hipponensis episcopi: Opera omnia. Tomus secundus*. In: *Patrologia Latina* 33 (Parisiis, 1902).
- MNW: Zie Verwijs en Verdam 1885-1971.
- Mone 1838: F.J. Mone: *Übersicht der niederländischen Volks-Literatur älterer Zeit*. Tübingen, 1838.
- Morris Jones and Rhys 1894: J. Morris Jones and J. Rhys (eds.): *The Elucidarium and other tracts in Welsh from Llyvyr Agkyr Llandewivrevi A.D. 1346 (Jesus College MS 119)*. Oxford, 1894. (Anecdota Oxoniensa, mediaeval and modern series; 6).
- Muusers 1988: C. Muusers: *De discipel vragnet... Twee Middelnederlandse bewerkingen van het Elucidarium vergeleken*. Doctoraalscriptie Utrecht, 1988.
- Nachbin 1938: J. Nachbin: 'Beiträge zum Studium des deutschen *Lucidarius*'. In: *ZfdPh* 63 (1938), 365-375.
- Naumann 1925: H. Naumann: 'Der wilde und der edle Heide. (Versuch über die höfische Toleranz)'. In: P. Merker und W. Stammer (hgg.): *Vom Werden des deutschen Geistes. Festgabe Gustav Ehrismann*. (Berlin, 1925), 80-101.
- Niermeyer et Van de Kieft 2002: J.F. Niermeyer et C. van de Kieft: *Mediae Latinitatis lexicon minus*. Édition remaniée par J.W.J. Burgers. 2e überarbeitete Auflage. Leiden, 2002. 2 dln.
- Nijhoff-Kronenberg 1923-1971: W. Nijhoff en M.E. Kronenberg: *Nederlandsche bibliographie van 1500 tot 1540*. 3 dln. 's-Gravenhage, 1923-1971.
- Oosterman 1995: J.B. Oosterman: *De gratie van het gebed. Middelnederlandse berijmde gebeden: overlevering en functie, met bijzondere aandacht voor produktie en receptie in Brugge (1380-1450)*. Amsterdam, 1995. 2 dln. (Nederlandse Literatuur en Cultuur in de Middeleeuwen; 12). Diss. Leiden.
- Oosterman 1996: J.B. Oosterman: 'Vertaler of verteller? Het 'Speculum humanae salvationis' en de Westvlaamse 'Spiegel der menschelijker behoudenesse'. In: P. Wackers e.a.: *Verraders en bruggenbouwers. Verkenningen naar de relatie tussen Latinitas en de Middelnederlandse letterkunde*. (Amsterdam, 1996), 169-188 en 322-327.
- Oosterman 2004: J.B. Oosterman: 'Imprint on your Memory. An Exploration of Mnemonics in the Work of Anthonis de Roovere'. In: F. Willaert, H. Braet, Th. Mertens, Th. Venckeleer (ed.): *Medieval Memory, Image and Text*. (Turnhout, 2004), 161-175.
- Van Oostrom 1981: F.P. van Oostrom: *Lantsloot vander Haghedochte. Onderzoekingen over een Middelnederlandse bewerking van de Lancelot en prose*. Amsterdam [etc.], 1981. (Middelnederlandse Lancelotromans; 1). Diss. Utrecht.
- Van Oostrom 1987: F.P. van Oostrom: *Het woord van eer. Literatuur aan het Hollandse hof omstreeks 1400*. Amsterdam, 1987.
- Van Oostrom 1996: F. van Oostrom: *Maerlants wereld*. Amsterdam, 1996.
- De Pauw 1879: N. de Pauw: 'Bijdragen tot de geschiedenis der Middelnederlandsche letterkunde in Vlaanderen'. In: *Nederlandsch museum* 1879, afl. 2, 129-176.
- De Pauw 1914: N. de Pauw (ed.): *Middelnederlandsche gedichten en fragmenten*. Dl. 2: *Wereldlijke gedichten*. Gent, 1914.
- Persoons 1984: E. Persoons: 'De verspreiding der Moderne Devotie'. In: C.C. de Bruin, E.

- Persoons en A.G. Weiler: *Geert Grote en de Moderne Devotie*. (Zutphen, 1984), 57-100.
- Peters 2000: R. Peters: 'Westfälische Sprachgeschichte von 1300 bis 1500'. In: J. Macha, E. Neuss, R. Peters (hgg.) unter Mitarbeit von S. Elspass: *Rheinisch-Westfälische Sprachgeschichte*. (Köln [etc.], 2000), 101-119.
- Pleij 1982: H. Pleij: *De wereld volgens Thomas van der Noot. Boekdrukker en uitgever te Brussel in het eerste kwart van de zestiende eeuw*. Muiderberg, 1982. Oratie UvA.
- Pleij 1984: H. Pleij: 'Over een onbekend schoolboek, gedrukt te Brussel in het begin van de zestiende eeuw'. In: C. Hamans en W. Voskuilen (red.): *Adieu adieu sweet bahnhof. Liber amicorum Han Dommisse*. (Amsterdam, 1984), 46-52.
- Pleij 1986: H. Pleij: 'Humanisten en drukpers in het begin van de zestiende eeuw'. In: H. Duits, A.J. Gelderblom en M.B. Smits-Veldt: *Eer is het lof des deuchts. Opstellen over renaissance en classicisme aangeboden aan dr. Fokke Veenstra*. (Amsterdam, 1986), 211-224.
- Pleij 1987: H. Pleij: 'Met een boekje in een hoekje? Over literatuur en lezen in de Middeleeuwen'. In: W. van den Berg en J. Stouten (red.): *Het woord aan de lezer. Zeven literatuurhistorische verkenningen*. (Groningen, 1987), 16-48.
- Pleij 1988: H. Pleij: *De sneeuwpoppen van 1511. Literatuur en stadscultuur tussen middeleeuwen en moderne tijd*. Amsterdam, 1988.
- Pleij 1997: H. Pleij: *Dromen van Cocagne. Middeleeuwse fantasieën over het volmaakte leven*. Amsterdam, 1997.
- Post 1950: R.R. Post: *De Moderne Devotie. Geert Groote en zijn stichtingen*. 2^e dr. Amsterdam, 1950. (Patria, Vaderlandse cultuurgeschiedenis in monografieën; 22).
- Reynaert 1994a: J. Reynaert: 'Leken, ethiek en moralistisch-didactische literatuur. Ter inleiding'. In: J. Reynaert e.a.: *Wat is wijsheid? Lekenethiek in de Middelnederlandse letterkunde*. (Amsterdam, 1994), 9-36 en 353-362.
- Reynaert 1994b: J. Reynaert: 'Ethiek en 'filosofie' voor leken: de 'Dietsche doctrinale'.' In: J. Reynaert e.a.: *Wat is wijsheid? Lekenethiek in de Middelnederlandse letterkunde*. (Amsterdam, 1994), 199-214 en 415-419.
- Reynaert 1995: J. Reynaert: 'Profaan-ethische literatuur in het Middelnederlands: enkele grote lijnen'. In: F. van Oostrom e.a. (ed.): *Grote lijnen. Synthesen over Middelnederlandse letterkunde*. (Amsterdam, 1995), 99-116 en 200-205.
- Reynaert 2002: J. Reynaert: 'Boendale of 'Antwerpse school'? Over het auteurschap van Melibeus en Dietsche doctrinale'. In: W. van Anrooij e.a.: *Al t'Antwerpen in die stad. Jan van Boendale en de literaire cultuur van zijn tijd*. (Amsterdam, 2002), 127-157 en 177-182.
- Ruh 1978: K. Ruh: 'Geistliche Prosa'. In: W. Erzgräber (hg.): *Europäisches Spätmittelalter*. (Wiesbaden, 1978), 565-605.
- D. Ruhe 1989: D. Ruhe: 'Vom Handbuch für Priester zum Hausbuch für jedermann. Die Drucke des französischen Lucidaire und ihre Geschichte'. In: *Germanisch-romanische Monatsschrift* 70 (1989), 269-282.
- D. Ruhe 1993: D. Ruhe: *Gelehrtes Wissen. 'Aberglaube' und pastorale Praxis im französischen Spätmittelalter: der Second Lucidaire und seine Rezeption (14.-17. Jahrhundert)*. Wiesbaden, 1993.
- E. Ruhe 1987: E. Ruhe: 'Pour faire la lumière as lais? Mittelalterliche Handbücher des Glaubenswissens und ihr Publikum'. In: N.R. Wolf (hg.): *Wissensorganisierende und wissensvermittelnde Literatur im Mittelalter. Perspektiven ihrer Erforschung. Kolloquium 5.-7. Dezember 1985*. (Wiesbaden, 1987), 46-56.

- E. Ruhe 1991: E. Ruhe: *Himmel und Hölle – Heilswissen für Zisterzienser. Der Lucidaire en vers des Gillebert de Cambres. Untersuchung und kritische Erstedition*. Wiesbaden, 1991. (Wissensliteratur im Mittelalter; 6).
- E. Ruhe 1993: E. Ruhe (hg.): *Elucidarium und Lucidaires. Zur Rezeption des Werks von Honorius Augustodunensis in der Romania und England*. Wiesbaden, 1993. (Wissensliteratur im Mittelalter; 7).
- Russell 1984: J.B. Russell: *Lucifer. The Devil in the Middle Ages*. Londen, 1984.
- Samaran et Marichal 1965: C. Samaran et R. Marichal: *Catalogue des manuscrits en écriture latine portants des indications de date, de lieu ou de copiste*. Tome 5: *Est de la France*. Paris, 1965.
- Scheepsma 1996: W. Scheepsma: ‘Verzamelt de overgebleven brokken, opdat niets verloren ga’. Over Latijnse en Middelnederlandse levensbeschrijvingen uit de sfeer van de Moderne Devotie’. In: P. Wackers e.a.: *Verraders en bruggenbouwers. Verkenningen naar de relatie tussen Latinitas en de Middelnederlandse letterkunde*. (Amsterdam, 1996), 211-238 en 334-346.
- Schenkel 1997: J. Schenkel: ‘Het handschrift-Van Hulthem, het Comburgse handschrift en de scriptoriumhypothese’. In: *Queeste* 4 (1997), 42-59.
- Schorbach 1894: K. Schorbach: *Studien über das deutsche Volksbuch Lucidarius und seine Bearbeitungen in fremden Sprachen*. Strassburg, 1894. (Quellen und Forschungen zur Sprach- und Culturgeschichte der germanischen Völker; 74).
- Schreiber 1944: S. Schreiber: *De Dietsche Lucidarius. Opnieuw uitgegeven naar handschrift 15642-51, Brussel, Koninklijke Bibliotheek, ingeleid en van aantekeningen voorzien*. [Brussel, 1944]. Typoscript.
- Schreiber 1946-1947: S. Schreiber: ‘Deux erreurs dans l’édition du Lucidaire moyen-néerlandais’. In: *Scriptorium* 1 (1946-1947), 164-165.
- Schreiner 1993: K. Schreiner: ‘Gebildete Analphabeten? Spätmittelalterliche Laienbrüder als Leser und Schreiber Wissensvermittler und frömmigkeitsbildender Literatur’. In: H. Brunner und N.R. Wolf (hgg.): *Wissensliteratur im Mittelalter und in der Frühen Neuzeit. Bedingungen, Typen, Publikum, Sprache*. (Wiesbaden, 1993), 296-327.
- Schröder 1995: W. Schröder: *Textkritisch oder überlieferungskritisch. Zur Edition des deutschen ‘Lucidarius’*. Stuttgart, 1995. (Sitzungsberichte der wissenschaftliche Gesellschaft an der Johan Wolfgang Goethe-Universität Frankfurt am Main; 33, Bd. 1).
- Serrure 1859-1860: C.P. Serrure: ‘Voorzegging van Bulskamp’. In: C.P. Serrure: *Vaderlandsch museum voor Nederduitsche letterkunde, oudheid en geschiedenis*. Dl. 3 (Gent, 1859-1860), 423-430.
- Sick 1995: M. Sick: *Der ‘Lucidarius’ und das ‘Buch Sidrach’: Eine wissenssoziologische Untersuchung zweier mittelalterlicher Wissensbücher*. Bonn, 1995. Diss. Bonn.
- Snellaert 1838: F.A. Snellaert: *Verhandeling over de Nederlandsche dichtkunst in België, sedert hare eerste opkomst tot aen de dood van Albert en Isabella*. Brussel, 1838.
- Snellaert 1849: F.A. Snellaert: *Kort begrip eener geschiedenis der Nederduitsche letterkunde*. Antwerpen, 1849.
- Snellaert 1850: F.A. Snellaert: *Schets eener geschiedenis der Nederlandsche letterkunde*. 2^e, verbeterde uitgave. Gent, 1850.
- Sonnemans 1995: G.H.P. Sonnemans: *Functionele aspecten van Middelnederlandse versprologen. Een wetenschappelijke proeve op het gebied van de Letteren*. Boxmeer, 1995. 2 dln. Diss. Nijmegen.
- Southern 1990: R.W. Southern: *Saint Anselm. A Portrait in a Landscape*. Cambridge, 1990.

- Spiertz 1998: M. Spiertz: *Van aartsbisshop tot zonneliéd. Sleutels tot het katholieke erfgoed*. Nijmegen, 1998.
- Stahl 1994: I. Stahl: *Die Handschriften der Klosterbibliothek Frenswegen*. Wiesbaden, 1994.
- Staring 1834: A.C.W. Staring van den Wildenborch: 'Berigt nopens het Zutphense handschrift van Van Maerlant'. In: *Nieuwe werken van de maatschappij der Nederlandsche letterkunde te Leiden* 3 (1834), 2^e stuk, 53-225.
- Stark 1992: M. Stark: 'Die liturgiegeschichtlichen Angaben im 'Lucidarius'.' In: *ZfdPh* 111 (1992), 51-64.
- Steer 1983: G. Steer: 'Hugo Ripelin von Straßburg'. In: *Verfasserlexikon* 4 (1983), 252-266.
- Steer 1985: G. Steer: 'Lucidarius'. In: *Verfasserlexikon* 5 (1985), 939-947.
- Steer 1990: G. Steer: 'Der deutsche *Lucidarius* - ein Auftragwerk Heinrichs des Löwen?'. In: *Deutsche Vierteljahrsschrift* 64 (1990), 1-25.
- Steer 1995: G. Steer: 'Der A-Prolog des deutschen *Lucidarius* - das Werk eines mitteldeutschen Bearbeiters des 13. Jahrhunderts. Eine Replik'. In: *Deutsche Vierteljahrsschrift* 69 (1995), 634-665.
- Stein 1968: S. Stein: *Die Ungläubigen in der mittelhochdeutschen Literatur von 1050 bis 1250*. Darmstadt, 1968.
- Sturlese 1992: L. Sturlese: 'Philosophie im deutschen 'Lucidarius'? Zur Vermittlung philosophischer und naturwissenschaftlicher Lehre im deutschen Hochmittelalter'. In: *PBB* 114 (1992), 249-277.
- Sturlese 1993: L. Sturlese: *Die deutsche Philosophie im Mittelalter. Von Bonifatius bis zu Albert dem Großen (748-1280)*. Aus dem Italienischen übersetzt. München, 1993. [Originalausgabe: Firenze, 1990].
- Van Tol 1936: J.F.J. van Tol: *Het boek Sidrac in de Nederlanden*. Amsterdam, 1936. Diss. UvA.
- Van Tol 1995: J.-M. van Tol: *Het Londense handschrift van kapt tot kapt. Handschrift Londen, British Library, Ms. Add. 10.286*. Doctoraalscriptie UvA, 1995.
- Tubach 1969: F.C. Tubach: *Index Exemplorum. A Handbook of Medieval Religious Tales*. Helsinki, 1969. (FF Communications; 204).
- Türk 1993: M. Türk: 'La teologia es saber que fabla de Dios e de los angeles' - Die Rezeption des *Elucidarium* in Spanien'. In: E. Ruhe (hg.): *Elucidarium und Lucidaires. Zur Rezeption des Werks von Honorius Augustodunensis in der Romania und in England*. (Wiesbaden, 1993), 75-147.
- Türk 2000: M. Türk: '*Lucidaire de grant sapientie*'. *Untersuchung und Edition der altfranzösischen Übersetzung 1 des 'Elucidarium' von Honorius Augustodunensis*. Tübingen, 2000. (Beihefte zur *ZfrPh*; 307).
- Turville-Petre 1953: G. Turville-Petre: *Origins of Icelandic Literature*. Oxford, 1953.
- Verdam 1881: J. Verdam: 'De Dietsche Lucidarius'. In: *TNTL* 1 (1881), 232-257.
- Verhelst 1976: D. Verhelst (ed.): *Adso Dervensis: De ortu et tempore Antichristi, necnon et tractatus qui ab eo dependunt*. Turnholti, 1976. (Corpus christianorum, continuatio mediaevalis; 45)
- Vermeulen 1986: Y.G. Vermeulen: '*Tot profijt en genoegen*'. *Motiveringen voor de produktie van Nederlandstalige gedrukte teksten 1477-1540*. Groningen, 1986.
- Verwijs en Verdam 1885-1971: E. Verwijs en J. Verdam: *Middelnederlandsch woordenboek*. Den Haag, 1885-1971. 11 dln.
- Van Vloten 1851: [J. van Vloten]: *Verzameling van Nederlandsche prozastukken van 1229-1476 naar tijdsorde gerangschikt*. Leiden [enz.], 1851. (Nederlandsch proza van de 13^e tot de 18^e eeuw; 1).

- Volz 1970: C.A. Volz: *The Church of the Middle Ages. Growth and Change from 600 to 1400*. Saint Louis [etc.], 1970.
- De Vooys 1926: C.G.N. de Vooys: *Middel nederlandse legenden en exempelen. Bijdrage tot de kennis van de prozalitteratuur en het volksgeloof der Middeleeuwen*. Herz. en vermeerderde uitgave. Groningen [enz.], 1926.
- De Vreese 1901: W.L. de Vreese: 'Middel nederlandse geestelijke gedichten, liederen en rijmen'. In: *TNTL* 20 (1901), 249-290.
- De Vries 1967: J. de Vries: *Altnordische Literaturgeschichte*. 2^e, völlig neubearbeitete Auflage. Berlin, 1964-1967. 2 dln. (Grundriß der germanischen Philologie; 15-16). Dl. 2: *Die Literatur von etwa 1150 bis 1300, Die Spätzeit nach 1300*. Berlin, 1967.
- De Vries 1844-1848: M. de Vries: *Der leken spiegel, leerdicht van den jare 1330, door Jan Boendale*. Leiden, 1844-1848. 3 dln. (Werken uitgegeven door de Vereeniging ter bevordering der Oude Nederlandsche Letterkunde).
- De Vries en Verwijs 1863: M. de Vries en E. Verwijs (ed.): *Jacob van Maerlant's Spiegel historiael. Met de fragmenten der later toegevoegde gedeelten, bewerkt door Philip Utenbroeke en Lodewijc van Velthem*. Leiden, 1863. 3 dln.
- Warnar 1993: G. Warnar: 'Biecht, gebod en zonde. Middel nederlandse moraaltheologie voor de wereldlijke leek'. In: Th. Mertens e.a.: *Boeken voor de eeuwigheid. Middel nederlandse geestelijk proza*. (Amsterdam, 1993), 36-51 en 372-380.
- Weber 1999: E. Weber: *Apocalypses. Prophecies, Cults and Millennial Beliefs through the Ages*. London, 1999.
- Welter 1927: J.-Th. Welter: *L'Exemplum dans la littérature religieuse et didactique du Moyen Âge*. Genève, 1973. Réimpression des éditions de Paris-Toulouse, 1927.
- Werner 1980: K.F. Werner: 'Adso'. In: *LMA* 1 (1980), 169-170.
- Wickersheimer 1923: E. Wickersheimer: *Catalogue général des manuscrits des bibliothèques publiques de France. Départements*. Tome 47: *Strasbourg*. Paris, 1923.
- Wierda 1996: L.S. Wierda: 'Moderne Devoten en hun boeken. Enkele observaties betreffende de boekproductie bij Windesheimers en fraters'. In: A.J. Hendrikman, P. Bange, R.Th.M. van Dijk [e.a.] (red.): *Windesheim 1395-1995. Kloosters, teksten, invloeden*. (Nijmegen, 1996), 98-123.
- Van de Wijer 1983: I. van de Wijer: *Segheliin. Codicologische, bibliografische en tekstkritische studie en editie*. [z.p.], 1983. Diss. [z.p.]. 2 dln.
- Willems 1837: J.F. Willems: 'Berichten wegens oude nederduitsche dichters'. In: *Belgisch museum voor de nederduitsche tael- en letterkunde en de geschiedenis des vaderlands* 1 (1837), 340-380.
- Willems 1842: J.F. Willems (ed.): 'Hugo van Tabarie door Hein van Aken'. In: *Belgisch museum* 6 (1842), 94-104.
- Willems 1926: L. Willems: 'Nota's over den Sydrac'. In: *VMVA* 1926, 197-214.
- Te Winkel 1887: J. te Winkel: *Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde*. Haarlem, 1887. [alleen dl. 1 is verschenen].
- Te Winkel 1922-1927: J. te Winkel: *De ontwikkelingsgang der Nederlandsche letterkunde*. 2^e dr. Haarlem, 1922-1927. 7 dln.

Zusammenfassung

Lucidarius. Die mittelniederländischen Lucidarius-Texte und ihre Beziehung zur europäischen Tradition.

Kapitel 1

In drei Handschriften taucht ein mittelniederländischer Text auf, der mit dem Titel ‘Lucidarius’ bezeichnet wird. Es handelt sich dabei um einen Verstext und zwei Prosatexte, in denen ein Schüler seinen Meister unterschiedliche theologische, und in einem Text auch profanwissenschaftliche Fragen stellt. Damit der Namensverwechslung ein Ende gesetzt wird, ist in dieser Studie vorgeschlagen worden, alle drei Texte mit jeweils einem eigenen Titel zu versehen: *Vers-Lucidarius*, *Prosa-Lucidarius* und *Artes-Lucidarius*. Daneben existiert ein ramponiertes Fragment eines Druckes des frühen sechzehnten Jahrhunderts, auf dem ein Teil eines vergleichbaren Textes steht: der gedruckte *Lucidarius*.

Die Grundlage dieser vier *Lucidarius*-Texte bildet das lateinische *Elucidarium*, das um 1100 von Honorius Augustodunensis geschrieben wurde. In den drei Büchern des *Elucidarium* werden Hunderte von theologischen Fragen behandelt, beginnend mit Fragen zur Schöpfung und zum Sündenfall und endend mit Fragen zum Jüngsten Gericht. Dazwischen reihen die Fragen sich aneinander: warum ist Jesus am Kreuz gestorben, was geschieht bei der Eucharistie, was ist freier Wille, warum sind Glück und Unglück so unehrlich verteilt, wer kommt in den Himmel und wer nicht, was geschieht am Ende der Zeiten, wer wird für ewig verdammt sein? Auf diese Weise fügte Honorius die Antworten der damaligen Theologie zu einem konsistenten Text zusammen, der sowohl als Lehrwerk als auch als Nachschlagewerk dienen konnte.

Das *Elucidarium* war erfolgreich, wie aus den 329 Handschriften, die bis in unsere Zeit überliefert worden sind, hervorgeht. Schon sehr bald nach der Entstehung erschienen volkssprachige Übersetzungen und Bearbeitungen: Am Ende des zwölften Jahrhunderts gab es schon englische, norwegische und deutsche *Lucidarii*. In den nächsten Jahrhunderten folgten Übersetzungen und Bearbeitungen im Walisischen, Schwedischen, Niederländischen (*Vers-Lucidarius*, *Prosa-Lucidarius*), Französischen, Spanischen und Italienischen. Der deutsche *Lucidarius* – eine sehr freie Bearbeitung des *Elucidarium* – ist wiederum ins Niederländische (*Artes-Lucidarius*), Dänische, Isländische, Tschechische und Russische übersetzt worden. Eine sehr textgemäße französische Übersetzung bildete die Grundlage für den italienischen *Lucidario*, das französische *Livre de Sidrach* und eine Bearbeitung namens des *Second Lucidaire* – welche in einer Übersetzung in England und den Niederlanden auf der Druckpresse gelandet ist.

Es handelt sich in dieser Studie um die vier mittelniederländischen *Lucidarii* und ihre Beziehung zu ihrer lateinischen, deutschen und französischen Quelle. Die Fragen zu den vier Texten sind: (1) wie behandelte der mittelniederländische Verfasser den Quellentext, und (2) welches Ziel verfolgte er, als er den Text in die Volkssprache übersetzte und dabei gerade auf diese Weise eingriff? Für die textvergleichende Untersuchung des *Vers*- und des *Prosa-Lucidarius*, die unmittelbar auf das lateinische *Elucidarium* zurückgehen, ist die Information herangezogen worden, dass die Diversität in den *Elucidarium*-Handschriften wesentlich kleiner ist als man erwarten könnte. 431 Fragen bilden den unveränderlichen Kern des Textes; die Variation besteht nur in der An- oder Abwesenheit von Hinzufügungen.

Kapitel 2

Der *Vers-Lucidarius* ist uns aus vier Handschriften bekannt, das Alter variierend zwischen dem zweiten Viertel des vierzehnten Jahrhunderts und dem Ende des fünfzehnten

Jahrhunderts. In nur einer Handschrift, B1 aus dem frühen fünfzehnten Jahrhundert, ist der Text vollständig überliefert worden.

Der *Vers-Lucidarius* besteht in B1 aus 6344 Verszeilen. Der Verfasser hat viel Fragen aus dem *Elucidarium* gestrichen; andere, die aus hauptsächlich mnemotechnischen Gründen in Teilfragen aufgeteilt worden sind, sind in dieser mittelniederländischen Bearbeitung zusammengefügt worden. In dem *Vers-Lucidarius* ist das *Elucidarium* außerdem tiefgreifend geändert worden. Die Vermittlung von Wissen steht nicht länger im Mittelpunkt. Der mittelniederländische Dichter wollte sein Publikum vor allem im moralischen Sinne erbauen. Der Schwerpunkt ist also von Schulung zu Erbauung verschoben worden. An vielen Stellen sind kleinere und größere Anreize und Zurechtweisungen angebracht worden. Der Bearbeiter fügte im Vergleich zum *Elucidarium* auch Bemerkungen zur Bedeutung insbesondere der Beichte hinzu. Der Grund dafür, dass der Mensch gut leben und beichten sollte, unterliegt nach dem Bearbeiter keinem Zweifel: Weil er sonst in die Hölle kommt.

Allzu komplexe Stellen im *Elucidarium* hat der Bearbeiter gestrichen oder vereinfacht. Intellektuelle Allegorien sind ausgelassen worden, ebenso wie etymologische Erläuterungen. Bibelzitate – an denen das *Elucidarium* besonders reich ist – sind ausgelassen oder, im Falle von Zitaten aus den Evangelien, Paulus' Briefen oder den Psalmen, erläutert worden ('wie Paulus sagte'), damit auch ein weniger bibelfestes Publikum sie erkennen könne. Außerdem ist der Text bildhafter gemacht worden durch das Einfügen einiger szenischer Schilderungen und Exempel.

Der Bearbeiter wollte sein Publikum zu Menschen erziehen, die wissen, was sie tun sollten, um die Hölle zu vermeiden. Der zugrundeliegende Gedanke ist der, dass der Mensch imstande ist, sein Schicksal selber zu beeinflussen. Nach dem *Elucidarium* dagegen ist der Mensch schon vor seiner Geburt zu Himmel oder Hölle prädestiniert, ohne dass er dies durch irgendein Benehmen verändern kann.

Ein anderer bemerkenswerter Unterschied zwischen dem *Elucidarium* und seiner Versbearbeitung ist die Haltung Juden und Muslims gegenüber. Wo der lateinische Text mit neutralen Worten über Juden spricht, äußert der mittelniederländische Bearbeiter bis zu zwei Mal eine Abneigung gegen Juden und nennt sie 'Bluthunde'. An Stellen, wo das *Elucidarium* über Heiden – klassische und zeitgenössische Ungläubige – spricht, steht in der Übersetzung 'Sarazenen', in der Bedeutung 'Mohammedaner'. Der Bearbeiter explizierte dazu, dass, obwohl man nicht töten darf, die Tötung eines Sarazens 'over mere' (übers Meer) eine gute Tat sei.

Bei seiner Bearbeitung benutzte der mittelniederländische Dichter ergänzende Quellen. Die komplizierte Schöpfungsgeschichte im *Elucidarium* ist im *Vers-Lucidarius* ersetzt worden durch eine viel einfachere und attraktivere Geschichte, der *Rijmbijbel* Jacob van Maerlants entlehnt. Damit seinen Ermahnungen Nachdruck verliehen wurde, entlehnte der Bearbeiter fünf Exempel fast wortwörtlich Maerlants *Spiegel historiael*. Dem deutschen *Lucidarius* entnahm er Informationen zur Hölle. Es hat den Anschein, dass er darüber hinaus noch einige andere, bislang nicht ermittelte Quellen benutzt hat.

Der Verfasser des *Vers-Lucidarius* deutet explizit an, dass er sich in seinem Text auf dasjenige, was für Laien geeignet ist, beschränkt. Dies erweist sich auch aus den eigens auf Laien konzentrierten Informationen, die er im Vergleich zum lateinischen Original hinzugefügt hat. Ein Mal wendet er sich zu Geistlichen: Sein Text ist also bestimmt für Laien, die der *Vers-Lucidarius* unmittelbar oder durch Vermittlung eines Priesters erreichte. Die vier Handschriften mit (Teilen von) dem *Vers-Lucidarius* zeigen, dass die Texte zusammen mit moralisierenden, didaktischen oder frommen volkssprachigen Texten niedergeschrieben wurden; die Kodizes sind aller Wahrscheinlichkeit nach von und/oder für Laien angefertigt worden.

Kapitel 3

In dem *Prosa-Lucidarius* ist ein Fünftel der lateinischen Fragen gestrichen worden. Die Fragen, die schon übernommen worden sind, sind nahezu wörtlich übersetzt worden. An jenen Textstellen sind nur äußerst subtile Änderungen vorgenommen worden: Einige Mitteilungen sind erläutert und die Bibelzitate oft eingekleidet worden, damit sie für ein weniger bibelfestes Publikum erkennbar sind. Ein viel größerer Eingriff ist der, dass der Verfasser des *Prosa-Lucidarius* sehr große Textstücke hinzugefügt hat. Er übersetzt im ersten Buch lange Passagen über Adam und Eva und den Sintflut aus Genesis und fügt im dritten Buch ausführliche Teile zum Antichristen, hauptsächlich der Hildegard von Bingen entlehnt, hinzu. Mit Hilfe von Genesis, Hildegard von Bingen und einer großen Anzahl anderer lateinischen Quellen betont er somit in seinem Text Anfang und Ende der Zeiten: die ersten Menschen nach der Schöpfung und das Eintreffen des Antichristen am Ende der Geschichte.

Der *Prosa-Lucidarius* ist in einer einzigen Handschrift, 1469 im Windesheimer Kloster Frenswegen bei Nordhorn angefertigt, überliefert worden. Der Schreiber gab seinen Namen an: 'Arnoldus de Almelo'. Dieser Arnoldus wird auf einer überlieferten Einwohnerliste des Klosters als Konverse (ein Laienbruder) und Bäcker aufgeführt. Es ist deswegen nicht glaubhaft, dass Arnoldus neben Schreiber auch der Verfasser des Werkes gewesen wäre. Es ist aber schon möglich, dass der *Prosa-Lucidarius* in diesem Kloster, oder in einem anderen Kloster der 'Moderne Devoten' verfasst worden ist. Jedenfalls fällt der *Prosa-Lucidarius* überhaupt nicht unangenehm auf innerhalb des Bücherbestands von Frenswegen. Frenswegen besaß eine große Bibliothek, in der im Hinblick auf Laienbrüder auch verschiedene volkssprachige Bände aufgenommen waren. Der *Prosa-Lucidarius* ist wegen seiner Gliederung in kurze Informationseinheiten außerordentlich geeignet als Tischlektüre im Refektorium der Laienbrüder.

Kapitel 4

Der *Vers-* und der *Prosa-Lucidarius* gehen unmittelbar auf das lateinische *Elucidarium* zurück. Der dritte mittelniederländische *Lucidarius* aber, der *Artes-Lucidarius*, ist eine Übersetzung des deutschen *Lucidarius*. Vollständig ist der *Artes-Lucidarius* in einer Handschrift aus dem fünfzehnten Jahrhundert überliefert; ein Exzerpt ist in einer sehr luxuriösen Handschrift aus dem zweiten Viertel des vierzehnten Jahrhunderts aufgenommen.

Der deutsche *Lucidarius* besteht aus drei Büchern. Das dritte Buch ist eine textgemäße Übersetzung des eschatologischen dritten Buches des *Elucidarium*; die anderen beiden Bücher beruhen nahezu gänzlich auf anderen Quellen. Das erste Buch behandelt theologische und vor allem profanwissenschaftliche Fragen auf dem Gebiet der Geographie, Kosmologie, Physik, Meteorologie und Anthropologie. Das zweite Buch beantwortet Fragen zur kirchlichen Liturgie.

Der deutsche *Lucidarius* war sehr erfolgreich. In einem Großteil der Überlieferung sind nur die ersten beiden Bücher überliefert. Auch die mittelniederländische Übersetzung, so wie sie in der Handschrift L aus dem fünfzehnten Jahrhundert überliefert worden ist, besteht nur aus den ersten beiden Büchern. Die zwei Bücher sind wortwörtlich in mittelniederländische Prosa übertragen worden. Der Schreiber passte allerdings bei seiner Arbeit nicht gut auf und schrieb einen falsch eingebundenen Bogen ohne weiteres ab, sodass der mittelniederländische Text an manchen Stellen zusammenhanglos wurde. Eine große Anzahl von Fragen des zweiten Buches fehlt im *Artes-Lucidarius*. Möglicherweise arbeitete der Schreiber mit einer unvollständigen Vorlage.

Kapitel 5

In der Königlichen Bibliothek in Den Haag befindet sich ein ramponierter Papierbogen, beidseitig mit vier Seiten bedruckt. Es zeigt sich, dass es dabei um acht Seiten der letzten

Lage eines Druckes Thomas van der Noots geht. Der Text darauf war bereits als ein niederländischer *Lucidarius* identifiziert worden. Bei näherer Untersuchung stellt sich heraus, dass es sich um eine sinngemäße Übersetzung des *Second Lucidaire* handelt.

Der *Second Lucidaire* ist eine freie Überarbeitung einer textgemäßen französischen Übersetzung des *Elucidarium*. Das Material des *Elucidarium* ist auf der Grundlage anderer Quellen mit Fragen zur Physik und zu paranormalen Erscheinungen und einigen katechetischen Auflistungen (den Zehn Geboten, den sieben Sakramenten usw.) angefüllt worden. Der *Second Lucidaire* war für Priester bestimmt, die auf diese Weise die Gläubigen unterrichten konnten und Aberglaube unterdrücken. Angefertigt im Jahre 1312, wurde dieser Text bis ins siebzehnte Jahrhundert hinein verwendet.

Thomas van der Noot war Drucker in Brüssel im ersten Viertel des sechzehnten Jahrhunderts. Sein Verlagsprogramm fußt auf den Pfeilern Wissenschaft und Moral: Er druckt Artesbücher und moralisierende Lektüre, neben einigen modernen 'rederijkersteksten' (Meistersingertexten). Er übersetzte sein Material oft selber aus moderner ausländischer Literatur. Für seinen Druck des *Lucidarius* hat er sich wahrscheinlich gestützt auf den Druck Jean de la Fontaines zu Lyon (1500) oder auf einen der Drucke, die in den Jahren danach in verschiedenen französischen Städten erschienen. Hinsichtlich des Druckes Jean de la Fontaines ist im niederländischen *Lucidarius* kaum etwas verändert worden. Thomas van der Noot fertigte eine sehr sinngemäße Übersetzung an, wobei er Zwischentitel einfügte. Sein Verlagsprogramm war auf sich emanzipierende Bürger gerichtet, die sich selber mit Hilfe der Artesliteratur oder moralischen Schriften bilden wollten. Zu seinem Verlagsprogramm gehörten auch Schulbücher. Der *Lucidarius* war vielleicht auch ein Schulbuch: Die Zwischentitel und die sehr einfältige Form machen das annehmbar.

Kapitel 6

Neben den vier behandelten *Lucidarii* gibt es noch zwei mittelniederländische Texte, die auf das *Elucidarium* zurückgehen. Erstens der *Sidrac* aus dem Jahre 1329. Dieser *Sidrac* ist eine Übersetzung des französischen *Livre de Sidrach*, das allerhand theologischer, philosophischer und naturwissenschaftlicher Fragen behandelt, unter anderem auf der Grundlage einer französischen Übersetzung des *Elucidarium*. Zweitens gibt es die *Tafel vanden kersten ghelove* Dirc van Delfts, eine theologische Enzyklopädie, die rund 1400 verfasst wurde. Dirc van Delft hat eine Vielzahl Quellen herangezogen; eine davon war das *Elucidarium*, das er nur sporadisch benutzt hat.

Übersetzung: Clarije Groffen

Summary

Lucidarius. The Middle Dutch Lucidarius texts and their relationship to the European tradition.

Chapter 1

Three Middle Dutch manuscripts make explicit reference to a text named *Lucidarius*. One of the texts is in verse and the other two are prose. In each of these texts a student asks his teacher a variety of theological questions. One text also contains scientific questions. In order to avoid the confusion surrounding the titles of the texts, this study proposes to give each text its own title. The three titles are: *Verse-Lucidarius*, *Prose-Lucidarius* and *Artes-Lucidarius*. There is also a damaged fragment of an early sixteenth century manuscript in existence with a section from a comparable text: the printed *Lucidarius*.

These four *Lucidarius* texts originate from the Latin text *Elucidarium*, written around 1100 by Honorius Augustodunensis. The *Elucidarium* comprises three books and deals with hundreds of theological problems. It starts with questions about the Creation and Fall of Man and ends with questions about the Last Judgment. Throughout the text the questions follow on from one another: why did Jesus die on the cross, what happens during the Eucharist, what is free will, why are prosperity and adversity so unevenly divided, who goes to heaven and who does not, what happens at the end of all times, who shall be damned forever? Using these questions, Honorius united the contemporary theological answers in a coherent text, which could be used not only for educational purposes but also as a work of reference.

The *Elucidarium* was a success, as is apparent from the 329 manuscripts that have survived to the present day. Very soon after the original was written many vernacular translations and adaptations appeared: as early as the end of the twelfth century there were English, Norwegian and German *Lucidarii* in existence. In the ensuing centuries translations and adaptations followed in Welsh, Swedish, Dutch (*Verse-Lucidarius*, *Prose-Lucidarius*), French, Spanish and Italian. The German *Lucidarius* – a very free adaptation of the *Elucidarium* – was in its turn translated into Dutch (*Artes-Lucidarius*), Danish, Icelandic, Czech and Russian. A faithful French translation was the source of the Italian *Lucidario*, the French *Livre de Sidrach* and an adaptation named the *Second Lucidaire*. Following this, translations of *Second Lucidaire* were printed in England and the Netherlands.

This study is about the four Middle Dutch *Lucidarii* and their relationship to their Latin, German and French origins. The questions to be answered are: (1) how did the Middle Dutch author use his source and (2) what was his goal while translating the text into the vernacular language and why did he go about it in precisely *this* way? The *Verse-* and *Prose-Lucidarius* texts originate directly from the Latin *Elucidarium*. What made the research comparing the *Verse-* and *Prose-Lucidarius* texts with the *Elucidarium* manuscripts possible was the fact that the *Elucidarium* manuscripts do not differ from each other nearly as much as one would expect. 431 questions make up the unchangeable core of the *Elucidarium*; the variation consists merely of the presence or absence of additions.

Chapter 2

The *Verse-Lucidarius* can be found in four manuscripts, which can be dated from between the second quarter of the fourteenth century and the end of the fifteenth

century. But in only one of these, i.e. B1 from the early fifteenth century, has the text survived in its entirety.

In B1 the *Verse-Lucidarius* comprises 6344 verses. The author has scrapped many of the questions from the *Elucidarium*; others, which are separate questions in the *Elucidarium* mainly for mnemotechnical reasons, have been combined in this Middle Dutch adaptation. Above all, the text of the *Elucidarium* has been drastically altered in the *Verse-Lucidarius*. The transmission of knowledge is no longer central. The Middle Dutch poet's main aim is to edify his audience morally. As a consequence the emphasis has shifted from scholastic education to moral education. In many places, he has added incentives and admonitions of varying strengths. The adapter has also added comments about the importance of confession. Moreover, he leaves no doubt as to *why* people ought to live righteously and go to confession: if they do not, they will end up in hell.

Passages from the *Elucidarium* that are too complex have been scrapped or simplified in the adaptation. Intellectual allegories have been left out, as have etymological explanations. Quotes from the bible – of which there are many in the *Elucidarium* – have often been left out. Quotes from the Gospels, Paul's letters or the Psalms, have had explanatory notes added to them ('as Paul said'), so that an audience less versed in Scripture can also identify them. Moreover, the text has been made more vivid by the inclusion of a number of sketches and a couple of exempla.

The adapter wanted to educate his audience on what to do to avoid going to hell. The idea behind this is man's ability to influence his destiny. The position of the *Elucidarium*, however, is that man is predestined before birth to go to heaven or hell and that his actions cannot alter this.

Another notable difference between the *Elucidarium* and its adaptation in verse is the attitude towards Jews and Muslims. The Latin text refers to the Jews in neutral terms, whereas the Middle Dutch adapter twice utters an aversion to Jews and calls them 'bloodhounds'. In places where the *Elucidarium* refers to heathens – classical and contemporary non-believers – the translation speaks of 'Saracens', meaning 'followers of Mohammed'. The adapter made clear that although one should not kill, killing a Saracen 'over mere' (overseas) is a good deed.

To help with his adaptation the Middle Dutch poet uses supplementary sources. The complicated account of the Creation in the *Elucidarium* has been replaced in the *Verse-Lucidarius* by a much simpler and more appealing narrative, borrowed from Jacob van Maerlant's *Rijmbijbel*. To add strength to his admonitions, the adapter borrowed five exempla almost letter for letter from Maerlant's *Spiegel historiael*. From the German *Lucidarius* he borrowed facts about hell. He also appears to have used a number of other, as yet unidentified, sources.

The author of the *Verse-Lucidarius* mentions explicitly that he has limited himself to material suitable for the layman. This is also apparent from the fact that he has added information especially for laymen. He speaks to the clergy just once: thus his *Verse-Lucidarius* is meant for the layman and should reach him directly or via a priest. The four manuscripts containing (sections of) the *Verse-Lucidarius* prove that the text appears alongside vernacular texts that are moralising, didactic or pious; the codices were most probably made by and/or for laymen.

Chapter 3

In the *Prose-Lucidarius* a fifth of the Latin questions have been scrapped. The questions that have been copied are almost word for word translations. In these parts of the text only very subtle changes have been made: a few statements are explained

and the bible quotations are often worded so as to be understandable for an audience less versed in Scripture. An intervention on a much larger scale is that the author of the *Prose-Lucidarius* has added large sections of text. In the first book he translates long passages from Genesis about Adam and Eve and the Deluge. And in the third book he adds comprehensive sections on the Antichrist, borrowed mainly from Hildegard of Bingen. Thus, with the help of Genesis, Hildegard of Bingen and a large number of other Latin sources, he emphasises the beginning and the end of time: his text emphasises the first people after the Creation and the Coming of the Antichrist at the end of history.

The *Prose-Lucidarius* has survived in one manuscript. The manuscript was made in 1469 in Frenswegen, a monastery near Nordhorn that belonged to the Chapter of Windesheim. The scribe made a note of his name: 'Arnoldus de Almelo'. He is mentioned in a surviving list of inhabitants and is said to have been a lay brother and baker. So it is unlikely that Arnoldus was the actual author of the work as well as the scribe. However, it is possible that the *Prose-Lucidarius* was written in this monastery or in another monastery of the Modern Devotion. The *Prose-Lucidarius* is certainly completely in keeping with the rest of the books belonging to Frenswegen. The monastery had a large library, which included various vernacular bindings for the lay brothers. The *Prose-Lucidarius* is highly suitable as reading-matter for in the refectory of the lay brothers.

Chapter 4

The *Verse-* and the *Prose-Lucidarius* originate directly from the Latin *Elucidarium*. However, the third Middle Dutch *Lucidarius*, the *Artes-Lucidarius*, is a translation of the German *Lucidarius*. The *Artes-Lucidarius* has survived completely in a fifteenth century manuscript; an excerpt is included in a richly illuminated manuscript from the second quarter of the fourteenth century.

The German *Lucidarius* comprises three books. The third book is a faithful translation of the eschatological third book of the *Elucidarium*; the other two books are based almost entirely on other sources. The first book deals with theological and mainly scientific problems, in the fields of geography, cosmology, physics, meteorology and anthropology. The second book answers questions concerning church liturgy.

The German *Lucidarius* was highly successful. To a large extent, only the first two books have survived. The Middle Dutch translation, too, consists of only the first two books. These books have been translated word for word into Middle Dutch prose. However, the scribe did not always pay sufficient attention to his work and copied pages that had been bound incorrectly without a second thought, which has made the Middle Dutch text incoherent in places. A large number of questions from the second book are missing in the *Artes-Lucidarius*. It is possible that the scribe was working with an incomplete ledger.

Chapter 5

In the Royal Library in The Hague lies a tattered sheet of paper, with four pages worth of text on either side. These eight pages appear to be from the last quire of a edition by Thomas van der Noot. The text had already been identified as a Dutch *Lucidarius*. After further research it turned out to be a faithful translation of the *Second Lucidaire*.

The *Second Lucidaire* is a free adaptation of a faithful French translation of the *Elucidarium*. The material from the *Elucidarium* has been supplemented by

material from other sources and contains questions about physics, paranormal phenomena and a few catechetic lists (the Ten Commandments, the Seven Sacraments, etc.). The *Second Lucidaire* was intended for the priests to use as a means of educating the believers and suppressing superstition. This text dating from 1312 remained in use until well into the seventeenth century.

Thomas van der Noot was a printer in Brussels in the first quarter of the sixteenth century. His list of printed works rests on the pillars of science and morality: he printed artes-literature and moralising reading-matter, as well as some contemporary literature of the Rhetoricians. He often translated the material himself from modern foreign literature. For his edition of the *Lucidarius* he probably used Jean de la Fontaine's edition from Lyon (1500) or one of the editions that appeared in many French towns in the ensuing years. The Dutch *Lucidarius* is almost identical to the edition by Jean de la Fontaine. Thomas van de Noot created a very faithful translation, adding subheadings. He aimed his printed work at members of the middle class who wanted to educate themselves with the help of artes-literature or moralising writings. He also printed schoolbooks. *Lucidarius* could also have been a schoolbook: the subheadings and the particularly sober style make this highly plausible.

Chapter 6

There are two more Middle Dutch texts that originate from the *Elucidarium* in addition to the four that have been dealt with here. Firstly, the *Sidrac* from 1329. This *Sidrac* is a translation of the French *Livre de Sidrach*, which dealt with a variety of theological, philosophical and scientific problems. The *Livre de Sidrach* is based on a French translation of the *Elucidarium* and other writings. Secondly, the *Tafel vanden kersten ghelove* by Dirc van Delft, a theological encyclopaedia from 1400. Dirc van Delft consulted a number of sources; one of those was the *Elucidarium*, of which he made only sporadic use.

Translation: Claire Coombes

Curriculum vitae

Arnolda Antonetta Klunder werd geboren op 27 november 1974 in Delft. Van 1987 tot 1993 doorliep ze het gymnasium aan het Christelijk Lyceum Delft. Ze volgde van 1993 tot 1998 de studie Nederlandse taal- en letterkunde aan de Rijksuniversiteit Leiden en studeerde op 11 september 1998 cum laude af in de richting Oudere Letterkunde. Van september 1998 tot september 2000 was ze als onderzoeksassistent verbonden aan het Leidse onderzoeksproject Nederlandse literatuur en cultuur in de Middeleeuwen (NLCM). Aansluitend kreeg ze een aanstelling als assistent-in-opleiding aan de faculteit der letteren van de Universiteit Leiden, voor de periode september 2000 tot september 2004. Ze is thans verbonden aan de Technische Universiteit Delft als docent communicatieve vaardigheden.